BIRLA CENTRAL LIBRARY
PILANI (RAJASTHAN)
Call No. 582.9
S21MH
Accession No. 25607

मृच्छकटिकम् ।

(प्रकरणम्)

कविप्रवर-

श्रीशूद्रकराजेन विरचितम् ।

महामहोपाध्याय-

श्रीयुक्तहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्येण

प्रणीतया वसन्तसुषमासमाख्यया टीकया

तत्कृतवङ्गानुवादेन च सहितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

१८५६ शकाब्दीयसौरज्यैष्ठस्य षष्ठदिवसे

मूल्यं २) राजतमुद्रात्रयम् ।

४१ सख्यकसूरिवर्त्मस्थ सिद्धान्तविद्यालयात्
श्रीहेमचन्द्र-भट्टाचार्य्येण
प्रकाशितम् ।

कलिकाता-महानगर्य्यां
४१ सख्यकसूरिवर्त्मस्थ-सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्य्येण मुद्रितम् ।

মহামহোপাধ্যায় শ্রীহরিদাস সিদ্ধান্তবাগীশ

विज्ञापनम् ।

हन्त ! दृश्यते खलु जगत्यां प्रायेण सर्ववस्तुनामेव नूतनस्यादरो गरीयान् । नवीनः पुरान् नवीना रमणी नवश्च नारिकेलमित्यादिकं नवीनं वस्तुजातं कस्यादरं नाकर्षति । संस्कृतग्रन्थविषये तु विपरीत एवायं नियमः ; तुच्छमपि प्राचीनमतिसमीचीनं मन्यमानः सादरमादत्ते, चमत्कारिणमपि नवीनमरुचिविचलितचित्तश्चक्षुषापि विलोकयितुं विकलते लोकः । अतएवैतत् दुःखसमाक्षेपविकलहृदयः कालिदासोऽपि मालविकाग्निमित्रे— "पुराणमित्येव न साधु सर्व्वं
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।"

इति साक्षेपमाख्यातवान् । तत् किमयं भारतस्यैव स्वभावः ? उत वा भारतस्यावनतिस्वभावः ?। तत्र प्राचीनकाले नवीनादरणदर्शनात् भारतस्यावनतिस्वभाव एवायमिति सिद्धान्तयन्ति तत्त्वविदः । ब्रुवन्ति च ते—"यदा पुनरिमे भारतवासिनो विद्वेषविषविहीनाः सन्तः स्वदेशीयनवीनमादर्त्तुं शिक्षिष्यन्ते ; प्रवर्त्तिष्यन्ते च तदा नवनवाविष्कारेषु साधारणाः ; तन्मूला चोन्नतिरवश्यम्भाविनी" इति । हन्त ! न जाने तादृशः कालः कदागमिष्यति, वस्तुत एवागमिष्यति नवेति । अस्माकन्तु ईदृशनवीनावहेलनसमय एव नवीनं ग्रन्थं विरचयतां यशोलेशश्लिप्सापि हृदये नोदयते, व्ययबहुलतया अर्थलिप्सामपि व्यर्थामिव समर्थयते मनः ; तथापि तु पाठार्थिनां सुविधाविधानाय महीयानयमायास इति ।

विनीत—

१८४४ शकाब्दीय-सौराषाढस्य द्वाविंशतितमदिवसे] श्रीहरिदासशर्म्मणः ।

नाट्योल्लिखितव्यक्तिगणः ।

पुरुषगणः ।

सूत्रधारः	प्रधाननटः ।
चारुदत्तः	उज्जयिनीस्थो भद्रलोकः ।
मैत्रेयः	चारुदत्तवयस्यः ।
विटः	शिक्षितलम्पटो भद्रलोकः ।
शकारः	राज्ञो भीग्यस्त्रिया भ्राता ।
चेटः	शकारस्य भृत्यः ।
संवाहकः	चारुदत्तस्य गाव-मर्दकी भृत्यः परञ्च बौद्धसन्न्यासी ।
माथुरः	द्यूतसभाध्यक्षः ।
द्यूतकरः	कश्चित् द्यूतसेवी ।
दर्दुरकः	भूतपूर्वद्यूतसेवी ।
कर्णपूरकः	वसन्तसेनाभृत्यः ।
चेटः	वर्द्धमानकनामा चारुदत्तभृत्यः ।
शर्विलकः	दुर्वृत्तः कश्चित् ब्राह्मणयुवा ।
चेटः	वसन्तसेनाया गोशकटचालकः ।
बन्धुलाः	वसन्तसेनाभवनस्थाः कैचित् जारजाः ।
विटः	वसन्तसेनासहचरो भद्रलोकः ।
दारकः	रोहसेनो नाम चारुदत्तपुत्रः ।
स्थावरकः	शकारस्य भृत्यः ।
आर्यकः	गोपपुत्रो भावी राजा ।
वीरकः	पालकराजप्रधानसेनापतिः ।
चन्दनकः	पालकराजसेनापतिः ।
भिक्षुः	संवाहक एव ।
शोधनकः	विचारालयभृत्यः ।
अधिकरणिकः	विचारकः ।
श्रेष्ठिकायस्थौ	विचारालयकर्मचारिणौ ।
चाण्डालौ	घातकौ ।

स्त्रीगणः ।

नटी	सूत्रधारस्य स्त्री ।
वसन्तसेना	वेश्याकन्या ।
रदनिका	चारुदत्तस्य दासी ।
मदनिका	वसन्तसेनाया दासी ।
चेटी	वसन्तसेनाया अपरा दासी ।
वधूः	धूतानाम्नी चारुदत्तस्य पत्नी ।
क्षुद्रधारिणी	वसन्तसेनाया इतरा दासी ।
चेटी	धूताया दासी ।
हट्टा	वसन्तसेनाया माता ।

अथ कविसमयनिरूपणम् ।

यद्यपि शूद्रककवेः समयनिरूपणं सुष्टप्रमाणाभावेन दुष्करमिव प्रतिभाति, तथाप्यशक्यमित्यपि वक्तुं न शक्यते । तथा च "मृच्छकटिकं सर्व्वप्राचीनम्" इति हि प्रचरति सम्प्रदायसिद्धश्चिरन्तनः प्रवादः । तत्र चादिमां सीमामन्विष्यता नाधिकं परिश्रमितव्यम् । अस्ति हि मृच्छकटिके चाणक्यनामोल्लेखः (क) ; चाणक्यश्च चन्द्रगुप्तमन्त्री, चन्द्रगुप्तश्च ग्रीक्देशीयमहावीरेण आलेक्जाण्डारेण सह सम्मिलित आसीत् । आलेक्जाण्डारश्च खृष्टजन्मनः पूर्व्ववर्त्तिनि ३२७ वत्सरे भारतमाक्रमितुमाजगाम । अतश्च शूद्रको राजा खृष्टजन्मनः पूर्व्ववर्त्ति ३२७ वत्सरात् परमाविर्बभूवेत्यवश्यमेवावधारणीयम् ।

पश्चिमां सीमामन्विष्यता तु सर्व्वमेतत् पर्य्यालोचनीयम् । यथा चन्द्रगुप्तपौत्रः खल्वशोकः, नवीनं साम्राज्यमधिगतो नितरामत्याचारेण "चण्डाशोकः" इति निन्दितोपाधिना प्रजाभिराख्यायमानः गच्छता कालेन स्वयमपि स्वकर्म्मणा ग्लानिमापन्नो बौद्धधर्म्ममाश्रयन् तच्च धर्म्मं स्वदेशे भारतवर्षे प्रचारयन् देशान्तरेष्वपि चीनजापानादिषु प्रचारितवान् । अत्रान्तरे बौद्धधर्म्मो राजधर्म्मतया राजचेष्टया च भारते प्रायेण सर्व्वत्रैवास्पदमासादयामास । तेन च तदानीन्तनभारतीयप्रधाननगर्य्यामुज्जयिन्यामपि बौद्धधर्म्मः प्रबलतामुपलेभे इत्यवश्यमङ्गीकार्य्यम् । अथ च मृच्छकटिक एव विपुलतरमार्य्यसनातनधर्म्मानुष्ठानं दृश्यते ।

(क) "अन्धचाले पलाअन्ती मल्लगन्धेण गूढदा ।
कोसविन्दे पलामिट्ठा चाणक्के णीव दीवदी ॥"
मृच्छकटिकप्रथमाङ्के २९ श्लोकः । (८१ पृष्ठ)

यथा कविरयं स्वयमेवाश्वमेधेन यजति (ख) ; चारुदत्तो बलिवैश्वदेवं निर्वाहयते सन्ध्याञ्चोपास्ते (ग) ; वसन्तसेना च स्नात्वा देवपूजां निर्वर्त्तयते (घ) ; ब्राह्मणः शर्विलकः कार्त्तिकेयं नमस्कुरुते, यज्ञोपवीतञ्च दधाति (ङ) ; राजा पालकश्च यज्ञमनुतिष्ठति, यज्ञे पशुहत्याञ्च सूचयति शर्विलकः (च) ; तेन च श्रुतिस्मृत्युक्तधर्म्ममयमेवेदं मृच्छकटिकमिति सर्व्वथा मन्तव्यम्। ततश्च अशोकेन बौद्धधर्म्मप्रचारात् पूर्व्वमेवेदं शूद्रकेण विरचितमित्यकामेनाप्यवश्यमङ्गीकार्य्यम्। न च संवाहकेन बौद्धसन्न्यासावलम्बनादत्र बौद्धधर्म्माख्यानमप्यस्तीति वाच्यम् (छ) ; विरलं हि तत्। किञ्च तत्पूर्व्वमेव च बुद्धदेवाविर्भावात् अशोकेन तद्धर्म्मग्रहणात् प्राक् अराजधर्म्मतया प्रजाभिर्बाध्यमानो बौद्धधर्म्मो विरलप्रचार आसीत्। ततश्च एकमात्रसंवाहकस्यैव बौद्धधर्म्माश्रयणं दर्शितम्। बहुकालात् परं बौद्धधर्म्मे शैथिल्यमापन्ने भगवता शङ्करेण बौद्धधर्म्मं निरस्य संस्थापिते वा सनातनधर्म्मे

(ख) "परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्ट्वा" प्रथमाङ्के ४ श्लोकः। (६ पृष्ठे)

(ग) चारु। "वयस्य! समाप्तजपोऽस्मि। तत् सान्प्रतं गच्छ, मातृभ्यो बलिमुपहर।" प्रथमाङ्के। (७४ पृष्ठे)

(घ) चेटी। "अज्जए! अत्ता आदिसदि ण्हादा भविअ देवदाणं पूअं णिव्वत्तेहि त्ति।" द्वितीयाङ्के। (१२५ पृष्ठे)

(ङ) "नमो वरदाय कुमारकार्त्तिकेयाय" "इदं यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति।" तृतीयाङ्के। (२१७ पृष्ठे) (२१८ पृष्ठे च)

(च) "पशुवत् यज्ञवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः।" दशमाङ्के ५१ श्लोकः। (७५३ पृष्ठे)

(छ) "अज्जए! अहं एदिणा जूदिअलावमागीण शक्क-शमणके हुविश्शं।" द्वितीयाङ्के। (१८२ पृष्ठे)

शूद्रकेण मृच्छकटिकं निर्म्मितमित्युक्तौ तु अस्य सर्व्वप्राचीनतावादो व्याहन्येत।

अतः खृष्टजन्मपूर्व्ववर्त्ततीयशताब्दीसमय एव शूद्रकस्याविर्भावसमय इति प्रतीयते। एवञ्च शकुन्तलानाटकादिभ्यः प्राचीनतया "मृच्छकटिकं सर्व्वप्राचीनम्" इति साम्प्रदायिकप्रवादोऽपि सङ्गच्छते।

केचित्तु शूद्रककविं खृष्टीयषष्ठशताब्दीयं वदन्ति।

—:०:—

अथ स्वरूपादिनिरूपणम्।

मृच्छकटिकं नामेदं प्रकरणम्। एतद्वृत्तान्तस्य लौकिकत्वात् कविकल्पितत्वाच्च। यथा साहित्यदर्पणे—

"भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक्।
सापायधर्म्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः॥"

तत्र ब्राह्मणश्चारुदत्तो धीरप्रशान्तलक्षणो नायकः। यथा तत्रैव—

"सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात्॥"

अवेश्यावृत्तिर्वेश्याजातीया वसन्तसेना, कुलजा स्वीया धूतादेवी च नायिका। यथा—

"नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित्।
तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः।
कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः॥"

"कुलस्त्री पुष्पभूषिते। वेश्या तु तरङ्गदत्ते। द्वे अपि मृच्छकटिके।" इति च तद्वृत्तिः। तेनेदं दर्पणोक्ततृतीयभेदान्तर्गतं प्रकरणम्। प्राधान्यात्तु वसन्तसेनैव नायिकेति लौकिकवादः।

"धीरा कलाप्रगल्भा स्यात् वेश्या सामान्यनायिका ।"

"एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।"

"विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ।"

तत्रापि धूता मध्या धीरा च । तल्लक्षणन्तु दर्पणादावुन्नेयम् ।

वसन्तसेनाया अभिसारात् पूर्वं पूर्वरागाख्यो विप्रलम्भशृङ्गारः, तस्याश्चारुदत्तगेहेऽवस्थानसमये सम्भोगशृङ्गारः, तथा शकारकर्त्तृकमोटनाच्च परं करुणविप्रलम्भः । यथा—

"श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥"

"दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।
यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः ॥"

"यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥"

बाहुल्येन वैदर्भी रीतिः । तथा च—

"माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचना ललितात्मिका ।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥"

प्रायेण प्रसादो गुणः । यथा तत्रैव—

"चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥"

तदयं संग्रहश्लोकः—

नेता प्रशान्तो द्विजचारुदत्तः नेत्री तु धूता च वसन्तसेना ।
विभिन्नशृङ्गाररसः किलाङ्गी वैदर्भरीतिश्च गुणः प्रसादः ॥

मृच्छकटिकम्।

—:०:—

प्रथमोऽङ्कः।

पर्य्यङ्कयन्यिबन्धद्विगुणितभुजगाश्लेषसंवीतजानोः-
रन्तःप्राणावरोधव्यपरतमकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या
शम्भोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलग्नः समाधिः ॥१॥

नमो गणेशाय।

सुवर्णकृतसद्वर्ण-राजद्राजतशैलवत्।
सर्वदः सर्वदा भूयात् सशिवः स शिवः शिवः ॥१॥
कलानिधेः शूद्रकभूपतेरिमां वाक्चन्द्रिकां नित्यनिसर्गनिर्मलाम्।
टीकाशरन्मे गगने सतां गणं क्रियादपूर्वा किल पूर्वतः प्रियाम् ॥२॥

अथ कश्चित् कविप्रवरो लोकान्तरगतशूद्रकनृपतेः कीर्त्तिनाम्नीः स्थितिप्रचारार्थं तदीय-दायादात् वाञ्छितार्थलाभाङ्गीकारमादाय मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं निर्मातुमिच्छन् तस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये "रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं नान्दीमादौ प्रयोजयेत्" इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् रङ्गविघ्नोपशान्तये सूत्रधारपठनीयां नान्दीमुपनिबध्नाति—

पर्य्यङ्केति। पर्य्यङ्कस्य साधारणखट्वायाः, बन्धौ पादैः सह तिर्य्यग्दत्तानां संयोग-स्थली, यौ बन्धौ बन्धनरज्जू, तद्वत् द्विगुणिती द्विगुणतामापन्नः, यौ भुजगौ सर्पौ, तेन

आश्लिष्टं वीतं आलिङ्गनवत् दृढवेष्टितं जानुनी जानुद्वयं यस्य तस्य, सर्पेण दृढबद्धजानुद्वयावस्थया पद्मासनस्थस्येत्यर्थः । एतेन यथा पार्श्वे: सह तिर्यग्दण्डानां सन्निवेशे द्विगुणितरज्जुभिर्दृढबद्धतया उपरि गुरुतरभारपातेऽपि खट्वायाः स्खलनं न सम्भवति, तथा सर्पेण जानुयुगलस्य दृढबद्धतया एकभावेन सुदीर्घकालमप्युपविष्टस्य कदाचिदसहत्वादतर्कितभावेन पद्मासनस्य स्खलनं न सम्भवतीति दर्शितम् ।

अन्तः शरीराभ्यन्तर एव, प्राणानां प्राणादिवायुपञ्चकस्य अवरोधेन, व्युपरतं स्वयमेव निवृत्तं सकलं ज्ञानं बाह्यपदार्थबोधो यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा, रुद्धानि इन्द्रियाणि कर्णनयनादीनि येन तस्य । "सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" इति सांख्यकारिकोक्तेः प्राणानामिन्द्रियवृत्तिरूपत्वात् तन्निरोधेनैव च वृत्तिमतामिन्द्रियाणामपि निरोधावश्यम्भावात् सकलबाह्यपदार्थज्ञाननिवृत्तिरिति भावः ।

तथा तत्त्वदृष्ट्या यथार्थज्ञानेन प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकज्ञानेनेत्यर्थः, आत्मन्येव स्वजीवचैतन्य एव, व्यपगतं निवृत्तं करणं शरीरं यस्य तं निराकारमित्यर्थः, आत्मानं ब्रह्मचैतन्यम्, पश्यतः "तत्त्वमसि" इति महावाक्यानुसारेणावलोकयतः अभेदेन जीवात्मपरमात्मानौ ध्यायत इत्यर्थः ।

ईदृशस्य शर्वाभिधानस्य, शून्यस्य आकाशवन्निराकारतया शून्यप्रायस्य, ब्रह्मचैतन्यस्य, ईक्षणेन प्रागुक्तप्रकारेण दर्शनेन, घटितो निष्पादितः, लयो जीवात्मनः परमात्मनि लीनता यस्मिन् स चासौ ब्रह्मलयः परमात्मविषयकर्यं ति स तथोक्तः शुद्धचैतन्यविषयक इत्यर्थः, समाधिर्ध्यानम्, वो युष्मान् सामाजिकान् पातु रक्षतु । समाधिकर्तृकरक्षणोक्त्या शम्भुकर्तृकरक्षणमेवाभिप्यत इति बोध्यम् ।

अत्र प्रथमचरणे लुप्तोपमालङ्कारः ।

स्रग्धरा वृत्तम्—"म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्" इति लक्षणात् ॥१॥

पर्य्यङ्कके संयोगस्थलके बन्धनरज्जुके न्याय द्विगुणित सर्प याँहार जानुयुगलके आलिङ्गनवत् वेष्टन करिया रहियाछे ; शरीरेर भितरे प्राणादि

অপি চ, (ক)

পাতু বো নীলকণ্ঠস্য কণ্ঠঃ শ্যামাম্বুদোপমঃ।
গৌরীভুজলতা যত্র বিদ্যুল্লেখেব রাজতে ॥২॥

নান্দ্যন্তে সূত্রধারঃ (১) (খ)। অলমনেন পরিষৎক্রুতূহলবিমর্দ-

(ক) অপি চ অন্যত্র নান্দ্যাত্মকং বাক্যান্তরঞ্চ তদিত্যর্থঃ।

পাত্বিতি। শ্যামো জলপূর্ণত্বাৎ শ্যামবর্ণঃ অম্বুদো মেঘ এব উপমা উপমানং যস্য সঃ, নীলঃ কালকূটবিষতেজসা নীলবর্ণঃ কণ্ঠো যস্য তস্য মহাদেবস্য, কণ্ঠো গলদেশঃ, বো যুষ্মান্ সামাজিকান্, পাতু রক্ষতু। যত্র কণ্ঠে, গৌর্যাঃ পার্ব্বত্যাঃ ভুজৌ লতেব সা, বিদ্যুতী লেখা রেখা ইব রাজতে স্বর্ণবর্ণত্বাৎ শোভতে।

অত্র "নীলকণ্ঠস্য কণ্ঠঃ" ইতি লাটানুপ্রাসঃ, "শ্যামাম্বুদোপমঃ" ইতি আর্দ্ধী সমাসগতোপমা, "ভুজলতা" ইতি শুদ্ধকণ্ঠে লতায়া অসম্ভবাৎ লুপ্তোপমেব ন তু রূপকম্, "বিদ্যুল্লেখেব" ইতি শৌতী সমাসগতোপমা চ, ইমে তেষাং পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ।

পথ্যাবক্ত্রং তত্তম্—"যুজৌজেন সংযুক্তৌ; পথ্যাবক্ত্রং প্রকীর্ত্তিতম্" ইতি লক্ষণাৎ ॥২॥

পঞ্চ বায়ুকে অবরুদ্ধ করায় যাঁহার ইন্দ্রিয়সকল রুদ্ধ হইয়া গিয়াছে এবং তাহাতে বাহিরের সকল জ্ঞান নিবৃত্তি পাইয়াছে; যিনি তত্ত্বজ্ঞানবশতঃ নিজের আত্মাতেই নিরাকার পরমাত্মাকে দেখিতেছেন এবং উক্তরূপে শূন্যপ্রায় পরমাত্মার দর্শননিবন্ধন যাঁহার জীবাত্মা পরমাত্মাতে লীন হইয়া রহিয়াছে, সেই মহাদেবের পরমাত্মবিষয়ক ধ্যান, আপনাদিগকে রক্ষা করুক ॥১॥

(ক) অপি চ। নীলকণ্ঠ মহাদেবের নীলবর্ণমেঘের তুল্য কণ্ঠদেশ, আপনাদিগকে রক্ষা করুক; যে কণ্ঠদেশে বিদ্যুতের রেখার ন্যায় পার্ব্বতীর বাহুলতা বিরাজ করিতেছে ॥২॥

---

(১) সূত্রধারঃ ইত্যতঃ পরমপি সূত্র ইত্যধিকঃ পাঠঃ ক্বচিৎ।

कारिणा परिश्रमेण (ग)। एवमहमार्य्यमिश्रान् प्रणिपत्य विज्ञा-

(ख) नान्दान्त इति। स्तुत्याशीरन्यतरपरा वाक् नान्दी, तस्या अन्ते पाठावसाने, सूत्रधारः प्रधाननटः। आहेति अध्याहर्त्तव्यायाः क्रियायाः कर्त्तृपदमेतत्। अन्यत्रापीयमुन्नेयम्।

तथा च नन्दयति आनन्दयति स्तवेन देवादीन् आशिषा वा सभ्यान् इति ल्युल्लनन्द-धातोः पचाद्यजादिचि प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणि च स्त्रियामीप्रत्ययात् नान्दीति रूपम्। तल्लक्षणन्तु साहित्यदर्पणे—

"आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता॥
मङ्गल्य-शङ्ख-चन्द्राब्ज-कोक-कैरवशंसिनी।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत॥"

तथा चात्र सर्वमङ्गलकारिणीर्दुर्गाशिवयोः स्पष्टाभिधानात् मङ्गल्यशंसित्वम्, श्लोकद्वय अष्टानां पादानां सत्त्वादष्टपदत्वञ्चोन्नेयम्। तथाहि भरतनाट्यशास्त्रटीकायामभिनवगुप्तः—"पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङन्तानि सुबन्तानि वा, श्लोकतुरीयांशपदानि वा, अवान्तर-रूपाणि वा" इति। नाट्यप्रदीपे च—

"श्लोकपादः पदं कैश्चित् सुप्तिङन्तमथापरे।
परैरवान्तरवाक्यैक-स्वरूपं पदमूचिरे॥"

सूत्रधारलक्षणन्तु—"नाटकीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते।
रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते॥"

(ग) ननु विपुलतया प्रधानभूतां द्वादशपदां नान्दीमपहाय कथमष्टपदा प्रयुक्तेत्याह अलमिति। परिषदः सभ्यगणस्य, यत् कुतूहलम् अभिनयदर्शनकौतुकम्, तस्य विमर्द-कोरिणा विलम्बजनकतया व्याघातविधायिना, अनेन एतदधिकद्वादशपदमान्दीप्रयोगजनितेन, परिश्रमेणालम्। तथा च उक्तरूपाष्टपदनान्दीप्रयोगेणैव कर्त्तव्यमङ्गलाचरणनिर्वाहात् एतदधिकद्वादशपदनान्दीप्रयोगे केवलं परिषदः कौतुकव्याघिर्मम च परिश्रमाधिक्यं फल-मित्यतस्ततो विरम्यत इति भावः। परिषदमाह मनुः—

पयामि—यदिदं वयं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं व्यवसिताः; एतत् कविः किल—(घ)

"वेदविद्यो हेतुकस्तर्की भैक्षुको धर्मपाठकः।
वयस्यायमिणः पूर्वं परिषत् स्याद्दशावरा॥"

(घ) एवमिति। वेदोक्तविधिनिषेधाधीनाचारा आर्य्यास्तेषु मिथाः प्रधानास्तान्, प्रणिपत्य नमस्कृत्य, एवं विज्ञापयामीत्यन्वयः। मृदो मृत्तिकायाः शकटिका क्षुद्रं शकटं यस्मिन्निति मृच्छकटिकम्। एतच्च परस्मात् व्युत्पन्नं भविष्यति। नाम तदाख्यया प्रसिद्धम्, प्रकरणं तदाख्यं रूपकविशेषम्, प्रयोक्तुम् अभिनेतुम्, व्यवसिता उद्यताः। एतस्य मृच्छकटिकनामकप्रकरणस्य, कविर्वर्णयिता रचयिता—"द्विरदेन्द्रगतिः" इत्यादिना वक्ष्यमाणेनान्वीयते। आर्य्याहुः प्राज्ञाः—

"कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन्।
तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य्य इति स्मृतः॥"

"प्रधाने मिलिते मिश्रः" इति धरणिः।

साहित्यदर्पणे "नायिकानायकाख्यानां संज्ञा प्रकरणादिषु" इत्युक्तेः प्रायिकत्वाभिप्रायात् "नाम कार्य्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्" इत्युक्तानुसारात् अस्य नाटकप्रकृतिकत्वाच्च मृच्छकटिकम् इति गर्भितार्थप्रकाशकमेव नाम निर्दिष्टम्। एतच्चास्माभिः साहित्यदर्पणटीकायामप्युक्तम्। प्रकरणलक्षणमाह तत्रैव—

"भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्।
मुख्यनायकृती नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक्।
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः॥"

(ख) नान्दीपाठेर पर सूत्रधार। (ग) सभ्यगणेर कौतुकनाशक अतिरिक्त नान्दीपाठेर परिश्रम निरर्थक। (घ) आमि सभ्यमहोदयगणके प्रणाम करिया, एइरूप जानाइतेछि ये, आमरा एই ये मृच्छकटिकनामे प्रकरण अभिनय करिते प्रवृत्त हইয়াছি; ইহার কবি—

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णेन्दुमुखः सुविग्रहश्च ।
द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधसत्त्वः ॥३॥

अपि च, (ङ)

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां
ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद्व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।
राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्ट्वा,
लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ॥४॥

द्विरदेन्द्रेति । द्विरदेन्द्रस्य हस्तियूथपतेरिव गतिर्गमनं यस्य सः हस्तियूथपतिरिव मन्दगमन इत्यर्थः, चकोरः पक्षीव नेत्रं यस्य सः, परिपूर्ण इन्दुरिव मुखं यस्य सः, शोभनो विग्रहः शरीरं यस्य सः, द्विजेषु क्षत्रियेषु मुख्यतमः स्वजातिधर्मपरायणत्वात् प्रधानतमः । न तु "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः" इति वचनात् द्विजेषु ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्येषु मुख्यतमः प्रधानतमो ब्राह्मण एवेति वाच्यम्, समरव्यसनी इति वक्ष्यमाणेन क्षत्रियधर्मेण समरव्यसनेन क्षत्रियत्वस्यैव निश्चयात् । तथा अगाधमसीमं सत्त्वं बलं यस्य सः, अतएव सूदते शत्रूनिति शूद्रकः पृषोदरादित्वात् साधुः, इति प्रथितः शूद्रक इति नाम्ना प्रसिद्ध इत्यर्थः, कविर्बभूव ।

अत्र प्रथमार्द्धे तिसृणां लुप्तोपमानां मिथोनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

कालभारिणी नाम वृत्तम्—"विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा यैन तु कालभारिणी-यम्" इति लक्षणात् ॥३॥

(ङ) अपि च अन्यविधगुणभूषितत्वायमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

ऋग्वेदमिति । शूद्रकः, ऋग्वेदम्, सामवेदम्, गणितम् अङ्कशास्त्रम्, कलां नृत्यगीतादि-

---

शूद्रकनामे प्रसिद्ध छिलेन । ताँहार गमन करीन्द्रेर न्याय, नयन चकोर पक्षीर तुल्य, मुख पूर्णचन्द्रेर समान एवं शरीर परमसुन्दर छिल एवं तिनि क्षत्रियदिगेर मध्ये प्रधान ओ अमितबलशाली छिलेन ॥३॥

चतुःषष्टिप्रकारं कलाशास्त्रम्, विशौ वैश्यस्येयमिति वैशिकी कृषिवाणिज्यविद्या ताम्, अथ तथा हस्तिशिक्षां हस्तिभ्यो देयशिक्षां हस्तिशास्त्रमित्यर्थः । अतएव च तव विशेषनैपुण्यात् परत्राह परवारणबाहुयुद्धलुब्ध इति । ज्ञात्वा तत्तच्छिक्षकेभ्यः अवगत्य शर्वस्य महादेवस्य प्रसादादनुग्रहात्, व्यपगतौ विनष्टः तिमिरस्यदाख्यौ रोगौ ययोस्ते तादृशौ, चक्षुषी नयनद्वयम्, उपलभ्य पुनः प्राप्य च, आदौ दयोरेव नयनयोस्तिमिरो नाम रोगी जातः, परन्तु सेवासन्तुष्टश्विनानुग्रहात् तद्रोगमुक्तं नयनयुगलं पुनः प्राप्येत्यर्थः, पुनः राजानम् आत्मनैव राज्ये अभिषिक्तं वीक्ष्य दृष्ट्वा, परमः साकल्येन महान्, समुदय उपकरणासादनं यस्य तेन, अश्वमेधेन तदाख्येन यागेन, इष्ट्वा यजनं कृत्वा, सामान्यव्यापारं प्रति विशेषव्यापारस्य करणत्वाङ्गीकारादुपपत्तिः, अश्वमेधाख्यं यागञ्च कृत्वेत्यर्थः, दशदिनसहितं दशदिवसाधिकम्, शताब्दं शतवत्सरपरिमितम्, आयुर्जीवनकालं लब्ध्वा च, अग्निं चिताग्निं प्रविष्टो मृत इत्यर्थः ।

स्वधरा वृत्तम् ।

तिमिररोग उक्तो भावप्रकाशे—

"तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
रूणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् ॥"

ननु "नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यौ द्विजातिभिः" इति तिथितत्त्वधृतब्रह्मपुराणे "दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ" इत्याद्युद्धृतत्त्वधृतबृहन्नारदीयपुराणे च कलावश्वमेधनिषेधात् शूद्रकस्य चापीरागणिकर्त्तृत्वेन "चाणक्येऽव्व दीवदी" "यौगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः" इति कलियुगीयस्य उदयनस्य चाणक्यस्य च उपमाविन्यासेन कलियुगीयत्वस्यैव निश्चयात् कथमुक्तं "अश्वमेधेन चेष्ट्वा" इति चेन्न, एतन्निषेधस्य अश्वमेधनिष्पादने सन्दिग्धशक्तिकपरत्वात् सन्दिग्धशक्तिकस्य चाश्वमेधानुष्ठानप्रवृत्तौ केवलानर्थपातस्यैव सम्भवात् निश्चितशक्तिकस्य तु तन्निषेधे हेत्वभावात् ।

अथ "रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्य्यात्" इत्यैवमादिवाक्यैर्नाटकादिकेषु मङ्गलाचरणादिकस्य सकलविषयस्यैव कवेरेव कर्त्तव्यतोपदेशात् मृतस्य तु कवेस्तत्करणासम्भवात् जीवतस्तु

अपि च,

समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुदं वेदविदां तपोधनश्च ।
परवारणबाहुयुद्धलुब्धः क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव ॥५॥

अतिकालज्ञस्य क्षणदिनादिरूपेण निजायुष्कालनिरूपणासम्भवात् "लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः" इत्युक्तिः कथमपि न सङ्गच्छते ; इति चेदत्र ब्रूमः—

दशदिनाधिकशताब्दमायुर्लब्ध्वा शूद्रके सति राज्याभिषिक्तात् तदात्मजात् लिम्पित-धनलाभाङ्गीकारमात्राय सम्पन्नदशातः परं दैववशात् दैन्यमापन्नः कश्चन कविप्रवरः शूद्रककर्तृकताप्रकारेण मृच्छकटिकं नामेदं प्रकरणं निर्माय तस्मै शूद्रकसुताय समर्पयामास । सम्भवति च धनार्थमपि काव्यनिर्माणम् । तथा चोक्तम्—"काव्यं यशसेऽर्थकृते" इत्यादि । धावकी नाम कविर्लक्षमुद्राविनिमयेन स्वकृतिं रत्नावलीं नाम नाटिकां श्रीहर्षाय राज्ञे ददाविति चालङ्कारिकैर्गीयते—"श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव" इति । न च रत्नावल्यामपि समुपलभ्यते तद्विनिमयवार्त्ता ; एवमिहापि । अपि च मध्याह्नदिनकरकिरणमस्यवर्त्तिनी जनस्य घनतमसाच्छन्नमहानिशाविभीषिकेव राजचक्रवर्त्तिनः शूद्रकस्य नितान्तनिःस्वचारुदत्तदशा कष्टेनैव कल्पनायामप्याविर्भवति ; सुखेनाविर्भवति तु स्वयमेवानुभूयमानतया चारुदत्तवदेव सम्पन्नदशातः परं दैन्यमापन्नस्य जनस्य । सुतरामुक्तः प्रत्यय एव साधीयानिति सुधियः प्रमाणम् ।

केचित्तु जीवन्नेव शूद्रको ज्योतिर्गणनाप्रत्ययात् "लब्ध्वा चायुः शताब्दम्" इत्यादिकमाहुरत्र । "प्रविष्टः" इति तु "अनागतः" इतिवत् भविष्यति काले क्तप्रत्यय इत्याहुः ।

परे तु परप्रक्षिप्तमिदमिति वदन्ति ॥४॥

---

(৬) আর ; শূদ্রক ঋগ্বেদ, সামবেদ, অঙ্কশাস্ত্র, নৃত্যগীতাদি কলাবিদ্যা, কৃষিবাণিজ্যবিদ্যা ও হস্তিশাস্ত্র জানিয়া, মহেশ্বরের অনুগ্রহে তিমিররোগবিহীন নয়নযুগল লাভ করিয়া, পুত্রকে রাজা দেখিয়া, বিপুল আয়োজনে অশ্বমেধযাগ করিয়া এবং এক শত বৎসর দশদিন আয়ু পাইয়া, পরে অগ্নিতে প্রবেশ করিয়াছিলেন ॥৪॥

अस्याश्च तत्कृतौ—(च)

अवन्तिपूर्य्यां द्विजसार्थवाही युवा दरिद्रः किल चारुदत्तः ।
गुणानुरक्ता गणिका च यस्य वसन्तशोभेव वसन्तसेना ॥६॥

पुनरपि शूद्रकमेव गुणान्तरेण विशिनष्टि समरेति । शूद्रकः किल शूद्रक इति प्रसिद्धः क्षितिपालो राजा समरे व्यसनी आसक्तिमान् । एतेन महावीर इति ध्वनितम् । वेदविदां ककुद् प्रधानः, तप एव धनं धनवदादरणीयं यस्य सः, परवारणः शत्रुपक्षीयहस्तिभिः सह बाहुयुद्धे लुब्धः अभिलाषी च बभूव ।

एतच्च श्लोकत्रयं भारतीवृत्तेरङ्गम्, कविप्रशंसया तत्प्रबन्धस्यापि प्रशस्यतामूचनेन तत्र सभ्यानां रुचयुत्पादनात् । यथा साहित्यदर्पणे—"उन्मुखीकारः प्रशंसातः प्रतीचना ।"

"प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः ।

कालभारिणी वृत्तम् ॥५॥

(च) अस्यामिति । शूद्रककृतौ अस्मिन् प्रकरणे इत्यर्थः ।

प्रागेव सभ्यानां सामान्यतो वृत्तान्तावबोधाय नायकं नायिकां रसञ्च सूचयितुमाह अवन्तीति । अवन्तिपुर्य्याम् उज्जयिन्याम्, सार्थं सङ्घं वणिक्समुदायं वहतीति सार्थवाही वणिक् द्विजो ब्राह्मणश्चासौ सार्थवाहश्चेति द्विजसार्थवाही वाणिज्यकारी ब्राह्मण इत्यर्थः । दरिद्रः, चारु ददातीति चारुदत्तः, "तिकृतौ संज्ञायामाशिषि" इति क्तप्रत्ययान्तः, चारुदत्तो नाम युवा आसीदिति शेषः । यस्य च चारुदत्तस्य, वसन्तस्य ऋतोः पुष्पादिभिः

एवं सेই রাজা শূদ্রক যুদ্ধোৎসাহী, প্রমাদবিহীন, বেদজ্ঞশ্রেষ্ঠ, তপস্বী ও পরপক্ষীয় হস্তীর সঙ্গে বাহুযুদ্ধাভিলাষী ছিলেন ॥৫॥

(চ) তাঁহার কৃত এই মৃচ্ছকটিকপ্রকরণে—

উজ্জয়িনীনগরে চারুদত্তনামে, ব্রাহ্মণজাতীয় অথচ বাণিজ্যব্যবসায়ী এক দরিদ্র যুবক ছিলেন এবং বসন্তকালের শোভার ন্যায় বসন্তসেনানামে একটি বেশ্যা, সেই চারুদত্তের গুণে অনুরক্ত হইয়াছিল ॥৬॥

तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं नयप्रचारं व्यवहारदुष्टताम् ।
खलस्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥७॥

कृता श्रीभा इव वसन्तस्य उन्मादकस्य ऋतोः सेना इव वसन्तसेना तदाख्या, गुणैन सौन्दर्य्यौदार्य्यादिना अनुरक्ता, गणिका वेश्या, सा तु गणिकाकन्यात्वात् न पुनर्गणिकाचारित्रादिति बोध्यम् ।

अत्र श्रौती उपमालङ्कारः ।

उपेन्द्रवज्रा वृत्तम्—"उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा" इति लक्षणात् ॥६॥

तयोरिति । इदं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणम्, तयोर्वसन्तसेनाचारुदत्तयोः सत् साधु, यत् सुरतं रमणं तदेव उत्सव आमोदव्यापारः स एव आश्रयो विषयो यस्य तत् । अत्र च शूद्रको नृपः, नयस्य नीतेः प्रचारं परस्तात् प्रायेण सर्व्वत्रैव प्रकाशम्, व्यवहारस्य नवमार्गं चारुदत्तशकारयोर्विवादविचारस्य दुष्टतां मृतस्त्रीशरीरमपरीक्ष्यैव निर्वाहितत्वात् असमीचीनताम्, खलानां शकारादीनां स्वभावं चरित्रम्, तथा भवितव्यताम् आर्य्यकराजत्वचारुदत्तमुक्तिप्रभृतिघटिकां नियतिम्, एतत् सर्वं चकार रचितवान् । अत्रार्य्य न कविना न किञ्चित् कृतमित्यर्थः ।

अत्र प्रथमचरणात् परम् 'अत्र' इत्यनभिधानात् न्यूनपदतादोषः, स तु 'इहानयोः सत्सुरतोत्सवाश्रयं' इति प्रथमचरणपाठेन समाधेयः । "द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्त्रथा" इत्यादिकमुद्गृहीतत्वधृतमादित्यपुराणादि वचनजातमनार्षमेव, किन्तु समाजगतिदर्शिना केनचित् प्रक्षिप्तम् । आर्षत्वेऽपि शूद्रकसमयं यावत् सामाजिकैरस्मिन्न परिगृहीतम् । अतएव मालविकाग्निमित्रेऽपि "दैव्या वर्णावरी भ्राता" इति दृश्यते । इतश्च वसन्तसेनाया असवर्णत्वेऽपि ब्राह्मणस्य चारुदत्तस्य तत्परिणयो न दोषाय । सुतराञ्च गान्धर्वविवाहप्रयोजकमिव तयोर्भाविविवाहप्रयोजकं सुरतं निर्दोषं परस्परगुणानुरागप्रयुक्तत्वाच्च साध्वेवेति 'सत्सुरतोत्सवाश्रयम्' इत्युक्तमिति दिक् ।

वंशस्थविलं वृत्तम्—"वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ" इति लक्षणात् ॥७॥

राजा शूद्रक सेई चारुदत्त ও বসন্তসেনার নির্দোষ রমণোৎসব,

परिक्रम्यावलोक्य च। अये! शून्येयमस्मत्सङ्गीतशाला। क्व नु गताः कुशीलवा भविष्यन्ति?। विचिन्त्य। आं ज्ञातम्। (क्ष)

शून्यमपुत्रस्य गृहं चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्मित्रम्।
मूर्खस्य दिश शून्याः, सर्व्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥८॥

(क्ष) परीति। परिक्रम्य कुशीलवानामन्वेषणार्थं कियन्तं पादचंक्रमं कृत्वा। अये इति विषादसूचकमव्ययम्। कुत्सितं शीलमेषामस्तीति कुशीलवा नटाः, कंशादित्वात् वप्रत्ययः। आमिति स्मरणार्थमव्ययम्।

"अये क्रोधे विषादे च" इत्यादिमेदिनी। "भरता इत्यपि नटाश्चारणाश्च कुशीलवाः" इत्यमरः। "आं स्मृतौ चावधारणे" इति विश्वः।

शून्यमिति। अपुत्रस्य अजातपुत्रस्य मृतपुत्रस्य वा जनस्य गृहं शून्यं सर्वपदार्थरहितमिव प्रतिभातीत्यर्थः चित्तप्रफुल्लताया अभावादिति भावः। एवं सर्वत्र। तथा तदेव गृहम्, चिरशून्यं यावज्जीवमेव शून्यम्, यस्य जनस्य सन्मित्रं साधुः सखा नास्ति तथा च अविवाहितावस्थायामपुत्रस्यापि गृहं जनकजनन्यादिभिः पूर्णमिव प्रतिभाति तेनैव मनःस्फूर्त्तिसत्त्वात्, किन्तु यस्य सन्मित्रं नास्ति तस्य पुत्रादिपरिपूर्णमपि गृहं चिरकालमिव शून्यमिव प्रतिभाति मनःस्फूर्त्तेरभावादिति भावः। मूर्खस्य दिशः स्वभवनं विना अन्या दिशः शून्याः आत्मनः सर्वविधयोग्यतायाः अभावेन सर्वत्र वावलम्बनाभावादित्याशयः। दरिद्रस्य तु सर्वमेव गृहं दिगादिकञ्च शून्यम्, निर्धनतया सर्वत्रैव मनःस्फूर्त्तेरभावादित्यभिप्रायः। एवञ्च ममापि निर्धनतया वेतनलाभाभावात् कुशीलवाः स्वेच्छाचारिणः सन्तः कार्य्यकाल एव यथेष्टस्थानं गता इति श्लोकाशयः।

अत्र चतुर्ष्वेव चरणेषु चतस्रः प्रतीयमानोत्प्रेक्षाः, तथा "आं ज्ञातम्" इत्यनेन दरिद्रः प्रस्तुतः अपुत्रादयस्याप्रस्तुताः इत्येतेषां शून्यतारूपैकगुणसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः। तथा च

नीतির প্রচার, ব্যবহারের (মোকর্দ্দমার) দোষ, খলের চরিত্র এবং দৈব—এই সমস্তই নিবদ্ধ করিয়া গিয়াছেন ॥৭॥

कृतञ्च सङ्गीतकं मया। अनेन चिरसङ्गीतोपासनेन ग्रीष्मसमये प्रचण्डदिनकरकिरणोच्छुष्कपुष्करबीजमिव प्रचलिततारके क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायेते (ज)। तदयावद्गृहिणीमाह्वय

"अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते" इति साहित्यदर्पणलक्षणं अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः इति प्रत्यक्षगतैकत्वेन हित्वमविवक्षितम्, तथा तव धर्म्मान्तर्गतगुणस्तु द्रव्यभिन्नो वृत्तिमन्मालो यात्र इत्युक्तमस्माभिस्तवत्यटीकायाम्। एवमुवाद्यपेक्षया दरिद्रस्य अमत्त्वाद्यपेक्षया न्यूनत्वात् व्यतिरेकस्य अमीषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः।

किन्तु एकस्यैव शब्दस्य पुनः पुनरुपादानेऽपि नानावीक्षतत्वदोषः, एकविधशब्दप्रयोगस्यैवात्र वैचित्र्याधायकतया रसापकर्षजनकत्वाभावेन सहृदयानामुद्वेगजनकत्वात्।

आर्य्या जातिः—"यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्य्या॥"

इति लक्षणात्॥८॥

(ज) कृतञ्चेति। चिरं दीर्घकालं सङ्गीतस्य उपासनेन करणेन तत्परिश्रमेणेत्यर्थः। प्रचण्डाः प्रखरा ये दिनकरकिरणास्तैरुच्छुष्कं नितान्तशुष्कं यत् पुष्करं पद्मं तस्य बीजमिव। प्रचलिते घूर्णिते तारके तारादयं ययोस्ते। अक्षिणी नयनद्वयम्। खटखटायेते खटखटं कुरुतः। अत्रोपमालङ्कारः।

(छ) (इतस्ततः कयेकवार पदक्षेपपूर्ब्बक दर्शन करिया)। हाय! आमादेर एই सङ्गीतशाला যে শূন্য দেখিতেছি। (তা হ'লে) নটগণ কোথায় গেল? (চিন্তা করিয়া) ও! বুঝিতে পারিয়াছি।

অপুত্রক ব্যক্তির গৃহ শূন্য, যাহার ভাল মিত্র নাই তাহার গৃহ চিরকালই শূন্য। মূর্খের সমস্ত দিক্‌ই শূন্য; আর দরিদ্রের সকলই শূন্য॥৮॥

(জ) আমি সঙ্গীত করিয়াছি। দীর্ঘকাল এই সঙ্গীত করায়, গ্রীষ্মকালে প্রচণ্ড সূর্য্যের কিরণে শুষ্ক পদ্মের বীজের ন্যায় আমার নয়নযুগল ক্ষুধায় খট্ খট্ করিতেছে এবং তারা দুইটী ঘুরিতেছে।

पृच्छामि, अस्ति किञ्चित् प्रातराशो नवेति (झ)। एषोऽस्मि भोः! कार्य्यवशात् प्रयोगवशाच्च प्राकृतभाषी संवृत्तः (ञ)।

अविद अविद भो! चिरसंगीदोवासणेण सुक्खपोक्खरणालाइं विअ मे बुभुक्खाए मिलाणाइं अङ्गाइं, ता जाव गेहं गदुअ आणामि, अत्थि किंपि कुड़म्बीणीए उववादिदं ण व त्ति (ट)। परिक्रम्याव-

(ट) अविद अविद भोः! चिरसङ्गीतोपासनेन शुष्कपुष्करनालानीव मे बुभुक्षया म्लानानि अङ्गानि। तदयावत् गृहं गत्वा जानामि अस्ति किमपि कुटुम्बिन्या उपपादितं

(झ) तदिति। प्रातरश्नत इति प्रातराशः प्रातःकालीयखाद्यम्, पूर्वाह्णपक्वान्नादेर्मध्याह्न-भोजनेनैव निःशेषितत्वात् इदानीञ्च रात्रियामार्द्धकाले रात्रिपाकसम्पन्नताया असम्भवात् प्रातः-काले यच्चिपीटकादिकं भुज्यते तदस्ति न वेत्यर्थः।

(ञ) एष इति। भो इति सभ्यानां सम्बोधनम्। कार्य्यवशात् स्त्रिया सार्द्धमालाप-रूपप्रयोजनवशात्। संस्कृतभाषाव्यवहारे सा यदि सर्वं नावबुध्येतेति भावः। प्रयोग-वशाच्च "कार्य्यतश्चित्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्य्ययः" इति दर्पणकृदादिभिरालङ्कारिकैः प्रयो-जनविशेषे सति उक्तमादीनामपि पात्राणां भाषान्तरव्यवहारनियोगवशाच्चेत्यर्थः।

(ट) अविदेति। अविदेति प्राकृतादिभाषायां खेदविस्मयसूचकमव्ययम्। तस्यातिशय्ये द्विरुक्तिः। शुष्कं यत् पुष्करं पद्मं तस्य नालानि दण्डानि। बुभुक्षया क्षुधया। कुटु-म्बिन्या भार्य्यया।

"भार्य्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी" इत्यमरः।

(झ) अतএব গৃহিণীকে ডাকিয়া জিজ্ঞাসা করি—"প্রাতঃকালের খাদ্য কিছু আছে কিনা"। (ঞ) সভ্যমহাশয়গণ! প্রয়োজন ও নিয়মবশতঃ এই আমি প্রাকৃতভাষাভাষী হইলাম।

(ট) হায়! হায়! দীর্ঘকাল সঙ্গীত করায় আমার অঙ্গসমূহ শুষ্ক পদ্মের নালের ন্যায় ক্ষুধায় ম্লান হইয়া গিয়াছে। অতএব ঘরে যাইয়া জানি,

लोक्य च। एदं तं अम्हाणं गेहं, ता पविसामि। प्रविश्यावलोक्य च। ही माणहे! किं णु क्खु अम्हाणं गेहे अवरं विअ संविहाणअं वट्टदि। आआमितण्डुलोदअप्पवाहा रच्छा, लोहकडाहपरिवत्तण-कसणसरो किदविसेसआ विअ जुअदी अहिअदरं सोहदि भूमी। सिणिद्धेण गन्धेण उद्दीवन्ती विअ अहिअं वाधेदि मं बुभुक्खा ता किं पुव्वविहिदं णिहाणं उववण्णं भवे? आदु अहं ज्जेव बुभुक्खादो ओदणमअं जीअलोअं पेक्खामि (ठ)। णत्थि

न वेति। (ठ) इदं तदस्माकं गृहम्, तत् प्रविशामि। आश्चर्य्यम्! किं नु खलु अस्माकं गृहे अपरमिव संविधानकं वर्त्तते। आयामितण्डुलोदकप्रवाहा रथ्या, लोहकटाह-परिवर्त्तन-कृष्णसारा कृतविशेषका इव युवती अधिकतरं शोभते भूमिः। स्निग्धेन गन्धेन उद्दीप्यमानेव अधिकं बाधते मां बुभुक्षा। तत् किं पूर्वविहितं निधानम् उपपन्नं

(ठ) इदमिति। संविधानकम् आयोजनम्। अज्ञानि कप्रत्ययः। आयामिनः सदीर्घा दूरगामिनः तण्डुलोदकानां तण्डुलप्रक्षालनजलानां प्रवाहा यस्यां सा लोहकटाहानां परिवर्त्तनेन चुल्लीभ्य आनीय स्थापनेन कृष्णः कृष्णवर्णः सारः प्रधानांशो यस्यां सा अतएव कृती विशेषको मसीतिलको यस्याः सा तादृशी युवतीव। अत्रोपमालङ्कारः। उद्दीप्यमानेव वर्द्धमानेव। पूर्वेण पूर्ववर्त्तिना केनचित् जनेन विहितं कृतं भूगर्भे प्रोथितमित्यर्थः, निधानं निधिः धनभाण्डमिति यावत्, उपपन्नं लब्धम्। निधिलाभेऽपि आत्मीयभोजनादिभिरुत्सवः क्रियते लोकैरिति हि रीतिः। ओदनमयम् अन्नमयम्।

ये, गिन्नी किछु तैयारी करिया राखियाछे कि ना। (ठ) (इतस्ततः कयेकबार पदक्षेपपूर्व्वक दर्शन करिया) एই आमादेর সেই घर, অতএব প্রবেশ করি। (প্রবেশপূর্ব্বক দর্শন করিয়া) কি আশ্চর্য্য! আমাদের বাড়ীতে অন্য কোন সমারোহ উপস্থিত হইয়াছে নাকি? চাউল ধোয়া জলের ধারা, রাস্তার বহুদূরে চলিয়াছে; লোহার কড়ার কালী লাগায়

किल पादरासो अम्हाणं गेहे। पाणाच्चअं वाधेदि मं बुभुक्खा। इध सव्वं णवं विअ संविहाणअं वट्टति। एक्का वस्सअं पीसेदि, अवरा सुमणाइं गुम्फेदि (ड)। विचिन्त्य। किं स्वेदं। भोदु, कुड़म्बिणीं सद्दाविअ परमत्थं जाणिस्सं। नेपथ्याभिमुखमवलोक्य। अज्जे! इदो दाव। (ढ)

भवत्? अथवा अहमेव बुभुक्षातः ओदनमयं जीवलोकं पश्यामि। (ड) नास्ति किल प्रातराशीऽस्माकं गृहे। प्राणात्ययं बाधते मां बुभुक्षा। इह सर्वं नवमिव संविधानकं वर्त्तते। एका वर्णकं पिनष्टि, अपरा सुमनसः गुम्फति। (ढ) किन्नु इदम्। भवत्, कुटुम्बिनीं शब्दायित्वा परमार्थं ज्ञास्यामि। आर्य्ये! इतस्तावत्।

(ड) नास्तीति। प्राणानामत्ययो विनाशो यस्मिन् कर्म्मणि तदत्ययथा तथा। संविधानकम् आयोजनम्। एका काचित् स्त्री वर्णकं हरिद्रादिरञ्जकद्रव्यम्, पिनष्टि चूर्णयति। सुमनसः कुसुमानि गुम्फति ग्रथ्नाति।

(ढ) किन्नु इति। कुटुम्बिनीं भार्य्याम्, शब्दायित्वा आहूय परमार्थं यथार्थवृत्तान्तम्। "वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम्" इति साहित्यदर्पणात् आर्य्य इति नट्याः सम्बोधनम्। इत आगम्यतामिति शेषः।

भूमিখানি কৃষ্ণতিলকধারী যুবতীর ন্যায় অধিক শোভা পাইতেছে, ক্ষুধানল স্নিগ্ধগন্ধে উদ্দীপিত হইয়া আমাকে অধিক পীড়া দিতেছে। তবে কি পূর্ব্ব কোন ব্যক্তির রক্ষিত ধনভাণ্ডার পাওয়া গিয়াছে? না, আমিই ক্ষুধার জ্বালায় জগৎটাকে অন্নময় দেখিতেছি। (ড) আমাদের ঘরে প্রাতঃকালের খাদ্য কিছু নাই। এদিকে ক্ষুধা আমাকে এত পীড়া দিতেছে যে, প্রাণ যেন বাহির হইয়া যাইতেছে। এখানে সমস্তই যেন নূতন আয়োজন হইয়াছে। একটী স্ত্রীলোক হরিদ্রা চূর্ণ করিতেছে, অপর একটী

नटी । प्रविश्य । अज्ज ! इअम्हि । (ण)

सूत्र । अज्जे ! साअदं दे ? । (त)

नटी । आणवेदु अज्जो, को णिओओ अणुचिट्ठीअदुत्ति । (थ)

सूत्र । अज्जे ! । चिरसङ्गीतदीर्घालापेन इत्यादि पठित्वा । अत्थि किं पि अम्हाणं गेहे असिदव्वं ण वेत्ति । (द)

(ण) आर्य्ये ! इयमस्मि । (त) आर्य्ये ! स्वागतं ते ? ।

(थ) आज्ञापयतु आर्य्यः, को नियोगः अनुष्ठीयतामिति ।

(द) आर्य्ये ! अस्ति किमपि अस्माकं गेहे अशितव्यं न वेति ।

(ण) नटीति । इयमहम् अस्मि आगताऽस्मीत्यर्थः ।

(त) सूत्रेति । स्वागतं सुखेनागमनं किमिति काकुः । आदरप्रदर्शनार्थोऽयमिकारः ।

(थ) नटीति । नियोगी भवत आदेशः अनुष्ठीयतां सम्पाद्यतां मयेति शेषः इति आज्ञापयतु इत्यन्वयः ।

(द) सूत्रेति । अशितव्यं भोक्तव्यम् ।

फूलের মালা গাঁথিতেছে। (ঢ) (চিন্তা করিয়া) এ ব্যাপারটা কি? হউক; গিন্নীকে ডাকিয়া যথার্থ বৃত্তান্ত জানিব (নেপথ্যের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) আর্য্যে! এদিকে [আইস]।

[ণ] নটী। [প্রবেশ করিয়া] আর্য্য! এই আমি [আসিয়াছি]।

[ত] সূত্র। আর্য্যে! তোমার শুভাগমন ত?।

[থ] নটী। আপনি আদেশ করুন, আমি আপনার কোন্ নিয়োগ অনুষ্ঠান করিব।

[দ] সূত্র। আর্য্যে! [দীর্ঘকাল সঙ্গীত করায় ইত্যাদি বলিয়া] আমাদের ঘরে কিছু খাদ্য আছে কিনা?।

नटी । अज्ज ! सव्वं अत्थि । (ध)

सूत्र । किं किं अत्थि ? । (न)

नटी । तं जधा गुड़ोदणं, घिअं, दहीं, तण्डुलाइं, अज्जेण अत्तव्वं रसाअणं सव्वं अत्थि त्ति । एव्वं दे देवा आसासेदु । (प)

सूत्र । किं अम्हाणं गेहे सव्वं अत्थि, आदु परिहसेसि ? । (फ)

(ध) आर्य्य ! सर्वमस्ति । (न) किं किमस्ति ? ।

(प) तदयथा—गुड़ौदनम्, घृतम्, दधि, तण्डुलाः, आर्य्येण अत्तव्यं रसायनम्, सर्वमस्तीति । एवं ते देवा आशासन्ताम् ।

(फ) किमस्माकं गृहे सर्वमस्ति ? अथवा परिहससि ? ।

(प) नटीति । गुडश्च ओदनमश्चेति गुड़ौदनम् । "व्यञ्जनविशेषकाणाम्" इति समाहारद्वन्द्वे नपुंसकैकत्वम् । अथवा गुडयुक्तमोदनं गुड़ौदनम्, अत्तव्यं भोक्तव्यम्, रसानां स्वादुरसानाम्, अयनम् आश्रयीभूतं पायसपिष्टकादि । इत्यादिकं सर्वमस्तीत्यर्थः । ते तव सम्बन्धे देवाः एवम् एतेषामुक्तानां द्रव्यानामस्तित्वम्, आशासन्ताम् आशीर्वादविषयीकुर्वन्ताम् । एवमित्यादिकन्तु स्वगतवदुक्तमिति ध्येयम् । अन्यथा सूत्रधारस्य नास्तित्वप्रत्ययः स्यात् ।

[ध] आर्य्य ! সমস্তই আছে ।

[ন] সূত্র । কি কি আছে ? ।

[প] নটী । তাহা শুনুন—গুড়, ভাত, ঘী, দই, চাউল এবং আপনার যাহা যাহা খাদ্য, সেই সব পীঠে পায়সপ্রভৃতি আছে । দেবতারা আপনাকে এইরূপ আশীর্বাদ করুন ।

(ফ) সূত্রধার । কি, আমাদের ঘরে সব আছে ? না পরিহাস করিতেছ ! ।

नटी। स्वगतम्। परिहसिस्सं दाव। प्रकाशम्। अज्ज! अत्थि आवणे। (ब)

सूत्र। सक्रोधम्। आः अणज्जे! एव्वं दे आसा छिज्जिस्सदि अभावं अ गमिस्ससि; जं दाणीं अहं वरणडलम्बुओ विअ दूरं उक्खिविअ पाडिदो। (भ)

नटी। मरिसेदु मरिसेदु अज्जो। परिहासो क्खु मए किदो। (म)

(ब) परिहसिष्यामि तावत्। आर्य्य! अस्ति आपणे।

(भ) आः अनार्य्ये! एवं ते आशा छेत्स्यति, अभावञ्च गमिष्यसि, यदिदानीमहं वरणडलम्बुक इव दूरमुत्क्षिप्य पातितः।

(म) सह्यतां सह्यतां आर्य्यः। परिहासः खलु मया कृतः।

(ब) नटीति। आपणे पण्यविक्रयगृहे। न तु स्वगृहे इत्याशयः।

(भ) सूत्रेति। एवमित्यम्। छेत्स्यति छिन्ना भग्ना भविष्यति। अकर्मकत्वविवक्षा। अभावम् एवंविधानां द्रव्याणामिति शेषः, गमिष्यसि प्राप्स्यसि। वरणडलम्बुकी गुटिका। तथा च यथा खेलाविशेषे गुटिका उत्क्षाप्य पात्यते, त्वयापि आशां दत्त्वा पुनरहं निराशः कृत इति भावः। पृथ्वीधरस्तु वरणडी दीर्घकाष्ठं तस्य लम्बुकस्तत्प्रान्तनिबद्धो मृत्तिकामण्डूकः। स हि द्रोण्यां पानीयोद्धारि दूरमुत्क्षाप्य अधः पात्यते इत्याह।

(ब) नटी। (स्वगत) परिहास करিব। (प्रकाश्য) আর্য্য! দোকানে আছে।

(ভ) সূত্রধার। (ক্রোধের সহিত) আঃ অনার্য্যে! তোর আশাও এইভাবে ছিন্ন হইবে এবং তুইও এই সব জিনিষের অভাব অনুভব করিবি। যে হেতু, তুই এখন আমাকে দোলফুলখেলার গুটীর মত দূরে উঠাইয়া ফেলিয়া দিয়াছিস্।

सूत्र। ता किं उण इदं णवं विअ संविहाणअं वट्टदि, एक्का वण्णअं पीसेदि, अवरा सुमनाओ गुम्फेदि, इअं अ पञ्चवण्णकुसुमोवहारसोहिदा भूमी। (य)

नटी। अज्ज! उववासो गहिदो। (र)

सूत्र। किंणामधेओ अअं उववासो?। (ल)

नटी। अहिरूववदी णाम। (व)

(य) तत् किं पुनरिदं नवमिव संविधानकं वर्त्तते? एका वर्णकं पिनष्टि, अपरा सुमनसो गुम्फति, इयञ्च पञ्चवर्णकुसुमोपहारशोभिता भूमिः।

(र) आर्य्य! उपवासो गृहीतः।

(ल) किं नामधेयोऽयमुपवासः।

(म) नटीसि। खमयतु क्षमताम्।

(य) सूत्रयति। पञ्चवर्णानां रक्त-नील-पीत-कृष्ण-शुक्लानां कुसुमानाम्, उपहारेण निक्षेपेण शोभिता।

(र) नटीति। उपवास उपवासात्मकं व्रतम्।

(व) नटीति। अभिरूपः सुन्दरः पतिर्यस्मात् सः। अनेनोपवासेन पतिः सुन्दरो भवतीत्यर्थः। एतेन सूत्रधारस्य कुरूपत्वं सूचितम्।

(म) নটী। আর্য্য! ক্ষমা করুন ক্ষমা করুন। আমি পরিহাসই করিয়াছি।

(য) সূত্রধার। তবে এই সব যেন নূতন আয়োজন হইয়াছে কেন? একজন হরিদ্রা চূর্ণ করিতেছে; অপরে ফুলের মালা গাঁথিতেছে এবং পাঁচ রঙ্গের ফুল ছড়াইয়া দেওয়ায় এই জায়গাখানি বেশ দেখা যাইতেছে।

(র) নটী। আর্য্য! আমি একটি উপবাস আরম্ভ করিয়াছি।

(ল) সূত্রধার। এই উপবাসের নাম কি?।

सूत्र । अज्जे ! इहलोइओ, आदु पारलोइओ ? । (श)

नटी । अज्ज ! पारलोइओ । (ष)

सूत्र । सरोषम् । पेक्खन्तु पेक्खन्तु अज्जमिस्सा, ममकेरकेण भत्तपरिव्वएण (१) पारलोइओ भत्ता अण्णे मोअदि । (स)

(व) अभिरूपपतिर्नाम ।

(श) आर्ये ! इहलौकिकः, अथवा पारलौकिकः ? ।

(ष) आर्य ! पारलौकिकः ।

(स) प्रेक्षन्तां प्रेक्षन्ताम् आर्यमिश्राः, मदीयेन भक्तपरिव्ययेन पारलौकिकी भर्त्ता अन्विष्यते ।

(श) सूत्रयति । इहलोके भव इहलौकिकः । "क्वचिदुत्तरपदस्य" इति परपदे वृद्धिः । ऐहिक एव पत्यौ अभिरूपतासम्पादक इत्यर्थः । परलोके भव इति पारलौकिकः । "क्वचिदुभयपदस्य" इत्युभयपद एव वृद्धिः । जन्मान्तरीयपत्यन्तरे अभिरूपताप्रयोजक इति तात्पर्यम् ।

(स) सूत्रयति । भक्तपरिव्ययेन अन्नव्ययेन । भक्तानां मदीयतया तद्व्ययस्यापि मदीयत्वमेवेति सामानाधिकरण्योपपत्तिः । भर्त्ता अभिरूपाकृतिरिति शेषः । यदीयं द्रव्यं तस्यैवोपकारकरणं न्याय्यमिति मदीयभक्तव्ययेन जन्मान्तरीयपत्यन्तरस्य उपकारचिकीर्षा नितरामिवान्वाख्येति भावः ।

(व) নটী। ইহার নাম অভিরূপপতি।

[শ] সূত্রধার। আর্য্যে! ইহার ফল কি ইহলোকেই হইবে? না পরলোকে?।

[ষ] নটী। আর্য্য! পরলোকে হইবে।

[স] সূত্রধার। [ক্রোধের সহিত] মহাশয়গণ! দেখুন দেখুন। আমার অন্ন ব্যয় করিয়া পরলোকের [সুন্দর] স্বামী খুজিতেছে।

---

(१) मइएण भत्तपरिव्वएण ।

नटी। अज्ज! पसीद पसीद। तुमं ज्जेव मम जम्मन्तरे वि भत्ता भविस्ससि त्ति। (१) (ह)

सूत्र। अज्जं उववासो केण दे उवदिट्ठो?। (२) (क्ष)

नटी। अज्जस्स ज्जेव पिअवअस्सेण चुण्णवुड्ढेण। (३) (क)

सूत्र। सकोपम्। आः दासीए पुत्ता चुण्णवुड्ढा! कदा ण क्खु तुमं कुविदेण रण्णा पालएण णवबहूकेसकलावं विअ सुअन्धं (४) कपिज्जन्तं पेक्खिस्सम्। (ख)

(ह) आर्ये! प्रसीद प्रसीद। त्वमेव मम जन्मान्तरेऽपि भर्त्ता भविष्यसीति।

(क्ष) अयमुपवासः केन ते उपदिष्टः?।

(क) आर्यस्यैव प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन।

(ह) नटीति। त्वमेवेति। "पूर्वजन्मनि या विद्या पूर्वजन्मनि यज्ञनम्। पूर्वजन्मनि या नारी अग्रे धावति धावति॥" इति स्मरणादित्याशयः। इति अतः तवैवाभिरूपतासम्पादकत्वान्न मम अन्याद्याचरणमिति भावः।

(क) नटीति। आर्यस्यैव न पुनर्मम, प्रियवयस्येन, न तु शत्रुणा; असौ न प्रतारणायाः सम्भावनेति भावः। चूर्णेन इष्टकादिचूर्णकरणेन चूर्णविक्रयेण वा वृद्धो वृद्धिमुन्नतिं प्राप्त इति यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः।

[ह] नटी। आर्य्य! प्रसन्न हउन प्रसन्न हउन। परलोकेও আপনিই আমার স্বামী হইবেন।

[क्ष] सूत्रधार। তোমাকে এই উপবাস করিতে কে উপদেশ দিয়াছে?।

[क] नटी। আপনারই প্রিয় সখা চূর্ণবৃদ্ধ।

(१)···भविस्ससि त्ति उववसिदव्वम्। (२) अध अज्जं उववासो केण उवदिट्ठो।

(३) चुण्णवुड्ढेण। (४) केसहत्थं विअ समुअन्धं।

नटी। पसीददु अज्जो! अज्जस्स ज्जे व पारलोइओ अअं उववासो (१)। इति पादयोः पतति। (ग)

सूत्र। अज्जे! उट्ठेहि, कधेहि एत्थ उववासे केण कज्जं?। (२) (घ)

(ख) आ दास्याः पुत्र! चूर्णवृद्ध! कदा नु खलु त्वां कुपितेन राज्ञा पालकेन नववधूकेशकलापमिव सुगन्धं छेद्यमानं प्रेक्षिष्ये।

(ग) प्रसीदतु आर्यः। आर्यस्यैव पारलौकिकः अयमुपवासः।

(घ) आर्ये! उत्तिष्ठ, कथय अत्र उपवासे केन कार्यम्?।

(ख) सूत्रेति। पालकेन तदाख्येन। देशाचारादाह—नववधूकेशकलापमिव इति। तथा चाह कातन्त्रवृत्तौ दुर्गसिंहः—"मुख्यियतारः स्राविष्ठायना वधूमूढाम्" इति। पुष्पमाल्येन सुरभितैलेन च शोभनो गन्धो यस्य तम्।

(ग) नटीति। आर्यस्यैव भवत एव पारलौकिकः—जन्मान्तरे अभिरूपता-रूप-फलसम्पादकः।

(घ) सूत्रेति। केन जनेन, कार्यं प्रयोजनम्।

[ख] सूत्रधार। (क्रोधके सहित) आ बाँदीके पो चूर्णवृद्ध! राजा पालक क्रुद्ध होइया नव वधूके केशकलापके न्याय कखन तोके सुगन्ध अवस्थामे काटिया फेलिवेन, ताहा आमि देखिब?।

(ग) नटी। आपनि प्रसन्न हउन। आपनारइ परलोकीय फलजनक एइ उपवास। (एइ बलिया पायेर उपर पड़िल।)

(घ) सूत्रधार। आर्ये! उठ, बल—एइ उपवासे काहाद्वारा प्रयोजन सिद्ध हइबे?।

---

(१) प्रसीदतु प्रसीदतु अज्जो। यं अज्जस्स ज्जेव पारलोइओ अअं उववासो अणुचिट्ठीअदि। (२)···उट्ठेहि उट्ठेहि कधेहि कधेहि इध···।

नटी। अम्हारिसजणजोग्गेण वम्हणेण उवणिमन्तिदेण। (ङ)

सूत्र। तेण हि गच्छदु अज्जा। अहं पि अम्हारिसजण-जोग्गं वम्हणं उवणिमन्तेमि। (च)

नटी। जं अज्जो आणवेदि। इति निष्क्रान्ता। (छ)

सूत्र। परिक्रम्य। होमाणहे! ता कधं मए एव्वं सुसमिद्धाए उज्जइणीए अम्हारिसजणजोग्गो वम्हणो अन्वेसितव्वो।

(ङ) अस्मादृशजनयोग्येन ब्राह्मणेन उपनिमन्त्रितेन।

(च) तेन हि गच्छतु आर्य्या। अहमपि अस्मादृशजनयोग्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि।

(छ) यदार्य्य आज्ञापयति।

(ङ) नटीति। अस्मादृशजनस्य दरिद्रलोकस्य योग्येन दरिद्रतया उपयुक्तेन उपनिमन्त्रितेन भोजनार्थमाहूतेन कार्य्यमिति पूर्वेणान्वयः। उत्कृष्टभोजिनो धनिनो दरिद्रगृहे निकृष्टभोजनं दुःखकरमेवेति, ततः पुण्यवैपरीत्येन पापमेव स्यादिति न तेन प्रयोजनमिति भावः।

(च) सूत्रेति। अस्मादृशजनयोग्यं दरिद्रमित्यर्थः। स्वगृह एव व्रतानुष्ठाने तव च ब्राह्मणभोजनावश्यकत्वे तत्पूर्वमेवात्मनो भोजनमन्याय्यम्। अभुक्ता स्थितौ च दारुणक्षुधायातना इत्यतः सत्वरतार्थं सूत्रधारस्य आत्मन एव ब्राह्मणनिमन्त्रणायह इति बोध्यम्।

(ज) सूत्रेति। एवम् इत्थम्। मैत्रेयी नाम। अग्नितुं भोक्तुम् अग्नीः अग्र-

---

(ङ) नटी। আমাদের মত লোকের পক্ষে উপযুক্ত নিমন্ত্রিত ব্রাহ্মণদ্বারা।

(চ) সূত্রধার। তাহা হইলে তুমি যাও, আমিও আমাদের মত লোকের উপযুক্ত ব্রাহ্মণ নিমন্ত্রণ করি।

(ছ) নটী। আর্য্য যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া নিষ্ক্রান্ত হইল।)

विलोक्य । **एसो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इधो ज्जेव आअच्छति भोदु, पुच्छिस्सं दाव । अज्ज मित्तेअ ! अम्हाणं गेहे असिदुं अग्गणी भोदु अज्जो ! (ज)**

नेपथ्ये । भोः ! अस्सं वम्हणं उवणिमन्तेदु भवम् । वावुदो दाणिं अहम् । (झ)

(ज) आश्चर्यम् ? तत् कथं मया एवं सुसमृद्धायामुज्जयिन्याम् अस्माद्दृशजनयोग्यो ब्राह्मणः अन्वेष्टव्यः । एष चारुदत्तस्य मित्रं मैत्रेय इत एव आगच्छति । भवतु, प्रच्छामि तावत् । आर्य ! मैत्रेय ! अस्माकं गेहे अग्नितमग्रणीर्भवतु आर्यः ! ।

(झ) भोः ! अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयतु भवान् । व्यापृत इदानीमहम् ।

वर्त्तसे आर्यो भवान् । एतेनान्येऽपि ब्राह्मणा निमन्त्रणीया इति सूचितम् । शूद्रेषु "दास-गोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम् । भोज्यान्नता गृहस्थस्य" इत्यादिदाहृतत्त्वधृतब्रह्मपुराणीय-निषेधस्य तदानीमपि साधारणसामाजिकैरपरिगृहीतत्वात् सूत्रधारस्य मैत्रेयकुलमित्रत्वाच्च उत्तमब्राह्मण एव चारुदत्तमित्रं मैत्रेयः सूत्रधारेण भोक्तुं निर्बाधमामन्त्रित इति बोध्यम् ।

(झ) नेपथ्य इति । नेपथ्यं वेशरचनास्थानम् । व्यापृतः कार्य्यान्तरे विशेषेणा-सक्तः । अतएव भोजनार्थं न विलम्बितुमर्हामीति भावः । मैत्रेयस्योत्तरमेतत् ।

(জ) সূত্রধার। (পদক্ষেপ করিয়া) কি আশ্চর্য্য ! তা আমি এইরূপ সুসমৃদ্ধ উজ্জয়িনীনগরে কি করিয়া, আমাদের মত লোকের উপযুক্ত ব্রাহ্মণ অন্বেষণ করিব। (দেখিয়া) এই যে চারুদত্তের মিত্র মৈত্রেয় এদিকেই আসিতেছেন। হউক, জিজ্ঞাসা করিব। আর্য্য ! মৈত্রেয় ! আমাদের গৃহে ভোজন করিবার নিমিত্ত আপনি অগ্রগামী হউন।

(ঝ) নেপথ্যে। মহাশয় ! আপনি অন্য ব্রাহ্মণকে নিমন্ত্রণ করুন। আমি এখন কার্য্যান্তরে ব্যাপৃত রহিয়াছি।

सूत्र। अज्ज! सम्पन्नं भोअणं णीसवत्तंअ। अविअ-दक्खिणा कावि दे भविस्सदि। (अ)

पुनर्नेपथ्ये। भोः जं दाणिं पढमं ज्जेव पच्चादिट्ठोसि, ता को दाणिं दे णिब्बन्धो पदे पदे मं अणुबन्धेदुम्। (१) (ट)

सूत्र। पच्चादिट्ठोह्मि एदिणा। भोदु, अस्सुं वम्हणं उवणिमन्तेमि। (ठ)। इति निष्क्रान्तः।

(अ) आर्य्य! सम्पन्नं भोजनं निःसपत्नञ्च। अपि च दक्षिणा कापि ते भविष्यति।

(ट) भोः! यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि; तत् कइदानीं ते निर्बन्धः पदे पदे मामनुबन्धुम्।

(अ) सूत्रं इति। भुज्यते यत् तत् भोजनं खाद्यमन्नव्यञ्जनादिकम्, सम्पन्नं सर्वथा निष्पन्नम्। अतो न विलम्बसम्भव इति भावः। ननु पीठपावादिसम्पादनेनापि कथञ्चिद्विलम्बो भविष्यतीत्याह निःसपत्नञ्चेति। निर्गतं विद्यन्ते सपत्नाः प्रतिपक्षा अपरे भोजका यस्य तत् तादृशम्। भवन्तं विना अन्यः कश्चिदपि भोजको नास्तीति तत्पीठपावादिसम्पादनेनापि न विलम्बसम्भावनेति भावः। विशेषेण प्रलोचनार्थमाह अपि च दक्षिणेत्यादि।

(ट) पुनरिति। पदे पदे प्रतिपदक्षेपम्, अनुबन्धुं भोजनाय अनुरोद्धुम्। निर्बन्ध आग्रहातिशयः। इदमपि नैवेयस्यै वोत्तरम्।

(अ) सूत्रधार। आर्य्য! খাদ্য প্রস্তুত, কোন বাধাও আর নাই, আপনার দক্ষিণাও কিছু হইবে।

(ট) পুনরায় নেপথ্যে। মহাশয়! প্রথমেই যে আপনাকে আমি প্রত্যাখ্যান করিয়াছি; তথাপি প্রত্যেক পদক্ষেপে আমাকে অনুরোধ করিবার জন্য আপনার এ কোন্ আগ্রহ!।

(१) अणुसन्धिदुम्।

आमुखम् । (१) (ड)

प्रविश्य प्रावारहस्तो मैत्रेयः । "अन्यं वस्त्रेणम्" इति पूर्वोक्तं पठित्वा ।

अधवा मए वि मित्तेएण परस्स आमन्तणआइं भक्खिदं-

(ठ) प्रत्यादिष्टोऽस्मि एतेन । भवतु, अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।

(ठ) सूत्रेति । एतेन मैत्रेयेण । अन्यमिति । अन्यथा ममापि भोजनं न स्यात्, तथा च सति दारुणक्षुधायातनेयं दुःसहैव तिष्ठेदिति भावः ।

(ड) आमुखमिति । आ सम्यक् मुखम् अभिनेयवस्तुन आद्यभाग इत्यामुखम् । तच्च प्रस्तावना । तथा च साहित्यदर्पणे—

"नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः सलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥"

इदञ्च आमुखं प्रयोगातिशयो नाम । तथा चात्र नव्या व्रतविषयकालोचनारूपे एकस्मिन् प्रयोगे प्रचरति सति "एसो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इधो ज्जेव आअच्छदि" इत्यादिप्रयोगान्तरप्रयोगेण मैत्रेयरूपपात्रस्य प्रवेशः सञ्जात इति । यथा साहित्यदर्पणे—

"यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥"

लक्षणान्तरप्रसक्तिनिरासप्रकारस्तु साहित्यदर्पणटीकायामेवास्माभिः प्रदर्शित इत्यनुसन्धेयम् ।

(ठ) सूत्रधार। इनि प्रत्याख्यान करिलेन। हउक, अन्य ब्राह्मण निमन्त्रण करि। (एই बलिया चलिया गेल।)

(ड) प्रस्तावना ।

---

(१) इत्यामुखम् ।

व्वाइं (१)। हा अवत्थे! तुलीअसि। जो णाम (२) अहं तत्तभवदो चारुदत्तस्स रिद्धीए अहोरत्तं पअत्तणसिद्धेहिं उग्गार-सुरहि-गन्धेहिं मोदकेहिं ज्जेव असिदो अब्भन्तरचदुस्साल-दुआएउवविट्ठो मल्लक-(३) सदपरिवुदो चित्तअरो विअ अङ्कु-

(ढ) अथवा मयापि मैत्रेयेण परस्य आमन्त्रणकानि भक्षितव्यानि। हा अवस्थे! तुल-यसि। यो नामाहं तव भवतः चारुदत्तस्य ऋद्ध्या अहोरात्र प्रयत्नसिद्धैः उद्गारसुरभि-गन्धैः मोदकैरेव अशितः अभ्यन्तरचतुःशालाद्वारि उपविष्टः मल्लकशतपरिवृतश्चित्रकर इव

(ढ) प्रविश्येति। प्रावृणोत्यनेन पूर्वकायमिति प्रावारः, करणे घञ्। प्रावार उत्तरीयवस्त्रं हस्ते यस्य सः। "द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ" इत्यमरः। "अन्यं वमन्नम्" इत्यादि पूर्वोक्तस्य पुनः पाठो भोजनप्रतिबन्धं कार्य्यान्तरव्यापृतत्वापेक्षया अथवेत्यादि पश्चान्तरस्याभिधानप्रसक्त्यर्थः। मयापि धनिचारुदत्तार्थिनेनापीति तात्पर्य्यम्, परस्य चारुदत्तभिन्नस्य, आमन्त्र्यते आह्वयते येभ्य इत्यामन्त्रणकानि आमन्त्रणानन्तरखाद्यानि अन्नादीनि। "कृत्ययुटोऽन्यत्रापि" इति तादर्थ्ये युट्, कृत्सायाश्च कप्रत्ययः। अवस्थे! वर्त्तमानदैन्यदशे। तूलयसि तूलं तूलकतुल्यलघुं करोषि लोकमिति शेषः, सर्वविधगौरव-हानिकरणादिति भावः। ऋद्ध्या सम्पदा सम्पत्तिस्थितिसमय इत्यर्थः। प्रयत्नेन आदरेण सिद्धैर्निष्पन्नैः, उद्गारेण मोदकेभ्य एव उत्थानेन सुरभिर्घ्राणतर्पणो गन्धो येषां तैः, अशितं भोजनमस्यास्तीति अशितः सन्, अश्न आदित्वादत्। अभ्यन्तरे यत्

(ঢ) উত্তরীয়হস্তে প্রবেশ করিয়া মৈত্রেয় ("অন্য ব্রাহ্মণ নিমন্ত্রণ করুন" এই পূর্ব্বোক্ত পাঠ করিয়া) অথবা আমি মৈত্রেয়ও, পরের বাড়ী ভোজন করিব। হায় অবস্থা। তুমি মনুষ্যকে তূলার ন্যায় লঘু করিয়া থাক। যে আমি, মাননীয় চারুদত্তের সমৃদ্ধির সময়ে অহোরাত্র যত্নপূর্ব্বক নিষ্পা-দিত এবং নাসিকার তৃপ্তিসাধক-সৌরভযুক্ত মোদকই ভোজন করিয়া, ভিতরের চতুঃশালার দ্বারদেশে উপবিষ্ট হইয়া, বহুতর ব্যঞ্জনের পাত্রে

(১) पच्छिदव्वाइं। (২) दाणिं। (৩) गल्लक…।

लोहिं छिविअ छिविअ अवणेमि, णअरचत्तरवुसहो विअ रोमन्थमाणो चिट्ठामि, सो दाणिं अहं तस्स दलिद्दाए जहिं तहिं चरिअ गेहपारावदो विअ आवासणिमित्तं इध आगच्छामि । (ठ)

अङ्गुलीभिः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा अपनयामि, नगरचत्वरवृषभ इव रोमन्थायमानस्तिष्ठामि । स इदानीमहं तस्य दरिद्रतया यस्मिन् तस्मिन् चरित्वा गेहपारावत इव आवासनिमित्तमेव आगच्छामि ।

चतुःशालं तस्य द्वारं । मल्ल एव मल्लकः अनुकम्पायां कप्रत्ययः । मल्लका भोजनीयद्रव्यपूर्णपात्राणि नीलपीतादिवर्णपूर्णपात्राणि च तेषां शतेन समूहेन परिवृतः परिवेष्टितः ।

"मल्लः पात्रं कपीले च मत्स्यभेदे बलीयसि" इति मेदिनी । चित्रकर आलिख्यनिर्म्माता । अपनयामि अपसारयामि । वर्णपात्रशतेन परिवृतश्चित्रकरो यथा अङ्गुलीभिः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा वर्णपात्रेभ्यो बहुतरवर्णानानीय वामकरतलादौ एकं मिश्रितवर्णं निर्म्माय तत्पात्राण्यपसारयति, तद्वत् अहमपि मोदकानि भुक्त्वा अन्नभोजनसमये व्यञ्जनादिपात्रशतेन परिवृतः सन् तेषामादरप्रदर्शनार्थं तत्पात्राणि अङ्गुलीभिः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा बुभूक्षाया अभावादपसारयामीति सरलार्थः । नगरस्य यत् चत्वरमङ्गनं तस्य वृषभो वृषः स इव । उद्गीर्य्य भुक्तद्रव्यस्य पुनर्ग्रहणं रोमन्थः । "रोमन्थः स्यात् पशूद्गारो रोमन्थः कीटवर्त्मनम्" इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरौ । रोमन्थायमानः उद्गीर्य्य पुनर्ग्रहणेन ताम्बूलादिचर्वणेन च हनुदेशं चालयन्नित्यर्थः । तस्य चारुदत्तस्य । गेहपारावत इव गृहपालितकपोत इव । आवासनिमित्तम् अवस्थितिनिमित्तम् ।

परिवेष्टित हইয়া, চিত্রকরের ন্যায় অঙ্গুলিদ্বারা স্পর্শ করিয়া করিয়া সরাইয়া রাখিয়াছি এবং নগরাঙ্গনস্থিত বৃষের ন্যায় হনুচালন করিয়া অবস্থান করিয়াছি ; সেই আমি এখন, চারুদত্তের দরিদ্রতানিবন্ধন, গৃহকপোতের ন্যায় যেখানে সেখানে বেড়াইয়া, বাস করিবার জন্য এখানে আসিয়া থাকি ।

एसो अ अज्जचारुदत्तस्स पिअवअस्सेण चूसणवुड्ढेण (१) जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स उवणेदव्वो त्ति। ता जाव अज्जचारुदत्तं पेक्खामि। परिक्रम्य अवलोक्य च। **एसो चारुदत्तो सिद्धीकिददेवकज्जो गिहदेवताणं बलिं हरन्तो (२) इदो ज्जेव आअच्छदि। (ण)**

(ण) एष च आर्य्यचारुदत्तस्य प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकः अनुप्रेषितः, सिद्धीकृतदेवकार्य्यस्य आर्य्यचारुदत्तस्य उपनेतव्य इति। तदयावदार्य्यचारुदत्तं प्रेक्षे। एष चारुदत्तः सिद्धीकृतदेवकार्य्यो गृहदेवतानां बलिं हरन् इत एवागच्छति।

(ण) एष इति। जातीकुसुमेन वासितः संघर्षणादिना सुरभीकृतः। सिद्धीकृतं निष्पादितं देवकार्य्यं देवपूजा येन तस्य। उपनेतव्यो दातव्यः, इति आदिश्य अनुप्रेषितः इत्यन्वयः। प्रेक्षे पश्यामि। "नासूचितं विशत् पावम्" इति भरतोक्तेश्चारुदत्तप्रवेशसूचनायाह पुनरेष इति। बलिं पूजोपहारम्, हरन् ददत्। "बलिः पूजोपहारे स्यात्" इत्यमरः।

विदूषकस्येयं प्राच्या भाषा—"प्राच्या विदूषकादीनाम्" इति साहित्यदर्पणात्।

(ण) माननीय चारुदत्तের প্রিয়সখা চূর্ণবৃদ্ধ, জাতীকুসুমবাসিত এই উত্তরীয় বসনখানি পাঠাইয়া দিয়াছেন এবং বলিয়াছেন যে, "আর্য্য চারুদত্ত দেবকার্য্যসম্পাদন করিয়া সুস্থ হইলে ইহা তাঁহার নিকট উপস্থিত করিবে।" অতএব আর্য্যচারুদত্তের সহিত সাক্ষাৎ করি। (কতিপয়পদক্ষেপপূর্ব্বক দর্শন করিয়া) এই যে চারুদত্ত, দেবকার্য্য সম্পাদন করিয়া, গৃহদেবতাদিগকে উপহার দিতে দিতে এই দিকেই আসিতেছেন।

(१) जूर्णवुड्ढेण। (२) कीरिन्त।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टश्चारुदत्तो रदनिका च । (त)

चारु । ऊर्ध्वमवलोक्य सनिर्वेदं निश्वस्य । (थ)

यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनां
हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।
तास्वेव सम्प्रति विरूढतृणाङ्कुरासु
वीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥८॥

इति मन्दं मन्दं परिक्रम्योपविशति ।

इदमेव विदूषकवाक्यमारभ्य द्वितीयाङ्कसमाप्तिपर्यन्तो मुखसन्धिः । तथा चात्र वसन्तसेनाचारुदत्तयोर्भाविसमागमरूपफलस्य प्रथमहेतुभूतः परस्परानुरागो बीजं नामार्थप्रकृतिः । यथा साहित्यदर्पणे—

"अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।
फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते ॥"

एवं भाविसमागमरूपमुख्यफलसिद्धये नायिकाया वसन्तसेनायाश्चारुदत्तहर्म्ये अलङ्कारन्यासौत्सुक्यम् आरम्भो नामावस्था । यथा तत्रैव—

"भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ।"

एवञ्च "यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्त्तितम् ॥" इति लक्षणसङ्गतिः ।

अस्य च उपक्षेपादीनि द्वादशाङ्गानि सलक्षणानि यथास्थानं वक्ष्यामः ।

(त) तत इति । यथानिर्दिष्टः गृहदेवताभ्यो बलिहरणप्रवृत्तः । रदना दन्ता अस्याः सन्तीति रदनिका "इनविषये इकौ वाच्यः" इति प्रशंसार्थे इकप्रत्ययः, प्रशस्तदन्तशालित्वादस्या दास्या रदनिकेति नाम ।

(थ) चारु इति । ऊर्ध्वावलोकनं दैवोद्दिश्यार्थम् । निर्वेदेन दारिद्र्यजनितया आत्मावमाननया सहेति सनिर्वेदम् ।

(त) तदनन्तर यथानिर्दिष्टरूपे चारुदत्त ओ रदनिकार प्रवेश ।

विदू । एसो अज्जचारुदत्तो । ता जाव सम्मदं उवसप्पामि ।
उपसृत्य । **मोत्थि भवदे । वड्ढदु भवं । (द) ।**

यासामिति । यासां मम गृहदेहलीनां गृहसम्मुखस्थस्थानानाम्, बलिः तण्डुलादि-पूजोपहारः, सपदि तत्क्षणात् अपेक्षणेन एवेत्यर्थः, हंसैः सारसाख्यपक्षिगणैश्च विलुप्तपूर्वो भक्षितपूर्वः । सम्प्रति विरूढा लोकसञ्चाराभावादुत्पन्नाः तृणाङ्कुरा दूर्वादि-तृणाङ्कुरा यासु तासु, तास्वेव गृहदेहलीषु, कीटमुखैः अवलीढः अर्द्धभुक्तः, बीजा-ञ्जलिः अञ्जलिपरिमितधान्यादिः, पतति जीर्णभित्त्युपरिदेशादिति शेषः । अभूतपूर्वमिदं दारिद्र्यकष्टमिति भावः ।

अत्र अप्रस्तुतयोः हंसगणसारसगणयोरकलीपक्रियाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता, तथा तृणाङ्कुरोत्पत्तिबीजाञ्जलिपतनरूपकार्य्येण दारिद्र्यरूपकारणस्य सूचनात् पर्य्यायोक्तञ्च, अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । द्वयोरपि एकधर्म्माभिसम्बन्धे तुल्ययोगिता भवत्येवेति दर्शितमस्माभिः साहित्यदर्पणटीकायाम् ।

चारुदत्तस्य उत्तमपात्रतया शिक्षिततया चेदं संस्कृतं पाठ्यम् । यथा साहित्यदर्पणे—

"पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।"

"गृहावग्रहणी देहली" इत्यमरः । "दद्याद्बलिं विधावे च बलिं हारे गृहस्य च" इति मार्कण्डेयपुराणञ्च ।

वसन्ततिलका वृत्तम्—"उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः" इति लक्षणात् ॥८॥

(থ) চারুদত্ত। (ঊর্দ্ধে দৃষ্টিপাতপূর্ব্বক নির্বেদের সহিত নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া)

পূর্ব্বে, আমার গৃহের যে সম্মুখস্থ ভূমিতে গৃহদেবতাদিগকে তণ্ডুল প্রভৃতি উপহার দান করিলে, তৎক্ষণাৎ হংস ও সারসপক্ষিগণ তাহা ভক্ষণ করিয়া যাইত; সম্প্রতি সেই ভূমিতেই দূর্ব্বাপ্রভৃতি তৃণাঙ্কুর জন্মিয়াছে এবং কীটমুখ হইতে অর্দ্ধভুক্ত ধান্যাদিবীজ প্রচুর পরিমাণে পতিত হইতেছে ॥৯॥

(এই বলিয়া ধীরে ধীরে পাদচারণ করিয়া উপবেশন করিলেন।)

चारु । अये ! सर्वकालमित्रं मैत्रेयः प्राप्तः । सखे ! स्वागतम् । आस्यताम् । (ध)

विदू । जं भवं आणवेदि । उपविश्य । भो वअस्स ! एसो दे वअस्सेण चूणवुड्ढेण (१) जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो सिड्ढीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स तुए उवणेददव्वो त्ति । समर्पयति । (न)

(द) एष आर्य्यचारुदत्तः । तदुपावृत्य साम्प्रतमुपसर्पामि । स्वस्ति भवते । वर्द्धतां भवान् ।

(न) यद्भवान् आज्ञापयति । भो वयस्य ! एष ते वयस्येन चूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकः अनुप्रेषितः, सिद्धीकृतदेवकार्य्यस्य आर्य्यचारुदत्तस्य त्वया उपनेतव्य इति ।

(द) विदू इति । स्वस्ति मङ्गलम् । वर्द्धताम्, अभ्युदयेनेति भावः ।

(ध) चारु इति । अये इत्यानन्दसम्भ्रमे । तथा च विश्वः—"अये क्रीधे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि च ।" सर्वेष्वेव कालेषु सम्पत्सु विपत्सु चेत्यर्थः । मित्रं सखा । एतेन मैत्रेयस्य महोपकारित्वं व्यज्यते । प्राप्त उपस्थितः, स्वागतं सुखेनागमनं किमिति काकुः । आस्यतामुपविश्यताम् ।

(न) विदू इति । उपनेतव्यो दातव्यः, इति आदिश्य अनुप्रेषित इति पूर्ववदेवान्वयः ।

(द) विदूषक । এই যে আর্য্য চারুদত্ত ! অতএব এখন উঁহার নিকট উপস্থিত হই । (নিকটে যাইয়া) আপনার মঙ্গল হউক, আপনি উন্নতি লাভ করুন ।

(ধ) চারুদত্ত । এই যে ! সকল সময়ের বন্ধু মৈত্রেয় উপস্থিত । সখে ! তোমার শুভাগমন ত ? উপবেশন কর ।

(१) जूर्णवृद्धेण ।

चारु । गृहीत्वा सचिन्तः स्थितः । (प)

विदू । भो ! इदं किं चिन्तोअदि ? । (फ)

चारु । वयस्य !

सुखं हि दुःख्यान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां
धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥१०॥

(फ) भोः ! इदं किं चिन्त्यते ? ।

(प) चारु इति । भूतपूर्वधनिनश्चारुदत्तस्य इदानीं महादरिद्रभावात् परदत्त-तुच्छोपहारदर्शनात् विषादोदयेन सचिन्तत्वं बोध्यम् ।

सुखमिति । घना निबिडा ये अन्धकारास्तेषु दीपदर्शनमिव, दुःख्यान्यनुभूय हि दुःख्यान्यनुभूय विद्यमानस्यैव जनस्य सुखं शोभते चमत्करोति । तु किन्तु, सुखात् सम्पत्तिनिबन्धनसुखानुभवात् परमित्यर्थः, यो नरो दरिद्रतां दरिद्रतानिबन्धनदुःखं याति प्राप्नोति अनुभवति ; स नरः शरीरेण धृत आश्रितः सन्, मृतो मृतावस्थ एव

(न) विदूषक । আপনি যাহা আদেশ করেন । (উপবেশন করিয়া) সখে ! আপনার বয়স্য চূর্ণবৃদ্ধ, জাতীকুসুমসৌরভে সুবাসিত এই উত্তরীয় বস্ত্রখানি পাঠাইয়া দিয়াছেন (এবং বলিয়াছেন যে,) আর্য্য চারুদত্ত যখন দেবকার্য্য সম্পাদন করিয়া সুস্থ হইবেন, তখন তুমি ইহা তাঁহার নিকট উপস্থিত করিবে । (সমর্পণ করিল) ।

(প) (চারুদত্ত গ্রহণ করিয়া চিন্তার সহিত অবস্থান করিতে লাগিলেন) ।

(ফ) বিদূষক । সখে ! এ কি চিন্তা করিতেছেন ? ।

विदू । भो वअस्स ! मरणादो दालिद्दादो वा कदरं दे रोअदि । (ब)

चारु । वयस्य !

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥११॥

(ब) भो वयस्य ! मरणात् दारिद्र्याद्वा कतरत् ते रोचते ? ।

जीवति ; जीवति च सर्वत्र मृतवदकर्म्मण्यो ह्ययम् भवतीत्यर्थः । अतएवाहमपि सम्यन्नदृशातः परं दारिद्र्यदशोपनिपातात् जीवन्मृत एवास्मीति भावः ।

अत्र अप्रस्तुतात् नरसामान्याभिधानात् प्रस्तुतचारुदत्तरूपनरविशेषप्रतीतेरप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः प्रधानः, व्यापकत्वात् ; तथा श्रौती उपमा, मृतो मृतरूप इत्यर्थागमात् असमासगत निरङ्गकेवलरूपकञ्च गुणभूतम्, व्याप्यत्वात् ; इत्येतेषां गुणप्रधानभावा-दङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा प्रथमपादे एककर्त्तृकत्वाभावेन 'विद्यमानस्य' इत्येव पदान्तरस्य अवश्यमध्याहरणीयतया न्यूनपदत्वदोषः, एवं चतुर्थपादे मृत एवेति नियमो वाच्यः, किन्तु नोक्त इति नियमे अनियमाख्यदोषः, तौ च "सुखं हि दुःखानु-भवात् परं वरम्" इति प्रथमपादपाठेन "मृतः स तन्वा मृत एव जीवति" इति चतुर्थपाद-पाठेन च समाधेयौ ।

वंशस्थविलं वृत्तम् ॥१०॥

(ब) विदू इति । अत्र वाशब्दः समुच्चये । तथा च मरणं दारिद्र्याच्चाश्रित्येत्यर्थः । अतएवोभयत्रापि ल्यब्लोपे पञ्चमी । कतरत् उभयोर्मध्ये किमित्यर्थः ।

चारुदत्त । सखे ! निबिड़ अन्धकारে দীপ দর্শনের ন্যায়, দুঃখ অনুভবের পরই সুখ শোভা পায়, কিন্তু যে ব্যক্তি, সুখের পর দারিদ্র্যদুঃখ প্রাপ্ত হয়, সে শরীরধারী থাকিয়া মৃত অবস্থায় জীবিত থাকে ॥১০॥

(ব) বিদূষক । সখে ! মরণ ও দারিদ্র্য, এই দু'য়ের মধ্যে কোন্‌টীতে আপনার রুচি হয় ? ।

विदू० । भो वअस्स ! अलं सन्तावेण (१) । पणइजण-संकामिदविहवस्स सुरलोअपीदसेसस्स विअ पडिवच्चंदस्स परिक्खओ वि दे अहिअदरं रमणीओ (भ) ।

(भ) भो वयस्य ! अलं सन्तापेन । प्रणयिजनसंक्रमितविभवस्य सुरलोकपीतशेषस्येव प्रतिपच्चन्द्रस्य परिक्षयोऽपि ते अधिकतरं रमणीयः ।

दारिद्र्यादिति । अत्रापि वाशब्दः पूर्ववदेव समुच्चये, ल्यब्लोपे च पञ्चमीयम् । मरणस्य वस्तुतः प्रीतिजनकत्वाभावात् ममेत्यत्र "कर्म्मण्यर्थानां प्रीयमाणः" इति न चतुर्थी किन्तु सम्बन्धविवक्षया षष्ठ्येव । मरणं रुचिं प्रति हेतुमाह अल्पेति । अल्पकालमात्रस्थितिकत्वात् अल्पः क्लेशो यस्मिन् तत् तादृशं मरणं किन्तु दारिद्र्यम्, न विद्यते अन्तः शेषो यस्य तत् तादृशम्, दुःखं दुःखजनकम् । हन्त ! तदेवेदं दारिद्र्यं ममोपस्थितमिति भावः ।

अत्र द्वितीयपादे नञा दारिद्र्यव्यपोहनात् शाब्दी परिसंख्या, पूर्वार्द्धं प्रति परार्द्धवाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, उपमानभूतमरणापेक्षया उपमेयभूतदारिद्र्यस्य आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकश्चेति पूर्ववदेवासीषां सङ्करः । किन्तु दारिद्र्यमरणशब्दयोरसकृदुपादानेऽपि न अनवीकृतत्वं कथितपदत्वं वा दोषः गत्यन्तराभावादुद्वेगजनकत्वाच्च ।

आर्य्या जातिः ॥११॥

(भ) विदू इति । प्रणयिजनेषु स्निग्धलोकेषु प्रार्थिषु च संक्रमिता दानेन सञ्चारिता विभवा धनानि येन तस्य ते तव, सुरलोकैर्देवैः पीताः शेषा अवशिष्टांशा यस्य तस्य, प्रतिपच्चन्द्रस्येव, परिक्षयः एकत्र दारिद्र्यम् अन्यत्र क्षीणता । प्रतिपदग्रहणं चरमदारिद्र्यसूचनार्थम् । अत्रोपमालङ्कारः ।

चारुदत्त । वयस्य ! दारिद्र्य ও মরণ, এই দুঃখের মধ্যে মরণই আমার ভাল লাগে ; কিন্তু দারিদ্র্য নহে । কারণ, মরণের দুঃখ অল্প, আর দারিদ্র্যদুঃখের শেষ নাই ॥১১॥

(१) सन्तप्पिदेण ।

চারু। বয়স্য! ন মমার্থান্ প্রতি দৈন্যম্। পশ্য—(ম)

এতত্তু মাং দহতি যদ্গৃহমস্মদীয়ং
ক্ষীণার্থমিত্যতিথয়ঃ পরিবর্জয়ন্তি।
সংশুষ্কসান্দ্রমদলেখমিব ভ্রমন্তঃ
কালাত্যয়ে মধুকরাঃ করিণঃ কপোলম্ ॥১২॥

(ম) চারু ইতি। অর্থান্ প্রতি অর্থাশ্রয়বিষয় ইত্যর্থঃ। দৈন্যং কষ্টম্।

এতদিতি। ভ্রমন্তঃ মদজলপানার্থং স্বস্বকার্যার্থঞ্চ পরিচরন্তঃ, মধুকরা ভ্রমরাঃ, কালাত্যয়ে মদজলস্রবণাদূর্দ্ধ্বং পরং, সংশুষ্কা সান্দ্রা ঘনা মদলেখা দানজল-রেখা যস্মিন্ তং তাদৃশম্, করিণঃ কপোলং হস্তিনো গণ্ডদেশমিব, অতিথয়ঃ ক্ষীণা নষ্টা অর্থা ধনানি যস্য তত্ তথোক্তম্, ইতি হেতোঃ, অস্মদীয়ং গৃহম্, যৎ পরিবর্জ্জ-য়ন্তি পরিবর্জ্জয়ন্তি অন্যত্র গচ্ছন্তি, এতৎ পরিবর্জ্জনমেব তু মাং দহতি সন্তাপয়তি।

অত্র শ্রৌতী উপমালঙ্কারঃ তথা তচ্ছব্দসমানার্থতয়া এতচ্ছব্দো বিধেয় এব, তস্য চ প্রাঙ্নিহিতেনৈনাপ্রাধান্যপ্রতীতির্বাক্যগতো বিধেয়াবিমর্শদোষঃ, স তু "ক্ষীণার্থ-মিত্যতিথয়ঃ পরিবর্জয়ন্তি যস্মাৎ গৃহং দহতি মামিদমেব হন্ত" ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥১২॥

(চারুদত্ত। বিদূষক। সখে! আপনি অনুতাপ করিবেন না। কারণ, আপনার ধনসম্পত্তি, বন্ধুজন ও প্রার্থিজনে সংক্রমিত হইয়াছে; সুতরাং দেবগণ অবশিষ্ট অংশ পান করিলে পর, প্রতিপদের চন্দ্রের ন্যায় আপনার এই ক্ষয়ও, অধিকতর শোভা পাইতেছে।

(ম) চারুদত্ত। বয়স্য! আমার ধনের বিষয়ে কোন কষ্ট নাই। দেখ—

পরিভ্রমণকারী ভ্রমরগণ, গাঢ় মদজলের রেখা কালান্তরে শুষ্ক হইয়া গেলে পর, হস্তীর গণ্ডদেশ যেমন পরিত্যাগ করিয়া যায়; সেই-রূপ অতিথিগণ, ইহার ধন নষ্ট হইয়া গিয়াছে ইহা ভাবিয়া যে আমার

विदू। भो वअस्स! एदे क्खु दासीए पुत्ता अत्थकल्लवत्ता वरड़ाभीदा विअ गोवालदारआ अरण्णे जहिं जहिं ण खज्जन्ति तहिं तहिं गच्छन्ति। (य)

चारु। वयस्य!

सत्यं न मे विभवनाशकृतास्ति चिन्ता
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति।
एतत्तु मां दहति, नष्टधनाश्रयस्य
यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥१२॥

(य) भो वयस्य! एते खलु दास्याः पुत्रा अर्थकल्यवर्त्ताः, वरटाभीता इव गोपालदारका अरण्ये यस्मिन् यस्मिन् न खादन्ति तस्मिन् तस्मिन् गच्छन्ति।

(य) विदूषक इति। दास्याः पुत्रा इति निन्दामात्रं। कल्ये प्रत्युष एव वर्त्तन्ते न तु पूर्वाह्णादौ भोजनवेलायां भोज्यद्रव्यक्रयणापक्षीणत्वादिति कल्यवर्त्ताः; क्षणस्थायिन इत्यर्थः, अर्थाश्च ते कल्यवर्त्तार्थेति अर्थकल्यवर्त्ताः "अग्निर्लोक" इत्यादिवत् विशेषणस्य परनिपातः, क्षणस्थायीनि धनानीत्यर्थः, अरण्ये वने, वरटा दंशनकारिकीटविशेषाः (बल्ला, बोल्‌ता इति—वङ्गभाषा) ताभ्यो भीताः, गोपालदारका गोपबालका इव, यस्मिन् यस्मिन् स्थाने गृहे च न खादन्ति न दश्यन्ते नोपभुज्यन्ते च, तस्मिन् तस्मिन् स्थाने गृहे च गच्छन्ति। निन्दितानि खलु धनानि उपभोगक्षीणानां कृपणानामेव गृहे गच्छन्तीति उदारेण त्वया न तदर्थः शोकः करणीय इति भावः।

अत्र श्लोके उपमालङ्कारः। "गन्धोली वरटा हयोः" इत्यमरः।

बाड़ी परित्याग करिया याय; एই घटनाই आमाके दग्ध करितेछे ॥१२॥

(य) विदूषक। सखे! बनेर भितरे बोल्‌तार (बल्लार) दंशनभये भीत गोपबालकदिगेर न्याय, एই बाँदीर पो (निन्दित) क्षणस्थायी धनसम्पत्ति, येখाने येখाने ना খায়, सেইখाने सেইখाने याय।

अपि च,

दारिद्र्याद्ध्रियमेति, ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसः,
निस्तेजाः परिभूयते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विण्णः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥१४॥

सत्यमिति । विभवनाशकृता धनक्षयजनिता चिन्ता मे मम नास्ति, इति सत्यम् । कुत इत्याह—हि यस्मात्, धनानि भाग्यक्रमेण भवन्ति पुनर्यान्ति च । तु किन्तु, एतन्मां दहति सन्तापयति, यत् जनाः नष्टो धनमेवाश्रयो यस्य तस्य निर्धनीभूतस्य जनस्यैत्यर्थः, सौहृदादपि प्रणयादपि शिथिलीभवन्ति । ममापि तथैवेति भावः ।

अत्र भवन्ति यान्तीत्यनेकक्रियायोगेनानीत्येककर्तृकारकत्वात् दीपकम्, नष्टधनाश्रयस्येति अप्रस्तुतनिर्धनसामान्यात् प्रस्तुतचारुदत्तप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा चानयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा पूर्ववदेव वाक्यगतो विधेयाविमर्षदोषः, स तु "यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति क्षीणार्थकस्य वत मां गत तद्दुर्नीति" इति पाठेन समाधेयः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१३॥

दारिद्र्यादिति । दारिद्र्यात् ह्रियमेति लज्जां प्राप्नोति, लोक इति सर्वत्र शेषः, समाजे उपयुक्तवेशभूषाव्यवहारादिकारणासम्भवादिति भावः । ह्रीपरिगतो लज्जाप्राप्तः, तेजसः प्रभावात्, प्रभ्रश्यते स्वयमेव स्खलितो भवति, लज्जासङ्कोचेन तेजःस्फुरणस्यैवासम्भवादित्याशयः । निस्तेजाः परिभूयते लोकैस्तिरस्क्रियते, तिरस्कारे निस्तेजस्कतया प्रतीतिरस्कारासम्भवादित्यभिप्रायः । परिभवात् निर्वेदम् आत्मावमाननाम्, आपद्यते प्राप्नोति, आत्मनि धिक्कारोपस्थितेरिति भावः । निर्विण्णो निर्वेदप्राप्तः, शुच-

चारुदत्त । वयस्य ! सत्यই আমার ধনসম্পত্তিনাশ-কৃত কোন চিন্তা নাই । কারণ, ধন, ভাগ্যক্রমে হয়, আবার যায় । কিন্তু এই ঘটনাই আমাকে সন্তপ্ত করে যে, নির্ধনব্যক্তির প্রণয়বন্ধন হইতেও, লোক শিথিল হইয়া যায় ॥১৩॥

मेति शोकं प्राप्नोति, 'हा मम दुरवस्था' इत्येवमवस्थास्मरणादित्याशयः। शोकपिहितः शोकाहतचित्तः, बुद्ध्या कर्त्तव्यज्ञानेन, परित्यज्यते; शोकातुरस्य उन्मत्तप्रायत्वादित्यभिप्रायः। निर्बुद्धिः कर्त्तव्यज्ञानहीनश्च, क्षयमिति नाशं प्राप्नोति, अकर्त्तव्यकरणेन गुरुतरानर्थपातादिति भावः। अतएवोक्तं गीतायाम्—"बुद्धिनाशात् प्रणश्यति" इति। अहो आश्चर्य्यम्, निधनता एका दरिद्रता, सर्वासामेवापदाम्, आस्पदं प्रतिष्ठास्थानं प्रयोजिकेत्यर्थः, मूलीभूतत्वादित्याशयः। समापि ईदृगेव जातमिति समुदितवक्तुस्वारुदत्तस्याभिप्रायः।

अत्र निधनता सर्वापदामास्पदम् इति वाक्यार्थः कारणत्वेन सर्वानेव पूर्ववाक्यार्थानपेक्षत इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, "यत्त्वन्नेवसमानकान्ति" इत्यादि दर्पणीदाहरणवत्; अप्रस्तुतात् लोकसामान्यात् प्रस्तुतस्य लोकविशेषस्य चारुदत्तस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा; तथा पूर्वपूर्ववाक्यस्थश्रीप्राप्तादीनां विशेष्याणां परपरवाक्येषु विशेषणत्वेन स्थापनादेकावल्यलङ्कारश्च, "वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु" इत्यादि दर्पणीदाहरणवत्। अतएव तर्वोक्तं "क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपीहितञ्च दृश्यते" इति। एषाञ्च गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः।

तथा क्रियमेति इति इकारस्य क्ली इति संयोगपूर्वत्वेऽपि "प्रक्ले वा" इति पिङ्गलेन वैकल्पिकगुरुत्वविधानात् न गुरुत्वमिति न हतवृत्तत्वादोषः, किन्तु एति इति क्रियायां वारत्रयेणोपादानादनवीकृतत्वदोषः, तथा परस्मैपदात्मनेपदयोर्भेदेन प्रत्ययभेदादेक-

আরও দেখ—

মানুষ, দারিদ্র্যবশতঃ সর্বত্র লজ্জা পায়; লজ্জা পাইয়া প্রভাব হইতে বিচ্যুত হয়; প্রভাবচ্যুত হইয়া লোকের তিরস্কারের পাত্র হইয়া পড়ে; তিরস্কারবশতঃ আত্মগ্লানি অনুভব করে; আত্মগ্লানি অনুভব করিয়া শোকপ্রাপ্ত হয়; শোকাচ্ছন্ন হইয়া বুদ্ধিবিহীন হইয়া পড়ে; বুদ্ধিবিহীন হইয়া পরিশেষে ক্ষয় প্রাপ্ত হয়। অতএব কি আশ্চর্য্য! এক নির্ধনতাই সমস্ত বিপদের কারণ ॥১৪॥

विदू । भो वअस्स ! तं ज्जेव अत्थकल्लवत्तं सुमरिअ अलं सन्तप्पिदेण । (र)

चारु । वयस्य ! दारिद्र्यं हि पुरुषस्य—

निवासश्चिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं
जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।
वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात् परिभवो
हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति सन्तापयति च ॥१५॥

(र) भो वयस्य ! तमेव अर्थकल्यवर्त्तं स्मृत्वा अलं सन्तापितेन ।

विधा भग्नप्रक्रमता कर्त्तृकर्म्मवाच्यभेदेन प्रत्ययभेदाच्च अपरविधा भग्नप्रक्रमता, तथा शुचम् इति शोक इति च प्रकृतिभेदादन्या भग्नप्रक्रमता इति षडेव एव भग्नप्रक्रमतादोषाः, एवं सर्वापदाम् इत्यत्र नियमार्थक एवशब्दो वाच्यः, किन्तु नीक्त इति नियमे अनियमाख्यदोषश्च । एषाच्च पाठपरिवर्त्तनेन परिहारे सर्वथैव मूलोच्छेदप्रसङ्ग इति विरम्यते ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्—"सूर्य्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् ॥१४॥

(र) विदू इति । पूर्ववदेव व्याख्यानात् अर्थकल्यवर्त्तं क्षणस्थायि धनमित्यर्थः । सन्तापितेन सन्तप्तीकृतेन चित्तेन ।

निवास इति । दारिद्र्यमिति पूर्वगद्यस्थं सर्ववान्वेति । चिन्ताया उद्वेगात्मकदुश्चिन्ताया:, निवासः स्थितिस्तज्जनकमित्यर्थः, दारिद्र्ये सति असम्भवविषयेऽपि उद्वेग आविर्भवतीति भावः । परपरिभवः विना कारणं परकर्त्तृकतिरस्कारजनकमित्यर्थः, दरिद्रं हि विना कारणमेव परस्तिरस्करोतीत्याशयः । अपरमन्यविधम्, वैरं शत्रुता तत्कारणमिति तात्पर्य्यम्, अन्यस्य वैरं सकारणकम्, दरिद्रं प्रति वैरन्तु अकारणमेव परः

(र) विदूषक । सखे ! उसी क्षणभङ्गुर धनको स्मरण करिया, सन्ताप करा निरर्थक ।

तद्वयस्य! कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः। गच्छ, त्वमपि चतुष्पथे मातृभ्यो बलिमुपहर। (ल)

करीतीति भावः। मित्राणां सुहृदाम्, जुगुप्सा निन्दा तज्जनकमित्यर्थः, सुहृदोऽपि दरिद्रमकारणमेव निन्दन्तीत्यभिप्रायः। स्वजनानामात्मीयानां जनानां तदितरेषां लोकानाञ्च विद्वेषस्य करणं जनकम्, सर्व एव विना कारणं विद्विषन्तीत्याशयः। वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति। चकारस्त्वर्थे। किन्तु कलत्रात् भार्य्यातः, परिभवस्तिरस्कारः तिरस्कारपूर्वं कृतत्प्रतिबन्धजनकमित्यर्थः। तथा हृदिस्थः शोकाग्निः शोकाग्निभूतम्, अथ च न दहति न भस्मसात् करोति, किन्तु सन्तापयति च।

अत्र दारिद्र्यं हेतुः निवासादिकञ्च तत्कार्य्यं तयोश्चाभेदेनाभिधानात् हेतुर्नामालङ्कारः, "हृदिस्थः शोकाग्निः" इति निरङ्गं केवलरूपकम्, अग्निरूपे हेतौ सत्यपि दाहरूपतत्कार्य्याभावात् विशेषोक्तिः, तथा दहति सन्तापयतीत्यनेकक्रिययोः शोकाग्निरेकस्य कर्त्तृकारकत्वात् दीपकम्, इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः। एवं परिभवस्यास्य हिःपाठात् कथितपदतादीषः, स च "कलत्रात्तु निष्कृतिः" इति पाठेन समाधेयः।

हृदि तिष्ठतीति हृदिस्थः "प्रावृषेण्य भविष्यां" इत्यत्र समासः।

शिखरिणी वृत्तम्—"रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी" इति लक्षणात् ॥१५॥

(ल) तदिति। मातृभ्यो ब्राह्मीप्रभृतिभ्यः, बलिं पूजोपहारम्, उपहर मम प्रतिनिधिभावेन प्रदेहि। मातर उक्ता भरतेन—

चारुदत्त। वयस्य! एक दारिद्र्याई, पुरुषের দুশ্চিন্তার আবাসস্থান, পরকর্ত্তৃক তিরস্কারের কারণ, লোকের সঙ্গে অন্যপ্রকার শত্রুতার হেতু, বন্ধুজনকর্ত্তৃক নিন্দার কারণ এবং আত্মীয়জনের সহিত বিদ্বেষের হেতু। বনে যাইতে ইচ্ছা, হয় কিন্তু ভার্য্যা হইতে তখন তিরস্কার চলিতে থাকে; আবার সেই দারিদ্র্য হৃদয়স্থিত শোকাগ্নিরূপে থাকিয়া একেবারে দগ্ধ করে না বটে, কিন্তু সন্তপ্ত করিতে থাকে ॥১৫॥

विदू । ण गमिस्सं । [ब]

चारु । किमर्थम् ? ।

विदू । जदो एव्वं पूइज्जन्ता वि देवदा ण दे पसीदन्ति । ता को गुणो देवेसुं अच्चिदेसुं । [श]

चारु । वयस्य ! मा मैवम् । गृहस्थस्य नित्योऽयं विधिः । [ष]

(ब) न गमिष्यामि ।

(श) यत एवं पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति । तत् को गुणो देवेषु अर्चितेषु ।

"ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा ।
कौमारी चैव चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥"

(ष) चारु इति । नित्योऽयं विधिरिति । तथा चाङ्गिरसः स्मृतम्—

"सायं प्रातर्बलिर्देयः कर्त्तव्यो बलिकर्म्म च ।
अनग्नताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥"

तत्कालस्तु सायंकाल एव । अतएवानुपदं विदूषक आह—"एतस्यां प्रदोषवेलायाम्" इति ।

(ल) তা বয়স্য ! আমি গৃহদেবতাদিগকে পূজার উপহার দিয়াছি । যাও, তুমিও চতুষ্পথে যাইয়া মাতৃগণকে পূজার উপহার দাও ।

(ব) বিদূষক । আমি যা'ব না ।

চারুদত্ত । কেন ? ।

(শ) বিদূষক । যে হেতু, এইরূপ পূজা করিলেও দেবতারা আপনার প্রতি প্রসন্ন হন না । সুতরাং দেবতাদের পূজা করিলে ফল কি ? ।

(ষ) চারুদত্ত । বয়স্য ! না, না, এরূপ বলিও না । কারণ, এই কার্য্য গৃহস্থের পক্ষে অবশ্যকর্ত্তব্য ।

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्म्मभिः ।
तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः ॥१६॥

तद्गच्छ, मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदू । भो ण गमिस्सं । अण्णो को वि पउञ्जीअदु । मम उण वम्हणस्स सव्वं ज्जेव विपरीदं परिणमदि, आदंसगदा विअ छाआ, वामादो दक्खिणा दक्खिणादो वामा । अहं अ, एदाये पदोसवेलाए इध राअमग्गे गणिआ विड़ा चेड़ा राअ-

(स) भोः ! न गमिष्यामि । अन्यः कोऽपि प्रयुज्यताम्, मम पुनर्ब्राह्मणस्य सर्वमेव विपरीतं परिणमति, आदर्शगता इव छाया वामती दक्षिणा, दक्षिणती वामा ।

तपसेति । देवताः, तपसा उपवासादिर्वैधकर्म्मणेन, मनसा मानसिकध्यानेन, वाग्भिः स्तवादिभिर्वाक्यैः, बलिकर्म्मभिः पूजोपहारदानादिभिः कार्य्यैश्च, नित्यं पूजिताः सत्यः, शमिनां शान्तचित्तानां जनानां सम्बन्धे, तुष्यन्ति । अत्र विचारितैः वितर्कितैः किं निष्फलः फलाफलवितर्क इत्यर्थः । फलस्यैव प्रत्यक्षदर्शनात् नित्यत्वेन वैदविधानार्थमिति भावः ॥१६॥

(स) विदू इति । आदर्शगता दर्पणपतिता । छाया प्रतिबिम्बम्, वैपरीत्यं स्पष्टयति वामत इति । वामती भागात् दक्षिणा दक्षिणभागात्मिका, दक्षिणती भागात्

काय-मनो-वाक्যে এবং উপহারদানে দেবতাদিগের নিত্যই পূজা করিলে তাঁহারা, শান্তচিত্ত মানবদিগের প্রতি অবশ্যই সন্তুষ্ট হইয়া থাকেন ; এ বিষয়ে বিচারের প্রয়োজন কি ? ॥১৬॥

অতএব যাও, মাতৃগণকে যাইয়া পূজার উপহার দাও ।

(স) বিদূষক । সখে ! আমি যাইব না ; অন্য কোনও লোককে নিযুক্ত কর । কারণ, বস্তুতঃ যাহা দেহের বামভাগ, দর্পণপতিত প্রতিবিম্বের তাহা যেমন দক্ষিণভাগ এবং যাহা দেহের প্রকৃত দক্ষিণভাগ,

বল্লহা অ, পুরিসা সঞ্চরন্তি। তা মণ্ডূকলুব্ভস্স কালসপ্পস্স মূসিঅ বিঅ অহিমুহাবদিদো বজ্ঝো দাণিং ভবিস্সং। তুমং ইধ উববিট্ঠো কিং করিস্সসি?। [স]

চারু। ভবতু। তিষ্ঠ তাবৎ। অহং সমাধিং নির্ব্বর্ত্তয়ামি। [হ]

অন্বয়, এতস্যাং প্রদোষবেলায়াম্ ইহ রাজমার্গে গণিকা বিটাঃ চেটা রাজবল্লভায় পুরুষাঃ সঞ্চরন্তি। তৎ মণ্ডূকলুব্ধস্য কালসর্পস্য মূষিক ইব অভিমুখাপতিতো বধ্য ইদানীং ভবিষ্যামি। ত্বমিহ উপবিষ্টঃ কিং করিষ্যসি?।

বামা বামভাগাত্মিকা। তথা চ শরীরস্য যো বামভাগঃ দর্পণপতিতপ্রতিবিম্বস্য স দক্ষিণভাগো ভবতি যশ্চ দক্ষিণভাগঃ দর্পণপতিতপ্রতিবিম্বস্য স বামভাগো ভবতীতি দ্রষ্টব্যম্। বিটা বক্ষ্যমাণলক্ষণাঃ, চেটা মহাজনকিঙ্করাঃ। মণ্ডূকলুব্ধস্য ভক্ষয়িতুং মেকমভিলষতঃ।

অত্র গণিকা বিটাশ্চেটা রাজবল্লভায় ইত্যনেন বসন্তসেনা-বিট-চেট-শকারাণাং প্রবেশঃ সূচিতঃ। "নাসূচিতং বিশেৎ পাত্রম্" ইতি ভরতোক্তেঃ।

(হ) চারু ইতি। সমাধিং সায়ংকালীনধ্যানজপাদিকম্, নির্ব্বর্ত্তয়ামি নিষ্পাদয়ামি। তর্হি গমিষ্যসীতি ভাবঃ।

তাহা যেমন দর্পণপতিত প্রতিবিম্বের বামভাগ হয়, সেইরূপ আমার সমস্তই বিপরীতভাবে পরিণত হয়। আরও কারণ আছে—এই প্রদোষকালে এই রাজপথে বেশ্যা, লম্পট, ভৃত্য ও রাজপ্রিয় পুরুষগণ বিচরণ করে। সুতরাং ভেকলোভী কালসর্পের নিকটে মূষিকের ন্যায়, আমি কাহারও সম্মুখে পড়িয়া এখন তাহার বধ্য হইব? তুমি এখানে বসিয়া কি করিবে?।

(হ) চারুদত্ত। হউক; তুমি থাক; আমি সায়ংসন্ধ্যা সম্পাদন করি।

नेपथ्ये । तिष्ठ, वसन्तसेने ! तिष्ठ । [च]

ततः प्रविशति विट-शकार-चेटैरनुगम्यमाना वसन्तसेना । (क)

विटः । वसन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं त्वं भयेन परिवर्त्तितसौकुमार्य्या
नृत्यप्रयोगविशदौ चरणौ क्षिपन्ती ।
उद्विग्न-चञ्चल-कटाक्ष-विसृष्ट-दृष्टि-
र्व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ? ॥१७॥

(च) नेपथ्य इति । नेपथ्यात् विटस्योक्तिरियम् ।

(क) तत इति । विटशकारयोर्लक्षणमुक्तं साहित्यदर्पणे—

"सम्भोगहीनसम्पद्विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः ।
वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥"

"मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्ययुक्तः ।
सोऽयमनृढ़ाधाता राज्ञः श्याल: शकार इत्युक्तः ॥"

बाहुल्येन तालव्यशकारपाठित्वादेवास्य शकार इति संज्ञा । चेटस्तु शकारस्य भृत्यः ।

किमिति । त्वं भयेन, परिवर्त्तितं त्यक्तं सौकुमार्य्यं गमनकोमलता यया सा, नृत्यप्रयोगे विशदौ दक्षौ, चरणौ, क्षिपन्ती सत्वरं पातयन्ती, उद्विग्ना उद्गतभयशङ्का अतएव चञ्चलाः कटाक्षा यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा स्यात्तथा विसृष्टा निक्षिप्ता दृष्टयो यया सा तादृशी सती, व्याधस्य अनुसरणेन पश्चाद्भावनेन चकिता वस्ता, हरिणीव किं कथं यासि । अस्माकं नास्ति ते किमपि भयमिति भावः ।

अत्र श्लोके उपमालङ्कारः । तथा हरिणी याति त्वन्तु यासि इति प्रकृषभेदात्

(क) नेपथ्ये । थाम, वसन्तसेना ! थाम ।

(क) तदनन्तर वसन्तसेना एवं ताहार पश्चात् पश्चात् विट, शकार ओ भृत्येर प्रवेश ।

विट । वसन्तसेना ! थाम थाम ।

शकारः । चिट्ठ वसन्तसेणिए ! चिट्ठ । [ख]

किं यासि, धावसि, पलायसि, पक्खलन्ती
वासू ! पसीद ण मरिस्ससि, चिट्ठ दाव ।
कामेण दज्झदि हु मे हलके तवस्सी
अङ्गारवासिपडिदे विअ मंसखण्डे ॥१८॥

(ख) तिष्ठ वसन्तसेनिके ! तिष्ठ ।

किं यासि, धावसि, पलायसे, प्रस्खलन्ती
वास् ! प्रसीद, न मरिष्यसि, तिष्ठ तावत् ।
कामेन दह्यते खलु मे हृदयं तपस्वि
अङ्गारराशिपतितमिव मांसखण्डम् ॥१८॥

"लतेव राजसे तन्वि !" इति दर्पणोदाहृतवत् भग्नप्रक्रमतादोषः, स च 'यासा' इति पाठेन समाधेयः । 'यासा' इत्यत्रापि वर्त्तमान एव क्तप्रत्यय इति नानुपपत्तिः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१७॥

किमिति । हे वासु ! बाले ! किं कथम्, यासि कदाचित् मन्दं गच्छसि कदाचित् प्रस्खलन्ती उन्मनस्कतया विन्यासात् स्खलितपदा सती धावसि द्रुतं गच्छसि, पलायसे कदाचिच्च लुक्कायिता गच्छसि, स्थिरं गच्छेत्याशयः । अस्मान् प्रति प्रसीद । अवस्थानेऽपि न मरिष्यसि, अतएव तिष्ठ तावत्, यावत् कालं वयं वक्तव्यं ब्रूम इति भावः । अङ्गारराशौ काष्ठलग्नाग्निपुञ्जे पतितं मांसखण्डमिव, तपस्वि क्षुद्रम्, मे मम हृदयम्, कामेन कामानलेन, दह्यते खलु, अतएवायमस्माकं सहाना-यैष्ट इति भावः ।

তুমি গমনের কোমলতা (মন্দগমন) পরিত্যাগ করিয়া, নৃত্যকার্য্যে নিপুণ চরণযুগলকে নিক্ষেপ করতঃ, ব্যাধের অনুসরণে সন্ত্রস্ত হরিণীর ন্যায়, উদ্বেগব্যঞ্জক চঞ্চল কটাক্ষে দৃষ্টিপাত করিয়া, ভয়ে কেন পলায়ন করিতেছ ? ॥১৭॥

चेटः। अज्जुके! (१) चिट्ठ चिट्ठ। [ग]

उत्तासिता गच्छसि अन्तिका मे
ग्रंपुण्णपुच्छा [२] विअ गिम्हमोरी।
ओवग्गदी शामिअभट्टके मे
वण्णे गड्डे कुक्कुड्डशावके व्व ॥१८॥

(ग) अज्जुके! तिष्ठ तिष्ठ।

उत्तासिता गच्छसि अन्तिका मे सम्पूर्णपक्षेव ग्रीष्ममयूरी।
अवक्रान्ति स्वामी भट्टार्कों मे वने गतः कुक्कुटशावक इव ॥१८॥

अत्र यथा कथञ्चिदुपमालङ्कारः। "आला स्यात् वासः" इति नाट्यौक्तावमरः।

"शकारेण शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत्" इति साहित्यदर्पणात् शकारस्येयं शाकारी भाषा। तालव्यशकारबहुलत्वादेवास्याः शाकारीति संज्ञा।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१८॥

(ग) चेट इति। अज्जुके! गणिके!। "नाट्यौक्तौ गणिकाज्जुका" इत्यमरः।

उत्तासिता इति। मे मम अन्तिका ज्येष्ठा भगिनी प्रभुणा शकारेण कामयमानतया ज्येष्ठा भगिनीव मम माननीयेत्याशयः, सम्पूर्णा वयसा परिपूर्णीभूता पक्षौ यस्याः सा, तद्वदेव विसारिविचित्रशाटीसंवृतदेहत्वादिति भावः, ग्रीष्ममयूरीव तथैव कामेन कृशाङ्गीभूतत्वादित्यभिप्रायः। ग्रीष्मतापेन हि मयूराः कृशतां गच्छन्तीति दृष्ट-

(গ) শকার। থাম, বসন্তসেনা! থাম।

তুমি এদিক্ ওদিক্ পড়িতে পড়িতে যাইতেছ কেন? দৌড়াইতেছ কেন? এবং পলাইতেছ কেন?। বালিকে! প্রসন্ন হও; মরিবে না; একটু থাম। জলৎ কাষ্ঠরাশির মধ্যে পতিত মাংসখণ্ডের ন্যায় আমার ক্ষুদ্র হৃদয়, কামানলে দগ্ধ হইতেছে ॥১৮॥

(গ) ভৃত্যা। ওহে বেশ্যা! থাম থাম।

(১) अज्जए!। (২) ग्रंपुण्णपुच्छा।

विटः । वसन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि बालकदलीव विकम्पमाना
रक्तांशुकं पवनलोलदशं वहन्ती ।
रक्तोत्पलप्रकरकुट्मलमुत्सृजन्ती
टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्य्यमाणा ॥२०॥

व्यम् । उच्चासः अस्याः सम्भ्रात इत्युच्चासिता अतीवभीता गच्छसि । अकारणमेतदिति भावः । तव हेतुमाह—वने गतः अरण्यं स्थितः, कुक्कुटस्य स्वनामख्यातपक्षिविशेषस्य शावक इव, भट्टारको राजा राजेव प्रभावशालीत्यर्थः मे मम स्वामी प्रभुः, अववन्धाति त्वदर्थं ससम्भ्रमं गच्छति ।

शकारभक्त्यतया अस्यापि शकारवदेव शाकारी भाषा । तद्वन्त्री च अतएवात्र उपमासु अनौचित्यदोषः सहनीयः । "अम्बिका भगिनी ज्येष्ठा" इत्यमरः ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम्—"स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः" इति लक्षणात् ॥१९॥

किमिति । टङ्कैः पाषाणविदारणास्त्रैः विदार्य्यमाणा, मनःशिला अस्या अस्तीति मनःशिलाः अर्श आदित्वादच् स्त्रियामाप्रत्ययः सा चासौ गुहा चेति मनःशिलगुहा, कर्म्मधारये पूर्वपदपुंवद्भावः । केचित्तु मनःशिलमेव शब्दमाचक्षते । मनःशिलाविदारणे हि ततो रक्ता आभा प्रसरतीति सादृश्यं सङ्गच्छते । सा इव, रक्तोत्पलस्य यः प्रकारः

तुमि आमार ज्येष्ठभगिनीर मत ; सुतरां ग्रीष्मकाले सम्पूर्णपक्षा मयूरीर मत भीत हइया अकारण पलाइतेछ । वनस्थित कुक्कुटशिशुर न्याय, आमार राजतुल्य प्रभु (तोमार जन्य) दौड़ाइतेछेन ॥१९॥

विट । वसन्तसेना ! थाम थाम ।

टङ्क-(सावल) द्वारा विदार्य्यमाण मनःशिलार गुहार न्याय रक्तोत्पलेर मुकुलसमूह निपातित करिते करिते एवं वायुकम्पिताञ्चल रक्तवर्ण वस्त्र धारण करिया नूतन कदलीर न्याय कम्पित हइते हइते याइतेछ केन ? ॥२०॥

शकारः। चिट्ठ वसन्तसेणिए! चिट्ठ। [घ]

मम मअणमणङ्गं मन्महं वड्ढअन्ती
णिसि अ सअणके मे णिद्दअं आक्खिवन्ती [१]।
पअलसि भअभीदा पक्खलन्ती खलन्ती
मम वसमणुजादा रावणस्से व कुन्ती ॥२१॥

(घ) तिष्ठ वसन्तसेनिके! तिष्ठ।

मम मदनमनङ्गं मन्मथं वर्द्धयन्ती
निशि च शयनके मे निद्रामाक्षिपन्ती।
प्रसरसि भयभीता प्रस्खलन्ती स्खलन्ती
मम वशमनुजाता रावणस्येव कुन्ती ॥२१॥

समूहस्य कुट्मलं गावधूत मुकुलवृन्दम्, उत्सृजन्ती गमनवेगेन भूमौ पातयन्ती, तथा पवनेन वायुना लोलाश्चलाः दशाः प्रान्तवर्त्तितस्थूलसूत्राणि यस्य तत् तादृशम्, रक्तांशुकं लोहितवस्त्रम्, वहन्ती धारयन्ती, अतएव बालकदलीव नवीनरम्भायष्टिरिव, विकम्पमाना सती किं कथं यासि। नास्ति ते कम्पकारणमिति भावः।

अत्र औत्पीडरूपमयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः। बालकदलीवेति कम्पनांश एव सादृश्यमिति बालकदलीत्यस्य यासीत्यनेन सम्बन्धाभावात् न पूर्ववन्नयप्रक्रमतादोषः।

"टङ्कः पाषाणदारणः" इत्यमरः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२०॥

ममेति। मम मदनं मदनावेगम्, वर्द्धयन्ती रूपयौवनाभ्यामित्याशयः। निशि रात्रौ, शयनके शय्यायाम्, मे मम निद्राम्, आक्षिपन्ती स्वचिन्ताद्वारा आकर्षन्ती निवा-

(घ) শকার। থাম, বসন্তসেনা! থাম।

তুমি আমার কামবেগ বর্দ্ধিত করিয়া, রাত্রিতে শয্যায় আমার নিদ্রার ব্যাঘাত জন্মাইয়া, এখন পড়িতে পড়িতে ভয়ে পলাইতেছ; তথাপি,

(১) पक्खिवन्ती।

विटः । वसन्तसेने !

किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती
व्यालीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ।

रयन्तीत्यर्थः, इदानीञ्च अत्यन्तभीता प्रस्खलन्ती त्वरया स्खलितपदा सती, प्रसरसि अपसृत्य अपसृत्य गच्छसि ; तथापि रावणस्य कुन्तीव, मम वशं धारणीयत्वेनाधीनताम्, अनुयाता प्राप्ता नास्यत्र सन्देह इति भावः ।

अत्र यथा वास्तविकसादृश्याभावान्नोपमालङ्कारः, पृथगर्थत्वाभावाच्च न "पक्खलन्ती खलन्ती" इत्यत्र यमकम्, तथैव उन्मत्तवदुद्दिश्याभावेन श्रीतुरङ्गे गाजलकतया रसापकर्षकत्वाभावात् "मअणमअङ्कं मम्महं" इत्यादौ नार्थगतपुनरुक्तादोषः । अन्त्यानुप्रासस्तु स्यादेव तद्वैचित्र्यसत्त्वात् ।

शकारवचनस्य चेत्थमेव रीतिरालङ्कारिकनियमनिबद्धा । यथा पृथ्वीधरधृतम्—

"अपार्थमक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् ।
लोकन्यायविरुद्धञ्च शकारवचनं विदुः ॥"

युक्तिश्चात्रेयमवधेया—राज्ञी भोग्यवनिताभाता हि नाम शकारः । अतएव हि राजा परमवर्व्वरेऽपि तस्मिन्नत्यन्तमेवादरं दर्शयति, तेन चासौ महतीमेव दाम्भिकतामात्मनि पुष्णाति, अपरकर्तृकस्वभोगिनीभोगमप्यक्लेशेन सहते, परमवर्व्वरतया च उन्मत्तवदेव युक्तमयुक्तं वा अगणयन् यथा तथैव प्रलपति, यथेष्टं व्यवहरति आत्मनः प्रभुत्वमहिमानञ्च ख्यापयति, लोकश्च तं तृणाभयार्थी पश्यति । अतएव च अन्यान्यभाषिणि जने "अयं शकारवकारं भाषते" इति सादृश्यमुखेन लोकवादः ।

अत्र च मअणं इत्यादिकं पक्खलन्ती खलन्ती इति च पुनरुक्तम् । भअभीदा इति भअशब्दो व्यर्थः । लावण्यश्रीव कुन्ती इति च हतोपमम् । एवमन्यत्रापि ऊह्यम् ।

मालिनी वृत्तम्—"ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात् ॥२१॥

कुन्ती যেমন রাবণের বশতাপন্ন হইয়াছিলেন, সেইরূপ তুমিও আমার বশতাপন্ন হইয়াছ ॥২১॥

वेगादहं प्रविसृतः पवनं निरुन्ध्यां (१)
त्वन्निग्रहे तु वरगात्रि! न मे प्रयत्नः ॥२२॥
शकारः। भावे! भावे! (ङ)

(ङ) भाव! भाव!

किमिति। त्वम्, पदैस्त्वरितपदन्यासैः, मम पदानि पदन्यासान्, विशेषयन्ती अतिक्रामन्ती मन्थरोऽपि द्रुतं पदन्यासं कुर्वतीत्यर्थः, पतगेन्द्रात् गरुडात् भयेन अभिभूता, व्याली सर्पी इव, किं यासि गच्छसि?। हे वरगात्रि! उत्तमशरीरे! अहं वेगात् प्रविसृतो धावितः सन्, पवनं वायुमपि, निरुन्ध्यां निरोद्धुं शक्नुयाम्, किन्तु तव निग्रहे तद्दैव वेगात् गत्वा बलपूर्वकधारणे मे मम प्रयत्नः प्रवृत्तिर्नास्ति; कोमलाया बलप्रयोगो नोचित इत्यतः स्वयमेवाक्रान्तं मनोरथं पूरयेति भावः।

अत्र पवननिरोधासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिरलङ्कारः, श्लौती उपमा च अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः। तथा व्याली यासि, त्वन्तु यासि इति पुरुषभेदाग्रहप्रक्रमभङ्गदोषः, स तु "यातीरगीव पतगेन्द्रभयाभिभूता" इति पाठेन समाधेयः।

निरुन्ध्यामिति "समर्थनाशिषीश्च" इति शक्त्यर्थे सप्तमी।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२२॥

(ङ) शकार इति। भावयति चिन्तयति गूढतत्त्वमिति भावी विद्वान्। विटं प्रति तत्सम्बोधनम्। "भावी विद्वान्" इत्यमरः।

विट। वसन्तसेना! तुमि द्रुत पदक्षेपे आमार पदक्षेप अतिक्रम करिया, गरुड़भयाभिभूत सर्पीर न्याय केन याइतेछ? आमि वेगे धावित हइले, वायुकेओ आवद्ध करिते पारि, किन्तु सुन्दरि! वेगे याइया बलपूर्व्वक तोमाके धरिते आमार प्रवृत्ति हय ना ॥२२॥

(ङ) शकार। पण्डित! पण्डित!।

---

(१) न रुन्ध्याम्।

एसा णाणक-मूसि-काम-कसिका, मच्छासिका लासिका,
णीसासा, कुलणासिका, अवसिका, कामस्स मञ्जूसिका ।
एसा वेसवहू, सुवेसणिलआ, वेसङ्गणा वेसिआ,
एसे से दसणामके मइ कले, अज्जावि मं णेच्छदि ॥२३॥

एषा नाणक-मीषि-काम-कशिका, मत्स्याशिका, लासिका,
निर्नाशा, कुलनाशिका, अवशिका कामस्य मञ्जूषिका ।
एषा वेशबधूः, सुवेशनिलया, वेशाङ्गना, वेशिका,
एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतानि, अद्यापि मां नेच्छति ॥२३॥

एषा इति । एषा दृश्यमाना, नाणकं मुद्राचिह्नितनिष्कादिकं मुष्णाति चौरयतीति नाणकमीषी चौरः, तस्य कामं कामवेदनां कशति छिनत्ति रत्या निवर्त्तयतीति कशधातोः पचाद्यजि स्त्रियां टाप्प्रत्ययः । चौरादीनामेव प्रायेण वेश्यावल्लभत्वादिति भावः । तथा च दर्पणे—"तस्कराः पण्डकाः मूर्खाः सुखप्राप्यधनास्तथा । लिङ्गिनश्चोग्रकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥" मत्स्यान् अश्नाति खादतीति मत्स्याशिका, वेश्यानां बाहुल्येनैव मत्स्यमांसखादनादित्याशयः । लासिका नृत्यकारिणी । निर्नाशयेन नाशः अधःपाती नरकगतिर्यस्याः सा । कुलं नायकवंशं स्ववंशं वा पातकेन नाशयतीति सा । अवशैव अवशिका प्रचुरदानेनापि कस्यापि वशतामनापन्ना । अयन्तु वेश्यास्वभावः । कामस्य कामव्यवहारस्य, मञ्जूषिका पेटिका, यथा पेटिकायां वसनाभरणादिकं स्थाप्यते, तथैव वेश्यायां सर्वं कामव्यवहारा विधावा स्थाप्यन्त इति भावः । एषा वेशस्य वेश्यालयस्य वधूः स्त्री वसन्तसेना सुवेशानां वसनभूषणादिभिः शोभनवेशानां निलया आश्रयीभूता । तथा वेशस्य वेश्यालयस्य अङ्गना स्त्री तथा विशति कामिनश्चित्तमिति वेशिका । मया एतानि अस्या वसन्तसेनायाः, दश नामकानि कृतानि पठितानि ; अद्यापि इदानीं-

এই বেশ্যালয়ের বধূ—চৌরগণের কামনাশিনী, মৎস্যভোজিনী, নৃত্যকারিণী, নিশ্চিত নরকগামিনী, নায়কগণের কুলনাশিনী, সকলের অবশ্যা,

विटः । प्रसरसि भयविक्लवा किमर्थं
प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपार्श्वा ।
विट-जन-नख घट्टितेव वीणा
जलधर-गर्जित-भीत-सारसीव ॥२४॥

मपि मां न इच्छति रमणायेति शेषः । तथा च दशनामादिपाठे दैवतापि तुष्यति पाठकस्य मनोरथं पूरयति च, इयन्तु न ; सुतरां महदिदमनुचितमिति भावः ।

"नाणकम् (क्ली) मुद्राचिह्नितनिष्कादि" इति शब्दकल्पद्रुमः । "वेशी वेश्याजनसमाश्रयः" इत्यमरः । वेशवधूरिति निर्देशमात्रं न तु नामान्तर्गतम् । अतएव नैकादशनामापत्तिः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२३॥

प्रसरसीति । वेगेन गमनात् प्रचलिताभ्यां कुण्डलाभ्यां घृष्टौ गण्डयोः पार्श्वौ यस्याः सा, अतएव विटजनस्य कलाकुशललोकस्य नखैः घट्टिता सन्ताडिततन्त्री वीणा इव, तथा जलधरगर्जितेन मेघगर्जनेन भीता, सारसी पक्षिणीव, भयेन विक्लवा विह्वला सती, किमर्थं प्रसरसि पलायसे अपसरसि च ; नास्ति ते भयकारणमिति भावः ।

अत्र मालोपमालङ्कारः ।

पुष्पितायावृत्तम्—"अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पितायाम्" इति लक्षणात् ॥२४॥

कामের পেটিকা (পেটরা), সুবেশের আধার, বেশ্যালয়ের রমণী এবং যুবকগণের চিত্তপ্রবেশিনী। এই আমি ইহার দশটী নাম করিলাম (দশ নামের স্তব পাঠ করিলাম), এখনও আমাকে ইচ্ছা করিতেছে না ! ॥২৩॥

বিট। কর্ণের কুণ্ডল দুইটী চলিতে থাকিয়া তোমার গণ্ডদ্বয়ের পার্শ্ব ঘর্ষণ করিতেছে ; এই অবস্থায় তুমি, ভয়ে বিহ্বল হইয়া, নৃত্যগীতাভিজ্ঞ

शकारः । झाणज्झणन्तबहुभूषणशब्दमिश्रं
किं दोवदी विअ पलाअसि रामभीदा ।
एशे हलामि शहशत्ति जधा हणूमे
विश्शावशुश्श वहिणिं विअ तं शुभद्दं ॥२५॥

चेटः । रमेहि अ राअवल्लहं तो खादिहिशि मच्छमंशकं ।
एदेहिं मच्छमंशकेहिं शुणआ मलअं ण शेवन्ति ॥२६॥

झाणज्झणद्बहुभूषणशब्दमिश्रं
किं द्रौपदीव पलायसे रामभीता ।
एष हरामि सहसेति यथा हनूमान्
विश्वावसोर्भगिनीमिव तां सुभद्राम् ॥२५॥

रमय च राजवल्लभं ततः खादिष्यसि मत्स्यमांसकम् ।
एताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां श्वानो मृतकं न सेवन्ते ॥२६॥

झाण इति । 'झाणज्झणत्' इत्येवंरूपो यो बहूनां भूषणानां शब्दस्तेन मिश्रं युक्तं यथा स्यात्तथा, रामभीता द्रौपदीव किं कथं पलायसे । इति इतीपमम् । एषः अहम्, यथा हनूमान्, विश्वावसोः सिद्धजातीयनृपतिविशेषस्य भगिनीं तां प्रसिद्धां सुभद्रामिव, सहसा सपदि त्वां हरामि इति । इदमपि इतीपमम् । यथा 'इवेति पुनरुक्तम्' इतीति व्यर्थम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२५॥

लोकের নখসন্তাড়িত বীণার ন্যায় এবং মেঘগর্জনে ভীত সারসপক্ষিণীর ন্যায় কি নিমিত্ত সরিয়া যাইতেছ ? ॥২৪॥

শকার । বহুতর অলঙ্কারের ঝণ্ ঝণ্ শব্দ হইতেছে এই অবস্থায় তুমি, রামভীত দ্রৌপদীর ন্যায় কেন পলায়ন করিতেছ ? যেমন হনূমান্

विटः। भवति! वसन्तसेने!

किं त्वं कटीतटनिवेशितमुद्वहन्ती
तारावितानरुचिरं रशनाकलापम्।
वक्त्रेण निर्मथितचूर्णमनःशिलेन
त्रस्ताद्भुतं नगरदैवतवत् प्रयासि ॥२७॥

रमयेति। राज्ञो वल्लभं श्यालत्वात् प्रियम्। एतेनास्योत्तमत्वं ध्वनितम्। रमय रमणेन आनन्दय। ततः कारणात्, मत्स्यमांसं खादिष्यसि; अस्यानुग्रहादिति भावः। मत्स्यमांसन्तु वेश्यानामतीव प्रियमिति प्रागेवोक्तम्। एताभ्याम्, अस्य गृहस्थिताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां हेतुभ्याम्, श्वानः कुक्कुराः, मृतकं शवं न सेवन्ते अन्यत्र गत्वा न खादन्ति। अस्य गृहे एतावन्ति मत्स्यमांसानि विद्यन्ते येषां भक्षणेन पूर्णोदराः कुक्कुरा अन्यत्र गत्वा शवमांसानि न खादन्तीति सूचितम्। नीचयोग्यमेवोक्तमिदम्।

"प्रतिपादं चतुर्थ्यमात्रत्वात् मात्रा समकं छन्दः" इति पृथ्वीधरः। किन्तु तृतीय-पादस्य षोडशमात्रत्वदर्शनेऽपि "दे" "के" इत्येकारद्वयस्य लघुत्वस्वीकाराच्चतुर्थ्यमात्रत्व-सिद्धिः। तथा चोक्तम्—

"ए-ओ-कारौ हलन्तस्थौ युक्तौ वाप्यपदान्वितौ।
दीर्घात् परौ लघू स्यातां छन्दोनिचितिभाषया॥" इति ॥२६॥

किमिति। कटीतटे निवेशितं स्थापितम्, तारावितानवत् नक्षत्राकारचित्रैः, विचित्र आश्चर्यः; अतएव रुचिरो मनोहरस्तम्, रशनाकलापं काञ्चीरूपभूषणम्, उद्वहन्ती धार-

विश्वावसুর ভগিনী সেই সুভদ্রাকে হরণ করিয়াছিল, আমিও সেইরূপ হঠাৎ তোমাকে হরণ করিব ॥২৫॥

ভৃত্য। রাজার প্রিয়জনের সঙ্গে তুমি ক্রীড়া কর; তাহা হইলে তুমি মৎস্য-মাংস খাইতে পারিবে। (ইঁহার বাড়ীর) মৎস্য-মাংসে সন্তুষ্ট হইয়া কুকুরগুলি আর শবের ধারে যায় না ॥২৬॥

शकारः । अम्हे हि चण्डं अहिसालिअन्ती
वस्से (१) सिआली विअ कुक्कुलेहिं ।
पलासि सिग्घं तुलिदं सवेगं
सवेगणं (२) मे हलअं हलन्ती ॥२८॥

अस्माभिश्चण्डमभिसार्य्यमाणा वने शृगालीव कुक्कुरैः
पलायसे शीघ्रं त्वरितं सवेगं सबलं मे हृदयं हरन्ती ॥२८॥

यन्ती, तथा निर्मथिता निर्मथ्य आमर्द्य लिप्ता चूर्णा चूर्णभूता मनःशिला यत्र तादृशेन, वक्त्रेण मुखेन उपलक्षिता त्वं वस्त्रा भीता सती नगरदैवतवत् नगराधिदेवता इव, अद्भुतम् आश्चर्य्यं यथा स्यात् तथा किं कथं प्रयासि गच्छसि ; नास्ति ते भयकारणमिति भावः ।

अत्र तद्भितगता श्रौती उपमालङ्कारः । तथा पूर्ब्ववदेव भग्नप्रक्रमतादोषः, सोऽपि च 'प्रयासि' इत्यत्र 'प्रयाता' इति पाठेन समाधेयः ।

"कलापी भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेऽपि च" इति विश्वः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२७॥

अस्माभिरिति । वने कुक्कुरैः शृगालीव, अस्माभिश्चण्डं तीव्रं यथा स्यात्तथा अभिसार्य्यमाणा अनुधाव्यमाना त्वम्, बलेन मूलबन्धनेन सहेति सबलम्, मे मम हृदयं हरन्ती सौन्दर्य्येणाकर्षन्ती सती, शीघ्रं पलायसे किमर्थमिति शेषः । त्वरितं सवेगमिति पुनरुक्तम् ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥२८॥

विट । वसन्तसेना ! तुमि कटिदेशे स्थापित, नक्षत्रमालाय चमत्कारी ও মনোহর কাঞ্চীদাম ধারণ করিতেছ এবং মনঃশিলা চূর্ণ করিয়া তাহা মুখে লেপন করিয়াছ ; এই অবস্থায় ভীত হইয়া, নগরের দেবতার ন্যায় অদ্ভুতভাবে গমন করিতেছ কেন ? ॥২৭॥

(१) वणे । (२) सवेक्खं ।

वसन्त । पल्लवआ ! पल्लवआ ! परहुदिए ! परहुदिए ! । (च)

शकारः । सभयम् । भावे ! भावे ! मणुश्शे ! मणुश्शे ! । (छ)

विटः । न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

वसन्त । माहविए ! माहविए ! । (ज)

विटः । सहासम् । मूर्ख ! परिजनोऽन्विष्यते । (झ)

(च) पल्लवक ! पल्लवक ! परिभृतिके ! परिभृतिके ! ।

(छ) भाव ! भाव ! मनुष्यौ मनुष्यः । (ज) माधविके ! माधविके !

(च) वसन्त इति । पल्लवतुल्यपाटलवर्णादिदेहत्वात् पल्लवकी नाम दासः, तथा परभृतिका कोकिला तत्तुल्यकण्ठस्वरशालित्वात् परभृतिका नाम दासी । उभयत्रापि संज्ञायां कप्रत्ययः ।

(छ) शकार इति । मनुष्यौ वसन्तसेनायाः सहायभूत इत्यर्थः । कथमन्यथा तत्सम्बोधनमुपपद्यत इत्याशयः । अतएव च तत्कर्तृकस्वाक्रमणशङ्कया सभयत्वम् ।

(ज) वसन्त इति । माधवी वसन्तस्तत्तुल्यलीभनीयत्वात् माधविकापि नाम दासी ।

(झ) विट इति । परिजनो भृत्यवर्गः, न तु रक्षिसैन्य इत्यर्थः । अतो नास्ति ते भयकारणमिति भावः ।

शकार । वनের ভিতরে কুকুরগুলি যেমন শৃগালীর পিছনে পিছনে ধাবিত হয় ; আমরাও সেইরূপ তোমার পিছনে পিছনে তীব্র বেগে ধাবিত হইয়াছি । তুমি মূলবন্ধনের সহিত আমার চিত্তকে আকর্ষণ করতঃ বেগে পলায়ন করিতেছ কেন ? ॥২৮॥

(চ) বসন্তসেনা । পল্লবক ! পল্লবক ! পরভৃতিকা ! পরভৃতিকা ! ।

(ছ) শকার । (ভয়ের সহিত) পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! মানুষ ! মানুষ ! ।

বিট । ভীত হইও না, ভীত হইও না ।

(জ) বসন্তসেনা । মাধবিকা ! মাধবিকা !

শকারঃ। ভাবে! ভাবে! ইত্থিআং অন্বেষদি?। (অ)

বিটঃ। অথকিম্। (ট)

শকারঃ। ইত্থিআণং শদং মালেমি শূলে হগে। (ঠ)

বসন্ত। শূন্যমবলোক্য। হদ্ধী! হদ্ধী! কথং পরিজণো বি পরিব্ভট্ঠো। এত্থ মএ অপ্পা সঅং জ্জেব রক্খিদব্বো। (ড)

বিটঃ। অন্বিষ্যতামন্বিষ্যতাম্। (ঢ)

(অ) ভাব! ভাব! স্ত্রিয়মন্বিষ্যতি?।

(ট) স্ত্রীণাং শতং মারয়ামি, শূরোঽহম্।

(ড) হা ধিক্ হা ধিক্! কথং পরিজনোঽপি পরিভ্রষ্টঃ। অব মযা আত্মা স্বযমেব রক্ষিতব্যঃ।

(ট) বিট ইতি। অথকিং তদেব সত্যমিত্যর্থঃ। "অঙ্গীকারেঽপি চাথকিম্" ইতি হৈমঃ।

(ড) বসন্ত ইতি। পরিভ্রষ্টঃ প্রগাঢান্ধকারবশাৎ সঙ্গভাবাৎ প্রচ্যুতো দূরে স্থিত ইত্যর্থঃ।

(ঢ) বিট ইতি। তথাপি অস্মাকং মনোরথপূরণমন্তরেণ তব নাস্তি নিস্তার ইত্যাশযঃ।

(ঝ) বিট। (হাস্যের সহিত) মূর্খ! পরিজনদিগকে খুজিতেছে।

(ঞ) শকার। পণ্ডিত! পণ্ডিত! স্ত্রীলোক খুজিতেছে?।

(ট) বিট। হাঁ।

(ঠ) শকার। আমি বীর পুরুষ, শত স্ত্রীলোক মারিতে পারি।

(ড) বসন্তসেনা। (শূন্য দেখিয়া) হায়! হায়! (অন্ধকারবশতঃ) পরিজনগণ দূরে রহিয়া গিয়াছে। এখন আমার আপনাদ্বারাই আপনাকে রক্ষা করিতে হইবে।

शकारः । वसन्तसेणिए ! विलव विलव परहुदिअं वा पल्लवअं वा सव्वं वा वसन्तमासं । मए अहिसालिअन्तीं तुमं को पलित्ताइस्सदि ?। (ण)

किं भीमसेणे जमदग्गिपुत्ते कुन्तीसुदे वा दसकन्धले वा ।
एसे हगे गेण्हिअ केसहत्थे दुस्सासणस्साणुकिदिं करेमि ॥२९॥

(ण) वसन्तसेनिके ! विलप विलप परिभृतिकां वा, पल्लवकं वा, सर्वं वा वसन्तमासम् । मया अभिसार्यमाणां त्वां कः परित्रास्यते ? ।

किं भीमसेनो जमदग्निपुत्रः कुन्तीसुतो वा दशकन्धरो वा ।
एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्ते दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥२९॥

(ण) शकार इति । परभृतिकां कोकिलाम्, पल्लवकं किसलयम्, सर्वं तत्तत् सहायसमेतं वसन्तमासं चैवम् । "पल्लवका ! पल्लवका !" इत्यादेर्वसन्तसेनाकृतसम्बोधनस्य द्वितीयार्थमादाय सोपहासोक्तिरियम् । अभिसार्यमाणां धारणेच्छया अनुधाव्यमानाम् ।

किमिति । भीमसेनः किं परित्रास्यते ? इत्यन्वयः कथमपि नेत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । जमदग्निपुत्रः परशुरामः । कुन्तीसुत उक्तभीमसेनादन्यो युधिष्ठिरः अर्जुनो वा । दशकन्धरो रावणो वा । एषोऽहं तव केशहस्ते केशकलापे गृहीत्वा दुःशासनस्य द्रौपदीकेशग्रहणकारिण इत्याशयः । अनुकृतिं वस्त्रहरणात्मकमनुकरणं करोमि ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥२९॥

(ढ) विट । अन्वेषण कर, अन्वेषण कर ।

(ण) शकार । वसन्तसेना ! परभृतिकाके, अथवा पल्लवकके, किंवा समस्त चैत्रमासके (डाकिया) विलाप कर विलाप कर । आमि अनुसरण करितेछि, ए अवस्थाय तोमाके के रक्षा करिबे ? ।

कि भीमसेन ? किंवा परशुराम ? अथवा अर्जुन ? ना रावण ? ।

ण पेक्ख, ण पेक्ख। (त)

असी श्रुतिक्खे, बलिदे अ मत्थके,
कप्पेम शीशं उद मालएम वा।
अलं तवेदेण पलाइदेण
सुमुक्खु जे होदि, ण शे क्खु जीअदि ॥३०॥

वसन्त। अज्ज! अबला क्व, अहं। (थ)

(त) ननु प्रेक्षस्व ननु प्रेक्षस्व।

असिः सुतीक्ष्णो बलितश्च मस्तकं
कृन्तामः शीर्षम्, उत मारयामो वा।
अलं तवैतेन पलायितेन
सुमूर्षुर्यो भवति, न स खलु जीवति ॥३०॥

(थ) आर्य्य! अबला खलु अहम्।

(त) नन्विति। प्रेक्षस्व परीक्षस्वेत्यर्थः।

असिरिति। सुतीक्ष्णः असिर्मम च तरवारौ वर्त्तत इति शेषः, तव च मस्तकं बलितं रक्षितं धृतमस्तीत्यर्थः, अतएव तत् शीर्षं मस्तकं कृन्तामश्छिन्द्मः। उत मारयामो वा इति पुनरुक्तम्। एतेन तव पलायितेन पलायनेन अलम्। तव कारणमाह सुमूर्षुरिति। तथा च त्वं सुमूर्षुरसि, अतएव न जीविष्यसीति भावः।

अत्र प्रथमे पादे वंशस्थविलम्, द्वितीये इन्द्रवंशा, तृतीये इन्द्रवज्रा; चतुर्थे च पुनर्वंशस्थविलमिति उपजातिर्वृत्तम्। "इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम" इत्यभिधानात् ॥३०॥

এই আমি তোমার কেশকলাপ ধারণ করিয়া, দুঃশাসনের অনুকরণ করিতেছি ॥২৯॥

(ত) ওহে দেখ, ওহে দেখ।

विटः। अतएव म्रियसे। (द)

शकारः। अदो ज्जेव ण मालीअसि। (ध)

वसन्त। स्वगतम्। कधं अणुणओ वि से भअं उप्पादेदि। भोदु, एव्वं दाव। प्रकाशम्। अज्ज! इमादो किं पि अलङ्करणं तक्कीअदि?। (न)

(ध) अतएव न मार्य्यसे।

(न) कथमनुनयोऽप्यस्य भयमुत्पादयति। भवतु, एवं तावत्। आर्य्य! अस्मात् किमप्यलङ्करणं तर्क्यते?।

(थ) वसन्त इति। अतएव न नियन्तव्या स्त्रीनियन्तस्य नितरामन्याय्यत्वादिति भावः।

(द) विट इति। अतएव अबलात्वादेव म्रियसे अनिगृह्य केवलं गृह्यसे त्वमस्माभिरिति शेषः। रमणार्थमिति भावः।

(न) वसन्त इति। अस्य लोकद्वयस्य अनुनयोऽपीत्यन्वयः। एवं वक्ष्यमाणप्रकारम्; अभिधाय निवर्त्तयामीति शेषः। अस्मात् जनात् मम सकाशादित्यर्थः। तर्क्यते अपह्नार्य्यत्वेन सम्भाव्यते। कञ्चिदलङ्कारं दत्त्वापि निवर्त्तयितुमियमुक्तिरिति बोध्यम्।

आमারও অতিতীক্ষ্ণ তরবারি রহিয়াছে, তুমিও মস্তক ধারণ করিতেছ; অতএব তোমার সেই মস্তকচ্ছেদন করিব কিংবা মারিয়া ফেলিব। সুতরাং তোমার এই পলায়নে প্রয়োজন নাই। যে লোক মুমূর্ষু হয়, সে বাঁচে না ॥৩০॥

(থ) বসন্তসেনা। আর্য্য! আমি স্ত্রীলোক।

(দ) বিট। সেইজন্যই ত তোমাকে ধরিতেছি।

(ধ) শকার। এইজন্যই ত তোমাকে মারিয়া ফেলিতেছি না।

विटः । शान्तम् । भवति ! वसन्तसेने ! न पुष्पमोष-मर्हति उद्यानलता । तत् कृतमलङ्करणैः । (प)

वसन्त । ता किं क्खु दाणिं ? । (फ)

शकारः । हगे देवपुलिशे मणुश्शे वासुदेवके काम-इदव्वे । (ब)

(फ) तत् किं खलु इदानीम् ? ।

(ब) अहं देवपुरुषो मनुष्यो वासुदेवः कामयितव्यः ।

(प) विट इति । शान्तं तवेदृशं वाक्यं निवृत्तं भवत्वित्यर्थः । पुष्पमोषं कुसुमचौर्य्यम् । भीरुत्वानिसर्गवादिति भावः । कृतम् अलम् । न वयमलङ्कारप्रार्थिन इत्याशयः । अत्र समाप्रस्तुतात् पुष्पमोषात् प्रस्तुतस्य समस्य अलङ्करणापहरणस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

(फ) वसन्त इति । किं खलु प्रयोजनं मम धारणेन मारणेन वा भवतीरिति शेषः ।

(ब) शकार इति । अत्र देवपुरुषो वासुदेवक इति पदद्वयमप्यनर्थकम्, शकारे तयोरर्थस्यापगतत्वात् ।

(ন) বসন্তসেনা। (স্বগত) হায়! ইঁহাদের অনুনয়ও যে ভয় জন্মাইতেছে। হউক, এইরূপ (বলিয়া ইঁহাদিগকে নিবৃত্ত করি)। (প্রকাশ্যে) আর্য্য! এই ব্যক্তি হইতে কোন অলঙ্কার লইবেন বলিয়া মনে করিতেছেন কি?।

(প) বিট। ওরূপ বলিও না। বসন্তসেনা! উদ্যানের লতা পুষ্পাপহরণ সহিতে পারে না। সুতরাং অলঙ্কারের কোন প্রয়োজন নাই।

(ফ) বসন্তসেনা। তবে আমাকে ধরিয়া বা মারিয়া আপনার ফল কি?।

वसन्त। सक्रोधम्। सन्तं सन्तं। अवेहि, अणज्जं मन्तेसि। (भ)

शकारः। सहस्रतालं विहस्य। (१) भावे! भावे! पेक्ख दाव। अन्तलेण सुसिणिद्धा एसा गणिआदालिआ णं। जेण मं भणादि, एहि शन्तेशि किलिन्तेशि त्ति। हगे गामन्तलं ण णगलन्तलं वा ण गदे। अज्जुके! (२) शवामि भावश्श शीशं, अत्तणकेहिं पादेहिं। तव ज्जेव पच्चाणुपच्चिआए आहिण्डन्ते शन्ते किलिन्ते ह्मि संवुत्ते। (म)

(भ) शान्तं शान्तम्। अपेहि, अनार्यं मन्त्रयसि।

(म) भाव! भाव! प्रेक्षस्व तावत्। अन्तरेण सुस्निग्धा एषा गणिकादारिका ननु। येन मां भणति—एहि, श्रान्तोऽसि, क्लान्तोऽसि। अहं न ग्रामान्तरं न नगरान्तरं वा गतः। अज्जुके! अपे भावस्य शीर्षम्, आत्मीयाभ्यां पादाभ्याम्। तवैव पश्चानुपश्चिकया आहिण्डमानः, श्रान्तः क्लान्तोऽस्मि संवृत्तः।

(भ) वसन्त इति। शान्तं शान्तं तवेदृशं वाक्यम्, सर्वथा निवृत्तं भवत्वित्यर्थः। अपेहि दूरं गच्छ, अनार्यम् असभ्योचितम्, मन्त्रयसि ब्रवीषि।

(म) शकार इति। अन्तरेण अन्तःकरणेन, सुस्निग्धा मां प्रति अतीवस्नेहकारिणी।

(ब) शकार। আমি দেবপুরুষ, মনুষ্য ও বাসুদেব। সুতরাং আমাকে ভজনা করিতে হইবে।

(ভ) বসন্তসেনা। (ক্রোধের সহিত) ওরূপ বলিবেন না; ওরূপ বলিবেন না। দূর হউন, অসভ্যের যোগ্য কথা বলিতেছেন।

(१) सतालिकं विहस्य।

(२) अज्ज!।

विटः। स्वगतम्। अये! कथं शान्तमित्यभिहिते श्रान्त इत्यवगच्छति मूर्खः। प्रकाशम्। वसन्तसेने! वेश्यावासविरुद्धमभिहितं भवत्या। पश्य—(य)

ननु निश्चितम्। अज्जुके! गणिके! आत्मीयाभ्यां स्वकीयाभ्याम्, पादाभ्यां भावस्य विटस्य, शीर्षं मस्तकं स्पृष्टेति शपः, अपे शपथं करोमि। किं तदित्याह—तवेति। पश्चानुपश्चिकया पश्चात् पश्चात् गत्या, पृषोदरादित्वात् साधु। आहिण्डमानौ धावन्।

ग्रामलक्षणमाह मार्कण्डेयपुराणम्—

"तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकुटीवला।
चेतीपयीगभूमध्ये वसातिर्ग्रामसंज्ञिका॥"

नगरलक्षणमुक्तममरकीषटीकायां रघुनाथेन—

"दैवतायतनैश्चित्रैः प्रासादापणवेश्मभिः।
नगरं दर्शयेद्विद्वान् राजमार्गैश्च शोभनैः॥"

(य) विट इति। वेश्यै वेश्यालये यो वासस्तस्य विरुद्धं "सन्तं सन्तं" इत्यादिकमित्यर्थः। तथा च यदि त्वमेवमेव सती भवसि तदा कथं वेश्यालये वससीति भावः।

(ग) শকার। (হাতে তালি দিয়া হাস্য করিয়া) পণ্ডিত! পণ্ডিত! দেখুন একবার। এই বেশ্যার মেয়ে, মনে মনে আমাকে খুব ভাল বাসিতেছে; যে হেতু, আমাকে বলে—"আসুন, শ্রান্ত হইয়াছেন, ক্লান্ত হইয়াছেন। আমি ত গ্রামান্তরেও যাই নাই, নগরান্তরেও যাই নাই।" ওহে বেশ্যা! আমি, এই পণ্ডিতের মাথার ও নিজের পায়ের শপথ করিতে পারি যে, আমি তোমারই পিছনে পিছনে দৌড়াইতে দৌড়াইতে শ্রান্ত ও ক্লান্ত হইয়া পড়িয়াছি।

(ঘ) বিট। (স্বগত) কি আশ্চর্য্য! 'শান্ত' এইরূপ বলিয়াছে, তাহাতে মূর্খ বেটা 'শ্রান্ত' এইরূপ বুঝিয়াছে; বসন্তসেনা! তুমি বেশ্যালয়ে বাস করার বিরুদ্ধ কথা বলিয়াছ। দেখ—

तरुणजनसहायस्त्वन्त्यतां वेश्मवासः
विगणय गणिका त्वं मार्गजाता लतेव।
वहसि हि धनहार्य्यं पण्यभूतं शरीरं
समसुपचर भद्रे! सुप्रियं चाप्रियञ्च ॥३१॥

तरुणेति। तरुणजना एव सहाया रतिबन्धुत्वेन सहचरा यत्र स तादृशः, आत्मनः वेश्मनि वेश्यालये वासस्त्वन्त्यताम्। चिन्तयित्वा च अस्मानपि तरुणजनान् रतिबन्धून् कुरु इत्याशयः। मार्गे पथि जाता लतेव त्वं गणिका सर्वभोग्या वेश्या इति विगणय विचारय। सुतरामस्माकमपि भोग्यत्वे तव बाधा नोचितेत्यभिप्रायः। तथा धनेनैव हार्य्यं शुल्कदानमात्रेणैव ग्राह्यम्, अतएव पण्यभूतं हि विक्रेयद्रव्यतुल्यमेव शरीरं वहसि धारयसि। अतएव हे भद्रे! सुप्रियं रूपादिना अत्यन्तप्रीतिकरञ्च, अप्रियं कर्कशत्वादित्वादिना अप्रीतिकरञ्च जनम्, समं तुल्यमेव, उपचर भज। तथा च कर्कशत्वादित्वेनाप्रियत्वेऽपि उद्दिश्यशुल्कदातृत्वादस्मानपि भजेति भावः।

अत्र चतुर्थचरणार्थं प्रति तृतीयचरणगतवाक्यार्थस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, "सुप्रियञ्चाप्रियञ्च" इति अप्रस्तुतात् जनसामान्यात् प्रस्तुतयोर्विटशकारयोः प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा च, अनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः; सोऽपि पुनः प्रागुक्तोपमया संसृज्यते। तथा "चिन्त्यताम्" इति कर्मणि प्रत्ययं प्रक्रम्य "विगणय" इत्यादिकर्त्तृप्रत्ययाभिधानात् भग्नप्रक्रमतादोषः; स तु "स्मर तरुणसहायं वेश्मवासं स्वकीयम्" इति प्रथमचरणपाठेन समाधेयः।

"वेश्मनि वेश्याजनसमाश्रयः" इत्यमरः। मालिनी वृत्तम् ॥३१॥

वेश्यालयে বাস, তাহাতে যুবকগণই সহচর হয়; ইহা চিন্তা কর। পথে উৎপন্ন লতার ন্যায় তুমি বেশ্যা, ইহাও গণনা কর। বিক্রেয় দ্রব্যেরই তুল্য, তুমি ধনহার্য্য দেহ ধারণ করিতেছ; সুতরাং হে ভদ্রে! অত্যন্তপ্রিয় ও অপ্রিয়জনকে সমানভাবে ভজনা কর ॥৩১॥

अपि च, (र)

वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधमः,
फुल्लां नाम्यति वायसोऽपि हि लतां या नामिता बर्हिणा ।
ब्रह्मक्षत्रविशस्तरन्ति च यया नावा तथैवेतरे,
त्वं वापीव लतेव नौरिव जनं वेश्यासि सर्वं भज ॥३२॥

(र) आत्मनीमूर्खत्वसम्भावनया प्रत्याख्यानमाशङ्क्याह अपि चेति ।

वाप्यामिति । विचक्षणो द्विजवरः पण्डितो ब्राह्मणः, मूर्खो वर्णाधमः शूद्रोऽपि च, वाप्याम् एकस्यामेव दीर्घिकायाम्, स्नाति अवगाहते । वायसः काकोऽपि हि, फुल्लां प्रस्फुटितपुष्पां लताम्, नाम्यति आरोहणेनावनमयति ; या लता, बर्हिणा मयूरेण नामिता पूर्वमारोहणेनावनमिता । तथा यया नावा नौकया, ब्रह्मक्षत्रविशो ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः, तरन्ति नद्यादेस्तीरान्तरं गच्छन्ति, तयैव नावा इतरे शूद्रादयश्च तरन्ति । तथा च त्वं वेश्यासि, तेन वापीव लतेव नौरिव च, सर्वं जनम्, भज स्वाङ्गदानेन सेवस्व ! वाप्यादिवदेव आत्मनः साधारणत्वात् साधारणस्यैव भजनौचित्येन अस्मानपि भजेत्याशयः ।

अत्र स्नातीत्येकया क्रियया अप्रस्तुतयोर्द्विजवरवर्णाधमयोः कर्तृतयान्वयात् तरन्तीत्येकया क्रियया अप्रस्तुतानामेव ब्रह्मक्षत्रविशां तदितरेषाञ्च तथैव कर्तृतया अन्वयाच्च तुल्ययोगितेयम् ; तथा दृष्टान्तार्थमुपन्यस्तानामपि वाप्यादीनां "वापीव" इत्यादिभिरिवशब्दैः साक्षादस्य साक्षादेवाभिधानेन प्रतिबिम्बनाभावान्न दृष्टान्तः, किन्तु साक्षीयमेव ; एवमप्रस्तुताञ्जनसामान्यात् प्रस्तुतयोर्जनविशेषयोर्विटशकारयोः प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा ; यतो वेश्यासि, अतः सर्वं जनं भज इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

तथा "सर्वं जनं भज" इति वाक्यान्तरे "वेश्यासि" इति वाक्यस्य प्रवेशात् गर्भितत्वादोषः ; 'वाप्यादयो भजन्ते त्वन्तु भज' इति विधिभेदादुपनागतभग्नप्रक्रमत्वादोषश्च ।

(र) আরও দেখ—বিদ্বান্ ব্রাহ্মণ এবং নিকৃষ্টবর্ণ মূর্খও, এক দীর্ঘিকাতে স্নান করে ; পূর্ব্বে ময়ূর আরোহণ করিয়া যে লতাকে নত

वसन्त। गुणो क्खु अणुरागस्स कारणं, ण उण बलक्कारो। (ल) शकारः। भावे! भावे! एशा गव्भदासी कामदेवाअदणु-

(ल) गुणः खलु अनुरागस्य कारणम्, न पुनर्बलात्कारः।

"त्वं वापीव लतेव नौरिव समं सेवस्व साधारणी" इति पाठे तु तयोः समाधानम्। तथा च वापीव लतेव नौरिव च त्वं साधारणी, अतएव समं सर्वं जनं सेवस्व इत्यर्थकतया साधारणत्वांश एव वापीवेत्यादीनां सम्बन्धान्न विधिभेदेन भग्नप्रक्रमता, "वेश्यासि" इति वाक्यान्तराभावाच्च न गर्भिततेति। "समं साधारणं सदृक्" इति हेमचन्द्रः।

नमनं नाम इति नमतेर्भावे घञ्। स च नामशब्दः कण्ड्वादौ पठ्यते। तथा च मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः—"कण्ड्वादिराकृतिगणः" इति। कलापचन्द्रादौ सुधिणादयोऽप्येवम्। तेन नामं करोतीत्यर्थे "कण्ड्वादिभ्यो यञ्" इति यञि "अस्य च लोपः" इत्यकारलोपे नाम्यतीति रूपसिद्धिः। एवञ्च "मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः" इत्यादौ यथा करणक्रियाफलभूतकण्डूयनशालितया मृगीप्रभृतेः कर्मत्वम्, तथापि करणक्रियाफलभूतनमनशालितया लतायाः कर्मत्वमुपपद्यते। नामितेति इनल्लनमघातोः कर्मणि क्तः, "ज्वल-ह्वल-ह्मल-नमीऽनुपसर्गा वा" इति पक्षे मानुबन्धत्वाङ्गीकारान्न ह्रस्वः।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥३२॥

(ल) वसन्त इति। बलात्कारः प्रसह्य प्रवृत्तिः। तथा च मम वेश्यात्वेन साधारण्ये सत्यपि युवयोर्विद्याद्यादृशगुणाभावात् बलात्कारप्रवृत्तेश्च अनुरागो नास्तीति तत्प्रयुक्ता कामप्रवृत्तिरपि नास्तीति भावः।

করিয়াছিল, এখন কাকও, আরোহণ করিয়া সেই পুষ্পিত লতাকে নত করে; ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয় ও বৈশ্য যে নৌকাতে পার হন, সেই নৌকাতেই ইতরবর্ণও পার হয়। সুতরাং তুমি বেশ্যা হইয়াছ, অতএব সেই দীর্ঘিকার ন্যায়, লতার ন্যায় এবং নৌকার ন্যায়, সকল লোককে ভজনা কর॥৩২॥

(ল) বসন্তসেনা। গুণই অনুরাগের কারণ; কিন্তু বলপ্রয়োগ নহে।

ज्जाणादो पहुदि ताह दलिद्दचालुदत्ताह अणुलत्ता ण मं कामेदि। वामदो तश्श घलं। जधा तव मम अ हत्थादो एशा ण परिव्भंशदि, तधा करेदु भावे। (व)

विटः। स्वगतम्। यदेव परिहर्त्तव्यं तदेवोदाहरति मूर्खः। कथं वसन्तसेना आर्य्यचारुदत्तमनुरक्ता। सुष्ठु खल्विदमुच्यते—"रत्नं रत्नेन सङ्गच्छते" इति। तद्गच्छतु, किमनेन मूर्खेण। प्रकाशम्। काणिलीमातः! वामतस्तस्य सार्थवाहस्य गृहम्?। (श)

(व) भाव! भाव! एषा गर्भदासी कामदेवायतनात् प्रभृति तस्य दरिद्रचारुदत्तस्य अनुरक्ता, न मां कामयते। वामतस्तस्य गृहम्, यथा तव मम च हस्तात् एषा न परिभ्रश्यति, तथा करोतु भावः।

(व) शकार इति। गर्भादवधि दासी गर्भदासी साधारणभोग्यतया साधारणस्यैव सेविकेत्यर्थः। कामदेवायतनं नाम उद्यानं तस्मात्।

(श) विट इति। यदेव चारुदत्तगृहपरिचयप्रदानम्, परिहर्त्तव्यं परित्यक्तव्यम्; अन्यथा यदि तव पलायेत, तं वा आह्वयेत्, यदृच्छया स्त्रीऽपि वा आगत्य परित्राणसहायतां कुर्य्यादिति भावः। गच्छतु चारुदत्तगृहमेव वसन्तसेनेति शेषः। अनेन मूर्खेण शकारेण, किं प्रयोजनम्, वसन्तसेनाया इति शेषः। न खलु गुणवती मूर्खे प्रत्यनुरज्यतीति भावः। काणिली कन्यावस्थासम्पन्ना माता यस्य तत्सम्बोधनम्। मातुः कन्यावस्थायामेव यो जायते स काणिलीमातेत्यर्थः। तथा च देशीप्रकाशः—"काणिली

(व) शकार। पण्डित! पण्डित! এই জন্মদাসী, কামদেবায়তনে সন্দর্শন হইতে সেই দরিদ্র চারুদত্তের প্রতি অনুরক্ত হইয়া, আমাকে আর ইচ্ছা করে না। বা' দিকে সেই চারুদত্তের বাড়ী। সুতরাং যাহাতে এ, তোমার ও আমার হাত হইতে বিচ্যুত না হয়, তুমি তাহা কর।

शकारः। अधइं, वामदो तश्श घलं। (ष)

वसन्त। स्वगतम्। अम्महे! वामदो तस्स गेहं त्ति जं सच्चं, अवरज्झन्तेण वि दुज्जणेण उवकिदं। जेण पिअसङ्गमं पाविदं। (स)

(ष) अथकिम्, वामतस्तस्य गृहम्।

(स) अहो! वामतस्तस्य गृहमिति यत्सत्यम्, अपराध्यतापि दुर्जनेन उपकृतम्। येन प्रियसङ्गमं प्रापितम्।

कन्यका माता" इति। कन्यका सत्येव माता कन्यकामाता। अतएव कुत्सायोतकमिदं सम्बोधनम्।

(स) वसन्त इति। यत्सत्यमित्येकमेवाव्ययं सत्यार्थे। अपराध्यता कुत्सितप्रार्थनादिनेति भावः। प्रियस्य चारुदत्तस्य सङ्गमं सम्मेलनम्।

प्रापितमिति भावे क्तप्रत्ययात् "कर्तृप्रयोगे नियमार्थायाः" इति षष्ठीनिषेधेन प्रियसङ्गममित्यत्र द्वितीयैव। तथा चोक्तं श्रीपतिना—"गतं यामसनेनेत्यपि मतं नः" इति।

अत्र चारुदत्तं प्रति वसन्तसेनाया अनुरागरूपकाव्यार्थस्योत्पत्तेरुपचेपो नाम मुखसन्ध्यङ्गम्। यथा दर्पणे—

"काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपचेप इति स्मृतः।"

(श) विट। (स्वगत) याहाई बलिते हइबे ना, मूर्खबेटा ताहाई बले। बसन्तसेना आर्य्य चारुदत्तेर प्रति अनुरक्त हइयाछे। बेश्। अतएव लोके ए कथा भालई बले ये, "रत्न रत्नेर सङ्गे मिलित हय।" अतएव बसन्तसेना चारुदत्तेर बाड़ीई याउक, ए मूर्खके दिया उहार कि हइबे?। (प्रकाश्ये) काणेलीर पुत्र! बा' दिके सेई बणिकेर बाड़ी?।

(ष) शकार। हाँ। बा' दिकेई ताहार बाड़ी।

(स) बसन्तसेना। (स्वगत) भाल! दुष्टलोक अपराध करियाओ

শকারঃ। ভাবে! ভাবে! বলিএ ক্খু অন্ধআলে মাষ-রাশিপবিট্ঠা বিঅ মসিগুড়িআ দীশন্দী জেব পণট্ঠা বশন্ত-সেণিআ। (হ)

বিটঃ। অহো! বলবানন্ধকারঃ। তথাহি—

আলোকবিশালা মে সহসা তিমিরপ্রবেশবিচ্ছিন্না।
উন্মীলিতাপি দৃষ্টির্নিমীলিতেবান্ধকারেণ ॥৩২॥

(হ) ভাব! ভাব! বলীয়সি খল্বন্ধকারে মাষরাশিপ্রবিষ্টেব মসীগুটিকা দৃশ্যমানৈব প্রনষ্টা বসন্তসেনা।

(হ) শকার ইতি। মাষরাশৌ মাষাখ্যশস্যপুঞ্জে প্রবিষ্টা, মস্যা গুটিকা বটিকা প্রনষ্টা অদর্শনং গতা।

আলোকেতি। আলোকে দর্শনে বিশালা বহুতী গুরুতরশক্তিশালিনীত্যর্থঃ, মে মম দৃষ্টিরিত্যঃ, সহসা হঠাৎ তিমিরপ্রবেশেন বিচ্ছিন্না ব্যাহতা। অতএব উন্মীলিতাপি অন্ধকারেণ নিমীলিতেব পুনর্মুদ্রিতেব জাতা, দর্শনশক্তিশূন্যীকৃতত্বাদিতি ভাবঃ।

অত্র ভাবাভিমানিনী বাচ্যা ক্রিয়োৎপ্রেক্ষালঙ্কারঃ। "লোচনং নয়নং নেত্রমীক্ষণং চক্ষুরক্ষিণী। দৃগ্দৃষ্টিঃ" ইত্যমরঃ। আর্য্যা জাতিঃ ॥৩২॥

"বা' দিকে তাহার বাড়ী" এই কথা বলিয়া সত্যই উপকার করিয়াছে। যে হেতু, প্রিয়সম্মেলন ঘটাইয়া দিয়াছে।

(হ) শকার। পণ্ডিত! পণ্ডিত! রাশীকৃত মাষকলাইয়ের ভিতরে কালীর গুঁড়োর মত, বসন্তসেনা দেখিতে দেখিতেই প্রবল অন্ধকারে লুকাইয়া গেল!।

বিট। ও! প্রবল অন্ধকার। তাহা দেখ—

অত্যন্ত-দর্শন-শক্তিশালী আমার নয়ন, হঠাৎ অন্ধকার প্রবেশ করায় প্রতিহত হইয়া গিয়াছে এবং নয়নকে উন্মীলিত করিলেও অন্ধকার যেন আবার তাহাকে মুদ্রিত করিয়া দিতেছে ॥৩৩॥

अपि च, लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥३४॥

शकारः । भावे ! भावे ! अन्वेषामि वसन्तसेनिकम् ? । (च)

विटः । काणिलीमातः ! अस्ति किञ्चिच्चिह्नम् ? यदुपलक्षयसि । (क)

(च) भाव ! भाव ! अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम् ? ।

लिम्पतीति । तमः अन्धकारः, अङ्गानि लिम्पतीव लिप्तानि करोतीव ; नभः आकाशः, अञ्जनं कज्जलम्, वर्षतीव ; तथा दृष्टिः, असत्पुरुषसेवेव दुर्जनपरिचर्य्येव, विफलतां गता ; वस्तूपलब्धेरभावादिति भावः ।

अत्र केचिदालङ्कारिकाः अलेपनकर्त्तृभूतमपि तमो लेपनकर्त्तृत्वेनोत्प्रेक्षन्ते एवं वर्षतीत्यत्रापीति तेषां मते जात्युत्प्रेक्षेयम् । अपरे तु तमःकर्त्तृकव्यापनं तत्कर्त्तृकलेपनत्वेन एवं तमःपतनम् आकाशकर्त्तृकाञ्जनवर्षणत्वेनोत्प्रेक्षन्त इति तेषां मते जातूत्प्रेक्षेयम् । परार्द्धे च श्रौती समासगतोपमा इत्यनयोर्मिथोनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

अस्य तु पूर्वार्द्धे काव्यादर्श-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणादौ दृश्यते ।

एतेन इदानीमिव तदानीं राजधानीस्थराजमार्गेऽपि नालीकदानव्यवस्था आसीदिति प्रतीयते ॥३४॥

আরও, অন্ধকার যেন সমস্ত অঙ্গ লিপ্ত করিয়া দিতেছে ; আকাশ যেন কাজল বর্ষা করিতেছে এবং অসৎ পুরুষের সেবার ন্যায় দৃষ্টি বিফলতা প্রাপ্ত হইতেছে ॥৩৪॥

(ক্ষ) শকার। পণ্ডিত! পণ্ডিত! বসন্তসেনাকে অন্বেষণ করি?।

(ক) বিট। কাণেলীর পুত্র! কোন চিহ্ন আছে কি? যাহা লক্ষ্য করিয়া অন্বেষণ করিতে পার।

शकारः। भावे! भावे! किं विअ? । (ख)

विटः। भूषणशब्दं सौरभ्यानुविद्धं माल्यगन्धं वा। (ग)

शकारः। शुणामि मल्लगन्धं अन्धआलपूलिदाए उण णासिआए शुव्वन्तं, उण ण पेक्खामि भूषणशद्दं। (घ) (१)

विटः। जनान्तिकम्। वसन्तसेने! (ङ)

(ख) भाव! भाव! किमिव?।

(घ) शृणोमि माल्यगन्धम् अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया सुव्यक्तम्, पुनर्न प्रेक्षे भूषणशब्दम्।

(क) विट इति। यदुपलक्षयसि यदुपलक्ष्यान्वेष्टुमर्हसि।

(ग) विट इति। सौरभ्येण घ्राणतर्पिकरत्वेन अनुविद्धं युक्तम्, घ्राणतर्पिकरमित्यर्थः, उपलक्षयसीति पूर्वेणान्वयः। "सुरभिर्घ्राणतर्पणः" इत्यमरः।

(घ) शकार इति। अत्र माल्यगन्धं जिघ्रामि, अन्धकारपूरितया दृष्ट्या न प्रेक्षे, न वा सुव्यक्तं शृणोमि, भूषणशब्दमिति वक्तव्ये सर्वमेवैतदपार्थमक्रमश्लीलम्।

(ङ) विट इति। जनान्तिकलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

"विपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम्।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम्॥"

(ख) শকার। পণ্ডিত! পণ্ডিত! কি রকম (চিহ্ন)?।

(গ) বিট। অলঙ্কারের শব্দ, কিংবা নাসিকার তৃপ্তিকর মল্যের গন্ধ।

(ঘ) শকার। অন্ধকারপূর্ণ নাসিকাদ্বারা সুস্পষ্ট মাল্যগন্ধ শুনিতেছি; কিন্তু অলঙ্কারের শব্দ দেখিতেছি না।

(ঙ) বিট। (জনান্তিকে) বসন্তসেনা! দুইখানি মেঘের ভিত-

---

(१) शृणामि मल्लगन्धं अन्धआलपूलिदाए उण णासिआए ण शुव्वन्तं पेक्खामि भूषणशद्दं।

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं
सौदामनीव जलदोदरसन्धिलीना ।
त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
गन्धश्च भीरु ! मुखराणि च नूपुराणि ॥३५॥

श्रुतं ? वसन्तसेने ! । (च)

वसन्त । स्वगतम् । सुदं गहिदं अ । नाट्येन भूषणाद्युत्सार्य, माल्यानि चापनीय, किञ्चित् परिक्रम्य, हस्तेन परामृश्य । अम्मो ! भित्तिपरा-

---

काममिति । हे भीरु ! भयशीले ! जलदयोर्मेघखण्डयोरुदरे अभ्यन्तरे यः सन्धिः सङ्कीर्णस्थानं तत्र लीना, सौदामनी विद्युदिव, त्वम्, प्रदोषतिमिरेण सन्ध्याकालीनान्धकारेण लीना इति, कामं पर्याप्तं यथा स्यात्तथा न दृश्यसे । किन्तु माल्यसमुद्भवः अयं गन्धश्च, मुखराणि शब्दायमानानि नूपुराणि च, त्वाम्, सूचयिष्यति अनुमापयिष्यति सूचयिष्यन्ति च । तत एव च धर्त्तव्यं त्वाशयः ।

अत्र पूर्वार्द्धे श्रौती उपमा । उत्तरार्द्धे तु सूचयिष्यतीत्यनया क्रियया गन्धनूपुरयोर्वचनव्यत्ययेनान्वयात् तुल्ययोगिता ; तत्कृतविच्छित्तिवशेन माल्यगन्धनूपुरशब्दरूपसाधनात् वसन्तसेनाया अस्तित्वरूपसाध्यज्ञानेन च अनुमानालङ्कारः ; इत्युपमानुमानयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । सौदामिनीत्यस्य लीनत्वांश एवान्वयेन दृश्यसे इत्यनेनान्वयाभावात् न पुरुषभेदेन भग्नप्रक्रमतादोषः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३५॥

(च) श्रुतमिति । अत्र काकुरवगन्तव्या, तेन श्रुतं किमित्यर्थः ।

(छ) वसन्त इति । गृहीतम्, तव वाक्यस्य तात्पर्यमिति शेषः । उत्सार्य

रेर सङ्कीर्णस्थानে লীন বিদ্যুতের ন্যায়, সন্ধ্যাকালের অন্ধকারে তোমাকে সম্পূর্ণরূপে দেখা যাইতেছে না। হে ভয়শীলে! মাল্য হইতে উৎপন্ন এই গন্ধ ও শব্দায়মান নূপুরগুলি তোমাকে সূচিত করিয়া দিতেছে ॥৩৫॥

(চ) বসন্তসেনা! শুনিলে কি?।

मरिस-सूइदं पक्खदुआरअं क्खु, एदं। जाणामि अ संजोएण गेहस्स संवुदं पक्खदुआरअं। (छ)

चारु। वयस्य! समाप्तजपोऽस्मि। तत् साम्प्रतं गच्छ, मातृभ्यो बलिमुपहर।

विदू। भो! ण गमिस्सं। (ज)

चारु। धिक् कष्टम्।

(छ) श्रुतं गृहीतञ्च। अहो! भित्तिपरामर्शसूचितं पक्षद्वारकं खल्वेतत्। जानामि च संयोगेन गेहस्य संवृतं पक्षद्वारकम्।

(ज) भोः! न गमिष्यामि।

जानूपरि उत्क्षिप्य। अपनीय दूरे निक्षिप्य। परामृश्य संस्पृश्य। भित्तेः परामर्शेन हस्तस्पर्शेन सूचितमनुमापितम्, पक्षद्वारकं पार्श्वद्वारम्। संयोगेन हस्तसंयोगेन। संवृतं कपाटाभ्यामभ्यन्तरादवरुद्धम्।

(ছ) বসন্তসেনা। (স্বগত) শুনিয়াছি এবং বুঝিয়াছি। (অভিনয়ের ধরণে অলঙ্কারগুলি উপরে তুলিয়া এবং মালাগুলি দূরে ফেলিয়া, একটু পাদচারণ করিয়া এবং হস্তদ্বারা স্পর্শ করিয়া) ও! দেওয়াল স্পর্শ করিয়া বুঝিয়াছি—এইখানি পাশের দুয়ার এবং হাত দিয়া বুঝিতেছি যে, এই পাশের দুয়ার বাড়ীর ভিতর হইতে আবদ্ধ রহিয়াছে।

চারুদত্ত। বয়স্য! জপ সমাপ্ত করিয়াছি। অতএব এখন যাও, মাতৃগণকে পূজার উপহার দাও।

(জ) বিদূষক। সখে! আমি যাইব না।

চারুদত্ত। হায়! কি কষ্ট।

दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते,
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः, स्फारीभवन्त्यापदः ।
सत्त्वं ह्रासमुपैति, शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते,
पापं कर्म्म च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ॥३६॥

दारिद्र्यादिति । बान्धवजनो भ्रात्रादिः, दारिद्र्यात् पुरुषस्य वाक्ये न सन्तिष्ठते आदेशादिकं न शृणोतीत्यर्थः, यथा चिरबान्धवो मैत्रेयी मे वाक्यमिदं न शृणोतीति भावः । सुस्निग्धा अतीवस्नेहशालिनोऽपि सुहृदः, विमुखीभवन्ति स्नेहात् प्रच्यवन्ते । आपदः स्फारीभवन्ति विशाला भवन्ति । सत्त्वम् अध्यवसायः ह्रासमुपैति प्राप्नोति । शीलं स्वभाव एव शशी निर्म्मलत्वाच्चन्द्रः तस्य कान्तिः सौन्दर्य्यम्, परिम्लायते मलिनीभवति । तथा परैरपि यत् पापं पापजनकम्, कर्म्म चौर्य्यहत्यादिकं कार्य्यं कृतम्, तस्य दरिद्रपुरुषस्य तत् सम्भाव्यते सम्भवपरतया परैराशङ्क्यते । हन्त ! सैवेयं दशा ममेदानीं सञ्जातेति भावः ।

अथ अप्रस्तुतात् पुरुषसामान्यात् प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य चारुदत्तस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा, एकं कष्टरूपकार्य्यं प्रति बहूनां कारणानामुक्तत्वात् समुच्चयः, शीलशशिन इति निरङ्गं केवलरूपकञ्च इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा परस्मैपदात्मनेपदयोर्भेदात् एकवचनबहुवचनयोर्भेदात् कर्त्तृवाच्यकर्म्मवाच्ययोर्भेदाच्च बहवो भग्नप्रक्रमतादोषाः, एवं भवन्तीत्यस्य द्विरुक्ततया कथितपदतादोषश्च ; इत्येतेषां समाधानाय श्लोक एवं पठनीयः—

"दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनास्तिष्ठन्ति नो भाषिते,
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदो ह्रद्धिं प्रयान्त्यापदः ।
उत्साहाः क्षयितां व्रजन्ति विकृतिं शीलेन्दुशोभास्तथा
पापं कर्म्म च यत् परैरपि कृतं सम्भावयन्त्यस्य तत् ॥"

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३६॥

मानुषेर दरिद्रतावशतः बन्धुजन वाक्येर अधीन थाके ना, विशेष

অপি চ,

সঙ্গং নৈব হি কশ্চিদস্য কুরুতে, সম্ভাষতে নাদরাৎ,
সম্প্রাপ্তো গৃহমুৎসবেষু ধনিনাং সাবজ্ঞমালোক্যতে।
দূরাদেব মহাজনস্য বিহরত্যল্পচ্ছদো লজ্জয়া,
মন্যে নির্ধনতা প্রকামমপরং ষষ্ঠং মহাপাতকম্ ॥৩৬॥

সঙ্গমিতি। কশ্চিদপি জনঃ, অস্য দরিদ্রস্য, সঙ্গং সংসর্গম্, নৈব হি কুরুতে, অবজ্ঞাবশাদিতি ভাবঃ। আদরাৎ আদরং কৃত্বা, ন সম্ভাষতে, দরিদ্রজনমিতি তাৎপর্য্যম্। উৎসবেষু ধনিনাং গৃহং সম্প্রাপ্তো গতো দরিদ্র ইত্যর্থঃ, সাবজ্ঞমালোক্যতে জনৈরিতি শেষঃ। তথা অল্পঃ ক্ষুদ্রঃ পরিচ্ছদো বেশো যস্য স তাদৃশো দরিদ্রঃ, লজ্জয়া মহাজনস্য ভদ্রলোকস্য দূরাদেব বিহরতি বিচরতি। অতএব নির্ধনতা দারিদ্র্যম্, অপরং প্রকামং পর্য্যাপ্তম্, মন্বাদিভিঃ পঞ্চমং যাবৎ মহাপাতকং গণিতম্, ইদন্তু ষষ্ঠং মহাপাতকম্, ইত্যহং মন্যে; তত্তুল্যত্বঞ্চ গৃহায়কত্বাদিতি ভাবঃ।

অথাপি অপ্রস্তুতাৎ দরিদ্রসামান্যাৎ প্রস্তুতস্য দরিদ্রবিশেষস্য চারুদত্তস্য প্রতীতেরপ্রস্তুতপ্রশংসা, দারিদ্র্যপ্রযুক্তমেকং কষ্টরূপকার্য্যং প্রতি বহুকারণীপন্যাসাৎ সমুচ্চয়ঃ, চতুর্থচরণার্থং প্রতি পূর্ব্বচরণাবয়গতবাক্যার্থানাং হেতুতয়া বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গম্, নির্ধনতায়াং ষষ্ঠমহাপাতকত্বোৎপ্রেক্ষণাৎ 'মন্যে' শব্দপ্রয়োগাচ্চ বাচ্যা ভাবাভিমানিনী জাত্যুৎপ্রেক্ষা চেত্যেতেষাং পূর্ব্ববৎ সংসৃষ্টিঃ।

স্নেহের পাত্র আত্মীয়গণ বিমুখ হইয়া যায়; আপদ বাড়িয়া উঠে; উদ্যম হ্রাস পায়; চরিত্ররূপ চন্দ্রের কান্তি ম্লান হইয়া যায় এবং অন্যেও যে পাপ কার্য্য করে, তাহাও তাহারই বলিয়া লোকে মনে করে ॥৩৬॥

আর, কোন লোক দরিদ্রের সংসর্গ করে না, এবং আদর করিয়া আলাপ করে না। দরিদ্রলোক, উৎসবের সময় ধনীদের বাড়ী উপস্থিত হইলে লোকে তাহাকে অবজ্ঞার সহিত দেখিতে থাকে এবং অল্পপরিচ্ছদ দরিদ্রলোক, লজ্জাবশতঃ ভদ্রলোকের দূরে দূরে বিচরণ

अपि च,

दारिद्र्य ! शोचामि भवन्तमेव-
मस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा ।
विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये,
ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ॥३८॥

तथा कर्तृवाच्यप्रत्ययमध्ये आलोक्यत इति कर्मवाच्यप्रत्ययाभिधानात् 'कुरुते, सम्भाषते' इत्यात्मनेपदं प्रक्रम्य 'विहरति' इति परस्मैपदाभिधानाच्च भग्नप्रक्रमतादोषदुष्टयम् ; तृतीयचरणे समुच्चयार्थे चकारो वाच्यः, किन्तु नीक्त इति वाच्यानभिधानदोषः, एवं षष्ठमित्यनेनैवोपपत्तौ अपरमित्यभिधानात् अधिकपदतादोषश्च ; इत्येतेषां परीहाराय "सम्प्राप्तं गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोकते" "दूरादेव महाजनाद्विहरते चाल्पच्छदः" "प्रकाममवनौ षष्ठम्" इत्यं पठनीयम् । किन्तु "स एव हि वर"—इत्यादाविव "सङ्ग नैव हि" इत्यत्र 'एव हि' इति शब्दद्वयेन अत्यन्तनियमसूचनान्न निरर्थकत्वदोषः । तथा दरिद्रस्य प्रकृतत्वादेव 'सम्भाषते, आलोक्यते' इत्यनयोर्विभक्तिव्यत्ययेन कर्मपदलाभ इति न न्यूनपदतादोषोऽपीति ध्येयम् ।

पञ्चविधं महापातकमाह मनुः—

"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि पञ्चमम् ॥"

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३७॥

दारिद्र्येति । हे दारिद्र्य ! भवन्तमेवं शोचामि । तथा च 'अयं सुहृत्' इति कृत्वा अस्मच्छरीरे उषित्वा चिरमवस्थाय, मन्दभाग्ये मयि विपन्नदेहे मरणेन विनष्टशरीरे सति, त्वं क्व गमिष्यसि, इति मम चिन्ता वर्त्तते । मादृशदरिद्रान्तराभावात् मम मरणानन्तरं तव वासस्थानाभाव एव भविष्यतीति भावः ।

करे। অতএব আমি মনে করি—দরিদ্রতা, আর একটী গুরুতর ষষ্ঠ মহাপাতক ॥৩৭॥

বিদূ। সব্রীড়ম্। ভো বঅস্স! জই ময়া গন্তব্বং, তা এসা বি মে সহাইণী রদণিআ হোদু। (ঋ)

চারু। রদনিকে! মৈত্রেয়মনুগচ্ছ।

চেটী। জং অজ্জো আণবেদি। (ঞ)

বিদূ। ভোদি! রদণিএ! গেণ্হ বলিং পদীবং অ। অহং অবাদুদং পক্খদুআরম্মং করেমি। তথা করোতি। (ট)

(ঋ) ভো বয়স্য! যদি ময়া গন্তব্যম্, তদৈষাপি মম সহায়িনী রদনিকা ভবতু।

(ঞ) যদার্য্য আজ্ঞাপয়তি।

অত্র দারিদ্র্যশব্দস্য নপুংসকলিঙ্গত্বেঽপি তদর্থস্য ধনাভাবস্য পুংস্ত্বাভিপ্রায়াৎ ভবন্তমিতি পুংসা নির্দ্দেশঃ। তথা চ বররুচিঃ—

"শব্দাভিধেয়ে লিঙ্গং স্যাৎ শব্দলিঙ্গমথাপি বা।
শ্রীভনার্থং কলত্রায় দারান্ পশ্যন্তি শ্রীভনান্॥"

"অর্থপরত্বাৎ পুংলিঙ্গত্বম্" ইতি পৃথ্বীধরোঽপি। অতএব ন চ্যুতসংস্কারতাদোষঃ। কিন্তু 'মন্দভাগ্যে ময়ি বিপন্নদেহে সতি, ত্বং ক্ব গমিষ্যসি' ইতি বাক্যমধ্যে 'মম ইতি চিন্তা' ইতি বাক্যান্তরস্য প্রবেশাৎ গর্ভিততাদোষঃ; স তু "ত্বং ক্বেব গচ্ছেরিতি মে বিতর্কঃ" ইতি চতুর্থচরণপাঠেন সমাধেয়ঃ।

ইন্দ্রবজ্রোপেন্দ্রবজ্রয়োর্মেলনাদুপজাতির্ব্বৃত্তম্॥৩৮॥

আরও, হে দারিদ্র্য! আমি তোমার বিষয়ে এইরূপ শোক করি; তুমি বন্ধু ভাবিয়া আমার শরীরে বাস করিয়া, পরে মন্দভাগ্য আমি মরিয়া গেলে, কোথায় যাইবে, ইহাই আমার চিন্তা॥৩৮॥

(ঋ) বিদূষক। (লজ্জার সহিত) বয়স্য! যদি আমারই যাইতে হয়, তবে এই রদনিকাও, আমার সহচারিণী হউক।

চারুদত্ত। রদনিকা! তুমি মৈত্রেয়ের অনুগামিনী হও।

(ঞ) দাসী। আর্য্য যাহা আদেশ করেন।

वसन्त। मम अब्भुववत्तिणिमित्तं विअ अवावुदं पक्खदुआरअं, ता जाव पविसामि। दृष्ट्वा। हद्धी! हद्धी! कधं पदीवो! पटान्तेन निर्वाप्य प्रविष्टा। (ठ)

चारु। मैत्रेय! किमेतत्?।

विदू। अवावुदपक्खदुआरएण पिण्डीकिदेण वादेण णिव्वाविदो पदीवो। भोदि! रदणिए! णिक्कम तुमं पक्खदुआरएण। अहं पि अब्भन्तरचदुस्सालदो (१) पदीवं पज्जालिअ आअच्छामि। इति निष्क्रान्तः। (ड)

(ट) भवति! रदनिके! गृहाण बलिं प्रदीपञ्च। अहमपावृतं पक्षद्वारकं करोमि।

(ठ) मम अभ्युपपत्तिनिमित्तमिव अपावृतं पक्षद्वारकम्, तदृयावत् प्रविशामि। हा धिक्! हा धिक्! कथं प्रदीपः!।

(ड) अपावृतपक्षद्वारेण पिण्डीकृतेन वातेन निर्वापितः प्रदीपः। भवति!

(ट) विदू इति। अपावृतम् उद्घाटितकपाटम्।

(ठ) वसन्त इति। अभ्युपपत्तिर्यत्नः तन्निमित्तमिव।

(ट) विदूषक। रदनिका! তুমি পূজার দ্রব্য ও প্রদীপটা ধর, আমি পাশের দুয়ারের কপাট খুলি। (তাহাই করিল।)

(ঠ) বসন্তসেনা। আমাকে ভিতরে লইবার জন্যই যেন কেহ পাশের দুয়ারের কপাট খুলিল; অতএব আমি প্রবেশ করি। (দেখিয়া) হায়! হায়! প্রদীপ রহিয়াছে যে। (বস্ত্রাঞ্চলদ্বারা প্রদীপ নির্ব্বাপিত করিয়া প্রবেশ করিল।)

চারুদত্ত। মৈত্রেয়! এ কি?।

(१) অদঃসাত্মাদী।

शकारः । भावे ! भावे ! अन्वेषामि वसन्तसेनिअं ? । (ढ)

विटः । अन्विष्यताम् अन्विष्यताम् ।

शकारः । तथा कृत्वा । भावे ! भावे ! गहिदा गहिदा । (ण)

विटः । मूर्ख ! नन्वहम् ।

शकारः । इदो दाव भविअ एअन्ते भावे चिट्ठदु । पुनरन्विष्य चेटं गृहीत्वा । भावे ! भावे ! गहिदा गहिदा । (त)

रदनिके ! निष्क्राम त्वं पश्चद्वारकेण । अहमपि अभ्यन्तरचतुःशालात: प्रदीपं प्रज्वाल्य आगच्छामि ।

(ढ) भाव ! भाव ! अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम् ? ।

(ण) भाव ! भाव ! गृहीता गृहीता ।

(ड) विदूष इति । अपावृतपश्चद्वारेण द्वारा आगतेनेति शेष:, निष्क्रीकृतेन एकत्र स्तूपीकृतेन ।

(ण) शकार इति । तथा कृत्वा हस्तप्रसारणेन अन्वेषणं कृत्वा तादृशान्वेषणेन विटं धृत्वेत्यर्थ: ।

(ड) विदूषक । পাশের দুয়ারের কপাট খোলায় প্রচণ্ড বায়ু আসিয়া দীপটাকে নিবাইয়া ফেলিয়াছে । রদনিকা ! তুমি পাশের দুয়ার দিয়া নির্গত হও ; আমিও, ভিতরের চতুঃশালা হইতে দীপ জ্বালিয়া নিয়া আসি । (ইহা বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(ঢ) শকার । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! বসন্তসেনাকে অন্বেষণ করি ? ।

বিট । অন্বেষণ কর, অন্বেষণ কর ।

(ণ) শকার । (অন্বেষণ করতঃ বিটকে ধরিয়া) পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! ধরিয়াছি, ধরিয়াছি ।

বিট । মূর্খ ! এ যে আমি ।

चेटः। भट्टके! चेड्डि हगे। (थ)

शकारः। इदो भावे, इदो चेड्डि। भावे चेड्डि, चेड्डि भावे। तुम्हे दाव एअन्ते चिट्ठ। पुनरन्विष्य रदनिकां केशेषु गृहीत्वा। भावे! भावे! शंपदं गहिदा गहिदा वशन्तशेणिआ। (द)

अन्धआले पलाअन्ती मल्लगन्धेण शूइदा।
केशविन्दे पलामिट्ठा चाणक्केणेव्व दोवदी ॥३८॥

(त) इतस्तावत् भूत्वा एकान्ते भावस्तिष्ठतु। भाव! भाव! गृहीता गृहीता।

(थ) भट्टारक! चेटोऽहम्।

(द) इतो भावः, इतश्चेटः। भावश्चेटः, चेटो भावः। युवां तावत् एकान्ते तिष्ठतम्। भाव! भाव! साम्प्रतं गृहीता गृहीता वसन्तसेनिका।

(त) शकार इति। इतस्तावत् भूत्वा एतद्दिङ्मुखी भूत्वा। एकान्ते एकपार्श्वे।

(थ) चेट इति। भट्टारक! भर्त्तः! इत्यर्थः।

(द) शकार इति। हस्तनिर्देशेनाभिनयति इतो भाव इति। वर्ब्बरतया दृढ़निश्चयार्थं पुनरपि क्रमविपरीतक्रमाभ्यां हस्तेन निर्दिशति भावश्चेट इति।

(त) शकार। এই মুখ হইয়া পণ্ডিত, এক পাশে থাকুন। (আবার অন্বেষণ করিয়া ভৃত্যকে ধরিয়া) পণ্ডিত! পণ্ডিত! ধরিয়াছি, ধরিয়াছি।

(থ) ভৃত্য। প্রভু! আমি ভৃত্য।

(দ) শকার। এই দিকে পণ্ডিত, এই দিকে ভৃত্য। পণ্ডিত ভৃত্য; ভৃত্য পণ্ডিত। তোমরা এক পাশে থাক। (পুনরায় অন্বেষণ করিয়া, রদনিকার কেশ ধারণ করিয়া) পণ্ডিত! পণ্ডিত! বসন্তসেনাকে এখন ধরিয়াছি, এখন ধরিয়াছি।

विटः। एषासि वयसो दर्पात् कुलपुत्रानुसारिणी।
केशेषु कुसुमाढ्येषु सेवितव्येषु कर्षिता ॥४०॥

शकारः। एसाशि वाशू! शिलशि गहीदा
केशेशु बालेशु शिलोलुहेशु।

अन्धकारे पलायमाना माल्यगन्धेन सूचिता।
केशबन्धे परामृष्टा चाणक्येनेव द्रौपदी ॥३९॥

अन्धकार इति। अन्धकारे पलायमाना त्वम्, माल्यगन्धेन सूचिता अव स्थितत्या अनुमापिता सती, चाणक्येन द्रौपदीव केशबन्धे केशकलापे, परामृष्टा हस्तेन परामृश्य गृहीता।

चाणक्येन द्रौपदीवेति हृतोपमम् ॥३९॥

एषेति। एषा त्वं वसन्तसेना वयसो यौवनस्य दर्पात् गर्वात्, कुलपुत्रं सत्कुलापत्यं चारुदत्तमनुसरतीति सा यौवनमदेन चारुदत्ताभिसारिणी सतीत्यर्थः, कुसुमाढ्येषु पुष्पमालाभूषितेषु, सेवितव्येषु परमसुन्दरतया मृगन्धितैलादिना परिचार्येषु केशेषु कर्षिता आकृष्टा असि। अस्मानवमत्य चारुदत्ताभिसरणमेव तवास्मिन् केशाकर्षणे हेतुरिति भावः ॥४०॥

एषेति। हे वासु! बाले! शिरसि केशेषु एषा त्वं गृहीतासि। इदानीम्

अन्धकारে পলায়ন করিতেছিল, মালার গন্ধে প্রকাশ করিয়া দিয়াছে। তাহার পর, চাণক্য যেমন দ্রৌপদীর কেশপাশ ধারণ করিয়াছিলেন, আমিও সেইরূপ কেশপাশ ধারণ করিয়াছি ॥৩৯॥

বিট। বসন্তসেনা! তুমি যৌবনের গর্বে সদ্বংশজাত চারুদত্তের অভিসারিণী হইয়াছিলে; কিন্তু শুশ্রূষার যোগ্য এবং পুষ্পশোভিত কেশকলাপে এখন আকৃষ্ট হইলে ॥৪০॥

अक्कीश विक्कीश लवाहिचण्डं
शम्भुं शिवं शङ्कलमिश्शलं वा (१) ॥४१॥

रद। सभयम्। किं अज्जमिस्सेहिं ववसिदं ?। (ध)

विट:। काणिलीमात:! अन्य एवैष स्वरसंयोग:। (न)

शकार:। भावे! भावे! जधा दहिशर-(२) पलिलुद्धाए

एषासि वासु! शिरसि गृहीता केशेषु बालिषु शिरीकृतेषु।

आक्रीश विक्रीश लपाधिचण्डं शम्भुं शिवं शङ्करमीश्वरं वा ॥४१॥

(ध) किमार्य्यमिश्रैर्व्यवसितम् ?।

आक्रीश भर्त्सय, विक्रीश जनान्तरमाह्वय, अथवा चण्डं शिवम्, अधि अधिकृत्य उद्दिश्येत्यर्थः। लप विलप। यद्वा अधिचण्डम् अधिकभीषणम्, यथा स्यात्तथा, शम्भुं लप विलप; तथापि तं नाम्नाहूतिरिति भावः।

अव बालिष्वित्यादिकं शिवमित्यादिकञ्च पुनरुक्तम्। इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥४१॥

(ध) रद इति। आर्य्यमिश्रैः सभयमिष्टः। व्यवसितम् आरब्धम्।

(न) विट इति। अन्यः वसन्तसेनास्वरात् अन्यविधः। स्वरसंयोगः कर्णे कण्ठस्वरसम्बन्धः। सुतरां नेयं वसन्तसेनेति भावः।

शकार। हे बालिके! এই তুমি মস্তকের কেশে ধৃত হইয়াছ। এখন আক্রোশ কর, অথবা কাহাকেও আহ্বান কর, অথবা শিবকে লক্ষ্য করিয়া ভীষণভাবে বিলাপ কর ॥৪১॥

(ধ) রদনিকা। (ভয়ের সহিত) মহাশয়েরা আরম্ভ করিয়াছেন কি ?।

(ন) বিট। কাণেলীর পুত্র! এই কণ্ঠস্বর যে আর এক রকম।

(১) शङ्कलीमीश्शलं वा। (২) दहिच्छल्लि...।

मज्जालीए श्रलपलिवत्ते होदि, तधा दासीए धीए श्रलपलिवत्ते कडे। (प)

विटः। कथं स्वरपरिवर्त्तः कृतः। अहो चित्रम्। अथवा किमत्र चित्रम् ?

इयं रङ्गप्रवेशेन कलानां चोपशिक्षया।
वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥४२॥

प्रविश्य विदूषकः। हो हो भो! पदोसमन्दमारुदेण पसु-

(प) भाव! भाव! यथा दधिसरपरिलुब्धाया मार्जार्याः स्वरपरिवर्त्तो भवति, तथा दास्याः पुत्र्या स्वरपरिवर्त्तः कृतः।

(प) श्रकार इति। दध्नः सरे नवनीताख्ये सारपदार्थे परिलुब्धा अभिलाषिणी तस्याः। दास्याः पुत्र्या वसन्तसेनया।

इयमिति। इयं वसन्तसेना, रङ्गे अभिनयागारे प्रवेशेन तव नानाविधवाचिकाभिनयकरणेनेत्यर्थः, कलानां बहुविधगीतानाम् उपशिक्षया, तथा वञ्चनापण्डितत्वेन इयन्तं कालं यावत् परप्रतारणाकरणेन, स्वरनैपुण्यं नानाविधकण्ठस्वरप्रकाशनदक्षताम् आश्रिता प्राप्ता। अतएव वसन्तसेनैवेयं भवितुमर्हतीति भावः ॥४२॥

(प) शकार। पण्डित! पण्डित! दधির সরের লোভী বিড়ালীর যেমন স্বরের পরিবর্ত্তন হয়, সেইরূপ দাসীর কন্যা স্বরের পরিবর্ত্তন করিয়াছে।

বিট। কি স্বরের পরিবর্ত্তন করিয়াছে!। কি আশ্চর্য্য! অথবা ইহাতে আশ্চর্য্য কি? (কারণ)

এই বসন্তসেনা রঙ্গালয়ে প্রবেশ, নৃত্য-গীতাদি কলা শিক্ষা এবং প্রতারণায় দক্ষতা; এই সব কারণে স্বরের নৈপুণ্য লাভ করিয়াছে ॥৪২॥

बन्धोवणीदस्स विअ छाअलस्स हिअअं, फुरफुराअदि पदीवो।

उपसृत्य रदनिकां दृष्ट्वा। भो! रदणिअ! (फ)

शकारः। भावे! भावे! मणुश्शे मणुश्शे। (ब)

विदू। जुत्तं णेदं, सरिसं णेदं, जं अज्जचारुदत्तस्स दलिद्दाए सम्पदं परपुरिसा गेहं पविसन्ति। (भ)

(फ) आश्चर्यम्! भोः! प्रदोषमन्दमारुतेन पशुबन्धोपनीतस्यैव छागलस्य फुरफुरायते प्रदीपः। भो रदनिके!।

(ब) भाव! भाव! मनुष्यो मनुष्यः।

(भ) युक्तं नेदम्, सदृशं नेदम्, यदार्यचारुदत्तस्य दरिद्रतया साम्प्रतं परपुरुषा गेहं प्रविशन्ति।

(फ) प्रविशन्तीति। पशुर्बध्यते अस्मिन्निति पशुबन्धो यूपकाष्ठं तत्र उपनीतस्य छेदनाय बद्धस्य। फुरफुरायते अतीवकम्पते।

(भ) विदूष इति। इदं परगृहप्रवेशमात्रमेव न युक्तम्, गृहस्वामिनोऽपमानजनकत्वादिति भावः। ननु मानहीनस्य गृहप्रवेशे को दोष इत्याह सदृशं नेदमिति। अनुरूपं नेदमित्यर्थः, महामानिन एव गृहत्वादित्याशयः। अतएवाह आर्य्येति।

(फ) (प्रवेश করিয়া) বিদূষক। কি আশ্চর্য্য! যূপকাষ্ঠের নিকট উপনীত ছাগলের হৃদয়ের ন্যায় এই প্রদীপ, প্রদোষকালের অল্প বায়ুতে ফুর্ ফুর্ করিতেছে। (নিকটে যাইয়া, রদনিকাকে দেখিয়া) রদনিকা!।

(ব) শকার। পণ্ডিত! পণ্ডিত! মানুষ মানুষ!।

(ভ) বিদূষক। ইহা উচিত নহে, ইহা যোগ্যও নহে; যে আর্য্য চারুদত্তের দারিদ্র্য অবস্থা উপস্থিত হইয়াছে বলিয়া, অন্য লোক তাঁহার বাড়ীতে এখন প্রবেশ করিবে।

रद । अज्ज मित्तेअ ! पेक्ख मे परिभवं । (म)

विदू । किं तव परिहवो ? आदु अम्हाणं ? । (य)

रद । णं तुम्हाणं ज्जेव । (र)

विदू । किं एसो बलक्कारो ? । (ल)

रद । अधइं । (व)

विदू । सच्चं ? । (श)

रद । सच्चं । (ष)

विदू । सक्रोधं दण्डकाष्ठमुद्यम्य । मा दाव । भो ! सके गेहे कुक्कुरोऽपि दाव चण्डो भोदि, किं उण अहं वम्हणो । ता

(म) आर्य्य ! मैत्रेय ! प्रेक्षस्व मे परिभवम् ।

(य) किं तव परिभवः ? अथवा अस्माकम् ? ।

(र) ननु युष्माकमेव । (ल) किमेष बलात्कारः ? ।

(व) अथकिम् । (श) सत्यम् ? । (ष) सत्यम् ।

(य) विदूषक इति । परिभवः अपमानः । आश्रितस्यापमाने आश्रयस्यैव अपमानपातात् पृच्छति अथवा अस्माकमिति । उत्तरवाक्येऽप्येवमेवाशयः ।

(म) रदनिका । आर्य्य मैत्रेय ! आमार अपमान देखुन ।

(य) विदूषक । तोमार अपमान ? ना, आमादेर अपमान ? ।

(र) रदनिका । आपनादेरई बटे ।

(ल) विदूषक । इहा कि बलात्कार ? ।

(व) रदनिका । हाँ ।

(श) विदूषक । सत्य ? ।

(ष) रदनिका । सत्य ।

एदिणा अम्हारिस-जण-भाअधेअ-कुडिलेण दण्डकट्ठेण दुट्ठस्स विअ सुक्खाण-वेणुअस्स मत्थअं दे पहारेहिं कुट्टइस्सं। (स)

विटः। महाब्राह्मण! मर्षय मर्षय (ह)

विदू। विटं दृष्ट्वा। ण एत्थ एसो अवरज्झदि। शकारं दृष्ट्वा। एसो क्खु एत्थ अवरज्झदि। अरे रे राअसालअ! सण्ठाणअ!

(स) मा तावत्। भोः! स्वके गेहे कूकुरोऽपि तावत् चण्डो भवति, किं पुनरहं ब्राह्मणः। तदेतेन अस्माद्दृश-जन-भागधेय-कुटिलेन दण्डकाष्ठेन दुष्टस्येव शुष्कवेणुकस्य मस्तकं ते प्रहारैः कुट्टयिष्यामि।

(स) विदूः इति। मा तावत् एवं कुरु इति शेषः। स्वके स्वकीये। चण्डो विक्रमेण कोपनः। अस्माद्दृशजनानां भागधेयवत् भाग्यवत् कुटिलं वक्रं प्रतिकूलञ्च तेन। दुष्टस्य दुर्जनस्य, अत्यर्थं तु घुणजर्जरितस्य शुष्कौ यो वेणुकौ वंशदण्डस्तस्य। कुट्टयिष्यामि चूर्णयिष्यामि।

(ह) विट इति। महाब्राह्मण! निकृष्टब्राह्मण! परोपजीवित्वादिति भावः। महच्छब्दस्यायं स्वभावो यत् शब्दविशेषविशेषणीभूतः अर्थविशेषं प्रत्याययतीति। अतएवोक्तम्—

"शङ्खे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्यौतिषिके द्विजे।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते॥"

(स) विदूषक। (क्रोधের সহিত দণ্ড উত্তোলন করিয়া) এরূপ করিও না। ওরে! নিজের বাড়ীতে কুকুরও, প্রচণ্ড হইয়া থাকে; তা, আমি ব্রাহ্মণ আর না হইব কেন?। অতএব আমাদের মত লোকের ভাগ্যের ন্যায় বক্র এই দণ্ডদ্বারা প্রহার করিয়া, ঘুণজর্জ্জরিত শুষ্ক বংশদণ্ডের ন্যায়, তোমার মস্তক চূর্ণ করিব।

(হ) বিট। ওহে মহাব্রাহ্মণ! ক্ষমা কর, ক্ষমা কর।

दुज्जण ! दुम्मणुस्स ! जुत्तं णेदं ? जहवि णाम तत्तभवं अज्जचारुदत्तो दलिद्दो संवुत्तो, ता किं तस्स गुणेहिं ण अलङ्किदा उज्जइणी ? जेण तस्स गेहं पविसिअ परिअणस्स ईरिसो उवमद्दो करीअदि । (च)

मा दुग्गदोत्ति परिहवो णत्थि कअन्तस्स दुग्गदो णाम ।
चारित्तेण विहीणो अड्ढो विअ दुग्गदो होइ ॥४३॥

(च) नाव एषोऽपराध्यति । एष खल्वव अपराध्यति । अरे रे राजश्यालक ! संस्थानक ! दुर्जन ! दुर्मनुष्य ! युक्तं नेदम् । यद्यपि नाम तत्रभवान् आर्य-चारुदत्तो दरिद्रः संवृत्तः, तत् किं तस्य गुणैर्नालङ्कृता उज्जयिनी ? येन तस्य गृहं प्रविश्य परिजनस्य ईदृश उपमर्दः क्रियते ।

मा दुर्गत इति परिभवो नास्ति कृतान्तस्य दुर्गतो नाम ।
चारित्रेण विहीन आढ्योऽपि च दुर्गतो भवति ॥४३॥

(च) विदू इति । संस्थानमवस्थानमस्यास्तीति संस्थानः, अर्श-आदित्वादच्, ततः कुत्सायां कप्रत्ययः । भगिन्युपपतिविहितावस्थानकत्वादेवास्य कुत्सितत्वम् । तेन संस्थानक इति शकारस्य नाम । तत् तथापि । उपमर्दो नियहः ।

ननु दुर्गतस्य मानहीनस्य परिभवे को दोष इत्याह मेति । दुर्गतः अयं जनो दरिद्र इति कृत्वा, मा परिभवो न नियहः कर्त्तव्यः । कुत इत्याह—कृतान्तस्य दैवस्य

(क्ष) विदूषक । (विटको देखिया) एविषयेए, अपराधी नहे । (शकारको देखिया) एविषयेए एई बेटाई अपराधी । ओरे राजार शाला संस्थान ! दुर्जन ! दुष्टमानुष ! इहा उचित नहे । माननीय आर्य्य चारुदत्त यदिओ, दरिद्र हइया पड़ियाछेन ; तथापि ताँहार गुण कि उज्जयिनीके अलङ्कृत करे नाई ? । ये, ताँहार बाड़ीते प्रवेश करिया, परिजनेर एइरूप निग्रह करितेछिस् ! ।

विटः। सवैलक्ष्यम्। महाब्राह्मण! मर्षय मर्षय। अन्य-जनशङ्कया खल्विदमनुष्ठितम्, न दर्पात्। पश्य—(×)

सकामान्विष्यतेऽस्माभिः—

विदू। किं इअं?। (क)

(क) किमियम्?।

सकार्श दुर्गतौ नास्ति, इति नाम सम्भावयामीत्यर्थः। तथा च सर्वप्रबलं नाम दैवं दुर्गतमपि धनिनम्, धनिनमपि च दुर्गतं कर्त्तुमर्हतीति भवतो दुर्गतत्वे चारुदत्तस्य च धनित्वे वैपरीत्येन नियहोऽपि सम्भाव्यत इति भावः। अपि च चारित्र्येण सद्व्यवहारेण विहीन आढ्यो धनवानपि जनः, दुर्गतो भवति; सर्वैरवज्ञायत्वादिति तात्पर्यम्। तेन त्वमाढ्योऽपि चारित्र्यविहीनतया दुर्गत एवेति तवापि नियहः सम्भवतीति भावः।

अतएवात्र पूर्वार्द्धे सामान्याद्विशेषप्रतीतिरूपः अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, पूर्वार्द्धे च वाक्यार्थ-हेतुकं काव्यलिङ्गमित्यनयोः संसृष्टिः। किन्तु दुर्गतशब्दस्य असकृदुपादानेऽपि नानर्थी-कृतत्वदोषः; कथितपदतादीषवदस्यापि उद्दिश्यप्रतिनिर्दिश्यव्यतिरिक्तविषयत्वकल्पनात् प्रायेण समानविषयत्वात्।

"क्रतान्नौ यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्म्मसु" इति मेदिनी। आर्य्या जातिः ॥४३॥

(×) विट इति। वैलक्ष्येण लज्जाजनिताप्रतिभत्वेन सहेति सवैलक्ष्यम्। सकामेति। अस्माभिः सकामा रमणी अन्विष्यते।

मानुष दरिद्र हईलेई ताहार निग्रह करिते नाई; कारण, दैवेर निकट दरिद्र नाई। चरित्रहीन धनीओ, दरिद्र हईया थाके ॥४३॥

× विट। (लज्जार सहित) महाब्राह्मण! क्षमा करुन, क्षमा करुन। अन्य लोक मने करियाई एइरूप करियाछे; किन्तु दर्पवशतः नहे। देखुन—

आमरा कोन कामुकीके अन्वेषण करितेछि—

বিটঃ। শান্তং পাপম্। (খ)—কাচিৎ স্বাধীনযৌবনা।
সা নষ্টা শঙ্কয়া তস্যাঃ প্রাপ্তেয়ং শীলবঞ্চনা ॥৪৪॥

সর্বথা ইদমনুনয়সর্বস্বং গৃহ্যতাম্ (গ)। ইতি খড়্গমুৎসৃজ্য কৃতাঞ্জলিঃ পাদয়োঃ পততি।

বিদূ। সপ্পুরিস! উট্ঠেহি উট্ঠেহি। অআণন্তেণ মএ তুমং উবালদ্ধে, সম্পদং উণ জাণন্তো অণুণেমি। (ঘ)

(ঘ) সৎপুরুষ! উত্তিষ্ঠ উত্তিষ্ঠ। অজানতা ময়া ত্বমুপালব্ধঃ, সাম্প্রতং পুনর্জানন্ অনুনয়ামি।

(খ) বিট ইতি। শান্তং পাপম্ উক্তরূপং ন বাচ্যমিত্যর্থঃ। "শান্তং পাপমনির্দিশ্যে" ইতি কোষঃ।

কাচিদিতি। স্বাধীনমেব ন তু পিত্রাদ্যধীনং যৌবনং যস্যাঃ সা তাদৃশী, কাচিৎ রমণী অন্বিষ্যতে ইত্যন্বয়ঃ। কিন্তু সা নষ্টা অদর্শনং গতা পলায়িতা। তস্যাঃ শঙ্কয়া সন্দেহেন, ইয়ং ভবৎপরিজননিয়তরূপা, শীলস্য অস্মৎস্বভাবস্য বঞ্চনা তৎকর্তৃকপ্রতারণা প্রাপ্তা। সন্দেহবশাদেবেদমন্যায্যং কৃতং ন পুনর্জ্ঞানত ইতি মর্ষয়িতব্যমেবৈতদিতি ভাবঃ।

অত্র নষ্টেত্যমঙ্গলব্যঞ্জকত্বাদশ্লীলতাদোষঃ, স তু 'ভ্রষ্টা' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ॥৪৪॥

(গ) সর্বথেতি। ইদং ক্রিয়মাণং পাদপতনম্, অনুনয়স্য সর্বস্বং প্রধানাঙ্গম্।

(ক) বিদূষক। ইহাকে কি?।

(খ) বিট। ওরূপ বলিবেন না—কোন স্বাধীনযৌবনাকে (বেশ্যাকে), সে পলাইয়া গিয়াছে; তাহারই সন্দেহে, আমাদের এই চরিত্রচ্যুতি উপস্থিত হইয়াছে ॥৪৪॥

(গ) অতএব সকল প্রকারে অনুনয়ের সর্ব্বস্ব ইহা (চরণ ধারণ) গ্রহণ করুন। (এই বলিয়া, খড়্গ পরিত্যাগ করিয়া, কৃতাঞ্জলি হইয়া বিদূষকের চরণযুগলে পতিত হইল)।

विटः। ननु भवानेवात्रानुनेयः। तदुत्तिष्ठामि समयतः। (ङ)

विदू। भणादु भवं। (च)

विटः। यदीमं वृत्तान्तमार्य्यचारुदत्तस्य नाख्यास्यसि।

विदू। ण कधइस्सं। (छ)

विटः। एष ते प्रणयो विप्र! शिरसा धार्य्यते मया।
गुणशस्त्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिताः॥४५॥

(च) भणतु भवान्। (छ) न कथयिष्यामि।

(घ) विदू इति। उपालब्धो भर्त्सितः। अनुनयामि भवन्तमिति शेषः।

(ङ) विट इति। अत्र विषये, भवानेव अनुनेयो मयेति शेषः, न पुनर्भवता अहमिति एवशब्दस्यार्थः। समयतः कस्माच्चित् शपथात्।

एष इति। हे विप्र! मया एष ते तव प्रणयः प्रणयपूर्वकशपथः, शिरसा धार्य्यते। येन त्वया, गुणाः सत्यवादित्वादय एव शस्त्राणि तैः, शस्त्रवन्तोऽपि वयं निर्जिताः।

मर्षयेत्यारभ्य एतदन्तं यावत् परिहारो नाम नाट्यालङ्कारः। यथा दर्पणे—
"परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनम्" ॥४५॥

(घ) বিদূষক। সাধুপুরুষ! আপনি উঠুন, উঠুন। আমি না জানিয়া, আপনাকে নিন্দা করিয়াছি; এখন কিন্তু জানিয়া আবার অনুনয় করিতেছি।

(ঙ) বিট। মহাশয়! এবিষয়ে আপনারই অনুনয় করা আমাদের উচিত। তবে একটী শপথ করিলে আমি উঠিতে পারি।

(চ) বিদূষক। আপনি তাহা বলুন।

বিট। যদি এই বৃত্তান্ত আর্য্য চারুদত্তের নিকট না বলেন।

(ছ) বিদূষক। বলিব না।

শকারঃ। সাসূয়ম্। কিং ণিমিত্তং উণ ভাবে! এদস্স দুট্ঠবড়ুঅস্স বিণঅঞ্জলিং কদুঅ পাএসু ণিপড়িদে?। (ঞ)

বিটঃ। ভীতোঽস্মি।

শকারঃ। কস্স তুমং ভীদে?। (ঝ)

বিটঃ। তস্য চারুদত্তস্য গুণেভ্যঃ।

শকারঃ। কে তস্স (১) গুণা? জস্স গেহং পবিসিঅ অসিদব্বং বি ণত্থি। (ঞ)

(ঞ) কিং নিমিত্তং পুনর্ভাব! এতস্য দুষ্টবটুকস্য বিনয়াঞ্জলিং কৃত্বা পাদয়োর্নিপতিতঃ?।

(ঝ) কস্মাত্ ত্বং ভীতঃ?।

(ঞ) কে তস্য গুণাঃ? যস্য গেহং প্রবিশ্য অশিতব্যমপি নাস্তি।

(ঞ) শকার ইতি। হে ভাব। বিদ্বন্। বিনয়সূচকোঽঞ্জলির্বিনয়াঞ্জলিস্তম্।

(ঞ) শকার ইতি। গেহং প্রবিশ্য স্থিতস্য জনস্য অশিতব্যং ভোক্তব্যমপি অন্নাদিকং নাস্তীত্যর্থঃ।

বিট। হে ব্রাহ্মণ! আপনার এই প্রণয়পূর্ব্বক শপথ, আমি মস্তকে ধারণ করিতেছি। আমরা অস্ত্রধারী হইলেও, যে ব্যক্তি (আপনি) গুণরূপ অস্ত্রে আমাদিগকে জয় করিয়াছেন ॥৪৫॥

(ঞ) শকার। (অসূয়ার সহিত) পণ্ডিতমহাশয়! আপনি কি জন্য বিনয়সূচক হাত জোড় করিয়া, এই দুষ্ট ব্রাহ্মণের পায়ে পড়িলেন?

বিট। আমি ভীত হইয়াছি।

(ঝ) শকার। আপনি কাহা হইতে ভীত হইলেন?।

বিট। সেই চারুদত্তের গুণ হইতে।

(১) কে বিদ্ধ তস্য।

विटः । मा मैवम् ।

सोऽस्मद्विधानां प्रणयैः क्लशीकृतो
न तेन कश्चिद्विभवैर्विमानितः ।
निदाघकालेष्विव सोदको ह्रदो
नृणां स तृष्णामपनीय शुष्कवान् ॥४६॥

स इति । स चारुदत्तः, अस्मद्विधानां धननुध्यानां जनानाम्, प्रणयैर्याच्ञाभिः क्लशीकृतो धनहीनीकृतः ; न तु असम्यग्व्ययैः क्लशीकृत इत्याशयः । तेन चारुदत्तेन, विभवैर्धनैर्धनमदैरित्यर्थः, कश्चिदपि जनो न विमानितः अपमानितः । तथा स चारुदत्तः, निदाघकालेषु ग्रीष्मसमयेषु, सोदको जलपूर्णो ह्रद इव, नृणां लोकानाम्, तृष्णां जलपिपासां धनलिप्सां च, अपनीय जलदानेन धनदानेन च दूरीकृत्य, शुष्कवान् जलहीनो धनहीनश्च जातः । अतोऽस्य दारिद्र्यमपि श्लाघ्यमेवेति भावः ।

अत्र प्रथमपादे व्याख्यानुसारेणान्त्यलोपेनादार्थी परिसंख्या, परार्द्धे पूर्णोपमा च ; अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

"प्रणयः प्रेम्णि विश्रम्भे याच्ञाप्रसरयोरपि" इति विश्वः ।

शुष्कवानिति शुषधातोः क्वस्वन्प्रत्यये "क्वौशुषिपचां म-क-वाः" इति तकारस्य ककारः ।

इन्द्रवंशावंशस्थविलयोर्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥४६॥

(ঐ) শকার। তা'র আবার গুণ কি? যা'র ঘরে প্রবেশ করিয়া খাদ্যও পাওয়া যায় না।

বিট। না না, এরূপ বলিও না।

আমাদের মত লোকের প্রার্থনা, চারুদত্তকে ধনহীন করিয়াছে এবং চারুদত্ত ধনের অহঙ্কারে কাহাকেও অপমানিত করেন নাই। গ্রীষ্মকালে জলপূর্ণ হ্রদের ন্যায় তিনি মনুষ্যগণের তৃষ্ণা দূর করিয়া শুষ্ক হইয়াছেন ॥৪৬॥

शकारः । सामर्षम् । के शे गव्भदासीए पुत्ते ? । (ट)
शूले विक्कन्ते पण्डवे ? शेदकेदू
पुत्ते लाधाए ? लावणे इन्दपुत्ते ? (१) ।
आहो कुन्तीए तेण लामेण जादे
अश्शत्थामे ? धम्मपुत्ते जड़ाउ ॥४७॥

विटः । मूर्ख ! आर्य्यचारुदत्तः खल्वसौ ।

(ट) कः स गर्भदास्याः पुत्रः ? ।

शूरो विक्रान्तः पाण्डवः ? श्वेतकेतुः पुत्रो राधायाः ? रावण इन्द्रपुत्रः ? ।

आहो कुन्त्या तेन रामेण जातः अश्वत्थामा ? धर्म्मपुत्रो जटायुः ? ॥४७॥

(ट) शकार इति । गर्भदास्या जन्मावधिदास्याः ।

पुनर्विशेषेण पृच्छति शूर इति । शूरो विक्रान्त इति पाण्डवविशेषणद्वयम् एकार्थकतया पुनरुक्तम् । पाण्डवस्य भीमोऽर्জ্জুनो वा किमित्यर्थः । एवमेव सर्वत्र काकुरवगत्या । किंवा राधायाः पुत्रः श्वेतकेतुः ? । श्वेतकेतुर्नाम कश्चिदौपनिषदो महर्षिः अथवा इन्द्रस्य पुत्रो रावणः ? । आहो उत, तेन जगत्प्रसिद्धेन रामेण करणेन, कुन्त्यां पाण्डुपत्न्यां जातः अश्वत्थामा ? । किंवा धर्म्मस्य पुत्रो जटायुः ? । यं भवानेवं प्रश्नंसतीति भावः ।

अत्र श्वेतकेतुरित्यादिकं सर्व्वमेव अपार्थम्, शकारवचनत्वात् ।

वैश्वदेवी वृत्तम्—"वाणास्वैश्किन्ना वैश्वदेवी मभौ यौ" इति लक्षणात् ॥४७॥

(ट) शकार । সে জন্মদাসীর পুত্র কে ? ।

বীর ও বিক্রমী পাণ্ডব ? না, রাধার পুত্র শ্বেতকেতু ? কিংবা ইন্দ্রের পুত্র রাবণ ? অথবা কুন্তীর গর্ভে রামের ঔরসে উৎপন্ন অশ্বত্থামা ? না, ধর্ম্মের পুত্র জটায়ু ? ॥৪৭॥

(१) इन्द्रदत्तः ।

दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी
आदर्शः शिक्षितानां सुचरितनिकषः शीलवेलासमुद्रः।
सत्कर्त्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो
ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्वसन्तीव चान्ये ॥४८॥

दीनानामिति। दीनानां दरिद्राणां सम्बन्धे स्वगुणा विनयौदार्य्यादय एव फलानि तैर्नतः, कल्पवृक्षः कल्पतरुस्वरूपः; लिखितदातृत्वादिति भावः। सज्जनानां कुटुम्बी गृहिस्वरूपः परिपोषक इत्यर्थः। शिक्षितानामभिज्ञानां जनानाम्, आदर्श आदर्शस्वरूपो दृष्टान्तस्थानमिति तात्पर्य्यम्। सुचरितानां सच्चरित्राणां निकषः कषपाषाणस्वरूपः परीक्षास्थानमित्यर्थः। तथा शीलं सद्वृत्तमेव वेला तीरभूमिस्तत्र समुद्रः समुद्रस्वरूपः। समुद्रो यथा तीरभूमिं नातिक्रामति, अयमपि तथा सद्वृत्तं नातिक्रामतीति भावः। सत्कर्त्ता दानादिभिर्लोकानां सत्कारकः सम्मानकारीति यावत्, किन्तु न अवमन्ता कटूक्तिप्रभृतिभिर्नापमानकारी। पुरुषगुणानां तेजस्वितादीनां निधिराश्रयभूतः; तथा दक्षिणं सरलम् उदारं महच्च सत्त्वं स्वभावो यस्य स तादृशः। अतएव श्लाघ्यः सर्वथा प्रशंसनीयः, स चारुदत्तः, एको हि एक एव च अधिकगुणतया हेतुना जीवति नानासत्कार्य्यकारितया जीवनप्रयोजनं साधयति, अन्ये तु जनाः, उच्छ्वसन्तीव तादृशसत्कार्य्यकारित्वाभावेन जीवनप्रयोजनसाधनाभावात् मुमूर्षुवत् केवलं श्वासमेव परित्यजन्तीत्यर्थः।

अत्र "गाम्भीर्य्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः" इति दर्पणोदाहरणवत् प्रथमार्द्धे रूपकयोगी उल्लेखालङ्कारः, चतुर्थपादे तु वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः। तथा गुणफलनत इत्यनेनैव आत्मगुणप्रतीतौ स्वपदमधिकमिति अधिकपदतादोषः; स तु 'गुणफलविनतः' इति पाठेनैव समाधेयः। किन्तु चतुर्थपादे द्वितीयस्य पूर्वतः पाठेऽपि स्वान्वयिन एव एकशब्दस्य समभिव्याहारात् न अक्रमतादोषः।

विट। मूर्ख! उनि माननीय चारुदत्त।

तदितो गच्छामः ।

शकारः । अगेण्हिअ वशन्तशेणिअं ? । (ठ)

विटः । नष्टा वसन्तसेना । (ड)

(ठ) अगृहीत्वा वसन्तसेनिकाम् ? ।

एवं निपातानामनेकार्थत्वात् प्रथमचकारः श्रेषविशेषणसमुच्चये, द्वितीयचकारश्च किन्त्वर्थ इति न निरर्थकत्वदोषोऽपि ।

अत्र गुणकीर्त्तनं नाम नाव्यलक्षणञ्च "गुणानां कीर्त्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्त्तनम् ।" इति लक्षणात् । "क्लीबं पीयूषवर्गेऽपि" इत्यमरमाला । "निकषः शाणफलके निकषा यातुमातरि" इति मेदिनी । "शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" "वेला कालेऽपि च जलधेस्तीरनीर-विकारयोः" इति च विश्वः । "सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादा-वात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु" इति हेमचन्द्रः ।

स्रग्धरा वृत्तम् ॥४८॥

(ड) विट इति । नष्टा अदर्शनं गता, अतः कथं ग्रहीष्यसीति भावः । अत्र नष्ट-त्यनेन मरणव्यञ्जकतया अमङ्गलव्यञ्जकत्वादश्लीलतादोषः, पलायितेति पाठेन समाधेयः ।

दरिद्रलोकের পক্ষে নিজের গুণরূপ ফলে অবনত কল্পবৃক্ষ, সজ্জনের পরিপোষক, শিক্ষিতগণের আদর্শ, সচ্চরিত্রের পরীক্ষাস্থান, চরিত্ররূপ তীরভূমির সমুদ্র, লোকের সম্মানকারী, কিন্তু অপমানকারী নহেন; পুরুষের সমস্ত সদ্‌গুণের আধার, সরল ও উদারস্বভাব; অতএব অতিরিক্ত গুণী বলিয়া সেই এক চারুদত্তই প্রশংসনীয় হইয়া জীবন ধারণ করিতেছেন; আর সকলে যেন কেবল শ্বাস-প্রশ্বাস করিতেছে ॥৪৮॥

অতএব চল, আমরা এখান হইতে যাই ।

(ঠ) শকার । বসন্তসেনাকে না লইয়া ?

(ড) বিট । বসন্তসেনা ত পলাইয়াছে ।

शकारः। कथं विअ ?। (ढ)

विटः। अन्धस्य दृष्टिरिव पुष्टिरिवातुरस्य
मूर्खस्य बुद्धिरिव सिद्धिरिवालसस्य।
स्वल्पस्मृतेर्व्यसनिनः परमेव विद्या
त्वां प्राप्य सा रतिरिवारिजने प्रनष्टा ॥४८॥

शकारः। अगेण्हिअ वसन्तसेणिअं ण गमिस्सं। (ण)

विटः। एतदपि न श्रुतं त्वया ?।

(ढ) कथमिव ?। (ण) अगृहीत्वा वसन्तसेनिकां न गमिष्यामि।

अन्धस्येति। मा वसन्तसेना, अन्धस्य मादकसेवनादिना अन्धीभूतस्य जनस्य, दृष्टिः रूपप्रत्यक्षशक्तिरिव; आतुरस्य रोगिणः, पुष्टिः स्थूलतेव; मूर्खस्य बुद्धिर्विवेकशक्तिरिव; अलसस्य सिद्धिः कार्यनिष्पत्तिरिव; स्वल्पस्मृतेरल्पमेधसः, अथ च व्यसनिनः कामादिविषयान्तरासक्तस्य, परमा उत्कृष्टा विद्येव, अरिजने नूतनशत्रुभूते जने रतिरनुराग इव च, त्वां तं तच्च पदार्थं प्राप्य, प्रनष्टा अदर्शनं गता पलायिता अन्यत्र तु विध्वस्ता। इत्यादयो यथा प्रथमतः अन्धादीन् प्राप्य परं प्रणश्यन्ति, तथा वसन्तसेनापि त्वां प्राप्य प्रनष्टेत्यर्थः।

अत्र मालोपमालङ्कारः। तथापि प्रनष्टेत्यसङ्गत्यश्लीलत्वादश्लीलतादोषः; 'च्युताऽभूत्' इति पाठेन समाधेयः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४८॥

(ढ) শকার। কি প্রকারে ?।

বিট। অন্ধের দৃষ্টির ন্যায়, রোগীর পুষ্টির ন্যায়, মূর্খের বুদ্ধির ন্যায়, অলসের সিদ্ধির ন্যায়, ব্যসনাসক্ত অথচ অল্পমেধাবী ব্যক্তির উৎকৃষ্ট বিদ্যার ন্যায় এবং শত্রুজনের প্রতি অনুরক্তির ন্যায়, সেই বসন্তসেনা তোমাকে পাইয়া, আবার লোপ পাইয়াছে ॥৪৮॥

(ণ) শকার। বসন্তসেনাকে না লইয়া আমি যাইব না।

आलाने गच्छते हस्ती वाजी बल्गासु गच्छते।
हृदये गच्छते नारी यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥५०॥

शकारः। जइ गच्छसि, गच्छ तुमं; हगे ण गमिश्शं। (त)

(त) यदि गच्छसि, गच्छ त्वम्; अहं न गमिष्यामि।

आलान इति। हस्ती आलाने बन्धनस्तम्भे गच्छते बध्यते बद्धा वशीक्रियत इत्यर्थः; वाजी घोटकः, बल्गासु मुखरज्जुषु, गच्छते धार्य्यते धारयित्वा वश्यमानीयते; तथा नारी हृदये गच्छते आह्रियते अनुरागोत्पादनेन हृदयमाकृष्य वशीक्रियत इति तात्पर्य्यम्। यदयस्मात्, इदं हृदयग्रहणम् अनुरागोत्पादनेन वसन्तसेनायाश्चित्ताकर्षणमित्यर्थः; नास्ति आवयोर्न वर्त्तते, ततो गम्यतामावाभ्यामिति शेषः; तदर्थकविलम्बस्य फलाभावादिति भावः।

अत्र नारी प्रस्तुता हस्तिवाजिनौ त्वप्रस्तुतौ इत्येतेषामेकग्रहणक्रियाभिसम्बन्धाद्दीपकमलङ्कारः। तथा "गच्छते" इत्यस्य असकृदुपादानादनवीकृतत्वदोषः, "आलाने हृदये" इत्येकवचनान्तयोर्मध्ये "बल्गासु" इति बहुवचनोपादानात् "हस्ती वाजी" इति पुंलिङ्गयोर्मध्ये "नारी" इति स्त्रीलिङ्गाभिधानाच्च भग्नप्रक्रमतादोषद्वयम्। तेन श्लोकोऽयमेवं पठनीयः—

"आलाने गच्छते हस्ती वल्गायाञ्च तुरङ्गमः।
हृदये चाङ्गनालोकः यदिदं नास्ति गम्यताम्॥"

तथात्व उदाहरणं नाम नाट्यलक्षणम्। यथा साहित्यदर्पणे—

"यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।
साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥५०॥"

বিট। তুমি ইহাও শুন নাই?।

হস্তীকে বন্ধনস্তম্ভে ধরিতে হয়, ঘোড়াকে মুখরজ্জুতে ধরিতে হয় এবং স্ত্রীজাতিকে হৃদয়ে ধরিতে হয়; যখন ইহা হয় নাই, তখন (এস) যাই ॥৫০॥

विटः। एवं गच्छामि। इति निष्क्रान्तः।

शकारः। गड्डे क्खु भावे अभावं। विदूषकमुद्दिश्य। अले काकपदशीशमत्थका दुट्टवड्डका! उवविश उवविश। (थ)

विदू। उववेसिदा ज्जेव अम्हे। (द)

शकारः। केण?। (ध)

विदू। कम्मन्तेण। (न)

शकारः। उट्ठेहि उट्ठेहि। (प)

विदू। उट्ठिस्सामो। (फ)

(थ) गतः खलु भावः अभावम्। अरे काकपदशीर्षमस्तक! दुष्टवटुक! उपविश उपविश।

(द) उपवेशिता एव वयम्। (ध) केन?। (न) कृतान्तेन।

(प) उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ। (फ) उत्थास्यामः।

(थ) शकार इति। अभावम् अनवस्थानाभावम्। काकपदवत् वायसचरणवत् क्रमवक्रमित्यर्थः शीर्षं मस्तकञ्च यस्य तत्सम्बोधनम्। शीर्षमस्तकेति पुनरुक्तम्।

(न) विदू इति। कृतान्तेन दैवेन। "कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु" इत्यमरः।

(ত) শকার। যদি যা'ন তবে আপনিই যা'ন, আমি যাইব না।

বিট। ইহাই হউক; আমি যাই। (এই বলিয়া চলিয়া গেল।)

(থ) শকার। পণ্ডিতটা নাশ পাইয়াছে। (বিদূষকের প্রতি) ওরে কাক-পদ-শীর্ষ! দুষ্টব্রাহ্মণ! বস বস।

(দ) বিদূষক। আমাদিগকে বসাইয়াছেনই ত।

(ধ) শকার। কে?।

(ন) বিদূষক। দৈব।

(প) শকার। উঠ উঠ।

शकारः। कदा ?। (ब)

विदू। जदा पुणो वि देव्वं अणुऊलं भविस्सदि। (भ)

शकारः। अले! लोद लोद। (म)

विदू। रोदाविदा ज्जेव अम्हे। (य)

शकारः। केण ?। (र)

विदू। दुग्गदीए। (ल)

शकारः। अले! हस्स हस्स। (व)

विदू। हसिस्सामो। (श)

शकारः। कदा ?। (ष)

विदू। पुणो वि ऋद्धीए अज्जचारुदत्तस्स। (स)

(ब) कदा ?। (भ) यदा पुनरपि दैवमनुकूलं भविष्यति। (म) अरे! रुदिहि रुदिहि। (य) रोदिता एव वयम्। (र) केन ?। (ल) दुर्गत्या। (व) अरे! हस हस। (श) हसिष्यामः। (ष) कदा ?।

(फ) বিদূষক। উঠিব।

(ব) শকার। কখন ?।

(ভ) বিদূষক। যখন আবারও দৈব অনুকূল হইবে।

(ম) শকার। ওরে! কাঁদ কাঁদ।

(য়) বিদূষক। আমাদিগকে কাঁদাইয়াছেই ত।

(র) শকার। কে ?।

(ল) বিদূষক। দারিদ্র্য।

(ব) শকার। ওহে! হাস হাস।

(শ) বিদূষক! হাসিব।

(ষ) শকার। কখন ?।

शकारः। अले ले (१) दुट्टवड्डका! भणिश्शि मम वअणेण तं दलिद्दचालुदत्तकं एआ सुवण्णा सहिरण्णा णव-णाडअ-दंसणट्ठिदा सुत्तधालिव्व वसन्तसेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि तुमं अणुलत्ता, अम्हेहिं बलक्कालाणुणीअमाणा, तुह गेहं पविट्ठा। ता जइ मम हत्थे शअं ज्जेव पट्ठाविअ एणं शमप्पेशि, तदो अधिअलणे ववहालं

(स) पुनरपि ऋद्ध्या आर्य्यचारुदत्तस्य।

(ह) अरे रे दुष्टब्राह्मण! भणिष्यसि मम वचनेन तं दरिद्रचारुदत्तकम्। एषा ससुवर्णा सहिरण्या नव-नाटक-दर्शनोत्थिता सूत्रधारीव वसन्तसेना नाम गणिका-दारिका, कामदेवायतनोद्यानात् प्रभृति त्वामनुरक्ता अस्माभिर्बलात्कारानुनीयमाना तव गेहं प्रविष्टा। तदयदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्य एनां समर्पयसि, ततोऽधिकरणं

(ह) शकार इति। सुवर्णैः सुवर्णभूषणैः सहेति ससुवर्णा, सहिरण्येति पदमपि एतदर्थकमेवेति पुनरुक्तम्। नवनाटकस्य दर्शनाय तदभिनयप्रदर्शनाय उत्थिता रङ्गालये प्रविष्टा, सूत्रधारी सूत्रधारपत्नी। बलात्कारेण बलप्रयोगेण अनुनीयमाना प्रसाद्यमाना। इयं न्यायविरुद्धोक्तिः, बलप्रयोगेण अनुनयासम्भवात्। अधिकरणं राज्ञी विचारालये,

(स) বিদূষক। যখন আবারও আর্য্য চারুদত্তের সম্পত্তি হইবে।

(হ) শকার। ওরে দুষ্টব্রাহ্মণ! আমার কথানুসারে সেই দরিদ্র চারুদত্তকে বলিস্—'নূতন নাটক দেখাইবার নিমিত্ত উত্থিত সূত্রধারিণীর ন্যায়, স্বর্ণালঙ্কারভূষিতা বসন্তসেনা নামে এই বেশ্যাকন্যা কামদেবোদ্যানে সাক্ষাতের পর হইতে, তোমার প্রতি অনুরক্ত হইয়াছে; কিন্তু এখন আমরা বলপূর্ব্বক অনুনয় করিলে, সে তোমার বাড়ীতে প্রবেশ করিয়াছে। তা' যদি তুমি নিজেই পাঠাইয়া দিয়া, আমার হাতে সমর্পণ

(১) অলে!

विणा लहु णिज्जादमाणाह तव मए अणुवद्धा पीदी हुविश्शदि ।
आदु अणिज्जादमाणाह आमलणान्तिके (१) वेले हुविश्शदि ।
अविअ पेक्ख पेक्ख—(हु)

कक्कालुका गोच्छड़-लित्तवेण्टा,
शाके अ शुक्खेतलिदे हु मांसे ।
भत्ते अ हेमन्तिअ-लत्तिशिट्ठे
लीणे अ वेले ण हु होदि पूदी ॥५१॥

व्यवहारं विना शीघ्रं निर्यातयतस्तव मयानुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति ; अथवा अनिर्यातयत आमरणान्तकं वैरं भविष्यति । अपि च प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

कर्कारुकी गोमयलिप्तबल्ल: शाकश्च शुष्कं तलितं खलु मांसम् ।
भक्तश्च हैमन्तिकरात्रिसिद्धं लीनायाश्च वेलायां न खलु भवति पूति ॥५१॥

व्यवहारं य कञ्चिदभियोगम् । निर्यातयत एनां प्रददत: । "निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च" इति हेमचन्द्र: । मया सार्द्धम् । अनुबद्धा चिरस्थायिनी । अनिर्यातयत: अप्रददत: ।

कर्कारुक इति । गोमयेन लिप्तं बल्लं बल्लमंलग्नदेशो यस्य स तथोक्त:, कर्कारुक: कुष्माण्ड:, शुष्कं शाकश्च, तलितं घृतसंसृष्टं मांसम्, तथा हैमन्तिक्यां हेमन्तकालीनायां रात्रौ सिद्धं पक्वम्, भक्तमन्नञ्च ; एतत् सर्वम्, वेलायां लीनायाश्च बहुसमये अतीतेऽपि पूति पर्य्युषितम्, न खलु भवति । स्वयमेव चारुदत्तेन वसन्तसेनायां दत्तायां तेन सार्द्धं मम प्रीतिरपि न पर्य्युषिता भविष्यतीति भाव: ।

अवाप्रस्तुतानामेव कर्कारुकादीनां पूतित्वरूपैकगुणसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कार: ।

कर, তবে বিচারালয়ে বিনা মোকদ্দমায়, তাড়াতাড়ি দিয়াছ বলিয়া, আমার সঙ্গে তোমার চিরস্থায়ী প্রণয় হইবে। আর, যদি পাঠাইয়া না দাও, তবে মরণপর্য্যন্ত শত্রুতা হইবে।' আরও, দেখ দেখ—

---

(১) মলণান্तिके ।

ग्रोट्ठिकं भणेज्जि लहुकं भणेज्जि (१)। तधा भणेज्जि, जधा हगे अत्तणकेलिकाए पासाद-बालग्ग-कवोद-वालिआए उवविट्ठे शुणामि। अण्णधा, जदि ण भणेज्जि, तधा कवाल-तल-पविट्ठ-कवित्थगुडिअं विअ मत्थअं दे मड़मड़ाइश्शं। (च)

(च) खल्लिकं भणिष्यसि, लघुकं भणिष्यसि। तथा भणिष्यसि यथाहम् आत्मीयायां प्रासाद-बालाग्र-कपोत-पालिकायामुपविष्टः शृणोमि; अन्यथा, यदि न भणिष्यसि, तदा कपाट-तल-प्रविष्टं कपित्थगुलिकमिव मस्तकं ते मड़मडायिष्यामि।

महामूर्खेन शकारेण प्रमत्तवदेव कतिपयं निदर्शनमात्रमभिहितमेतत्; किन्तु साहश्या-भावेन एभिरप्रस्तुतैः प्रस्तुतायाः प्रतीतेः प्रतीत्यभावात् न अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारोऽपीति सुधीभिर्भाव्यम्।

"कर्कारुकस्तु कुष्माण्डः" इत्यमरः। तलितं विवृणोति भावप्रकाशः—

"शुष्कमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम्।
पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः॥"

इन्द्रवज्रा वृत्तम्॥५१॥

(च) खल्लिकमिति। खल्लिकं चेमं ममानुकूलं यथा स्यात्तथा। लघुकं सत्वरम्। आत्मीयायां स्वकीयायाम्, प्रासादस्य बालं नूतनम् अयमुपरिभागो यस्याः सा तादृशी, या कपोतपालिका पारावतगृहश्रेणी तस्याम्। ज्वरवतया स्त्रीत्वस्यैव "अन्यथा" शब्दस्यार्थं विवृणोति 'यदि न भणिष्यसि' इति। कपित्थगुलिकं मध्यशून्यं कपित्थफल-गोलकम्। मड़मडायिष्यामि 'मड़ मड़' इति शब्दं कृत्वा भक्षयिष्यामि।

গোময়দ্বারা যাহার বৃন্তদেশ লিপ্ত করিয়া রাখা হয়, সেইরূপ কুষ্মাণ্ড, শুষ্ক শাক, ভর্জিত মাংস এবং হেমন্তকালের রাত্রিপক্ক অন্ন—এই সকল বস্তু, দীর্ঘকাল অতীত হইলেও পর্য্যুষিত হয় না ॥৫১॥

(ক্ষ) আমার অনুকূলভাবে বলিবি এবং তাড়াতাড়ি বলিবি।

---

(১) শ্রীমतकं भणीमि लघुतकं भणीमि।

বিদূ। ভণিস্সং। (ক)

শকারঃ। অপবার্য্য। চেড়ে! গড়ে শব্বকং জ্জেব ভাবে?। (খ)

চেটঃ। অধহং। (গ)

শকারঃ। তা শিগ্‌ঘং অবক্কমম্হ। (ঘ)

চেটঃ। তা গেণ্হদু ভট্টকে অসিং। (ঙ)

শকারঃ। তব জ্জেব হত্থে চিট্ঠদু। (চ)

চেটঃ। এশে ভট্টালকে। গেণ্হদু ণং ভট্টকে অসিং। (ছ)

(ক) ভণিষ্যামি। (খ) চেট! গতঃ সত্যমেব ভাবঃ?। (গ) অথকিম্।

(ঘ) তৎ শীঘ্রমপক্রামাবঃ। (ঙ) তদ্গৃহ্লাতু ভট্টারকঃ অসিম্।

(চ) তবৈব হস্তে তিষ্ঠতু। (ছ) এষ ভট্টারকঃ। গৃহ্লাতু এনং ভট্টারকঃ অসিম্।

(খ) শকার ইতি। অপবারিতলক্ষণং যথা সাহিত্যদর্পণে—

"—তন্নবেদপবারিতম্। রহস্যন্তু যদন্যস্য পরাবৃত্য প্রকাশ্যতে॥"

(ঘ) শকার ইতি। অপক্রামাব ইতী গচ্ছাবঃ।

সেইভাবে বলিবি, যাহাতে আমি আমার দালানের নূতন পায়রার ঘর-গুলির উপরে বসিয়া শুনিতে পাই; যদি না বলিস্, তবে কপাটের ভিতরে প্রবিষ্ট কপিথখোঁলের ন্যায় তো'র মাথা মড়্‌মড়াইয়া খাইব।

(ক) বিদূষক। বলিব।

(খ) শকার। (গোপনে) ভৃত্য! সত্যই কি পণ্ডিত চলিয়া গিয়াছেন?।

(গ) ভৃত্য। হাঁ।

(ঘ) শকার। তবে আমরা শীগ্‌গির সরিয়া পড়ি।

(ঙ) ভৃত্য। তা' হইলে আপনি তরোয়ালখানা নিন্।

(চ) শকার। তো'র হাতেই থা'ক।

शकारः। विपरीतं गृहीत्वा।

णिव्वक्कलं मूलकपेशिवण्णं खन्धेण घेत्तूण अ कोशशुत्तं।
कुक्केहि कुक्कीहि अ वुक्कअन्ते जधा शिआले शलणं पलामि॥५२॥

परिक्रम्य निष्क्रान्तौ।

विदू। भोदि! रदणिए! ण क्खु दे अअं अवमाणो तत्तभवदो चारुदत्तस्स णिवेदइदव्वो। दोग्गच्चपीड़िअस्स मस्से दिउणदरा पीड़ा हुविस्सदि। (ज)

निर्वल्कलं मूलकपेशिवर्णं स्कन्धेन गृहीत्वा च कोषसुप्तम्।
कुक्कुरैः कुक्कुरीभिश्च वुक्क्यमानो यथा शृगालः शरणं पलायै॥५२॥

(क) चेट इति। भट्टारकः प्रभुः, एष सन्निहित एवेत्यर्थः, अतएव भट्टारक एव एनमसिं गृह्णात्वित्यर्थः।

निर्वल्कलमिति। निर्न विद्यते वल्कलं वल्कलतुल्यवर्णो मलो यत्र तं निर्मलमित्यर्थः; मूलकस्य पेश्याः कोषस्य बहिरावरणस्य वर्ण इव वर्णो यस्य तं रक्तवर्णमिति तात्पर्यम्, कोषसुप्तं कोषाभ्यन्तरे स्थितञ्च असिम्, स्कन्धेन गृहीत्वा, कुक्कुरैः कुक्कुरीभिश्च वुक्क्यमानः पश्चात् पश्चात् शब्द्यायमानः, शृगाली यथा, तथा अहं शरणं स्वगृहम्, पलायै विटस्य प्रस्थानात् सहायशून्यतया पलाय्य गच्छामि।

अत्र लुप्तोपमा-श्रौतोपमयोः संसृष्टिः। उपजातिर्वृत्तम्॥५२॥

(ছ) ভৃত্য। প্রভু এই রহিয়াছেন, তা' প্রভুই ধারণ করুন।

শকার। (বিপরীতভাবে ধরিয়া)

কুকুর ও কুকুরীগণ পিছু পিছু ডাকিতে লাগিলে শিয়ালের ন্যায় আমি, নির্ম্মল মূলার আবরণের তুল্যবর্ণ এবং কোষস্থিত অসি স্কন্ধে ধারণ করিয়া, বাড়ীতে পলাইয়া যাইতেছি॥৫২॥

(কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া শকার ও ভৃত্য চলিয়া গেল)।

(জ) বিদূষক। রদনিকা! তুমি এই অপমানের বৃত্তান্ত, মান-

রদ। অজ্জ মিত্তেঅ! রদণিআ ক্খু অহং সংজদমুহী। (ঋ) বিদূ। এব্বং ণেদং। [অ]

চারু। বসন্তসেনামুদ্দিশ্য। **রদনিকে! মারুতামিলাষী প্রদোষসময়শীতার্ত্তো রোহসেনঃ। ততঃ প্রবেশ্যতামভ্যন্তরমযম্। অনেন প্রাবারকেণ চ্ছাদযৈনম্।** ইতি প্রাবারকং প্রযচ্ছতি। [ট]

(অ) ভবতি। রদনিকে! ন খলু তে অযমপমানস্তবভবতস্যারুদত্তস্য নিবেদযিতব্যঃ। দৌর্গত্যপীড়িতস্য মন্যে দ্বিগুণতরা পীড়া ভবিষ্যতি।

(ঋ) আর্য্য! মৈত্রেয়! রদনিকা খল্বহং সংযতমুখী। (ঞ) এবমিদম্।

(ট) চারু ইতি। বসন্তসেনামুদ্দিশ্য বসন্তসেনাং প্রতি রদনিকোদ্দেশেনেত্যর্থঃ। রোহতীতি রোহা উৎপদ্যমানা সেনা সৈন্যং যস্য স রোহসেন ইত্যাশংসাসূচকং নাম চারুদত্তপুত্রস্য। মারুতং দিবাভাগে গ্রীষ্মঋতৌমারুতসেবনম্ অভিলষতীতি সঃ, ইদানীং প্রদোষসময়স্য শীতেন আর্ত্তঃ পীড়িতো জাত ইতি শীতার্ত্তঃ। প্রাবারকেণ উত্তরীযবস্ত্রেণ।

নীয় চারুদত্তকে জানাইও না। কারণ, তিনি একেই দারিদ্র্যদুঃখে পীড়িত, তাহাতে এই ঘটনা জানিলে দ্বিগুণ পীড়িত হইবেন—ইহা আমি মনে করি।

(ঝ) রদনিকা। আর্য্য মৈত্রেয়! আমি রদনিকা; স্বভাবতই আমার মুখ সংযত।

(ঞ) বিদূষক। ইহা সত্য বটে।

(ট) চারুদত্ত। (বসন্তসেনার প্রতি) রদনিকা! রোহসেন বায়ুসেবন করিতে অভিলাষী হইয়া এখানে আসিয়াছিল, এখন প্রদোষকালের শীতে কষ্ট পাইতেছে; সুতরাং তুমি ইহাকে ভিতরে নিয়া যাও, আর এই চাদরখানা দিয়া ইহাকে আবৃত কর। (এই বলিয়া চাদরখানা দিলেন)।

वसन्त। स्वगतम्। **कधं परिअणो त्ति मं अवगच्छदि।** प्रावारकं गृहीत्वा समाघ्राय च स्वगतं सस्पृहम्। **अम्महे! जादीकुसुमवासिदो पावारओ। अणुदासीणं से जोव्वणं पडिभासेदि।** अपवारितकेन प्राह्णोति। (ठ)

चारु। ननु रदनिके! रोहसेनं गृहीत्वाभ्यन्तरं प्रविश।

वसन्त। स्वगतम्। **अभाइणी [१] क्खु अहं तुम्हे अब्भन्तरस्स।** [ड]

(ठ) कथं परिजन इति मामवगच्छति। अहो! जातीकुसुमवासितः प्रावारकः, अनुदासीनमस्य यौवनं प्रतिभासते।

(ड) अभागिनी खल्वहं तव अभ्यन्तरस्य।

(ठ) वसन्त इति। जातीकुसुमेन वासितः सुरभीकृतः। अनुदासीनं भोगविलासादनिस्पृहम्, अस्य चारुदत्तस्य, प्रतिभासते प्रकाशते, ईदृशकुसुमवासितप्रावारकसंग्रहादिति भावः। एतेनायं मत्सम्भोगविमुखो न भविष्यत्येवेति सूचितम्। अपवारितकेन आत्मनः परावर्त्तनेन, यथा चारुदत्तो न परिचिनोति।

अत्र चारुदत्तं प्रति वसन्तसेनायाः समुत्पन्नस्य अनुरागस्य बाहुल्येन प्रकाशात् परिकरो नाम मुखसन्ध्यङ्गम्। यथा साहित्यदर्पणे—

"समुत्पन्नार्थबाहुल्यं श्लेयः परिकरः पुनः।"

(ठ) वसन्তসেনা। (স্বগত) আমাকে পরিজন বলিয়া মনে করিতেছেন। (চাদরখানা লইয়া ও আঘ্রাণ করিয়া, স্পৃহার সহিত) ও! জাতীপুষ্পদ্বারা সুবাসিত এই চাদরখানা! সুতরাং ইহার যৌবন ভোগে অনুদাসীন বলিয়া বোধ হইতেছে। (ফিরিয়া রোহসেনকে আবৃত করিল)।

চারুদত্ত। ও রদনিকা! রোহসেনকে লইয়া ভিতরে প্রবেশ কর।

चारु । ननु रदनिके ! प्रतिवचनमपि नास्ति । कष्टम् !

यदा तु भाग्यक्षयपीड़ितां दशां
नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
तदास्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां
चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः ॥५३॥

विदू । रदनिकामुपसृत्य । भो इअं सा रदणिआ । [ढ]

(ढ) भोः ! इयं सा रदनिका ।

(ड) वसन्त इति । अभ्यन्तरस्य अभ्यन्तरगमनस्य, अभागिनी अनधिकारिणी ; वेश्याजातीयत्वादिति भावः ।

यदेति । नरो यदा, कृतान्तेन दैवेन उपहितां विहिताम्, भाग्यक्षयेण सम्पत्ति-मूलीभूतसौभाग्यलोपेन पीड़ितां हीनीकृताम्, दशां दारिद्र्यावस्थाम्, प्रपद्यते प्राप्नोति ; तदा अस्य नरस्य, मित्राण्यपि सुहृदोऽपि, अमित्रतां शत्रुताम्, यान्ति प्राप्नुवन्ति ; तथा चिरानुरक्तोऽपि जनः, विरज्यते विरक्तो भवति ।

अत्र परार्द्धे दशावैचित्र्येण समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । तथा यान्तीति परस्मैपदबहुवचनं प्रक्रम्य विरज्यत इत्यात्मनेपदैकवचनस्य प्रयुक्तत्वात् भग्नप्रक्रमतादोषः ; स च 'चिरानुरक्ताश्च विरक्तता जनाः' इति चतुर्थपादपाठेन समाधेयः ।

वंशस्थविलं वृत्तम् ॥५३॥

(ड) वसन्तसेना । (स्वगत) आमि आपनार बाड़ीर भितरे याइ-बार अधिकारिणी नहि ।

चारुदत्त । ओ रदनिका ! उत्तरओ नाइ । कि कष्ट ! ।

मानुष यखन सौभाग्यलोपनिबन्धन दैवकृत दारिद्र्य अवस्था प्राप्त हय, तखन ताहार मित्रओ शत्रु हय एवं चिरानुरक्त लोकओ विरक्त हय ॥५३॥

चारु। इयं सा रदनिका। इयमपरा का?

अविज्ञातावसक्तेन दूषिता मम वाससा।

वसन्त। स्वगतम्। णं भूसिदा। [ण]

चारु। छादिता शरदभ्रेण चन्द्रलेखेव दृश्यते ॥५४॥

अथवा, न युक्तं परकलत्रदर्शनम्।

विदू। भो अलं परकलत्तदंसणसङ्काए। एसा वसन्तसेणा कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि भवन्तमणुरत्ता। [त]

(ण) ननु भूषिता।

अविज्ञातेति। अवसक्तेन गात्रसलग्नेन, मम वाससा मदुगात्रस्थगिना प्रावारकेण, दूषिता परपुरुषवस्त्रत्वात् जनितदोषा, अविज्ञाता इदन्तया अपरिचिता, (इयमपरा का) शरदभ्रेण शरत्कालीयमेघेन, छादिता, चन्द्रलेखेव दृश्यते?।

अत्र समासगता श्रौती उपमालङ्कारः। तथा वाससः शुक्लतामप्रतिपाद्य शरदभ्रेणेति शुक्लताव्यञ्जकशरत्पदप्रयोगादधिकपदतादोषः, "नयनज्योतिषा भाति" इत्यादिदर्पणोदाहृतवत्। "ममाज्ञातावसक्तेन दूषिता शुचिवाससा" इति प्रथमार्द्धपाठेनासौ परिहार्यः ॥५४॥

(ण) वसन्त इति। नन्वित्यवधारणे; तेन भूषितैवेत्यर्थः, प्रियतमत्वेन परत्वाभावात् तस्यैव च वस्त्रस्पर्शादिति भावः।

(চ) বিদূষক। (রদনিকার নিকটে যাইয়া) সখে! এই সেই রদনিকা।

চারুদত্ত। এই সেই রদনিকা! তবে এই আর একটী কে?!

অপরিচিতা এবং আমার বস্ত্র গাত্রসংলগ্ন হওয়ায় দূষিতা।

(ণ) বসন্তসেনা। (স্বগত) নিশ্চয়ই ভূষিতা।

চারুদত্ত। শরন্মেঘে আবৃত চন্দ্রলেখার ন্যায় দেখা যাইতেছে ॥৫৪॥

অথবা, পরস্ত্রীদর্শন উচিত নহে।

चारु। अये इयं वसन्तसेना!। स्वगतम्।

यया मे जनितः कामः क्षीणे विभवविस्तरे।
क्रोधः कुपुरुषस्येव स्वगात्रेष्वेव सीदति ॥५५॥

विदू। भो वअस्स! एसो क्खु राअसालो भणादि। [थ]

(त) भोः! अलं परकलत्रदर्शनशङ्कया। एषा वसन्तसेना कामदेवायतनी-द्यानात् प्रभृति भवन्तमनुरक्ता।

(थ) भोः! वयस्य! एष खलु राजश्यालो भणति।

ययेति। विभवविस्तरे धनसम्पत्तौ, क्षीणे नष्टे सति, यया वसन्तसेनया, जनितो मे मम कामः सम्भोगाभिलाषः विभवविस्तरे क्षीणे सति कुपुरुषस्य कापुरुषस्य क्रोध इव स्वगात्रेष्वेव सीदति कम्पस्वेदादिभावमुत्पाद्य विलीयते; न तु शमं याति तिमिव अस्याः सम्भोगमपि सम्पादयितुमर्हति, उभयोरपि धनव्ययसापेक्षत्वादिति भावः।

अतएवात्र आर्थी परिसंख्यालङ्कारः श्लेषोपमया सङ्कीर्यते।

अत्र चारुदत्तस्यापि अनुरागप्रकाशेन "णं भूसिदा" इत्यत एतत्पद्यान्तभागे वसन्तसेना-चारुदत्तयोरुभयोरेवानुरागनिष्पत्तिप्रकाशात् परिन्यासो नाम मुखसन्ध्यङ्गम्। यथा दर्पणे—

"तन्निष्पत्तिः परिन्यासः।—"

न च सन्ध्यङ्गादीनां नाटकप्रकरणीयत्वेन कथमस्मिन् प्रकरणसङ्कटरूपके तन्निवेश इति वाच्यम्; "विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्" इत्यादिना दर्पणकारादिभि-र्विशेषतरेषां सर्वेषामेव नाटकधर्म्माणां प्रकरणादिषु अतिदिष्टत्वात् ॥५५॥

(त) विदूषक। सखे! परस्त्रीदर्শনের আশঙ্কা করিবেন না। এই বসন্তসেনা, কামদেবোদ্যানে সাক্ষাতের পর হইতে আপনার প্রতি অনুরক্ত হইয়াছেন।

চারুদত্ত। ও! ইনি বসন্তসেনা!। [স্বগত]

ধনসম্পত্তি নষ্ট হইলে পর, যিনি আমার কাম জন্মাইয়াছিলেন; কাপুরুষের ক্রোধের ন্যায় তাহা এখন স্বগাত্রেই লয় পাইয়াছে ॥৫৫॥

चारु। किम्?।

विदू। एसा ससुवण्णा महिलस्सा णव-णाडअ-दंसणुट्ठिदा सूत्तधालिव्व वसन्तसेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवाअदणज्जाणादो पहुदि तुमं अणुलत्ता, अम्हेहिं बलक्कालाणुणीअमाणा तुह गेहं पविट्ठा। [द]

वसन्त। स्वगतम्। बलक्कालाणुणीअमाणेत्ति जं मज्झं अलङ्किदम्हि एदेहिं अक्खरेहिं। [ध]

विदू। ता जइ मम हत्थे सअं ज्जेव पट्टाविअ एणं समप्पेमि, तदो अधिअलणे ववहालं विणा लहुं णिज्जादमाणाह

(द) एषा ससुवर्णा—इत्यादि प्रागेवानूदितम्।

(ध) बलात्कारानुनीयमानेति यत्सत्यम्। अलङ्कृतास्मि एतैरक्षरैः।

(न) तद् यदि—इत्यादिकमपि प्रागनूदितम्।

(द) विदू इति। एष सन्दर्भः "ता जइ" इत्यादिसन्दर्भस्य प्रागेव व्याख्यातः।

(ध) वसन्त इति। यत्सत्यमित्येकमेव पदमिति प्राग्व्युत्क्रमम्। अलङ्कृतास्मीति तं प्रत्यनुरागाप्रकाशनात्मनः साधारणभोग्यत्वाप्रकाशादिति भावः।

[थ] विदूषक। सखे! এই রাজার শালা বলিতেছে।

চারুদত্ত। কি বলিতেছে?।

[দ] বিদূষক। "নূতন নাটক দেখাইবার জন্য উত্থিত সূত্রধারিণীর ন্যায় বসন্তসেনা নামে এই বেশ্যাকন্যা, কামদেবোদ্যানে সাক্ষাতের পর হইতে তোমার প্রতি অনুরক্ত হইয়াছে; আমরা বলপূর্বক অনুনয় করিতেছিলাম, এই অবস্থায় তোমার বাড়ীতে প্রবেশ করিয়াছে।"

[ধ] বসন্তসেনা। [স্বগত] 'বলপূর্বক অনুনয় করিতেছিলাম' ইহা সত্য, এই কথাগুলিতে আমি অলঙ্কৃত হইয়াছি।

तव मए अणुबद्धा पीदी हुविस्सदि । असधा, आमलणान्तिके वेले हुविस्सदि । [न]

चारु । सावज्ञम् । अङ्गोऽसौ । स्वगतम् । अये ! कथं देवतोपस्थानयोग्या युवतिरियम् । तेन खलु तस्यां वेलायाम् । [प]

प्रविश्य गृहमिति प्रतोद्यमाना
न चलति भाग्यकृतां दशामवेक्ष्य ।
पुरुषपरिचयेन च प्रगल्भं
न वदति यद्यपि भाषते बहूनि ॥५६॥

(प) चारु इति । सावज्ञम् अवज्ञासूचिकां मुखभङ्गीं विधायेत्यर्थः । असौ राजश्यालः, अङ्गो मूर्खः वक्तव्यावक्तव्यज्ञानहीन इति तात्पर्य्यम् ; अतस्तद्वचनम् अयाह्यमेवेति भावः । देवता इव उपस्थानस्य उपासनाया आदरस्य योग्या ; अलौकिकरूपालङ्कारादिशालित्वादित्याशयः । तस्यां वेलायाम् इतः पूर्व्वस्मिन् समये ।

प्रविश्येति । गृहं प्रविशेति "रोहसेनं गृहीत्वाभ्यन्तरं प्रविश" इति प्रतोद्यमाना दासीयोग्यादेशेन व्यथ्यमाना, इयं युवतिरिति शेषः, भाग्यकृतां दशां मम दारिद्र्यावस्थां दारिद्र्यकृतमेव गृहस्य जीर्णशीर्णतादिकमित्यर्थः, अवेक्ष्य दृष्ट्वा, न चलति गृहाभ्यन्तरं न प्रविशति स्म ; न खलु भोगविलासिनी प्रचुरधनशालिनी दरिद्रस्य जीर्णगृहे प्रवेष्टुमभ्यर्हति परिच्छदमालिन्याद्याशङ्कावशादिति भावः । किञ्च, यद्यपि बहूनि भाषते

[न] विदूषक । "তা' যদি তুমি নিজেই ইহাকে পাঠাইয়া দিয়া আমার হাতে সমর্পণ কর, তাহা হইলে বিচারালয়ে বিনা মোকদ্দমায় তাড়াতাড়ি দিয়াছ বলিয়া, আমার সঙ্গে তোমার চিরস্থায়ী প্রণয় হইবে। না হইলে, মৃত্যুপর্য্যন্ত শত্রুতা হইবে।"

[প] চারুদত্ত। [অবজ্ঞার সহিত] ও বেটা মূর্খ। [স্বগত] এই যুবতিটী দেবতার ন্যায় আদরের যোগ্য। সেই জন্যই সে সময়ে—

प्रकाश्यम्। भवति! वसन्तसेने! अनेनाविज्ञानादपरिज्ञातपरिजनोपचारेण अपराद्धोऽस्मि। शिरसा भवतीमनुनयामि। [फ]

वसन्त। एदिणा अणुचिदभूमिआरोहणेण अवरज्झा अज्जं सीसेण पणमिअ पसादेमि। (ब)

(ब) एतेनानुचितभूमिकारोहणेन अपराद्धा आर्यं शीर्षेण प्रणम्य प्रसादयामि।

वेश्यास्वभावादिति भावः; तथापि पुरुषपरिचयेन मम पुरुषतया ज्ञानेन, प्रगल्भं धृष्टम्, यथा स्यात्तथा न वदति। एतेन लज्जाविनयसौजन्यादिकं व्यज्यते।

अव वदतीति प्रकम्य भाषत इति भाषधातोरात्मनेपदस्य चाभिधानाद्व्यत्यक्रमतादोषः; "यद्यपि भूरिवादिनी स्यात्" इति पाठेन समाधेयः।

तथात्व विलीभनं नाम सभ्यङ्गम्—"गुणाख्यानं विलीभनम्" इति लक्षणात्। चलति वदतीति च अतीतसामीप्ये वर्त्तमाना। पुष्पितायां वृत्तम् ॥५६॥

(फ) प्रकाश्यमिति। अविज्ञानात् वसन्तसेनात्वेनापरिचयात्, अविज्ञाती भवत्या अज्ञातपूर्वः यः परिजनोपचारो मम दासीयोग्यादेशव्यवहारस्तेन।

(ब) वसन्त इति। अनुचितायां मम वेश्यात्वेनायोग्यायाम्, भूमिकायां भवदुच्चैरारोहणेन उपस्थित्या। आर्यं मान्यं भवन्तम्।

'गृहে প্রবেশ কর' [দাসীর পক্ষে উপযুক্ত] এই আদেশে দুঃখিত হইয়া দুরদৃষ্টকৃত অবস্থা দেখিয়া, গৃহে প্রবেশ করে নাই। আর, যদিও বহু কথা বলিয়া থাকে, তথাপি পুরুষের পরিচয় পাইয়া ধৃষ্টভাবে কিছু বলিতেছে না ॥৫৬॥

(ফ) (প্রকাশ্যে) মাননীয় বসন্তসেনা! আমি চিনি না বলিয়া, না বুঝিয়া দাসীর যোগ্য এই ব্যবহারে অপরাধী হইয়াছি। সুতরাং এখন মস্তকদ্বারা আপনার অনুনয় করিতেছি।

विदू । भो ! दुवेवि तुम्हे सुखं पणमिअ कलमकेदारा अण्णोण्णं सीसेण सीसं समाअदा । अहं पि इमिणा करहजाणु-सरिसेण सीसेण दुवेवि तुम्हे पसादेमि । इत्युत्तिष्ठति । (भ)

चारु । भवतु, तिष्ठतु प्रणयः । (म)

वसन्त । स्वगतम् । चदुरो मधुरो अ अअं उवण्णासो । ण जुत्तं अज्ज एरिसेण इध आअदाए मए पडिवसिदुं । भोदु,

(भ) भोः ! द्वावपि युवां सुखं प्रणम्य कलमकेदारौ अन्योन्यं शीर्षेण शीर्षं समागतौ । अहमपि अमुना करभजानुसदृशेन शीर्षेण द्वावपि युवां प्रसादयामि ।

(भ) विदू इति । कलमौ धान्यलताविशेषः, केदारस्य भूमेरालिः, तावित्यर्थः । करभः करिशावकः, तस्य जानुसदृशेन उच्चावचेनेति तात्पर्यम् । प्रसादयामि सन्तुष्टं करोमि ।

(म) चारु इति । प्रणयः प्रेम तत्प्रयुक्तः सम्भोग इत्यर्थः, तिष्ठतु अद्य आस्ताम्, प्रथमागमने प्रणयालापमात्रस्यैवौचित्यात् परञ्च तादृशालापादिना प्रणये क्रमशः प्रगाढ़ता-मुपगत एव हि सम्भोगस्य महामधुरायमाणत्वादित्याशयः । एतेन सम्भोगेच्छापि सर्वथा द्योतिता ।

अतएवात्र युक्तिनाम मुखसन्धेरङ्गम्—"सम्यधारणमर्थानां युक्तिः" इति लक्षणात् ।

(ब) वसन्तसेना । आमिই এই অযোগ্য স্থানে আরোহণ করায় অপ-রাধিনী হইয়াছি । সুতরাং মস্তকদ্বারা নমস্কার করিয়া আপনাকে প্রসন্ন করিতেছি ।

(ভ) বিদূষক । ওহে ! তোমরা দু'জনেই সুখে প্রণাম করিয়া, ধান ও আইলের মত পরস্পর মাথায় মাথা মিলাইলে ; আমিও এই হস্তীর বাচ্চার হাটুর মত, মাথা দিয়া তোমাদের দু'জনকেই প্রসন্ন করিতেছি । (ইহা বলিয়া উঠিল ।)

(ম) চারুদত্ত । হউক, এখন প্রেম থা'ক ।

एव्वं दाव भणिस्सं। प्रकाशम्। अज्ज! जइ एव्वं अहं अज्जस्स अणुग्गेज्झा, ता इच्छे अहं इमं अलङ्कारअं अज्जस्स गेहे णिक्खिविदुं। अलङ्कारस्स णिमित्तं एदे पावा अणुसरन्ति। (य)

चारु। अयोग्यमिदं न्यासस्य गृहम्। (र)

(य) चतुरो मधुरस्यायमुपन्यासः। न युक्तमद्य ईदृशेन इह आगतया मया प्रतिवस्तुम्। भवतु, एवं तावत् भणिष्यामि। आर्ये! यदेवम् अहमार्यस्य अनुग्राह्या, तदिच्छाम्यहमिममलङ्कारकमार्यस्य गेहे निक्षेपुम्। अलङ्कारस्य निमित्तमेते पापा अनुसरन्ति।

(य) वसन्त इति। अयमुपन्यासः "तिष्ठतु प्रणय" इति वाक्यविन्यासः, चतुरो निपुणः, गूढभावेन सम्भोगेच्छाव्यञ्जकत्वात्, मधुरश्च मम मनोमतत्वात्। ननु तर्हि अवस्थाय सम्भुज्यतामित्याह न युक्तमिति। आगतया प्रणयपरीक्षार्थमागोपस्थितया मया, ईदृशेन अकृतसम्भोगोचितवेशविन्यासादिभावेन, अद्य इह गृहे प्रतिवस्तुम् अवस्थातुं न युक्तम्; कामकलानभिज्ञतामनुमाय अस्य विरागोदयसम्भवात् तादृशसुखोदयासम्भवाच्चेति भावः। निक्षेप्तुं निक्षेपीकर्त्तुं न्यासीकर्त्तुमिति यावत्। कुत इदं निक्षेपीकरणमित्याह अलङ्कारस्येति। एते एवंविधाः शकारविटादयः, पापा दुरभिसन्धिशालिनस्तत्सौख्याभिलाषिण इति यावत्। अलङ्काराभावे तु नैषामनुसरणाशङ्केति भावः।

"चतुरो मधुरस्यायमुपन्यासः" इत्यनेनात्र वसन्तसेनायाः सुखागमात् प्राप्तिर्नाम मुखसन्ध्यङ्गम्—"प्राप्तिः सुखागमः" इति लक्षणात्।

(य) वसन्तसेना। (स्वगत) এই বাক্যবিন্যাসটী, নিপুণও বটে, মধুরও বটে। তবে নিজে আসিয়া, এ বেশে আজ এখানে থাকা আমার উচিত নহে। হউক, এইরূপ বলি। (প্রকাশ্যে) আর্য্য! যদি আমি আপনার এইরূপ অনুগ্রহের যোগ্য হই, তবে আমি এই অলঙ্কার আপনার বাড়ীতে গচ্ছিত রাখিতে ইচ্ছা করি। কারণ, এই অলঙ্কারের জন্যই এই পাপাত্মারা অনুসরণ করে।

वसन्त । अज्ज ! अलीअं । पुरुसेसु णासा णिक्खिविअन्ति, ण उण गेहेसु । (ल)

चारु । मैत्रेय ! गृह्यतामयमलङ्कारः ।

वसन्त । अणुग्गहिदम्हि । इत्यलङ्कारमर्पयति । (व)

विदू । गृहीत्वा । सोत्थि भोदिए । (श)

चारु । धिङ्मूर्ख ! न्यासः खल्वयम् । (ष)

विदू । अपवार्य । जइ एव्वं, ता चोरेहिं अवहरीअदु । (स)

(ल) आर्य्य । अलीकम् । पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते, न पुनर्गेहेषु ।

(व) अनुगृहीतास्मि । (श) स्वस्ति भवत्यै ।

(स) यद्येवम्, तत् चौरैरपहियताम् ।

(र) चारु इति । अयोग्यम्, आवरणाभावेन चौरैरपहरणसम्भवादिति भावः ।

(ल) वसन्त इति । अलीकम् अयथार्थं तवेदं वाक्यमिति शेषः । तत्कारणमाह पुरुषेष्विति ।

(श) विदू इति । "स्वस्तिकारेण गृह्णीयात्" इति स्मृतेः प्रतिग्रहसूचिकेयमुक्तिः ।

(ष) चारु इति । अयं न्यासः खलु निक्षेप एव, न पुनर्दानमित्यर्थः । अतः कथं प्रतिग्रहसूचकं स्वस्ति करोषीति भावः ।

[र] चारुदत्त । এ বাড়ী গচ্ছিত রাখিবার যোগ্য নহে ।

[ল] বসন্তসেনা । আর্য্য ! ও কথা সত্য নহে । কারণ, লোকে মানুষের হাতেই গচ্ছিত রাখে ; কিন্তু বাড়ীতে নহে ।

চারুদত্ত । মৈত্রেয় ! এই অলঙ্কার রাখ ।

[ব] বসন্তসেনা । অনুগৃহীত হইলাম । (এই বলিয়া অলঙ্কার দিল ।)

[শ] বিদূষক । (গ্রহণ করিয়া) স্বস্তি । তোমার মঙ্গল হউক ।

[ষ] চারুদত্ত । ধিক্ মূর্খ ! এ যে গচ্ছিত রাখিল ।

चारु। अचिरेणैव कालेन। (ङ)

विदू। एसो से अम्हाणं विस्सासो ?। (च)

चारु। निर्यातयिष्ये। (क)

वसन्त। अज्ज! इच्छे अहं इमिणा अज्जेण अणुगच्छिज्जन्तो सकं गेहं गन्तुं। (ख)

चारु। मैत्रेय! अनुगच्छ तत्रभवतीम्।

विदू। तुमं ज्जेव एदं कलहंसगामिणीं अणुगच्छन्तो

(च) एषः अस्या अस्माकं विन्यासः ?।

(ख) आर्य्य! इच्छाम्यहम् अनेनार्य्येण अनुगम्यमाना स्वकं गेहं गन्तुम्।

(स) विदू इति। यदि एवं न्यासस्तदित्यर्थः। अपक्रियतामिति सम्भवपरः प्रश्नः।

(ङ) चारु इति। अपक्रियतामिति सम्बन्धः; गृहस्य जीर्णतया रक्षणासम्भवादिति भावः।

(च) विदू इति। अस्या वसन्तसेनायाः, अस्माकं समीपे, एष विन्यासो निक्षेपः किमिति काकुः। अथवा आवश्यकत्वे भवते दानमेवेति भावः।

(क) चारु इति। निर्यातयिष्ये पुनरप्यमुष्मै अर्पयिष्यामि। अतो न्यास एवायमिति भावः।

(ख) वसन्त इति। अनेनार्य्येण विदूषकेण। स्वकं स्वकीयम्।

[स] विदूषक। (गोपনে) যদি ইহাই হয়, তবে চোরে নিবে।

[ঙ] চারুদত্ত। অচিরকালমধ্যেই।

[চ] বিদূষক। আমাদের নিকট ইহা কি ইহার গচ্ছিত দ্রব্য ?।

[ক] চারুদত্ত। ফিরাইয়া দিব। (সুতরাং গচ্ছিতই বটে।)

[খ] বসন্তসেনা। আর্য্য! এই আর্য্য (বিদূষক) আমার পিছনে যান এই অবস্থায় আমি নিজের বাড়ী যাইতে ইচ্ছা করি।

চারুদত্ত। মৈত্রেয়! ইহার অনুগমন কর।

राअहंसो विअ सोहसि। अहं उण वम्हणो जहिं तहिं जणेहिं चउप्पहोवणीदो उवहारो कुक्कुरेहिं विअ खज्जमाणो विवज्जिस्सं। (ग)

चारु। एवं भवतु, स्वयमेवानुगच्छामि तत्रभवतीम्। तद्राजमार्गविश्वासयोग्याः प्रज्वाल्यन्तां प्रदीपिकाः। (घ)

विदू। वड्ढमाणअ! पज्जालेहि पदीविआओ। (ङ)

चेटः। जनान्तिकम्। अले! तेल्लेण विणा पदीविआओ पज्जालीअन्ति?। (च)

(ग) त्वमेव एतां कलहंसगामिनीम् अनुगच्छन् राजहंस इव शोभसे। अहं पुनर्ब्राह्मणः यस्मिन् तस्मिन् जनैः चतुष्पथोपनीतः उपहारः कुक्कुरैरिव खाद्यमानो विपत्स्ये।

(ङ) वर्द्धमानक! प्रज्वालय प्रदीपिकाः।

(ग) विदूः इति। शोभस इति; अतस्त्वमेव गमनमुचितमिति भावः। यस्मिन् तस्मिन् स्थाने, जनैर्धार्म्मिकलोकैः, चतुष्पथे उपनीतः प्रदत्तः, उपहारः पूजाद्रव्यमिव, कुक्कुरैः खाद्यमानोऽहम्, विपत्स्ये विपन्नो भविष्यामि। अतो मम एकाकिनो गमनं सर्वथैवानुचितमिति भावः।

(घ) चारुः इति। राजमार्गविश्वासयोग्या अतीवोज्ज्वला इत्यर्थः। यथा क्षुद्रदीपदर्शनेन रात्रिपुरुषास्तस्करत्वेन न संशयीरन्निति भावः।

[ग] विदूषक। तुमিই এই কলহংসগামিনীর অনুগমন করতঃ রাজহংসের ন্যায় শোভা পাইবে। লোকের চতুষ্পথে উপনীত পূজাদ্রব্য যেমন কুকুরে খায়, সেইরূপ আমি কুকুরের খাদ্য হইয়া বিপন্ন হইব।

[ঘ] চারুদত্ত। এইরূপই হউক; আমি নিজেই ইঁহার অনুগমন করিব। অতএব রাজপথে বিশ্বাসের যোগ্য কতকগুলি প্রদীপ জ্বাল।

[ঙ] বিদূষক। বর্দ্ধমানক! কতকগুলি প্রদীপ জ্বাল।

विदू। जनान्तिकम्। भो! ताओ क्खु अम्हाणं पदीविआओ अवमाणिद-णिद्दण-कामुआ विअ गणिआ णिस्सिणेहाओ दाणिं संवुत्ता। (छ)

चारु। मैत्रेय! भवतु। कृतं प्रदीपिकाभिः। पश्य—(ज)

(च) अरे! तैलेन विना प्रदीपिकाः प्रज्वाल्यन्ते?।

(छ) भोः! ताः खल्वस्माकं प्रदीपिकाः, अपमानित-निर्द्धन-कामुका इव गणिकाः, निस्नेहा इदानीं संवृत्ताः।

(च) चेट इति। अयन्तु चारुदत्तस्य भृत्य इति बोध्यम्। प्रभुभयेन विदूषकं प्रत्येव भृत्यस्य जनान्तिकभाविनोक्तिरियम्।

(छ) विदू इति। भो इति चारुदत्तस्य सम्बोधनम्। अपमानितं स्वयमेव भर्त्सनादिना विमानितं निर्द्धनञ्च जनं कामयितुं शीलं यासां ताः। कृतापमानाभावे नायकानां गुरुतरानुनयने कदाचित् स्नेहः स्यादिति अपमानितेति विशेषणम्। धनिनि तु धनलोभादेव स्नेहः प्रदर्श्यत इति निर्द्धनेति विशेषणम्। तथापि तादृशनायकान् प्रत्यपि कामुकत्वन्तु मात्रायनुरोधेनेति बोध्यम्। निर्गतं विद्यते स्नेहस्नैहलम् अनुरागस्य यासु ताः। अत्र पूर्णोपमालङ्कारः।

(ज) चारु इति। कृतम् अलम्। कृत इत्यादृ पश्येति।

[च] भृत्य। (गोपने विदूषकের প্রতি) বিনা তৈলে প্রদীপ জ্বালিব?।

[ছ] বিদূষক। (গোপনে চারুদত্তের প্রতি) সখে! আমাদের সেই প্রদীপগুলি এখন অপমানিত-দরিদ্র-কামুক বেশ্যাদের মত স্নেহবিহীন [তৈলহীন, প্রেমহীন] হইয়া গিয়াছে।

[জ] চারুদত্ত। মৈত্রেয়! হউক। প্রদীপের প্রয়োজন নাই। দেখ—

उदयति हि शशाङ्कः कामिनीगण्डपाण्डु-
र्ग्रहगणपरिवारो राजमार्गप्रदीपः।
तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौराः
स्रुतजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ॥५७॥

सानुरागम्। भवति! वसन्तसेने! इदं भवत्या गृहम्, प्रविशतु भवती। (झ)

उदयतीति। हि यस्मात् कामिन्या विरहे कामार्त्तायाः रमण्याः गण्डवत् पाण्डुः शुभ्रः, ग्रहगणो नक्षत्रात्मकग्रहस्मूहप्रभृतिग्रहः परिवारः परिवेष्टनकारी यस्य सः तथा राजमार्गस्य प्रदीपस्तत्स्वरूपः, शशाङ्कश्चन्द्रः, उदयति। यस्य शशाङ्कस्य, गौराः रश्मयः, स्रुतं निःसृतं जलं क्षीरधाराणामेव जलीयभागो यस्मात् तादृशे, पङ्के कर्द्दमे, क्षीराणां दुग्धानां धारा इव, तिमिरनिकरमध्ये अन्धकारराशिमध्ये, पतन्ति।

अत्र प्रथमे पादे लुप्तोपमा, द्वितीये निरङ्गं केवलरूपकम्, द्वितीयार्द्धे च श्रौती उपमा, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः। "ग्रहगणपरिवारः" इत्यनेन ग्रहान्तराणां किरणमिश्रणेन चन्द्रस्य उज्ज्वलत्वातिशयो व्यज्यते इति नापुष्टार्थत्वदोषः। यथा कृष्णवर्ण-कर्द्दमोपरि दुग्धधाराप्रदाने तज्जलानां निःसरणेन तत् कर्द्दमोपरिभागः शुभ्र एव भवति, तथा कृष्णवर्णतिमिरनिकरोपरि चन्द्रस्य शुभ्ररश्मिपातेन तिमिरनिकरनाशात् जगदपि शुभ्रं जातमिति प्रतिपादनार्थं स्रुतजल इति विशेषणमिति च नापुष्टार्थत्वदोषः।

मालिनी वृत्तम् ॥५७॥

(झ) सानुरागमिति। गच्छन्तीं वसन्तसेनामनुगच्छत एवोक्तिरियमित्यवधेयम्।

राजपथের প্রদীপস্বরূপ, কামিনীগণের গণ্ডদেশের ন্যায় পাণ্ডুবর্ণ এবং গ্রহগণে পরিবেষ্টিত চন্দ্র, উদিত হইতেছেন। জলস্রাবী কর্দ্দমের মধ্যে দুগ্ধধারার ন্যায়, অন্ধকারসমূহের মধ্যে যাঁহার গৌরবর্ণ রশ্মি সকল পতিত হইতেছে ॥৫৭॥

(ঝ) (অনুরাগের সহিত) মাননীয় বসন্তসেনা! এই আপনার বাড়ী, আপনি প্রবেশ করুন।

वसन्तसेना सानुरागमवलोकयन्ती निष्क्रान्ता। (अ)

चारु०। वयस्य! गता वसन्तसेना। तदेहि, गृहमेव गच्छावः।

राजमार्गो हि शून्योऽयं रक्षिणः सञ्चरन्ति च।
वञ्चना परिहर्त्तव्या बहुदोषा हि शर्वरी ॥५८॥

परिक्रम्य। **इदञ्च सुवर्णभाण्डं रक्षितव्यं त्वया रात्रौ, वर्द्धमानकेनापि दिवा।** (ट)

(अ) वसन्तेति। पूर्ववाक्येन सहात्र अनुरागरूपस्य बीजस्य प्रधानपात्रद्वयगतत्वेन पुनरुपस्थितेः समाधानं नाम मुखसन्ध्यङ्गम्। यथा साहित्यदर्पणे—

"बीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते।"

राजेति। अयं राजमार्गः शून्यः रात्र्यधिकतया पथिकरहितः, तथा रक्षिणः सञ्चरन्ति च केवलप्रहरिण एव परिभ्रमन्ति च। एतेन यानवाहकाद्यभावोऽपि सूचितः। अतएव वञ्चना प्रतारणा दस्युतस्करैरस्यालङ्कारस्यापहरणमित्यर्थः, परिहर्त्तव्या सावधानतया रक्षणेन निवारयितव्या। हि यस्मात्, शर्वरी रात्रिः, बहवो दोषाः दस्युतस्कर-प्रतारकादि-कर्त्तव्यविघ्ना यस्यां सा तादृशी।

अत्र वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासस्य; अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥५८॥

(अ) (বসন্তসেনা অনুরাগের সহিত দেখিতে দেখিতে চলিয়া গেল)।

চারুদত্ত। বয়স্য! বসন্তসেনা গিয়াছেন। অতএব আইস, আমরাও বাড়ী যাই।

কারণ, এই রাজপথ জনশূন্য; কেবল প্রহরীরা বিচরণ করিতেছে। ওদিকে প্রতারণার নিবারণ করিতে হইবে। যে হেতু, রাত্রিতেই বহুতর বিঘ্ন ঘটে ॥৫৮॥

विदू । जधा भवं आणवेदि । (ठ)

इति निष्क्रान्तौ ।

इति मृच्छकटिके अलङ्कारन्यासो नाम प्रथमोऽङ्कः । (ड)

(ठ) यथा भवानाज्ञापयति ।

(ट) परीति । सुवर्णभाण्ड' स्वर्णालङ्कारः । "भाण्ड' भूषणमात्रेऽपि" इति हारावली ।

(ड) इतीति । अलङ्कारस्य न्यासो निक्षेपो यस्मिन् सः, नाम नाम्ना अलङ्कारन्यास इत्यर्थः । प्रथमोऽङ्कः समाप्त इति शेषः ।

"प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।" इत्यादिकम्—

"अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः ॥" इत्यस्याङ्कलक्षणं साहित्यदर्पणादाबुन्नेयमिति ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायां मृच्छकटिकटीकायां वसन्तसुषमासमाख्यायां प्रथमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(ट) (पादचारण করিয়া) এই স্বর্ণালঙ্কার রাত্রিতে তুমি রক্ষা করিবে, আর দিনে বর্দ্ধমান রক্ষা করিবে ।

(ঠ) বিদূষক । আপনি যেমন আদেশ করেন । (ইহা বলিয়া উভয়ে চলিয়া গেল) ।

(ড) অলঙ্কারন্যাস নামে প্রথম অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

———:०:———

प्रविश्य चेटी । **अत्ताए अज्जआसआसं सन्देसेण पेसिदम्हि । ता जाव पविसिअ अज्जआसआसं गच्छामि ।** परिक्रम्यावलोक्य च । **एसा अज्जआ हिअएण किंपि आलिहन्ती चिट्ठदि । ता जाव उपसप्पामि ।** (क)

तत. प्रविशति आसनस्था सौत्कण्ठा वसन्तसेना मदनिका च । (ख)

(क) माता आर्य्यासकाश सन्देशेन प्रेषितास्मि । तदृयावत् प्रविश्य आर्य्यासकाश गच्छामि । एषा आर्य्या हृदयेन किमप्यालिखन्ती तिष्ठति । तदृयावत् उपसर्पामि ।

(क) प्रविश्येति । माता वसन्तसेनाया जनन्या, आर्य्याया वसन्तसेनाया: सकाशम्, सन्देशेन केनापि वाचिकेन किञ्चित् वाचिक वक्तुमित्यर्थ: । आलिखन्ती चिन्तयन्ती कमपि विषय चिन्तयन्तीति तात्पर्य्यम् ।

(ख) तत इति । दृश्यकाव्ये एवम्भूतस्थले जहत्स्वार्थलक्षणया सभ्यदृष्टिगोचरत्वं विश्रुधातीत्यर्थोऽभ्युपगन्तव्य: । तेनासनस्थाया: स्वय प्रवेशो नानुपपन्न इति बोध्यम् ।

(क) [कोन दासी प्रवेश करिया ।] माता कोन संवादेव सहित आमाके आर्य्या वसन्तसेनार निकट पाठाईयाछेन । अतएव प्रवेश करिया आर्य्या वसन्तसेनार निकट याई । (पदक्षेपपूर्व्वक दर्शन करिया) एई ये आर्य्या वसन्तसेना मने मने कोन विषय चिन्ता करतः अवस्थान करितेछेन, ता' उँहार निकट याई ।

वसन्त। हञ्जे! तदो तदो?। (ग)

चेटी। अज्जए! ण किंपि मन्तेसि। किं तदो तदो?। (घ)

वसन्त। किं मए भणिदं?। (ङ)

चेटी। तदो तदो। (च)

(ग) हञ्जे! ततस्ततः?।

(घ) आर्य्ये! न किमपि मन्त्रयसि। किं ततस्ततः?।

(ङ) किं मया भणितम्?।

(च) ततस्ततः?।

(ग) वसन्त इति। हञ्जे इति नाट्योक्ती दास्यादीनां सम्बोधनसूचकमव्ययम्। "हञ्जे हञ्जे हलाहूतान नीचं चेटीं सखीं प्रति" इत्यमरः। ईदृशेनाप्राकरणिकप्रश्नेन वसन्तसेनाया गाढ़ीत्कण्ठया नितरामन्यमनस्कता व्यज्यते।

(घ) चेटी इति। मन्त्रयसि आलपसि। तथापि "किं ततस्ततः" इति कथं पृच्छ्यत इत्यर्थः।

(च) चेटी इति। "ततस्ततः" इति भणितमित्यर्थः।

(খ) (তদনন্তর আসনস্থ উৎকণ্ঠিত বসন্তসেনার ও মদনিকার প্রবেশ।)

(গ) বসন্তসেনা। ওলো! তা'র পর, তা'র পর?।

(ঘ) দাসী (মদনিকা)। আর্য্যে! আপনি কোন বিষয়ে ত আলাপ করিতেছেন না। তবে "তা'র পর তা'র পর" বলিয়া কি জিজ্ঞাসা করিতেছেন?।

(ঙ) বসন্তসেনা। আমি কি বলিয়াছি?।

(চ) দাসী। "তা'র পর, তা'র পর"।

वसन्त। सभ्रूक्षेपम्। **आं एव्वं ?।** (छ)

उपसृत्य प्रथमा चेटी। **अज्जए! अत्ता आदिसदि—ण्हादा भविअ देवदाणं पूअं णिव्वत्तेहि त्ति।** (ज)

वसन्त। हञ्जे! **विण्णवेहि अत्तं, अज्ज ण ण्हाइस्सं; ता बम्हणो ज्जेव पूअं णिव्वत्तेदु त्ति।** (झ)

चेटी। जं **अज्जआ आणवेदि।** (ञ) इति निष्क्रान्ता।

मद। **अज्जए! सिणेहो पुच्छदि, ण पुरोभाइदा; ता किं णीदं ?।** (ट)

(छ) आं, एवम् ?।

(ज) आर्य्ये! माता आदिशति, स्नाता भूत्वा देवतानां पूजां निर्वर्त्तयेति।

(झ) हञ्जे! विज्ञापय मातरम्, अद्य न स्नास्यामि! तदब्राह्मण एव पूजां निर्वर्त्तयतु इति।

(ञ) यदार्य्या आज्ञापयति।

(छ) वसन्त इति। "आं" इति स्मरणार्थमव्ययम्। "आं स्मरनिश्चयस्मृत्योः" इति मेदिनी। एवं भणितम् ? इति काकुः। अनेनाप्यन्यमनस्कता व्यज्यते।

(झ) वसन्त इति। ब्राह्मणः पूजकब्राह्मणः। निर्वर्त्तयतु मम प्रतिनिधिभावेन निष्पादयतु।

(छ) বসন্তসেনা। আ! এইরূপ?।

(জ) প্রথম দাসী। (নিকটে যাইয়া) মাতা আদেশ করিতেছেন—"স্নান করিয়া ইষ্টদেবতার পূজা সম্পন্ন কর।"

(ঝ) বসন্তসেনা। ওলো! মাতাকে জানাও—"আজ স্নান করিব না; তা' ব্রাহ্মণই পূজা সম্পাদন করুন।"

(ঞ) প্রথম দাসী। আপনি যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

वसन्त। मदणिए! केरिसिं मं पेक्खसि?। (ठ)

मद। अज्जआए सुस्सहिअअत्तणेण जाणामि—हिअअगदं कंपि अज्जआ अहिलसदि त्ति। (ड)

वसन्त। सुट्ठु, तुए जाणिदं। परहिअअग्गहणपण्डिआ मदणिआ क्खु, तुमं। (ढ)

मद। पिअं मे पिअं। को क्ख णाम अज्ज अत्तभोदीए अणुगहिदो मह्हसवे तरुणजणो (१) ता कधेदु अज्जआ, किं राआ राअवल्लहो वा सेवीअदि?। (ण)

(ट) आर्ये! स्नेहः पृच्छति, न पुरोभागिता; तत् किं न्विदम्?।

(ठ) मदनिके! किदृशीं मां प्रेक्षसे?।

(ड) आर्यायाः शून्यहृदयत्वं न जानामि, हृदयगतं कमपि आर्या अभिलषतीति।

(ढ) सुष्ठु त्वया ज्ञातम्। परहृदयग्रहणपण्डिता मदनिका खलु त्वम्।

(ट) मद इति। पुरोभागिता केवलदोषदर्शित्वम्। तथा च तवेमामुत्कण्ठितावस्थां विलोक्य स्नेहवशादेव पृच्छामि, न पुनरस्यामवस्थायां दोषदर्शनादित्यर्थः। "दोषैकदृक् पुरोभागी" इत्यमरः।

(ढ) वसन्त इति। परस्य हृदयग्रहणे चित्तवृत्तिबोधे पण्डिता निपुणा।

(ट) मदनिका। आर्ये! स्नेह जिज्ञासा करितेछे; किन्तु दोषदर्शिता नहे। ता' ए घटनाटा कि?।

(ठ) वसन्तसेना। मदनिका! आमाके कि रकम देखितेछ?।

(ड) मदनिका। आपनार हृदयेर शून्यतानिबन्धन बुझितेछि—आपनि मनोगत कोन लोककके (पाइते) इच्छा करेन।

(ढ) वसन्तसेना। तुमि ठिक् बुझियाछ। परेर मनोवृत्ति बुझिते तुमि निपुण मदनिका किना!।

---

(१) कामी क्खु णाम एसो भवं। अणुगहिदो महसवो तरुणजणेण।

वसन्त। हञ्जे! रमिदुमिच्छामि, ण सेविदुं। (त)

मद। विज्जाविसेसालङ्किदो किं कोवि वम्हणजुआ कामीअदि?। (थ)

वसन्त। पूअणीओ मे वम्हणजणो। (द)

मद। किं अणेअ-णअराहिगमण-जणिद-विहव-वित्थारो वाणिअजुआ वा कामीअदि। (ध)

(ण) प्रिय मे प्रियम्। कः खलु नाम अद्य अवभवत्या अनुगृहीतो महोत्सवे तरुणजनः? तत् कथयतु आर्या, किं राजा राजवल्लभो वा सेव्यते?।

(त) हञ्जे! रन्तुमिच्छामि, न सेवितुम्।

(थ) विद्याविशेषालङ्कृतः किं कोऽपि ब्राह्मणयुवा काम्यते?

(द) पूजनीयो मे ब्राह्मणजनः।

(ध) किम् अनेक-नगराभिगमन-जनित-विभवविस्तारो वाणिजयुवा वा काम्यते?

(ण) मद इति। प्रिय तवेदमङ्गीकरणमित्यर्थः। अवभवत्या मान्यया त्वया। सेव्यत इति भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना; सेवितुं गुणैर्भूषयितुं इत्यर्थः।

(त) वसन्त इति। न सेवितुं न चामरान्दोलनादिना केवलमेव गुणैर्भूषितुम्।

(द) वसन्त इति। पूज्यपूजकभावे सति रमणमनुचितम्, तस्य समानविषयत्वात्; अतो ब्राह्मणयुवानं न कामयामीति भावः।

(ण) মদনিকা। প্রীতিকর, আমার বড়ই প্রীতিকর। আজ মহোৎসবে আপনি কোন্ যুবককে অনুগৃহীত করিলেন, তাহা আপনি বলুন। রাজা, না কোন রাজবল্লভের পরিচর্য্যা করিবেন?।

(ত) বসন্তসেনা।.....আমি পরিচর্য্যা করিতে ইচ্ছা করি না।

(থ) মদনিকা। বিদ্যাবিশেষালঙ্কৃত কোনও ব্রাহ্মণযুবককে কামনা করেন?।

(দ) বসন্তসেনা। ব্রাহ্মণ আমার পূজনীয়।

वसन्त। हञ्जे ! उवारूढसिणेहं पिपणइजणं परिच्चइअ देसंतरगमणेण वाणिअजणो महन्तं विओअजं दुक्खं उप्पादेदि। (न)

मद। अज्जए ! ण राआ, ण राअवल्लहो, ण बम्हणो, ण वाणिअजणो। ता को दाणिं सो भट्टिदारिआए कामीअदि ?। (प)

(न) हञ्जे ! उपारूढस्नेहमपि प्रणयिजनं परित्यज्य देशान्तरगमनेन वाणिजजनो महत् वियोगजं दुःखमुत्पादयति।

(प) आर्य्ये ! न राजा, न राजवल्लभः, न ब्राह्मणः, न वाणिजजनः। तत् क इदानीं सः, भर्तृदारिकया काम्यते ?।

(ध) मद इति। अनेकेषु नगरेषु अभिगमनेन वाणिज्यार्थगमनेन जनितो विभवविस्तारो धनसम्पत्तिर्यस्य सः। वणिजः अयमिति वाणिजः स चासौ युवा चेति सः।

(न) वसन्त इति। उपारूढः उत्पन्नः स्नेहोऽनुरागो यस्य तम्, प्रणयिजनम् अनुरागिणीं कामिनीम्। अत्र उपारूढस्नेहमित्यनेनैवोपपत्तौ पुनः प्रणयिपदेन प्रणयस्य परस्परवृत्तित्वं सूचितम्।

(प) मद इति। यो भर्तृदारिकया काम्यत इति यच्छब्दः सामर्थ्यादवगन्तव्यः।

(ध) মদনিকা। তবে, বহুতর নগরে (সহরে) গমন, যাহার বিপুল সম্পত্তি জন্মাইয়া দিয়াছে; সেইরূপ কোন বণিক্ যুবককে কি কামনা করেন ?।

(ন) বসন্তসেনা। যাহার হৃদয়ে স্নেহ বদ্ধমূল হইয়াছে, সে'রূপ প্রণয়ীজনকেও পরিত্যাগ করিয়া দেশান্তরে গমন করায় বণিক্ লোক, বড়ই বিরহদুঃখ উৎপাদন করেন।

(প) মদনিকা। আর্য্যে ! রাজা না, রাজবল্লভ না, ব্রাহ্মণ না এবং বণিক্ না, তবে সে কে ?. যাহাকে আপনি কামনা করেন।

वसन्त। हञ्जे! तुमं मए सह कामदेवाअदणुज्जाणं गदा आसि। (फ)

मद। अज्जए! गदम्हि। (ब)

वसन्त। तहवि मं उदासीणा विअ पुच्छसि?। (भ)

मद। जाणिदं। किं सो ज्जेव? जेण अज्जआ सरणागदा अब्भुववण्णा। (म)

वसन्त। किं णामहेओ क्खु सो?। (य)

मद। सो क्खु सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि। (र)

(फ) हञ्जे! त्वं मया सह कामदेवायतनोद्यानं गता आसीः।

(ब) आर्य्ये! गतास्मि। (भ) तथापि मामुदासीनेव पृच्छसि?।

(म) ज्ञातम्। किं स एव? येनार्य्या शरणागता अभ्युपपन्ना।

(य) किं नामधेयः खलु सः?। (र) स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति।

(भ) वसन्त इति। उदासीनेव अविदितवृत्तान्तेव।

(म) मद इति। आर्य्या भवती, शरणागता आश्रयप्रार्थिनी सतीत्यर्थः, अभ्युपपन्ना गृहीता आश्रयदानाय अङ्गीकृतेति तात्पर्य्यम्।

(फ) বসন্তসেনা। ওহে! তুমি আমার সঙ্গে কামদেবায়তনোদ্যানে গিয়াছিলে?।

(ব) মদনিকা। আর্য্যে! গিয়াছিলাম।

(ভ) বসন্তসেনা। তথাপি অবিদিতবৃত্তান্তের ন্যায় জিজ্ঞাসা করিতেছ কেন?।

(ম) মদনিকা। বুঝিতে পারিয়াছি। তিনিই কি? আপনি শরণাগত হইলে যিনি আশ্রয় দান করিতে স্বীকার করিয়াছিলেন।

(য) বসন্তসেনা। তাঁহার নাম জানি কি?

বসন্ত। অই! ণামং পুচ্ছিদাসি। (ল)

মদ। সো ক্খু অজ্জএ! সুগহীদণামহেঅ্যো অজ্জচারুদত্তো ণাম। (ব)

বসন্ত। সহর্ষম্। সাহু! মদণিএ! সাহু। সুট্ঠু তুএ জাণিদং। (শ)

মদ। স্বগতম্। এব্বং দাব। প্রকাশম্। অজ্জএ! দলিদ্দো ক্খু সো সুণীঅদি। (ষ)

(ল) অয়ি! নাম পৃষ্টামি।

(ব) স খলু আর্য্যৈ! সুগৃহীতনামধেয় আর্য্যচারুদত্তো নাম।

(শ) সাধু মদনিকে! সাধু, সুষ্ঠু ত্বয়া জ্ঞাতম্।

[ষ] এবং তাবৎ। আর্য্যে! দরিদ্রঃ খলু স শ্রূয়তে।

(র) মদ ইতি। শ্রেষ্ঠিচত্বরে বণিজামঙ্গনে বণিক্‌পল্ল্যামিত্যর্থঃ।

(ব) মদ ইতি। সুগৃহীতং বদান্যত্বেন সর্বৈঃ কথিতং নামধেয়ং নাম যস্য সঃ।

(শ) বসন্ত ইতি। সুষ্ঠু সম্যক্।

(ষ) মদ ইতি। "এব তাবৎ" ইত্যুক্ত্বা অনুগমস্যাঃ পরীক্ষিষ্যে ইতি বাক্যশেষঃ।

(ব) মদনিকা। তিনি বণিক্‌পাড়ায় বাস করেন।

(ল) বসন্তসেনা। ওহে! তোমার নিকট নাম জিজ্ঞাসা করিয়াছি।

(ব) মদনিকা। আর্য্যে! সকলেই তাঁহার নাম উচ্চারণ করে। তাঁহার নাম—'চারুদত্ত'।

(শ) বসন্তসেনা। (আনন্দের সহিত) বেশ্, মদনিকা! বেশ্। তুমি ঠিক্ জানিয়াছ।

(ষ) মদনিকা। (স্বগত) এইরূপ বলিব। (প্রকাশ্যে) আর্য্যে! তাঁহাকে দরিদ্র বলিয়া শুনিয়াছি।

वसन्त। अदो ज्जेव कामीअदि। दलिद्दपुरिससङ्कन्तमणा क्खु गणिआ लोए अवअणीआ भोदि। (स)

मद। अज्जए! किं हीणकुसुमं सहआरपादवं महुअरीओ उण सेवन्ति?। (ह)

वसन्त। अदो ज्जेव ताओ महुअरीओ दुच्चन्ति। (च)

[स] अतएव कामयते। दरिद्रपुरुषसंक्रान्तमनाः खलु गणिका लोके अवचनीया भवति।

[ह] आर्ये! किं हीनकुसुमं सहकारपादपं मधुकर्यः पुनः सेवन्ते?।

[च] अतएव ता मधुकर्य उच्यन्ते।

(स) वसन्त इति। दरिद्रपुरुषे संक्रान्तमासक्तं मनो यस्याः सा। अवचनीया अनिन्दनीया धनलोभित्वेन या निन्दा तद्विरहितेत्यर्थः। (ह) मद इति। सहकारपादपमाम्रतरुम्। किं पुनः सेवन्ते अपि तु कथमपि नेत्यर्थः। तथा च मधुकर्यो यथा हीनकुसुमं सहकारपादपं न सेवन्ते, गणिका अपि तथा हीनधनं पुरुषं न सेवन्ते इति हि रीतिरिति भावः।

अतएवात्र अप्रस्तुतसमात् प्रस्तुतसमप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः।

(च) वसन्त इति। अतएव हीनकुसुमसहकारपादपसेवनाभावादेव। तथा च मधु कुर्वन्तीति मधुकर्य इति व्युत्पत्त्या भ्रमरीणां मधुकरणावश्यकतया सपुष्पपादप-सेवनमेवावश्यकम्, मम तु धनसम्पत्तिकरणानावश्यकतया धनिसेवनमप्यनावश्यकमेवेति भावः।

(স) বসন্তসেনা। এই জন্যই তাঁহাকে কামনা করি। দরিদ্র পুরুষের প্রতি অনুরাগিণী বেশ্যা, লোকসমাজে অনিন্দনীয়া হয়।

(হ) মদনিকা। আর্য্যে! ভ্রমরীগণ পুষ্পবিহীন আম্রবৃক্ষের সেবা করে কি?।

(ক) বসন্তসেনা। এই জন্যই তাহাদিগকে 'মধুকরী' বলে।

मद । अज्जए ! जइ सो मणीसिदो, ता कीमदाणिं सहसा ण अहिसारीअदि ? । (क)

वसन्त । हञ्जे ! सहसा अहिसारीअन्तो पच्चुअआर-दुव्वलदाए मा दाव सो जणो दुल्लहदंसणो पुणो भविस्सदि । (ख)

मद । किं अदो ज्जेव सो अलङ्कारो तस्स हत्थे णिक्खित्तो ? । (ग)

[क] आर्ये ! यदि स मनीषितः, तत् किमेतदानीं सहसा नाभिसार्यते ? ।

[ख] हञ्जे ! सहसा अभिसार्यमाणः प्रत्युपकारदुर्बलतया मा तावत्, स जनो दुर्लभदर्शनः पुनर्भविष्यति ।

[ग] किम् अतएव सोऽलङ्कारस्तस्य हस्ते निक्षिप्तः ? ।

अत्र अक्षरसंघातो नाम नाट्यलक्षणम्—"वर्णानाक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितः" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(क) मद इति । स चारुदत्तः, मनीषितः अभिलषितः । अभिसार्यते दूतीं संप्रेष्य सङ्केतस्थानमानीयते ।

(ख) वसन्त इति । प्रत्युपकारे मद्यमुपयुक्तधनदाने दुर्बलतया दरिद्रत्वादशक्ततया स जनश्चारुदत्तः । मा न भविष्यति । इति हेतोर्नाभिसार्यत इति वाक्यशेषः ।

(ग) मद इति । अतएव प्रत्युपकारदुर्बलत्वादेव । निक्षिप्तो न्यासीकृतः । तथा च तमलङ्कारं दत्त्वैव सुलभदर्शनो भवेदित्याशयः ।

(क) मदनिका । आर्ये ! यदि তাঁহাকে কামনা করিয়া থাকেন, তবে এখনই তাড়াতাড়ি তাঁহাকে সঙ্কেতস্থানে আনাইতেছেন না কেন ? ।

(খ) বসন্তসেনা । ওলো ! হঠাৎ তাঁহাকে আনাইলে, তিনি প্রত্যুপকার করিতে কাতর হইবেন, তাহাতে পুনরায় তাঁহার দর্শন দুর্লভ হইবে ; তাহা না হয় (সেই জন্য হঠাৎ আনাইতেছি না) ।

वसन्त। सुट्ठु, दे जाणिदं। (घ)

नेपथ्ये। अले भट्टा! दश-सुवस्सस्स (१) लुद्धु, जूद-अरु पपलीणु पपलीणु। ता गेण्ह, गेण्ह, चिट्ठ चिट्ठ, दूलात् पदिट्ठोमि। (ङ)

[घ] सुष्ठु ते ज्ञातम्।

[ङ] अरे भट्टारक! दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः। तद्-गृह्यतां गृह्यताम्। तिष्ठ तिष्ठ, दूरात् प्रदृष्टोऽसि।

(घ) वसन्त इति। सुष्ठु सम्यक्। ज्ञातमिति भावे प्रत्ययात् ते इति कर्त्तरि षष्ठी। "हर्ष्ण! तदो तदो" इत्यारभ्य एतदन्तं यावत् उद्घोषो नाम सुखसन्धेरङ्गम्। अनुरागरूपस्य बीजार्थस्य नायिकागतत्वेन पुनरपि प्रग्रहात्, "बीजार्थस्य प्रग्रहः स्यादुद्घोषः" इति दर्पणलक्षणात्।

न च विधानं परिभावनाच्च नाम अङ्गमुल्लङ्घ्य प्रागुद्घोषनिवेशे आलङ्कारिकक्रमविपर्ययः इति वाच्यम्—"एतानि चाङ्गानि उक्तानेव पौर्वापर्य्येण भवन्ति। अङ्गान्तराणि तु अन्यथापि" इति दर्पणकृतैवाभिहितत्वात्।

(ङ) "नासूचितं विशेत् पात्रम्" इत्यालङ्कारिकैरसूचितपात्रप्रवेशनिषेधात् संवाहकस्य प्रवेशं सूचयितुं नेपथ्यात्, माथुरस्योक्तिरियम्। भट्टारक! सभिक! दशानां सुवर्णानां समाहार इति दशसुवर्णं तस्य द्यूतक्रीडायां पणीकृत्य हारितानां दशसंख्यक-स्वर्णमुद्राणामित्यर्थः, निमित्त इति शेषः, रुद्ध आवद्धीकृतः, द्यूतकरः संवाहको नाम अक्षक्रीडाकारी। गृह्यतां धर, तन्मुद्रायाहरणार्थमिति भावः। तिष्ठेत्यादिकन्तु पलायमानं संवाहकं प्रत्येव उक्तमिति बोध्यम्।

(ग) मदनिका। এই জন্যই কি সেই অলঙ্কার তাঁহার হাতে গচ্ছিত রাখিয়াছেন?।

(घ) वसन्तसेना। তুমি ঠিক্ জানিয়াছ।

(१) दशसुवर्णाद्।

प्रविश्य अपटीक्षेपेण संभ्रान्तः संवाहकः । कष्टं एषो जूदिअलभावो । हीमाणहे ! (१) (च)

णव-बन्धण-मुक्काए विअ गद्दहीए
हा ! ताड़िदो म्हि गद्दहीए ।
अङ्गलाअमुक्काए विअ शत्तीए
घड़ुक्को विअ घादिदो म्हि शत्तीए (२) ॥१॥

[च] कष्ट एष द्यूतकरभावः । आश्चर्यम् !

नव-बन्धन-मुक्तयेव गर्दभ्या हा ताडितोऽस्मि गर्दभ्या ।
अङ्गराज-मुक्तयेव शक्त्या घटोत्कच इव घातितोऽस्मि शक्त्या ॥१॥

सुवर्णपरिमाणमाह मनुः—"पञ्चकृष्णलको भाषस्ते सुवर्णस्तु षोडश" इति ।

(च) प्रविश्येति । अपटीक्षेपेण यवनिकाया अनपसारणेन, "पटीक्षेपो न कर्त्तव्य आर्त्तराजप्रवेशने" इत्यालङ्कारिकनियमात् संवाहकस्य च आर्त्तत्वादिति भावः । सभ्रान्त-स्वस्तव्यस्तचित्तः । संवाहयति गात्रं सम्मर्दयतीति संवाहकः । इममर्थज्ञोऽयं स्वयमेव परस्तात् व्यक्तीकरिष्यति । कष्टः कष्टकरः ।

नवेति । नव बन्धनान्मुक्ता प्रत्यावितया, गर्दभ्या गर्दभस्त्रिया इव, गर्दभ्या वराटिकया पणार्धरचितकपर्दकनिचयैरित्यर्थः, ताडितोऽस्मि हारितसुवर्णान् दातुमशक्तत्वात् प्रहृतोऽस्मि । हा खेदे । परञ्च, अङ्गराजेन कर्णेन मुक्तया निक्षिप्तया, शक्त्या अस्त्रविशेषेण,

(च) নেপথ্যে। ও প্রভু! দশখানি মোহরের জন্য আবদ্ধ দ্যূতকর, পলাইল পলাইল; তা' ধরুন ধরুন। ওরে! দাঁড়া দাঁড়া; দূর হইতে তোকে দেখিয়াছি।

(१) क्वचित् "हीमाणहे" इति पूर्वं पठितम् ।

(२) णवबन्धणमुक्की विअ गद्दही हा ! ताड़िदोम्हि अङ्गलाअमुक्काए शत्तीए घड़ुक्की विअ घादिदोम्हि ।

लेखअ-वावड़-हिअअं गद्दिअं दट्ठुण झत्ति पव्भट्ठे।
एण्हिं मग्ग-णिवड़िदो (१) कं णु क्खु सरणं पवज्जे ॥२॥

लेखक-व्यापृत-हृदयं सभिकं दृष्ट्वा झटिति प्रभ्रष्टः।
इदानीं मार्गनिपतितः कं नु खलु शरणं प्रपद्ये ॥२॥

घटोत्कचस्यदाख्यो हिडिम्बापुत्र इव, शक्त्या यष्टिविशेषेण घातितोऽस्मि सभिकेन प्रयोजकेन केनचित् प्रयोज्येन कर्त्रा पुनः प्रहारितोऽस्मि।

अत्र यमकहयस्य श्रौतोपमाद्वयस्य च मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः।

गर्द्दभीति वराटिका नाम। "गर्द्दभीशुल्किके आर्घीति प्रसिद्धद्यूतके कपर्द्दकनामधेय" इति पृथ्वीधरः। "चिपजातिः" इति च पृथ्वीधरः ॥१॥

लेखकेति। सभिकं सभाध्यक्षम्, लेख एव लेखकः, द्यूतसम्बन्धीययत्किञ्चिल्लेखनं तत्र व्यापृतम् आसक्तं हृदयं यस्य तम्, अतएव मत्पलायनं लक्षयितुमशक्तमिति भावः। दृष्ट्वा झटिति तत्क्षणादेव प्रभ्रष्तस्तेषामवरोधात् विच्युतः। इदानीं मार्गे राजपथे निपतित उपस्थितः सन्, कं नु खलु जनम्, शरणं रक्षकम्, प्रपद्ये प्राप्नोमि।

अत्र आक्षेपोऽपसरणेन दूतकरसंहतिभेदनात् भेदो नाम मुखसन्ध्यङ्गम्। यथा साहित्यदर्पणे—

"भेदः संहतिभेदनम्" इति। "गाथा" इति पृथ्वीधरः ॥२॥

(চ) (যবনিকা অপসারণ না করিয়া প্রবেশপূর্বক ব্যস্তচিত্ত) সংবাহক। এই দ্যূতকরভাব বড়ই কষ্টকর। আশ্চর্য্য! (কারণ—)

হায়! বন্ধন হইতে নূতন মুক্ত গর্দ্দভীর ন্যায় বরাটিকা নিক্ষেপদ্বারা তাড়িত হইয়াছি এবং কর্ণনিক্ষিপ্ত শক্তির ন্যায় যষ্টিদ্বারা, ঘটোৎকচের ন্যায় প্রহারিত হইয়াছি ॥১॥

সভাপতিকে লেখায় ব্যাপৃতচিত্ত দেখিয়া হঠাৎ পলাইয়া আসিয়াছি। এখন পথে আসিয়া পড়িয়াছি; কিন্তু কাহার শরণ লইব? ॥২॥

(১) मग्गाणिवड़िदे।

ता जाव एदे शङ्किअ-जूदिअला अन्नदो मं अन्वेशन्ति, ताव (१) इदो विप्पड़ीवेहिं पादेहिं एदं शुन्नदेउलं पविशिअ देवीभविश्शं । बहुविधं नाट्यं कृत्वा तथा स्थितः । (छ)

ततः प्रविशति माथुरो द्यूतकरश्च । (ज)

माथुरः । अले भट्टा ! दशसुवण्णाह लुद्धु जूदअरु पपलीणु पपलीणु । ता गेण्ह गेण्ह । चिट्ठ चिट्ठ ; दूलात् पदिट्ठोसि । (झ)

[छ] तदयावत् एतौ सभिक-द्यूतकरौ अन्यतो मामन्विष्यतः, तावत् इतो विप्रतीपाभ्यां पादाभ्यामेतत् शून्यदेवकुलं प्रविश्य देवीभविष्यामि ।

[झ] अयमंशस्तु प्रागेवानूदितः ।

(छ) तदिति । विप्रतीपाभ्यां विपरीताभ्याम् । शून्यदेवकुलं देवविग्रहहीनं देवगृहम् । अहं देवी भविष्यामीति देवीभविष्यामि, च्विप्रत्ययः । देवविग्रहवदवस्थास्ये इत्यर्थः । नाट्यमङ्गभङ्गीम् । तथा देवविग्रहवत् ।

अत्र कपटं नाम नाट्यालङ्कारः । तथा च दर्पणे—"कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ।"

(ज) तत इति । माथुरो नाम कश्चित् । द्यूतकरश्च संवाहकभिन्नः अपरः ।

(झ) माथुर इति । प्राग्व्याख्यातमेतत् ।

(छ) তা' যে পর্য্যন্ত এই সভাপতি ও দ্যূতকর আমাকে অন্যদিকে অন্বেষণ করে, ইতিমধ্যে আমি বিপরীতভাবে পদক্ষেপ করিয়া (পিছন ফিরিয়া যাইয়া) এই শূন্য দেবগৃহে প্রবেশ করিয়া, দেবতা হই । (বহুবিধ অভিনয় করিয়া, দেবতার প্রতিমার ন্যায় থাকিল) ।

(জ) তাহার পর মাথুর ও দ্যূতকর প্রবেশ করিল ।

(ঝ) মাথুর । ওরে প্রভু ! দশখানি মোহরের জন্য আবদ্ধ সেই

(१) ताव छुक्कं ।

द्यूत। जइ वज्जसि (१) पादालं इन्दं शलणं जासि।
सहिअं वज्जिअ एक्कं रुद्दो वि ण रक्खिदुं तरइ ॥३॥

माथुरः। कहिं कहिं सुसहिअ-विप्पलम्भआ!
पलासि ले! भअपलिवेविदङ्गआ।
पदे पदे सम-विसमं खलन्तआ
कुलं जसं अदिकसणं कलेन्तआ ॥४॥

यदि व्रजसि पातालं इन्द्रं शरणं यासि।
सभिकं वर्जयित्वा एकम् रुद्रोऽपि न रक्षितुं तरति ॥३॥
कस्मिन् कस्मिन् सुसभिकविप्रलम्भक! पलायसे रे भयपरिवेपिताङ्गक!।
पदे पदे समविषमं स्खलन् कुलं यशः अतिकृष्णं कुर्वन् ॥४॥

यदीति। यदि त्वं पातालं व्रजसि आत्मरक्षार्थं गच्छसि, अथवा यदि इन्द्रं शरणं यासि रक्षकत्वेन प्राप्नोषि; तथापि एकं सभिकमस्माकं द्यूतसभाध्यक्षं वर्जयित्वा, रुद्रः शिवः, अपिशब्दात् स इन्द्रश्च त्वां रक्षितुं न तरति न पारयिष्यतीत्यर्थः। गाथा जातिः ॥३॥

कस्मिन्निति। सुसभिकं न्याय्यकार्य्यकर्त्तारं सभाध्यक्षं विप्रलम्भयति देयस्यादानात् प्रतारयतीति सः, तत्सम्बोधनम्। भयेन परिवेपितानि सर्वतः कम्पितानि अङ्गानि यस्य तत्सम्बोधनम्। पदे पदे प्रतिपदक्षेपम्, समं समानं विषमं विपरीतप्रकारञ्च यथा स्यात्तथा, स्खलन् गमने भ्रश्यन्, तथा कुलं वंशम्, यशश्च, अतिकृष्णं देयस्यादानेन

द्यूतकर पलाইল পলাইল। তা, ধর ধর। ওরে! দাঁড়া দাঁড়া। দূর হইতে তোকে দেখিয়াছি।

দ্যূতকর। তুই যদি পাতালে যা'স্, কিংবা ইন্দ্রের শরণাপন্ন হ'স্, তথাপি এক সভাপতি ভিন্ন, সে ইন্দ্র বা রুদ্রও, তোকে রক্ষা করিতে পারিবেন না ॥৩॥

(১) জই বজসি···।

दूत। पदं वीक्ष्य। एसो वज्जदि, इअं पणट्ठा पदवी। (अ)

माथुरः। आलोक्य सवितर्कम्। अले! विप्पदीवु पादु। पड़िमाशुस्सु देउलु। विचिन्त्य। धुत्त जूदअरु विप्पदीवेहिं पादेहिं देउलं पविट्ठो। (ट)

(अ) एष व्रजति, इयं प्रनष्टा पदवी।

(ट) अरे! विप्रतीपौ पादौ, प्रतिमाशून्यं देवकुलम्, धूर्त्तो द्यूतकरो विप्रतीपाभ्यां पादाभ्यां देवकुलं प्रविष्टः।

मलिनम्, कुर्वन् सन्, कस्मिन् कस्मिन् स्थाने पलायसे पलाय्य यासि, नैव तथा गन्तव्यसीति भावः।

रुचिरा वृत्तम्—"जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्यैः" इति लक्षणात् ॥४॥

(अ) द्यूत इति। पदं पदचिह्नम्। एष व्रजति, सतः पदचिह्नपातादित्याशयः। प्रनष्टा विलुप्ता, पदवी पन्थाः, इतः परं पदचिह्नापतनादिति भावः। एतेन तद्देवगृहचत्वरस्य सन्मार्गत्व क्षुद्रबालुकाकीर्णत्वञ्च प्रतीयते।

(ट) माथुर इति। विप्रतीपौ विपरीतौ देवगृहात् प्रधानपथाभिमुखावित्यर्थः, पादौ पादचिह्नानि। अतः कश्चित् देवगृहान्निर्गत्य प्रधानपथमारूढ इति प्रथमतः प्रत्येतव्यमिति भावः; किन्तु एतत् देवकुलं प्रतिमाशून्यमासीदिति प्रागदृष्टमित्यर्थः। अतस्तत्पूजाद्यसम्भवेन कस्यचिदेतद्गृहप्रवेशस्याप्यसम्भवात् विपरीतपदचिह्नस्याप्यसम्भव एवेत्यभिप्रायः। विचिन्त्य तत्किमेतदिति मनसि समालोच्य। विप्रतीपाभ्यां विपरीताभ्याम् अन्यत्प्रतारकार्थं

माथुर। ওরে ন্যায্য-কার্য্য-কারি-সভাধ্যক্ষ-প্রতারক! ভয়ে তোর অঙ্গ কাঁপিতেছে, তুই প্রতিপদক্ষেপে সমান ও বিপরীতভাবে পড়িয়া যাইতেছিস্ এবং বংশ ও যশকে অতিশয় মলিন করিতেছিস্, এ অবস্থায় কোথায় কোথায় পলাইবি? ॥৪॥

(অ) দ্যূতকর। (পদচিহ্ন দেখিয়া) এই যাইতেছে; এই তাহার পথ লোপ পাইল।

द्यूत। ता अणुसरेम्ह। (ठ)

माथुरः। एव्वं भोदु। (ड)

उभौ देवकुलप्रवेशं निरूपयतः। दृष्ट्वा अन्योन्यं संज्ञाप्य। (ढ)

द्यूत। कधं कट्ठमई पडिमा। (ण)

(ठ) तदनुसरावः। (ड) एवं भवतु।

(ण) कथं काष्ठमयी प्रतिमा।

रथ्याभिमुखीभूय क्रमशः पश्चादपसरणप्रकारेण विन्यस्ताभ्यामित्यर्थः; प्रविष्ट इत्यनुमीयत इति शेषः, नूतनचिह्नदर्शनात् अन्यजनस्य चादर्शनादिति भावः।

अत्र ग्लानिर्नाम नाट्यलक्षणम्—"ग्लानिः कैनचिदंशेन किञ्चिदूनत्वानुमीयते" इति साहित्यदर्पणलक्षणात्।

(ठ) द्यूत इति। अनुसरावः तं संवाहकं नाम द्यूतकरमित्यर्थः।

(ढ) उभाविति। निरूपयतः अभिनयतः। संज्ञाप्य अयमेव 'स संवाहकः' इति नयनभङ्ग्यादिना ज्ञापयित्वा।

(ण) द्यूत इति। काष्ठमयी प्रतिमा नीलपीतादिवर्णैररञ्जिता दारुमयी विग्रहः सम्प्रत्या इवास्या उज्ज्वलवर्णादर्शनादिति भावः। कौतुकोक्तिरियम्।

(ठ) माथुर। (देखिया वितर्कके सहित) ओरे! पायके चिह्नगुलि विपरीतभावे रहियाछे; ओदिके देवगृहओ प्रतिमाशून्य छिल। (चिन्ता करिया) धूर्त्त सेइ द्यूतकर विपरीतभावे पदक्षेप करिया देवगृहे प्रवेश करियाछे।

(ठ) द्यूतकर। तबे अनुसरण करि।

(ड) माथुर। इहाइ हउक।

[ढ] (दुइ जनेइ देवगृहे प्रवेश अभिनय करिल। देखिया, परस्पर सङ्केत करिया।)

[ण] द्यूतकर। ए ये काष्ठमयी प्रतिमा।

माथुरः । अले ! णहु णहु । शैलपड़िमा । इति बहुविधं चालयति । संज्ञाप्य च । **एव्वं भोदु । एहि जूदं किलेम्ह ।** बहुविधं द्यूतं क्रीड़ति । (त)

संवा । द्यूतेच्छाविकारसंवरणं बहुविधं कृत्वा स्वगतम् । **अले !** (थ)

कत्ताशद्दे णिस्सारणअश्श हलइ हड़कं मणुश्शश्श ।
ढक्काशद्दे व्व णड़ाधिवश्श पव्भट्ठलज्जश्श ॥५॥

(त) अरे ! न खलु न खलु । शैलप्रतिमा । एवं भवतु । एहि द्यूतं क्रीड़ावः ।

(थ) अरे ! कत्ताशब्दो निर्नाणकस्य हरति हृदयं मनुष्यस्य ।
ढक्काशब्द इव नराधिपस्य प्रभ्रष्टराज्यस्य ॥५॥

(त) माथुर इति । शैलप्रतिमा, तथैव कृष्णवर्णत्वादिति भावः । इयमपि कौतुकोक्तिः । संज्ञाप्य "अयमेव स संवाहकः" इति नयनभङ्ग्या द्यूतकरं ज्ञापयित्वा । अतीवद्यूतासक्तोऽयं संवाहको द्यूतक्रीड़ां पश्यन् स्वयमेवात्मप्रकाशं करिष्यति, तथा च सति महाकौतुकं भविष्यतीति मत्वा आह—"एहि द्यूतं क्रीड़ावः" इति ।

अतएवात्र परिभावना नाम मुखसन्ध्यङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

"कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावना ।"

कत्ताशब्द इति । इदानीन्तनद्यूतक्रीड़ायां "पीया" इत्यादिशब्दवत् तदानीन्तनद्यूत-क्रीड़ायामर्थविशेषे सङ्केतितः कत्ताशब्दः । "नाणकम् (क्लीं) मुद्राचिह्नितनिष्कादि" इति शब्दकल्पद्रुमः । निष्कश्च चतुःसुवर्णपरिमितः स्वर्णखण्डः "चतुःसौवर्णिको निष्कः" इति मनुवचनात् । तस्मात्र धनसामान्योपलक्षणम् । तथा च प्रभ्रष्टं राज्यं यस्यात्ता-

[त] माथुर । ओरे ! ना ना । पाषाणमयी प्रतिमा । (এই বলিয়া নানারকমে সঞ্চালন করিল ; পরে সঙ্কেত করিয়া) এই হউক, আয় পাশা খেলি । (ইহা বলিয়া নানারূপ পাশা দেখিতে লাগিল ।)

[থ] সংবাহক । (নানারকম দ্যূতেচ্ছাবিকার সংবরণ করিয়া স্বগত) ওরে !

जाणामि ण कीलिश्शं सुमेलु-शिहल-पडण-सण्णिहं जूदं।
तह वि हु कोइलमहुले कत्ताशद्दे मणं हलदि ॥६॥
द्यूत। मम पाठे मम पाठे। (द)

जानामि न क्रीडिष्यामि सुमेरु-शिखर-पतन-सन्निभं द्यूतम्।
तथापि खलु कोकिलमधुरः कर्त्ताशब्दो मनो हरति ॥६॥

(द) मम पाठे मम पाठे।

दृप्तस्य नराधिपस्य, ढक्काशब्द इव गृहान्तरे मङ्गलसूचके वाद्यमानाया ढक्काया ध्वनिरिव; अन्येषां द्यूतक्रीडायां कर्त्ताशब्दः, निर्धनस्य निर्धनस्य मनुष्यस्य हृदयं हरति आकर्षति। किन्तु आत्मनो योग्यत्वाभावात् तं कर्त्तुं न शक्नोतीति भावः।

अत्र अप्रस्तुतनिर्द्धनमनुष्यसामान्याभिधानात् प्रस्तुतस्य निर्द्धनविशेषस्य संबोधकस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, श्रौती उपमा च, अनयोर्मिथोनिरपेक्षतया संसृष्टिः।

विपुला जातिः ॥५॥

जानामीति। सुमेरोः पर्वतस्य शिखरे शृङ्गे स्वर्गात्मके इति भावः, यत् पतनं गमनं तत्सन्निभं तत्तुल्यसुखकरमित्यर्थः, द्यूतं न क्रीडिष्यामि, पणीपयोगिधनाभावादिति भावः, इति जानामि बुध्ये। तथापि खलु कोकिलवत् कोकिलस्वरवत् मधुरः सुश्राव्यः कर्त्ताशब्दो मनो हरति द्यूतं प्रति आकर्षति।

अत्र समासगता तुल्योपमालङ्कारः। आर्या च जातिः ॥६॥

(द) द्यूत इति। पाठे इति तत्कालप्रचलितद्यूतक्रीडायामक्षविशेषे सङ्केतितः शब्दः।

ঢাকের শব্দ যেমন রাজ্যহীন রাজার চিত্ত আকর্ষণ করে, সেইরূপ কর্ত্তার শব্দও, ধনহীন মানুষের চিত্ত আকর্ষণ করে ॥৫॥

সুমেরুশৃঙ্গে আরোহণের ন্যায় সুখকর পাশকক্রীড়া করিব না—ইহা আমি জানি; তথাপি কোকিলের স্বরের ন্যায় মধুর কর্ত্তাশব্দ, আমার চিত্ত আকর্ষণ করিতেছে ॥৬॥

[দ] দ্যূতকর। আমার দিকে, আমার দিকে।

माथुरः। णहु। मम पाठे मम पाठे। (ध)

संवा। अन्यतः सहसोपसृत्य। णं मम पाठे। (न)

द्यूत। लद्धे गोहे। (प)

माथुरः। गृहीत्वा। अले लुत्तदण्डा! गहीदोसि। पअच्छ तं दशसुवण्णं। (फ)

संवा। अज्ज दइश्शं। (ब)

माथुरः। अहुणा पअच्छ। (भ)

[ध] न खलु। मम पाठे मम पाठे।

(न) ननु मम पाठे। [प] लब्धः पुरुषः।

(फ) अरे लुप्तदण्डक! गृहीतोऽसि। प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम्।

(ब) अद्य दास्यामि। (भ) अधुना प्रयच्छ।

(प) द्यूत इति। गोहे इति देशीयशब्दः पुरुषार्थे। स संवाहकाख्यो द्यूतकरः पुरुषो लब्ध इत्यर्थः।

(फ) माथुर इति। लुप्तः अदानात् लोपं प्रापितः, दण्डः पराजयदण्डस्वरूपः दशसुवर्णात्मकपणीकृतपदार्थो येन तत्सम्बोधनम्।

[ध] माथুর। না হে। আমার দিকে, আমার দিকে।

[ন] সংবাহক। (অন্যদিক্ হইতে হঠাৎ উপস্থিত হইয়া) ওহে! আমার দিকে।

(প) দ্যূতকর। বেটাকে পাইয়াছি।

[ফ] মাথুর। (ধরিয়া) ওরে পণলোপকারী! তোকে ধরিয়াছি, সেই দশখানা মোহর দে।

[ব] সংবাহক। আজ দিব।

[ভ] মাথুর। এখন দে।

संवा। दइअ्ं पसादं कलेहि। (म)

माथुरः। अले! णं संपदं पअच्छ। (य)

संवा। शिलु पड़दि। इति भूमौ पतति। (र)

उभौ बहुविधं ताड़यतः।

माथुरः। एसु तुमं हु जूदिअर-मण्डलीए बद्धोम्हि। (ल)

संवा। उत्थाय सविषादम्। कधं जूदिअल-मण्डलीए बद्धोसि। हो! एशे अम्हाणं जूदिअलाणं अलङ्घणीए शमए। ता कुदो दइअ्ं। [व]

(म) दास्यामि, प्रसादं कुरु। (य) अरे! ननु साम्प्रतं प्रयच्छ। (र) शिरः पतति।

(ल) एष त्वं खलु द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽसि।

(व) कथं द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽस्मि। कष्टम्! एषोऽस्माकं द्यूतकराणा-मलङ्घनीयः समयः। तस्मात् कुतो दास्यामि।

(म) संवाहक इति। प्रसादमनुग्रहं कुरु, यथा कालान्तरे दानं स्यादिति भावः।

(र) संवाहक इति। पतति केन प्रकारेण दशसुवर्णान् ददामि इति चिन्तया गात्रात् स्खलति।

(ल) माथुर इति। द्यूतकराणां मण्डल्या समूहेन, बद्धोऽसि "तत्पणीकृतं दशसुवर्णमदत्त्वा गन्तुं न शक्ष्यामि" इत्येवं नियमेनाबद्धीकृतोऽसि।

[म] संवाहक। दिव। অনুগ্রহ কর।

[য] মাথুর। ওরে! এখনই দে।

[র] সংবাহক। মাথা খসিয়া পড়িতেছে। (এই বলিয়া ভূতলে পতিত হইল।)

মাথুর ও দ্যূতকর বহুবিধ প্রহার করিল।

[ল] মাথুর। এই তুই দ্যূতকরমণ্ডলীকর্তৃক বদ্ধ হইলি।

মাথুরঃ। অলে! গণ্ডে কুলু কুলু। [গ]

সংবা। এব্বং কলেমি। দ্যূতকরমুপস্পৃশ্য। অদ্ধং তে দেমি, অদ্ধং মে মুঞ্চদু। [ঘ]

দ্যূত। এব্বং হোদু। [ঙ]

সংবা। সভিকমুপগম্য। অদ্ধস্স গণ্ডে কলেমি, অদ্ধং পি মে অজ্জো মুঞ্চদু। [চ]

(গ) অরে! গণ্ডং কুরু কুরু।

(ঘ) এবং করোমি। অর্দ্ধং তে দদামি, অর্দ্ধং মে মুঞ্চত্।

(ঙ) এবং ভবত্। (চ) অর্দ্ধস্য গণ্ডং করোমি, অর্দ্ধমপি মে আর্য্যো মুঞ্চত্।

(ব) সংবাহক ইতি। সময়ো নিয়মঃ। "সময়ঃ শপথে" ইত্যাদি হেমচন্দ্রঃ।

(গ) মাথুর ইতি। গণ্ডং চিহ্নং বাচা তত্পণার্পণকালনিয়মমিত্যর্থঃ। "জীয়াধা!" ইতি ভাষা। "গণ্ডঃ প্রবীরে চিহ্নে স্যাত্" ইতি বিশ্বঃ।

(ঘ) সংবাহক ইতি। অর্দ্ধং হারিতস্য তস্য দশসুবর্ণস্যেত্যর্থঃ।

(চ) সংবাহক ইতি। সভিকং সভাধ্যক্ষং মাথুরম্। পরব প্রকাশমিত্যভিধানাদবজনান্তিকমিতি বোধ্যম্। গণ্ডমিতি পূর্ব্ববদেবার্থঃ।

[ব] সংবাহক। [উঠিয়া বিষাদের সহিত] দ্যূতকরমণ্ডলীকর্ত্তৃক বদ্ধ হইলাম। হায়! এ যে আমাদের দ্যূতকরদের অলঙ্ঘনীয় নিয়ম। তা' কোথা হইতে দি?!

[গ] মাথুর। ওরে! ওয়াধা কর্, ওয়াধা কর্।

[ঘ] সংবাহক। এইরূপ করিতেছি। [দ্যূতকরকে স্পর্শ করিয়া] অর্দ্ধ তোমাকে দিব, অর্দ্ধ আমাকে ছাড়িয়া দাও।

[ঙ] দ্যূতকর। এইরূপই হউক।

[চ] সংবাহক। [মাথুরের নিকট যাইয়া] অর্দ্ধের ওয়াধা করিতেছি, আর অর্দ্ধ আপনি আমাকে ছাড়িয়া দিন।

माथुरः। को दोसु, एव्वं भोदु।(च)

संवा। प्रकाशम्। अज्ज! अद्धे तुए मुक्के?। (क)

माथुरः। मुक्के। (ख)

संवा। दूतकरं प्रति। अद्धे तुए वि मुक्के?। (ग)

दूत। मुक्के। (घ)

संवा। संपदं गमिश्शं। (ङ)

माथुरः। पअच्छ तं दशसुवस्सं कहिं गच्छसि?। (च)

(च) को दोषः, एवं भवतु। [क] आर्य्य! अर्द्धं त्वया मुक्तम्।

(ख) मुक्तम्। (ग) अर्द्धं त्वयापि मुक्तम्? [घ] मुक्तम्।

(ङ) साम्प्रतं गमिष्यामि। (च) प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम्, कस्मिन् गच्छसि?।

(क) संवाहक इति। मुक्तं परित्यक्तं किमिति काकुः। परवाच्यवम्।

(ङ) संवाहक इति। गमिष्यामि, उभाभ्यामेव युवाभ्यामुभयोरिवाईयोर्मुक्तत्वेन वस्तुतः सम्पूर्णस्यैव मुक्तत्वापातात् तथा च सति ममेदानीं सर्वस्यैव दायित्वाभावादिति भावः।

(क) माथुर। दोष कि, एইরূপই হউক।

(क) সংবাহক। (প্রকাশ্যে) মহাশয়! আপনি অর্দ্ধ ছাড়িয়া দিয়াছেন?।

(খ) মাথুর। ছাড়িয়া দিয়াছি।

(গ) সংবাহক। (দ্যূতকরের প্রতি) তুমিও অর্দ্ধ ছাড়িয়া দিয়াছ?।

(ঘ) দ্যূতকর। ছাড়িয়া দিয়াছি।

(ঙ) সংবাহক। এখন যাই।

संवा। पेक्खध पेक्खध भट्टालआ!। हा संपदं ज्जेव एक्काह अद्धे गण्डे कडे, अवलाह अद्धे मुक्के ; तह वि मं अवलं संपदं ज्जेव मग्गदि। (छ)

माथुरः। गृहीत्वा। धुत्तु! माथुरु अहं णिउणु। एत्थ तुए ण अहं (१) धुत्तिज्जामि। ता पअच्छ तं लुत्तदण्डआ! सव्वं सुवण्णं संपदं। (ज)

(छ) प्रेक्षध्वं प्रेक्षध्वं भट्टारकाः!। हा! साम्प्रतमेव एकस्य अर्द्धं गण्डं कृतम्, अपरस्य अर्द्धं मुक्तम्; तथापि मामबलं साम्प्रतमेव मार्गयति।

(ज) धूर्त्त! माथुरोऽहं निपुणः। अत्र त्वया नाहं धूर्त्तयामि, तत् प्रयच्छ तं लुप्तदण्डक! सर्वं सुवर्णं साम्प्रतम्।

(छ) संवाहक इति। भट्टारकाः! राजानः! मध्यस्थतया राजवन्मानयीया इत्यर्थः। एकस्य संभिकस्य। गण्डं वाचा नियमः। अपरस्य दूतकस्य। मुक्तं तेनैव दूतकरेण परित्यक्तम्। अबलं धनबलहीनं दशसुवर्णं दातुमसमर्थमित्यर्थः, मार्गयति अन्विष्यति तत् दशसुवर्णं प्रार्थयति इति तात्पर्यम्।

(ज) माथुर इति। गृहीत्वा संवाहकं धृत्वा। निपुणः परामिप्रायज्ञाने पटुः। त्वया सार्द्धम्। धूर्त्तं धूर्त्तकार्य्यं करोमीति धूर्त्तयामि। लुप्तदण्डक इति पूर्ववदेवार्थः।

(च) माथुर। সেই দশখানি মোহর দে, যাচ্ছিস্ কোথায়?।

(ছ) সংবাহক। দেখুন দেখুন মহাশয়রা! হায়! এখনই এক-জনের অর্দ্ধে ওষাধা করিয়াছি, অপরের অর্দ্ধ ছাড়িয়া দিয়াছে। তথাপি আমাকে দুর্ব্বল পাইয়া এখনই আবার চাহিতেছে!।

(জ) মাথুর। (ধরিয়া) ধূর্ত্ত! আমি চতুর মাথুর। এ বিষয়ে

(१) एत्थ ण अहं।

संवा। कुदो दइश्शं ?। (झ)

माथुरः। पिदरं विक्किणिअ पअच्छ। (ञ)

संवा। कुदो मे पिदा ?। (ट)

माथुरः। मादरं विक्किणिअ पअच्छ। (ठ)

संवा। कुदो मे मादा ?। (ड)

माथुरः। अप्पाणं विक्किणिअ पअच्छ। (ढ)

संवा। कलेध पशादं, गेध मं लाजमग्गं। (ण)

माथुरः। पमरु। (त)

(झ) कुतो दास्यामि ?। (ञ) पितरं विक्रीय प्रयच्छ। (ट) कुतो मे पिता ?
(ठ) मातरं विक्रीय प्रयच्छ। (ड) कुतो मे माता ?। (ढ) आत्मानं विक्रीय प्रयच्छ।

(ण) कुरुत प्रसादम्। नयत मां राजमार्गम्। (त) प्रसर।

(त) माथुर इति। प्रसर राजमार्गं गच्छ।

আমি তো'র সঙ্গে ধূর্ত্তের কার্য্য করিব না। ওরে পণলোপকারী! সেই সমস্ত সুবর্ণ এখনই দে।

(ঝ) সংবাহক। কোথা হইতে দিব ?।

(ঞ) মাথুর। পিতাকে বিক্রয় করিয়া দে।

(ট) সংবাহক। আমার পিতা কোথায় ?।

(ঠ) মাথুর। মাতাকে বিক্রয় করিয়া দে।

(ড) সংবাহক। আমার মাতা কোথায় ?।

(ঢ) মাথুর। আপনাকে বিক্রয় করিয়া দে।

(ণ) সংবাহক। অনুগ্রহ কর, আমাকে রাজপথে নাও।

(ত) মাথুর। চল।

संवा। एव्वं भोदु। परिक्रामति। अज्जा! क्खिणिध मं इमस्श सहिअस्श हत्थादो दशेहिं सुवस्सकेहिं। इहा आकाशे। किं भणाध? "किं कलइश्शशि" त्ति गेहे दे कम्मकले हुविश्शं। कधं अदइअ पडिवअणं गदे। भोदु, एव्वं इमं अस्सं भणइश्शं। पुनरपि तथैव पठति। कधं एशे वि मं अवधीलिअ गदे। हा! अज्जचालुदत्तश्श विहवे विहडिदे एशे वड्ढामि मंदभाए। (थ)

(थ) एवं भवतु। आर्य्याः! क्षीणोऽहं सामि अस्य सभिकस्य हस्तात् दशभिः सुवर्णैः। किं भणत? 'किं करिष्यसि?' इति। गेहे ते कर्म्मकरो भविष्यामि। कथमदत्त्वा प्रतिवचनं गतः?। भवत्वेवम्, इममन्यं भणिष्यामि। कथमेषोऽपि मामवधीर्य्य गतः?। हा! आर्य्यचारुदत्तस्य विभवे विघटिते एषोऽहं वर्त्ते मन्दभाग्यः।

(थ) संवाहक इति। आकाशभाषितलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

"किं ब्रवीषीति यन्नाम्ना विना पात्रं प्रयुज्यते।
श्रुत्वा वानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम्॥"

कर्म्मकरः भच्छिष्टलेपनभाण्डमार्জ্জनादिकार्य्यकारी भृत्यः। अवधीर्य्य अवज्ञाय। विभवे धनसम्पत्तौ, विघटिते विनष्टे, एषोऽहं मन्दभाग्यो वर्त्ते सञ्जातः।

(थ) সংবাহক। এইরূপই হউক। (পাদচারণ করিতে লাগিল) মহাশয়গণ! দশখানি মোহর দিয়া আমাকে এই সভাধ্যক্ষের হাত হইতে কিনুন। (দেখিয়া শূন্যে) কি বলিলেন—"তুমি কি করিতে পার" ইহা?। আমি আপনার ঘরে কার্য্যকারক (ভৃত্য) হইব। হায়! উত্তর না দিয়াই গেল। হউক, এইরূপ করি, এই অন্য লোককে বলি। (পুনরায় তাহাই বলিল) হায়! এ ব্যক্তিও, আমাকে অবজ্ঞা করিয়া গেল। হায়! আর্য্য চারুদত্তের সম্পত্তি নষ্ট হইলে পরই আমি এইরূপ দুর্ভাগ্য হইয়া পড়িয়াছি।

माथुरः। णं देहि। (द)

संवा। कुदो दइश्शं ?। इति पतति। (ध)

माथुरः। कर्षति। (न)

संवा। अज्जा! पलित्ताअध, पलित्ताअध। (प)

ततः प्रविशति दर्दुरकः। (फ)

दर्दु। भोः! द्यूतं हि नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यम्। (ब)

(द) ननु देहि। (ध) कुतो दास्यामि ?। (प) आर्याः! परित्रायध्वं परित्रायध्वम्।

(ध) संवाहक इति। पतति पादयोरिति शेषः।

(न) माथुर इति। कर्षति तत्सुवर्णग्रहणार्थमाकर्षति।

(फ) तत इति। दर्दुरो भेकस्तद्वदेव द्यूतक्रीडाकालि प्लवनात् दर्दुरक इति नाम, स्वार्थाच्च कप्रत्ययः। अनीचत्वात् शिक्षितत्वाच्चायं संस्कृतं पठति।

(ब) दर्दुरक इति। हि निश्चितम्। न विद्यते सिंहासनं यस्मिन् तत्, राज्यं राज्यस्वरूपम्। तद्वदेव महामोदकरणादिति भावः। नाम इत्यहं सम्भावयामीत्यर्थः। अवाधिकाऽदृष्टैश्चिह्नं रूपकम्।

(द) মাথুর। ওরে! দে।

(ধ) সংবাহক। কোথা হইতে দিব ?। (এই বলিয়া পায়ের উপর পড়িল)

(ন) মাথুর। (টানিতে লাগিল)

(প) সংবাহক। মহাশয়েরা! আমাকে রক্ষা করুন, আমাকে রক্ষা করুন।

(ফ) তদনন্তর দর্দুরকের প্রবেশ।

ন গণয়তি পরাভবং কুতশ্চিৎ
হরতি দদাতি চ নিত্যমর্থজাতম্।
নৃপতিরিব নিকামমায়দর্শী
বিভববতা সমুপাস্যতে জনেন ॥৭॥

তদাসীদ্জনকত্বমেব সমর্থয়তি নেতি। পূর্বগদ্যস্থং দ্যূতমিতি পদমত্রান্বেতীত্যব-ধেয়ম্। তথা চ দ্যূতং কর্তৃ, কুতশ্চিৎ কর্মণ ধনহারণাদিকারণাৎ পরাভবং পরাজয়ম্, ন গণয়তি প্রায়সপি ধনবাহুল্যাৎ ন মন্যতে; অন্যত্র তু কুতশ্চিদপি অন্যস্মাৎ পুরুষাৎ, পরাভবং ন গণয়তি আত্মনঃ প্রভাবাতিশয়াৎ নানুভবতি। তথা দ্যূতম্, নিত্যং সর্বদা, অর্থজাতং পণীভূতধনসমূহম্, হরতি জিত্বা বিজিতজনাদানয়তি, দদাতি চ স্বয়ং বিজিতং সৎ জিতজনায় অর্পয়তি চ। অন্যত্র তু নিত্যম্, অর্থজাতং ধনসমূহম্, হরতি প্রজাভ্যঃ করব্যপেণ গৃহ্লাতি; দদাতি চ সৎপাত্রাদিভ্যো বিতরতি চ। অতএব বিভববতা ধনিনা জনেন, আয়ং জয়েন ধনাগমং দর্শয়তীতি আয়দর্শি দ্যূতম্, আয়ং পশ্যতি স্বয়মেব পশ্যেদিত্যত ইতি আয়দর্শী নৃপতিরিব, নিকামং যথেষ্টং যথা স্যাত্তথা, সমুপাস্যতে আশ্রীয়তে সেব্যতে চ।

অত্র "গণয়তি, হরতি, দদাতি" ইত্যনেকক্রিয়াণামেককর্তৃকারকত্বাৎ দীপকং পূর্ণোপমা চ; অনয়োর্গুণপ্রধানভাবেনাঙ্গাঙ্গিভাবাৎ সঙ্করঃ।

"আয়দর্শী" ইতি দ্যূতপক্ষে ক্লীবলিঙ্গত্বাৎ হ্রস্ব ইকারঃ স্বীকার্যঃ।

পুষ্পিতাগ্রা বৃত্তম্ ॥৭॥

(ব) দর্দুরক। ওহে! পাশাটা লোকের পক্ষে সিংহাসনবিহীন রাজত্ব।

কোন কারণবশতঃ পরাজয়কে গ্রাহ্য করে না; সর্ব্বদা ধনসমূহ হরণও করে, দানও করে এবং সম্পত্তিশালী লোক, রাজার ন্যায় আয়দর্শী পাশাকে যথেষ্ট সেবা করে ॥৭॥

अपि च। द्रव्यं लब्धं द्यूतेनैव दारा मित्रं द्यूतेनैव।
दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥८॥
अपि च। वेता हृतसर्वस्वः पावर-पतनाच्च शोषितशरीरः।
नर्दित-दर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि ॥८॥

द्रव्यमिति। द्यूतेनैव द्रव्यं धनं लब्धं मयेति शेषः। द्यूतेनैव दाराः कलत्रं मित्रं सहृच्च लब्धमिति पूर्वेणैवान्वयः; धनलाभेन धनीभूय परिणयकरणात् तद्धन प्राप्तिलोभेनैव लोकानां सुहृद्भावप्राप्तेरिति भावः। द्यूतेनैव दत्तं दानं कृतम्, भुक्तं भोगश्च कृतः; प्रचुरतरधनलाभादित्याशयः। तथा पुनर्द्यूतेनैव, सर्वं पैतृकसम्पत्त्यादिकमपि नष्टम्, हारित्वादित्यभिप्रायः।

अत्र आर्यायरूपयोर्विरूपयोर्लोभनाश्रयोरेकत्र सङ्घटनाद्विषमालङ्कारः। किन्तु "द्यूतेनैव" इति ह्रस्वस्यापि पादान्तस्थत्वेन गुरुत्वाङ्गीकारान्न हृतवृत्तत्वादोषः। न च "यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तः, तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयम्। प्रथमतृतीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकादेरेव" इति साहित्यदर्पणोक्तं सत्यं च आदिपदेन इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरेव ग्रहणात् अस्य च प्रथमतृतीयपादान्तस्थत्वात् हृतवृत्तत्वादोष एवेति वाच्यम्, तादृशदर्पणोक्तेः प्रमाणाभावात् "विरामे यमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन" इति सामान्याभिधानात्। एतच्च साहित्यदर्पणटीकायां हृतवृत्तताप्रकरणे बहुधा समालोचितमस्माभिः। न वा "द्यूतेनैव" इत्यस्य वारंवारमभिधानात् अनवीकृतत्वदोष इत्यपि वाच्यम्, ईदृशविषये एकशब्दप्रयोगस्यैव चमत्कारजनकत्वात् शब्दान्तरप्रयोगस्य तु तदभावादिति सुधीभिर्विभावनीयम्।

विद्युन्माला वृत्तम्—"मौ मो गौ गौ विद्युन्माला" इति लक्षणात् ॥८॥

वेतेति। वेता "वि" इति यस्याः प्रसिद्धि तया तत्पतनेनेत्यर्थः। हृतं सर्वस्वं यस्य

আরও, আমি দ্যূতদ্বারাই ধন লাভ করিয়াছিলাম; দ্যূতদ্বারাই ভার্য্যা ও মিত্র পাইয়াছিলাম, দ্যূতদ্বারাই দান ও ভোগ করিয়াছিলাম এবং দ্যূত দ্বারাই আবার সমস্ত নষ্ট করিয়াছি ॥৮॥

अयतोऽवलोक्य । **अयमस्माकं पूर्वसभिको माथुर इत एवाभिवर्त्तते । भवतु, अपक्रमितुं न शक्यते । तदवगुण्ठयाम्यात्मानम् ।** बहुविधं नाट्यं कृत्वा स्थितः । उत्तरीयं निरीक्ष्य । (भ)

अयं पटः सूत्रदरिद्रतां गतो ह्ययं पटस्छिद्रशतैरलङ्कृतः ।
अयं पटः प्रावरितुं न शक्यते ह्ययं पटः संवृत एव शोभते ॥१०॥

सः ; पावरः "पोया" इति यस्य प्रसिद्धिस्तस्य पतनाच्च शोषितं दासत्वपणस्यापि हरणात् दुश्चिन्तया शुष्कीकृतं शरीरं यस्य सः । नर्त्तितेन विजेतृगानन्दनृत्येन दर्शितो मार्गः अपसरणपथो यस्मै सः ; तथा कटेन एतद्वनम् दयत्कालमध्ये दास्यामि इति शपथेन तद्दानासम्भवात् शपथभङ्गजनितपापेनेत्यर्थः, विनिपातितः परलोकादपि प्रच्यावितः सन् यामि विजेतः दयया मुक्तत्वात् गच्छामि ।

"शपथे च क्रियाकारे किलिञ्जश्चर्म्मणः कटः" इति विकाण्डशेषः ।

अत्र हारणकार्य्यस्य बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।

इदं वृत्तन्तु इदानीं "तुफानखिला" "फरखिला" इत्यादिनाम्ना प्रचलतीति प्रतीयते ।

आर्य्या जातिः ॥९॥

(भ) अयत इति । पूर्वसभिकः पूर्वसभाध्यक्षः । अपक्रमितुं पलायितुम्, न शक्यते, सन्निहितत्वादिति भावः । अवगुण्ठयामि उत्तरीयवस्त्रेनावृणोमि ।

আরও, 'ত্রি' পড়ায় আমার সর্ব্বস্ব হরণ করিয়াছে ; 'পোয়া' পড়ায় শরীর শুকাইয়া দিয়াছে ; বিজেতাদিগের আনন্দনৃত্য, আমাকে অপসরণের পথ দেখাইয়া দিয়াছে এবং প্রতিজ্ঞাভঙ্গ, আমাকে অধঃপাতিত করিয়াছে ; আমি এই অবস্থায় চলিয়াছি ॥৯॥

(ভ) (সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) এই আমাদের পূর্ব্ববর্ত্তী সভাধ্যক্ষ মাথুর, এই দিকেই আসিতেছে । হউক ; পলাইতে পারিব না । অতএব উত্তরীয় বসনদ্বারা আপনাকে আবৃত করি । (নানারূপ অভিনয় করিয়া অবস্থান করিল । পরে উত্তরীয় বসন দেখিয়া)

अथवा किमयं तपस्वी करिष्यति (म)। यो हि—

पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले।
तिष्ठाम्युल्लम्बितस्तावद्यावत्तिष्ठति भास्करः ॥११॥

अयमिति। अयं पट उत्तरीयवस्त्रम्, सूत्रदरिद्रतां तन्तुहीनतां गतः प्राप्तः, अत्यन्तपुरातनत्वेन सूत्राणां स्खलनादिति भावः। अयं पटः, छिद्रशतैरुल्लङ्घितः, अतीवजीर्णत्वादित्याशयः। अयं पटः, प्रावरितुं देहमाच्छादयितुं न शक्यते, न शक्नोति बहुदहुच्छिद्रपूर्णत्वेन प्रायेणैवाङ्गानां प्रकाशसम्भवादित्यभिप्रायः। अतएव अयं पटः, संवृत एव सङ्कुचितः स्थित एव शोभते।

अस्य वक्तुर्दुरुक्तस्य कदाचित् शकारवत्तुच्छभाषित्वात् ईदृशपाठस्य नृत्यसहभावेन सम्भवाच्च "अयं पटः" इत्यस्य वारंवारमभिधानेऽपि न अनवौक्तत्वदोषः, न वा हि शब्दद्वयस्य वृत्तिपूरणमात्रार्थत्वेऽपि निरर्थकत्वदोषयेति दिक्।

शक्यत इति दैवादिकस्य उभयपदिनः शकधातोः प्रयोगः।

वंशस्थविलं वृत्तम् ॥१०॥

(म) उक्तरूपेण पटेन देहमाच्छाद्य प्रच्छन्नभावेनावस्थानमसम्भावयन्नाह अथवेति। अवगृहनाभावेऽपीत्यर्थः। तपस्वी क्षुद्रः, अयं माथुरः किं करिष्यति परिचयं प्राप्यापि ममेति शेषः, न किमपीत्यर्थः यः अहम्।

पादेनेति। एकेन पादेन गगने, द्वितीयेन च पादेन भूतले, उल्लम्बित ऊर्ध्वलम्बितदेहः सन्, तावत् तिष्ठामि स्थातुं शक्नोमि; भास्करः सूर्यो यावत्तिष्ठति। तथा च अयं माथुर आगत्य तं हारितपणं प्रार्थयन्नप्राप्य यदि एकं चरणमाकाशे अपरञ्च भूतले यावत् सम्भवं प्रसार्य स्थातुमादिशेत्, तथापि तथैव भावेन सूर्यास्तमयपर्यन्तमेव

এই বস্ত্র—সূত্রবিহীন; এই বস্ত্র—শত ছিদ্রে শোভিত; সুতরাং এই বস্ত্র, দেহ আবরণ করিতে সমর্থ হইবে না; অতএব এই বস্ত্র, সঙ্কুচিত (গুটান, ঘোচান) থাকিলেই শোভা পাইবে ॥১০॥

(ম) অথবা, এই ক্ষুদ্র বেটা আমার কি করিবে?।

माथुरः। देहि देहि (१)। (य)

संवा। कुदो दइश्शं। (र)

माथुरः। कर्षति।

दर्दुः। अये! किमितदयतः। आकाश्य। किं भवानाह? "अयं दूतकरः सभिक्षेन खलीक्रियते, न कश्चिन्मोचयति" इति?। नन्वयं दर्दुरो मोचयति। उपसृत्य। अन्तरमन्तरम्। दृष्ट्वा। अये! कथं माथुरो धूर्त्तः, अयमपि तपस्वी संवाहकः। (ल)

(य) देहि देहि। (र) कुतो दास्यामि?।

स्यात्महं शक्नोमि; तदोऽधिकत्वाय न किमपि कर्त्तुं शक्नुयादिति मम परिचय-प्रस्तावेऽपि किं भयमिति भावार्थः सरलार्थश्च ॥११॥

(ल) दर्दुरक इति। अये इति दर्शकविशेषसम्बोधनम्। अयतः सम्मुखे, एतत् जनसम्मर्दघटनम्, किं कथं जातमिति शेषः। खलीक्रियते हारितपणग्रहणार्थम् आकृष्य नाधमः क्रियते आकर्षीक्रियते इत्यर्थः। मोचयति तं पणं दत्त्वा उद्धारयति। अन्तरम् अभ्यन्तरप्रवेशाय अवकाशः, दीयतामिति शेषः। वीप्सायां द्विरुक्तिः। एतेन महान् जनसम्मर्दः प्रतीयते। तपस्वी दीनः।

যে আমি—এক পা আকাশে দিয়া, আর এক পা ভূতলে রাখিয়া, যে পর্য্যন্ত সূর্য্য থাকিবে, সেই পর্য্যন্তই ঝুলিয়া থাকিতে পারি ॥১১॥

(য) মাথুর। দে, দে।

(র) সংবাহক। কোথা হইতে দিব।

মাথুর। (ধরিয়া টানিতে লাগিল)

(ল) দর্দুরক। ওহে! সম্মুখে এ ব্যাপারটা কি?। (শূন্যে)

(१) दापय दापय।

य: स्तब्धं दिवसान्तमानतशिरा नास्ते समुल्लम्बितो
यस्योद्वर्षणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः क्रिया:।
यस्यैतच्च (१) न कुक्कुरैरहरहर्जङ्घान्तरं चर्व्यते
तस्यात्यायतकोमलस्य सततं द्यूतप्रसङ्गेन किम् ॥१२॥

"खलं भस्मानकर्कषु क्रूरे नीचेऽधमे खलः" इति विश्वः।

य इति। यो जनः समुल्लम्बित एकं चरणमाकाशे अपरञ्च भूतले यावत्सम्भवं प्रसार्य्य ऊरुभ्यां लम्बितदेहः, अतएव आनतशिरा अवनतमस्तकः सन्, दिवसान्तं दिवावसानपर्य्यन्तम्, स्तब्धं निश्चलं यथा स्यात्तथा, न आस्ते न अवतिष्ठते अहमिव अवस्थातुं न शक्नोतीत्यर्थः। उद्वर्ष्यन्ते दृढसञ्चयतया विदार्य्यन्ते यैरिति उद्वर्षणानि यानि लोष्टकाणि वेदनाकरत्वेन कुत्सितानि सतपाषाणखण्डानि तैरपि पणप्रदानार्थं तन्निक्षेपणार्थमित्यर्थः, यस्य जनस्य पृष्ठे, सदा किमपिचिह्नम्, न जातः समेवेति भावः। यस्य च जनस्य, समेवेत्याशयः, दृश्यमानम्, जङ्घायाः अन्तरं मध्यभागः, अहरहः प्रत्यहम्, कुक्कुरैः सभिकप्रतिनिधिभिरित्यर्थः, न चर्व्यते; उक्तरूपसमुल्लम्बितभावेनावस्थानकाले इति भावः। सततम् अत्यायतः अतीवदीर्घदेहः दीर्घदेहत्वादेव उक्तभावेनावस्थातुमशक्त इत्यर्थः। कोमलो मृदुलदेहः कोमलदेहत्वादेव उक्तविधकष्टासहिष्णुरित्यर्थः तस्य, तस्य जनस्य द्यूतप्रसङ्गेन अक्षक्रीड़याव्यापारेण, किं प्रयोजनम्, अपि तु किमपि नेत्यर्थः; तस्य विडम्बनामात्रमेव द्यूतमिति ईदृशकष्टासहिष्णोः संवाहकस्यापि द्यूतं विडम्बनैवेति भावः।

आपनि कि बलिलेन? "सभाध्यक्ष एই দ্যূতকরকে আবদ্ধ করিতেছে; কিন্তু কেহই উহাকে মুক্ত করিতেছে না" এই কথা বলিলেন?। ওহে! এই দর্দুরক মুক্ত করিতেছে। (নিকটে যাইয়া) একটু অবকাশ দিন, একটু অবকাশ দিন, (দেখিয়া) ও! ধূর্ত্ত মাথুর, এও সেই ক্ষুদ্র সংবাহক।

যে লোক, দিবসের শেষ পর্য্যন্ত অবনতমস্তকে ঝুলিয়া নিশ্চলভাবে

(১) तस्यैतच्च।

ভবতু, মাথুরং তাবৎ সান্ত্বয়ামি। উপগম্য। মাথুর! অভিবাদয়ে।

মাথুরঃ। প্রত্যভিবাদয়তি।

দর্দুরঃ। কিমেতৎ?।

মাথুরঃ। অয়ং দশসুবর্ণং ধারয়তি। (ব)

দর্দুরঃ। ননু কল্যবর্ত্তমেতৎ। (গ)

(ব) অয়ং দশসুবর্ণং ধারয়তি।

অত্র অপ্রস্তুতজনসামান্যাভিধানাৎ প্রস্তুতসমাহ্বকরূপজনবিশেষপ্রতীতেরপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ। তেন চ সমাহ্বকাপেক্ষয়া আত্মনো দর্দুরকস্য তাদৃশকষ্টসহিষ্ণুতাপ্রত্যায়নাৎ ব্যতিরেকালঙ্কারো ব্যজ্যতে ইত্যলঙ্কারেণালঙ্কারধ্বনিঃ।

"লৌষ্ট্রাণি লিষ্টবঃ পুমি" "কৌলিয়কঃ সারমেয়ঃ কুক্কুরো শ্বগদংশকঃ" ইতি চ অমরঃ। লৌষ্টকৈরিতি কৃত্সায়াং কপ্রত্যয়ঃ।

শার্দূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥১২॥

(গ) দর্দুরক ইতি। এতৎ দশসুবর্ণম্, কল্যং প্রত্যুষে বর্ত্তত ইতি কল্যবর্ত্তম্

থাকিতে পারে না; যাহার পৃষ্ঠে সর্ব্বদা তীক্ষ্ণাগ্র লোষ্ট্র নিক্ষেপ করায়ও চিহ্ন জন্মে নাই এবং কুক্কুরে যাহার এই উরুদেশকে প্রত্যহ চর্ব্বণ করে না, সর্ব্বদা অত্যন্ত দীর্ঘ ও কোমলদেহ সেই লোকের পাশাখেলায় প্রয়োজন কি? ॥১২॥

হউক, মাথুরকে শান্ত করি। (নিকটে যাইয়া) মাথুর! নমস্কার করি।

মাথুর। (প্রতিনমস্কার করিল)

দর্দুরক। এ ব্যাপারটা কি?

(ব) মাথুর। এই লোকটা দশখানা মোহর ধারে।

माथुरः। दर्दुरस्य कक्षतल-लुण्ठीकृतं पटमाकृष्य। भट्टा! पश्यत पश्यत—जज्जरपड़प्पावदो अअं पुलिसो दशसुवण्णं कल्लवत्तं भणादि। (ष)

दर्दुः। अरे मूर्ख! नन्वहं दशसुवर्णान् कटकरणेन प्रयच्छामि। तत् किं यस्यास्ति धनम्, स क्रीड़ि (१) कृत्वा दर्शयति?। अरे!—(स)

(ष) भर्त्तारः! पश्यत पश्यत, जर्जरपटप्रावृतोऽयं पुरुषो दशसुवर्णं कल्यवर्त्तं भणति।

आगामिप्रत्यूषकालपर्य्यन्तस्थायि परञ्च व्ययेन क्षयि नितान्तक्षणस्थायीत्यर्थः। अत एतदश्च विश्वसनीयो न कर्त्तव्य इति भावः।

(ष) माथुर इति। कक्षतलं लुण्ठीकृतं सङ्कुचितभावेन स्थितम्। भर्त्तारः! महाशयाः! इत्यर्थः। जर्जरेण नितान्तजीर्णेन पटेन उत्तरीयदण्डेन प्रावृतः आवृताङ्गः। पुरुषो दर्दुरकः। कल्यवर्त्तं कल्यवर्त्तित्वेन क्षणस्थायित्वेन तुच्छमित्यर्थः। तथा च धनवानेव अल्पधनं तुच्छतया क्षन्तुमर्हति, न तु दरिद्रः। एवञ्चायं दर्दुर ईदृशो दरिद्रो यत् जर्जरपटमात्रं विना नूतनमुत्तरीयमपि कर्त्तुं नार्हति; सुतरामस्य दशसुवर्णस्य तुच्छतया मननमतीवहास्यकरमिति भावः।

(स) दर्दुर इति। कटस्य शपथस्य समयान्तरे दानाङ्गीकारस्य करणेन। जर्जरेत्यादिना प्रवर्त्तितं दारिद्र्यादेव निरसितुमाह तत् किमिति। तथा च अस्मदगृहे धनमस्त्येव, किन्तु स्वभावादेव ईदृशजर्जरपटं व्यवहरामीति भावः।

[श] दर्दुरक। ওহে! ইহা ত ক্ষণস্থায়ী (তুচ্ছ পদার্থ)।

[ষ] মাথুর। (দর্দুরকের কক্ষতলে পুটলিকরা কাপড়খানি টানিয়া বাহির করিয়া) মহাশয়েরা! দেখুন দেখুন—এই লোকটা জীর্ণ কাপড়ে আবৃত অথচ দশখানা মোহরকে ক্ষণস্থায়ী [তুচ্ছ পদার্থ] বলে।

---

(১) स किं क्रीड़ि।

दुर्वर्णोऽसि विनष्टोऽसि दशस्वर्णस्य कारणात् ।
पञ्चेन्द्रियसमायुक्तो नरो व्यापाद्यते त्वया ॥१२॥

माथुरः । भट्टा ! तुए दशसुवण्णु कल्लवत्तु, मए एसु विहवु । (ह)

(ह) भर्त्तः ! तव दशसुवर्णं कल्यवर्त्तं, मम एष विभवः ।

दुर्वर्ण इति । अरे माथुर ! त्वं दुर्वर्णोऽसि नीचजातीयोऽसि ; तथा विनष्टोऽसि परलोकाद्विभ्रष्टोऽसि । कुत इत्याह—येन त्वया, दशानां स्वर्णानां समाहार इति तस्य दशसुवर्णस्येत्यर्थः, कारणात् पञ्चभिरिन्द्रियैः कर्ण-त्वक्-चक्षु-रसना-नासिकाभिः समायुक्तः पूर्णसर्वाङ्ग इत्यर्थः, नरो मनुष्यः, व्यापाद्यते हन्यते । येन तुच्छधननिमित्तं महाप्राणी मानुषो हन्तुं शक्यते स खलु दुर्वर्णो विनष्टश्चेति भावः ।

अत्र दुर्वर्णतां विनाशञ्च प्रति परवाक्यार्थस्य कारणत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥१२॥

(ह) माथुर इति । भर्त्तः ! धनस्वामिन् ! । कल्यवर्त्तं पूर्ववत् व्याख्यानात् क्षणस्थायि क्षणस्थायित्वेन तुच्छमित्यर्थः । किन्तु मम एष विभवो धनं धनत्वेन नितरामादरणीयमिति तात्पर्यम् । अतो नाहं तुच्छत्वेनेदं परित्यक्तुमर्हामीति भावः । सौक्ष्म्यगर्भोक्तिरियम् । एष इति प्रक्रम्यमाणविभवविशेषणत्वात् पदलिङ्गः ।

"अर्थ-रै-विभवा अपि" इत्यमरः ।

[स] दुर्वृत्तक । ওরে মূর্খ ! দশখানা মোহর আমি ওয়াধা করিয়া দিব । তা' যার ধন আছে, সে কি তাহা কোলে করিয়া দেখায় ? । ওরে !

তুমি নীচজাতি এবং পরলোকচ্যুত হইয়াছ ; যে তুমি দশখানা মোহরের জন্য, পঞ্চেন্দ্রিয়যুক্ত [আস্তো নিস্তো] একটা মানুষকে মারিয়া ফেলিতেছ ॥১৩॥

[হ] মাথুর । মহাশয় ! তোমার নিকট দশখানা মোহর ক্ষণস্থায়ী তুচ্ছ ; কিন্তু আমার ইহা সম্পত্তি ।

दर्दु। यद्येवम्, श्रूयतां तर्हि; अन्यान् तावत् दश-सुवर्णानस्यैव प्रयच्छ। अयमपि द्यूतं शीलयतु। (च)

माथुरः। ता किं भोदु ?। (१) (क)

दर्दु। यदि जेष्यति तदा दास्यति।

माथुरः। अह ण जिणादि। (ख)

दर्दु। तदा न दास्यति।

माथुरः। अह ण जुत्तं जप्पिदुं। एव्वं अक्खन्तो तुमं पअच्छ, धुत्तआ!। अहं पि णाम माथुरु धुत्तु जूदं मित्था आदंसआमि। अस्सस्स वि अहं ण विभेमि। धुत्ता! खण्डिअ-वुत्तोसि तुमं। (ग)

(क) तत् किं भवतु ?।

(ख) अथ न जयति ?।

(ग) अथ न युक्तं जल्पितुम्। एवमाचक्षाणस्त्वं प्रयच्छ धूर्तक! अहमपि नाम

(च) दर्दुरक इति। अस्यैव सवाहकस्यैव, प्रयच्छतु धारभावेन अर्पयतु। अयं सवाहकः। शीलयत् आचरत् पुनरपि द्यूतक्रीडां करोतित्यर्थः।

(क) माथुर इति। तदित्यस्य अध्याहारात् तत इत्यर्थः।

[च] दर्दुरक। যদি ইহাই হয়, তবে শোন, তাহা হইলে আরও দশখানা মোহর উহার নিকট দাও; এও, পাশা খেলুক।

[क] মাথুর। তাহাতে কি হইবে ?।

দর্দুরক। যদি জয় করিতে পারে, তবে দিবে।

[ख] মাথুর। যদি জয় করিতে না পারে ?।

দর্দুরক। তবে দিবে না।

(१) तत् किं।

দর্দু। অরে! কঃ খণ্ডিতবৃত্তঃ?!

মাথুরঃ। তুমং হু খণ্ডিঅবুত্তো। (ঘ)

দর্দু। পিতা তে খণ্ডিতবৃত্তঃ। সংবাহকস্য অপক্রমিতুং সংজ্ঞাং দদাতি। (ঙ)

মাথুরো ধূর্ত্তঃ, দ্যূতং মিথ্যা আদর্শয়ামি। অন্যস্মাদপি অহং ন বিভেমি। ধূর্ত্তঃ! খণ্ডিতবৃত্তোঽসি ত্বম্।

(ঘ) ত্বং খলু খণ্ডিতবৃত্তঃ।

(গ) মাথুর ইতি। জল্পিতুং ত্বয়া সাইমনর্থকং বক্তুম্, ন যুক্তং তব বাক্যস্য অসারত্বাদিতি ভাবঃ। এবং সংবাহকস্য ধারভাবেন দশমবর্ণদানম্, আচক্ষাণো ব্রুবন্। মাথুরো ধূর্ত্তঃ পরমনীচ বঞ্চাননিপুণ ইতি ভাবঃ। আদর্শয়ামি আদর্শীকৃত্য পর্য্যটামি দ্যূতক্রীড়ায়ামাত্মনো বৃথা প্রাধান্যং প্রদর্শ্য পরিভ্রমামীত্যর্থঃ; যদি তব বুদ্ধ্যা প্রতারিতো ভবামীত্যাশয়ঃ। অন্যস্মাৎ ত্বদ্ভিন্নাৎ জনাদপি অহং প্রতারণায়াং ন বিভেমি। মথুরা-বাসিত্বেন মহাচতুরত্বাদিতি ভাবঃ। খণ্ডিতং ক্লিন্নং বৃত্তং চরিতং যস্য সঃ দুশ্চরিত্রোঽসীত্যর্থঃ, বহুশঃ পরপ্রতারণাকরণাদিত্যাশয়ঃ।

(ঙ) দর্দু ইতি। অপক্রমিতুং পলায়িতুম্, সংজ্ঞাং সঙ্কেতম্, দদাতি নয়ন-ভঙ্গ্যেত্যর্থঃ।

(গ) মাথুর। তোমার সঙ্গে জল্পনা করা উচিত নহে। ধূর্ত্ত! তুমি যখন এইরূপ বলিতেছ, তখন তুমিই দাও। আমিও, মাথুরনামে ধূর্ত্ত; যদি তোমাদ্বারা প্রতারিত হই, তবে মিথ্যা পাশা দেখাইয়া বেড়াই। আমি অন্য লোক হইতেও ভীত নহি। ধূর্ত্ত! তুমি চরিত্রহীন হইয়াছ।

দর্দুরক। ওরে! কে চরিত্রহীন?।

[ঘ] মাথুর। তুমি চরিত্রহীন।

[ঙ] দর্দুরক। তোর বাপ চরিত্রহীন। [পলাইবার জন্য সংবাহককে সঙ্কেত করিল।]

माथुरः। गोसाविआपुत्ता! णं एव्वं ज्जेव जूदं तुए सेविदं?। (च)

दर्दुः। मया एवं द्यूतमासेवितम्। (छ)

माथुरः। अले संवाहआ! पअच्छ तं दशसुवण्णं। (ज)

संवा। अज्ज दइश्शं, दाव दइश्शं। (झ)

माथुरः। कर्षति। (ञ)

दर्दुः। मूर्ख! परोक्षे खलीकर्त्तुं शक्यते, न ममाग्रतः खलीकर्त्तुम्। (ट)

(च) वैश्यापुत्र! एवमेव द्यूतं त्वया सेवितम्?।

(ज) अरे संवाहक! प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम्।

(झ) अद्य दास्यामि, तावत् दास्यामि।

[च] माथुर इति। 'गोसाविआ' इति देशीयपदं वैश्येति तदर्थः। एवमेव प्रतारणागमकमेव।

(छ) दर्दुर इति। सगर्वोक्तिरियम्। एवं महाचातुर्य्येण परान् प्रतार्य्येत्यर्थः।

(झ) संवा इति। तावत् सकलमेव। "यावत्तावच्च साकल्ये" इत्यादयमरः।

(ञ) माथुर इति। कर्षति दशसुवर्णग्रहणार्थं संवाहकमिति शेषः।

(ट) दर्दुर इति। परोक्षे मम असमक्षे, खलीकर्त्तुम् अधमीकर्त्तुम् आवञ्चीकर्त्तुमित्यर्थः। खलशब्दाभिधानं पूर्वमेव दर्शितम्।

[च] माथुর। ওরে বেশ্যাপুত্র! তুই এই ভাবেই পাশা খেলিয়াছিস্।

[ছ] দর্দুরক। আমি এই ভাবেই পাশা খেলিয়াছি।

[জ] মাথুর। ওরে সংবাহক! সেই দশখানা মোহর দে।

[ঝ] সংবাহক। আজ দিব, সমস্তই দিব।

(ঞ) মাথুর। (ধরিয়া টানিতে লাগিল)

মাথুর: সংবাহকমাকৃষ্য ঘ্রাণস্যাং মুষ্টিপ্রহারং দদাতি। সংবাহক: সশোণিতং মূর্চ্ছাং নাটয়ন্ ভূমৌ পততি। দর্দুরক উপসৃত্য অন্তরয়তি। মাথুরো দর্দুরং তাড়য়তি। দর্দুরো বিপ্রতীপং তাড়য়তি। [ঠ]

মাথুর:। অলে অলে দুট্ঠ! ছিণ্ণালিআপুত্তঅ! ফলং পি পাবিহিসি। (ড)

দর্দু। অরে মূর্খ! অহং ত্বয়া মার্গগত এব তাড়িত:; খ্বো যদি রাজকুলে তাড়য়িষ্যসি, তদা দ্রক্ষ্যসি। (ঢ)

(ড) অরে অরে দুষ্ট! পুংশ্চলীপুত্রক! ফলমপি প্রাপ্স্যসি।

(ঠ) মাথুর ইতি। ঘ্রাণস্যাং নাসিকায়াম্। অন্তরয়তি স্বয়ং মধ্যে স্থিত্বা ব্যবধানং করোতি। "বস্ত্রং বস্ত্রং বিনা মধ্যে ব্যবধানেঽন্তরাত্মনি। বহির্যোগেঽবকাশে চ বিশ্লেষেঽবসরেঽন্তরম্॥" ইত্যনেকার্থধ্বনিমঞ্জরী। বিপ্রতীপং বিপরীতম্।

(ড) মাথুর ইতি। ছিণ্ণালিআশব্দোঽপি দেশীয়: পুংশ্চল্যর্থে। পুংশ্চলী কুলটা, তৎপুত্রক ইতি কুত্সায়াং কপ্রত্যয়:।

(ঢ) দর্দু ইতি। মার্গগত এব পথিকভূত এব, ন পুনরপরাধীতি জ্ঞাত্বা তাড়িত ইত্যর্থ:; অপরাধেন বিনা পথিকস্য তাড়নমত্যন্তমেবানুচিতমিতি ভাব:। পুনশ্চ স: পথিনে, রাজকুলে রাজভবনে, যদি তাড়য়িষ্যসি অভিযোগমুপস্থাপ্য রাজাদিগ্রমানীয়

(ট) দর্দুরক। মূর্খ! আমার অসমক্ষে আবদ্ধ করিতে পারিতে; কিন্তু আমার সম্মুখে নহে।

(ঠ) (মাথুর সংবাহককে আকর্ষণ করিয়া, তাহার নাসিকার উপরে মুষ্টি প্রহার করিল। সংবাহক শোণিতপাতের সহিত মূর্চ্ছার অভিনয় করিয়া ভূতলে পড়িল। দর্দুরক নিকটে যাইয়া উভয়ের মধ্যে পড়িয়া ব্যবধান করিল। মাথুর দর্দুরককে প্রহার করিল, দর্দুরকও মাথুরকে প্রহার করিল)।

(ড) মাথুর। ওরে ওরে বেশ্যাপুত্র! তুই ইহার ফলও পাইবি।

মাথুরঃ। এষু পেক্খস্সং। (থ)

দর্দুরঃ। কথং দ্রক্ষ্যসি?। (ত)

মাথুরঃ। প্রসার্য্য চক্ষুষী। **এব্বং পেক্খিস্সং।** (থ)

দর্দুরো মাথুরস্য পায়ুনা চক্ষুষী পূরয়িত্বা সংবাহকস্য অপক্রমিতুং সংজ্ঞাং দদাতি। মাথুরোঽচিরেণ নিগৃহ্য ভূমৌ পততি। সংবাহকোঽপি অপক্রামতি। [দ]

দর্দুরঃ। স্বগতম্। **প্রধানসম্ভ্রমো মাথুরো ময়া বিরোধিতঃ। তন্নাত্র যুজ্যতে স্থাতুম্। কথিতঞ্চ মম প্রিয়বয়স্যেন শর্ব্বিলকেন,**

(থ) এষ প্রেক্ষিষ্যে।

(থ) এব প্রেক্ষিষ্যে।

রাজকুলে পুনর্যদি তাদৃক্ কাংস্যিষ্যসীত্যর্থঃ। দ্রক্ষ্যসি তৎফলমিতি তাৎপর্য্যম্। অহমপি ত্বা পথি প্রাপ্য পুনস্তাড়য়িষ্যামীতি ভাবঃ।

(ত) দর্দুরেতি। কথং কেন প্রকারেণ।

(দ) দর্দুরেতি। পায়ুনা ধূল্যা। নিগৃহ্য পাণিভ্যাং বিধৃত্য আচ্ছাদ্যেত্যর্থঃ। অপক্রামতি পলায়তে।

অহো! অসহ্যানাং খলু নমিদমতীবকৌতুককম্।

(ঘ) দর্দুরক। ওরে মূখ! পথে থাকিতেই তুই আমাকে প্রহার করিয়াছিস্; কাল যদি আবার রাজবাড়াতে প্রহার করাইস্, তবে দেখিবি।

(ণ) মাথুর। এই আমিই দেখিব।

(ত) দর্দুরক। কি ভাবে দেখিবি?।

(থ) মাথুর। (চোখ দুইটা বিস্তৃত করিয়া) এই ভাবে দেখিব।

(দ) দর্দুরক। (ধূলি দিয়া, মাথুরের চোখ দুইটা পূর্ণ করিয়া, পলাইবার জন্য সংবাহককে সঙ্কেত করিল। মাথুর চোখ দুইটা ধরিয়া ভূতলে পড়িল। সংবাহক পলাইল।)

यथा किल, "आर्य्यकनामा गोपालदारकः सिद्धादेशेन समादिष्टो राजा भविष्यति इति सर्व्वेश्च अस्मद्विधो जनः तमनुसरति"। तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि। इति निष्क्रान्तः। (ध)

संवा। सवासं परिक्रम्य दृष्ट्वा। एशे कश्शवि अणपावुदपक्कदुआलके गुहे। ता एत्थ पविशिश्शं। प्रविश्य कपयित्वा वसन्तसेनामालोक्य। अज्जे! शलणागदे म्हि। (न)

(न) एतत् कस्यापि अनपावृतपक्षद्वारकं गेहम्। तदत्र प्रविशामि। आर्य्ये! शरणागतीऽस्मि।

(ध) दर्दुर इति। शर्विलकेन तदार्य्येण केनचिज्जनेन। एतस्य चरितमपि परस्तात् व्यक्तीभविष्यति। आर्य्यकेति संज्ञायां कप्रत्ययः। गोपालदारको गोपपुत्रः। सिद्धो मन्त्रदेवतादिसिद्धः कश्चित् विकालज्ञो लोकस्य, आदिश्यते अनेनेति आदेशो वाक्यं तेन, समादिष्टो निर्दिष्टः। गच्छामीति। अन्यथा वर्त्तमानो राजा माथुरादिसभिकपक्षपातित्वेन माथुरकृताभियोगमात्रमेव मां निर्यातयिष्यतीति भावः।

अत्र आशयो नाम नाट्यालङ्कारः। यथा साहित्यदर्पणे—"यद्वर्णं गुणवत् कार्य्यहेतोराश्रय उच्यते।"

(न) संवा इति। अनपावृतं कपाटाभ्यामनवरुद्धम् उद्घाटितकपाटमित्यर्थः। पक्षद्वारं पार्श्वद्वारं यस्य तत्।

(ध) दर्दुरक। (स्वगत) सभाध्यक्षের সঙ্গে আমি বিবাদ করিলাম; অতএব এখানে আর থাকা উচিত নহে। প্রিয়সুহৃৎ শর্বিলক আমার নিকট বলিয়াছেন যে, "সিদ্ধপুরুষের আদেশে আর্য্যকনামে গোপবালক রাজা হইবেন; এই নিমিত্ত আমাদের মত সকল লোকই তাঁহার অনুসরণ করিতেছে।" তা' আমিও তাঁহার নিকটই যাই। (এই বলিয়া চলিয়া গেল।)

(ন) সংবাহক। (ভয়ের সহিত পাদচারণপূর্বক দেখিয়া) এই

वसन्त। अभअं सरणागदस्स। हञ्जे! ढक्केहि पक्खदुआरअं। (प)

चेटी। तथा करोति।

वसन्त। कुदो दे भअं?। (फ)

संवा। अज्जे! धणिकादो। (ब)

वसन्त। हञ्जे! संपदं अवावुणु पक्खदुआरअं। (भ)

(प) अभयं शरणागतस्य। हञ्जे! पिधेहि पक्षद्वारकम्।

(फ) कुतस्ते भयम्? (ब) आर्ये! धनिकात्।

(भ) हञ्जे! साम्प्रतमपावृणु पक्षद्वारकम्।

(प) वसन्त इति। भयस्याभावः अभयमिति अभावार्थे अव्ययीभावः। हञ्जे इति दास्याः सम्बोधनम्। "हण्डे हञ्जे हलाङ्गान नीचं चेटीं सखीं प्रति" इत्यमरः। पिधेहि कपाटाभ्यामावृणु।

(ब) संवा इति। धनिकात् धनवत उत्तमर्णात्।

(भ) वसन्त इति। अपावृणु कीलद्वारा रुन्धि। यथा न स धनिकः कपाटद्वयमपसार्य्य प्रवेष्टुमर्हतीति भावः।

काहারও বাড়ীর পার্শ্বের দ্বার খোলা আছে। তা' এই বাড়ীতেই প্রবেশ করি। (প্রবেশ অভিনয় করিয়া, বসন্তসেনাকে দেখিয়া) আর্য্যে! আমি আপনার শরণাগত হইলাম।

(প) বসন্তসেনা। শরণাগতের কোন ভয় নাই। ওলো! পার্শ্বের দ্বার আবদ্ধ কর্।

দাসী। (তাহা করিল।)

(ফ) বসন্তসেনা। কাহা হইতে তোমার ভয়?।

(ব) সংবাহক। আর্য্যে! ধনী হইতে।

(ভ) বসন্তসেনা। ওলো! এখন পার্শ্বদ্বারে খিল দে।

संवा । आत्मगतम् । कधं धणिकादो तुलिदं शि भअकालणं । भट्ठु, क्खु एवं वुच्चदि—(म)

जे अत्तवलं जाणिअ भालं तुलिदं वहेइ माणुस्से ।
ताह खलणं ण जाअदि णअ कन्तालगदो विवज्जदि ॥१४॥

एत्थ लक्खिदो म्हि । (य)

(म) कथ धनिकात् तुलितमस्या भयकारणम् । सष्ठु खल्वेवमुच्यते—

य आत्मबलं ज्ञात्वा भारं तुलितं वहति मनुष्यः ।
तस्य स्खलनं न जायते न च कान्तारगतो विपद्यते ॥१४॥

(य) अत्र लक्षितोऽस्मि ।

(म) सवा इति । अस्या वसन्तसेनायाः । तुलितं समेव तुल्यम्, कीलद्वारा कपाट-रीधश्चवस्थापनादिति भावः ।

य इति । यो मनुष्यः, आत्मनो बलं शक्तिम्, ज्ञात्वा इयत्तया अवबुध्य, तुलितं स्वसदृशं निजवहनयोग्यमित्यर्थः, भारं वहति, तस्य मनुष्यस्य, स्खलनं भारस्य गुरुत्व-जनितं पतनम्, न जायते । तथा स कान्तारगतोऽपि दुर्गमपथचलितोऽपि न विपद्यते भारस्य दुर्वहतया न विपन्नो भवति । यस्तु आत्मबलमज्ञात्वा निजवहनायोग्यं गुरुतरं भारं वहति ; तस्य स्खलनं जायते, कान्तारगतश्च स विपद्यत इति भावः ।

अस्य प्राचीनमहाजनवाक्यत्वेन प्रकरणादिवीधासम्भवादलङ्कारनिरूपणमशक्यम् । "कान्तारो वर्त्म दुर्गमम्" इत्यमरः । आर्या जातिः ॥१४॥

(य) अवेति । अव "य आत्मबलम्—" इत्यादिमहाजनवाक्ये लक्षितोऽस्मि विषयीकृतोऽस्मि । तथा चाहम् आत्मनो धनबलमजानन् धनसाध्यं वृत्तिं प्रवृत्तः, इदानीन्तु तव हारितधनं दातुमशक्नुवन् विपन्न इति भावः ।

(म) সংবাহক। (স্বগত) ধনী হইতে আমারই মত ইঁহারও ভয়ের কারণ আছে। সুতরাং লোকে এ কথা ভালই বলে—

যে মানুষ নিজের বলের পরিমাণ বুঝিয়া যোগ্য ভার বহন করে, তাহার স্খলন হয় না এবং সে দুর্গম পথে চলিয়াও বিপন্ন হয় না ॥১৪॥

माथुरः। अक्षिणी प्रमृज्य द्यूतकरं प्रति। अले! देहि देहि। (र)

द्यूत। भट्टा! जावदेव अम्हे दद्दुरेण कलहाइदा, तावदेव सो गोहो अवक्कन्तो। (ल)

माथुरः। तस्स जदकल्लस्स मुट्ठिप्पहालेण णासिका भग्गा आसि। ता एहि, रुहिरपहं अणुसरेम्ह। (व)

अनुसृत्य द्यूतकरः। भट्टा! वसन्तसेणागेहं पविट्ठो सो। (श)

(र) अरे! देहि देहि।

(ल) भर्त्तः! यावदेव वयं दर्दुरेण कलहायिताः, तावदेव स पुरुषोऽपक्रान्तः।

(व) तस्य द्यूतकरस्य मुष्टिप्रहारेण नासिका भग्ना आसीत्। तर्हि, रुधिरपथमनुसरावः।

(श) भर्त्तः! वसन्तसेनागेहं प्रविष्टः सः।

(र) माथुर इति। द्यूतकरं प्रति सवाहकस्यैवमेवणात भवः।

(ल) द्यूत इति। कलहायितः कलहं कृतवन्तः। कलहायधातोः कर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः। स पुरुषः सवाहकः, अपक्रान्तः पलायितः।

(व) माथुर इति। मम मुष्टिप्रहारेण तस्य द्यूतकरस्य नासिका भग्नेत्यन्वयः। रुधिरपथं रुधिरपतनपथम्। तथा सति तं प्राप्नुव इति भावः।

(श) अन्विति। रुधिरपतनपथमनुसरन्तं माथुरमनुसृत्येत्यर्थः। भर्त्तरिति। एतद्वसन्तसेनागेहद्वार एव रुधिरपतनपथस्यावसानादिति भावः।

(ग) আমি এই কথারই লক্ষ্য হইয়াছি।

(র) মাথুর। (চোখ মুছিয়া দ্যূতকরের প্রতি) ওরে! দে দে।

(ল) দ্যূতকর। মহাশয়! আমরা যে পর্য্যন্ত দর্দুরকের সঙ্গে ঝগড়া করিতেছিলাম, তাহার মধ্যেই সে বেটা পলাইয়াছে।

(ব) মাথুর। মুষ্টিপ্রহারে সেই দ্যূতকরের নাসিকা ভগ্ন হইয়াছিল। তা' আইস, রক্তের পথ অনুসরণ করি।

माथुरः । भूदाइं सुवण्णाइं । (ष)

दूअत । लाअउलं गदुअ णिवेदेम्ह ? । (स)

माथुरः । एस धूत्तो इदो णिक्कमिअ अण्णत्त गमिस्सदि ; ता उवरोधेणेव्व गेण्हेम्ह । (ह)

वसन्तसेना मदनिकायाः संज्ञां ददाति । (च)

मद । कुदो अज्जो ? को वा अज्जो ? कस्स वा अज्जो ? किंवा वित्तिं अज्जो उवजीअदि ? कुदो वा भअं ? । (क)

(ष) भूतानि सुवर्णानि ।

(स) राजकुलं गत्वा निवेदयामः ? ।

(ह) एष धूर्त्त इतो निष्क्रम्य अन्यत्र गमिष्यति ; तदुपरोधेनैव गृह्णीवः ।

(ष) माथुर इति । सुवर्णानि दशसुवर्णपरिमितसुवर्णानि, भूतानि सम्पन्नानि ; तस्य संवाहकस्य वसन्तसेनामाश्रितत्वात् उदार्य्या च तया तस्य दशसुवर्णस्य दातव्यत्वादिति भावः ।

(स) दूअत इति । वसन्तसेना यदि न दद्यात्, राजा तु दापयेदेवेति भावः ।

(ह) माथुर इति । अन्यत्र गमिष्यति, आवयोरितो गमने इति भावः । उपरोधेनैव वसन्तसेनां प्रति अनुरोधेनैव ।

(च) वसन्त इति । संज्ञां ददाति, नयनेङ्गितेनेति शेषः । सर्वं प्रष्टुमिति भावः ।

(শ) (অনুসরণ করিয়া) দ্যূতকর । মহাশয় ! সে বেটা বসন্তসেনার বাড়ীতে প্রবেশ করিয়াছে ।

(ষ) মাথুর । (তাহ হইলে) সোণাগুলি পাইয়াছি ।

(স) দ্যূতকর । রাজবাড়ী যাইয়া জানাই ? ।

(হ) মাথুর । (তাহা হইলে) এই ধূর্ত্তবেটা এখান হইতে বাহির হইয়া অন্যত্র যাইবে । তা' অনুরোধ করিয়াই লইব ।

(ক্ষ) বসন্তসেনা মদনিকাকে সঙ্কেত করিল ।

संवा । शृणादु अज्जआ । अज्जे ! पाडलिउत्ते मे जम्म-भूमी, गहवइदालके हगे, संवाहअस्स वित्तिं उवजीआमि । (ख)

वसन्त । सुउमारा खु कला सिक्खिदा अज्जेण । (ग)

संवा । अज्जए ! कलेत्ति सिक्खिदा आजीविआ दाणिं संवुत्ता । (घ)

(क) कुत आर्य्यः ? कौ वा आर्य्यः ? कस्य वा आर्य्यः ? किं वा वृत्तिम् आर्य्यं उपजीवति ? कुतो वा भयम् ? ।

(ख) शृणोतु आर्य्या । आर्य्ये ! पाटलिपुत्रं मे जन्मभूमिः, गृहपतिदारकोऽहम्, संवाहकस्य वृत्तिमुपजीवामि ।

(ग) सुकुमारा खलु कला शिक्षिता आर्य्येण ।

(क) मद इति । आर्य्यः सभ्यो भवानिति सर्व्वत्रार्थः । कुतो देशादागत इति शेषः । कस्य सम्बन्धी, कस्यवाभिभावक इत्यर्थः । वृत्तिं जीविकानिर्व्वाहोपायम्, उपजीवति आश्रयति ।

(ख) संवा इति । गृहपतिदारको गृहस्थपुत्रः, संवाहकस्य गात्रसम्मर्द्दकस्य, वृत्तिं कार्य्यम्, उपजीवामि आश्रयामि ।

(ग) वसन्त इति । कला कलाविद्या, गात्रसंवाहनस्य कलाविद्यान्तर्गतत्वात् ।

(घ) संवा इति । सा विद्येति शेषः । आजीविका जीवननिर्व्वाहोपायः ।

(क) মদনিকা। আপনি কোথা হইতে আসিলেন? আপনি কে? আপনি কাহার? কোন্ বৃত্তি অবলম্বন করিয়া আপনি জীবন ধারণ করেন? কাহা হইতে বা আপনার ভয়?।

[খ] সংবাহক। আপনি শুনুন। আর্য্যে! পাটলীপুত্র আমার জন্মভূমি; আমি গৃহস্থের পুত্র, গাত্রসম্মর্দ্দকের বৃত্তি অবলম্বন করিয়া আমি জীবন ধারণ করি।

[গ] বসন্তসেনা। আপনি কোমল কলাবিদ্যা শিক্ষা করিয়াছেন

চেটী। অদিণিব্বিন্নং অজ্জেণ পড়িবঅণং দিন্নং, তদো তদো ?। (ঙ)

সংবা। তদো অজ্জএ! এশে ণিজগেহে আহিণ্ডকাণং মুহাদো শুণিঅ, অপুব্ব-দেশ-দংশণ-কুদূহলেণ ইহ আগদে। ইহ বি মএ পবিশিঅ উজ্জইণিং এক্কে অজ্জে শুশ্শুশিদে, জে তালিশে পিঅদংশণে পিঅবাদী, দইঅ ণ কিত্তেদি, অবকিদং বিশুমলেদি। কিং বহুণা উত্তেণ, দক্খিণদাএ পলক্কলঅং বিঅ অত্তাণঅং অবগচ্ছদি, শলণাগতবচ্ছলে অ। (চ)

(ঙ) আর্য্যেণ প্রতিবচনং দত্তম্। ততস্ততঃ ?।

(চ) তত আর্য্যে! এষ নিজগৃহে আহিণ্ডকানাং মুখাৎ শ্রুত্বা অপূর্ব্বদেশ-দর্শন-কুতূহলেন ইহাগতঃ। ইহাপি ময়া প্রবিশ্য উজ্জয়িনীম্, এক আর্য্যঃ মুশ্রূষিতঃ; যস্তাদৃশঃ প্রিয়দর্শনঃ, প্রিয়বাদী, দত্ত্বা ন কীর্ত্তয়তি, অপকৃতং বিস্মরতি। কিং বহুনা উক্তেন, দক্ষিণতয়া পলকীয়মিব আত্মানমবগচ্ছতি, শরণাগতবৎসলস্য।

(ঘ) আর্য্যে! কলিতা শিক্ষিতা, আজীবিকা ইদানীং সম্বৃত্তা।

(ঙ) চেটী ইতি। অতি অত্যন্তং নির্বিণ্ণং নির্বেদো যস্মিন্ তৎ, দারিদ্র্যজনিত-স্বাবমননাসূচকমিত্যর্থঃ।

(চ) সংবাহক ইতি। এষঃ অহম্। আহিণ্ডকানাং পর্য্যটকানাম্, "হিণ্ডি গতৌ" ইতি ধাত্বর্থানুসারাৎ। ইহ অবন্তিদেশে। দক্ষিণতয়া উদারতয়া।

[৫] সংবাহক। আর্য্যে! কলা বলিয়া শিক্ষা করিয়াছিলাম, কিন্তু এখন তাহাই জীবিকানির্ব্বাহের উপায় হইয়াছে।

[ঙ] মদনিকা। আপনি অত্যন্ত নির্ব্বেদসূচক উত্তর দিয়াছেন। তা'র পর? তা'র পর?।

[চ] সংবাহক। তা'র পর, আর্য্যে! নিজ বাড়ীতে থাকিয়াই আমি পর্য্যটকদিগের মুখে শুনিয়া, অপূর্ব্ব দেশ দেখিবার কৌতুকে এই

চেটী। কো দাণিং অজ্জআএ মণোরহন্তরস্স গুণাইং চোরিঅ উজ্জইণিং অলঙ্করেদি ?। (ঞ)

বসন্ত। সাহু, হজ্জে ! সাহু। মএ বি এব্বং জেব হিঅএণ মন্তিদং। (ট)

চেটী। অজ্জ ! তদো তদো ?। (ঠ)

সংবা। অজ্জএ ! সে দাণিং অণুক্কোসকিদেহিং পদাণীহিং। (ড)

(ঞ) ক ইদানীমার্য্যায়া মনোরথান্তরস্য গুণান্ চৌর্য্যিত্বা উজ্জয়িনীমলঙ্করোতি ?।

(ট) সাধু, ভদ্রে ! সাধু। ময়াপি এবমেব হৃদয়েন মন্ত্রিতম্।

[ঠ] আর্য্য ! ততস্ততঃ ?। [ড] আর্য্যে ! স ইদানীমনুক্রোশকৃতৈঃ প্রদানৈঃ।

(ঞ) চেটী ইতি। আর্য্যায়া বসন্তসেনায়াঃ মনোরথান্তরস্য অভিলাষান্তরস্য ইষ্টস্য চারুদত্তস্যেত্যর্থঃ। চৌর্য্যিত্বা গৃহীত্বেত্যর্থঃ।

(ট) বসন্ত ইতি। হৃদয়েন সহ মন্ত্রিতম্ আলোচিতম্।

অবন্তীদেশে আসিয়াছি। আমি এদেশে আসিয়া, উজ্জয়িনীনগরে প্রবেশ করিয়া, এক ভদ্রলোকের পরিচর্য্যা করিয়াছিলাম; যিনি সেইরূপ প্রিয়দর্শন ও প্রিয়বাদী, দান করিয়া তাহা কীর্ত্তন করেন না, অপকার বিস্মৃত হন, বেশী বলিয়া কি হইবে, তিনি উদারতানিবন্ধন আপনাকেও, পরকীয়ের ন্যায় মনে করেন এবং শরণাগতবৎসল।

[ছ] মদনিকা। কে আর্য্যার (বসন্তসেনার) অভিলাষবর্ত্তী লোকের গুণ অপহরণ করিয়া, উজ্জয়িনীকে অলঙ্কৃত করিতেছে ?।

[জ] বসন্তসেনা। ভাল ওলো ! ভাল, আমিও মনের সঙ্গে এইরূপই আলোচনা করিতেছিলাম।

[ঝ] মদনিকা। ভদ্র ! তা'র পর ? তা'র পর ?।

वसन्त । किं उवरतविहवो संवुत्तो ? । (ट)

संवा । अणाचक्खिदे ज्जेव कधं अज्जआए विस्सादं । (ठ)

वसन्त । किं एत्थ जाणीअदि । दुल्लहा गुणा विहवा अ । अपेएसु तड़ाएसु बहुदरं उदअं भोदि । (ड)

चेटी । अज्ज ! किंणामधेओ क्खु सो ? । (ढ)

[ट] किमुपरतविभवः संवृत्तः ? ।

[ठ] अनाख्यातमेव कथमार्य्यया विज्ञातम् ? ।

[ड] किमत्र ज्ञायते । दुर्लभा गुणा विभवाश्च । अपेयेषु तड़ागेषु बहुतरमुदकं भवति ।

[ढ] आर्य्ये ! किंनामधेयः खलु सः ? ।

(अ) संवा इति । अनुक्रोशेन दयया कृतेः । "कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशः" इत्यमरः ।

(ट) वसन्त इति । उपरतविभवो विनष्टधनसम्पत्तिः ।

(ड) वसन्त इति । दुर्लभा गुणा विभवाश्च एकाधारे इति शेषः । दयादिगुणवति न विभवाः, विभववति च न दयादयो गुणा विद्यन्त इति भावः । ननु दयादिगुणहीने कथं विभवा भवन्तीत्याह अपेयेष्विति । अपेयेषु दुष्टजलत्वात् पातुमयोग्येषु । अत्र जलाल्पमपेयत्वात् तदाधाराणां तड़ागानामपि अपेयत्वमुपचर्य्यते । तथा च यथा अपेयेषु तड़ागेषु बहुतरमुदकं भवति, तथा दयादिगुणहीनेषु पुरुषेषु अयाच्यमानेषु बहुतरं धनं भवति ; तथापि नैतौ श्लाघनीयाविति भावः । अतएवात्र समात् समप्रतीतिरूपा अप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः ।

[ঞ] সংবাহক । আর্য্যে ! সেই মহাত্মা এখন দয়াকৃত দানে—

[ট] বসন্তসেনা । কি ধনহীন হইয়াছেন ? ।

[ঠ] সংবাহক । আপনি যে না বলা সত্ত্বেও বুঝিয়াছেন ।

[ড] বসন্তসেনা । এ বিষয়ে আর বুঝিব কি । একাধারে গুণ ও ধন দুর্লভ । পানের অযোগ্য জলাশয়ে বহুতর জল হইয়া থাকে ।

संवा । अज्जे ! के दाणिं तश्श भूदल-मिअंकस्स णामं ण जाणादि । सो क्खु सेट्ठिचत्तले पडिवसदि, सलाहणिज्जणाम-धेए अज्जचालुदत्ते णाम । (ण)

वसन्त । सहर्षमासनादवतीर्य । अज्जस्स अत्तणकेरकं एदं गेहं । हज्जे ! देहि से आसणं, तालविअणअं गेण्ह । परिस्समो अज्जस्स वाधेदि । (त)

चेटी । तथा करोति ।

[ण] आर्ये । क इदानीं तस्य भूतलमृगाङ्कस्य नाम न जानाति । स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति ; श्लाघनीयनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम ।

[त] आर्यस्य आत्मीयमेतद्गेहम् । हञ्जे ! देहि अस्य आसनम्, तालवृन्तकं गृहाण, परिश्रम आर्यस्य बाधते ।

(ण) संवा इति । भूतलस्य मृगाङ्कस्येव तस्य । पदं नामशब्दः प्रसिद्ध्यर्थः । "पाडलिउत्ते मे जम्मभूमी" इत्यारभ्य एतदन्तमन्दर्भे आख्यानं नाम नाट्यालङ्कारः—"आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः" इति लक्षणात् ।

(त) वसन्त इति । आत्मीयं स्वकीयं चारुदत्तसम्बन्धित्वादिति भावः । आर्यस्य गात्रं बाधते पीडयतीत्यर्थः ।

अत्र प्रहर्षो नाम नाट्यालङ्कारः—"प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम्" इति लक्षणात् ।

[ঢ] মদনিকা । ভদ্র ! তাঁহার নাম কি ?।

[ণ] সংবাহক । আর্য্যে ! সেই ভূতলস্থ চন্দ্রের নাম কে না জানে ?। তিনি বণিক্‌পাড়ায় বাস করেন, তাঁহার প্রশংসনীয় নাম—আর্য্য চারুদত্ত ।

[ত] বসন্তসেনা । (আনন্দের সহিত আসন হইতে নামিয়া) এই বাড়ী মহাশয়ের নিজের । ওলো ! ইঁহাকে আসন দে, পাখা ধর । পরিশ্রম ইঁহাকে কষ্ট দিতেছে ।

संवा। स्वगतम्। कधं अज्जचालुदत्तस्स णामसङ्कित्तणेण ईदिसे मे आदले। साहु, अज्जचालुदत्त! साहु, पहुवीए तुमं एक्के जीवसि, सेसे उण जणे सससदि। इति पादयोर्निपत्य। भोदु, अज्जए! भोदु। आसणे णिसीददु अज्जआ। (थ)

वसन्त। आसने समुपविश्य। अज्ज! कुदो सो धणिओ?। (द)

संवा। सक्कालधणे क्खु सज्जणे
काह ण होइ चलाचले धणे?।

[थ] कथम् आर्य्यचारुदत्तस्य नामसङ्कीर्त्तनेन ईदृशी मे आदरः। साधु, आर्य्यचारुदत्त! साधु; पृथिव्यां त्वमेकी जीवसि; शेषः पुनर्जनः श्वसिति। भवतु, आर्य्य! भवतु। आसने निषीदतु आर्य्या।

[द] आर्य्य! कुतः स धनिकः?।

सत्कारधनः खलु सज्जनः, कस्य न भवति चलाचलं धनम्।
यः पूजयितुमपि जानाति स पूजाविघ्नमपि जानाति ॥१५॥

(थ) सवा इति। जीवसि, जीवनप्रयोजनीभूतसत्कार्य्यकरणात्। श्वसिति, स्वतः सम्पद्यमानमेव श्वासं हित्वा सम्पादयति भवादृशसत्कार्य्याकरणादिति भावः। निषीदतु उपविशतु।

(द) वसन्त इति। स धनिकः यस्तवालिके दशसुवर्णं प्राप्स्यति।

मदनिका। (সেইরূপ করিল)

[থ] সংবাহক। (স্বগত) আর্য্য চারুদত্তের নাম কীর্ত্তন করা-মাত্রই এরূপ আদর হইতেছে কেন? সাধু, আর্য্য চারুদত্ত! সাধু, পৃথিবীতে আপনি একাই জীবিত আছেন, অবশিষ্ট লোক কেবল শ্বাস-প্রশ্বাস করিতেছে। [এই বলিয়া বসন্তসেনার পায়ের উপর পড়িয়া] হউক, আপনি আসনে উপবেশন করুন।

[দ] বসন্তসেনা। (আসনে বসিয়া) ভদ্র! সে ধনী কোথায়?।

जे पूइदुं पि जाणादि (१)

से पूअविसेसं पि जाणादि ॥१५॥

वसन्त। तदो तदो ?। (ध)

संवा। तदो, तेण अज्जेण अविक्खी पलिच्चालके विदोम्हि

[ध] ततस्ततः ?।

वसन्तसेनाव्यवहारजानतविस्मयाभिभूततया सत्प्रश्रयमभ्युत्थानेन स्वकर्षं समापयति सत्कारेति। सत्कारः निरपेक्षादिभ्य आश्रयदानादिकं सत्कार्यमेव धनं धनवदादरणीयं यस्य स तादृशो जन एव सज्जनो भवति, न पुनर्धनिमात्रमित्यर्थः। कथं न धनिमात्रं सज्जन इत्याह चलाचलम् अत्यन्तचञ्चलं क्षणिकमित्यर्थः, धनं कस्य जनस्य न भवति, अपि तु सर्वस्यैव भवतीत्यर्थः। अतएव धनिमात्रमेव न सज्जन इति भावः। वसन्तसेनाया व्यवहारं प्रशंसन्नेव पुनराह—यो जनः, पूजयितुमपि परान् क्षमानयितुमपि जानाति; स जनः पूजायाः सम्मानतया विशेषं प्रकारमपि जानाति। तथा चेयं वसन्तसेना निरपेक्षय मम हृदयदानेनानुगृह्णती आर्यसम्बोधनादिना सम्मानयन्ती आसनादिदानेन सम्मानविशेषं प्रदर्शयन्ती नितान्तसज्जनतया अतीवप्रशंसनीयेति भावः।

अतएवात्र अप्रस्तुतजनसामान्याभिधानात् वसन्तसेनारूपप्रस्तुतजनवर्णनप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, तथा खलु शब्दस्य निश्चयार्थतया 'सत्कारधन एव सज्जनः' इत्युक्तेः 'न तु धनमात्रम्' इत्यत्यर्थमपोहनादार्थी परिसंख्या, वाक्यार्थहेतुका काव्यलिङ्गञ्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। किन्तु जानातीति पदस्य द्विरुक्तत्वेऽपि न कथितपदत्वदोषः, साहित्यदर्पणादौ तस्य उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयकत्वकल्पनात्।

"भवासमकं (नाम छन्दः) चलाचले, धणे, सि इत्यंकारत्रयं लघु, छन्दोऽनुरोधात्" इति पृथ्वीधरः ॥१५॥

सज्जनের পক্ষে সৎকার্য্যই ধন; ক্ষণস্থায়ী বাস্তবিক ধন কাহার না হয়? যে সম্মান করিতে জানে, সে সম্মানবিশেষও জানে ॥১৫॥

[ধ] বসন্তসেনা। তা'র পর, তা'র পর ?।

(१) जे पूइदुं पि ण जाणादि।

चालित्तावशेशे अ तस्सिं जूदोवजीविम्हि शंवुत्ते। तदो, भाअ-धेअविशमदाए दश-शुवस्शअं जूदे हालिदं। (न)

माथुरः। उच्छादिदोम्हि मुसिदोम्हि। (प)

संवा। एदे दे शहिअ-जूदिअला मं अणुशंधअन्ति। शंपदं शुणिअ अज्जआ पमाणं। (फ)

[न] ततः, तेन आर्य्येण सहवृत्तिः परिचारकः कृतोऽस्मि। चारित्रावशेषे च तस्मिन् द्यूतोपजीवी अस्मि संवृत्तः। ततो भागधेयविषमतया दशसुवर्णं द्यूते हारितम्।

[प] उत्सादितोऽस्मि मुषितोऽस्मि।

[फ] एतौ तौ सभिकद्यूतकरौ मामनुसन्धत्तः। साम्प्रतं श्रुत्वा आर्य्या प्रमाणम्।

(न) संवा इति। तेन चारुदत्तेन। वृत्त्या वेतनेन सहेति सहवृत्तिः, परिचारको गावस्संवाहनकारी भृत्यः। चारित्रं सच्चरित्रमेव अवशेषो यस्य तस्मिन् विनष्टधन इत्यर्थः, तस्मिन् चारुदत्ते। भागधेयविषमतया भाग्यविपर्य्ययेण।

(प) माथुर इति। उत्सादित उत्सन्नतां प्रापितः, गुरुतराशानिरासात् मुषित-शब्दितः, अवश्यप्राप्यस्य अदानेन अपहरणात्। उभयत्रापि पलायितेन संवाहकेनेति शेषः।

(फ) संवा इति। एतौ "उच्छादितोस्मि" इत्यादिवक्तारौ। अनुसन्धत्तः अन्विष्यतः। आर्य्या वसन्तसेना, प्रमाणं कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेचिकेत्यर्थः।

[न] संवाहक। তা'র পর, সেই মহাত্মা বেতনের সহিত আমাকে পরিচারক করিলেন। তাহার পর তাঁহার সচ্চরিত্রমাত্র অবশিষ্ট থাকিলে (তিনি দরিদ্র হইয়া পড়িলে) আমি দ্যূতোপজীবী হইয়াছি। তা'র পর ভাগ্যবিপর্য্যয়বশতঃ দ্যূতে দশখানি মোহর হারিয়াছি।

[প] মাথুর। আমাকে উৎসন্ন করিয়াছে, আমার দ্রব্য অপহরণ করিয়াছে।

[ফ] সংবাহক। এই সেই সভাধ্যক্ষ ও দ্যূতকর আমার অনুসন্ধান করিতেছে। এই সব শুনিয়া আপনি যাহা করেন।

वसन्त। मदणिए! वास-पादव-विसण्ठुलदाए पक्खिणो इदो तदो वि आहिण्डन्ति। हञ्जे! ता गच्छ, एदाणं सहिअ-जूदिअराणं "अअं अज्जो ज्जेव पडिवादेदि" त्ति इमं हत्था-भरणं तुमं देहि। इति हस्तात् कटकमाक्रम्य चेट्याः प्रयच्छति। (ब)

चेटी। गृहीत्वा। **जं अज्जआ आणवेदि।** इति निष्क्रान्ता। (भ)

(ब) मदनिके! वास-पादप-विसंष्ठुलतया पक्षिण इतस्ततोऽपि आहिण्डन्ते। हञ्जे! तद्गच्छ, एतयोः सभिकदूतकरयोः "अयमार्य्य एव प्रतिपादयति" इति, इदं हस्ताभारणं त्वं देहि।

(भ) यदार्य्या आज्ञापयति।

(ब) वसन्त इति। वासपादपस्य आवासवृक्षस्य विसंष्ठुलतया वात्यादिना विपर्य्यस्त-तया। आहिण्डन्ते विचरन्ति। तथा च यथा आवासवृक्षस्य विपर्य्यस्ततया पक्षिण इतस्ततो विचरन्ति, तथा आश्रिता जना अपि आश्रयजनस्य दशाविपर्य्ययं इतस्ततो विचरन्तीति चारुदत्तस्य दशाविपर्य्ययात् तदाश्रितः संवाहकोऽपि एवं विचरतीति नाव किञ्चिद्वैचित्र्यमिति भावः।

अतएवावापि समात् समप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः।

अयमार्य्य एव संवाहक एव, प्रतिपादयति इदं ददाति। इति उक्तेति शेषः।

अत्र साहाय्यं नाम नाट्यालङ्कारः—"साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यादानुकूल्यं परस्य च" इति साहित्यदर्पणलक्षणात्।

(ब) वसन्तसेना। मदनिका! वासवृक्ष विपर्य्यस्त हইলে পক্ষিগণ ইতস্ততঃ বিচরণ করে। অতএব যাও, 'এই সংবাহকই দিতেছেন' এই কথা বলিয়া, এই সভাধ্যক্ষ ও দ্যূতকরকে এই হস্তাভরণখানা দাও। (ইহা বলিয়া হস্ত হইতে বলয় খুলিয়া মদনিকার নিকট দিল)

(ভ) মদনিকা। (গ্রহণ করিয়া) আপনি যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল।)

माथुरः । उच्छादिदोम्हि मुसिदोम्हि । (म)

चेटी । जधा एदे उड्डं पेक्खन्ति, दीहं णीससन्ति, अहिलहन्ति अ दुआर-णिहिद--लोअणा ; तधा तक्केमि-एदे दे सहिअजूदिअरा हुविस्सन्ति । उपगम्य । अज्ज ! वन्दामि । (य)

माथुरः । सुहं तुए होदु । (र)

चेटी । अज्ज ! कदरो (१) तुह्माणं सहिओ ? । (ल)

माथुरः । कस्स तुमं तणुमज्झे !

अहरेण रद-दट्ठ-दुव्विणीदेण ।

(म) उत्सादितोऽस्मि, मुषितोऽस्मि ।

(य) यथा एतौ ऊर्द्धं प्रेक्षेते, दीर्घं निश्वसितः, अभिलपतश्च द्वारनिहितलोचनौ, तथा तर्कयामि—एतौ तौ सभिकद्यूतकरौ भविष्यतः । आर्य्य ! वन्दे ।

(र) सुखं तव भवतु ।

(ल) आर्य्य ! कतरो युवयोः सभिकः ? ।

(य) चेटी इति । अभिलपतः परस्परमालपतः । प्राप्तेरनधिकारो न प्राप्नुयादित्यत इयं बुद्धिमत्या: पर्य्यालोचना इति बोध्यम् ।

(म) মাথুর । আমাকে উৎসন্ন করিয়াছে, আমার দ্রব্য অপহরণ করিয়াছে ।

(য) মদনিকা । যখন ইহারা উপরের দিকে চাহিতেছে, দীর্ঘনিশ্বাস ত্যাগ করিতেছে এবং দ্বারে দৃষ্টি স্থাপন করিয়া আলাপ করিতেছে ; তখন আমি মনে করি—ইহারাই সেই সভাধ্যক্ষ ও দ্যূতকর হইবে । (নিকটে যাইয়া) মহাশয় ! প্রণাম ।

(র) মাথুর । তোমার সুখ হউক ।

(ল) মদনিকা । মহাশয় ! আপনাদের মধ্যে কে সভাধ্যক্ষ ? ।

(१) कदमी ।

जम्पसि मणोहल-वअणं
आलोअन्ती कडक्खेण ॥१६॥
णत्थि मम विहवो, अण्णत्त व्वज। (व)
चेटी। जइ ईदिसाइं णं मन्तेसि, ता ण होसि दूदिअरो।
अत्थि कोवि तुम्हाणं धारओ ?। (श)

कस्य त्वं तनुमध्ये ! अधरेण रत-दष्टदुर्विनीतेन।
जल्पसि मनोहरवचनम् आलोकयन्ती कटाक्षेण ॥१६॥

(व) नास्ति मम विभवः, अन्यत्र व्रज।

(श) यदि ईदृशानि ननु मन्त्रयसि, तदा न भवसि दूतकरः। अस्ति कोऽपि युष्माकं धारकः ?।

कस्येति। हे तनुमध्ये ! कृशकटिदेशे ! त्वं कस्य कस्यवाधिकारीत्यर्थः। रते सुरतसमये दष्टो नायकेन कृतदन्तदंशनः अतएव दुर्विनीतः प्रगल्भस्तेन, अधरेण उपलक्षिता, कटाक्षेण आलोकयन्ती सती, मनोहरवचनं जल्पसि ब्रवीषि।

आर्य्या जातिः। तृतीयचरणान्तिमाक्षरस्य गुरोरपि लघुत्वम्, चतुर्थचरणान्तिमाक्षरस्य तु लघोरपि गुरुत्वम्, अन्तस्थत्वात् ॥१६॥

(व) नास्तीति। विभवः—तव रमणगुल्कदानोपयोगि धनम्। रन्तुमारब्धवतो इयमुपस्थिता इति सम्भावनया इयमुक्तिः।

(श) चेटी इति। मन्त्रिति सम्बोधने। ईदृशानि वाक्यानि मन्त्रयसि ब्रवीषि दूतकरो न भवसीति, दूतकरणां स्वमुखेनैव स्वनिर्धनत्वप्रकाशाकरणात् निर्धनस्य इतरदूतकैरग्रहणीयत्वादिति भावः। पुनश्च विशेषेण पृच्छति अस्तीति।

धारयतीति धारकः ऋणी।

माथुर। हे कृशमध्ये ! तोमार ओष्ठखानि चुम्बनकालीन दंशननिबन्धन धृष्ट हइयाछे। तुमि कटाक्षद्वारा दर्शन करतः, मनोहर वाक्य बलितेछ, तुमि काहार ?॥१६॥

(व) आमार टाका नाइ, तुमि अन्यत्र याओ।

माथुरः । अत्थि दशसुवण्णं धालेदि । किं तस्स ? । (ष)

चेटी । तस्स कारणादो अज्जआ इमं हत्थाभरणं पडिवादेदि । णहि णहि, सो ज्जेव पडिवादेदि । (स)

माथुरः । सहर्षं गृहीत्वा । अले ! भणिश्शि तं कुलपुत्तं—"भूदं तुए गण्डे (१) । आअच्छ, पुणो जूदं रमअ ।" इति निष्क्रान्तौ । (ह)

चेटी । वसन्तसेनामुपसृत्य । अज्जए ! पडितुट्टा गदा सहिअ-जूदिअरा । (च)

(ष) अस्ति, दशसुवर्णं धारयति । किं तस्य ? ।

(स) तस्य कारणात् आर्य्या इदं हस्ताभरणं प्रतिपादयति । नहि नहि, स एव प्रतिपादयति ।

(ह) अरे ! भणिष्यसि तं कुलपुत्रम्—'भूतस्तव गण्डः, आगच्छ पुनर्द्यूतं रमस्व' ।

(स) चेटी इति । आर्य्या वसन्तसेना । प्रतिपादयति ददाति ।

(ह) माथुर इति । कुलपुत्रं सद्वंशसन्तानम्, हारितधनदानेन सद्व्यवहारादिति भावः । गण्डः बाचा नियमितं धनम् ।

(ष) মদনিকা । আপনি যদি এইরূপ বলেন, তবে আপনি দ্যূত-কর নন' । কেহ আপনাদের কিছু ধারে কি ?

(স) মাথুর । সেরূপ লোক আছে, দশখানি মোহর ধারে । তাহার কি হইয়াছে ? ।

(স) মদনিকা । তাঁহার জন্য আর্য্যা বসন্তসেনা এই হস্তাভরণ দান করিতেছেন । না না, তিনিই দান করিতেছেন ।

(হ) মাথুর । (আনন্দের সহিত গ্রহণ করিয়া) ওহে ! সেই সদ্বংশের পুত্রকে বলিও—'তোমার পণ দেওয়া হইয়াছে' । আইস, পুন-রায় দ্যূতক্রীড়া কর । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(१) गन्धु ।

वसन्त। ता गच्छदु, अज्ज बन्धुअणो समस्सासदु। (क)

संवा। अज्जए! जइ एव्वं, ता इअं कला परिअणहत्थ-गदा कलीअदु। (ख)

वसन्त। अज्ज! जस्स कारणादो इअं कला सिक्खीअदि, सो ज्जेव अज्जेण सुस्सूसिद-पुरुव्वो सुस्सूसिदव्वो। (ग)

(च) आर्ये! परितुष्टौ गतौ सभिक-द्यूतकरौ।

(क) तद्गच्छतु, अद्य बन्धुजनः समाश्वसितु।

(ख) आर्ये! यद्येवम्, तदियं कला परिजनहस्तगता क्रियताम्।

(ग) आर्ये! यस्य कारणादियं कला शिक्ष्यते, स एव आर्येण शुश्रूषितपूर्वः शुश्रूषितव्यः।

(क) वसन्त इति। तत्तस्मात् ऋणमुक्तत्वात्, गच्छतु स्वगृहमिति शेषः। बन्धुजनोऽमात्यादिः, समाश्वसितु भवन्तमवलोक्य निरुद्विग्नो भवतु। संवाहकं प्रति उक्तिरियम्।

(ख) संवा इति। यदि एवं दया चेत् कृतेत्यर्थः, तत् तदा इयं कला गात्रसंवाहनरूपा, परिजनस्य नवपौष्यजनीभूतस्य मम हस्तगता क्रियतां स्वगात्रसंवाहनाय मां भृत्यं कुरु इत्यर्थः।

(ग) वसन्त इति। शिक्ष्यते इति अतीतसामीप्ये वर्त्तमाना शिक्षितपूर्वेत्यर्थः। स एव चारुदत्त एव। पुनरपि चारुदत्तस्यैव किङ्करो भवेत्याशयः।

(क) मदनिका। (वसन्तसेनार निकट याईया) आर्य्ये! सेई सभाध्यक्ष ओ द्यूतकर सन्तुष्ट हईया गियाछे।

(क) वसन्तसेना। ता, आपनि यान, आज आपनार बन्धुजन आश्वस्त हउन।

(ख) संवाहक। आर्य्ये! आपनि यदि एइरूपई करिलेन, तबे एई कलाविद्याटी परिजनेर हस्तगत करुन (गात्रसंवाहनेर जन्य आमाके भृत्य करुन।)

সংবা। স্বগতম্। অজ্জআএ ণিউণং পচ্চাদিট্ঠোম্হি। কধং পচ্চুবকলিশ্শং ?। প্রকাশম্। অজ্জএ! অহং এদিণা জূদিঅ-লাবমাণেণ শক্ক-শমণকে হুবিশ্শং। তা সংবাহকে জূদিঅলে শক্ক-শমণকে সংবুত্তেতি শুমলিদব্বা অজ্জআএ এদে অক্খলু। (ঘ)

বসন্ত। অজ্জ! অলং সাহসেণ। (ঙ)

সংবা। অজ্জএ! কলে ণিচ্চএ। ইতি পরিক্রম্য। (চ)

(ঘ) আর্য্যয়া নিপুণং প্রত্যাদিষ্টোঽস্মি। কথং প্রত্যুপকরিষ্যে ?। আর্য্যে! অহমেতেন দ্যূতকরাপমানেন শাক্যশ্রমণকো ভবিষ্যামি। তৎসংবাহকো দ্যূতকরঃ শাক্য-শ্রমণকঃ সংবৃত্ত ইতি স্মর্ত্তব্যানি আর্য্যয়া এতানি অক্ষরাণি।

(ঙ) আর্য্যে! অলং সাহসেন।

(চ) আর্য্যে! কৃতো নিশ্চয়ঃ।

(ঘ) সংবা ইতি। নিপুণং সকৌশলং যথা স্যাত্তথা, প্রত্যাদিষ্টোঽস্মি নিরাকৃতোঽস্মি। কথং কেন প্রকারেণ। শাক্যশ্রমণকো বৌদ্ধসন্ন্যাসী।

(ঙ) বসন্ত ইতি। সাহসেন দুষ্করসন্ন্যাসং প্রতি প্রবৃত্ত্যা।

(গ) বসন্তসেনা। ভদ্র! যাঁহার জন্য আপনি এই কলা শিক্ষা করিয়াছেন এবং পূর্ব্বে যাঁহার শুশ্রূষা করিয়াছেন, আপনি এখন তাঁহারই শুশ্রূষা করুন।

(ঘ) সংবাহক। (স্বগত) ইনি আমাকে নিপুণভাবে প্রত্যাখ্যান করিলেন। কিন্তু কি করিয়া আমি ইঁহার প্রত্যুপকার করি। (প্রকাশ্যে) আর্য্যে! দ্যূতকরদিগের এই অপমানে আমি বৌদ্ধসন্ন্যাসী হইব। তা' সংবাহকনামে দ্যূতকর বৌদ্ধসন্ন্যাসী হইয়াছে, আপনি এই কয়টী অক্ষর স্মরণ রাখিবেন।

(ঙ) বসন্তসেনা। ভদ্র! আপনি ও-সাহস করিবেন না।

(চ) সংবাহক। আর্য্যে! আমি স্থির করিয়াছি। (এই বলিয়া পরিক্রমণ করিয়া)

जूदेण तं कदं मे जं वीहत्थं जणस्स सव्वस्स।
एण्हिं पाअडसीसे णलिन्दमग्गेण विहरिस्सं ॥१७॥

नेपथ्ये कलकलः।

संवा। आकर्ण्य। अले! किं सो दं। आकाश्य। किं भणाध? "एसे क्खु वसन्तसेणाआए खुज्जओडके णाम दुट्ठहत्थी विअ-लेदि" (१) त्ति। अहो! अज्जआए गन्धगजं पेक्खिअ गदुअ। अहवा, किं मम एदिणा। जधा ववसिदं अणुचिट्ठिस्सं।

इति निष्क्रान्तः। (क)

द्यूतेन तत् कृतं मे यद्विह्वलं जनस्य सर्वस्य।
इदानीं प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि ॥१७॥

(क) अरे! किं त्विदम्?। किं भणत? एष खलु वसन्तसेनायाः खुज्ज-ओडको नाम दुष्टहस्ती विकलयतीति। अहो! आर्यायाः गन्धगजं प्रेक्षित्वा गत्वा। अथवा, किं मम एतेन, यथा व्यवसितमनुष्ठास्यामि।

द्यूतेनेति। सर्वस्य जनस्य समीपे, यत् विह्वलं व्याकुलं ह्रीनितस्य तस्य दशसवर्णस्य निमित्तं नितान्तापमानितमित्यर्थः, कृतवान् सभिक इति शेषः। तत् विह्वलत्वं मे द्यूतेनैव कृतम्, तत्प्रयोज्यत्वादिति भावः। इदानीं प्रकट मुच्छितत्वात् प्रकाशितं शीर्षं मस्तकं यस्य स ताटशोऽहं नरेन्द्रमार्गेण राजपथेन विहरिष्यामि विचरिष्यामि, इति कृती निश्चय इति पूर्वेणान्वयः। आर्या जातिः ॥१७॥

(क) संवा इति। खुज्जओडक इति डित्यादिवत् रूढः शब्दः। विकलयति

सकल लोकের নিকটে সভাধ্যক্ষ যে আমাকে ব্যাকুল করিয়াছিল, তাহা দ্যূতেই করিয়াছে। এখন আমি প্রকাশিতমস্তক হইয়া রাজপথে বিচরণ করিব ॥১৭॥

নেপথ্যে কোলাহল।

(১) विहलेदि।

ततः प्रविशति अपटीचेपेण (१) विकटोज्ज्वलवेशः कर्णपूरकः । (ज)

कर्ण । कहिं ? कहिं अज्जआ ? । (झ)

चेटी । दुम्मणुस्स ! किं ते उव्वेअकारणं ? जं अग्गदो वट्टिदं अज्जअं ण पेक्खसि । (ञ)

(झ) कस्मिन् ? कस्मिन् आर्य्या ? ।

(ञ) दुर्मनुष्य ! किं ते उद्वेगकारणम् ? यदग्रतोऽवस्थितामार्य्यां न प्रेक्षसे ।

स्थानजनादिकं विकलीकरोति । गन्धगजो हस्तिविशेषः । व्यवसितं निश्चितमनतिक्रम्येति यथाव्यवसितं निश्चितं बौद्धसन्न्यासावलम्बनमित्यर्थः ।

(ज) तत इति । अपटीचेपेण यवनिकाया अनपसारणेन, अस्यापि व्यग्रचित्ततया आर्त्तप्रायत्वात् "पटीचेपो न कर्त्तव्य आर्त्तराजप्रवेशने" इत्युक्तत्वात् कर्णं पूरयति मनोहरवाक्यैर्नेति कर्णपूरकः । वसन्तसेनाया कश्चिद्भृत्योऽयम् ।

तृतीयाङ्कादौ प्रस्तावान्तरोपस्थित्या चारुदत्तं प्रति वसन्तसेनाया अनुरागरूपस्य अर्थस्य विच्छित्तेः प्राप्तौ अयमंशः चारुदत्तस्य प्रावारकदानेन गुणग्राहिताप्रकाशकतया तदर्थस्य वसन्तसेनाचित्ते धारावाहिकभावेन स्थापनात् अविच्छित्तिकारणमिति बिन्दुर्नाम अर्थप्रकृतिः ।

"अवान्तरार्थविच्छित्तेः बिन्दुरुच्छित्तिकारणम्" इति साहित्यदर्पणोक्तेः ।

(छ) संवाहक । (शुनिया) ওরে ! কি এ ? । (শূন্যে) কি বলিতেছ ? "বসন্তসেনার খুণ্টমোড়কনামে এই দুষ্ট হস্তী সকলকে ব্যাকুল করিয়া তুলিয়াছে" এই কথা বলিতেছ ? । ওহে ! যাইয়া বসন্তসেনার গন্ধহস্তী দেখিব । অথবা, ইহা দিয়া আমার কি হইবে, যাহা স্থির করিয়াছি, তাহাই করি । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(জ) তদনন্তর পট অপসারণ না করিয়া বিকট ও উজ্জ্বলবেশে কর্ণপূরকের প্রবেশ ।

(ঝ) কর্ণপূরক । কোথায় ? আর্য্যা বসন্তসেনা কোথায় ? ।

(१) अपटीचेपेण ।

कर्ण। दृष्ट्वा। अज्जए! वन्दामि। (ट)

वसन्त। कण्णउरअ! परितुट्ठमुहो लक्खीअदि, ता किं एदं?। (ठ)

कर्ण। सविस्मयम्। अज्जए! वञ्चिदासि, जाए अज्ज कण्णउरअस्स परक्कमो ण दिट्ठो। (ड)

वसन्त। कण्णउरअ! किं किं?। (ढ)

कर्ण। सुणादु अज्जआ; जो सो अज्जआए खुरट्टमोड़ओ णाम दुट्ठहत्थी, सो आलाणत्थम्भं भञ्जिअ, महामित्तं वावादिअ महन्तं संकोहं करन्तो रायमग्गं ओदिण्णो। तदो एत्थन्तरे उग्घुट्टं जणेण—(ण)

(ट) आर्ये! वन्दे।

(ठ) कर्णपूरक! परितुष्टमुखी लक्ष्यसे, तत् किं त्विदम्?।

(ड) आर्ये! वञ्चितासि, यया अद्य कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्टः।

(ढ) कर्णपूरक! किं किम्?।

(ण) शृणोतु आर्या; यः स आर्यायाः खुरट्टमोड़को नाम दुष्टहस्ती, स आलान-

(ठ) वसन्त इति। परितुष्टं प्रफुल्लतया परितुष्टभावप्रकाशकं मुखं यस्य सः।

(ঞ) মদনিকা। ও-থারাপলোক! তো'র উদ্বেগের কারণ কি? যে সম্মুখে অবস্থিত আর্য্যাকেও দেখিতেছিস্ না।

(ট) কর্ণপূরক। (দেখিয়া) আর্য্যে! প্রণাম করি।

(ঠ) বসন্তসেনা। কর্ণপূরক! তোকে প্রফুল্লমুখ দেখিতেছি, তা' ঘটনা কি?

(ড) কর্ণপূরক। (বিস্ময়ের সহিত) আর্য্যে! আপনি বঞ্চিত হইয়াছেন, যে আপনি আজ কর্ণপূরকের পরাক্রম দেখিলেন না।

(ঢ) বসন্তসেনা। কর্ণপূরক! কি কি?

अवणेध बालअजणं तुरिदं आरुहध वुक्ख-पासादं ।
किं ण हु पेक्खध पुरदो दुट्ठो हत्थी इदो एदि ॥१८॥
अवि अ ।
विचलइ णेउरजुअलं छिज्जन्ति अ मेहला मणिक्खइआ ।
वलआ अ सुन्दरदरा रअणङ्कुर-जाल-पडिवद्धा ॥१९॥

स्तम्भं भङ्क्त्वा, महामात्रं व्यापाद्य, महान्तं संक्षोभं कुर्वन्, राजमार्गमवतीर्णः । ततः अवान्तरे उद्घुष्टं जनेन—

अपनयत बालकजनं त्वरितमारोहत वृक्षप्रासादम् ।
किं न खलु प्रेक्षध्वं पुरतो दुष्टो हस्ती इत एति ॥१८॥

अपि च । विचलति नूपुरयुगलं छिद्यन्ते च मेखला मणिखचिताः ।
वलयाश्च सुन्दरतरा रत्नाङ्कुरजालप्रतिबद्धाः ॥१९॥

(ण) कर्ण इति । आलानस्तम्भं बन्धनस्तम्भम् । महामात्रं प्रधानहस्तिपकम् । संक्षोभमुद्वेलनम् । "आलानं बन्धस्तम्भे" इत्यमरः । "महामात्रः सस्त्रे च अमात्ये हस्तिपकाधिपे" इति मेदिनी ।

अपेति । बालकजनम् अपनयत राजमार्गादपसारयत । वृक्षाय प्रासादाय तत् त्वरितमारोहत उभयत्रापि हे राजमार्गवर्त्तिनो जनाः ! यूयमिति शेषः ।

आर्य्या जातिः ॥१८॥

विचलतीति । नूपुरयुगलं विचलति नितरां चञ्चलं भवति ; मणिखचिताः प्रोथित-मणिकाः, मेखलाः काञ्चीदामानि च छिद्यन्ते ; तथा रत्नाङ्कुरजालेन क्षुद्रक्षुद्ररत्नसमूहेन

(ণ) কর্ণপূরক । আর্য্যা শুনুন—আপনার যে সেই খুণ্টমোড়কনামে দুষ্ট হস্তী ; সে বন্ধনস্তম্ভ ভাঙ্গিয়া, মাহুতকে মারিয়া ফেলিয়া, গুরুতর তোলপাড় করতঃ রাজপথে অবতীর্ণ হইল । তাহার পর এই সময়ে লোকে ঘোষণা করিল—

বালকদিগকে সরাইয়া লও, তাড়াতাড়ি গাছে ও দালানে উঠ । দেখিতেছ নাকি ? দুষ্ট হস্তী এইদিকেই আসিতেছে ॥১৮॥

तदो तेण दुट्ठहत्थिणा कल-चलण-रदणेहिं पुल्ल-णलिणिं विअ णअरिं उज्जइणिं अवगाहमाणेण समासादिदो परिव्वाजओ। तं अ परिभट्ठ-दण्ड-कुण्डिआ-भाअणं सीअरेहिं सिञ्चिअ दन्तन्तरे क्खित्तं पेक्खिअ पुणोवि उग्घुट्ठं जणेण—"हा परिव्वाजओ वावादीअदि" त्ति। (त)

ततस्तेन दुष्टहस्तिना कर-चरण-रदनैः फुल्लनलिनीमिव नगरीमुज्जयिनीमवगाहमानेन समासादितः परिव्राजकः। तच्च परिभ्रष्टदण्ड-कुण्डिकाभाजनं श्रीकरैः सिक्त्वा दन्तान्तरे क्षिप्तं प्रेक्ष्य, पुनरपि उद्घुष्टं जनेन—"हा परिव्राजको व्यापाद्यते" इति।

प्रतिबद्धाः खचिताः, अतएव सुन्दरतराः, वलयाः कटकानि च भ्रश्यन्तीति शेषः। सर्वत्र पलायमानानां स्त्रीणां गमनवेगादिति च शेषः।

अत्र "भ्रश्यन्ति" "पलायमानानां स्त्रीणां गमनवेगात्" इत्यनयोः पदानोरनर्थकोऽपि न न्यूनपदतादोषः प्रत्युत गुण एव, वक्तॄणामुद्वेगमग्नत्वात्। तथा च साहित्यदर्पणे—

"उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः।" आर्य्या जातिः ॥१९॥

(त) तत इति। करः शुण्डा चरणाः पादाः रदनौ दन्तौ च तैः, फुल्लनलिनीमिव विकसितपद्मां सरसीमिव। अवगाहमानेन आलोड्यता, समासादितो गृहीतः। परिभ्रष्टे भयेन हस्तात् पतिते दण्डकुण्डिकाभाजने दण्डः कमण्डलुरूपपात्रञ्च यस्य तम्। श्रीकरैः सुखस्थितजलविन्दुभिः, दन्तयोरन्तरे मध्ये।

"कुण्डी कमण्डलौ" इति विकाण्डशेषः।

আরও, (গমনবেগে স্ত্রীলোকদিগের) নূপুরযুগল চলিতেছে, মণিখচিত চন্দ্রহার ছিঁড়িতেছে এবং ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র রত্নখচিত বলয় পড়িয়া যাইতেছে ॥১৯॥

(ত) তাহার পর সেই দুষ্ট হস্তী শুণ্ড, চরণ ও দন্তদ্বারা প্রস্ফুটিত পদ্মিনীর ন্যায় উজ্জয়িনী নগরীকে আলোড়ন করিতে থাকিয়া একটা পরিব্রাজককে ধরিল। পরিব্রাজকের হস্ত হইতে দণ্ড ও কমণ্ডলু পড়িয়া গেল, হস্তী তাহাকে জলবিন্দুদ্বারা সিক্ত করিয়া, উভয় দন্তের মধ্যে

वसन्त । ससम्भ्रमम् । अहो पमादो ! अहो पमादो ! । (थ)

कर्ण । अलं सम्भमेण । सुणादु दाव अज्जआ । तदो विच्छिण्णविसट्ठुल-सिङ्खला-कलावअं दन्तन्तरपरिग्गहिदं परिव्वाजअं उव्वहन्तं तं पेक्खिअ, कण्णजूरएण मए णहि णहि अज्जआए अण्ण-पिण्डोवपुट्टेण दासेण वामचलणेण जूदखेलअं उग्घुसिअ उग्घुसिअ, तुरिदं आवणादो लोहदण्डं गेण्हिअ, आआरिदो सो दुट्ठहत्थी । (द)

(थ) अहो प्रमाद ! अहो प्रमाद ! ।

(द) अलं सम्भ्रमेण । शृणोतु तावदार्या । ततो विच्छिन्न-विसृष्टुल-शृङ्खला-कलापम्, दन्तान्तर-परिगृहीतं परिव्राजकमुद्वहन्तं तं प्रेक्ष्य, कर्णपूरकेण मया, नहि नहि, आर्य्यायाः अन्नपिण्डोपपुष्टेन दासेन, वामचरणेन द्यूतखेलकम् उद्घुष्य उद्घुष्य, त्वरितमापणात् लौहदण्डं गृहीत्वा, आकारितः स दुष्टहस्ती ।

(थ) वसन्त इति । यद्यपि "प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः, तथापि अत्र विपत्तिरिति बोद्धव्यम् । उत्तररामचरितेऽपि विपदर्थे प्रमादशब्दो दृश्यते । यथा—

"नेपथ्ये । प्रमादः प्रमादः ।" इति ।

(द) कर्ण इति । सम्भ्रमेण उद्वेगजनितत्वरया । विच्छिन्नो वेगेन द्विधा त्रिधा कृतः अतएव विसृष्टुलः इतस्ततो विकीर्णः शृङ्खलाना कलापः समूहो येन तम् । तं हस्तिनम् । अन्नपिण्डेन ओदनस्तूपेन उपपुष्टः परिपालितस्तेन । वामचरणेन वामदिग्गमनेन । द्यूतखेलकं नवपरिव्राजकीभूतं हस्तिना दन्तान्तरधृतं सं वाहकम्, उद्घुष्य 'मार्ममार्म' इत्यादि घोषयित्वा । आपणात् क्रयविक्रयगृहात् । आकारित आहूतः ।

तुलिल देखिया, आवारও लोके घोषणा करिल,—"हाय ! परिव्राजककে मारिया फेलिल ।"

(थ) वसन्तसेना । (उद्वेगের সহিত) হায় হায় ! বড় বিপদ বড় বিপদ্ ।

वसन्त। तदो तदो ?। (ध)

कर्ण। आहणिऊण सरोसं तं हत्थिं विंझ-सेल-सिहराभं।
मोआविओ मए सो दन्तन्तरसंठिओ परिव्वाजओ ॥२०॥

वसन्त। सुट्ठु, दे किदं। तदो तदो ?। (न)

(ध) ततस्ततः ?।

आहत्य सरोषं तं हस्तिनं विन्ध्यशृङ्ग-शिखराभम्।
मोचितो मया स दन्तान्तरसंस्थितः परिव्राजकः ॥२०॥

(न) सुष्ठु त्वया कृतम्। ततस्ततः ?।

आहत्येति। विन्ध्यशृङ्गशिखराभं विन्ध्यपर्वतशृङ्गतुल्यविशालम्, सरोषं तं हस्तिनम्, आहत्य तेन लौहदण्डेन ताडयित्वा।

अत्र समासगता आर्या उपमालङ्कारः। गीतिर्जातिः ॥२०॥

(न) वसन्त इति। सुष्ठु उत्कृष्टम्। "सुष्ठु दुष्ठु प्रशंसने" इत्यमरः।

(द) কর্ণপূরক। আর্য্যা উদ্বেগ করিবেন না, শুনুন। তাহার পর সেই হস্তী শিকলগুলিকে ছিঁড়িয়া ইতস্ততঃ বিক্ষিপ্ত করিয়া, দন্তযুগলের মধ্যে ধরিয়া সেই পরিব্রাজককে বহন করিতে লাগিল দেখিয়া, আমি কর্ণপূরক,—না না, আপনার অন্নে পরিপুষ্ট ভৃত্য, বা' দিকে যাইয়া, "ভয় নাই ভয় নাই" বলিয়া, সেই দ্যূতকর-সংবাহকের প্রতি উচ্চস্বরে ঘোষণা করিয়া করিয়া, তাড়াতাড়ি কোন দোকান হইতে একটা লোহার দণ্ড লইয়া, সেই দুষ্ট হস্তীকে আহ্বান করিলাম।

(ধ) বসন্তসেনা। তা'র পর, তা'র পর ?।

কর্ণপূরক। বিন্ধ্যপর্ব্বতের শৃঙ্গের মত সেই হস্তীকে ক্রোধের সহিত আঘাত করিয়া, তাহার দন্তদ্বয়ের মধ্যবর্ত্তী সেই পরিব্রাজককে আমি মুক্ত করিয়াছি ॥২০॥

(ন) বসন্তসেনা। তুই খুব ভাল করিয়াছিস্। তা'র পর, তা'র পর ?।

कर्ण। तदो अज्जए! "साहु रे कण्णउरअ! साहु" त्ति एत्तिअमेत्तं भणन्ता, विसम-भर-क्कन्ता विअ णावा एक्कदो पल्हत्था सअला उज्जइणी आसि। तदो अज्जए! एक्केण सुण्णाइं आहरणट्ठाणाइं परामसिअ, उड्डं पेक्खिअ, दीहं णीससिअ, अअं पावारओ मम उवरि क्खित्तो। (प)

वसन्त। कण्णउरअ! जाणीहि दाव, किं एसो जादीकुसुम-वासिदो पाव रओ ण वेत्ति। (फ)

(प) तत आर्ये! "साधु रे कर्णपूरक! साधु" इत्येतावन्मात्रं भणन्ती विषमभाराक्रान्ता इव नौः, एकतः पर्यस्ता सकला उज्जयिनी आसीत्। तत आर्ये! एकेन शून्यानि आभरणस्थानानि परामृश्य, ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य, दीर्घं निःश्वस्य, अयं प्रावारकः ममोपरि उत्क्षिप्तः।

(फ) कर्णपूरक! जानीहि तावत्, किमेष जातीकुसुमवासितः प्रावारको नवेति।

(प) कर्ण इति। विषमभरेण गुरुतरभारेण आक्रान्ता, नौस्तरणिरिव। एकत एकस्यां दिशि, पर्यस्ता अवनतीभूता, बहुतरलोकागमनादिति भावः। एकेन केनचिज्जनेन, आभरणानां कटकाद्यलङ्काराणां स्थानानि मणिबन्धादीनि, परामृश्य तत्तदाभरणमस्ति नवेति ज्ञानार्थं संस्पृश्य। दारिद्र्यवशादुपयुक्तपारितोषिकदानाशक्ततया ईश्वरं प्रति निर्वेद-ज्ञापनाय ऊर्ध्वदर्शनम्, तद्दुःखेन च निश्वासः। प्रावारक उत्तरीयवस्त्रम्।

(फ) वसन्त इति। चारुदत्तप्रावारकस्यैव जातिकुसुमवासितत्वया ज्ञातपूर्वत्वात् तेनैवायं दत्त इति सम्भावयन्ती पृच्छति जानीहीति।

(প) কর্ণপূরক। আর্য্যে! তা'র পর—"সাধু, কর্ণপূরক! সাধু" এই এক কথামাত্র বলিতে বলিতে, অত্যন্ত-ভারাক্রান্তা নৌকার মত, সমস্ত উজ্জয়িনী এক দিকে নত হইয়া পড়িল। আর্য্যে! তা'র পর, একটী লোক, হস্তামর্ষণ করিয়া, গাত্রের অলঙ্কারস্থানগুলিকে শূন্য জানিয়া, ঊর্দ্ধদিকে দৃষ্টি করিয়া, দীর্ঘনিশ্বাস পরিত্যাগ করিয়া, এই চাদরখানি আমার উপরে নিক্ষেপ করিলেন।

कर्ण। अज्जए! मदगन्धेण सुट्ठु तं गन्धं ण जाणामि। (ब)

वसन्त। णामं पि दाव पेक्ख। (भ)

कर्ण। इमं णाम, अज्जआ एव्व वाएदु। इति प्रावारक-मुपनयति। (म)

वसन्त। अज्जचारुदत्तस्स। इति वाचयित्वा सस्पृहं गृहीत्वा प्रावृणोति। (य)

(ब) आर्ये! मदगन्धेन सुष्ठु तं गन्धं न जानामि।

(भ) नामापि तावत् प्रेक्षस्व।

(म) इदं नाम, आर्यैव वाचयतु।

(य) आर्यचारुदत्तस्य।

(ब) कर्णेति। मदस्य हस्तिनो दानजलस्य गन्धेन नासिकायास्तद्गन्धाभिभूतत्वेन, सुष्ठु सम्यक्, तं जातीकुसुमसम्बन्धीयम्।

(भ) वसन्त इति। नाम लिखितमस्ति न वेति प्रेक्षस्वेत्यर्थः।

(म) कर्ण इति। एतेन कर्णपूरकस्य अक्षरपरिचयो नासीदिति प्रतीयते।

(य) वसन्त इति। "अहो प्रमादः" इत्यारभ्य एतदन्तं विधानं नाम मुखसन्धेरङ्गम्।

(फ) বসন্তসেনা। কর্ণপূরক! দেখ দেখি, এই চাদরখানি জাতী-পুষ্পে বাসিত কি না।

(ব) কর্ণপূরক। আর্য্যে! হস্তীর মদগন্ধে, সে গন্ধ ভাল মত বুঝি-তেছি না।

(ভ) বসন্তসেনা। নাম আছে কিনা দেখ।

(ম) কর্ণপূরক। এই নাম আছে, আপনি পড়ুন। (এই বলিয়া চাদরখানি দিল।)

[য] বসন্তসেনা। 'আর্য্য চারুদত্তের'। (এইরূপ নাম পড়িয়া, সস্পৃহভাবে গ্রহণ করিয়া, গাত্রে আবরণ করিল।)

चेटी । कण्णऊरअ ! सोहइ अज्जआए पावारओ । (र)

कर्ण । आं, सोहइ अज्जआए पावारओ । (ल)

वसन्त । कण्णऊरअ ! इदं ते पारितोसिअं । इत्याभरणं प्रयच्छति । (व)

कर्ण । शिरसा गृहीत्वा प्रणम्य च । संपदं सुट्ठु सोहइ अज्जआए पावारओ । (श)

वसन्त । कण्णऊरअ ! एदाए वेलाए कहिं अज्जचारुदत्तो ? । (ष)

(र) कर्णपूरक ! शोभते आर्य्यायाः प्रावारकः ।

(ल) आं, शोभते आर्य्यायाः प्रावारकः ।

[व] कर्णपूरक ! इदं ते पारितोषिकम् ।

[श] साम्प्रतं सुष्ठु शोभते आर्य्यायाः प्रावारकः ।

"सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ।" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

[र] चेटी इति । आर्य्याया एव शोभत इत्यर्थः । सुतरामयमस्यै दीयतामिति भावः ।

[ल] कर्ण इति । आमित्यङ्गीकारार्थमव्ययम् । अतोऽहमपि दातुमिच्छामीति भावः ।

[श] कर्ण इति । सुष्ठु सम्यक्, आभरणदानपूर्व्वकयत्नेन स्वत्वजननादित्याशयः ।

[र] মদনিকা । কর্ণপূরক ! চাদরখানি আর্য্যার বেশ শোভা পাইতেছে ।

[ল] কর্ণপূরক । ঠিক্, চাদরখানি আর্য্যার বেশ শোভা পাইতেছে ।

[ব] বসন্তসেনা । কর্ণপূরক ! এই তোর পারিতোষিক । (ইহা বলিয়া অলঙ্কার দান করিল ।)

[শ] কর্ণপূরক । (মস্তকে ধারণপূর্বক প্রণাম করিয়া) চাদরখানি আর্য্যার এখন বেশ শোভা পাইতেছে ।

कर्ण। एदेण ज्जेव मग्गेण पवत्तो गन्तुं गेहं। (स)

वसन्त। हञ्जे! उवरिदणं अलिन्दअं आरुहिअ अज्ज-चारुदत्तं पेक्खेह्म। (ह)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे।

इति द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः। (क्ष)

(ष) कर्णपूरक। एतस्यां वेलायां कस्मिन्नार्य्यचारुदत्तः?।

(स) एतेनैव मार्गेण प्रवृत्तो गन्तुं गेहम्।

(ह) हञ्जे। उपरितनमलिन्दकमारुह्य आर्य्यचारुदत्तं प्रेक्षामहे।

(स) कर्ण इति। एतेनैव भवत्या भवनसन्निहितेनैव।

(ह) वसन्त इति। हञ्जे इति चेटीसम्बोधनम्। अलिन्दकं द्वारपार्श्वस्थगृहम्।

अत्र प्रकृतानुरागकार्य्यदर्शनारम्भात् करणं नाम मुखसन्ध्यङ्गम्। तथा च—"करणं पुनः। प्रकृतार्थसमारम्भः—।" इति साहित्यदर्पणः।

(क्ष) इतीति। अस्मिन्नङ्के द्यूतकारिणः संवाहकस्यैव चरितस्य प्रधानत्वात् "द्यूतकरसंवाहकः" इति नामेति बोध्यम्।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायां मृच्छकटिक-टीकायां वसन्तसुषमासमाख्यायां द्वितीयाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

[ष] वसन्तसेना। कर्णपूरक! এই সময়ে আর্য্য চারুদত্ত কোথায়?।

[স] কর্ণপূরক। এই পথেই বাড়ী যাইতে আরম্ভ করিয়াছেন।

[হ] বসন্তসেনা। ওলো মদনিকা! আয়; উপরের দ্বারপার্শ্বস্থ গৃহে আরোহণ করিয়া, আর্য্য চারুদত্তকে দেখি।

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেল।)

(ক্ষ) দ্যূতকরসংবাহক নামে দ্বিতীয় অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

तृतीयोऽङ्कः।

—:०:—

ततः प्रविशति चेटः। (क)

चेटः। सुजणे क्खु भिच्चाणुकम्पके
सामिए णिद्धणके वि सोहदे।
पिशुणे उण दव्वगव्विदे
दुक्कले क्खु, परिणामदारुणे ॥१॥

सुजनः खलु भृत्यानुकम्पकः स्वामी निर्धनकोऽपि शोभते।
पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्वितो दुष्करः खलु परिणामदारुणः ॥१॥

(क) तत इति। चेटस्यारुदत्तस्य भृत्यो वर्धमानकनामा।

सुजन इति। सुजनः खलताप्रभृतिदोषराहित्येन प्रशस्तहृदयः अतएव भृत्यानुकम्पकः भृत्यान् प्रति दयाकारकः, स्वामी प्रभुः, निर्धनकोऽपि सन्, शोभते खलु प्रियत्वात् सर्वेभ्य एव रोचते। पुनः किन्तु, पिशुनः खलः, द्रव्येण धनेन गर्वितश्च स्वामी, परिणामे कार्यशेषे दारुणो वेतनादानेन दोषप्रवर्त्तनादिना च भयङ्करः, अतएव दुःखेन क्रियते सेवित इति दुष्करः कष्टेन सेवनीय इत्यर्थः। अस्माकं स्वामी चारुदत्तः सुजनतादिगुणवानिति नितरामेव शोभत इति भावः।

अतएवात्र अप्रस्तुतात् स्वामिसामान्यात् मनसा प्रस्तुतस्य स्वामिविशेषस्य चारुदत्तस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, तथा सुजनदुर्जनयोर्विरूपयोः संघटनया विषमालङ्कारस्य, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

वैतालीयं च्छन्दः ॥१॥

[क] तदनन्तर चारुदत्तके भृत्यका प्रवेश।

अवि च । अस्स-पलङ्क-वलद्दे ण अक्कि वालिदुं
अस्स-कलत्त-पअत्ते (१) ण अक्कि वालिदुं ।
जूद-पअत्त-मणुअस्से ण अक्कि वालिदुं
जे वि अहाविअदोसे ण अक्कि वालिदुं ॥

अपि च । अस्य-लम्पट-वलीवर्दौ न अक्यौ वारयितुं
अन्य-कलत्र-प्रसक्तौ न अक्यौ वारयितुम् ।
द्यूत-प्रसक्तौ मनुष्यौ न अक्यौ वारयितुं
योऽपि स्वाभाविकदोषौ न अक्यौ वारयितुम् ॥२॥

इतःप्रभृति चतुर्थाङ्कसमाप्तिपर्य्यन्तः प्रतिमुखसन्धिः । तथा च चारुदत्तेन सह समागमरूपफललाभाय तद्गृहे वसन्तसेनाया अतित्वरया गमनप्रवृत्तिः प्रयत्नो नाम द्वितीयावस्था । यथा साहित्यदर्पणे—

"प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ।"

एवं चारुदत्तं प्रति वसन्तसेनाया अनुराग एव परस्परसमागमरूपफलस्य प्रधानो हेतुः; स तु सुखसन्धावुत्पन्नः, इह पुनश्चारुदत्तगृहादलङ्कारापहरणवृत्तान्तमुपलभ्य वसन्तसेनाया मीलप्राप्त्यादिना सर्वैरेव किञ्चिल्लक्ष्य इति । यथा तत्रैव—

"फलप्रधानीपायस्य सुखसन्धिनिवेशिनः ।
लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥"

अस्य च विलासादीनि त्रयोदशाङ्गानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः ।

भृत्य । सज्जन एवं भृत्यके प्रति दयालु प्रभु, निर्धन हईलेओ भाल । किन्तु खलस्वभाव, धनगर्वित एवं परिशेषे भयङ्कर प्रभुर सेवा करा दुष्कर ॥१॥

आरओ, शस्यलोभी वृषके वारण करिते पारा याय ना, परस्त्रीते आसक्त लोककके वारण करिते पारा याय ना, द्यूते आसक्त मानुषके

(१) अस्स-पअत्त-कलत्ते ।

कावि वेला अज्जचारुदत्तस्स गन्धव्वं सुणिदुं गदस्स। अदिक्कमदि अद्धलत्तणी, अज्ज वि ण आअच्छदि। ता जाव वाहिल-दुआल-शालाए गदुअ शुविश्शं। इति तथा करोति। (ख)

(ख) कापि वेला आर्य्यचारुदत्तस्य गान्धर्व्वं श्रोतुं गतस्य। अतिक्रामति अर्द्धरजनी, अद्यापि नागच्छति। तदयावत् बहिर्द्वारशालायां गत्वा स्वप्स्यामि।

शक्येति। शक्यानां धान्यादीनां खम्पटी भोजनलोभी बलीवर्द्दो वृषभः, वारयितुं न शक्यः; वारितोऽपि अवसरं प्राप्यैव तत् भक्षयितुं प्रवर्त्तत इति भावः। अन्यकलत्रप्रसक्तः परदारासक्तो जनः, वारयितुं न शक्यः, पत्न्यादिना कदाचिद्वारितोऽपि सुविधां प्राप्यैव पुनः प्रवर्त्तत इत्याशयः। द्यूतप्रसक्तमनुष्योऽपि वारयितुं न शक्यः, पित्रादिना वारितोऽपि तदसन्निधाने सत्येव पुनः प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः। तथा योऽपि स्वाभाविकदोषः, सोऽपि वारयितुं न शक्यः, स्वाभाविकत्वादेवेति भावः। सर्वदा भूरिदानमेव चारुदत्तस्य स्वाभाविकी दोषः, स पुनर्बन्धुभिर्वारितोऽपि न गतः, अतएवेयं दारिद्र्यदुर्द्दशेति समुदायाशयः।

अतएवानापि अप्रस्तुतात् स्वाभाविकदोषसामान्यात् मनसा प्रस्तुतस्य भूरिदानरूपचारुदत्त-स्वाभाविकदोषरूपविशेषस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अत्रापि नीचस्य वक्तुः प्रत्येकोच्चारण एव उत्प्लवनात्मकनृत्योपयोगितारक्षणार्थं "ण शक्कि वालिदुं" इत्यस्य प्रतिपादमभिधानमिति न अनवीक्षितत्वदोष इति दिक्।

"शक्करी जातिः" इति पृथ्वीधरः॥२॥

(ख) कापीति। कापि दीर्घा, वेला कालः। गन्धर्वाणामिदमिति गान्धर्वं गानम्। अतीतेति शेषः, स्वप्स्यामि शयिष्ये।

वारण करिते पारा याय ना एवं येटि स्वाभाविक दोष, ताहा वारण करिते पारा याय ना॥२॥

[ख] दीर्घकाल अतीत हइल, आर्य्य चारुदत्त गान शुनिते गियाछेन; अर्द्धरात्र अतीत हय, तथापि आसितेछेन ना। सुतरां बहिर्द्वारेर गृहे याइया शयन करि। (एই बलिया ताहाই करिल)।

ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च।

चारु। अहो अहो! साधु साधु, रेभिलेन गीतम्। वीणा हि नाम असमुद्रोत्थितं रत्नम्। कुतः—(ग)

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्या
सङ्केतके चिरयति प्रवरो विनोदः।
संस्थापना प्रियतमा विरहातुराणां
रक्तस्य रागपरिवृद्धिकरः प्रमोदः ॥३॥

(ग) चारु इति। अहो इत्याश्चर्ये। तस्य चातिशये द्विरुक्तिः। रेभिलेन तदाख्येन गायकेन। रत्नं रत्नस्वरूपा।

अत्र परवाक्ये अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कारः।

उत्कण्ठितस्येति। अत्र वीणेति गद्यस्थमुद्दिश्यपदमनुषज्यते। तथा च वीणा, उत्कण्ठितस्य जनस्य, हृदयानुगुणा मनोऽनुकूला, वयस्या वयस्यास्वरूपा, तद्वदेव सान्त्वनाकारित्वादिति भावः। सङ्केतके रमणाय सङ्केतकारिणि जने, चिरयति विलम्बं कुर्वति सति, प्रवरो महान्, विनोदः शान्तिस्तदुपाय इत्यर्थः। विरहातुराणां जनानां मध्वन्ध, संस्थापना मनसः स्थितिकारिणी धैर्यविधायिनी, प्रियतमा तत्स्वरूपा। तथा रक्तस्य कञ्चित् प्रति अनुरक्तस्य जनस्य, रागस्य तदनुरागस्य परिवृद्धिकरः, प्रमोदः प्रमोदहेतुभूता। सुतरां वीणा रत्नरूपेति भावः।

अत्र एकस्या वीणाया वयस्यात्वेन प्रियतमात्वेन च उल्लेखनादुल्लेखालङ्कारः; अत्र तु "गाम्भीर्य्येण समुद्रोऽसि" इत्यादिवत् रूपकालङ्कारयोगः; कार्य्यभूतयोर्विनोद-

তাহার পর চারুদত্ত ও বিদূষকের প্রবেশ।

[গ] চারুদত্ত। আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য! রেভিল খুব ভাল গাহিয়াছেন। আর আমি মনে করি—বীণা জিনিষটী অসমুদ্রোত্থিত রত্ন। কারণ—

বীণাটী, উৎকণ্ঠিত লোকের মনের অনুকূল সখীস্বরূপ, সঙ্কেতকারী

विदू। भो! एहि, गेहं गच्छेम्ह। (घ)

चारु। अहो! सुष्ठु भाव-रेभिलेन गीतम्। (ङ)

विदू। मम दाव दुवेहिं ज्जेव हस्सं जाअदि, इत्थिआए सक्कदं पठन्तीए मणुस्सेण अ काअली गाअन्तेण। इत्थिआ दाव सक्कदं पठन्ती, दिण्ण-णव-णस्सा विअ गिट्ठी, अहिअं सुसुआअदि। मणुस्सोवि काअलीं गाअन्तो सुक्ख-सुमणो-दाम-वेट्टिदो वुड्ढपुरोहिदो विअ मन्तं जवन्तो, दिढ़ं मे ण रोअदि। (च)

(घ) भोः! एहि, गेहं गच्छामः।

(च) मम तावत् द्वाभ्यामेव हास्यं जायते; स्त्रिया संस्कृतं पठन्त्या, मनुष्येण च काकलीं गायता। स्त्री तावत् संस्कृतं पठन्ती, दत्त-नव-नास्या इव गृष्टिः, अधिकं सुसूयते, मनुष्योऽपि काकलीं गायन् शुष्क-सुमनो-दाम-वेष्टितो वृद्धपुरोहित इव मन्त्रं जपन्, दृढं मे न रोचते।

प्रमोदयोः कारणभूतया वीणया सह अभेदेनाभिधानात् हेतुर्नामालङ्कारस्य अनयोर्मिथो-निरपेक्षतया संसृष्टिः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३॥

(ङ) चारु इति। भावी विद्वांश्चासौ रेभिलश्चेति तेन। "भावी विद्वान्" इत्यमरः।

(च) विदू इति। द्वाभ्यां काभ्यामित्याह स्त्रिया इति। मनुष्येण, पुरुषेण, काकलीं सूक्ष्ममधुरध्वनिम्, गायता गानत्वेन आविष्कुर्वता। नन्वीदृशभावे को दोषः, येन तव हास्यं जायत इत्याह स्त्रीति। दत्ता नवा नूतना नास्या नासिकारज्जुर्यस्याः लोक विलम्ब करिते लागिले, चित्त-विनोदनेर प्रधान उपाय, विरहार्त्तदिगेर धैर्य्यकारिणी प्रियतमास्वरूप एवं अनुरक्त लोकेर अनुराग-वृद्धिकारक आमोदेर हेतु ॥३॥

[घ] विदूषक। सखे! आसुन, बाड़ी याई।

[ङ] चारुदत्त। आश्चर्य्य! विद्वान् रेभिल वेश् गाहियाछेन।

চারু। বয়স্য! সুষ্ঠু খল্বদ্য গীতং ভাব-রৈভিলেন। ন চ ভবান্ পরিতুষ্টঃ?। (ছ)

রক্তশ্চ নাম মধুরশ্চ সমং স্ফুটশ্চ
ভাবান্বিতশ্চ ললিতশ্চ মনোহরশ্চ।
কিংবা প্রশস্তবচনৈর্বহুভির্মদুক্তৈঃ
অন্তর্হিতা যদি ভবেদ্বনিতেতি মন্যে ॥৪॥

সা তাদৃশী, যষ্টিরেকবারপ্রসৃতা গৌরিব। সুষ্ঠয়তে "সু সু" ইত্যেবং শব্দং করোতি, কণ্ড্বাদিত্বাৎ যক্। ইদমস্বাভাবিকমিত্যতো মে হাস্যং জায়ত ইতি ভাবঃ। গুম্ফাণাং সুমনসাং পুষ্পাণাং দাম্না মালয়া বেষ্টিতঃ পরিবৃতযীবঃ। পুষ্পাণাং গুম্ফতয়া তদ্বেষ্টিতস্য অরুচিকরত্বম্; তথা বার্দ্ধক্যেন পতিতদন্ততয়া বিকৃতস্বরত্বম্, এবঞ্চ তাদৃগপুরোহিতস্য তথাবিধস্বরেণ মন্ত্রজপেন বিকৃতত্বাদ্যথা হাস্যং জায়তে, তথা পুরুষস্যাপি স্ত্রীযোগ্য-কাকলীগানেন বিকৃতত্বাদেব হাস্যং জায়ত ইতি ভাবঃ।

(ছ) চারু ইতি। পরিতুষ্ট ইতি কাকুঃ, ন পরিতুষ্টঃ কিমিত্যর্থঃ।

রক্তশ্চেতি। রক্তশ্চ স্বয়বণে লোকানামনুরাগজনকশ্চ, মধুরং সুশ্রাব্যশ্চ, সমং পূর্বাপরযীরূপযুক্তস্বরশ্চ, স্ফুটং স্পষ্টাক্ষরশ্চ, ভাবান্বিতং সুন্দরভাবযুক্তশ্চ, ললিতং কোমলশ্চ, মনোহরং হৃদয়াকর্ষকশ্চ, গীতমিতি গদ্যস্থেন সম্বধ্যতে। নাম ইতি স্বীকরোমীত্যর্থঃ।

[চ] বিদূষক। আমার কিন্তু দুই কারণেই হাস্য জন্মে—(এক) স্ত্রীলোক সংস্কৃত পাঠ করে; (দ্বিতীয়) পুরুষ সূক্ষ্মস্বরে গান করে। নাসিকাতে রজ্জু নূতন যোজিত হইলে ধেনুর মত, স্ত্রীলোক সংস্কৃত পাঠ করিবার কালে অত্যন্ত 'সু সু' করে। আর শুষ্ক পুষ্পমাল্যে বেষ্টিত মন্ত্র-জপকারী বৃদ্ধ পুরোহিতের ন্যায় সূক্ষ্মস্বরে গানকারী পুরুষ, আমার বেশী ভাল লাগে না।

[ছ] চারুদত্ত। বয়স্য! বিদ্বান্ রেভিল আজ ভালই গাহিয়াছেন। তুমি সন্তুষ্ট হও নাই কি?।

अपि च। तं तस्य स्वरसंक्रमं मृदुगिरः श्लिष्टञ्च तन्त्रीस्वनं
वर्णानामपि मूर्च्छनान्तरगतं तारं विरामे मृदुम्।
हेलासंयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुच्चारितं
यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि शून्यन्निव ॥५॥

वा अथवा, मदुक्तैः बहुभिः प्रशंसावचनैः प्रशंसावाक्यैः किं फलम्? अपि तु, न किञ्चिदित्यर्थः। यदीति वितर्के। तथा च वनिता काचित् स्त्री, अन्तर्हिता रेभिलरूपेपुरुषवेशेन प्रच्छन्ना भवेदिति, यदि वितर्क्य, मन्ये सम्भावयामि; कथमन्यथा स्त्रीवदेवेदं पुरुषस्य गाननैपुण्यमिति भावः।

अत्र गानोत्कर्षं प्रति रक्तत्वादिबहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, "मन्ये" इति शब्दप्रयोगात् वाच्या भावाभिमानिनी जात्युत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

"नाम प्रकाश्यसम्भाव्यक्षीधाभ्युपगमेषु च" इति विश्वः। "यदि गर्हावितर्कयोः" इति मेदिनी। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४॥

तमिति। गीतसमये विरतेऽपि गानकाले अतीतेऽपि, वर्णानां गानाचराणां या मूर्च्छना स्वराणामारोहावरोहक्रमेणान्तरगतं तन्मध्यवर्त्तिनम्, तारं विशालीभूतम्, अपि तथा, विरामे अवसाने मृदुं क्षुद्रम्, हेलया अवलीलया संयमितमवरुद्धम्, पुनश्च ललितं कोमलं कोमलभावेन पुनश्च आविष्कृतम्, रागे वसन्तादिरागप्रकाशसमये द्विरुच्चारितं वारद्वयेनाविष्कृतम्, तस्य रेभिलस्य, तं श्रुतपूर्वम्, स्वराणां निषादादीनां संक्रमं परम्पराम्, मृदुगिरः कोमलवाक्यानि, श्लिष्टं गीतेन सह सुसंलग्नम्, तन्त्रीस्वनं वीणातन्त्रीणां निनादञ्च, शून्यन्निव गच्छामि इति यत्सत्यं यथार्थम् अतएव सर्वथा सुष्ठु गीतं तेनेति भावः।

अत्रापि गानोत्कर्षं प्रति तारत्वादिबहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयः, वाच्या भावाभि-

---

सेই গান অনুরাগজনক, মধুর, পূর্ব্বাপর সমান, সুস্পষ্ট, ভাবযুক্ত, কোমল এবং চিত্তাকর্ষক। আমার বহুতর প্রশংসাবাক্য বলায় প্রয়োজন কি? আমি তর্ক করিয়া মনে করি যে, কোন স্ত্রীলোক রেভিলরূপে প্রচ্ছন্ন থাকিয়া ঐ গান করিয়াছে ॥৪॥

বিদূ। ভো বঅস্স! আবণন্তর-রচ্ছা-বিভাএসু সুহং কুক্কুরাবি সুত্তা। তা গেহং গচ্ছেম্হ। অয়তোঽবলীক্য। বঅস্স! পেক্খ পেক্খ; এসো বি অন্ধআরস্স বিঅ অবআসং দেন্তো, অন্তরিক্খ-পাসাদদো ওদরদি ভঅবং চন্দো। (জ)

(জ) ভো বয়স্য! আপণান্তর-রথ্যা-বিভাগেষু সুখং কুক্কুরা অপি সুপ্তাঃ। তদ্গৃহং গচ্ছাবঃ। বয়স্য! প্রেক্ষস্ব প্রেক্ষস্ব, এষোঽপি অন্ধকারস্যেব অবকাশং দদৎ অন্তরিক্ষপ্রাসাদাৎ অবতরতি ভগবান্ চন্দ্রঃ।

মানিনী ক্রিয়োৎপ্রেক্ষা চ; অনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। তথা একবচনান্তপদসমুদায়মধ্যে "মৃদুগিরঃ" ইতি বহুবচনপ্রয়োগাৎ ভগ্নপ্রক্রমতাদোষঃ, স তু "মৃদুগির"মিতি পাঠেনৈব সমাধেয়ঃ।

মূর্চ্ছনামাহ সঙ্গীতদামোদরে—

"ক্রমাৎ স্বরাণাং সপ্তানামারোহ্যাবরোহণম্।
সা মূর্চ্ছেত্যুচ্যতে গ্রামস্থা এতাঃ সপ্ত সপ্ত চ॥"

গ্রাম্যৈলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥৫॥

(জ) বিদূ ইতি। আপণান্তরে হট্টাভ্যন্তরে যা রথ্যা তস্যাঃ বিভাগেষু অংশবিশেষেষু কুক্কুরা অপি সুখং সুপ্তাঃ নিদ্রিতাঃ; সুতরাং রাত্রিরধিকা সঞ্জাতেতি ভাবঃ। অবকাশং প্রসরণস্থানম্। অন্তরিক্ষমাকাশমেব প্রাসাদঃ নিরুদ্ধগবাক্ষস্থানত্বাদট্টালিকা তস্মাৎ।

আরও, গানের সময় অতীত হইলেও, গানাক্ষরের মূর্চ্ছনার মধ্যে উচ্চ, অবসানে কোমল, অবলীলাক্রমে অবরুদ্ধ, রাগের সময় দুইবার উচ্চারিত স্বরলহরী, কোমল বাক্য এবং সুসংলগ্ন বীণাতন্ত্রীর শব্দ—এই সকল যেন আমি শুনিতে শুনিতে যাইতেছি ॥৫॥

(জ) বিদূষক। বয়স্য! হাটের ভিতরে রাস্তার একদিকে কুকুরগুলিও সুখে নিদ্রা যাইতেছে। অতএব আমরা বাড়ী যাই। সখে! দেখ দেখ—ভগবান্ এই চন্দ্রও, অন্ধকারকে যেন বিস্তৃত হইবার স্থান দিয়া, আকাশহর্ম্ম্য হইতে অবতীর্ণ হইতেছেন।

চারু। সম্যগাহ ভবান্।

অসৌ হি দত্ত্বা তিমিরাবকাশমস্তং ব্রজত্যুন্নতকোটিরিন্দুঃ।
জলাবগাঢ়স্য বনদ্বিপস্য তীক্ষ্ণং বিষাণাগ্রমিবাবশিষ্টম্ ॥৬॥

বিদূ। ভো! এদং অম্হাণং গেহং। বড্ঢমাণঅ! বড্ঢমাণঅ! উগ্ঘাটেহি দুআরঅং। (ঝ)

চেটঃ। অজ্জমিত্তেআহ শল-শজ্ঞোএ শুণীঅদি। আগদে অজ্জচালুদত্তে। তা জাব দুআলঅং শে উগ্ঘাটেমি। তথা কৃত্বা। অজ্জ! বন্দামি, মিত্তেঅ! তুমংপি বন্দামি। এত্থ বিত্থিণ্ণে আশণে ণিশীদন্তু অজ্জা। (ঞ)

(ঝ) ভোঃ! ইদমস্মাকং গৃহম্। বর্দ্ধমানক! বর্দ্ধমানক! উদ্ঘাটয় দ্বারকম্।

(ঞ) আর্য্যমৈত্রেয় স্বরসংযোগঃ শ্রূয়তে। আগত আর্য্যচারুদত্তঃ, তদ্যাবৎ দ্বারমস্য

অত্র উত্প্রেক্ষানিরঙ্কুশকৈবলরূপকয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ।

অসাবিতি। হি যস্মাৎ, উন্নতা কোটিরগ্রদেশো যস্য সঃ, অতএব জলে অবগাঢ়স্য মগ্নস্য, বনদ্বিপস্য বন্যহস্তিনঃ, অবশিষ্টং জলমগ্নাদবশিষ্টম্, তীক্ষ্ণং সূক্ষ্মম্, বিষাণাগ্রমিব দন্তাগ্রভাগ ইব, অসৌ দৃশ্যমানঃ, ইন্দুশ্চন্দ্রঃ, তিমিরাবকাশম্ অন্ধকারস্যপ্রসরণস্থানম্, দত্ত্বা, অস্তং ব্রজতি।

অত্র শ্রৌতী উপমালঙ্কারঃ। উপজাতির্বৃত্তম্ ॥৬॥

(ঞ) চেট ইতি। স্বরসংযোগঃ কণ্ঠধ্বনিসম্বন্ধঃ, শ্রূয়তে কর্ণাভ্যামনুভূয়তে। আসনে আসনদ্বয়ম্, নিষীদতম্ উপবিশতম্।

চারুদত্ত। তুমি ঠিক্ বলিয়াছ।

কারণ, জলমগ্ন বন্য হস্তীর মগ্নাবশিষ্ট তীক্ষ্ণ দন্তাগ্রের ন্যায়, উন্নতাগ্র ঐ চন্দ্র, অন্ধকারকে বিস্তৃত হইবার স্থান দিয়া, অস্ত যাইতেছেন ॥৬॥

(ঝ) বিদূষক। বয়স্য! এই আমাদের বাড়ী। বর্দ্ধমান! বর্দ্ধমান! দ্বার উদ্ঘাটন কর।

ততো নাট্যেন প্রবিশ্য উপবিশ্যতঃ।

বিদূ। বট্টমাণঅ! রঅণিঅং সদ্দাবেহি পাদাইং ধোইদুং। (ট)

চারু। সানুকম্পম্। অলং সুত্তজনং পবোধয়িতুম্। (ঠ)

চেটঃ। অজ্জমিত্তেঅ! অহং পাণিঅং গেণ্হে, তুমং পাদাইং ধোবেহি। (ড)

উদ্ঘাটয়ামি। আর্য্য! বন্দে, আর্য্যমৈত্রেয়! ত্বামপি বন্দে। অত্র বিস্তীর্ণে আসনে নিষীদতমার্য্যৌ।

(ট) বর্দ্ধমানক! রদনিকাং শব্দাপয় পাদৌ ধাবিতুম্।

(ড) আর্য্যমৈত্রেয়! অহং পানীয়ং গৃহ্লামি, ত্বং পাদৌ ধাব।

(ট) বিদূ ইতি। শব্দাপয় আহ্বয়। ধাবিতুং শ্রীধয়িতুং প্রক্ষালয়িতুমিত্যর্থঃ।

(ঠ) চারু ইতি। সুত্তজনং নিদ্রিতলোকম্, প্রবোধয়িতুং জাগরয়িতুং চেষ্টয়া অলমিত্যর্থঃ। তস্যা অস্থানত্বাৎ তন্নিষেধাশ্চেতি ভাবঃ। এতেন চারুদত্তস্য সুবিবেচকত্বং ব্যজ্যতে।

(ড) চেট ইতি। পানীয়ং পানীয়পাত্রম্। ধাব করঘর্ষণেন প্রক্ষালয়।

(ঞ) ভৃত্য। আর্য্যমৈত্রেয়ের স্বর শুনিতেছি; সুতরাং আর্য্য চারুদত্ত আসিয়াছেন; অতএব উঁহার জন্য দ্বার উদ্ঘাটন করি। (তাহা করিয়া) আর্য্য! প্রণাম, মৈত্রেয়! আপনাকেও প্রণাম। এই আসন দুইখানি বিস্তৃত আছে; ইহাতে আপনারা উপবেশন করুন।

চারুদত্ত ও বিদূষক অভিনয় অনুসারে প্রবেশ করিয়া উপবেশন করিলেন।

(ট) বিদূষক। বর্দ্ধমান! পা ধোয়াইবার জন্য রদনিকাকে ডাক।

(ঠ) চারুদত্ত। (দয়ার সহিত) নিদ্রিত লোককে জাগাইবার প্রয়োজন নাই।

विदू। सक्रोधम्। भो वअस्स! एसो दाणिं दासीए पुत्तो भविअ पाणिअं गेण्हेदि, मं उण वम्हणं पादाइं धोवावेदि। (ढ)

चारु। वयस्य! मैत्रेय! त्वमुदकं गृहाण, वर्द्धमानकः पादौ प्रक्षालयतु। (ण)

चेटः। अज्जमित्तेअ! देहि उदअं। (त)

(ढ) भोः वयस्य! एष इदानीं दास्याः पुत्रो भूत्वा पानीयं गृह्णाति, मां पुनर्ब्राह्मणं पादौ धावयति।

(त) आर्य्यमैत्रेय! देहि उदकम्।

(ढ) विदूः इति। मामिति प्रथीज्यं कर्त्तृ, कर्म्मतां प्राप्तम्, धावयतीत्यस्य हेत्विन्नन्तत्वात्। तथा च पादप्रक्षालनव्यापारे उदकधारणापेक्षया हस्तेन पादघर्षणस्य निकृष्टकार्य्यतया तस्यैव भृत्यकर्त्तव्यत्वमुचितम्; किन्त्वत्र तद्विपरीतमभिधाय मामयमपमानितवानिति भावः।

(ण) चारुः इति। प्रक्षालयतु करघर्षणेन परिशोधयतु। एवं कृते तवापमानः परिहृतो भवतीति भावः।

(ड) ভৃত্য। আর্য্যমৈত্রেয়! আমি জল লইতেছি, আপনি পাদপ্রক্ষালন করুন।

(ঢ) বিদূষক। (ক্রোধের সহিত) বয়স্য! এ বেটা দাসীর পুত্র হইয়া এখন জল ধরিবে, আর আমি ব্রাহ্মণ; আমাকে দিয়া পা ধোঁয়াবে।

(ণ) চারুদত্ত। সখে! মৈত্রেয়! তুমি জল ধর, বর্দ্ধমান পা ধোয়া'ক।

(ত) ভৃত্য। আর্য্যমৈত্রেয়! জল দাও।

विदूषकस्तथा करोति। चेटस्यारूढस्य पादौ प्रक्षाल्यापसरति। (थ)

चारु। दीयतां ब्राह्मणस्य पादोदकम्।

विदू। किं मम पादोदएहिं; भूमीए ज्जेव मए ताड़िदगद्दहेण विअ पुणोवि लोट्ठिदव्वं। (द)

चेटः। अज्जमित्तेअ! वम्हणे क्खु तुमं। (ध)

विदू। जधा सव्वणागाणं मज्झे डुण्डुहो, तधा रुव्वबम्हणाणं मज्झे अहं वम्हणो। (न)

(द) किं मम पादोदकैः; भूम्यामेव मया ताडितगर्दभेनेव पुनरपि लोठितव्यम्।

(ध) आर्यमैत्रेय! ब्राह्मणः खलु त्वम्।

(न) यथा सर्वनागानां मध्ये डुण्डुभः, तथा सर्वब्राह्मणानां मध्ये अहं ब्राह्मणः।

(थ) विदू इति। तथा करोति वर्द्धमानकहस्ते उदकं ददाति। अपसरणन्तु कौतुककरणार्थम्।

(द) विदू इति। भूम्यामेव; धूलिपूर्णपादेन शय्यारोहणे तस्या मलिनत्वसम्भवादिति भावः। निर्वेदादुक्तिरियम्।

(ध) चेट इति। ब्राह्मणः खलु त्वम्, अतस्तव पादौ ध्रुवमेव प्रक्षालयामीति वाक्यशेषः।

(न) विदू इति। डुण्डुभो विषविहीनः सर्पविशेषः ('धीरा साप' इति यस्य प्रसिद्धिः)। अहं ब्राह्मणः, ब्रह्मतेजोविहीन इति भावः।

(थ) विदूषक वर्द्धमानের হস্তে জলপাত্র দিল। ভৃত্য চারুদত্তের পা ধোয়াইয়া সরিয়া গেল।

চারুদত্ত। ব্রাহ্মণের পা ধোয়ার জল দে।

(দ) বিদূষক। আমার পা ধোয়ার জল দিয়া দরকার কি? আমি তাড়িত গাধার মত, আবারও মাটীতে পড়িয়া গড়াই।

(ধ) ভৃত্য। আর্য্যমৈত্রেয়! আপনি যে ব্রাহ্মণ।

চেটঃ। অজ্জমিত্তেয় ! তধাবি ধোইস্সং। তথা কৃত্বা। অজ্জমিত্তেয় ! এদং তং সুবন্নভাণ্ডং মম দিবা, তুহ রত্তিং চ। তা গেণ্হ। ইতি দত্ত্বা নিষ্ক্রান্তঃ। (প)

বিদূ। গৃহীত্বা। অজ্জ বি এদং চিট্ঠদি। কিং এত্থ উজ্জইণীএ চোরো বি ণত্থি, জো এদং দাসীএ পুত্তং ণিদ্দাচোরং ণ অবহরদি। ভো বঅস্স ! অব্ভন্তর-চতুস্সালঅং পবেসআমি ণং। (ফ)

(প) আর্য্যমৈত্রেয় ! তথাপি ধাবিষ্যামি। আর্য্যমৈত্রেয় ! এতৎ তৎ সুবর্ণভাণ্ডং মম দিবা তব রাত্রৌ চ, তদ্গৃহাণ।

(ফ) অদ্যাপি এতৎ তিষ্ঠতি ? কিমত্র উজ্জয়িন্যাং চৌরোঽপি নাস্তি ? য এতং দাস্যাঃ পুত্রং নিদ্রাচৌরং নাপহরতি। ভো বয়স্য ! অভ্যন্তরচতুঃশালকং প্রবেশয়ামি এনম্।

(প) চেট ইতি। তব চ রাত্রৌ, রক্ষিতব্যমিতি নিয়ম আসীদিতি শেষঃ।

(ফ) বিদূ ইতি। দাস্যাঃ পুত্রমিত্যধিক্ষেপে। নিদ্রায়াশ্চৌরমপহারকং নিবর্ত্তকমিত্যর্থঃ। অস্য রক্ষণার্থং সাবধানতাবলম্বনেন নিদ্রা নায়াতীতি ভাবঃ। এনম্ অলঙ্কারম্, প্রবেশয়ামি ; চৌরেভ্যো গোপনার্থমিতি ভাবঃ।

(ন) বিদূষক। সকল সাপের মধ্যে যেমন ধোরাসাপ, তেমন সকল ব্রাহ্মণের মধ্যে আমি ব্রাহ্মণ।

(প) ভৃত্য। আর্য্যমৈত্রেয় ! তথাপি ধোয়াইব। (তাহা করিয়া) আর্য্যমৈত্রেয় ! এই সেই স্বর্ণালঙ্কার, আমার দিনে, আপনার রাত্রিতে (ইহা রক্ষা করিবার নিয়ম ছিল)। অতএব গ্রহণ করুন।

(ফ) বিদূষক ! (গ্রহণ করিয়া) আজও ইহা আছে ! এই উজ্জয়িনীতে কি চোরও নাই ? যে এই নিন্দিত ও নিদ্রানাশক অলঙ্কার অপহরণ করিতেছে না। বয়স্য ! ভিতরের চতুঃশালাতে ইহাকে প্রবেশ করাই।

চারু। অলং চতুঃশালমিমং প্রবেশ্য,
প্রকাশনারীধৃত এষ যস্মাৎ।
তস্মাৎ স্বয়ং ধারয় বিপ্র! তাবৎ,
যাবন্ন তস্যাঃ খলু ভোঃ সমর্প্যতে ॥৩॥

নিদ্রাং নাটয়ন্ "তং তস্য স্বরসংক্রমম্" ইতি পুনঃ পঠতি।

বিদূ। অবি ণিদ্দাআদি ভবং। (ব)

চারু। অথ কিম্?।

(ব) অপি নিদ্রাতি ভবান্?।

অলমিতি। ইমমলঙ্কারম্, চতুঃশালং প্রবেশ্য চৌরিকা গোপনার্থং নীত্বা, অলং চতুঃশালং মা প্রবেশয়েত্যর্থঃ। যস্মাৎ, এষঃ অলঙ্কারঃ, প্রকাশনার্য্যা সর্ব্ববৈবাত্মপ্রকাশকারিণ্যা বেশ্যয়া ধৃতঃ। তথা চ অস্য বহুমূল্যত্বাদ্গোপনার্থমেব অভ্যন্তরে গোপনং তবাভিপ্রেতম্; কিন্তু সর্ব্বাত্মপ্রকাশকারিণ্যা বেশ্যয়া ধৃততয়া সর্ব্বেষামেব দর্শনেন মূল্যজ্ঞানাৎ অত্র নিক্ষেপস্য চ সর্ব্বৈরেব জ্ঞাতত্বাৎ নিরর্থকমেব অভ্যন্তরে গোপনমিতি ভাবঃ। তস্মাৎ, ভো বিপ্র! তাবৎ স্বয়মেব ধারয়, যাবৎ তস্যা বসন্তসেনায়াঃ সমীপে ন খলু সমর্প্যতে।

অত্র প্রথমার্দ্ধে উপেন্দ্রবজ্রা, তৃতীয়পাদে ইন্দ্রবজ্রা, চতুর্থপাদে চ ইন্দ্রবংশা, ইত্যেতেষাং মেলনাদুপজাতির্জ্ঞেয়ম্। তথা চ—

"অনন্তরোদীরিতলক্ষভাজৌ পাদৌ যদীয়াবুপজাতয়স্তাঃ।
ইত্থং কিলান্যাস্বপি মিশ্রিতাসু বদন্তি জাতিষ্বিদমেব নাম" ॥৩॥

চারুদত্ত। ইহাকে চতুঃশালায় প্রবেশ করাইবার প্রয়োজন নাই; যেহেতু, এই অলঙ্কার প্রকাশ্য নারী (বেশ্যা) কর্ত্তৃক ধৃত হইয়াছিল। অতএব হে ব্রাহ্মণ! তুমি নিজেই ইহা রাখ; যে পর্য্যন্ত তাহার নিকট সমর্পণ না করি ॥৭॥

(নিদ্রাভিনয় করিতে করিতে "তং তস্য স্বরসংক্রমং" ইত্যাদি শ্লোক পুনরায় পাঠ করিলেন)

(ব) বিদূষক। আপনি নিদ্রিত হইতেছেন কি?।

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव माम् ।
अदृश्यरूपा चपला जरेव या मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्द्धते ॥८॥

विदू । ता सुवेह्म । नाट्येन स्वपिमि । (भ)

(भ) तत् स्वपिवः ।

इयमिति । हि तथाहि । नयनावलम्बिनी इयं निद्रा, ललाटदेशात् माम् उपसर्पतीव उपगच्छतीव । अदृश्यरूपा अप्रत्यक्षाकृतिः, चपला चञ्चला अचिरस्थायिनीत्यर्थः, जरा वार्द्धकमिव, या निद्रा, मनुष्याणां प्राणिनामिति तात्पर्य्यम्, सत्त्वं बलं चैतन्यशक्तिञ्च, अभिभूय विलीय्य वर्द्धते ।

अत्र पूर्वार्द्धे क्रियोत्प्रेक्षा, परार्द्धे च पूर्णोपमा, अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा निद्रया प्राणिमात्रस्यैव चैतन्यविलोपात् प्राणिसामान्ये वक्तव्ये मनुष्येति प्राणिविशेषाभिधानात् अविशेषे विशेषाख्यदोषः, स च 'शरीरसत्त्वम्' इति पाठेन समाधेयः ।

"नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्त्रीरसः ।
निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे यद्यपि मुखादिकमपि निद्रास्थानतया अभिहितम्, तथापि तेषु नयनस्यैव प्रधानत्वात् 'नयनावलम्बिनी' इत्युक्तम् । अतएव उक्तमार्कण्डेयपुराणवचनेऽपि प्रथमं नेत्रपदमेवाभिहितम् ।

वंशस्थविलं वृत्तम् ॥८॥

चारुदत्त । হাঁ ।

নয়নাবলম্বিনী এই নিদ্রা, ললাটদেশ হইতে যেন আমার নিকট আসিতেছে । জরার (বার্দ্ধক্যের) ন্যায় অদৃশ্যাকৃতি ও চঞ্চলা যে নিদ্রা, প্রাণিগণের চৈতন্যশক্তিকে (বলকে) অভিভূত করিয়া বৃদ্ধি পাইয়া থাকে ॥৮॥

(ভ) বিদূষক । তা' আমরা নিদ্রা যাই । (অভিনয় অনুসারে শয়ন করিল ।)

ततः प्रविशति शर्विलकः। (म)

शर्वि। कृत्वा शरीर-परिणाह-सुखप्रवेशं
शिक्षाबलेन च बलेन च कर्म्ममार्गम्।
गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्टपार्श्वो
निर्मुच्यमान इव जीर्णतनुर्भुजङ्गः ॥८॥

नभोऽवलोक्य सहर्षम्। अये! कथमस्तमुपगच्छति स भगवान् मृगाङ्कः। तथाहि—(य)

(म) तत इति। शर्विलक इति डित्थादिवत् संज्ञाशब्दः।

कृत्वेति। शिक्षाया बलेन नैपुण्येन, बलेन शरीरसामर्थ्येन च, शरीरस्यैव परिणाही विशालता यस्य स चासौ सुखेन अनायासेन प्रवेशो यस्मात् स चेति तम्। "प्रसन्नकर्कशा भारती" "भाष्यं प्रसन्नगम्भीरम्" इत्यादिवत् एकस्य विशेष्यत्वविवक्षया कर्म्मधारयः। कर्म्ममार्गं चौर्य्यकार्य्यपथं सन्धिमित्यर्थः, कृत्वा, भूमेर्बहिर्देशात् परिसर्पणेन अभ्यन्तरगमनेन घृष्टे सन्धिगोलकेन कृतघर्षणे पार्श्वे यस्य सः, परञ्च जीर्णतनुः क्षीणदेहः, भुजङ्गः सर्प इव, निर्मुच्यमानस्त्वचेव सन्धिना परित्यज्यमानः सन्, गच्छामि अभ्यन्तरमिति शेषः। सर्पोऽपि एवमेव बिलरन्ध्रादभ्यन्तरं प्रविशति।

अत्र पूर्णोपमालङ्कारः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥८॥

(म) তদনন্তর শর্বিলকের প্রবেশ।

শর্বিলক। আমি শিক্ষানৈপুণ্যে ও শারীরিক সামর্থ্যে সন্ধি (সিঁধ) নির্ম্মাণ করিয়াছি; ইহা আমার শরীরের বিস্তৃতি অনুসারে নির্ম্মিত হইয়াছে এবং ইহা হইতে সুখে প্রবেশ করা যাইবে। এখন ভূতল হইতে প্রবেশ করিবার সময়ে পার্শ্বদ্বয় ঘর্ষণ প্রাপ্ত হইবে; এই অবস্থায় আমি, ক্ষীণদেহ সর্পের ন্যায় এই সন্ধি হইতে নির্ম্মুক্ত হইয়া ভিতরে প্রবেশ করি ॥৯॥

नृपति-पुरुष-शङ्कित-प्रचारं
परगृह-दूषण-निश्चितैकवीरम् ।
घन-तिमिर-निरुद्ध-सर्वभावा
रजनिरियं जननीव संवृणोति ॥१०॥

(य) नभ इति । अये इति सम्भ्रमे, कथमिति हर्षे । मृगाङ्कश्चन्द्रः । चन्द्रस्यास्तगमनात् तिमिरावरणेनात्मगोपनसम्भवादयमेव चौर्यसमय इत्याशयेनास्य हर्षः, अतएव च सम्भ्रमस्त्वरेति बोध्यम् ।

"अये क्षोभे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि च" इति विश्वः । "कथं हर्षे च गर्हायां प्रकाराथं च सम्भ्रमे । प्रश्ने सम्भावनायाञ्च—" इति मेदिनी ।

नृपतीति । घनतिमिरेण गाढान्धकारेण निरुद्धा आवृताः सर्वे भावाः पदार्था यया सा तथोक्ता, इयं रजनिः रात्रिः, जननीव मातेव, नृपतिपुरुषैः प्रहरिभिः शङ्कितः सम्भावितः प्रचारो विचरणं यस्य तम्, तथा परगृहस्य दूषणे सन्धिकरणेन विकृतीकरणे निश्चितो नृपतिपुरुषैरेवावधारित एकः अद्वितीयवीरः सुपटुत्वम्, मामिति शेषः, संवृणोति तेनान्धकारेण स्वेहावरणेन च आच्छादयति । सुतरामधुनैव चौर्यं प्रवर्त्तितव्यमिति भावः ।

अत्रोपमालङ्कारः । तथा मामिति विशेष्यपदस्यानुक्तत्वात् न्यूनपदत्वादोषः, स च, 'संवृणोति' इत्यत्र 'मां पिधत्ते' इति पाठेन समाधेयः ।

पुष्पितायावृत्तम् ॥१०॥

(य) (आकाशের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া আনন্দের সহিত) ও! সেই মাহাত্ম্যশালী চন্দ্র অস্ত গিয়াছেন ।

রাজপুরুষেরা (প্রহরীরা) আমার বিচরণের আশঙ্কা করিয়াছিল এবং আমি পরগৃহে প্রবেশ করিতে অদ্বিতীয় পটু, ইহা স্থির করিয়াছিল । কিন্তু এখন গাঢ় অন্ধকার জগতের সকল পদার্থকে আবৃত করায় মাতার ন্যায় এই রাত্রি, আমাকে আবৃত করিতেছে ॥১০॥

वृक्षवाटिकापरिसरे सन्धिं कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमकम्।
तदयावदिदानीं चतुःशालकमपि दूषयामि। भोः! (र)

कामं नीचमिदं वदन्तु पुरुषाः स्वप्ने च यद्दृश्यते
विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चौर्यं न शौर्यं हि तत्।
स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलिः
मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौधिकवधे पूर्वं कृतो द्रौणिना ॥११॥

(र) वृक्षेति। वृक्षैर्या वाटिका वृतस्थानं तस्य परिसरे प्रान्तभागे। मध्यमकं प्राचीराभ्यन्तरम्। चतसृणां चतुर्दिग्वर्त्तिनीनां शालानाम् इष्टकानिर्म्मितगृहाणां समाहार इति चतुःशालकम्, दूषयामि सन्धिकरणेन विकृतीकरोमि। भो इति चौर्य्य-निन्दाजनितविषादे।

"वाटो मार्गे वृतिस्थाने स्यात् कुटीवास्तुनीः स्त्रियाम्।" "भोस्तु सम्बोधनविषादयोः" इति च मेदिनी।

काममिति। यत् चौर्य्यम्, स्वप्ने लोकस्य निद्रासमये, दृश्यते बाहुल्येन भवतीत्यर्थः, तथा यः विश्वस्तेष्वपि जनेषु, वञ्चनापरिभवः प्रतारणया द्रव्यापहरणरूपा अवमानना, इदम् उभयमपि कर्म्म, पुरुषा लोकाः, कामं यथेष्टम्, नीचं निकृष्टम्, वदन्तु; हि यस्मात्, तत् स्वप्ने गोपनकृतं चौर्य्यं प्रतारणाकृतं चौर्य्यञ्च न शौर्य्यं न शौर्य्यकृतम्। तथा च शौर्य्येण विजित्य परस्वापहरणं न दोषावहम्, "समं वित्तागमो धर्म्यो दायो लाभः क्रयो जयः" इत्यादिना मन्वादिभिरनुमोदितत्वात्; किन्तु चौर्य्येण प्रतारणया च परस्वाप-हरणं दोषावहमेव, "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः" इत्यादिना मन्वादिभिरेव पातकतया परिगणितत्वात् चौर्य्यं वञ्चनायाञ्च लोका निन्दां कुर्वन्ति, कुर्वन्तु इति सरलार्थो भावार्थश्च। तथापि स्वाधीना स्वाधीनवृत्तिविषया, वचनीयतापि निन्दाऽपि, वरम् ईषत्प्रियेत्यर्थः; ननु कुतो नाम वचनीयतापि वरमित्याह—यतः, सेवाया दासत्वस्य

(र) वृक्षावृत स्थानের প্রান্তভাগে সন্ধি নির্ম্মাণ করিয়া, প্রাচীরের ভিতরে প্রবেশ করিয়াছি। তা' এখন, চতুঃশালাকেও দূষিত করি। (সিঁধ কাটিয়া চকটীকেও বিকৃত করি।)

तत् कस्मिन्नुद्देशे सन्धिमुत्पादयामि ? । (ल)

दासत्वकालीन इत्यर्थः, अञ्जलिः अनुनयसूचकः पाणिद्वयसंयोगः, न बद्धः न कृतो भवति । अनुनयसूचकाञ्जलिबन्धनापेक्षया स्वाधीनवृत्तिविषयकनिन्दासहनमपि वरमित्याशयः । ननु तथापि गोपनेन स्वकार्य्यसाधने सज्जनदृष्टान्तो नास्तीत्याह मार्ग इति । हि तथाहि, पूर्वं द्वापरान्ते, द्रौणिना विदुष एव द्रोणाचार्य्यस्य पुत्रेण अश्वत्थाम्ना, नरेन्द्रस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य सौप्तिकानां सुप्तानां पुत्रादीनां वधे, एष गोपनेन प्रवेशात्मको मार्गः पन्था प्रतारणारीतिरित्यर्थः, कृतः । अतो मादृशजनस्य तादृशाचरणे को दोष इति भावः ।

अत्र 'स्वाधीना वचनीयतापि हि वरम्' इति स्वाधीनवृत्तिसामान्येन केवलचौर्य्यविषयकलोकापवादाङ्गीकारस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः, 'स्वाधीना' इत्यादिवाक्यार्थं प्रति 'बद्धः' इत्यादिवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, तथा गोपनप्रवेशसामान्यस्य केवलाश्वत्थामकृतगोपनप्रवेशरूपविशेषेण समर्थनादपरोऽर्थान्तरन्यासश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

तथा दृष्टान्तो नाम नाट्यालङ्कारः—"दृष्टान्तो यत्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनम्" इति लक्षणात् ।

पुरा किल अश्वत्थामा रणाङ्गनश्रयितदुर्य्योधनालिके पञ्चपाण्डवबधं प्रतिज्ञाय युद्धश्रमक्षपायां पाण्डवशिविरे गोपनेन प्रविश्य युधिष्ठिरपुत्रादीन् निहतवानिति महाभारतीयवार्त्ता ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥११॥

যে চুরি, লোকের নিদ্রার সময়েই প্রায়শঃ হইয়া থাকে এবং যে চুরি, বিশ্বস্ত লোকের উপরেও প্রতারণার অবমাননারূপে প্রবর্ত্তিত হয়, সেই চুরিকে লোকে অত্যন্ত নীচকার্য্য বলে, বলুক ; কারণ, তাহা চুরিই বটে ; কিন্তু বীরত্ব নহে। তথাপি স্বাধীন বৃত্তির বিষয়ে নিন্দাও ভাল ; কারণ, তাহাতে অনুনয়সূচক অঞ্জলি বন্ধন করিতে হয় না ; বিশেষতঃ পূর্ব্বকালে দ্রোণাচার্য্যের পুত্র অশ্বত্থামা যুধিষ্ঠিরের নিদ্রিত পুত্রপ্রভৃতির বধের সময় এই পথ আবিষ্কার করিয়া গিয়াছেন ॥১১॥

देशः को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन्न शब्दो भवेत्
भित्तीनाञ्च न दर्शनान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ।
क्षारक्षीणतया च लोष्टक-कृशं जीर्णं क्व हर्म्यं भवेत्
कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत् स्यादर्थसिद्धिश्च मे ॥१२॥

(ल) तदिति । उद्देशं स्थानं ।

देश इति । भित्तीनां को नु देशः स्थानम्, जलावसेकेन सततपतितजलेन सिक्ततया शिथिलः ग्रथीभूतेष्टकासंयोगः, स्थित इति शेषः, यस्मिन् देशे, शब्द इष्टकोत्-पाटनजनितो ध्वनिर्न भवेत् । न दर्शनान्तरं न दृष्टिविषयतां गतः प्राप्तः अनागमन-स्थानतया गृहस्थस्य अदृष्टिगोचर इत्यर्थः, अथ च करालो दुरुत्तया भीषणः, सन्धिर्भवेत् तथा क्व कस्मिन् देशे, क्षारेण लवणेन क्षीणतया, हर्म्यं तदीयभित्तिरित्यर्थः, लोष्टकवत् क्षुद्रमृत्तिकाखण्डवत् कृशं जीर्णञ्च भवेत् ; आयासलाघवात्तत्रैव सन्धिः करणीय इति भावः । तथा कस्मिन् देशे, स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत्, तद्देशे तु कामोद्रेकसम्भवादु-द्दीप्तीभूतचौर्य्यासम्भव इति भावः । तादृशदेशे सन्धिः कर्त्तव्य इत्यर्थः । अर्थसिद्धिः प्रयोजनीभूतचौर्य्यसिद्धिश्च स्यात् ।

अत्र भवेदिति पदस्य वारंवारमभिधानादनवीकृतत्वदोषः ; तथा चतुर्थपादे 'भवेत् स्यात्' इति प्रकृतिविषयौ भग्नप्रक्रमतादोषश्च ; 'यस्मिन्न शब्दोदगमः' 'जीर्णं क्व हर्म्यं स्थितम्' 'न स्यात् कुत्र वधूविलोकनमयी' 'स्यादर्थसिद्धिश्च मे' इति पाठपरिवर्त्तने तु तयोर्निरासः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१२॥

(ल) তা' কোন্ স্থানে সন্ধি নির্ম্মাণ করি ?।

ভিত্তির কোন্ স্থান জলসিক্ত হইতে থাকায় শিথিল হইয়াছে, যেখানে শব্দ হইবার সম্ভব নাই এবং কোন্ স্থানটী লোকের দৃষ্টি গোচর হয় না ; অথচ সন্ধিটী ভীষণ হয় ; কোন্ স্থানের ভিত্তি লবণে ক্ষীণ হওয়ায়, একটী লোষ্ট্রের ন্যায় কৃশ ও জীর্ণ হইয়াছে ; কোন্ স্থানে স্ত্রীলোকের দর্শন না হয়, অথচ আমার কার্য্যসিদ্ধি হয় ॥১২॥

भित्तिं परामृश्य । नित्यादित्य-दर्शनोदकसेचनेन दूषितेयं भूमिः क्षारक्षीणा ; मूषिकोत्करश्चेह । हन्त ! सिद्धोऽयमर्थः (व) । प्रथममेतत् स्कन्दपुत्राणां सिद्धिलक्षणम् (श) । अत्र कर्म्मप्रारम्भे कीदृशमिदानीं सन्धिमुत्पादयामि । इह खलु भगवता कनक-शक्तिना चतुर्विधः सन्धुपायो दर्शितः । तद्यथा, पक्वेष्टकाना-माकर्षणम्, आमेष्टकानां छेदनम्, पिण्डमयानां सेचनम्, काष्ठमयानां पाठनमिति (ष) । तदत्र पक्वेष्टके इष्टिकाकर्ष-णम् । तत्र—

(व) भित्तिमिति । परामृश्य संस्पृश्य । क्षारक्षीणा स्वभावत एव लवणीदृगमेन प्रायेण क्षयमुपगता, इयं भूमिः, नित्यं प्रत्यहमेव आदित्यदर्शने सूर्य्योदयकाले उदक-सेचनेन पादप्रक्षालनादिजलसेकेन, दूषिता शिथिलीभूतेष्टका । किञ्च, उत्कीर्य्यत इति उत्करो धूलिराशिः । इह अस्मिन् स्थाने, मूषिकानामुत्करो धूलिराशिश्च विद्यत इति शेषः । हन्त हर्षे । अयम् अर्थः, सन्धिकर्त्तनरूपं प्रयोजनम्, सिद्धः अनायासेन निष्पन्नः ; क्षारक्षीणत्वात् नित्योदकसेचनेन शिथिलीभूतेष्टकत्वात् मूषिकैरन्तःसारहीनीकृत-त्वाच्चेति भावः ।

(श) प्रथममिति । स्कन्दपुत्राणां कार्त्तिकेयसुतानां चौराणाम्, एतत् अनायासेन सन्धिकर्त्तनोपयोगिस्थानप्रापणम्, प्रथमं प्रधानम्, सिद्धेर्भाविन्यार्य्यनिष्पत्तेः, लक्षणं सूचकम् । चौराः खलु चौर्य्यं कार्त्तिकेयोपदिष्टमिति मन्यमानास्तदनुसारेण प्रवर्त्तमानाः स्कन्दपुत्रा इति गीयत इति प्रसिद्धिः ।

(ष) अथेति । कर्म्मणः चौर्य्यस्य प्रारम्भे उपक्रमे । कनकं कनकमयी शक्तिरस्त्रविशेषो यस्य तेन, तदाख्येन केनचित् चौर्य्यशास्त्रकारेण । आमेष्टकानाम्

(ब) (भित्তি স্পর্শ করিয়া) এই স্থানটী লবণে ক্ষীণ হইয়াছে এবং প্রত্যহই সূর্য্যোদয়কালে জল-সিক্ত হওয়ায় শিথিল হইয়া গিয়াছে ; আর এখানে ইঁদুরের মাটীর স্তূপও রহিয়াছে । বেশ্ ! আমার এই প্রয়ো-

পদ্মব্যাকোশং ভাস্করং বালচন্দ্রং
বাপী-বিস্তীর্ণং স্বস্তিকং পূর্ণকুম্ভম্।
তৎ কস্মিন্ দেশে দর্শয়াম্যাত্মশিল্পং
দৃষ্ট্বা শ্বো যং যদ্বিস্ময়ং যান্তি পৌরাঃ ॥১৩॥

অপক্বেষ্টকানাং পিণ্ডময়ানাম্ অযুক্ততয়া কীমলমৃত্তিকাময়ানাং স্থানানামিতি শেষঃ, সেচনং সেচনেন গলিতীকরণম্। পাটনং বিদারণম্।

পদ্মেতি। পৌরাঃ পুরবাসিনো জনাঃ, শ্বঃ পরদিনে, যৎ আত্মশিল্পম্, দৃষ্ট্বা বিস্ময়ং যান্তি প্রাপ্নুবন্তি, তৎ তাদৃশম্, আত্মশিল্পং নিজকার্য্যেন পুণ্যভূতম্, পদ্মবৎ ব্যাকোশং প্রস্ফুটং প্রস্ফুটিতপদ্মাকারমিত্যর্থঃ, ভাস্করং ভাস্করমণ্ডলাকারং গোলম্, বালচন্দ্রং খণ্ডচন্দ্রাকারম্, বাপী বাপীবত্তনুত্কীর্ণঃ বিস্তীর্ণস্তির্য্যক্ লম্বমানঃ স চ স চেতি সমাহারদ্বন্দ্বস্তৎ দ্বয়ম্, স্বস্তিকং স্বস্তিকবত্ লিকীর্ণম্ পূর্ণকুম্ভং পূর্ণকুম্ভবত্ নিম্নপীবরমূর্দ্ধক্রমম্, এতৎ সমান্যতমং কিম্প্রকারং সন্ধিমিত্যর্থঃ, কস্মিন্ দেশে স্থানে দর্শয়ামি। ইত্যাত্মবিবেচনম্।

"প্রফুল্লোৎফুল্লসংফুল্লব্যাকোশবিকচস্ফুটাঃ" ইত্যমরঃ।

বঁ স্বদেবী ইত্তম্—"বাণাশ্চ স্থিন্না বঁ স্বদেবী মমৌ যৌ" ইতি লক্ষণাৎ ॥১৩॥

জন সিদ্ধ হইয়াছে (শ)। কার্ত্তিকেয়ের পুত্র চোরদিগের ইহা কার্য্য-সিদ্ধির প্রধান লক্ষণ (ষ)। এই কার্য্যারম্ভে এখন কি রকম সিঁধ তৈয়ার করি। ভগবান্ কনকশক্তি, এই জগতে চারি প্রকার সন্ধির উপায় দেখাইয়াছেন। যথা—পক্ক ইষ্টকের আকর্ষণ, অপক্ক ইষ্টকের চ্ছেদন, গলিতমৃত্তিকার সেচন এবং কাষ্ঠময়স্থানের বিদারণ। অতএব এই পক্কেষ্টকাময় ভিত্তিতে ইষ্টকাকর্ষণই কর্ত্তব্য। সে বিষয়ে আবার—

প্রস্ফুটিত পদ্মের মত, সূর্য্যমণ্ডলের মত, নূতন চন্দ্রের মত, দীর্ঘিকার ন্যায় বিস্তীর্ণ, স্বস্তিকের তুল্য ত্রিকোণ এবং পূর্ণকুম্ভের ন্যায়; এই কয় রকম সন্ধির মধ্যে নিজের শিল্প (কোন রকম সন্ধি) কোন্ জায়গায় দেখাইব; যাহা দেখিয়া পুরবাসিগণ, কাল বিস্ময়াপন্ন হইবে ॥১৩॥

तदत्र पक्वेष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते ; तमुत्पादयामि । (स)

अन्यासु भित्तिषु मया निशि पाटितासु
क्षारक्षतासु विषमासु च कल्पनासु ।
दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो
दोषांश्च मे वदति कर्म्मणि कौशलञ्च ॥१४॥

(स) विविच्य निश्चिन्वन्नाह तदिति । पक्वेष्टके दीर्घ । पूर्णकुम्भस्तदाकारः सन्धिः ।

अन्यास्विति । मया, निशि रात्रौ, क्षारक्षतासु लवणाविर्भावेन स्वयमेव क्षीणासु, अन्यासु अपरापरासु, भित्तिषु, पाटितासु सन्धिकरणार्थं विदारितासु, तथा विषमासु भयङ्करासु, कल्पनासु मम धारणीपायभूतेषु रक्षिणां गृहस्थानाञ्च कौशलेषु च, पाटितासु विनाशितासु, उत्कृष्टतरकौशलाविर्भावनेन विफलीकृतासु सतीष्वित्यर्थः ; अथवा कल्पनासु प्राचीरलङ्घनादिकौशलेषु आविष्कृतास्विति शेषः ; प्रतिवेशिवर्गः पल्लीस्थितजनसमूहः, प्रभातसमये, दृष्ट्वा तत् सर्वमवलोक्य, मे मम दोषान् स्वाभाविकचौर्य्यापवादान्, कर्म्मणि चौर्य्यकार्य्ये, कौशलं नैपुण्यञ्च वदति । अत्रापि तादृशवादयोग्यमेव कार्य्यं कर्त्तव्यमिति भावः ।

अत्र वदतीत्येकया क्रियया अप्रस्तुतयोर्दोषकौशलयोः कर्म्मतयाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः । तुल्ययोगितालक्षणं "पदार्थानाम्" इति बहुवचनस्य अविवक्षितत्वमस्माभिः सप्रमाणमेवोक्तं साहित्यदर्पणटीकायाम् । तथा दोषाणीति बहुवचनेन प्रकृतस्य कौशलमित्येकवचनाभिधानात् भग्नप्रक्रमतादोषः ; स च 'दोषम्' इति पाठेनैव समाधेयः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१४॥

(स) তা' এই পক্বেষ্টকাময় ভিত্তিতে পূর্ণকুম্ভের ন্যায় সন্ধিই শোভা পাইবে ; তাহাই নির্ম্মাণ করি।

আমি রাত্রিতে, লবণাবির্ভাবনিবন্ধন জীর্ণ ভিত্তি কিংবা অন্যান্য প্রকার ভিত্তি বিদীর্ণ করিলে এবং প্রাচীর লঙ্ঘনপ্রভৃতির ভয়ঙ্কর কৌশল আবিষ্কার করিলে, প্রভাতকালে প্রতিবেশিগণ তাহা দেখিয়া আমার দোষও বলিবে, কার্য্যে দক্ষতাও বলিবে ॥১৪॥

नमो वरदाय कुमारकार्त्तिकेयाय, नमः कनकशक्तये ब्रह्मण्य-देवाय (१) देवव्रताय, नमो भास्करनन्दिने, नमो योगाचार्य्याय, यस्याहं प्रथमः शिष्यः। तेन च परितुष्टेन योगरोचना मे दत्ता। (ह)

अनया हि समालब्धं न मां द्रक्ष्यन्ति रक्षिणः।
शस्त्रञ्च पतितं गात्रे रुजं नोत्पादयिष्यति ॥१५॥

(ह) अथ कर्म्मणि प्रवर्त्तमानो गुरुसम्प्रदायं नमस्कुर्व्वन्नाह नम इति। वरदाय अभीष्टफलदायिने। अन्योऽपि कौमारव्रतावलम्बनात् कुमारः सम्भाव्येत, अतः कार्त्तिकेयपदम्। एवमपरोऽपि कृत्तिकापुत्रतया कार्त्तिकेयः स्यादतः कुमारपदम्। परमेष्ठिगुरुभावेनास्य नमस्कारः। कनकशक्तिर्नाम कश्चित् द्वितीयश्चौर्य्यशास्त्र-प्रवर्त्तकः, तस्मै; ब्रह्मण्यदेवाय महाप्रभावशालितया ब्रह्मण्यदेवस्वरूपाय, देवव्रताय देवतापरायणाय। कनकशक्तिर्विशेषणत्रयमेतत्। परापरगुरुभावेनास्य नमस्कारः। भास्करनन्दी नाम कश्चित् तृतीयश्चौर्य्यशास्त्रप्रवर्त्तकस्तस्मै। परमगुरुत्वेनास्य नमस्कारः। योगाचार्य्यो नाम कश्चित्तस्मै। गुरुत्वेनास्य नमस्कारः। यस्य योगाचार्य्यस्य। योग-श्चौर्य्योपायस्तत्स्वरूपा रोचना गोपित्तं योगरोचना अनायासेन चौर्य्यसाधनोपायभूता रोचनेत्यर्थः।

"योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः। "गोपित्ते रोचना कूटशाल्मली रोचनः पुमान्" इति विकाण्डशेषः।

अनयेति। हि तथाहि, अनया योगरोचनया, समालब्धं लिप्ताङ्गं माम्, रक्षिणः

(ह) वरदाता कुमार कार्त्तिकेयको नमस्कार, ब्रह्मण्यदेवस्वरूप ও দেবতাপরায়ণ কনকশক্তিকে নমস্কার, ভাস্করনন্দীকে নমস্কার এবং যোগাচার্য্যকে নমস্কার; আমি যাঁহার প্রথম শিষ্য। সেই গুরু যোগাচার্য্য সন্তুষ্ট হইয়া আমাকে, চৌর্য্যের উপায়ভূত রোচনা দিয়াছেন।

(১) ব্রহ্মণ্যায় দেবায়।

तथा करोति। **धिक् कष्टम्, प्रमाणसूत्रं मे विस्मृतम्।** विचिन्त्य। **आं, इदं यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति। यज्ञोपवीतं हि नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्यम्, विशेषतोऽस्मद्विधस्य।** कुतः—(च)

एतेन मापयति भित्तिषु कर्म्ममार्गम्
एतेन मोचयति भूषणसम्प्रयोगान्।

प्रहरिणी धनरक्षका गृहस्थाश्च, न द्रक्ष्यन्ति। तथा गात्रे एतत्समालब्धं इति भावः, पतितं शस्त्रञ्च, रुजं पीड़ाम्, न उत्पादयिष्यतीति; सुतरां विशेषगुणशालिनीयं योगरोचनेति भावः।

अत्र योगरोचनाया उत्कर्षप्रतिपादनकार्य्यं प्रति कारणद्वयोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः। तथा द्रक्ष्यन्तीति बहुवचनेन प्रक्रम्य उत्पादयिष्यतीति एकवचनाभिधानात् भग्नप्रक्रमतादोषः, स च 'गात्रे पतितशस्त्राणि करिष्यन्ति च नो रुजम्' इति पाठेन समाधेयः॥१५॥

(च) तथेति। तथा गात्रे योगरोचनालेपनम्। धिगिति आवश्यकवस्त्वानयनविस्मरणादात्मनिन्दायाम्। प्रमाणसूत्रं मापनरज्जुः। उपकरणद्रव्यं प्रयोजनसाधनं वस्तु। अस्मद्विधस्य चौर्य्यादिप्रवृत्तस्य।

एतेनेति। एतेन यज्ञोपवीतेन, भित्तिषु, कर्म्मणः परद्रव्यापहरणरूपकार्य्यस्य मार्गः

ইহা দ্বারা গাত্র লেপন করিলে, রক্ষিগণ আমাকে দেখিতে পাইবে না, এবং গাত্রে অস্ত্র পতিত হইলেও, কোন পীড়া জন্মাইবে না॥১৫॥

(ক্ষ) (গাত্রে যোগরোচনালেপন করিল) হায়! কি কষ্ট! আমি মাপিবার সূতা আনিতে বিস্মৃত হইয়াছি। (চিন্তা করিয়া) আ, এই যজ্ঞোপবীতই মাপিবার সূতা হইবে। যজ্ঞোপবীতটা ব্রাহ্মণের পক্ষে বড়ই উপকারের বস্তু; বিশেষতঃ আমাদের মত ব্রাহ্মণের। কারণ—

उद्घाटको भवति यन्त्रदृढ़े कपाटे
दष्टस्य कीटभुजगैः परिवेष्टनञ्च ॥१६॥

मापयित्वा कर्म्म समारभे। तथा कृत्वा अवलोक्य च। एकलोष्टाव-शेषोऽयं सन्धिः। धिक् कष्टम्; अहिना दष्टोऽस्मि। यज्ञोपवीते-नाङ्गुलीं बद्धा विषवेगं नाटयति। चिकित्सां कृत्वा। स्वस्थोऽस्मि। पुनः कर्म्म कृत्वा दृष्ट्वा च। अये! ज्वलति प्रदीपः। तथाहि—(क)

पत्याः सन्धिरित्यर्थस्तम्, मापयपि परिमितं करोति, चौर इति शेषः। एतेन यज्ञोप-वीतेन, भूषणसम्प्रयोगान् "कृद्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् सम्प्रयुक्त-भूषणानि करचरणादौ दृढलग्नानलङ्कारानिति यावत्, मीचयति प्रत्यावयति गृहस्थ इति शेषः। यन्त्रवत् दृढ़े उभयमुखस्थाने दृढसंयुक्ते कपाटे, उद्घाटको भवति, लोक इति शेषः। परार्द्धेऽपि एतेनेति सम्बध्यते। तथा च एतेन यज्ञोपवीतेन कपाटोपरिस्थं शङ्कुं बद्धा तदाकर्षणेन लोकः कपाटयोरुद्घाटको भवतीत्यर्थः। तथा कीटभुजगैः दष्टस्य कृतदंशनस्य करचरणादेः, एतेन यज्ञोपवीतेन परिवेष्टनञ्च परिवेष्ट्य बन्धनञ्च भवतीत्यन्वयः; अतएव यज्ञोपवीतं महदुपकरणद्रव्यमिति भावः।

अत्रापि यज्ञोपवीतस्य उत्कर्षप्रतिपादनकार्य्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयः, भवतीत्येकया क्रियया उद्घाटकपरिवेष्टनयोः कर्त्तृतया अभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तथा 'एतेन' इत्यस्य हिरुक्त्वारणात् कथितपदतादोषः, 'उद्घाटक' इति पुंसा प्रक्रम्य 'परिवेष्टन'मिति नपुंसकनिर्द्देशात् भग्नप्रक्रमतादोषः; 'लोको विमीचयति' 'परिवेष्टकश्च' इति पाठेन तयोः समाधानम्।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१६॥

ইহা দ্বারা দেওয়ালে সিঁধ মাপা যায়, ইহা দ্বারা দৃঢ়লগ্ন অলঙ্কার খোলা চলে, ইহা দ্বারা যন্ত্রের ন্যায় দৃঢ়সংযুক্ত কপাট উদ্ঘাটন করা যায় এবং ইহা দ্বারা, কীট ও সর্পের দংশন স্থানে বেষ্টন করিয়া বন্ধন করা চলে ॥১৬॥

शिखा प्रदीपस्य सुवर्णपिञ्जरा
मही तले सन्धिमुखेन निर्गता ।
विभाति पर्य्यन्ततमःसमावृता
सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता ॥१७॥

पुनः कर्म्म कृत्वा । समाप्तोऽयं सन्धिः । भवतु ; प्रविशामि । अथवा न तावत् प्रविशामि, प्रतिपुरुषं निवेशयामि । तथा कृत्वा । अये !

(क) मापयित्वेति । कर्म्म सन्धिनिर्म्माणकार्य्यम् । तथा मापनम् इष्टकाकर्षणञ्च । एकं लोष्टम् इष्टकाखण्डम् अवशिष्टं यस्य सः । अहिना सर्पेण । स्वस्थः प्रकृतिस्थः । कर्म्म तदवशिष्टलोष्टनिष्काशनम्, दृष्ट्वा सन्ध्यन्तरात् गृहाभ्यन्तरमिति शेषः ।

शिखेति । सुवर्णं स्वर्णमिव पिञ्जरा पिङ्गलवर्णा, सन्धिमुखेन मह्यीतले निर्गता, तथा पर्य्यन्ते प्रान्तदेशे तमसा अन्धकारेण तमोवत् कृष्णवर्णेन कषपाषाणेन कष्टदेशेन च समावृता निरुद्धा, प्रदीपस्य शिखा, कषे कषपाषाणे, निवेशिता निहिता, सुवर्णस्य स्वर्णस्य रेखा इव विभाति ।

अत्र अङ्गभूतया लुप्तोपमया सङ्कीर्णा श्रौती उपमालङ्कारः । तथा सुवर्णशब्दस्य हिरुक्त्वारणात् कथितपदतादोषः, स तु 'हिरण्यरेखेव' इति पाठेन समाधेयः ।

वंशस्थावल्लं वृत्तम् ॥१७॥

(क) मापিয়া কার্য্য আরম্ভ করি । (মাপিয়া ও ইষ্টকাকর্ষণ করিয়া দেখিয়া) এই সন্ধিতে একটীমাত্র লোষ্ট্র অবশিষ্ট রহিয়াছে । হায় ! কি কষ্ট ! সর্পে দংশন করিল । (যজ্ঞোপবীতদ্বারা অঙ্গুলি বন্ধন করিয়া বিষের বেগ অভিনয় করিতে লাগিল । পরে চিকিৎসা করিয়া) সুস্থ হইয়াছি । (পুনরায় কার্য্য করিয়া এবং দেখিয়া) ওহে ! দীপ জ্বলিতেছে ।

স্বর্ণের ন্যায় পিঙ্গলবর্ণ, সিঁধের মুখ দিয়া ভূতলে নির্গত এবং প্রান্তভাগে অন্ধকারে আবৃত প্রদীপের শিখা, কষপাষাণে প্রদত্ত স্বর্ণরেখার ন্যায় দীপ্তি পাইতেছে ॥১৭॥

न कश्चित् । नमः कार्त्तिकेयाय । प्रविश्य दृष्ट्वा च । अये ! पुरुषद्वयं सुप्तम् । भवतु, आत्मरक्षार्थं द्वारमुद्घाटयामि । कथं जीर्णत्वाद्गृहस्य विरौति कपाटम् । तद्यावत् सलिलमन्वेषयामि । क्व नु खलु सलिलं भविष्यति ? । इतस्ततो दृष्ट्वा सलिलं गृहीत्वा क्षिपन् सशङ्कम् । मा तावत् भूमौ पतत् शब्दमुत्पादयेत् । पृष्ठेन प्रतीच्य कपाटमुद्घाट्य । भवतु, एवं तावदिदानीं परीक्षे । किं लक्ष्यसुप्तम् ? उत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम् ? । वासयित्वा परीक्ष्य च । अये ! परमार्थसुप्ते नानेन भवितव्यम् (ख) । तथाहि—

पुनरिति । कर्म्म सन्धिमुखपरिष्कारूपं कार्य्यम् । प्रतिपुरुषं पुरुषप्रतिकृतिं काष्ठमयं क्लृप्तिमपुरुषमित्यर्थः । यदि गृहस्थः प्रहरेत् तदा एनं क्लृप्तिमपुरुषमेव प्रहरेदिति भावः । कश्चिदपि जनो न प्रहरतीति शेषः, अतो नास्ति प्रवेशे काचिदाशङ्केत्याशयः । आत्मरक्षार्थमिति । यदि कश्चित् धर्त्तुमागच्छेत् तदा तेन उद्घाटितद्वारेण सहसैव निर्गत्य आत्मरक्षां कर्त्तुं शक्ष्यामीति भावः । गृहस्य जीर्णत्वात् कपाटमपि जीर्णमिति बोध्यम् । अतएव विरौति धारणमात्रमेव शब्दायते । अन्वेषयामि अन्विष्यामि । अन्विषत इत्यन्वेषः कर्म्मणि घञ्, ततश्च तं करोतीति "इन् कारिते धात्वर्थे" इति इन् । केचित्तु मार्गणार्थे इषधातुं चौरादिकमङ्गीकुर्वन्ति । सलिलप्रक्षेपेण आर्द्रं सत् कपाटं न विकृयादिति भावः । पतत् सलिलमित्यर्थः । अतएव सलिलं यथा भूमौ न पतेत् तथैव कपाटोपरि क्षिपामीत्यभिप्रायः । पृष्ठेन पृष्ठदेशेन मुखपरिवर्त्तनेन, प्रतीच्य कश्चिदागच्छति नवेति अवेक्ष्येत्यर्थः । लक्ष्यसुप्तं व्याजनिद्रितम् । परमार्थसुप्तं यथार्थनिद्रितम् । द्वयं पुरुषयोरिति शेषः, वासयित्वा नयनान्तिके क्षुरिकामुपनीय भयं प्रदर्श्य, परीक्ष्य विशेषनिरीक्षणादिनेति शेषः । अनेन पुरुषद्वयेन, परमार्थसुप्तेन यथार्थनिद्रितेन ।

(ख) (पुनরায় সন্ধির মুখ পরিষ্কার করিয়া) সন্ধিনির্ম্মাণকার্য্য শেষ হইয়াছে। হউক, প্রবেশ করি। অথবা, নিজে প্রবেশ করিব না,

✓निःश्वासोऽस्य न शङ्कितः सुविशदः तुल्यान्तरं (१) वर्त्तते
दृष्टिर्गाढ़निमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला ।
गात्रं स्रस्तशरीरसन्धिशिथिलं शय्याप्रमाणाधिकं
दीपञ्चापि न मर्षयेदभिमुखं स्याच्छ्यसुप्तं यदि ॥१८॥

निःश्वास इति । अस्य पुरुषदयस्य, निःश्वासः, शङ्का अस्य सञ्जातेति शङ्कितः । तथा च न शङ्कितः मनसि शङ्काया न व्यञ्जक इत्यर्थः, तथा सुविशदः विशालतया सुस्पष्टस्य सन्, न तु जागरितस्येव क्षुद्रतया अस्पष्ट इति तात्पर्य्यम् । तुल्यमन्तरं व्यवधानं यस्मिन् कर्म्मणि तदयथा तथा वर्त्तते । जागरितावस्थायान्तु नैवं निःश्वासो भवतीति भावः । दृष्टिर्नयनम्, गाढ़निमीलिता अत्यन्तमुद्रिता, किन्तु विकला न विकृतिं न प्राप्ता, तथा अभ्यन्तरे तारामदेशे, चञ्चला न तारामदेशस्य चञ्चलतया उपरिभागेऽपि चाञ्चल्यं न गतेति तात्पर्य्यम् । व्याजसुप्तस्य तु नैवं भवितुमर्हतीत्याशयः । गात्रं करचरणाद्यङ्गसमूहः, स्रस्ता शिथीभावेन पतिता ये शरीरसन्धयः शरीरस्य संयोगस्थानानि तैः, शिथिलं शिथीभावेन स्थितम्, तथा शय्याया यत् प्रमाणं परिमाणं ततः अधिकम् अतिरिक्तस्थानगतम् । व्याजसुप्तस्य तु गात्रमीदृशं शिथिलं न भवति, सावधानतया च मस्तकचरणादिकं शय्यातो

কৃত্রিম পুরুষ প্রবেশ করাই। বেশ্, কেহ নাই। কার্ত্তিকেয়কে নমস্কার। (প্রবেশ করিয়া দেখিয়া) ওহে! দুইটী লোক নিদ্রিত রহিয়াছে। হউক, আত্মরক্ষার্থ দ্বার খুলিয়া রাখি। বাড়ীখানি জীর্ণ বলিয়া কপাট যে শব্দ করিয়া উঠিল। তা' জল খুজিয়া দেখি। জল কোথায় আছে। (চারিদিক দৃষ্টি করিয়া, জল গ্রহণ করিয়া নিক্ষেপ করতঃ আশঙ্কার সহিত) ভূতলে পড়িয়া শব্দ উৎপাদন না করে। (পৃষ্ঠের দিক্ নিরীক্ষণ করিয়া কপাট খুলিয়া) হউক, এইরূপ এখন পরীক্ষা করি। এই লোক দুইটা কি কপটনিদ্রিত? না, যথার্থনিদ্রিত?। (ভয় দিয়া, পরীক্ষা করিয়া) ওহে! ইহারা যথার্থনিদ্রিতই হইবে। কারণ—

---

(১) स्वप्नान्तरम् ।

समन्तादवलोक्य। अये! कथं मृदङ्गः, अयं दर्दुरः, अयं पणवः, इयमपि वीणा, एते वंशाः, अमी पुस्तकाः। कथं नाट्याचार्यस्य गृहमिदम्। अथवा, भवनप्रत्ययात् प्रविष्टोऽस्मि। तत् किं परमार्थदरिद्रोऽयम्? उत राजभयाच्चौरभयाद्वा भूमिष्ठं द्रव्यं धारयति?। तन्ममापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यम्?। भवतु, वीजं प्रक्षिपामि। तथा कृत्वा। निक्षिप्तं वीजं न क्वचित् स्फारीभवति। अये! परमार्थदरिद्रोऽयम्। भवतु, गच्छामि। (ग)

भूमौ न गच्छतीत्यभिप्रायः। तथा यदि लक्ष्यसुप्तम् इदं पुरुषहृदयं व्याजसुप्तं स्यात्, तदा अभिमुखं सम्मुखवर्त्तिनं दीपञ्चापि, न मर्षयेत् न सहेत, चक्षुषि तेजःपातेन मर्म्मोपद्रवसम्भवादिति भावः।

अत्र परमार्थसुप्तप्रतिपादनकार्य्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयः, तत्कृतविच्छित्तिवशाच्च उक्तविधनिःश्वासादिसाधनेन परमार्थसुप्तत्वरूपसाध्यज्ञानादनुमानालङ्कारः।

"गात्रं गजायजङ्घादौ क्लीबमङ्गे कलेवरे" इति मेदिनी। "लक्ष्यं शरव्ये संख्यायां लक्ष्यं क्षत्रिये सम्मतम्" इति विश्वः।

मार्दङ्गविक्रीडितं क्षत्रम् ॥१८॥

(ग) समन्तादिति। दर्दुरपणवौ वाद्यविशेषौ। वंशा वंशदण्डनिर्म्मितानि वाद्यानि,

এই লোক দুইটার নিশ্বাস শঙ্কাসূচক নহে, অথচ সুস্পষ্ট এবং সমান ব্যবধানে হইতেছে; নয়ন অত্যন্ত মুদ্রিত, কিন্তু বিকৃত নহে কিংবা ভিতরে চঞ্চলও নহে এবং শরীরের সন্ধিস্থানগুলি শিথিল ভাবে পড়িয়া থাকায়, অঙ্গসকলও শিথিল হইয়াছে এবং শয্যার পরিমাণ অপেক্ষায় অধিক হইয়াছে। (কোন কোন অঙ্গ মাটীতে গিয়া পড়িয়াছে) আর যদি কপটনিদ্রিত হইত, তবে সম্মুখে দীপ সহ্য করিতে পারিত না ॥১৮॥

विदू। उत्स्वप्नायते। भो वयस्स! सन्धी विअ दिस्सदि, चोरं विअ पेक्खामि; ता गेण्हदु भवं एदं सुवस्स-भण्डअं। (घ)

(घ) भो वयस्य! सन्धिरिव दृश्यते, चौरमिव पश्यामि; तद्गृह्णातु भवानिदं सुवर्णभाण्डम्।

पुस्तकानि एषां सन्तीति पुस्तकाः अर्श आदित्वादत् पुस्तकनामाधारा इत्यर्थः। केचित्तु पुंस्यपि पुस्तकशब्दं वदन्ति। नाट्याचार्यस्य अभिनयगानादिशिक्षकस्य, सदङ्गादीनां तस्यैव प्रयोजनीयत्वादिति भावः। भवनप्रत्ययात् साधारणगृहस्यगृहविश्वासात्। परमार्थदरिद्री यथार्थदीनः, धनभाण्डाद्यदर्शनादित्याशयः। भूमिष्ठं भूगर्भप्रोथितम्, द्रव्यं धनम्, धारयति रक्षति। भूमिष्ठं द्रव्यम्, गुप्तं तिष्ठतीति भावः। सगर्वोक्तिरियम्। एतेन चौर्यविद्यायामात्मनः पुण्यं व्यज्यते। बीजं सर्षपम्। तथा कृत्वा बीजं निक्षिप्य। क्वचित् प्रदेशे न स्फारीभवति विशालीभवति। अथल्पधनके भूभागे मन्त्रपाठपूर्वकं निक्षिप्तं बीजं स्फीतीभवतीति प्रवादः। अतएवाह अये इत्यादि। गच्छामि किञ्चिदनपहर्त्यमिति शेषः, अस्य दरिद्रत्वेन अपहरणयोग्यधनाभावादिति भावः।

(घ) विदू इति। स्वप्ने उच्चारणमुत्स्वप्नः, तं करोतीति उत्स्वप्नायते स्वप्ने

(গ) (চারিদিকে দৃষ্টি করিয়া) ওহে! এই মৃদঙ্গ, এই দর্দুরবাদ্য, এই পণববাদ্য, এই বীণা, এই বাঁশী এবং এই কতকগুলি পুস্তক। তবে কি এটা নাট্যশিক্ষকের বাড়ী। অথবা গৃহস্থের বাড়ীর বিশ্বাসে প্রবেশ করিয়াছি। তবে কি এই গৃহস্থ বাস্তবিকই দরিদ্র; না, রাজার ভয়ে কিংবা চোরের ভয়ে ধন, ভূগর্ভে লুক্কায়িত করিয়া রাখিয়াছে। তা' আমি শর্বিলক; আমার কাছে আবার ধন, মাটীতে লুকান?। হউক, সর্ষপ নিক্ষেপ করি, (সর্ষপ নিক্ষেপ করিয়া) নিক্ষিপ্ত সর্ষপ কোথাও ত ফুটিয়া উঠিতেছে না। ওহে! এ ব্যক্তি বাস্তবিকই দরিদ্র। হউক এখনচলিয়া যাই।

শর্বি। কিং নু খলু অয়মিহ মাং প্রবিষ্টং জ্ঞাত্বা দরিদ্রো-ঽস্মীত্যুপহসতি?। তৎ কিং ব্যাপাদয়ামি? উত লঘুত্বা-দুৎস্বপ্নায়তে। দৃষ্ট্বা। অয়ে! জর্জর-স্নানশাটীনিবদ্ধং দীপপ্রভ-য়োদ্দীপিতং সত্যমেবৈতদলঙ্করণভাণ্ডম্। ভবতু, গৃহ্লামি। অথবা, ন যুক্তং তুল্যাবস্থং কুলপুত্রজনং পীড়য়িতুম্। তদ্গচ্ছামি।(ঙ)

প্রলপতীত্যর্থঃ। "শব্দাদীনি করোতি" ইতি করোত্যর্থে আয়িঃ, শব্দাদীনাং নামগণত্বাৎ। সুবর্ণভাণ্ডং স্বর্ণালঙ্কারম্। মদপেক্ষয়া ভবতা সাবধানতয়া রক্ষণীয়ত্বাদিতি ভাবঃ।

(ঙ) শর্বি ইতি। উপহসতীতি। যস্য পিত্তলভাণ্ডমপি ন দৃশ্যতে, তস্যৈব সুবর্ণভাণ্ডগ্রহণীপদেশাদুপহাস ইতি বোধ্যম্। তৎ তস্মাদুপহাসকরণাৎ। লঘুত্বা-দাত্মনো গাম্ভীর্য্যরাহিত্যাৎ। জর্জরা পুরাতনত্বেন জীর্ণা যা স্নানশাটী স্নানকালীনপরি-ধেয়বস্ত্রং তেন নিবদ্ধম্। অলঙ্করণভাণ্ডম্ অলঙ্কারপাত্রম্। তুল্যা মৎসমানা অবস্থা দীনদশা যস্য তম্, কুলপুত্রজনং সৎকুলজাতং লোকম্।

(ঘ) বিদূষক। (স্বপ্নের ভিতরে বলিতে লাগিল) বয়স্য! সন্ধি যেন দৃষ্টি গোচর হইতেছে এবং চোর যেন দেখিতেছি; অতএব তুমি এই স্বর্ণালঙ্কার গ্রহণ কর।

(ঙ) শর্বিলক। এই ব্যক্তি, 'আমি এখানে প্রবেশ করিয়াছি' ইহা জানিয়াই কি 'আমি দরিদ্র' এই ভাবে আমাকে উপহাস করিতেছে? তবে কি ইহাকে মারিয়া ফেলিব? অথবা এ লোকটা লঘু (হাল্কা) বলিয়া স্বপ্নের ভিতরে কথা বলিতেছে। (দেখিয়া) ওহে! জীর্ণ স্নান-শাটীদ্বারা বদ্ধ সত্যই ইহা স্বর্ণালঙ্কার দীপের আলোকে প্রকাশিত হই-য়াছে। হউক, গ্রহণ করি। অথবা এক রকম অবস্থার লোক, বিশেষতঃ সদ্বংশজাত; সুতরাং ইহাকে উৎপীড়িত করা সঙ্গত নহে। অতএব এখন যাই।

विदू । भो वअस्स ! साविदोसि गोवम्हणकामाए, जइ एदं सुवण्णभण्डअं ण गेण्हसि । (च)

शर्वि । अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च । तद्गृह्णामि । अथवा, ज्वलति प्रदीपः । अस्ति च, मया प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेयः कोटो धार्य्यते । तं तावत् प्रवेशयामि, तस्यायं देशकालः । एष मुक्तो मया कोटो यावदेव अस्य दीपस्य उपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरितुम् । एष पक्षद्वयानिलेन निर्वापितो भद्रपीठेन, धिक् कृतमन्धकारम् । अथवा, मयापि अस्मद्ब्राह्मणकुले न धिक् कृतमन्धकारम् ? अहं हि चतुर्वेदविदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः शर्विलको नाम ब्राह्मणो गणिकामदनिकार्थमकार्य्यमनुतिष्ठामि । इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य प्रणयम् ! इति जिघृक्षति । (छ)

(च) भो वयस्य ! शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया, यदि एतत् सुवर्णभाण्डं न गृह्णासि ।

(च) विदू इति । शापितोऽसि शपथं कारितोऽसि, गौश्च ब्राह्मणश्च तौ तयोः काम्यया अभिलाषेण । तथा च गोर्ब्राह्मणस्य च अभिलाषभङ्गे यत् पातकम्, एतस्य अग्रहणेऽपि तदेव तव पातकं भवेदिति भावः ।

(छ) शर्वि इति । भगवती उभयीरपि माहात्म्यात् माहात्म्यवती, गोकाम्या गोरभिलाषभङ्गः, ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणस्य अभिलाषभङ्गस्य । ज्वलति प्रदीपः, अतएवेदानीमेव ग्रहणे अन्येषां दर्शनसम्भवात् न गृह्णामि इति भावः । आग्नेयः अग्निनिर्वापणकारी, कोटी धार्य्यते, स चास्मीत्यन्वयः । प्रवेशयामि प्रदीपप्रभामण्डलाभ्यन्तरे इति शेषः । देशेन युक्तः कालो देशकालः, मध्यपदलोपी समासः, तादृशकोटिप्रवेशनस्य इदं स्थानम् अयं समयश्चेत्यर्थः, तन्निवारकाभावात् इदानीमेवालङ्कारस्यापहार्य्यत्वाच्चेति

(च) विदूषक । वयस्य ! আমি তোমাকে গরু ও ব্রাহ্মণের অভিলাষদ্বারা শপথ করাইতেছি, যদি এই অলঙ্কার গ্রহণ না কর ।

विदू। भो वअस्स! सीदलो दे अग्गहत्थो। (ज)

भावः। यावेव गच्छतु एव। भद्रपीठेन तदाख्येन कीटेन कर्वा, पक्षद्वयस्य अनिलेन वायुना करणेन, एष प्रदीपो निर्वापितः, तथैव च अन्धकारः कृतम्। धिगिति तत्कार्य्यनिन्दायाम्। "अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्" इत्यमरः। इतो निर्देदीदृयादाह अथवेति। मयापि, न केवलमनेन कीटेनेति भावः, अस्मद्ब्राह्मणकुले अन्धकारम् अन्धकारवत् पापं मालिन्यं न कृतमिति काकुः, न कृतं किम्? अपि तु कृतमेवेत्यर्थः। अतएव मां धिक्, हि यस्मात्। अप्रतियाहकस्य असद्ग्राहत्वसशयेन पापभयात् कृतस्यिदपि प्रतियहमपि अकृतवत इत्यर्थः। अकार्य्यं चौर्य्यरूपम्। अनुतिष्ठामि करोमि। इतोऽधिकः को नामाधःपात इति भावः। प्रणयं प्रार्थनां प्रार्थनापूरणमित्यर्थः। जिघृक्षति यष्टीतुमिच्छति।

अत्र मदनिकाया रतिभोगार्थसमीहाकरणात् विलासी नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्—"समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते" इति साहित्यदर्पणलक्षणात्।

(ছ) শর্বিলক। গরুর অভিলাষ ও ব্রাহ্মণের অভিলাষের গুরুতর মাহাত্ম্য রহিয়াছে; সুতরাং তাহা অতিক্রম করা যায় না; অতএব গ্রহণ করি। অথবা, প্রদীপ জ্বলিতেছে; প্রদীপ নির্ব্বাণের জন্য আমি আগ্নেয় কীট রাখিয়া থাকি, তাহা আমার নিকটে আছেও; তাহাকেই প্রেরণ করি; সেই প্রেরণেরই এই স্থান এবং সময়। আমি এই সেই কীট ছাড়িয়া দিলাম; এই দীপের উপরে বিচিত্র মণ্ডলাকারে বিচরণ করিবার জন্য এই কীট চলিয়া যা'ক্। ভদ্রপীঠনামক সেই কীট, পক্ষদ্বয়ের বায়ুদ্বারা এই দীপ নির্ব্বাপিত করিল; হায়! অন্ধকার করিয়া ফেলিল। আমিও কি আমাদের ব্রাহ্মণকুলে অন্ধকার করি নাই?। চতুর্ব্বেদবিৎ এবং অপ্রতিগ্রাহীর পুত্র আমি শর্বিলকনামে ব্রাহ্মণ; এখন বেশ্যা মদনিকার জন্য অকার্য্যের অনুষ্ঠান করিতেছি। এখন ব্রাহ্মণের প্রার্থনা পূরণ করি। (এই বলিয়া গ্রহণ করিতে ইচ্ছা করিল।)

शर्वि । धिक् प्रमादः । सलिलसम्पर्कात् शीतलो मे अग्रहस्तः । भवतु, कक्षयोर्हस्तं प्रक्षिपामि । नाट्येन सव्यहस्तमुष्णीकृत्य गृह्णाति । (ञ)

विदू । गहिदं ? । (ट)

शर्वि । अनतिक्रमणीयोऽयं ब्राह्मणप्रणयः । तद्गृहीतम् । (ठ)

(ज) भो वयस्य ! शीतलस्ते अग्रहस्तः । (ञ) गृहीतम् ? ।

(ज) विदू इति । हस्तस्याग्रमिति अग्रहस्तः । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।

(ञ) शर्वि इति । धिगित्यात्मनिन्दायाम् । प्रमाद अनवधानता, सञ्जात इति शेषः, हस्तमुष्णीकृत्यैव गृहणं प्रवृत्तत्वादिति भावः । सलिलसम्पर्कात् कपाटे प्रक्षेपार्थं जलग्रहणात् । कक्षयोः पार्श्वबाहुमूलयोरभ्यन्तर इति शेषः, प्रक्षिपामि तत्स्थानस्य स्वभावत एवोष्णत्वेन उष्णीकरणार्थमिति भावः । सव्यहस्तं दक्षिणहस्तम् ।

"सव्यन्तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च" इति विश्वः ।

(ञ) विदू इति । गृहीतमिति काकुः, गृहीतं किमित्यर्थः ।

(ट) शर्वि इति । ब्राह्मणस्य प्रणयः प्रार्थना ।

(ज) विदूषक । वयस्य ! তোমার হস্তাগ্র যে শীতল ।

(ঝ) শর্বিলক । হায় ! অসাবধানতা হইয়াছে । জল স্পর্শ করায় আমার হস্তাগ্র শীতল হইয়াছে । হউক, বক্ষদেশে হস্তক্ষেপ করি । (অভিনয় অনুসারে দক্ষিণ হস্ত উষ্ণ করিয়া গ্রহণ করিল ।)

(ঞ) বিদূষক । গ্রহণ করিয়াছ ? ।

(ট) শর্বিলক । এই ব্রাহ্মণের প্রার্থনা লঙ্ঘনীয় নহে । তাই গ্রহণ করিয়াছি ।

शर्वि। महाब्राह्मण! स्वपिहि वर्षशतम्। कष्टम्, एवं मदनिकागणिकार्थे ब्राह्मणकुलं तमसि पातितम्। अथवा, आत्मा पातितः। (ड)

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिवेदितपौरुषम्।
यदेतद्गर्हितं कर्म्म निन्दामि च करोमि च ॥१८॥

(ठ) इदानीं विक्रीतपण्य इव वाणिजः अहं सुखं स्वप्स्यामि।

(ठ) विदू इति। विक्रीतं पण्यं विक्रेयद्रव्यं येन सः, वाणिजो वणिक्। अन्धकारावरणेन दर्शनाभावात् निद्रामोहेन च स्वरापरिज्ञानादित्यं विदूषकस्य व्यत्यय इति बोध्यम्।

(ड) शर्वि इति। महाब्राह्मण! निकृष्टब्राह्मण!। उक्तविधप्रलापैरात्मनो नितान्ताधमत्वप्रतिपादनात् प्रदोषस्थितिकाले ब्राह्मणोचिततिलकादिदर्शनाच्च ईदृशं सम्बोधनमुपपद्यत इत्यवधेयम्। तमसि घोरतमसावृते नरके। ननु एककृतेन पापेन कथं ब्राह्मणकुलसामान्यस्य पातित्यं स्यादित्याह अथवेति। आत्मा स्वस्य जीवात्मा, पातितः पातित्यास्पदीकृतः, ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरत्तिकापरिमितसुवर्णान्यूनसुवर्णस्तेयस्य शूलपाणिप्रभृतिभिः प्रायश्चित्तविवेकादौ महापातकत्वेन व्यवस्थापितत्वात् महापातकस्य च पातित्यजनकत्वादिति भावः।

पातित्यमाह प्रायश्चित्ततत्त्वधृतं वचनम्—"पञ्चैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणः सन्निर्नानुभाष्यो नानुयाज्यः अभिशस्तः सर्व्वकर्म्मविवर्जितः पतिततमो भवति।"

धिगिति। न निवेदितं कुत्रापि न ज्ञापितं पौरुषं पुरुषकारो येन तत् तादृशम्,

(ठ) विदूषक। विक्रीत-द्रव्य वणिकের ন্যায় এখন আমি সুখে নিদ্রা যাইতে পারিব।

(ড) শর্বিলক। নিকৃষ্টব্রাহ্মণ! শতবর্ষ নিদ্রা যাও। হায়, বেশ্যা মদনিকার জন্য আমি ব্রাহ্মণবংশকে অন্ধকারে নিপাতিত করিলাম। অথবা, আপনাকে নিপাতিত করিলাম।

तदयावत् मदनिकाया निष्क्रयणार्थं वसन्तसेनागृहं गच्छामि। परिक्रम्य अवलोक्य च। (ढ) अये! पदशब्द इव। मा नाम रक्षिणः। भवतु, स्तम्भीभूत्वा तिष्ठामि। अथवा ममापि नाम शर्विलकस्य रक्षिणः?। योऽहम्। (ण)

दारिद्र्यं खलु धिगस्तु। यदयस्मात् दारिद्र्यार्त्तोः, एतत् स्त्रीयरूपं गर्हितं कर्म निन्दामि च गर्हितत्वादेव, करोमि च गणिकार्थं दानाय आवश्यकत्वादिति भावः।

अत्र दारिद्र्यस्य धिक्कारं प्रति अनिवेदितपौरुषपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, निन्दामि-करोमीत्यनेककक्रिययोरेकमिति ककर्तृकारकत्वात् दीपकञ्च, अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः। न च पराङ्गं क्रियासमुच्चय इति वाच्यम्, अतिशयोक्तिमूलकत्वाभावात् दर्पणकृदादिभिः क्रियासमुच्चयस्य अतिशयोक्तिमूलकत्वाङ्गीकारात् ॥१९॥

(ढ) तदिति। निष्क्रयणार्थं विमोचनार्थम् अस्यालङ्कारस्य प्रदानेन वसन्तसेनाया दासीवृत्तितो बहिष्करणार्थमित्यर्थः।

अत्र परिसर्पो नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्—"इष्टनष्टानुसरणं परिसर्प इह कथ्यते" इति साहित्यदर्पणलक्षणात्।

(ण) अये इति। पदशब्द इव श्रूयत इति शेषः। रक्षिणः चौरप्रवेशसन्देहेन रथ्यात आगता राजधान्याः प्रहरणिनः, मा नाम न भवन्तु इति शेषः। भवतु रक्षिणामेवागमनमित्यर्थः, स्तम्भीभूत्वा प्रासादस्य स्तम्भाकारी भूत्वा। ननु तथात्वेऽपि यदि रक्षिणः परिचिनुयुरित्याह अथवेति। शर्विलकस्य समीपे, रक्षिणः प्रभवेयुरिति शेषः। सगर्वोक्तिरियम्।

यাহাতে কুত্রাপি পুরুষকার প্রকাশ করা চলে না, সেই দারিদ্র্যকে ধিক্। যেহেতু এই গর্হিত কার্য্যের নিন্দাও করিতেছি, আবার তাহা করিতেছিও ॥১৯॥

(ঢ) অতএব মদনিকাকে মুক্ত করিবার জন্য বসন্তসেনার বাড়ী যাই। (পাদক্ষেপ করিয়া দেখিয়া) (ণ) ওহে! পদশব্দের ন্যায়

मार्जारः क्रमणे, मृगः प्रसरणे, श्येनो ग्रहालुञ्चने
सुप्तासुप्तमनुष्यवीर्य्यतुलने श्वा, सर्पणे पन्नगः।
माया रूप-शरीर-वेश-रचने, वाग् देशभाषान्तरे,
दीपो रात्रिषु, सङ्कटेषु डुडुमो, वाजी स्थले, नौर्जले ॥२०॥

मार्जार इति। क्रमणे पादविक्षेपे निःशब्दपादसञ्चारे इत्यर्थः, मार्जारो विड़ाल-स्वरूपः। प्रसरणे शीघ्रगमने, मृगो हरिणस्वरूपः। ग्रहेण युक्तमालुञ्चनं ग्रहालुञ्चनं तस्मिन् मध्यपदलोपी समासः, वस्तुनो ग्रहणे छेदने चेत्यर्थः, श्येनस्तदाख्यहिंसपक्षिरूपः। सुप्तस्य निद्रितस्य असुप्तस्य जागरितस्य च मनुष्यस्य वीर्य्यतुलने दृष्टिमात्रमेव बलनिरूपणे, श्वा कुक्कुरस्वरूपः, कुक्कुरो हि दृष्टिमात्रमेव अपरकुक्कुरस्य मनुष्यादेश्च बलं निरूपयितु-मर्हति। सर्पणे रन्ध्रादिप्रवेशात्मकगमने, पन्नगः सर्परूपः। रूपस्य नीलपीतादि-वर्णस्य, शरीरस्य स्त्रीपुरुषाकारस्य, वेशस्य नानादेशीयपरिच्छदस्य च रचने विधाने, माया साक्षादैन्द्रजालिकविद्यास्वरूपः। देशभाषान्तरे नानादेशीयभाषाभेदे, वाक् साक्षात् सरस्वतीरूपः। रात्रिषु दीपः प्रदीपस्वरूपः; दीपो यथा रात्रौ प्रभावं प्राप्नोति, अहमपि तथैव रात्रौ प्रभावं प्राप्नोमीति भावः। सङ्कटेषु अन्याक्रमणादिना विपत्सु, डुडुमः शृगालस्वरूपः शृगाली यथा कुक्कुरादीनामाक्रमणे पलाय्य आत्मानं रक्षति, अहमपि तथैव अन्याक्रमणे पलाय्य आत्मानं रक्षामीति भावः। स्थले भूभागे, वाजी घोटकरूपः, तद्वदेव भारवहनक्षमः पराक्रमी चेत्याशयः। तथा जले नौर्नौकास्वरूपः, तथैव सन्त-रणसमर्थ इत्यभिप्रायः।

अत्र एकस्य शर्विलकस्य क्रमणादिविषयभेदेन अनेकधोल्लेखात् रूपकयुक्त उल्लेखा-लङ्कारः "गाम्भीर्य्यं च समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्व्वतः" इति साहित्यदर्पणोदाहरणवत्। तथा सप्तम्येकवचनान्तप्रयोगमध्ये "रात्रिषु सङ्कटेषु" इति तद्बहुवचनान्तप्रयोगात् भग्नप्रक्र-मतादोषः, समुच्चयार्थकयकारोऽवश्यं वक्तव्यः, किन्तु नौरूक इति वाच्यानभिधानदोषश्च; "वाजी भूमितले, जलेऽपि तरणिः, फेरुश्च दुःसङ्कटे" इति पाठे तु तयोः समाधानम्, न च

শুনিলাম। রক্ষীরা যেন না হয়। হউক, স্তম্ভ হইয়া থাকি। অথবা আমি শর্ব্বিলক! আমার নিকট আবার রক্ষী?। যে আমি—

अपि च । भुजग इव गतौ, गिरिः स्थिरत्वे,
पतगपतेः परिसर्पणे च तुल्यः ।
शश इव भुवनावलोकनेऽहं
बृक इव च ग्रहणे बले च सिंहः ॥२१॥

लिङ्गव्यत्ययादपि भग्नप्रक्रमतान्तरमिति वाच्यम्. उभयलिङ्गयोरपि बहुतरप्रयोगात् । अथवा तत्समाधानार्थमपि एवमेव पाठपरिवर्त्तनं विधेयम् ।

ङुङुमशब्दः कविदेशे मृगालार्थे प्रसिद्ध आसीदिति महाजनः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२०॥

उक्तप्रायमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह भुजग इति । अहं गतौ अभ्यन्तरगमने, भुजगः सर्प इव ; स्थिरत्वे धैर्य्ये, गिरिः पर्व्वत इव । उपमासन्दर्भपातादपठितोऽपि इवशब्दो गिरिशब्देनान्वीयते । परिसर्पणे द्रुतगमने पतगपतेर्गरुडस्य च तुल्यः ; भुवनावलोकने एकस्थानस्थ एव जगद्दर्शने शशो मृगविशेष इव ; ग्रहणे इष्टवस्तुस्वीकारे, बृको व्याघ्रविशेष इव ; बले च सिंह इव । उपमासाहचर्य्यात् सिंहशब्देनापि सह इवशब्दोऽन्वीयते । अतएव का नाम रक्षिष्यी मम भीतिरिति भावः ।

अत्रापि एकस्य शर्विलकस्य गत्यादिविषयभेदेन अनेकधोल्लेखान्मालोपमायुक्त उल्लेखालङ्कारः, साहित्यदर्पणादावुल्लेखालङ्कारस्य नियमेनालङ्कारान्तरयुक्तत्वाभिधानात् ।

पुष्पितायां वृत्तम् ॥२१॥

নিঃশব্দ পদসঞ্চারে বিড়াল, দ্রুতগমনে হরিণ, গ্রহণে ও ছেদনে শ্যেন-পক্ষী, নিদ্রিত ও জাগরিত মনুষ্যের বলনিরূপণে কুক্কুর, রন্ধ্র-প্রবেশে সর্প, নানাজাতীয় বর্ণ, স্ত্রী বা পুরুষের আকার এবং নানাদেশীয় বেশ, এই সকল রচনায় মায়া, বিভিন্ন ভাষাতে সাক্ষাৎ সরস্বতী, রাত্রিতে দীপ, সঙ্কটে শৃগাল, স্থলে ঘোড়া এবং জলে নৌকা ॥২০॥

আরও, আমি গমনে সর্পের ন্যায়, স্থিরতায় পর্ব্বতের ন্যায় দ্রুতগমনে গরুড়ের ন্যায়, জগতের দর্শনে শশকের ন্যায়, গ্রহণে ব্যাঘ্রের ন্যায়, এবং বলে সিংহের ন্যায় ॥২১॥

प्रविश्य रदनिका । हद्धी ! हद्धी ! वाहिर-दुआर-सालाए पसुत्तो वड्ढमाणओ, सोवि एत्थ ण दीसदि । भोदु, अज्जमित्तेअं सद्दावेमि । इति परिक्रामति । (त)

शर्विं । रदनिकां हन्तुमिच्छति । निरूप्य । कथं स्त्री ! भवतु, गच्छामि । इति निष्क्रान्तः । (थ)

रद । गत्वा सत्वासम् । हद्धी ! हद्धी ! अम्हाणं गेहे सन्धिं कप्पिअ चोरो णिक्कमदि । विदूषकमुपगम्य । अज्जमित्तेअ ! उट्ठेहि उट्ठेहि ; अम्हाणं गेहे सन्धिं कप्पिअ चोरो णिक्कन्तो । (द)

(त) हा धिक् हा धिक् ! वहिर्द्वारशालायां प्रसुप्तो वर्द्धमानकः, सोऽप्यत्र न दृश्यते । भवतु, आर्यमैत्रेयं शब्दापयामि ।

(द) हा धिक् हा धिक् ! अस्माकं गेहे सन्धिं कल्पयित्वा चौरो निष्क्रामति । आर्यमैत्रेय ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, अस्माकं गेहे सन्धिं कल्पयित्वा चौरो निष्क्रान्तः ।

(त) प्रविश्येति । शब्दापयामि शब्दं नाह्वयामि ।

(थ) शर्विं इति । कथं स्त्री, अतएव न हन्तव्या, "अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्-योनिगतेष्वपि" इति शास्त्रादिति भावः । निष्क्रान्तः सन्धिहारेणेति शेषः ।

(द) रद इति । गत्वा सन्धिद्वारपर्य्यन्तमिति शेषः, कल्पयित्वा निर्गमाय ।

(त) (प्रवेश करिया) रदनिका । हाय हाय ! बहिर्द्वारের গৃহে বর্দ্ধমান নিদ্রা যাইতেছিল, তাহাকেও এখানে দেখিতেছি না । হউক, আর্য্যমৈত্রেয়কে ডাকি । (এই বলিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

(থ) শর্ব্বিলক । (রদনিকাকে হত্যা করিতে ইচ্ছা করিল ; পরে নির্ণয় করিয়া) এ যে স্ত্রীলোক ! । হউক, এখন চলিয়া যাই । (ইহার পর চলিয়া গেল ।)

(দ) রদনিকা । (যাইয়া ত্রাসের সহিত) হায় হায় ! আমাদের ঘরে সিঁধ কটিয়া চোর বাহির হইয়া যাইতেছে । (বিদূষকের নিকট

विदू । उत्थाय । आः दासीए धीए ! किं भणासि "चोरे कप्पिअ सन्धी णिक्कन्तो ?" । (ध)

रद । हदास ! अलं परिहासेण । किं ण पेक्खसि एणं ? । (न)

विदू । आः दासीए धीए ! किं भणासि ? दुदीअं विअ दुआरअं उग्घाडिदं त्ति । भो वअस्स ! चारुदत्त ! उट्ठेहि, उट्ठेहि, अम्हाणं गेहे सन्धिं दइअ चोरो णिक्कन्तो । (प)

(ध) आः दास्याः पुत्रि ! किं भणसि 'चौरः कल्पयित्वा सन्धिर्निष्क्रान्तः ?' ।

(न) हताश ! अलं परिहासेन । किं न प्रेक्षसे एनम् ? ।

(प) आः दास्याः पुत्रि ! किं भणसि ? द्वितीयमिव द्वारकम् उद्घाटितमिति । भो वयस्य ! चारुदत्त ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । अस्माकं गेहे सन्धिं दत्त्वा चौरो निष्क्रान्तः ।

(ध) विदूषक इति । "हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः" इत्युक्तस्वभावतया विपत्प्रस्तावेऽपि विदूषकस्य परिहासोक्तिरिति बोध्यम् ।

अतएवात्र नर्म्म नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्—"परिहासवचो नर्म्म" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(प) विदूषक इति । द्वारकं द्वारम् । अस्मानि कप्रत्ययः ।

গিয়া) আর্য্যমৈত্রেয় ! উঠুন উঠুন, আমাদের ঘরে সিঁধ কাটিয়া চোর বাহির হইয়া গেল ।

(ধ) বিদূষক । (উঠিয়া) আ দাসীর মেয়ে ! কি বলিতেছিস্ 'চোর কাটিয়া সিঁধ বাহির হইয়া গেল ? ।'

(ন) রদনিকা । হতাশ ! পরিহাসের প্রয়োজন নাই । এই সিঁধ দেখিতেছ না কি ? ।

(প) বিদূষক । আ দাসীর মেয়ে ! বলিতেছিস্ কি ! আর একখানা

चारु । भवतु । भोः ! अलं परिहासेन । (फ)

विदू । भो ! ण परिहासो । पेक्खदु भवं । (ब)

चारु । कस्मिन्नुद्देशे ? । (भ)

विदू । भो ! एसो । (म)

चारु । विलोक्य । अहो ! दर्शनीयोऽयं सन्धिः । (य)

उपरितलनिपातितेष्टकोऽयं
शिरसि तनुर्विपुलश्च मध्यदेशे ।
असदृश-जन-सम्प्रयोगभीरो-
र्हृदयमिव स्फुटितं महागृहस्य ॥२२॥

(ब) भोः ! न परिहासः, प्रेक्षतां भवान् ।

(म) भोः ! एषः ।

(फ) चारु इति । भवतु असमये निद्राभङ्ग इति शेषः ; अनेन उच्चैराह्वाने कृते का पुनरन्या गतिरिति भावः । मम दारिद्र्यदशायाः सर्वैरेव विदिततया किमर्थं चौरः प्रविशेदिति मैत्रेयस्योक्तिः परिहासार्थमेवेति ज्ञायमान आह "अलं परिहासेन" इति ।

(भ) चारु इति । उद्देशे देशे स्थाने इति यावत्, सन्धिरिति शेषः ।

(य) चारु इति । दर्शनीय आयद्दृश्य दर्शनयोग्यः, विशेषेण पुण्यनिर्मितत्वेन सुन्दरत्वादिति भावः ।

দ্বার যেন উদ্ঘাটন করিয়া ফেলিয়াছে। সখে! চারুদত্ত! উঠ উঠ; আমাদের ঘরে সিঁধ দিয়া চোর বাহির হইয়া গিয়াছে।

(ফ) চারুদত্ত। হউক, সখে! পরিহাসে প্রয়োজন নাই।

(ব) বিদূষক। সখে! পরিহাস নহে; তুমি দেখ।

(ভ) চারুদত্ত। কোন্ জায়গায়?।

(ম) বিদূষক। সখে! এই যে।

(য) চারুদত্ত। (দেখিয়া) ওহে! এই সন্ধিটী দৃশ্য বটে॥

कथमस्मिन्नपि कर्म्मणि कुशलता । (र)

विदू । भो वअस्स ! अअं सन्धो दुवेहिं ज्जेव दिसो भवे । आदु, आगन्तुएण सिक्खिदुकामेण वा । अण्णधा इध उज्जइणीए को अम्हाणं घरविहवं ण जाणादि ? । (ल)

(ल) भो वयस्य ! एष सन्धिर्द्वाभ्यामेव दत्तो भवेत् । अथवा आगन्तुकेन शिक्षितुकामेन वा । अन्यथा इह उज्जयिन्यां कः अस्माकं गृहविभवं न जानाति ? ।

उपरीति । उपरि ऊर्द्ध दिशात्, तलादधोदिशाच्च निपातिता इष्टका यस्य सः ; अतएव मध्यदेशादिष्टकाः स्वयमेव पतिता इति भावः । अतएव च शिरसि उपरिभागे तनुः स्वल्पविस्तारः, मध्यदेशे च विपुली विशालविस्तारः । तथा च उपरिभागादधोभागाच्च इष्टकापातनेन मध्येष्टकानां स्वयमेव संयोगशैथिल्यान्निरवलम्बनतया अनियतभावेन पतनान्मध्यदेशे विशाली भूतः, अतएवाधोदिशेऽपि तनुरेवेति भावः । यदुक्तं शर्विलकेनैव—'तदेव पङ्क्तेष्टके पूर्णकुम्भ एव शीर्यते ; तदुत्पादयामि" इति । तथा च असदृग्जनस्य पातकित्वात् स्वाभ्यन्तरप्रवेशे अयोग्यलोकस्य चौरस्य यः सम्भयोगः संसर्गस्तस्माद्भीरोर्भयशीलस्य, महाग्रहस्य कर्म्मतया मदीयप्रश्रयभवनस्य, हृदयं वक्षःस्थलम् ; स्फुटितं विदीर्णमिव जातमिति शेषः ; तस्यैव द्वारं सन्धिरूपेणेदं प्रकाशत इति भावः ।

अत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥२२॥

(र) कथमिति । अस्मिन् कर्म्मण्यपि निकृष्टत्वादनादरणीये सन्धिनिर्म्माणकार्य्येऽपि, कुशलता नैपुण्यम् ; सुतरां स्वभावत एवायं निपुणश्चौर इति भावः ।

(ल) विदू इति । उक्तौ द्वावेव विभजते अथवेति । अत्र अथवाशब्दो वाशब्दवद्विकल्पार्थे । तथा च आगन्तुकेन देशान्तरादागतेन वा देशान्तरादागतत्वेन अज्ञातो-

উপর ও নীচ হইতে ইট ফেলিয়া দিয়াছে ; তাহাতে উপরে ও নীচে ছোট, এবং মাঝখানে বড় হইয়াছে। সুতরাং অযোগ্য লোকের (চোরের) সংসর্গ করিতে ভীরু এই উৎকৃষ্ট গৃহের হৃদয় যেন বিদীর্ণ হইয়া গিয়াছে ॥২২॥

(র) অ্যাঁ ! এ কার্য্যেও দক্ষতা ! ।

चारु । वैदेश्येन कृतो भवेन्मम गृहे व्यापारमभ्यस्यता
नासौ वेदितवान् धनैर्विरहितं विस्रब्धसुप्तं जनम् ।
दृष्ट्वा प्राक्तनतीं निवासरचनामस्माकमाशान्वितः
सन्धिच्छेदनखिन्न एव सुचिरं पश्चान्निराशो गतः ॥२३॥

ज्ञयिनीवृत्तान्ततया तवाबस्थामपि अजानता जनेन वैत्यर्थः ; शिक्षितुकामेन वा, नूतनं सन्धिनिर्माणमिति शेषः । गृहस्य विभवं धनम् ।

विदूषकोक्तिमेवाङ्गीकुर्वन्नाह वैदेश्येनेति । वैदेश्येन भिन्नदेशोत्पन्नेन जनेन, अथवा व्यापारं नवं सन्धिनिर्माणकार्य्यम्, अभ्यस्यता शिक्षमाणेन जनेन, मम गृहे कृतो भवेत् ; अयं सन्धिरिति शेषः । ननु कृत इदमनुमानमित्याह—असौ सन्धिकारी जनः, धनैर्विरहितम्, अतएव विस्रब्धसुप्तं निःशङ्कभावेन निद्रितं जनम्, न वेदितवान् न ज्ञातवान् ; एतद्वैश्यवासित्वं तु मम निर्धनत्वमवश्यमेव विद्यात् तथा च सन्धिं न कुर्य्यादिति भावः । प्राक् पूर्वं मद्गतीमस्माकं निवासरचनां भवननिर्माणम्, दृष्ट्वा, आशान्वितः "अत्र प्रचुरधनमस्ति, तत्रापहरामि" इत्याशाविशिष्टः, सुचिरं दीर्घकालम्, अन्यथा कथमीदृशः सुन्दरः सन्धिः स्यादिति भावः, सन्धिच्छेदनेन खिन्नः परिश्रान्त एव सन्, पश्चात् निराशो गतः, कियतोऽपि मूल्यवतो द्रव्यस्यादर्शनादित्याशयः ।

अत्र प्रथमचरणार्थं प्रति द्वितीयचरणगतवाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा विस्रब्धसुप्तत्वं प्रति "धनैर्विरहितम्" इति पदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च ; तदुभयकृतविच्छित्तिवशाच्च निर्धनत्वानवगमरूपसाधनेन तस्करस्य वैदेश्यत्वरूपसाध्यज्ञानादनुमानालङ्कारः । तथा प्रथमपादे सन्धिशोधकपदानभिधानादेकविकल्पार्थकवाक्यशब्दानभिधानाच्चापरौ न्यूनपदत्वादीषः, एवं चौर्य्यमिति व्यापारविशेषे

(ल) विदूषक। वयस्य! एई सिंध दुई रकम लोकेर देओया हईबे। एक—विदेश हईते आगत लोकेर, अथवा—शिक्षाभिलाषी देशीय लोकेर। ना हईले, एई उज्जयिनीते कोन् व्यक्ति, आमादेर घरेर वैभव ना जाने?।

ততঃ সুহৃদ্ভিঃ কিমসৌ কথয়িষ্যতি তপস্বী, 'সার্থবাহসুতস্য গৃহং প্রবিশ্য ন কিঞ্চিন্ময়া সমাসাদিতম্' ইতি। (ব)

বিদূ। ভো! কধং তং জ্জেব চোরহদঅং অণুশোচসি। তেণ চিন্তিদং মহন্তং এদং গেহং, ইদো রঅণভরিদঅং সুবন্নভরিদঅং বা ণিক্কামদস্সামি। স্মৃত্বা সবিষাদমাত্মগতম্। কহিং তং সুবন্নভরিদঅং। পুনরুত্থায় প্রকাশম্। ভো বঅস্স! তুমং সব্বকালং ভণাসি মুক্খো মিত্তেঅও, অপণ্ডিদো মিত্তেঅও ত্তি। সুট্ঠু, ময়ে কিদং তং সুবন্নভরিদঅং ভবদো হত্থে সমপ্পঅন্তেণ। অন্নধা দাসীএ পুত্তেণ অবহিদং ভবে। (গ)

(গ) ভোঃ! কথং তমেব চৌরহৃতকমনুশোচসি। তেন চিন্তিতম্—মহদেতদ্-

বক্তব্যে ব্যাপারমিতি সামান্যাভিধানাৎ বিশেষে অবিশেষাব্যবহারঃ; 'বৈদেশ্যেন কৃতী গৃহেঽয়মথবা মে চৌর্যশিক্ষার্থিনা' ইতি পাঠে তু নৈষা সমাধানম্।

শার্দূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥২৩॥

(ব) তত ইতি। অসৌ সন্ধিকারী জনঃ। তপস্বী শোচ্যঃ, মহতোঽপি পরিশ্রমস্য নিষ্ফলত্বাদিতি ভাবঃ। সার্থবাহসুতস্য বাণিজ্যব্যবসায়িনঃ পুত্রস্য।

চারুদত্ত। বিদেশীয় কোন লোক কিংবা শিক্ষাভিলাষী কোন লোক আমার গৃহে এই সন্ধি নির্ম্মাণ করিয়া থাকিবে; যেহেতু ঐ লোক, এই গৃহ যে ধনহীন বা ইহাতে লোকেরা নিরুদ্বেগে নিদ্রা যাইতেছে, ইহা জানিত না। প্রথমে আমাদের প্রকাণ্ড বাড়ী দেখিয়া আশান্বিত হইয়াছিল, পরে দীর্ঘকাল যাবৎ সন্ধিচ্ছেদনে কেবল পরিশ্রান্ত এবং নিরাশ হইয়া চলিয়া গিয়াছে ॥২৩॥

(ব) সুতরাং ঐ দুঃখী লোকটা বন্ধুগণের নিকট কি বলিবে যে, 'আমি বাণিজ্যব্যবসায়ীর পুত্রের বাড়ীতে প্রবেশ করিয়া কিছুই পাই নাই?।'

चारु। अलं परिहासेन। (ष)

विदू। भो! जह णाम अहं मुक्खो, ता किं परिहास-स्सवि देसआलं ण जाणामि?। (स)

गेहम्, इतो रत्नभाण्डं सुवर्णभाण्डं वा निष्क्रामयिष्यामि। कुत तत् सुवर्णभाण्डकम्? भो वयस्य! त्वं सर्वकालं भणसि—'मूर्खो मैत्रेयः, अपण्डितो मैत्रेयः' इति। सुष्ठु मया कृतं तत् सुवर्णभाण्डं भवती हस्ते समर्पयता। अन्यथा दास्याः पुत्रेण अपहृतं भवेत्।

(स) भोः! यथा नाम अहं मूर्खः, तत् किं परिहासस्यापि देशकालं न जानामि?।

(श) विदू इति। हतकी हताशश्वासौ चौरश्चेति चौरहतकः, "अग्निस्तोकः" इत्यादिवत् विशेषणस्य परनिपातः। समर्पयतेति। अतो बुद्धिमत एव कार्यस्य कृतत्वात् अतः परं मां मूर्खादिकं न ब्रूया इति भावः। दास्याः पुत्रेण सन्धिकार्यिणा।

(ष) चारु इति। मम हस्ते असमर्पणादयं तव परिहास एवेति भावः।

(स) विदू इति। यथा यदि। 'अयं परिहासस्य न देशकालः' इति जानाम्येवेति भावः। देशेन युक्तः काल इति देशकालः। मध्यपदलोपी समासः।

(श) विदूषक। সখে! তুমি সেই হতাশ চোরটাকে লক্ষ্য করিয়া শোক করিতেছ কেন?। সে চিন্তা করিয়াছিল যে, এখানা প্রকাণ্ড বাড়ী; এ বাড়ী হইতে রত্নের ভাণ্ড বা সোণার ভাণ্ড বাহির করিব। (স্মরণ করিয়া বিষাদের সহিত স্বগত) সেই স্বর্ণালঙ্কার কোথায়?। (পুনরায় স্মরণ করিয়া প্রকাশ্যে) সখে! তুমি সকল সময়েই আমাকে বলিয়া থাক যে, "মৈত্রেয় মূর্খ, মৈত্রেয় অপণ্ডিত"। সেই স্বর্ণালঙ্কার তোমার হাতে দিয়া, আমি ভাল করিয়াছি; না হইলে, বাঁদীর পো চোর তাহা অপহরণ করিত।

(ষ) চারুদত্ত। পরিহাসে প্রয়োজন নাই।

चारु। कस्यां वेलायाम्?। (ह)

विदू। भो! जदा तुमं मए भणिदोऽसि—सीदलो दे अग्गहत्थो। (च)

चारु। कदाचिदेवमपि स्यात्?। सर्वतो निरूप्य सहर्षम्। वयस्य! दिष्ट्या ते प्रियं निवेदयामि। (क)

विदू। किं ण अवहिदं?। (ख)

चारु। हृतम्।

(च) भोः! यदा त्वं मया भणितोऽसि—शीतलस्ते अग्रहस्तः।

(ख) किं न अपहृतम्?।

(ह) चारु इति। वेलायां समये; समर्पितवानिति शेषः।

(क) चारु इति। एवम् अनेनार्पितम्, स्यात् भवेत्। अपिशब्दः सम्भावनायाम्, इत्थं सम्भावयामीत्यर्थः। दिष्ट्या भाग्येन।

(ख) विदू इति। अपहृतं तदलङ्करणमिति शेषः।

(স) বিদূষক। যদিও আমি মূর্খ হই, তথাপি পরিহাসের জায়গা বা সময় কি বুঝি না?।

(হ) চারুদত্ত। কোন্ সময় দিয়াছিলে?।

(চ) বিদূষক। সখে! যখন আমি তোমাকে বলিয়াছিলাম যে, 'তোমার হস্তাগ্র শীতল।'

(ক) চারুদত্ত। এরূপও কি কখন হয়?। (সকল দিক্ দেখিয়া হর্ষের সহিত) বয়স্য! ভাগ্যক্রমে তোমার প্রীতিকর সংবাদ জানাইতেছি।

(খ) বিদূষক। কি অপহরণ করে নাই?।

চারুদত্ত। অপহরণ করিয়াছে।

विदू । तधा वि किं पिअं ? । (ग)

चारु । यदसौ कृतार्थो गतः । (घ)

विदू । णासो क्खु सो । (ङ)

चारु । कथं न्यासः । मोहमुपगतः । (च)

विदू । समस्ससदु भवं । जइ णासो चोरेण अवहिदो, तुमं किं मोहं उवगदो ? । (छ)

चारु । समाश्वस्य । वयस्य !

(ग) तथापि किं प्रियम् ? ।

(ङ) न्यासः खलु सः ।

(छ) समाश्वसितु भवान् । यदि न्यासश्चौरेणापहृतः, त्वं किं मोहमुपगतः ? ।

(घ) चारु इति । असौ तस्करः, कृतार्थः तदलङ्करणापहरणेन निष्पादितप्रयोजनः । एतदेव प्रियमिति भावः । एतेन चारुदत्तस्य परदुःखकातरत्वमुदारत्वञ्च व्यज्यते ।

(ङ) विदू इति । सः अलङ्कारः खलु न्यासः वसन्तसेनाया निक्षेपः । अतस्तदपहरणेन निःस्वतया तत्समानमूल्यालङ्कारान्तरदानासम्भवः, तददाने च न्यासापहरणदोष इति न तन्निवेदनं कथमपि प्रियं भवितुमर्हतीति भावः ।

(च) चारु इति । एतेन विस्मरणवशादेव पूर्वं प्रियमित्युक्तमिति बोध्यम् ।

(ग) विदूषक । তাহা হইলে আর প্রিয় কি ?।

(ঘ) চারুদত্ত । যে হেতু, ঐ চোর প্রয়োজন সাধন করিয়া গিয়াছে ।

(ঙ) বিদূষক । সে যে গচ্ছিত ছিল ।

(চ) চারুদত্ত । হায়! তাহা গচ্ছিত ছিল ! । (মূর্চ্ছিত হইলেন)

(ছ) বিদূষক । তুমি আশ্বস্ত হও। যখন গচ্ছিত ধন চোরে লয়াছে, তখন তুমি মূর্চ্ছিত হইলে কেন ?।

চারুদত্ত । (চৈতন্য লাভ করিয়া) সখে !

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलयिष्यति ।
श्रङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन् निष्प्रतापा दरिद्रता ॥२४॥

भोः ! कष्टम् ।

यदि तावत् कृतान्तेन प्रणयोऽर्थेषु मे कृतः ।
किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम् ॥२५॥

क इति । को जनः, भूतार्थं 'चौर एव तं न्यासभूतमलङ्कार हृतवान्' इति यथार्थवृत्तान्तम्, श्रद्धास्यति विश्वसिष्यति, कोऽपि नेत्यर्थः महामूल्यतया सावधानभावेन रक्षणसम्भवादिति भावः । किन्तु सर्वो जनः, माम्, तूलयिष्यति तूलवत् लघुं करिष्यति । 'दरिद्रोऽयं स्वयमपहृत्य चौरैः अपवादमारोपयति' इति समालोचयन् मम लघुत्वं जनयिष्यतीत्यर्थः । हि यस्मात्, अस्मिन् लोके, निष्प्रतापा तेजःप्रकाशनभावेन यापि रहिता, दरिद्रता श्रङ्कनीया समस्तशङ्काविषयीभूता, अतो मम तादृशापवादः श्रङ्कनीय एवेति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

"भूत सत्योपमानयोः" इत्यादि हैमः । तूल इव तूलम् करिष्यतीति 'इन् कारित धात्वर्थे" इति इन् ॥२४॥

यदीति । कृतान्तेन दैवेन, मे मम अर्थेषु धनेषु यदि तावत्, प्रणयः प्रेम प्रेम्णा तदग्रहणमित्यर्थः, कृतः । करोतु तदप्यङ्गीकरोमीति भावः । किन्तु नृशंसेन क्रूरेण तेन कृतान्तेनेति शेषः, इदानीं किं कस्मात्, चारित्रमपि मम चरित्रमपि दूषितं दूषितत्वेन प्रख्यापितम्, 'चारुदत्तो न्यासमपहृत्य चरित्रभ्रष्टो जातः' इति निन्दा प्रख्यापितेत्यर्थः, एतदेव कष्टमिति भावः । एतेन चारुदत्तो धनात्चरित्रं बहुमन्यत इति ध्वनितम् ॥२५॥

यथार्थ घटना, के विश्वास करिबे ? किन्तु सकलेई आमाके तूलार न्याय लघु मने करिबे । कारण, एই जगते प्रभाववিहीन दारिद्र्याके सकलेई आशङ्का करे ॥२४॥

हाय ! कि कष्ट ! यदिও विधाता आमार धने भाल बासा करिया-

विदू। अहं खलु अवलविस्सं, केण दिण्णं? केण गहिदं? को वा सक्खि? त्ति। (ज)

चारु। अहमिदानीमनृतमभिधास्ये?। (झ)

भैक्ष्येणाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम्।
अनृतं नाभिधास्यामि चारित्रभ्रंशकारणम् ॥२६॥

रद। ता जाव अज्जाधूदाए गदुअ णिवेदेमि। इति निष्क्रान्ता। (ञ)

(ज) अहं खलु अपलपिष्यामि, केन दत्तम्? केन गृहीतम्? को वा साक्षी? इति।

(ज) विदू इति। अपलपिष्यामि मिथ्यात्वेन अपकृष्टं वदिष्यामि, वसन्तसेनाया पुनस्तदृयहगच्छायां कृतायामिति शेषः।

(झ) चारु इति। अनृतं मिथ्या, अभिधास्ये वदिष्यामि किमिति काकुः।

मिथ्याभिधानाभावे तन्न्यासपरिशोधस्य क उपाय इत्याह भैक्ष्येणेति। भैक्ष्येणापि भिक्षावृत्त्यापि, न्यासस्य वसन्तसेनाया निक्षिप्तधनस्य प्रतिक्रियां परिशोधं परिशोधयोग्यं धनमित्यर्थः, पुनरर्जयिष्यामि; तथापि चारित्रभ्रंशकारणं सच्चरित्रवती विच्युतिहेतुभूतम्, अनृतं मिथ्या, न अभिधास्यामि न वदिष्यामि, चारित्रभ्रंशस्य उभयलोकदूषकत्वादिति भावः ॥२६॥

ছেন (ভাল বাসিয়া তাহা হরণ করিয়াছেন, তাহা করুন) কিন্তু সেই নিষ্ঠুর বিধাতা এখন আমার চরিত্রও, দূষিত করিলেন কেন ॥২৫॥

(জ) বিদূষক। নিশ্চয়ই আমি বলিব—কে দিয়াছে? কে গ্রহণ করিয়াছে? কেই বা সাক্ষী?।

(ঝ) চারুদত্ত। আমি এখন মিথ্যা বলিব?।

বরং আমি ভিক্ষা করিয়াও, বসন্তসেনার গচ্ছিত অলঙ্কারের পরিশোধযোগ্য ধন উপার্জ্জন করিব, তথাপি চরিত্রনাশের কারণ মিথ্যা বলিব না ॥২৬॥

ततः प्रविशति चेट्या सह चारुदत्तवधूः ।

वधूः । ससम्भ्रमम् । **अइ ! सच्चं अवरिक्खदसरीरो अज्जउत्तो अज्जमित्तेएण सह ? । (ट)**

चेटी । भट्टिणि ! सच्चं । किं तु जो सो वेस्साजणकेरको अलंकारओ, सो अवहिदो । (ठ)

वधूः । मोहं नाटयति ।

चेटी । समस्सस दु अज्जा धूदा । (ड)

(ञ) तदयावत् आर्य्यधूतायै गत्वा निवेदयामि ।

(ट) अयि ! सत्यम् अपरिक्षतशरीर आर्य्यपुत्र आर्य्यमैत्रेयेण सह ? ।

(ठ) भर्वि ! सत्यम् । किन्तु यः स वेश्याजनस्य अलङ्कारकः, सोऽपहृतः ।

(ञ) रदनिका इति । धूता स्वधर्म्मभ्रंशभयात् कम्पिता तदाख्या चारुदत्तस्य पत्नी तस्यै । यदि सा किञ्चित् प्रतिकर्त्तुं शक्नुयादिति भावः ।

(ट) वधूरिति । ससम्भ्रमं चित्तव्यस्ततासहितम् । अपरिक्षतं धारणादिकाले चौरेण अविदीर्णं शरीरं यस्य सः । आर्य्यो मान्यः श्वशुर इति यावत् तस्य पुत्रो भर्त्तेत्यर्थः ।

अस्य वाक्यस्य धूतया प्रत्यक्षनिष्ठुरतया मन्यमानत्वादेव वज्रं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—'प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम्' इति ।

(ञ) রদনিকা। তা, আর্য্যা ধূতার নিকট যাইয়া ইহা জানাই। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)।

তাহার পর দাসীর সহিত চারুদত্তবধূর প্রবেশ।

(ট) বধূ। (ব্যস্ততার সহিত) ওরে! সত্যই কি আর্য্যপুত্র, আর্য্যমৈত্রেয়ের সহিত অক্ষতদেহ আছেন?।

(ঠ) দাসী। স্বামিনি! সত্য বটে; কিন্তু সেই যে বেশ্যাটীর অলঙ্কার ছিল, তাহা অপহরণ করিয়াছে।

বধূ। (মূর্চ্ছা অভিনয় করিল)।

वधूः। समाश्वस्य। हञ्जे! किं भणासि? "अवरिक्खदसरीरो अज्जउत्तो" त्ति। वरं दाणिं सो सरीरेण परिक्खदो, ण उण चारित्तेण। संपदं उज्जइणीए जणो एवं मन्तइस्सदि—"दलिद्दाए अज्जउत्तेण ज्जेव ईदिसं अकज्जं अणुचिट्ठिदं" त्ति। ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च। भअवं कअन्त! पोक्खर-वत्त-पड़िद-जल-विन्दु-चञ्चलेहिं कीलसि दलिद्दपुरिसभाअधेएहिं। इअं च मे एक्का मादुघरलद्धा रअणावली चिट्ठदि, एदंपि अदिसोण्डीरदाए अज्जउत्तो ण गेण्हिस्सदि। हञ्जे! अज्जमित्तेअं दाव सद्दावेहि। (ढ)

(ड) समाश्वसितु आर्य्या धृता।

(ढ) हञ्जे! किं भणसि—'अपरिक्षतशरीरः आर्य्यपुत्रः' इति। वरमिदानीं स शरीरेण परिक्षतः, न पुनश्चारित्रेण। साम्प्रतमुज्जयिन्यां जन एवं मन्त्रयिष्यति—'दरिद्रतया आर्य्यपुत्रेणैव ईदृशमकार्य्यमनुष्ठितम्।' भगवन्! कृतान्त! पुष्करपत्रपतितजलविन्दु-चञ्चलैः क्रीडसि दरिद्रपुरुषभागधेयैः। इयञ्च मे एका मातृगृहलब्धा रत्नावली तिष्ठति। एतामपि अतिशौण्डीरतया आर्य्यपुत्रो न ग्रहीष्यति। हञ्जे! आर्य्यमैत्रेयं तावत् शब्दापय।

(ढ) वधूरिति। स आर्य्यपुत्रः। परिक्षत इति वरम् ईषत्प्रियम्; पुनः किन्तु चारित्रेण परिक्षतो न वरमित्यर्थः, शरीरापेक्षया चारित्रस्य मूल्यवत्त्वादिति भावः। मन्त्रयिष्यति आलोचयिष्यति। ईदृशकार्य्यं निक्षेपापहरणरूपं कर्म्म। कृतान्त! दैव! पुष्करस्य पद्मस्य पत्रे पतिता ये जलविन्दवस्तद्वत् चञ्चलैः दरिद्रपुरुषाणां भागधेयैः सौभाग्यैः, क्रीड़सि खेलसि। अतिशौण्डीरतया अत्यन्तोदारस्वभावतया। न ग्रहीष्यतीति, स्त्रीधनग्रहणस्य नितान्तकापुरुषताव्यञ्जकत्वादिति भावः। शब्दापय आह्वय।

(ड) दासी। आर्य्या धृता आश्वस्ता हउन।

(ढ) वधू। (आश्वस्त हईया) ओलो! तुई कि बलितेछिस्, आर्य्य-पुत्र अक्षतदेह आछेन? तिनि शरीरे परिक्षत हईतेन, सेओ भाल

चेटी । जं अज्जा धूदा आणवेदि । विदूषकमुपगम्य । अज्ज-मित्तेअ ! धूदा दे सद्दावेदि । (ण)

विदू । कहिं सा ? । (त)

चेटी । एसा चिट्ठदि, उवसप्प । (थ)

विदू । उपसृत्य । सोत्थि भोदीए । (द)

बधूः । अज्ज ! वन्दामि । अज्ज ! पुरत्थिआमुहो (१) होहि । (ध)

(ण) यदार्य्या धूता आज्ञापयति । आर्य्यमैत्रेय ! धूता त्वां शब्दापयति ।

(त) कस्मिन् सा ? ।

(थ) एषा तिष्ठति, उपसर्प । (द) स्वस्ति भवत्यै ।

(द) विदू इति । स्वस्ति मङ्गलम् । भवत्यै इति 'नमःस्वस्ति'—इत्यादिना चतुर्थी ।

ছিল, কিন্তু চরিত্রে নহে । এখন উজ্জয়িনীর লোক এইরূপ আলোচনা করিবে যে, 'দরিদ্রতাবশতঃ আর্য্যপুত্রই এইরূপ অকার্য্যের অনুষ্ঠান করিয়াছেন ।' (উপরের দিক্ চাহিয়া নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) হা ভগবন্ ! বিধে ! তুমি, পদ্মপত্র-পতিত জলবিন্দুর ন্যায় চঞ্চল দরিদ্রলোকের ভাগ্যের দ্বারা খেলা কর । মাতার বাড়ী হইতে প্রাপ্ত এই এক ছড়া রত্নহারমাত্র আমার আছে, অত্যন্ত উদারস্বভাব বলিয়া আর্য্যপুত্র ইহাও গ্রহণ করিবেন না । ওরে ! তুই আর্য্যমৈত্রেয়কে ডাক্ দেখি ।

(ণ) দাসী । আর্য্যা ধূতা যাহা আদেশ করেন । (বিদূষকের নিকটে যাইয়া) আর্য্যমৈত্রেয় ! ধূতা তোমাকে ডাকিতেছেন ।

(ত) বিদূষক । কোথায় তিনি ? ।

(থ) দাসী । এই রহিয়াছেন, আইস ।

(দ) বিদূষক । (নিকটে যাইয়া) আপনার মঙ্গল হউক ।

(১) पुरत्थिआमुही ।

विदू। एसो भोदि! पुरत्थिआमुहो संवुत्तोह्मि। (न)

बधूः। अज्ज! पडिच्छ इमं। (प)

विदू। किं खे दं?। (फ)

बधूः। अहं क्खु रअणसट्ठिं उववसिदा आसि। तहिं जधा विहवाणुसारेण बम्हणो पडिग्गाहिदव्वो, सो अ ण पडिग्गाहिदो; ता तस्स किदे पडिच्छ इमं रअणमालिअं। (ब)

(ध) आर्य्य! वन्दे। आर्य्य! पुरस्तान्मुखी भव।

(न) एष भवति! पुरस्तान्मुखः संवृत्तोऽस्मि।

(प) आर्य्य! प्रतीच्छ इमाम्।

(फ) किं न्वेतत्?।

(ब) अहं खलु रत्नषष्ठीमुपोषिता आसम्। तस्मिन् यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणः प्रतिग्राह्यितव्यः, स च न प्रतिग्राहितः, तत् तस्य कृते प्रतीच्छ इमां रत्नमालिकाम्।

(ध) बधू रिति। पुरस्तात् मम सम्मुखं मुखं यस्य सः। अन्यथा सुष्ठु ग्रहणं न सम्भवतीति भावः।

(प) बधू रिति। प्रतीच्छ गृहाण।

(ब) बधूरिति। रत्नषष्ठीमुपोषिता षष्ठीतिथौ तदानीं तद्दृग्प्रचलितव्रतविशेषकरणार्थं कृतोपवासेत्यर्थः। यथाविभवानुसारेण धनसम्पत्त्यनुसारेण, ब्राह्मणः प्रतिग्राह्यितव्यो ब्राह्मणाय यत् किञ्चिद्दातव्यमिति तात्पर्य्यम्। स ब्राह्मणः। तस्य प्रतिग्राहणस्य कृते निमित्ते। प्रतीच्छ गृहाण।

(ध) वधू। आर्य्य! आपनाके नमस्कार करि। आर्य्य! आपनि आमार अभिमुख हउन।

(न) विदूषक। देवि! एई आपनार अभिमुख हइयाछि।

(प) वधू। आर्य्य! इहा ग्रहण करुन।

(फ) विदूषक। ए कि?।

বিদূ। গৃহীত্বা। **সোত্থি। গমিস্সং, পিঅবঅস্সস্স ণিবেদেমি।** (ভ)

বধূ:। **অজ্জমিত্তেঅ! মা ক্খু মং লজ্জাবেহি।** ইতি নিষ্ক্রান্তা। (ম)

বিদূ। সবিস্ময়ম্। **অহো! সে মহাণুভাবদা।** (য)

চারু। **অয্যে! চিরয়তি মৈত্রেয়:। মা নাম বৈক্লব্যাদকার্য্যং কুর্য্যাৎ। মৈত্রেয়! মৈত্রেয়!** (র)

(ভ) স্বস্তি। গমিষ্যামি। প্রিয়বয়স্যস্য নিবেদয়ামি।

(ম) আর্য্যমৈত্রেয়! মা খলু মাং লজ্জয়।

(য) অহো! অস্যা মহানুভাবতা।

(ম) বধূরিতি। মা লজ্জয় পুনরর্পণেন লজ্জিতাং ন কুরু। তথা চ স্বয়ং গৃহীত্বা আর্য্যপুত্রায় দেহি, স চ যথা ন প্রত্যাখ্যানং করোতি, তথৈব ত্বমায়ত্তং কুর্য্যা ইতি ভাব:।

(য) বিদূ ইতি। মহানুভাবতা সাতিশয়প্রভাবশালিত্বম্ ঔদার্য্যমিত্যর্থ:। বেশ্যাসক্তস্যাপি পত্যুর্নিন্দানিবৃত্তয়ে আত্মন এব মহামূল্যরত্নমালাপ্রদানাদিতি ভাব:।

(র) চারু ইতি। চিরয়তি চিরং করোতি বিলম্বতে ইত্যর্থ:। বৈক্লব্যাৎ নির্বেদনবিহ্বলত্বাৎ স্বয়মেব রচিতব্যয়স্য ন্যাসস্য ভ্রমেণ চৌরহস্ত এব সমর্পণেন আত্মধিক্কারোদয়াদিত্যর্থ:; অকার্য্যম্ আত্মহত্যাদিরূপম্।

(ব) বধূ। আমি রত্নষষ্ঠীর উপবাস করিয়াছিলাম; তাহাতে সম্পত্তি অনুসারে ব্রাহ্মণকে প্রতিগ্রহ করাইতে হয়, কিন্তু সে প্রতিগ্রহ করাই নয়। তাই তাহার জন্য এই রত্নহার গ্রহণ করুন।

(ভ) বিদূষক। (গ্রহণ করিয়া) স্বস্তি, যাই, বয়স্যকে জানাই।

(ম) বধূ। আর্য্যমৈত্রেয়! আমাকে লজ্জিত করিবেন না। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)।

(য) বিদূষক। (বিস্ময়ের সহিত) ইঁহার আশ্চর্য্য উদারতা!।

विदू । उपसृत्य । एसोम्हि । गेण्ह एदं । रत्नावलीं दर्शयति । (ल)

चारु । किमेतत् ? ।

विदू । भो ! जं दे सरिस-दार-सङ्गहस्स फलं । (व)

चारु । कथं ब्राह्मणी मामनुकम्पते ! । कष्टम् ! इदानीमस्मि दरिद्रः ।

आत्मभाग्यक्षतद्रव्यः स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितः ।
अर्थतः पुरुषो नारी, या नारी सार्थतः पुमान् ॥२७॥

(ल) एषोऽस्मि । गृहाण एताम् ।

(व) भोः ! यत् ते सदृशदारसंग्रहस्य फलम् ।

(व) विदू इति । सदृशदारसंग्रहस्य स्वयोग्यभार्य्यापरिग्रहस्य । अनुदारया तव भार्य्यया दत्तमेतदिति भावः ।

आत्मेति । आत्मनो भाग्येन अदृष्टेन क्षतं नष्टं द्रव्यं धनं यस्य सः, स्त्रिया द्रव्येण धनेन अनुकम्पितो दयाविषयीकृतः । तेन किं सम्पन्नमित्याह अर्थत इति । पुरुषः अर्थतः कार्य्यतः, नारी जात इति शेषः ; तथा या नारी, सा अर्थतः, कार्य्यतः पुमान् पुरुषो जातेति शेषः । तथा च अहं पुरुषः सन्नपि नार्य्या एव दयापात्रीभूय

(र) চারুদত্ত। ওহে! মৈত্রেয় বড়ই বিলম্ব করিতেছে; বিহ্বলতানিবন্ধন অকার্য্য না করে। মৈত্রেয়! মৈত্রেয়!।

(ল) বিদূষক। (নিকটে যাইয়া) এই যে আছি। ইহা গ্রহণ কর। (রত্নহার দেখাইল)।

চারুদত্ত। এ কি?।

(ব) বিদূষক। সখে! তোমার যোগ্য দারপরিগ্রহের যে ফল।

চারুদত্ত। হায়! ব্রাহ্মণী আমার প্রতি দয়া করিতেছেন। কি কষ্ট! এখন আমি প্রকৃত দরিদ্র হইলাম।

অথবা, নাহং দরিদ্রঃ। যস্য মম—

বিভবানুগতা ভার্য্যা সুখদুঃখসুহৃদ্ভবান্।
সত্যঞ্চ ন পরিভ্রষ্টং যদ্দরিদ্রেষু দুর্লভম্ ॥২৮॥

তৎকৃতসাহায্যগ্রহণাৎ নারীস্বরূপোঽস্মি, তথা মম ভার্য্যা চ নারী সত্যপি মাং প্রতি দয়াকারিণী ভূত্বা মহ্যং সাহায্যদানাৎ পুরুষস্বরূপা জাতেতি ভাবঃ।

অত্র কার্য্যেণ কারণসমর্থনরূপোঽর্থান্তরন্যাসঃ, পুরুষে নারীত্বারোপস্য নার্য্যাং পুরুষত্বারোপস্য চ প্রকৃতদারিদ্র্যপ্রতিপাদনোপযোগিতয়া পরিণামশ্চ, অনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। তথা পুরুষ ইত্যভিধায় পুমানিত্যভিধানাৎ প্রকৃতিবিষয়ো ভগ্নপ্রক্রমতাদোষঃ, স চ 'নারী চ পুরুষোঽর্থতঃ' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ। ন চৈতৎপাঠেঽপি পুনঃ কথিতপদতাদোষ ইতি বাচ্যম্, 'ভবতীতি সবিতা তাসস্তাস্ত এবাস্তমেতি চ' ইত্যাদিবদুদ্দেশ্যপ্রতিনির্দ্দেশ্যবিষয়ত্বাৎ কথিতপদতায়াশ্চ দর্পণকৃদাদিভিরদ্রিবিষয়তায়া ব্যবস্থাপিতত্বাৎ। অতএব হি নারীশব্দস্য হিঃপাঠেঽপি ন কথিতপদতাদোষ ইতি ধ্যেয়ম্ ॥২৭॥

বিভবেতি। ভার্য্যা বিভবানুগতা সম্পদ্যনুসারিণী যাদৃশী বিভবস্তাদৃশ্যেণ বর্ত্ততে ইত্যর্থঃ; ভবান্ সুখদুঃখয়োরুভয়োরিব সুহৃৎ; তথা দরিদ্রেষু যৎ সত্যং দুর্লভম্, তৎ সত্যঞ্চ ন পরিভ্রষ্টং ভার্য্যায়াঃ সাহায্যান্ন বিচ্যুতম্। ঈদৃশং ভার্য্যারত্নং সুহৃদ্রত্নং সত্যঞ্চ যস্যাস্তি, স কথং দরিদ্রী ভবিতুমর্হতীতি ভাবঃ।

অত্র আত্মনোঽদরিদ্রতাপ্রতিপাদনকার্য্যং প্রতি বহুতরকারণোপন্যাসাৎ সমুচ্চয়ালঙ্কারঃ ॥২৮॥

নিজের অদৃষ্টবশতঃ ধন নষ্ট হইয়াছে; এখন স্ত্রীর ধনে দয়ার পাত্র হইতেছি। সুতরাং কার্য্যবশতঃ পুরুষ—স্ত্রী, এবং যে—স্ত্রী, সে পুরুষ হইয়াছে ॥২৭॥

অথবা, আমি দরিদ্র নহি। যে আমার—

স্ত্রী, অবস্থার অনুগামিনী; তুমি, সুখে এবং দুঃখেও বন্ধু। বিশেষতঃ দরিদ্রে যাহা দুর্লভ, সেই সত্যও নষ্ট হয় নাই ॥২৮॥

मैत्रेय! गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायाः सकाशम्, वक्तव्या च सा मद्वचनात्—यत् खल्वस्माभिः सुवर्णभाण्डमात्मीयमिति कृत्वा विस्रम्भात् दूरतो हारितम्, तस्य कृते गृह्यतामियं रत्नावली इति। (श)

विदू। मा दाव अक्खाइदस्स अभुत्तस्स अप्पमुल्लस्स चोरेहिं अवहिदस्स कारणादो, चदुस्समुद्दसारभूदा रअणावली दीअदि। (ष)

(ष) मा तावत् अखादितस्य अभुक्तस्य अल्पमूल्यस्य चौरैरपहृतस्य कारणात् चतुःसमुद्रसारभूता रत्नावली दीयते।

(श) मैत्रेयेति। विस्रम्भात् भ्रमविश्वासात् आत्मीयमिति कृत्वा इत्यन्वयः।

(ष) विदूइति। अखादितस्य अभक्षितस्य; विक्रयादिना खादने तु तत्तुल्यप्रतिदानमुचितमेवेति भावः। अभुक्तस्य अङ्गे धारणादिना असम्भुक्तस्य। सम्भोगेन परिचयेऽपि तत्तुल्यप्रतिदानं सङ्गतमेवेति भावः। अल्पमूल्यस्येति। एतत्समानमूल्यत्वे तु, एतद्दानं कथञ्चित् सङ्गच्छत इत्याशयः। चतुर्णां समुद्राणां तदुत्थितरत्नानामित्यर्थः, सारभूता श्रेष्ठभूता। मा तावत् दीयते केनापीति शेषः। सुतरां त्वयापि न दीयतामिति भावः।

(श) मैत्रेय! তুমি এই রত্নহার লইয়া বসন্তসেনার নিকট যাও, আমার কথানুসারে তাঁহাকে বলিবে যে, "আমি বিশ্বাসবশতঃ নিজের মনে করিয়া সেই স্বর্ণালঙ্কার পাশা খেলায় হারিয়াছি; তাহার জন্য এই রত্নহার গ্রহণ করুন।"

(ষ) বিদূষক। যাহা বিক্রয় করিয়া খাওয়া হয় নাই, যাহা অঙ্গে ধারণ করিয়া সম্ভোগ করা হয় নাই, যাহার মূল্য অল্প এবং যাহা চোরে

चारु। वयस्य! मा मैवम्।

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तया कृतः।
तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥२८॥

तद्वयस्य! अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया शापितोऽसि, नैनामग्राहयित्वा अत्रागन्तव्यम्। वर्द्धमानक! (स)

एताभिरिष्टिकाभिः सन्धिः क्रियतां सुसंहतः शीघ्रम्।
परिवाद-बहल-दोषान्न यस्य रत्नां परिहरामि? ॥३०॥

यमिति। तया वसन्तसेनया, यं विश्वासं समालम्ब्य आश्रित्य, अस्मासु न्यासो निक्षेपः कृतः, तस्य महतः प्रत्ययस्यैव विश्वासस्यैव, एतत् रत्नमालारूपं मूल्यं दीयते, न तु तस्य सुवर्णभाण्डस्य मूल्यमिति भावः।

अत्र विश्वासस्य मूल्यदानासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिरलङ्कारः। तथा विश्वासमित्यभिधाय प्रत्ययस्येत्यभिधानात् पूर्ववत् भग्नप्रक्रमतादोषः, स च 'विश्वासस्यैव दीयते' इति पाठेन समाधेयः ॥२८॥

(स) तदिति। अस्मच्छरीरस्य स्पृष्टिकया स्पर्शेन, शापितोऽसि शपथं कारितोऽसि। स्वयमेव विदूषकं स्पृशत उक्तिरियमिति बोध्यम्। ब्राह्मणशरीरस्पर्शेन सञ्जातः शपथो दृढीभवतीत्यभिप्रायः। एनां रत्नमालिकाम्।

अपहरण करियाछे, सेई स्वर्णालङ्कारेर जन्य, चारि समुद्रेर सारभूत रत्नहार केहई दान करे ना।

चारुदत्त। सखे! ना ना, एरूप बलिओ ना।

वसन्तसेना ये विश्वास अवलम्बन करिया, आमार हाते गच्छित राखियाछिलेन, सेई गुरुतर विश्वासेरई एई मूल्य दितेछि ॥२९॥

(स) अतएव सखे! आमार शरीर स्पर्शद्वारा तोमाके शपथ कराइतेछि ये, एई रत्नमाला ग्रहण ना कराइया तुमि एखाने आसिबे ना। वर्द्धमान!।

वयस्य! मैत्रेय! भवताप्यकृपण-शौण्डीर्य्यमभिधातव्यम्। (ह)

विदू। भो! दरिद्दो किं अकिवणं (१) मन्तेदि?। (च)

चारु। अदरिद्रोऽस्मि सखे! 'यस्य मम—विभवानुगता भार्य्या' इत्यादि

(च) भीः! दरिद्रः किम् अकृपणं मन्त्रयति?।

एताभिरिति। एताभिः इष्टिकाभिः, शीघ्रं सन्धिः सन्धिरन्ध्रम्, सुसंहृतः सम्यग् बद्धः, क्रियताम्। कुत इत्याह—परिवादे 'चारुदत्तः स्वयमेव वसन्तसेनाया न्यासमपहृत्य चौरोपरि तद्दोषारोपणार्थं स्वगृहभित्तावेव सन्धिः कृतः' इत्य लोकनिन्दायां बहुलः प्रचुरो यो दोषो लघुत्वप्रतारकत्वप्रकाशादिस्तस्माद्धेतोः, यस्य सन्धेः, रचां स्वरूपेण वावस्थितिम्, न परिहरामीति काकुः न परित्यजामि किमित्यर्थः, अपि तु परित्यजाम्येवेति तात्पर्य्यम्। तथा च सति लोकः पूर्ववदेव भित्तिदर्शनात् न तं परिवादं कुर्य्यादिति भावः।

अत्र पूर्वार्द्धं प्रति परार्द्धवाक्यार्थस्य हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः।

आर्य्या जातिः ॥३०॥

(ह) वयस्येति। अकृपणवत् अदीनवत् शौण्डीर्य्यमौदार्य्यं यथा स्यात्तथा, अभिधातव्यं वसन्तसेनासमीपे सर्व्वं वाक्यं वक्तव्यम्। यथा सा नाशाकमुपरि सन्दिहाना भवेदिति भावः।

(च) विदूषक इति। अकृपणमदीनम् अपि तु धनितुल्यमित्यर्थः, मन्त्रयति ब्रवीति वक्तुमर्हतीत्यर्थः, कथमपि नेति तात्पर्य्यम्, कदापि स्वभावप्रकाशसम्भवादिति भावः।

এই ইটগুলি দিয়া তুই সত্বর সিঁধটাকে ভরাট কর্। কারণ, নিন্দাতে বহুতর দোষ আছে বলিয়া যাহা আমি রাখিতে চাহি না ॥৩০॥

(হ) সখে! মৈত্রেয়! তুমিও অকৃপণের ন্যায় উদারভাবে বলিবে।

(চ) বিদূষক। সখে! দরিদ্র ব্যক্তি কি অকৃপণভাবে বলিতে পারে?।

---

(১) অকিविण।

পুনঃ পঠতি। তদ্গচ্ছতু ভবান্। অহমপি কৃতশৌচঃ সন্ধ্যা-মুপাসে। (ক)

ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ সর্বে।

ইতি সন্ধিচ্ছেদো নাম তৃতীয়োঽঙ্কঃ। (১)

(ক) চারু ইতি। কৃতং শৌচং মূত্রপুরীষত্যাগোত্তরমৃজ্জলপ্রক্ষালনাদি কার্য্যং যেন স তথোক্তঃ সন্, সন্ধ্যাং প্রাতঃসন্ধ্যাম্, উপাসে আরাধয়ামি।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশভট্টাচার্য্যবিরচিতায়াং মৃচ্ছকটিক-টীকায়াং বসন্তসমাসমাখ্যায়াং তৃতীয়াঙ্কবিবরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

(ক) চারুদত্ত। সখে! আমি দরিদ্র নহি। ('যে আমার স্ত্রী, অবস্থার অনুগামিনী' ইত্যাদি পুনরায় পাঠ করিলেন) অতএব তুমি যাও। আমিও, শৌচ করিয়া প্রাতঃসন্ধ্যা করি।

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেল।)

সন্ধিচ্ছেদ নামে তৃতীয় অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

(১) সন্ধিচ্ছেদো নাম তৃতীয়োঽঙ্কঃ সমাপ্তঃ।

चतुर्थोऽङ्कः।

—:०:—

ततः प्रविशति चेटी।

चेटी। आणत्तह्मि अत्ताए अज्जआए सआसं गन्तुं। एसा अज्जआ चित्तफलअ-णिसण्ण-दिट्ठी मदणिआए सह किं पि मन्तअन्ती चिट्ठदि। ता जाव उवसप्पामि। इति परिक्रामति। (क)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च। (ख)

वसन्त। हञ्जे मदणिए! अवि सुसदिसो इअं चित्ताकिदी अज्जचारुदत्तस्स?। (ग)

(क) आज्ञाप्तास्मि मात्रा आर्य्यायाः सकाशं गन्तुम्। एषा आर्य्या चित्रफलकनिषण्णदृष्टिर्मदनिकया सह मन्त्रयन्ती तिष्ठति। तत्यावदुपसर्पामि।

(क) चेटीति। मात्रा वसन्तसेनाया जनन्या, आर्य्याया वसन्तसेनायाः। चित्रफलके निषण्णा स्थिता दृष्टिर्यस्याः सा। मन्त्रयन्ती आलपन्ती।

(ख) तत इति। यथानिर्दिष्टा चित्रफलकनिषण्णदृष्टिः।

तदनन्तर दासीर प्रवेश।

(क) दासी। वसन्तसेनार मातা, वसन्तसेनार निकट याइबार जन्य आमाके आदेश करियाछेन। आर्य्या वसन्तसेना चित्रफलके दृष्टि स्थापित करिया, मदनिकार सङ्गे कोन विषय आलोचना करतः अवस्थान करितेछेन। ता, उँहार निकट उपस्थित हइ। (एই बलिया पादक्षेप करिते लागिल)।

[ख] ताहार पर यथानिर्दिष्टरूपे वसन्तसेना ओ मदनिकार प्रवेश।

मद। सुसदिसी। (घ)

वसन्त। कधं तुमं जाणासि ?। (ङ)

मद। जेण अज्जआए सुसिणिद्धा दिट्ठी अणुलग्गा। (च)

वसन्त। हञ्जे! किं वेस-वास-दाक्खिण्णेण मदणिए! एव्वं भणासि ?। (छ)

मद। अज्जए! किं जो ज्जेव जणो वेसे पड़िवसदि, सो ज्जेव अलीअदक्खिणो भोदि ?। (ज)

(ग) हञ्जे मदनिके! अपि सुसदृशी इयं चित्राकृतिः आर्य्यचारुदत्तस्य ?।

(घ) सुसदृशी। (ङ) कथं त्वं जानासि ?।

(च) येन आर्य्यायाः सुस्निग्धा दृष्टिरनुलग्ना।

(छ) हञ्जे! किं वेश्यवासदाक्षिण्येन मदनिके! एवं भणसि ?।

(ज) आर्य्ये! किं य एव जनो वेश्मे प्रतिवसति, स एव अलीकदक्षिणो भवति ?।

(ग) वसन्त इति। हञ्जे इति चेटीं प्रति सम्बोधनसूचकमव्ययम्। "हञ्जे हञ्जे हलाह्वानं नीचं चेटीं सखीं प्रति" इत्यमरः। चित्ररूपा आकृतिश्चित्राकृतिः। सुसदृशी प्रकृताकृतिसंवादिनी। तथा च सति मदाकृतियोग्या च किमिति भावः।

(छ) वसन्त इति। वेश्मे वेश्यालये वासेन अवस्थानेन यद्दाक्षिण्यं वाक्पटुत्वं तेन।

[গ] বসন্তসেনা। মদনিকা! এই চিত্রের আকৃতি, আর্য্যচারুদত্তের ঠিক্ সমান কি না ?।

[ঘ] মদনিকা। ঠিক্ সমান।

[ঙ] বসন্তসেনা। তুমি কি করিয়া জানিলে ?।

[চ] মদনিকা। যেহেতু, আপনার সুস্নিগ্ধ দৃষ্টি, একেবারে লাগিয়া রহিয়াছে।

[ছ] বসন্তসেনা। ওলো মদনিকা! তুমি বেশ্যালয়ে বাস করার ঔদার্য্যবশতই কি এইরূপ বলিতেছ ?।

वसन्त। हञ्जे! णाणा-पुरिससङ्गेण वेस्साजणो अलीअ-दक्खिणो भोदि। (झ)

मद। जदो दाव अज्जाए दिट्ठी इध अभिरमदि हिअअं च; तस्स कारणं किं पुच्छीअदि?। (ञ)

वसन्त। हञ्जे! सहीजणादो उवहसणीअदां रक्खामि। (ट)

[झ] हञ्जे! नानापुरुषसङ्गेन वेश्याजनः अलीकदक्षिणो भवति।

[ञ] यतस्तावत् आर्य्यायाः दृष्टिरिह अभिरमते हृदयञ्च, तस्य कारणं किं पृच्छ्यते?।

(ट) हञ्जे! सखीजनादुपहसनीयतां रक्षामि।

(झ) मद इति। अलीकदक्षिणो मिथ्यावाक्पटुः।

(ञ) मद इति। यतो यत्। आर्य्यायास्तव। इह चित्राकृतौ। अभिरमते आसज्यते। हृदयञ्च अभिरमते इत्यन्वयः। तस्य दृष्टिहृदययोरभिरमणस्य। पृच्छ्यते "अपि सुसदृशी" इत्यनेन कथं जिज्ञास्यते? परमसुन्दरत्वादियमाकृतिः सर्व्वथैव तव सुसदृशीति नास्यां कश्चित् प्रश्नावसरस्तेन च सत्वरमेवाभिसरेति भावः।

(ट) वसन्त इति। रक्षामि अभिसरणविलम्बेन निवारयामि। तथा च अनुरक्ति-मात्रमेवाभिसरणे समासङ्क्ष्यतामाश्रित्य सखीजन उपहसिष्यति, विलम्बेनाभिसरणे तु नास्ति तस्य सम्भव इति भावः।

[ज] मदनिका। आर्य्ये! যে লোকই বেশ্যালয়ে বাস করে, সে-ই কি মিথ্যা উদারস্বভাব হয়?।

[ঝ] বসন্তসেনা। ওলো! নানাবিধ পুরুষের সংসর্গে বেশ্যারা মিথ্যা উদারস্বভাব হইয়া থাকে।

[ঞ] মদনিকা। যে হেতু আপনার দৃষ্টি, এই চিত্রে আসক্ত হইয়াছে এবং চিত্তও আশক্ত হইয়াছে, তাহার কারণ জিজ্ঞাসা করিতেছেন কি?।

मद। अज्जए! एव्वं णेदं। सहीजणचित्ताणुवत्ती अवलाजणो होदि। (ठ)

प्रथमा चेटी। उपसृत्य। अज्जए! अत्ता आणवेदि—गहिदावगुण्ठणं पच्छदुआरए सज्जं पवहणं। ता गच्छ त्ति। (ड)

वसन्त। हञ्जे! किं अज्जचारुदत्तो मं णइस्सदि?। [ढ]

चेटी। अज्जए! जेण पवहणेण सह सुवण्ण-दसमाहस्सिओ अलङ्कारओ अणुप्पेसिदो। [ण]

(ठ) आर्ये! एवं नेदम्। सखीजनचित्तानुवर्त्तिनी अबलाजनो भवति।

(ड) आर्ये! माता आज्ञापयति—गृहीतावगुण्ठनं पश्चद्वारे सज्जं प्रवहणं तदगच्छ इति।

(ढ) हञ्जे! किम् आर्य-चारुदत्तो मां नेष्यति?।

(ठ) मद इति। एवं नेदम्, इदानीमेवाभिसरणेऽपि न त्वां सखीजन उपहसिष्यतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह सखीजनेति। तथा च तव सखीजना अपि अबलाजना एव, त्वमपि च तेषां सखीजन एवेत्यवश्यमेव तैस्तव चित्तमनुवर्त्तितव्यमिति भावः।

(ड) प्रथमेति। गृहीतम् अवगुण्ठनं बहिरावरणं येन तत्, पश्चद्वारे पार्श्वद्वारे, सज्जं प्रस्तुतम्, प्रवहणं गोशकटम्।

(ट) वसन्तसेना। ওলো! সখীজন হইতে উপহাস নিবারণ করিতেছি।

(ঠ) মদনিকা। আর্য্যে! ইহা এরূপ নহে। স্ত্রীলোক সখীজনের চিত্তানুবর্ত্তী হইয়া থাকে।

(ড) প্রথম দাসী। (নিকটে যাইয়া) মাতা আদেশ করিতেছেন যে—"পার্শ্বের দ্বারে বহিরাবৃত প্রবহণ (গাড়ী) সজ্জিত হইয়াছে। সুতরাং তুমি যাও।"

(ঢ) বসন্তসেনা। ওলো! আর্য্য চারুদত্ত কি আমাকে নিবেন?।

वसन्त। को उण सो ?। [त]

चेटी। एसो ज्जेव राअस्सालो संठाणओ। [थ]

वसन्त। सक्रोधम्। अवेहि। मा पुणो एव्वं भणिस्ससि। [द]

चेटी। पसीददु पसीददु अज्जआ। सन्देसेण म्हि पेसिदा। [ध]

वसन्त। अहं सन्देसस्स ज्जेव कुप्पामि। [न]

(ण) आर्ये! येन प्रवहणेन सह सुवर्ण-दशसाहस्रिकीऽलङ्कारः अनुप्रेषितः।

(त) कः पुनः सः?।

(थ) एष एव राजश्यालः संस्थानकः।

(द) अपेहि। मा पुनरेवं भणिष्यसि।

(ध) प्रसीदतु प्रसीदतु आर्या। सन्देशेनास्मि प्रेषिता।

(न) अहं सन्देशस्यैव कुप्यामि।

(ण) चेटीति। सुवर्णानां दशभिः सहस्रैः क्रीत इति सुवर्णदशसाहस्रिकः।

(थ) चेटीति। संस्थीयते दीर्घैरिति संस्थानकः। कुत्सायां कप्रत्ययः।

(ध) चेटीति। सन्देशेन तव मातुर्वाचिकेन। सुतरां नास्यत्र ममापराध इति भावः।

(ण) दासी। आर्ये! যিনি প্রবহণের সহিত, দশসহস্র স্বর্ণমুদ্রা-দ্বারা ক্রীত অলঙ্কার পাঠাইয়াছেন।

(ত) বসন্তসেনা। সে আবার কে?।

(থ) দাসী। ইনিই রাজার শালা সংস্থানক।

(দ) বসন্তসেনা। (ক্রোধের সহিত) দূর হ। পুনরায় এরূপ বলিস্ না।

(ধ) দাসী। আপনি প্রসন্ন হউন প্রসন্ন হউন। (আপনার মাতা এই) খবরের সঙ্গে আমাকে পাঠাইয়াছেন।

चेटी। ता किंत्ति अज्जं विण्णविस्सं। [प]

वसन्त। एव्वं विण्णाविदव्वा—"जइ मं जीअन्तीं इच्छसि ता एव्वं ण पुणो अहं अज्जाए आणाविदव्वा।" [फ]

चेटी। जधा दे रोअदि। इति निष्क्रान्ता। [ब]

प्रविश्य शर्विलकः—

दत्त्वा निशाया वचनीयदोषं
निद्राञ्च जित्वा नृपतेश्च रक्षान्।
स एष सूर्य्योदयमन्दरश्मिः
क्षपाक्षयाच्चन्द्र इवास्मि जातः॥१॥

(प) तत् किमिति मातरं विज्ञापयिष्यामि?।

(फ) एवं विज्ञापयितव्या—यदि मां जीवन्तीमिच्छसि, तदा एवं न पुनरहं मात्रा आज्ञापयितव्या।

(ब) यथा ते रोचते।

(न) वसन्त इति। सन्देशस्य एवम्भूतस्य वाचिकस्य उपरीति शेषः।

(फ) वसन्त इति। पुनरप्येवं विज्ञापने आत्महत्यां करिष्यामीति भावः।

दत्त्वेति। निशाया रात्रेरुपरि, वचनीयदोषं "हानिमूलं हि यामिनी" इत्यप-

(न) বসন্তসেনা। আমি যে এহেন খবরের উপরই ক্রুদ্ধ হইয়া থাকি।

(প) দাসী। তা, মাতাকে কি জানাইব?।

(ফ) বসন্তসেনা। এইরূপ জানাইবি—"যদি আমাকে জীবিত রাখিতে ইচ্ছা করেন, তবে পুনরায় যেন মা, আমাকে এরূপ আদেশ না করেন।"

(ব) দাসী। আপনার যেরূপ অভিপ্রায়। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)।

अपि च। यः कश्चित्त्वरितगतिर्निरीक्षते मां
सम्भ्रान्तं द्रुतमुपसर्पति स्थितं वा।
तं सर्वं तुलयति दूषितोऽन्तरात्मा
स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥२॥

वाददोषम्, दत्त्वा स्वयमेव चौर्य्यं विधाय रात्रेरुपरि तन्निमित्ततापवादमारोप्येत्यर्थः, तथा निद्रायाश्च नृपतेः रक्षायां साधव इति रक्ष्या रक्षिपुरुषास्तांश्च, जित्वा एकत्र वर्जयित्वा अन्यत्र गुप्तप्रचारेण वञ्चयित्वा, स एषः अस्मि अहम्, क्षपाक्षयात् निशावसानात्, सूर्य्योदयात् मन्दा अल्पीभूता रश्मयः किरणा यस्य स तादृशः, चन्द्र इव जातः हीनप्रभावः सम्पन्नः।

अवोपमालङ्कारः। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥१॥

य इति। त्वरिता शीघ्रा गतिर्यस्य स तादृशो यः कश्चिज्जनः, सम्भ्रान्तं चौर्य्यकरणात् भयव्यग्रचित्तं मां निरीक्षते, वा अथवा, सम्भ्रान्तमेव स्थितं कुतश्चिद्विचिन्त्यमानं माम्, द्रुतमुपसर्पति। दूषितः स्वयं चौर्य्यकरणात् प्राप्तापराधः, अन्तरात्मा मनान्तःकरणम्, तं सर्वं जनम्, तुलयति आत्मनो धारकत्वेन आशङ्कते। हि तथाहि, मनुष्यः स्वैः स्वकीयैर्दोषैः, शङ्कितो भवति, शङ्काकारणाभावेऽपीति भावः।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

प्रहर्षिणी वृत्तम्—"म्राभ्राभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्" इति लक्षणात् ॥२॥

(प्रवेश करिया) शर्विलक। रात्रির উপরে অপবাদ দিয়া, নিদ্রাকে জয় করিয়া এবং রক্ষী রাজপুরুষদিগকে বঞ্চনা করিয়া, রাত্রি শেষ হওয়ায় সূর্য্যোদয়কালে অল্পকিরণ চন্দ্রের ন্যায়, সেই আমি এই হীনপ্রভ হইয়াছি ॥১॥

আরও, দ্রুতগামী যে কোন লোক, ব্যস্তচিত্ত আমাকে দেখে, অথবা ব্যস্তচিত্তে আমি দাঁড়াইয়া আছি এমন অবস্থায় যে কোন লোক আমার নিকট দ্রুত আগমন করে; আমার অপরাধী অন্তঃকরণ, সেই সকল

मया खलु मदनिकायाः कृते साहसमनुष्ठितम् । (भ)
परिजनकथासक्तः कश्चिन्नरः समुपेक्षितः
क्वचिदपि गृहं नारीनाथं निरीक्ष्य विवर्जितम् ।
नरपतिबले पार्श्वायाते स्थितं गृहदारुवत्
व्यवसितशतैरेवं प्रायेर्निशा दिवसीकृता ॥२॥

इति परिक्रामति ।

(भ) मयेति । कृते निमित्तं, साहसं स्तेयम् । तथा चोक्तं व्यवहारतत्त्वे नारदः—

"मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्षणम् ।
पारुष्यमनृतञ्चैव साहसं पञ्चधा स्मृतम् ॥"

परिजनेति । परिजनेन सह कथायां कथोपकथने आसक्तो व्याकृतः, कश्चित् नरः सहसा सम्मुखपतित इत्यर्थः, समुपेक्षितः समुपेक्ष्य गन्तुं शक्तम् । परिजनकथासक्तत्वादन्यमनस्कतया तेन नरेण अलक्षितेनैव सता मया गन्तुं शक्तमिति भावः । क्वचिदपि स्थाने, नार्य्येव स्त्रीमात्रमेव नाथा स्वामिनी यस्य तत्तादृशं गृहं निरीक्ष्य विवर्जितं तद्गृहे चौर्य्यं न कृतम्, दयाविर्भावात् पुरुषकाराभावाच्च त्याशयः । तथा नरपतिबले राजधानीरक्षिपुरुषे, पार्श्वेन आयाते सहसा आगते सति, गृहस्य दारुवत् स्तब्धभूतकाष्ठवत् स्थितम् । अतएव नरपतिबलेनापि नाहं लक्षित इत्यभिप्रायः । एवंप्रायैरीदृशैः, व्यवसितशतैर्बहुतरव्यापारैः, निशा अतीता रात्रिः, दिवसकृता निजजनैपुण्येन दिवसवत् स्वच्छन्दव्यवहारोपयोगिनी विहिता ।

अत्र निशायां दिवसत्वारोपस्य प्रकृतस्वच्छन्दव्यवहारोपयोगितया परिणामीऽलङ्कारः । तेन चात्मनोऽत्यन्तदक्षत्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

हरिणी वृत्तम्—"न-स-म-र-स-ला-गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता" इति लक्षणात् ॥२॥

लोककेই (धरিতে আসিয়াছে বলিয়া) আশঙ্কা করে। কারণ, মানুষ নিজের দোষেই আশঙ্কিত হইয়া থাকে ॥২॥

(ভ) আমি মদনিকার জন্য সাহসের কার্য্য করিয়াছি।

वसन्त। हञ्जे! इमं दाव चित्तफलअं मम सअणीए-ठाविअ तालवेण्टअं गेण्हिअ लहु आअच्छ। (म)

मद। जं अज्जआ आणवेदि। इति फलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता। (य)

शर्वि। इदं वसन्तसेनाया गृहम्। तद्यावत् प्रविशामि। प्रविश्य। **क्व नु मया मदनिका द्रष्टव्या?।**

ततः प्रविशति तालवृन्तहस्ता मदनिका।

(म) हञ्जे! इदं तावत् चित्रफलकं मम शयनीये स्थापयित्वा, तालवृन्तकं गृहीत्वा लघु आगच्छ।

(य) यदार्य्या आज्ञापयति।

(म) वसन्त इति। शयनीये शय्यायाम्। तालवृन्तकं व्यजनम्। लघु द्रुतम्। एतेन तदानीं ग्रीष्माधिक्यं सूचितम्।

परिजनের সঙ্গে কথোপকথনে আসক্ত কোন লোককে উপেক্ষা করিয়া গিয়াছি, কোন স্থানে, স্ত্রীলোকই বাড়ীর রক্ষক ইহা দেখিয়া, সে বাড়ী পরিত্যাগ করিয়াছি এবং রক্ষী রাজপুরুষগণ পার্শ্বে আসিয়া উপস্থিত হইলে, গৃহের স্তম্ভের ন্যায় অবস্থান করিয়াছি; এইরূপ বহুতর ঘটনায় গত রাত্রিকে দিন করিয়া ফেলিয়াছিলাম ॥৩॥

(এই বলিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিল)।

(ম) বসন্তসেনা। মদনিকা! এই চিত্র ফলকখানা আমার শয্যার উপরে রাখিয়া, পাখাখানা লইয়া, শীঘ্র আইস।

(য) মদনিকা। আপনি যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চিত্র-ফলক লইয়া চলিয়া গেল।)

শর্বিলক। এই বসন্তসেনার বাড়ী। তা, প্রবেশ করি। (প্রবেশ করিয়া) আমি মদনিকাকে কোথায় দেখিতে পাইব?।

তদনন্তর তালবৃন্তহস্তে মদনিকার প্রবেশ।

शर्वि । दृष्ट्वा । अये ! इयं मदनिका—

मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती
रतिरिव मूर्त्तिमती विभाति येयम् ।
मम हृदयमनङ्गवह्नितप्तं
भृशमिव चन्दनशीतलं करोति ॥४॥

मदनिके ! ।

मद । दृष्ट्वा । अम्मो ! कधं सव्विलओ ! । सव्विलअ ! साअदं ते ? कहिं तुमं ? । (र)

(र) अम्हो कथं शर्विलकः । शर्विलक ! स्वागतं ते ? कस्मिन् त्वम् ? ।

मदनमिति । गुणैः रूपविलासादिभिः, मदनमपि कामदेवमपि, विशेषयन्ती विशेषेण मोहयन्ती, इयं मदनिका, मूर्त्तिमती रतिरिव विभाति । या इयम्, भृशमत्यन्तम्, अनङ्गवह्नितप्तं कामानलोष्णीकृतम्, मम हृदयम्, चन्दनेन चन्दनलेपेन शीतलमिव करोति ।

अत्र प्रथमा वाच्या भावाभिमानिनी द्रव्योत्प्रेक्षा, द्वितीया च तथैव गुणोत्प्रेक्षा ; अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥४॥

(र) मद इति । अम्हो इत्याश्चर्ये । आकस्मिकप्रियतमदर्शनाच्च आश्चर्यम् । कथं-शब्दो हर्षे । स्वागतं सुखेनागमनं किमिति काकुः । कस्मिन् स्थाने त्वं चलितोऽसीति शेषः ।

शर्विलक । (देखिया) ओहे এই মদনিকা—

সৌন্দর্য্যগুণে কামদেবকেও বিশেষভাবে মুগ্ধ করতঃ, মূর্ত্তিমতী রতির ন্যায় শোভা পাইতেছে । যে এই মদনিকা, অত্যন্ত কামানলে সন্তপ্ত আমার হৃদয়েতে, যেন চন্দনদ্বারা শীতল করিতেছে ॥৪॥

মদনিকা ! ।

शर्वि। कथयिष्यामि। इति सानुरागमन्योन्यं पश्यतः।

वसन्त। चिरअदि मदणिआ। ता कहिं णु क्खु सा?। गवाक्षकेण दृष्ट्वा। कधं एसा केणावि पुरिसकेण सह मन्तअन्ती चिट्ठदि। जधा अदिसिणिद्धाए णिच्चलदिट्ठिए आपिवन्ती विअ एदं णिज्झाअदि, तधा तक्केमि, एसो सो जणो एदं इच्छदि अभुजिस्सं कादुं। ता रमदु रमदु! मा कस्सावि पीदिच्छेदो भोदु। ण क्खु सद्दाविस्सं। (ल)

(ल) चिरयति मदनिका। तत् कस्मिन् नु खलु सा? कथमेषा केनापि पुरुषकेण सह मन्त्रयन्ती तिष्ठति। यथा अतिस्निग्धया निश्चलदृष्ट्या आपिबन्तीव एतं निध्यायति, तथा तर्कयामि—एष स जन एनामिच्छति अभुजिष्यां कर्त्तुम्। तत् रमतां रमताम्। मा कस्यापि प्रीतिच्छेदो भवतु। न खलु शब्दापयिष्यामि।

(ख) वसन्त इति। गवाक्षकेण क्षुद्रगवाक्षद्वारेण। क्षुद्रार्थे कप्रत्ययः। मन्त्रयन्ती गुप्तं भाषमाणा। एतं पुरुषम्, निध्यायति अवलोकयति। "निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्" इत्यमरः। स प्राग् दृष्टः। एनां मदनिकाम्। भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टमिति भुजिष्या दासी। "कचिभुजिष्यां किण्वन्"। "नियोज्यकिङ्करप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः" इत्यमरः। अभुजिष्यां कर्त्तुं स्वयं ग्रहणेन मम दास्यान्मोचयितुमित्यर्थः। शब्दापयिष्यामि मदनिकाह्वयिष्यामि, तथात्वे अनयोः प्रेमालापभङ्गप्रसङ्ग इति भावः।

(र) मदनिका। (देखिया) ओहे! शर्विलक যে! শর্বিলক! তোমার শুভাগমন ত! তুমি কোথায় চলিয়াছ?।

শর্বিলক। বলিব। (ইহার পর উভয়ে পরস্পর অনুরাগের সহিত দেখিতে লাগিল।)

(ল) বসন্তসেনা। মদনিকা বড় বিলম্ব করিতেছে। তা, সে কোথায়? (গবাক্ষদ্বার দিয়া দেখিয়া) এই মদনিকা যে কোন পুরুষের সহিত আলাপকরতঃ অবস্থান করিতেছে। যখন অতিস্নিগ্ধ ও নিশ্চল দৃষ্টি

মদ। সব্বিলঅ! কধেহি। (ব)

শর্বি। সশঙ্কং দিশোঽবলোকয়তি। (শ)

মদ। সব্বিলঅ! কিং খু দং? সসঙ্কো বিঅ লক্খী-অসি। (ষ)

শর্বি। বচ্চে ত্বাং কিঞ্চিত্ রহস্যম্, তদ্বিবিক্তমিদম্?। (স)

মদ। অথকিং। (হ)

(ব) শর্বিলক! কথয়।

(ষ) শর্বিলক! কিং ন্বিদম্? সশঙ্ক ইব লক্ষ্যসে।

(হ) অথকিম্।

(ব) মদ ইতি। কথয় কস্মিন্ স্থানে চলিতোঽসীতি ইদানীমেব ব্রূহীত্যর্থঃ।

(শ) শর্বি ইতি। দিশঃ সর্বাঃ। দিশামবলোকনং বিজনতাপরীক্ষার্থম্।

(স) শর্বি ইতি। রহস্যং গূঢ়বিষয়ম্। ইদং স্থানম্, বিবিক্তং বিজনং কিমিতি ক্ষাক্তঃ। "বিবিক্তৌ পূতবিজনৌ" ইত্যমরঃ।

দ্বারা যেন পান করতঃ ইহাকে দেখিতেছে, তখন আমি মনে করি—এই সেই লোক, এই মদনিকাকে অদাসী করিতে ইচ্ছা করে (দাস্যবৃত্তি হইতে মুক্ত করিতে ইচ্ছা করে) তা,.....। কাহারই যেন প্রীতিচ্ছেদ না হয়। আমি ডাকিব না।

(ব) মদনিকা। শর্বিলক! বল।

(শ) শর্ব্বিলক। (আশঙ্কার সহিত সকল দিক্ নিরীক্ষণ করিতে লাগিল।)

(ষ) মদনিকা। শর্ব্বিলক! এ কি? তোমাকে যেন আশঙ্কিত বলিয়া লক্ষ্য করিতেছি।

(স) শর্ব্বিলক। তোমাকে কোন গোপনীয় বিষয় বলিব। সুতরাং এ স্থানটী নির্জন ত?।

वसन्त। कधं परमरहस्सं। ता ण सुणिस्सं। (च)

शर्वि। मदनिके! किं वसन्तसेना मोच्यति त्वां निष्क्रयेण?। (क)

वसन्त। कधं मम सम्बन्धिणी कधा। ता सुणिस्सं इमिणा गवक्खेण ओवारिदसरीरा। (ख)

मद। सव्विलअ! भणिदा मए अज्जआ, तदो भणादि, जइ मम सच्छन्दो, तदा विणा अत्थं सव्वं परिजणं अभुजिस्सं करइस्सं। अध सव्विलअ! कुदो दे एत्तिओ विहवो? जेण मं अज्जआसआसादो मोआइस्ससि। (ग)

(च) कथं परमरहस्यम्। तत् न श्रोष्यामि।

(ख) कथं मम सम्बन्धिनी कथा। तत् श्रोष्यामि अनेन गवाक्षेण अपवारितशरीरा।

(छ) मद इति। अथकिमित्यनेकमेवाव्ययमङ्गीकारे। "अङ्गीकारेऽपि चाथकिम्" इति हलायुधः।

(च) वसन्त इति। परमरहस्यम् एकान्तगोपनीयम्, विविक्तताप्रेप्सादिति भावः।

(क) शर्विलक इति। निष्क्रयेण धनविनिमयेन।

(ख) वसन्त इति। अपवारितशरीरा, अन्यथा ममावलोकनेन यद्यनयोरालापनिवृत्तिः स्यादिति भावः।

(ङ) मदनिका। হাঁ।

(च) বসন্তসেনা। অত্যন্ত গোপনীয়! তা আমি শুনিব না।

(क) শর্বিলক। মদনিকা! বসন্তসেনা ধনের বিনিময়ে তোমাকে ছাড়িয়া দিবেন কি?।

(ख) বসন্তসেনা। এ যে আমার সম্বন্ধেই কথা হইতেছে। তা, এই গবাক্ষদ্বারা আবৃতদেহ হইয়া শুনিব।

शर्वि । दारिद्र्येणाभिभूतेन त्वत्स्नेहानुगतेन च ।
अद्य रात्रौ मया भीरु ! त्वदर्थे साहसं कृतम् ॥५॥

वसन्त । पसण्णा से आकिदी, साहसकम्मदाए उण उव्वेअणीआ । (घ)

(ग) शर्विलक ! भणिता मया आर्य्या ; ततो भणति—यदि मम स्वच्छन्दः तदा विना अर्थं सर्वं परिजनमभुजिष्यं करिष्यामि । अथ शर्विलक ! कुतस्ते एतावान् विभवः ? येन मामार्य्यासकाशात् मोचयिष्यसि ।

(घ) प्रसन्ना अस्य आकृतिः, साहसकर्म्मतया पुनरुद्वेजनीया ।

(ग) मद इति । भणिता 'उपयुक्तधनलाभेन मां मोक्ष्यसि न वा' इति पृष्टेत्यर्थः, आर्य्या वसन्तसेना । स्वच्छन्दः स्वत एवाभिप्रायः । "अभिप्रायस्वच्छन्दाशयः" इत्यमरः । अभुजिष्यमदासम्, दास्या न्मोचयिष्यामीत्यर्थः । विभवो धनम् ।

दारिद्र्येणेति । हे भीरु ! भयशीले ! दारिद्र्येण अभिभूत आक्रान्तस्तेन ; अतो गृहादेव धनं दातुं न शक्नोमीति भावः । तव स्नेहं प्रेम अनुगतः प्राप्तस्तेन च, अतो निवृत्तिरपि न सम्भवतीति भावः । मया, अद्य रात्रौ "उभयतोऽहोरात्रं वा अहः" इति दुर्गसिंहोक्तेः गतरात्रिशेषे इत्यर्थः, त्वदर्थं तव निष्क्रयणार्थं, साहसं चौर्य्यम्, कृतम् ॥५॥

(घ) वसन्त इति । प्रसन्ना शान्ता । साहसं कर्म यस्याः सा तस्या भावस्तया । उद्वेजयतीति उद्वेजनीया उद्वेगजनिका । 'कृत्यल्युटोऽन्यत्रापि' इति कर्त्तर्यनीयः ।

(গ) মদনিকা। শর্বিলক! আমি আর্য্যা বসন্তসেনাকে জিজ্ঞাসা করিয়াছিলাম; তাহাতে তিনি বলেন—"যদি আমার নিজ হইতে অভিপ্রায় হয়, তবে আমি বিনা ধনেই সকল পরিজনকে মুক্ত করিয়া দিব।" শর্ব্বিলক! এত ধন তোমার কোথা হইতে আসিল? যে, আমাকে আর্য্যা বসন্তসেনার নিকট হইতে মুক্ত করিবে।

শর্বিলক। হে ভীরু! আমি দারিদ্র্যাভিভূত, অথচ তোমার প্রতি অনুরক্ত; তাই, আজ রাত্রিতে তোমার নিমিত্ত সাহসের কার্য্য করিয়াছি ॥৫॥

मद। सव्विलअ! इत्थीकल्लवत्तस्स कारणेण उहअं पि संसए विणिक्खित्तं। (ङ)

शर्वि। किं किम्?।

मद। सरीरं चारित्तं च। (च)

शर्वि। अपण्डिते! साहसे श्रीः प्रतिवसति। (छ)

मद। सव्विलअ! अखण्डिदचारित्तोसि। ता ण हु दे मम कारणादो साहसं करन्तेण अच्चन्तविरुद्धं आचरिदं?। (ज)

(ङ) शर्विलक! स्त्रीकल्यवर्त्तस्य कारणेन उभयमपि संशये विनिक्षिप्तम्।

(च) शरीरं चारित्रञ्च।

(ज) शर्विलक! अखण्डितचारित्रोऽसि, तत् न खलु त्वया मम कारणात् साहसं कुर्वता अत्यन्तविरुद्धमाचरितम्?।

(ङ) मद इति। स्त्रीकल्यवर्त्तस्य पूर्ववद्व्याख्यानात् क्षणस्थायिन्याः स्त्रियाः। संशये स्थायित्वसन्देहे।

(च) मद इति। चौर्यकरणाय प्रवृत्तौ गृहस्थकर्तृकप्रहारसम्भवेन शरीरं तत्कार्य्यप्रकाशसम्भवेन च चारित्रं संशये विनिक्षिप्तमित्यन्वयः।

(छ) शर्वि इति। श्रीः सम्पत्तिः, साहसकारिण एव सम्पत्तिर्भवतीत्यर्थः।

(ज) मद इति। अखण्डितचारित्रोऽसि साधुभावादविच्युतचरित्रोऽसि। इदन्तु

(घ) বসন্তসেনা। ইহার আকৃতি শান্ত; কিন্তু সাহসের কার্য্য উদ্বেগেরও বিষয়।

(ঙ) মদনিকা। শর্বিলক! অস্থায়ী স্ত্রীলোকের জন্য তুমি উভয়-কেই সংশয়ে ফেলিয়াছিলে।

শর্ব্বিলক। কি কি?।

[চ] মদনিকা। শরীর এবং চরিত্র।

[ছ] শর্বিলক। মুগ্ধে! সাহসেই লক্ষ্মী বাস করেন।

शर्विं ।

नो मुष्णाम्यबलां विभूषणवतीं फुल्लामिवाहं लतां
विप्रस्वं न हरामि काञ्चनमथो यज्ञार्थमभ्युद्धृतम् ।
धात्र्युत्सङ्गगतं हरामि न तथा बालं धनार्थी क्वचित्
कार्य्याकार्य्यविचारिणी मम मतिर्धैर्य्येऽपि नित्यं स्थिता ॥६॥

लोकप्रसिद्धिवशादेव जानामीति भाव । साहसं चौर्य्यम् । न खलु अत्यन्तविरुद्ध-माचरितं किमिति काकु । अत्यन्तविरुद्धमेवाचरितमित्यर्थ. ।

नो इति । अहं धनार्थी सन्, फुल्लां फुल्लकुसुमां प्रस्फुटितपुष्पभूषितामित्यर्थ· लतामिव, विभूषणवतीं विशिष्टालङ्कारधारिणीम्, अबलां स्त्रियम्, नो मुष्णामि तद्-भूषणविक्रयेण धनग्रहणार्थं नापहरामि, पुष्पार्थं लताहरणस्य व अलङ्कारार्थं स्त्रीहरणस्य गुरुतरान्याय्यत्वादिति भाव । विप्रस्व ब्राह्मणस्वत्वास्पदीभूतम्, काञ्चन सुवर्णम्, न हरामि; तदपहरणस्य महापातकत्वेन अत्यन्तविरुद्धत्वादित्याशय. । अथो तथा, यज्ञार्थम् अभ्युद्धृतम् आर्याजित धनरत्नादिकं न हरामि, तदपहरणस्यापि यज्ञ-व्याघातकत्वेन नितान्तासङ्गतत्वादित्यभिप्राय । तथा, क्वचिदपि धात्र्या उपमात्. उत्-सङ्गगतं क्रोडस्थितम्, बालं शिशुम्, न हरामि तद्बालविक्रयेण धनलाभार्थं नापहरामि; तदपहरणस्यापि धात्र्या अपि शोकोदयात् प्राणनाशकत्वेन एकान्तानौचित्यादिति भाव: । अतएव मम मतिर्बुद्धि चौर्य्येऽपि विषये, नित्य कार्य्याकार्य्यविचारिणी कर्त्तव्याकर्त्तव्य-विवेकशालिनी सती, स्थिता; सुतराञ्च तव कारणात् साहसं कुर्वतापि मया अत्यन्तविरुद्ध माचरितमेवेत्याशय: ।

अत्र प्रथमे पादे श्रौती उपमा, द्वितीये काञ्चन-यज्ञार्थद्रव्ययो: हरामीत्येकया क्रियया कर्म्मतयाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता, तृतीये धनार्थशब्दयो: पर्य्यायतया आपाततः पौनरुक्त्यप्रतीतावपि पर धनप्रयोजनीत्यर्थकतया पर्य्यवसानात् भिन्नाकारशब्दगतत्वाच्च

[ज] मदनिका । शर्विलक । तोमार चरित्र, पूर्व्वे खण्डित हय नाई । तो, तुमि आमार जन्य साहस करतः, अत्यन्त विरुद्ध कोन आचरण कर नाई त ? ।

शर्वि। मदनिके!

न खलु मम विषादः साहसेऽस्मिन् भयं वा
कथयसि हि किमर्थं तस्य साधोर्गुणांस्त्वम्?।
जनयति मम वेदं कुत्सितं कर्म्म लज्जां
नृपतिरिह शठानां माद्दशां किं नु कुर्य्यात्? ॥२०॥

(घ) वसन्त इति। उपयुक्तोत्तरदानात् प्रियतमप्रशंसनाच्चायं साधुवादः।

नेति। अस्मिन् साहसे चौरितद्रव्यस्य पुनः प्रत्यर्पणरूपे मनीषलकार्य्ये मम विषादः अवसादश्चरदौर्बल्यमिति यावत्, भयं वा, न खलु वर्त्तत इति शेषः। हि यतोहि, त्वं तस्य साधोश्चारुदत्तस्य, गुणान् परोपकारनिवृत्ति-परीपकारप्रवृत्तिप्रभृतिधर्म्मान्, किमर्थं कथयसि? तस्य तादृशगुणानां सर्वजनविदितया ममापि सर्वथैव विदितत्वात् नास्ति तव कथनापेक्षा; अतश्च स कथमपि ममोपकारं न करिष्यतीत्यवधारणात् मम विषादो नास्तीति भावः। किन्तु इदं कुत्सितं कर्म्म वा सर्वगर्हितं चौर्य्यकार्य्यमेव, "वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थे च समुच्चये" इति विश्वः। कर्त्तृ, मम लज्जां जनयति; तत्-समीपे गन्तुमिति भावः। ननु भयं कथं नास्तीत्याह—इह अस्मिन् अपराधे, नृपति-र्माद्दशां धूर्त्तानाम्, किं नु शासनं कुर्य्यात् कर्त्तुं शक्नुयात्? अपि तु किमपि नेत्यर्थः। नृपतिरादौ मां धर्त्तुमेव न शक्नुयात्, धरणे च प्रमाणोपन्यासनैपुण्येन निर्दोष एव प्रतिपादिती भवेयमिति नास्ति भयमिति भावः।

अत्र व्याख्याप्रदर्शितदिशा वाक्यार्थहेतुकाव्यलिङ्गहृदयस्य मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः। मालिनी वृत्तम् ॥२०॥

(घ) वसन्तसेना। साधु, मदनिका! साधु।

शर्विलक। मदनिका! এই সাহসের কার্য্যে, আমার মনের দুর্ব্বলতা বা ভয় হইতেছে না; সুতরাং তুমি কি জন্য সেই সাধুর গুণকীর্ত্তন করিতেছ। এই গর্হিত কার্য্যই, তাঁহার নিকটে যাইতে আমার লজ্জা

তথাপি নীতিবিরুদ্ধমেতৎ। অন্য উপায়শ্চিন্ত্যতাম্। (ঙ)

মদ। সো অঅং অবরো উবাঅো। (চ)

বসন্ত। কো ক্খু অবরো উবাঅো হুবিস্সদি। (ছ)

মদ। তস্স জ্জেব অজ্জস্স চারুঅ্স্স কেরঅো ভবিঅ, এদং অলঙ্কারঅং অজ্জাএ উবণেহি। (জ)

শর্বি। এবং কৃতে কিং ভবতি?।

মদ। তুমং দাব অচোরো, সো বি অজ্জো অরিণো, অজ্জাএ সকং অলঙ্কারঅং উবগদং ভোদি। (ঝ)

(চ) সোঽয়মপর উপায়:।

(ছ) কঃ খলু অপর উপায়ো ভবিষ্যতি।

(জ) তস্যৈব আর্য্যস্য সম্বন্ধী ভূত্বা, এতমলঙ্কারকমার্য্যায়া উপনয়।

(ঙ) নন্বেবং হ্যেতৎ লজ্জাসঙ্কীর্ণ বিহায় স্বয়মেবোপস্থায় প্রত্যর্পয়তামিত্যাহ তথাপীতি। এতৎ চৌরিতদ্রব্যস্য প্রত্যর্পণায় চৌরস্যৈব তৎস্বামিসমীপে গমনম্, নীতিবিরুদ্ধং চৌরসমাজব্যবহারবিরুদ্ধম্।

(জ) মদ ইতি। তস্যৈব আর্য্যস্য চারুদত্তস্য, সম্বন্ধী যৎকিঞ্চিদ্বন্ধুত্বাদিসম্বন্ধবান্। আর্য্যায়া বসন্তসেনায়াঃ সমীপে।

জন্মাইতেছে। রাজা এই অপরাধে আমার মত ধূর্ত্তদিগের কি করিতে পারেন?॥২০॥

(ঙ) তথাপি ইহা নীতিবিরুদ্ধ। অতএব অন্য উপায় চিন্তা কর।

(চ) মদনিকা। এই সেই আর একটী উপায়।

(ছ) বসন্তসেনা। অন্য উপায় কি হইবে?।

(জ) মদনিকা। তুমি সেই আর্য্য চারুদত্তের লোক হইয়া, এই অলঙ্কার আর্য্যা বসন্তসেনার নিকট লইয়া যাও।

শর্বিলক। এরূপ করিলে কি হইবে?।

शर्वि। ननु! अतिसाहसमेतत्। (ञ)

मद। अइ! उवणेहि। अण्णधा अदिसाहसं। (ट)

वसन्त। साहु, मदणिए! साहु। अभुजिस्सए विअ मन्तिदं। (ठ)

(ञ) त्वं तावदचौरः, सोऽपि आर्यः अनृणः, आर्यायाः स्वकः अलङ्कारः उपगतो भवति।

(ट) अयि! उपनय। अन्यथा अतिसाहसम्।

(ठ) साधु, मदनिके! साधु। अभुजिष्यायैव मन्त्रितम्।

(ञ) मद इति। सोऽपि आर्यः चारुदत्तः, अनृणः, न्यासस्य येन केनापि प्रकारेण पुनः स्वामिनीहस्त एव प्रत्यर्पणादिति भावः। स्वकः स्वकीयः। उपगतः प्राप्तः।

(ञ) शर्विलक इति। नन्विति सम्बोधने। "प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु" इत्यमरः। एतत्—तत्प्रकारेण वसन्तसेनायाः समर्पणम्, अतिसाहसं गुरुतरमनीचस्वकार्यम्, सर्वेषामेव मिथ्याव्यापाराणां प्रतिपादनप्रवृत्तेरिति भावः। तेनैतदपि न मारयामीति व्यज्यते।

(ट) मद इति। उपनय वसन्तसेनायाः समीपे एतमलङ्कारमिति शेषः। अन्यथा तस्याप्यकरणे, अतिसाहसं गुरुतरसाहसकार्यं स्यादिति शेषः; उभाभ्यामेव चारुदत्त-वसन्तसेनाभ्यां राजद्वारे तवाभियोगसम्भवादिति भावः।

(ठ) वसन्त इति। अभुजिष्यायैव दास्यै एव, मन्त्रितमुक्तं युक्तिर्दत्तेत्यर्थः। प्राप्तेन वर्वरकुपाया दास्या एवं युक्तिर्दातुमशक्यत्वादित्याशयः।

(ञ) शर्विलक। তুমি চোর হইলে না, চারুদত্তও অনৃণী হইলেন, বসন্তসেনাও নিজের অলঙ্কার পাইলেন।

(ञ) শর্বিলক। ওহে! এটা গুরুতর সাহসের কাজ।

(ट) মদনিকা। ওহে! বসন্তসেনার নিকটেই লইয়া যাও; না হইলেই গুরুতর সাহসের কাজ হইবে।

শর্বি। ময়াপ্তা মহতী বুদ্ধির্ভবতীমনুগচ্ছতা।
নিশায়াং নষ্টচন্দ্রায়াং দুর্লভো মার্গদর্শকঃ ॥২১॥

মদ। তেণ হি তুমং ইমস্সিং কামদেবগেহে মুহুত্তঅং চিট্ঠ, জাব অজ্জআএ তুহ আগমণং ণিবেদেমি। (ড)

শর্বি। এবং ভবতু।

মদ। উপসৃত্য। অজ্জএ! এসো ক্খু চারুদত্তস্স সআসাদো বম্হণো আঅদো। (ঢ)

(ড) তেন হি ত্বমস্মিন্ কামদেবগৃহে মুহূর্ত্তকং তিষ্ঠ, যাবদার্য্যায়ৈ তবাগমনং নিবেদয়ামি।

(ঢ) আর্য্যে! এষ খলু চারুদত্তস্য সকাশাৎ ব্রাহ্মণঃ আগতঃ।

ময়েতি। ভবতীং ত্বাম্, অনুগচ্ছতা কর্ত্তব্যবীধায় অনুসরতা ময়া, মহতী বুদ্ধিঃ আপ্তা প্রাপ্তা। তথা চ নষ্টঃ অস্তমিতত্বাদদর্শনং গতশ্চন্দ্রো যস্যাং তস্যামন্ধকারাচ্ছন্নায়ামিত্যর্থঃ, নিশায়াম্, মার্গদর্শকঃ পথিশ্রমাকুলস্য গন্তব্যপথপ্রদর্শকো জনো দুর্লভঃ। তথাহি অন্ধকারাচ্ছন্নায়াং নিশায়াং পথিশ্রান্তস্য গন্তব্যপথপ্রদর্শক ইব কর্ত্তব্যমূঢ়স্য মমেদানীং কর্ত্তব্যমুপদিশন্তী ত্বং পরমবন্ধুরসীত্যভিপ্রায়ঃ।

অত্র সামান্যেন বিশেষসমর্থনাদর্থান্তরন্যাসোঽলঙ্কারঃ ॥২১॥

(ঠ) বসন্তসেনা। সাধু, মদনিকা! সাধু, তুমি অদাসীর ন্যায় বলিয়াছ।

শর্ব্বিলক। তোমার অনুসরণ করিয়া আমি গুরুতর বুদ্ধি লাভ করিলাম। চন্দ্র অস্তমিত হইলে রাত্রিতে পথ-প্রদর্শক লোক দুর্লভ ॥২১॥

(ড) মদনিকা। তা হইলে, আমি আর্য্যা বসন্তসেনার নিকট যে পর্য্যন্ত তোমার আগমন নিবেদন করি, সে পর্য্যন্ত তুমি এই কামদেবগৃহে একটু কাল থাক।

শর্ব্বিলক। এইরূপই হউক।

वसन्त। हञ्जे! केरअं त्ति कधं तुमं जाणासि?। (ण)

मद। अज्जए! अत्तकेरअं पि ण जाणामि?। (त)

वसन्त। स्वगतं सशिरःकम्पं विहस्य। **जुज्जदि** प्रकाशम्। **पविसदु।** (थ)

मद। जं अज्जआ आणवेदि। उपगम्य। **पविसदु सव्विलओ।** (द)

(ण) हञ्जे! (तस्य) सम्बन्धीति कथं त्वं जानासि?।

(त) आर्ये! आत्मसम्बन्धिनमपि न जानामि?।

(थ) युज्यते। प्रविशतु।

(द) यदार्या आज्ञापयति। प्रविशतु सविलकः।

(ण) वसन्त इति। सम्बन्धी चारुदत्तसम्पर्कवान्।

(त) मद इति। आत्मसम्बन्धिनमपि आत्मीयमपि। भवत्याः प्रियतमसम्बन्धित्वेन भवत्या आत्मसम्बन्धित्वात् भवद्दास्या ममापि आत्मसम्बन्धित्वमस्मिन्निति भावः।

(थ) वसन्त इति। शिरःकम्पेन अनुमोदनसूचकमस्तककम्पनेन सहेति सशिरःकम्पम्। युज्यते अस्मिन् जने तवात्मसम्बन्धित्वमिति शेषः, आत्मन एव प्रियतमत्वादिति भावः। पूर्वं मदनिकया वसन्तसेनायाः प्रियतमसम्बन्धित्वेनात्मसम्बन्धित्वमुक्तम्, इदानीं वसन्तसेनया तु तत्प्रियतमत्वेनैव तदात्मसम्बन्धित्वं प्रतिपादितमिति बोध्यम्।

(द) मदनिका। (वसन्तसेनार निकट उपस्थित हइया) आर्य्ये! चारुदत्तेर निकट हइते एই একটী ব্রাহ্মণ আসিয়াছেন।

(ण) বসন্তসেনা। ওলো! চারুদত্তের ইহা তুমি কি করিয়া জানিলে?।

(ত) মদনিকা। আর্য্যে! নিজের লোককেও জানি না?।

(থ) বসন্তসেনা। (মস্তককম্পনের সহিত হাস্য করিয়া স্বগত) সঙ্গত বটে। (প্রকাশ্যে) প্রবেশ করুন।

शर्वि। उपसृत्य सवैलक्ष्यम्। स्वस्ति भवत्यै। (ध)

वसन्त। अज्ज! वन्दामि। उवविसदु अज्जो। (न)

शर्वि। सार्थवाहस्त्वां विज्ञापयति—जर्जरत्वाद्गृहस्य दूरक्ष्यमिदं भाण्डम्, तद्गृह्यताम्। इति मदनिकायाः समर्प्य प्रस्थितः। (प)

(न) आर्य्ये! वन्दे। उपविशतु आर्य्यः।

अतएवोक्तमदनिकावाक्यं दर्पणोक्तचतुर्थपताकास्थानम्। तथा च साहित्यदर्पणे—

"ह्यर्थौ वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः।
प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम्॥"

अत्र च मदनिकाशर्विलकपरिणयरूपप्रधानार्थान्तराक्षेप उन्नेयः, परिणेतृत्वे नैव शर्विलकस्य मदनिकाया आत्मसम्बन्धित्वसम्भवात्।

(ध) शर्वि इति। वैलक्ष्येण लज्जासङ्कोचेन सहेति सवैलक्ष्यम्। लज्जासङ्कोचस्तु आत्मनश्चौरत्वादिति बोध्यम्। भवत्यै स्वस्ति मङ्गलं भवत्विति शेषः।

"स्वस्त्याशीः क्षेमपृष्टादौ" इत्यमरः। भवत्यै इति "नमःस्वस्ति—" इत्यादिना चतुर्थी।

(प) शर्वि इति। सार्थवाहो वणिक्, स च प्रकरणाद्यारुदत्तः। अत्र निरूपदसार्थवाहशब्दप्रयोगात् चारुदत्तेन सहात्मनः सखित्वेन समानस्थानवर्त्तित्वं सूचितम्, न पुनरनुचरत्वमित्यवधेयम्। गृहस्य जर्जरत्वात् पुरातनतया जीर्णत्वात्, इदं भाण्डं सुवर्णभूषणम्, दुःखेन रक्ष्यत इति दूरक्ष्यं सर्व्वदा सतर्कभावेन रक्षणीयतया कार्य्यान्तरव्याकुलानामस्माकं क्लेशेन रक्षणीयमित्यर्थः। स्वामिन्या वसनभूषणादिकं दास्ये व रक्षतीति

(प) मदनिका। आर्य्या यांहा आदेश करेन। (निकटे याईया) शर्विलक प्रवेश करुन।

(ध) शर्विलक। (निकटे उपस्थित हईया सलज्जभावे) आपनार मङ्गल हउक।

(न) वसन्तसेना। आर्य्य! प्रणाम करि। आपनि उपवेशन करुन।

वसन्त। अज्ज! ममावि दाव पडिसन्देसं तहिं अज्जो णीदु। (फ)

शर्वि। स्वगतम्। कस्तत्र यास्यति? प्रकाशम्। कः प्रतिसन्देशः?। (ब)

वसन्त। पडिच्छदु अज्जो मदणिअं। (भ)

(फ) आर्य्य! ममापि तावत् प्रतिसन्देशं तत्रार्य्यो नयतु।

(भ) प्रतीच्छतु आर्य्यो मदनिकाम्।

मदनिकायाः समीपे समर्पणम्। तेन च वसन्तसेनाया धनिलगौरवातिशयो दर्शित इति बोध्यम्। प्रस्थितः प्रस्थातुमुद्यतः।

(फ) वसन्त इति। आर्य्यो भवान्। तस्मिन् चारुदत्तसमीपे। प्रतिसन्देशं प्रतिवाचिकम्।

(ब) शर्वि इति। कस्तत्र यास्यति? कोऽपि नेत्यर्थः; लज्जावशादनावश्यकत्वाच्चेति भावः।

(भ) वसन्त इति। प्रतीच्छतु गृह्णातु। अयञ्च प्रतियहस्तान्तरसर्जं वक्तव्यः, स एव च मे प्रतिसन्देश इति भावः।

(प) शर्विलक। वणিক্ (চারুদত্ত) আপনাকে জানাইতেছেন—"আমার বাড়ী জীর্ণ বলিয়া, এই অলঙ্কার রক্ষা করা কষ্ট, তা' গ্রহণ করুন।" (এই বলিয়া মদনিকার হস্তে অলঙ্কার অর্পণ করিয়া প্রস্থান করিবার উদ্‌যোগ করিল।)

(ফ) বসন্তসেনা। আর্য্য! আপনি সেখানে আমারও প্রত্যুত্তর নিয়া যা'ন।

(ব) শর্ব্বিলক। (স্বগত) কে সেখানে যাইবে?। (প্রকাশ্যে) কি প্রত্যুত্তর?।

(ভ) বসন্তসেনা। আপনি মদনিকাকে গ্রহণ করুন।

शर्वि। भवति! न खल्ववगच्छामि। (म)

वसन्त। अहं अवगच्छामि। (य)

शर्वि। कथमिव?।

वसन्त। अहं अज्जचारुदत्तेण भणिदा—"जो इमं अलङ्कारअं समप्पइस्सदि, तस्स तुए मदणिआ दादव्वा।" ता सो ज्जेव एदं दे देदित्ति एव्वं अज्जेण अवगच्छिदव्वं। (र)

शर्वि। स्वगतम्। अये! विज्ञातोऽहमनया। प्रकाशम्। साधु, आर्य्यचारुदत्त! साधु। (ल)

(य) अहमवगच्छामि।

(र) अहमार्य्यचारुदत्तेन भणिता—"य इममलङ्कारकं समर्पयिष्यति, तस्य त्वया मदनिका दातव्या"। तत् स एव एतां ते ददातीति। एवमार्य्येण अवगन्तव्यम्।

(म) शर्वि इति। न खल्ववगच्छामि भवत्या वाक्यार्थमिति शेषः। प्रार्थनाया-मकृतायामपि अप्रासङ्गिकत्वाय दानप्रस्तावं मां विस्मापयतीति भावः।

(य) वसन्त इति। सौल्लुण्ठनोक्तिरियम्।

(र) वसन्त इति। एतां मदनिकाम्। आर्य्येण भवता।

(ल) शर्वि इति। विज्ञातो मदनिकाप्रार्थितेनावगतः। कथमन्यथा ईदृश-मसम्भवमुपन्यस्येदित्याशयः।

(म) शर्विलक। আমি আপনার কথার অর্থ বুঝিতেছি না।

(য) বসন্তসেনা। আমি বুঝিতেছি।

শর্ব্বিলক। কি রকম?।

(র) বসন্তসেনা। আর্য্য চারুদত্ত আমাকে বলিয়াছেন যে—"এই অলঙ্কার যে নিয়া দিবে, তাহার হস্তে তুমি মদনিকাকে দান করিবে।" তা' তিনিই ইহাকে দান করিতেছেন, ইহা আপনি জানিবেন।

गुणेष्वेव हि कर्त्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा।
गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः ॥२२॥

अपि च।

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्य्यो न किञ्चिदप्राप्यतमं गुणानाम्।
गुणप्रकर्षादुडुपेन शम्भोरलङ्घ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम् ॥२३॥

गुणेष्विति। पुरुषैः सदा गुणेष्वेव हि दयौदार्य्यादिगुणार्जनेष्वेव, प्रयत्नः कर्त्तव्यः; न पुनर्धनार्जनादिष्विति भावः। कुत इत्याह—गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि जनः, अगुणैर्दयौदार्य्यादिगुणविहीनैः ईश्वरैर्धनिभिः, न समस्तुल्यः, अपि तु अधिक एवेत्यर्थः; निर्गुणधनिभिर्जगति साधारणप्रयोजनाभावादिति भावः।

अत्र गुणयुक्तदरिद्रसामान्यात् चारुदत्तरूपगुणयुक्तदरिद्रविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, परार्द्धार्थरूपकारणेन पूर्वार्द्धार्थरूपकार्य्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासस्य; अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। "यः कौमारहरः स एव हि वरः—" इत्यादिवत् 'एव-हि' शब्दद्वयमेव अत्यन्तनियमं सूचयतीति न द्विशब्दोपादानान्निरर्थकत्वदोषः ॥२२॥

उक्तप्रायमेवार्थं किञ्चिद्विशेषप्रतिपादनाय पुनराह गुणेष्विति। पुरुषेण गुणेषु दयौदार्य्यादिगुणार्जनेषु, यत्नः कार्य्यः कर्त्तव्यः। कथमेतदित्याह—गुणानां सताम्, किञ्चिदपि वस्तु, न अप्राप्यतमम् अपि तु सर्वमेव प्राप्यमित्यर्थः। कुत एतदित्याह—उडुपेन नक्षत्रपतिना चन्द्रेण, गुणप्रकर्षात् आत्मनः सौन्दर्य्यशीतलत्वादिगुणातिरेकात्, अलङ्घ्यम् अन्यैर्लङ्घयितुमारोढुमशक्यमपि, शम्भोर्महादेवस्य उत्तमाङ्गं मस्तकम्, उल्लङ्घितमारूढम्।

अत्रापि प्रथमचरणार्थरूपकार्य्यस्य द्वितीयचरणार्थरूपकारणेन समर्थनादेकोऽर्थान्तर-

(ल) शर्विलक। (स्वगत) ও! ইনি আমাকে জানিয়াছেন। (প্রকাশ্যে) সাধু, আর্য্য চারুদত্ত! সাধু।

মানুষ, গুণোপার্জ্জন করিবার জন্য সর্ব্বদা চেষ্টা করিবে। কারণ, গুণবান্ দরিদ্রও, নির্গুণ ধনীদিগের সমান নহে ॥২২॥

আরও, মানুষ, গুণোপার্জ্জন করিবার জন্য চেষ্টা করিবে। কারণ,

वसन्त । को एत्थ पवहणिओ । [व]

प्रविश्य सप्रवहणश्चेटः । **अज्जए ! सज्जं पवहणं । [श]**

वसन्त । हञ्जे मदणिए ! सुदिट्ठं मं करेहि । दिस्सामि । आरुह पवहणं । सुमरेसि मं । [ष]

(व) कोऽत्र प्रवहणिकः ? ।

(श) आर्य्ये ! सज्जं प्रवहणम् ।

(ष) हञ्जे मदनिके ! सुदृष्टां मां कुरु । दृश्यासि । आरोह प्रवहणम् । स्मरसि माम् ।

न्यासः, द्वितीयचरणार्थरूपसामान्यस्य द्वितीयार्द्धार्थरूपविशेषेण समर्थनादपरीऽर्थान्तरन्यासस्य, अनयोरपि पूर्ववत् सङ्करः ।

अनयोः पुष्पं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्, "पुष्पं विशेषवचनं मतम्" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

"नक्षत्रमस्त्रं भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम्" "उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्द्धा मस्तकोऽस्त्रियाम्" इति च अमरः ।

उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥२३॥

(श) प्रविश्येति । प्रोच्यते भारोऽनेनेति प्रवहणं गोशकटं तेन सहेति सप्रवहणः यद्वा प्रवहणं सज्जीकृत्येत्यर्थः, चेटो गोशकटचालयिता दासः । सज्जं प्रस्तुतम् ।

(ष) वसन्त इति । सुदृष्टां प्रफुल्लचित्ततया शोभनदृष्टिविषयीभूताम् । यत् इतः परं न कथमपि ते दृष्टिविषयीभविष्यामीति भावः । दृश्यासि अर्विलकायेति शेषः ।

গুণের অপ্রাপ্য কিছুই নাই। চন্দ্র, গুণাধিক্যবশতই অন্যের অলঙ্ঘনীয় মহাদেবের মস্তক লঙ্ঘন করিয়াছেন ॥২৩॥

(ব) বসন্তসেনা। এখানে গোশকটচালক কে আছ ?।

(শ) (গোশকটের সহিত প্রবেশ করিয়া) ভৃত্য। আর্য্যে ! শকট প্রস্তুত।

मद। रुदती। परिच्चत्तम्हि अज्जआए। इति पादयोः पतति। (स)

वसन्त। सम्प्रदं तुमं ज्जेव वन्दणीआ संवुत्ता। ता गच्छ, आरुह पवहणं। सुमरेसि मं। (ह)

शर्वि। स्वस्ति भवत्यै। मदनिके!

सुदृष्टः क्रियतामेष शिरसा वन्द्यतां जनः।
यत्र ते दुर्लभं प्राप्तं बधूशब्दावगुण्ठनम् ॥२४॥

(स) परित्यक्तास्मि आर्य्यया।

(ह) साम्प्रतं त्वमेव वन्दनीया संवृत्ता। तद्गच्छ, आरोह प्रवहणम्। स्मरसि माम्।

एतेन मदनिका वसन्तसेनायाः क्रीतदासी आसीदिति प्रतीयते। स्मरसीति भविष्यत्-सामीप्ये वर्त्तमाना; स्मरिष्यसीत्यर्थः।

(स) मद इति। पादयोः पतति, प्रस्थानकालीनवन्दनार्थमित्याशयः।

(ह) वसन्त इति। त्वं वन्दनीया, ब्राह्मणपरिग्रहीतत्वादित्यभिप्रायः।

सुदृष्ट इति। एष वसन्तसेनारूपी जनः, सुदृष्टः प्रीतिप्रफुल्लनेत्रेण शुभनिरीक्षितः क्रियताम्, एवं शिरसा वन्द्यतां प्रस्थानकालिनी नमस्कारः क्रियताम्। यत्र जने अनुग्रहेण त्वामेवं ददाने सतीत्यर्थः, दुर्लभं साधारणस्त्रिया प्रायेण लब्धुमशक्यम्, बधूशब्द एव अवगुण्ठनं सकामपुरुषान्तरदृष्टिनिवारकत्वादावरणम्, ते तव उपरि, प्राप्तमुपस्थितम्। यः खलु वसुप्रकरोति, काम्यं न सुदृष्टं शिरसा वन्दितञ्च करोतीति भावः।

(ष) वसन्तसेना। मदनिका! आमार प्रति शुभदृष्टि कर। तुमि प्रदत्त हइले। एखन गाड़ीते उठ। आमाके स्मरण करिओ।

(स) मदनिका। (काँदिते काँदिते) आपनि आमाके परित्याग करिलेन। (एই बलिया पायेर उपर पड़िल।)

(ह) वसन्तसेना। एखन तुमिই वन्दनीय हইयाछ। ता याও, गाड़ीते उठ। आमाके स्मरण करिओ।

शर्विलक। आपनार मङ्गल हউक। मदनिका!।

ইতি মদনিকয়া সহ প্রবহণমারুহ্য গন্তুং প্রবৃত্তঃ।

নেপথ্যে। কঃ কোঽত্র ভোঃ!। রাষ্ট্রিয়ঃ সমাজ্ঞাপয়তি—"এষ খলু আর্য্যকো গোপালদারকো রাজা ভবিষ্যতী"তি সিদ্ধাদেশপ্রত্যয়-পরিত্রস্তেন পালকেন রাজ্ঞা ঘোষাদানীয় ঘোরে বন্ধনাগারে বদ্ধঃ। ততঃ স্বেষু স্বেষু স্থানেষু অপ্রমত্তৈর্ভবদ্ভির্ভবিতব্যম্। (ক্ষ)

অত্র পূর্ব্বার্দ্ধে প্রতি পরার্দ্ধবাক্যার্থস্য হেতুতয়া বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ নিরঙ্গ কেবলরূপকঞ্চ, অনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। তথা 'দদানি' ইত্যেবং যৎকিঞ্চিৎ-পদস্য অনুক্তত্বয়া ন্যূনপদত্বদোষঃ; স চ 'যস্মাৎ্ত দুর্লভ ঘাতম্' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ॥২৪॥

(ক্ষ) নেপথ্য ইতি। রাষ্ট্রিয়ো রাষ্ট্রপাল উপরিতনরক্ষিপুরুষঃ। আর্য্যকঃ সজ্জনঃ। সংজ্ঞায়াং কপ্রত্যয়ঃ। "মহাকুলকুলীনার্য্যসভ্যসজ্জনসাধবঃ" ইত্যমরঃ। গোপালদারকো গোপসুতঃ। সিদ্ধাদেশ সিদ্ধপুরুষবাক্যে যঃ প্রত্যয়ো বিশ্বাসস্তেন পরিত্রস্তো নিতান্তভীতস্তেন, পালকেন পালকাখ্যেন। ঘোষাৎ্ আভীরপল্লীতঃ। "ঘোষ আভীরপল্লী স্যাৎ্" ইত্যমরঃ। ভবদ্ভিরঘলনরক্ষিপুরুষৈঃ, অপ্রমত্তৈঃ সাবধানৈঃ। যথায়মার্য্যকো নাপসর্ত্তুমর্হতীতি ভাবঃ।

অত্রচ সন্দর্শয়তি চূলিকা নাম অর্থোপক্ষেপকঃ। যথা সাহিত্যদর্পণে—

"অন্তর্জবনিকাসস্থৈঃ সূচনার্থস্য চূলিকা।"

এই ব্যক্তির প্রতি শুভদৃষ্টি কর এবং মস্তকদ্বারা ইহাকে প্রণাম কর। যিনি অনুগ্রহ করিয়া দান করিলে, তুমি দুর্লভ বধূশব্দের আবরণ পাইয়াছ॥২৪॥

(এই বলিয়া মদনিকার সহিত গাড়ীতে উঠিয়া যাইতে লাগিল)

(ক্ষ) নেপথ্যে। এখানে কে কে আছ হে। রক্ষিসেনাপতি আদেশ করিতেছেন—"আর্য্যকনামে এই গোপবালক রাজা হইবে" কোন সিদ্ধপুরুষের এইরূপবাক্যে বিশ্বাসবশতঃ ভীত হইয়া, রাজা পালক, গোপপল্লী হইতে তাহাকে আনিয়া ভয়ঙ্কর কারাগারে আবদ্ধ করিয়াছেন। সুতরাং তোমরা স্ব স্ব স্থানে সাবধান হইয়া থাকিবে।

शर्वि । आकर्ण्य । कथं राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्य्यको मे बद्धः । कलत्रवांश्चास्मि संवृत्तः । आः, कष्टम् । अथवा—(क)

इयमिदमतीव लोके प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च ।
सम्प्रति तु सुन्दरीणां शतादपि सुहृद्विशिष्टतमः ॥२५॥

भवतु, अवतरामि । इत्यवतरति ।

तथाविरोधी नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्, "विरोधी व्यसनप्राप्तिः" इति तदीयलक्षणात् ।

(क) शर्वि इति । कलत्रवान् सद्यःपरिगृहीतस्त्रीसङ्गिकः । उभयोरेवाहश्चरणीयतया कं परित्यज्य कं रक्षितुं यामीत्यतः कष्टमित्याशयः ।

अव तापनं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

"उपायदर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ।"

इयमिति । सुहृच्च वनिता च इदं इयं वस्तुयुगलम्, लोके नराणामतीव प्रियम्, तु किन्तु, सम्प्रति कारायां बन्धनकाले, सुन्दरीणां वनितानां शतादपि, सुहृद्विशिष्टतमः पर्य्यवेक्षणीयत्वे उत्कृष्टतमः । तथा च स्वस्यां वनितामुपेक्ष्यापि विपन्नः सुहृत् सर्वथैवेदानीं मया पर्य्यवेक्षणीय इति भावः ।

अव पूर्वार्द्धे प्रस्तुतयोरेव सुहृद्वनितयोः प्रियत्वरूपैकगुणसम्बन्धात् तुल्ययोगिता, परार्द्धे च वनितापेक्षता सुहृद आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकः ; अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा वनितेति प्रक्रम्य सुन्दरीणामित्यभिधानात् प्रकृतिविषयौ भङ्गप्रक्रमतादोषः, स तु 'सम्प्रति तु हन्त तासाम्' इति पाठेन परिहार्य्यः ।

आर्य्या जातिः ॥२५॥

(क) शर्विलक । (শুনিয়া) কি রাজা পালক, আমার প্রিয়সুহৃৎ আর্য্যককে আবদ্ধ করিয়াছেন !। হায় কি কষ্ট !। অথবা—

জগতে, সুহৃৎ ও ভার্য্যা এই দুইটী বস্তুই, মানুষের অত্যন্ত প্রিয়। কিন্তু এখন শত সুন্দরী ভার্য্যা হইতেও সুহৃৎ অত্যন্ত অধিক ।২৫॥

হউক, আমি অবতরণ করি। (এই বলিয়া গাড়ী হইতে নামিল।)

मद। साञ्जलिं बद्ध्वा। एव्वं णेदं। ता परं णेदु मं अज्जउत्तो समीवं गुरुअणाणं। (ख)

शर्वि। साधु, प्रिये! साधु। अस्माच्चित्तसदृशमभिहितम्। चेटमुद्दिश्य। भद्र! जानीषे रेभिलस्य सार्थवाहस्य उदवसितम्? (ग)

चेटः। अधइं। (घ)

शर्वि। तत्र प्रापय प्रियाम्।

चेटः। जं अज्जो आणवेदि। (ङ)

(ख) एवमेतत्। तत्परं नयतु मामार्य्यपुत्रः समीपं गुरुजनानाम्।

(घ) अथकिम्।

(ङ) यदार्य्य आज्ञापयति।

(ख) मद इति। एवमेतत् त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेवेत्यर्थः। तत् तस्मात्, परम् अपरम्, गुरुजनानां समीपम्। वसन्तसेनाया दास्यान्मुक्ततया पुनस्तद्गमनं नौचितमिति भावः।

(ग) शर्वि इति। अस्माकं चित्तसदृशं चित्तस्यानुरूपम्। मयापीदानीमेतदेव चिन्तितमित्याशयः। रेभिलस्य तदाख्यस्य, सार्थवाहस्य वणिजः, उदवसितं गृहम्, जानीषे परिचिनोषि किमिति काकुः।

(খ) মদনিকা। (অঞ্জলি বন্ধন করিয়া, অশ্রুপাতের সহিত) ইহা এইরূপ বটে। তবে আমাকে অন্য গুরুজনের নিকট নিন্।

(গ) শর্ব্বিলক। ভাল, প্রিয়ে! ভাল। তুমি আমার অভিপ্রায়ের অনুরূপই বলিয়াছ। (শকটচালকের প্রতি) ভদ্র! তুমি রেভিল-নামক বণিকের বাড়ী চেন?।

(ঘ) শকটচালক। হাঁ।

শর্ব্বিলক। সেইখানে প্রিয়াকে লইয়া যাও।

(ঙ) শকটচালক। আপনি যাহা আদেশ করেন।

मद। जधा अज्जउत्तो भणादि। अप्पमत्तेण दाव अज्ज-उत्तेण होदव्वं। इति निष्क्रान्ता। (च)

शर्वि। अहमिदानीम्—

ज्ञातीन् विटान् स्वभुजविक्रमलब्धवर्णान्
राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान्।
उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय
यौगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥२६॥

(च) यथा आर्य्यपुत्रो भणति, अप्रमत्तेन तावदार्य्यपुत्रेण भवितव्यम्।

(च) मद इति। यथा आर्य्यपुत्रो भणति, तथात्वे इति शेषः। अप्रमत्तेन आत्मरक्षायां सावधानेन। अन्यथा राज्ञो विरोधित्वेन विपदाशङ्केति भावः।

ज्ञातीनिति। उदयनस्य राज्ञो वत्सराजस्य परिमोक्षणाय, यौगन्धरायणस्तदाख्यस्तदीय मन्त्रीव, अहमिदानीम्, सुहृदो मित्रस्य आर्य्यकस्य, परिमोक्षणाय, ज्ञातीन् राज्ञो दायादान्, विटान् "विटस्तु धूर्त्तः" इत्यादिदर्पणादिलक्षितान् सुचतुरान् जनान्, स्वभुजविक्रमे आत्मबाहुबलप्रकाशे लब्धवर्णा विचक्षणा वीरा इत्यर्थस्तान्, तथा राजापमानेन राजकर्त्तृ-कापमानेन कुपितान् नरेन्द्रभृत्यान् तस्यैव राज्ञः अमात्यांश्च, उत्तेजयामि राज्ञो विरुद्धत्वे उत्साहयामि। तथा सति राज्ञो ध्वंसेन बन्धोरार्य्यकस्य मुक्तिर्भविष्यतीति भावः।

अत्र उत्तेजयामीत्येकया क्रियया अपस्तुतानामेव ज्ञात्यादीनां कर्म्मतया अभिसम्बन्धात्

(च) মদনিকা। আর্য্যপুত্র! আপনি যেরূপ বলিলেন, তাহাতে আপনি সর্ব্বদাই সাবধান হইবেন। (ইহার পর চলিয়া গেল।)

শর্ব্বিলক। পূর্ব্বে বৎসরাজ উদয়নের মুক্তির নিমিত্ত, তদীয় মন্ত্রী যৌগন্ধরায়ণের ন্যায় আমি এখন বন্ধু আর্য্যকের মুক্তির জন্য, রাজা পালকের জ্ঞাতিবর্গকে, চতুর লোকসকলকে, আত্ম-বাহু-বলপ্রকাশে বিচক্ষণ বীরগণকে এবং রাজকর্ত্তৃক অপমানবশতঃ ক্রুদ্ধ রাজকর্ম্মচারীদিগকে (রাজার বিরুদ্ধে) উত্তেজিত করিব ॥২৬॥

अपि च । प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं
रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कैः ।
सरभसमभिपत्य मोचयामि
स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कबिम्बम् ॥२७॥

इति निष्क्रान्तः ।

तुल्ययोगितालङ्कारः यौती उपमा च ; अनयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । तथा राजेति प्रक्रम्य नरेन्द्रेत्यभिधानात् प्रकृतिविषयौ भग्नप्रक्रमतादोषः, एवं यौगन्धरायण उत्तेजयामास अहन्तु उत्तेजयामीति पुरुषभेदात् कालभेदाच्च अपरोऽपि भग्नप्रक्रमतादोषः ; किन्तु 'नरेन्द्रभृत्यान्' इत्यत्र 'तदीयभृत्यान्' इति पाठे 'उत्तेजयन् हि फलवान् सुहृदो विमुक्त्यै' इति पाठे च तन्निरासः । न च तथात्वेऽपि यौगन्धरायणः फलवानभवत् अहन्तु फलवान् भविष्यामीति पुनः पुरुषभेदात् कालभेदाच्च भग्नप्रक्रमतायास्तादवस्थ्यमेव ; प्रत्युत न्यूनपदतादोषश्चेति वाच्यम्, अनभिहितपदवैषम्ये भग्नप्रक्रमताया अनुपपत्तेः भयत्वादीनामध्याहारे न्यूनपदतायाः वामनादिभिरनङ्गीकृतत्वाच्च ।

चन्द्रसेनो नाम उज्जयिनीराजो वत्सराजमुदयनं केनापि कारणेन कारागारे बद्धवान् । वत्सराजमन्त्री यौगन्धरायणस्तु चन्द्रसेनस्य ज्ञात्यादीनुत्तेज्य वत्सराजमुद्धारयामासेति कथासरित्सागरोपाख्यानमत्र द्रष्टव्यम् ।

"लम्बवर्णो विचक्षणः" इत्यमरः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२६॥

प्रियेति । आहिता धृता आत्मशङ्का आर्य्यकादात्मविषयातङ्की यैस्तैः, असाधुभिः रिपुभिः पालकादिभिः, कारणस्याभावः अकारणं तस्मिन् सत्यपि, गृहीतं कारायामाबद्धम्, अतएव राहुमुखे शशाङ्कबिम्बमिव तत्र व स्थितम्, प्रियसुहृदमार्य्यकम्, सरभसं सवेगम्, अभिपत्य उपस्थाय मोचयामि ।

अत्र यौती समासगतोपमालङ्कारः । अध्यवसायी नाम नाट्यालङ्कारश्च ; "प्रतिज्ञाध्यवसायकः" इति दर्पणलक्षणात् ।

"रभसो वेगहर्षयोः" इति विश्वः । पुष्पितायां वृत्तम् ॥२७॥

आरओ, आशङ्कित दुरात्मा शत्रुगण, प्रियसुहृद आर्य्यकके अकारणे

प्रविश्य चेटी। अज्जए! दिट्ठिआ वड्ढसि। अज्जचारुदत्तस्स सआसादो वम्हणो आअदो। (छ)

वसन्त। अहो! रमणीअदा अज्ज दिवसस्स। ता हञ्जे! सादरं वन्धुलेण समं पवेसेहि णं। (ज)

चेटी। जं अज्जआ आणवेदि। इति निष्क्रान्ता। (झ)

(छ) आर्य्ये! दिष्ट्या वर्द्धसे। आर्य्यचारुदत्तस्य सकाशात् ब्राह्मण आगतः।

(ज) अहो! रमणीयता अद्य दिवसस्य। तत् हञ्जे! सादरं बन्धुलेन समं प्रवेशय एनम्।

(झ) यदार्य्या आज्ञापयति।

(ज) वसन्त इति। बन्धुलेन "परगृहललिताः—" इत्यादिवक्ष्यमाणजातीयेन पुरुषविशेषसमूहेन। एनं ब्राह्मणम्।

कারাগারে আবদ্ধ করিয়াছে; তিনি এখন রাহুমুখে চন্দ্রমণ্ডলের ন্যায় সেখানে অবস্থান করিতেছেন। সুতরাং আমি বেগে উপস্থিত হইয়া তাঁহাকে মুক্ত করিব ॥২৭॥

(এই বলিয়া চলিয়া গেল।)

(ছ) (প্রবেশ করিয়া) দাসী। আর্য্যে! ভাগ্যবশতঃ আপনি উন্নতিলাভ করিয়াছেন। আর্য্য চারুদত্তের নিকট হইতে একটী ব্রাহ্মণ আসিয়াছে।

(জ) বসন্তসেনা। ওহে! অদ্যকার দিনের বড়ই রমণীয়তা দেখিতেছি। অতএব ঝি! বন্ধুলগণের সহিত তাঁহাকে সাদরে প্রবেশ করাও।

(ঝ) দাসী। আপনি যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল।)

विदूषकी बन्धुलेन सह प्रविशति ।

विदू । हीही भो ! तवच्चरणकिलेसविणिज्जिदेण रक्खसराआ रावणो पुप्फकेण विमाणेण गच्छदि ; अहं उण बम्हणो अकिदतवच्चरणकिलेसो वि णरणारीजणेण (१) गच्छामि ! (अ)

चेटी । पेक्खदु अज्जो अम्हकेरकं गेहदुआरं । (ट)

विदू । अवलोक्य सविस्मयम् । अहो ! सलिल-सित्त-मज्जिद-किद-हरिदोवलेवणस्स, विविह-सुअन्धि-(२) कुसुमोवहार-चित्त-

(अ) हीही भोः ! तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन राक्षसराजो रावणः पुष्पकेण विमानेन गच्छति ; अहं पुनर्ब्राह्मणोऽकृततपश्चरणक्लेशोऽपि नरनारीजनेन गच्छामि ।

(ट) प्रेष्यतामार्य्यः अस्मदीयं गृहद्वारम् ।

(ठ) अहो ! सलिल-सिक्त-मार्जित-कृत-हरितोपलेपनस्य, विविध-सुगन्धिकुसुमोप-

(अ) विदू इति । 'हीही' इत्यनेकमेव हर्षद्योतकमव्ययम् । तथा च मेदिनी—"हीहीशब्दो विस्मयहासयोः ।" तपश्चरणक्लेशेन विनिर्जितं विनिर्जित्य कुबेरादानीतं तेन । गच्छतीति अध्याहर्त्तव्यक्रियापदयोगे वर्त्तमाना । नरयुक्तो नारीजनस्तेन पुष्पकारूढेनेवेति भावः । अहो मम सौभाग्यमिति भावः ।

(ठ) विदू इति । अत्र षष्ठ्यन्तपदानि वसन्तसेनाभवनद्वारस्येति वक्ष्यमाणस्य

बन्धुलगणेर सहित विदूषकेर प्रवेश ।

(ঞ) विदूषक । वेश् वेश् । राक्षसराज रावण, तपस्या करार क्लेशे निर्जित पुष्पकविमाने गमन करितेन ; आर (गरीब) ब्राह्मण आमि, तपस्या करार क्लेश ना करियाओ, नर-नारीगणेर सङ्गे गमन करितेछि ।

(ट) दासी । आर्य्य ! आपनि आमादेर गृहद्वार दर्शन करुन ।

(१) णअरणारीजणेण···। (२)···सुअन्ध···।

लिखिद-भूमिभाअस्स, गअणतलालोअण-कौदूहल-दूरुस्सामिद-सीसस्स, दोलाअमाणावलम्बिदैरावण-हत्थब्भमाइद-मल्लिआदाम-गुणालङ्किदस्स, समुच्छिद-दन्तिदन्ततोरणाव-भासिदस्स, महा-

हार-चित्रलिखितभूमिभागस्य, गगनतलालोकन-कौतूहलदूरोन्नमितशीर्षस्य, दोलायमानावलम्बितैरावण-हस्त-भ्रमायित-मल्लिकादामगुणालङ्कृतस्य, समुच्छित-दन्तिदन्त-तोरणाव-विशेषणानि। आदौ सलिलेन सिक्तं धौतम् अनन्तरञ्च मार्जितं कृतं हरितेन हरिद्वर्ण-रञ्जनद्रव्येण उपलेपनं यस्य तच्च तस्य। क्रमात् द्वयोर्द्वयोः पदयोः कर्म्मधारयः।

विविधानां सुगन्धिकुसुमानामुपहारैः सुन्दरभावेन विन्यासैः चित्रे लिखित इव आलिख्यपटे चित्रित इव भूमिभागो यत्र तस्य।

गगनतलस्य आलोकनाय यत् कौतूहलं तेन दूरे अत्युच्चं उन्नमितमुन्नीलितं शीर्षं मस्तकं येन तस्य, तस्येत्यर्थः। अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षालङ्कारः।

दोलायमानो वायुवेगेन सञ्चलितः अवलम्बितः नीचैः लम्बितः तथा ऐरावणहस्तस्य भ्रमो यस्मिन् स इव आचरित इति ऐरावणहस्तभ्रमायितः ऐरावतहस्तिनः शुण्डाभ्रमजनक इत्यर्थः, यो मल्लिकादामगुणो मल्लिकाकुसुममालासूत्रं तेन अलङ्कृतस्य भूषितस्य।

समुच्छ्रितेन अत्युन्नतेन दन्तिदन्ततोरणेन हस्तिदन्तनिर्म्मितेन तोरणेन अवभासितस्य शोभितस्य।

(ঠ) বিদূষক। (দর্শন করিয়া বিস্ময়ের সহিত) কি আশ্চর্য্য! বসন্তসেনার ভবনদ্বারের কি অদ্ভুত সৌন্দর্য্য! এখানে প্রথমে জলদ্বারা ধৌত করিয়াছে এবং মার্জন করিয়াছে, পরে হরিদ্বর্ণ রঞ্জকদ্রব্য লেপন করিয়াছে, নানাবিধ সুগন্ধি পুষ্প সুন্দরভাবে বিন্যস্ত করায়, ইহার ভূমি-ভাগ যেন চিত্রপটে চিত্রিত করিয়া রাখা হইয়াছে। আকাশতলদর্শন করিবার কৌতুকবশতঃ, মস্তক যেন অতিদূরে উত্তোলন করিয়াছে। বায়ুবেগে আন্দোলিত, অধোলম্বিত এবং ঐরাবতহস্তীর শুণ্ডের ভ্রমজনক মল্লিকাপুষ্পমালায় এই দ্বারটী অলঙ্কৃত হইয়াছে। অত্যুচ্চ হস্তিদন্তের

रअणोवहारोवसोहिणा पवणवलन्दोलणा-ललन्तचञ्चलग्गहत्थेण, "इदो एहि" त्ति वाहरन्तेण विअ मं सोहग्गपड़ाआणिवहेणोव-सोहिदस्स, तोरणधरणत्थम्भवेदिआ-णिक्खित्त-समुल्लसन्तहरिद-चूदपल्लवललामफटिह-मङ्गल-कलसाहिरामोहअपास्सस्स, महासुर-

महारत्नानां चन्द्रकान्तादीनामुपहारेण ग्रथनेन शोभत इति तेन, पवनबलेन वायुवेगेन या आन्दोलना सञ्चालन तया ललच्चञ्चल: अधोलम्बमानकम्पित: अग्रहस्तो हस्ताग्रं यस्य तेनेव स्थितेनेत्यर्थ:। मां व्याहरतेव वदतेव स्थितेन, सौभाग्यपताकानिवहेन सौभाग्य-सूचकपताकासमूहेन, उपशोभितस्य। अव प्रतीयमानोत्प्रेक्षावाच्योत्प्रेक्षयोरेकाश्रयानु-प्रवेशरूप: सङ्कर:।

तोरणधरणस्य ये स्तम्भा: स्थूणास्तेषां या वेदिका मूले बद्धभूमयस्तासु नि:क्षिप्तै: स्थापितै:, समुल्लसन्त: शोभमाना: हरिता: पालाशवर्णा: चूतपल्लवा आम्रकिसलयानि येषु तै:, ललामानामुत्कृष्टानां स्फटिकानां तन्निर्म्मिता इत्यर्थ:। ये मङ्गलकलसा माङ्गलिकपूर्णकुम्भास्तै:, अभिरामं मनोहरम् उभयपार्श्वं यस्य तस्य तथोक्तस्य।

"ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु" इत्यमर:।

তোরণে এই দ্বারদেশ শোভিত হইয়াছে। চন্দ্রকান্তপ্রভৃতি মহারত্ন গ্রথিত থাকায় শোভিত, বায়ুর আন্দোলনে চঞ্চল এবং অধোলম্বিত, সুতরাং হস্তাগ্রের ন্যায় অবস্থিত, তাহাতে 'এইদিকে আইস' এই কথাই যেন আমাকে বলিতেছে,—এইরূপ সৌভাগ্যসূচক পতাকাসমূহে এই দ্বারদেশ শোভিত হইয়াছে। তোরণধারণস্তম্ভের নীচের বেদি দুইটীর উপরে উৎকৃষ্ট স্ফটিকময় বহুতর মাঙ্গলিক কুম্ভ স্থাপিত করা হইয়াছে, সে গুলির উপরে হরিদ্বর্ণ সুন্দর আম্রপল্লব দেওয়া হইয়াছে, তাহাতে

वक्खत्थलदुव्भेज्जवज्जणिरन्तरपरिवड्ढकणअकवाड़स्स, दुग्गदजण-मणोरहाआसकरस्स, वसन्तसेणा-भवण-दुआरस्स सस्सिरीअदा। जं सच्चं मज्झत्थस्स वि जणस्स वलाद्दिट्ठिं आआरेदि। (ठ)

चेटी। एदु एदु। इमं पढ़मं पओट्ठं पविसदु अज्जो। (ड)

विदू। प्रविश्यावलोक्य च। हीही भो! इधो वि पढ़मे पओट्ठे ससि-सङ्ख-मुणालसच्छाओ, विणिहिद-चूस-मुट्टिपाण्डुराओ,

वज्र-निरन्तरप्रतिसङ्ख-कनक-कपाटस्य दुर्गतजनमनोरथायासकरस्य, वसन्तसेनाभवनद्वारस्य सश्रीकता। यत्सत्यं मध्यस्थस्यापि जनस्य बलाद्दृष्टिमाकारयति।

(ड) एतु एतु। इमं प्रथमं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्य्यः।

(ठ) हीही भोः! इतोऽपि प्रथमे प्रकोष्ठे शशि-शङ्ख-मृणालसच्छायाः, विनिहित-

महासुराणां हिरण्याक्षादीनां वक्षःस्थलवत् दुर्भेद्यानि, वज्रैर्हीरकैः हीरकमयशङ्कुभिरित्यर्थः, प्रतिबद्धानि उपरिसंयुक्तानि च कनककपाटानि यत्र तस्य।

तथा दुर्गतानां दरिद्राणां जानानां ये मनोरथा अभिलाषास्तेषाम् आयासं वारं-वारमाकर्षणेन परिश्रमं करोतीति तस्य तथोक्तस्य, वसन्तसेनाया भवनद्वारस्य, अहो सश्रीकता श्रीभाग्यालित्वम्। यत्सत्यमेतन्निश्चितमित्यर्थः, यत् मध्यस्थस्य उदासीनस्य विषयनिःस्पृहस्य जनस्य दृष्टिम्, बलात् आकारयति आमन्त्रयति आकर्षतीत्यर्थः, एतद्भवनद्वारमिति शेषः।

द्वारের উভয় পার্শ্ব অতি মনোহর দেখা যাইতেছে। ইহার সুবর্ণময় কপাটদ্বয় মহাসুরের বক্ষঃস্থলের ন্যায় দুর্ভেদ্য এবং ঘন ঘন হীরকশঙ্কু (পেরেক) দ্বারা বিদ্ধ রহিয়াছে। আর, এই দ্বারদেশটী, দরিদ্রলোকের অভিলাষের পরিশ্রমজনক। সুতরাং এই দ্বারদেশ, বলপূর্বক উদাসীন ব্যক্তিরও দৃষ্টি আকর্ষণ করে।

(ড) দাসী। আর্য্য আসুন আসুন, এই প্রথম প্রকোষ্ঠে প্রবেশ করুন।

विविह-रअण-परिवड्ढकञ्चण-सोवाण-सोहिदाओ, पासादपन्तिओ, ओलम्बिदमुत्तादामेहिं फटिहवादाअणमुहचन्देहिं णिज्झाअन्तो विअ उज्जइणिं । सोत्तिओ विअ सुहोवविट्ठो णिहाअदि

चूर्णमुष्टिपाण्डुरा:, विविध-रत्न-प्रतिबद्ध-काञ्चन-सोपान-शोभिता:, प्रासादपङ्क्तय:, अवलम्बितमुक्तादामभि: स्फटिकवातायनमुखचन्द्रैर्निर्ध्यायन्तीव उज्जयिनीम् । श्रोत्रिय इव

(ढ) विदू इति । इतोऽपि अस्मिन्नपि । प्रकोष्ठे कक्षान्तरे । शशिनश्चन्द्रस्य शङ्खस्य मृणालस्य च समानाश्छाया: कान्तयो यासां ता: । "छाया सूर्यप्रिया कान्ति: प्रतिबिम्बमनातप:" इत्यमर: । विनिहितै: सर्वत्र समानभावेन स्थापितै: चूर्णमुष्टिभि: मुष्टि-मुष्टिपरिमितचूर्णै:, पाण्डुरा: शुभ्रवर्णा: । तथा विविधरत्नै: प्रतिबद्धानि खचितानि यानि काञ्चनसोपानानि तै: शोभिता: । अवलम्बितानि अधोलम्बितानि मुक्तादामानि सूत्रग्रथितमौक्तिकानि मुक्तामयहाराश्च येषु तै:, स्फटिकवातायनान्येव स्फटिकनिर्म्मित-गवाक्षा एव मुखचन्द्रास्तै:, उज्जयिनीम्, निर्ध्यायन्तीव अवलोकयन्तीव । अत्र रूपकसङ्कीर्ण: क्रियोत्प्रेक्षालङ्कार: ; तेन च उज्जयिन्या: श्रीभातिशयो व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनि: ।

श्रोत्रियो ब्राह्मणविशेष: । सुखोपविष्ट: एकत्र उत्कटविषयस्पृहाभावेन निश्चिन्तत्वात्, अन्यत्र तु गृहस्य सुरक्षिततया निरुद्वेगत्वादिति भाव: । अत्र समासगत-श्रौतोपमालङ्कार: ।

श्रोत्रियमाह याज्ञवल्क्य देवल:—"एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्म्मनिरतो विप्र: श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित् ॥"

(ढ) विदूषक । (प्रवेशपूर्वक दर्शन करिया) ओहे ! अत्यन्त आश्चर्य्य त । एই প্রথম প্রকোষ্ঠে চন্দ্র, শঙ্খ ও মৃণালের সমান-কান্তি-সমন্বিত, মুষ্টিপরিমিত চূর্ণ প্রদান করায় শুভ্রবর্ণ এবং নানাবিধ-রত্ন-খচিত-সুবর্ণময় সোপানে শোভিত প্রাসাদশ্রেণী, লম্বিত-মুক্তামালাসমন্বিত স্ফটিকময় গবাক্ষরূপ মুখচন্দ্রদ্বারা উজ্জয়িনী নগরীকে যেন দর্শন করি-

दोवारिओ। सदहिणा कलमोदणेण पलोहिदा ण भक्खन्ति वाअसा वलिं सुधासवण्णदाए। आदिसदु भोदी। (ढ)

चेटी। एदु एदु अज्जो। इमं दुदिअं पओट्ठं पविसदु अज्जो। (ण)

विदू। प्रविश्यावलोक्य च। हीही भो! इधो वि दुदिए पओट्ठे पज्जन्तोवणीद-जवस-वुस-कवल-सुपुट्ठा-तेल्लब्भङ्गिदविसाणा वद्धा पवहण-वइल्ला। अअं अस्सदरो अवमाणिदो विअ कुलीणो

सुखोपविष्टो निद्राति दौवारिकः। सदधा कलमोदनेन प्रलोभिता न भक्षयन्ति वायसा बलिं सुधासवर्णतया। आदिशतु भवती।

(ण) एतु एतु आर्य्यः। इमं द्वितीयं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्य्यः।

(त) हीही भोः! इतोऽपि द्वितीये प्रकोष्ठे पर्य्याप्तोपनीत-यवस-वुष कवल-सुपुष्टास्तैलाभ्यक्तविषाणा बद्धाः प्रवहणबलीवर्द्दाः। अयमन्यतरः अवमानित इव कुलीनो

तथा वायसाः काकाः, सदधा दधियुक्तेन, कलमस्य धान्यविशेषस्य ओदनेन अन्नेन तण्डुलिघटकेनेत्यर्थः, प्रलोभिता लुब्धीकृता अपि, सुधासवर्णतया बलेः समन्ताद्भूतलिप्त-चूर्णतुल्यशुभवर्णतया बलिं ब्राह्मीप्रभृतिमात्रभ्यो दत्तं गृहस्थस्य नित्यकर्त्तव्यं दधिमिश्रित-कलमौदनरूपमुपहारम्, न भक्षयन्ति, समन्ताल्लिप्तसुधाभमादिति भावः।

अत्र वायसानामन्नेषु सुधाभसादृश्यालिप्तभानलङ्कारो वाचकाभावादव्यज्यते।

आदिशतु गन्तव्यपथमिति शेषः।

तেছে। দৌবারিকগণ, শ্রোত্রিয় ব্রাহ্মণের ন্যায় সুখে উপবেশন করিয়া নিদ্রা যাইতেছে। কাকপক্ষিগণ অন্নের লোভী হইয়াও, চূর্ণলেপের সমানবর্ণ বলিয়া, (তাহার ভ্রমবশতঃ) দধিযুক্ত কলমধান্যতণ্ডুলের শুভ্র অন্নরূপ পূজোপহার ভক্ষণ করিতেছে না। তুমি গন্তব্য পথ বলিয়া দাও।

(ণ) দাসী। আর্য্য আসুন আসুন, এই দ্বিতীয় প্রকোষ্ঠে প্রবেশ করুন।

दीहं णीससदि सेरिहो। इदो अ अवणीदजुज्झस्स मल्लस्स विअ महीअदि गीवा मेसस्स। इदो इदो अवराणं अस्साणं केसकम्मणा करीअदि। अअं अवरो पाड़च्चरो विअ दिढ़वट्टो

दीर्घं निःश्वसिति सैरिभः। इतश्च अपनीतयुद्धस्य मल्लस्येव मर्द्यते ग्रीवा मेषस्य। इत इतः

(त) विदू इति। पर्य्यन्ते मुखप्रान्ते उपनीतानामुपस्थापितानां यवसानां घासानां वृषाणां धान्यत्वाच्च कवलैर्ग्रासैः सुपुष्टाः पुष्टदेहाः, तैलेन अभ्यक्तानि स्निग्धानि विषाणानि शृङ्गाणि येषां ते तथोक्ताः, प्रवहणवलीवर्दाः शकटवाहिनो वृषभाः, वर्त्तन्ते इति शेषः।

"घासो यवसम्" "कड़ङ्करो वृषः क्लीवे धान्यत्वचि पुमांस्तुषः" इति चामरः।

कुलीन उच्चकुलोत्पन्नो जनः। सैरिभो महिषः। अत्रोपमालङ्कारः। न चात्र "हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखाबलः" इति दर्पणोदाहृतवत् उपमानस्य जातिगताधिक्यादनुचितार्थत्वदोष इति वाच्यम्, कौतुककरणाय ईदृशवैधर्म्येणाभिधानस्यैव विदूषकस्य स्वभावत्वात्।

"लुलापो महिषो वाहदिषत्कासरसैरिभाः" इत्यमरः।

अपनीतं निवारितं युद्धं यस्य तस्य। अत्राप्युपमालङ्कारः। पूर्ववच्चानुचितार्थत्वदोषाभावः।

कौशानां कल्पना पारिपाट्येन स्थापना।

(ত) বিদূষক। (প্রবেশপূর্বক দর্শন করিয়া) ওহে! বড়ই আশ্চর্য্য ত। এই দ্বিতীয় প্রকোষ্ঠেও, কতকগুলি শকটচালক বৃষ বদ্ধ আছে, (উহাদের) সম্মুখে প্রদত্ত ঘাস ও চিটা ভক্ষণ করিয়া, উহারা খুব পুষ্ট হইয়াছে এবং উহাদের শিং গুলিতে তৈল মাখিয়া রাখিয়াছে। এই আর একটা মহিষ, অপমানিত কুলীনের ন্যায় দীর্ঘনিশ্বাস ত্যাগ করিতেছে। এদিকে আবার যুদ্ধ হইতে নিবারিত মল্লযোদ্ধার ন্যায় মেষের গ্রীবা মর্দ্দন করিয়া দিতেছে। এইখানে এইখানে আবার ঘোটকগণের

मन्दुराए साहामिओ। अन्यतोऽवलोक्य च। इदो अ कूरच्चु-अ-तेल्ल-मिस्सं पिण्डं हत्थी पडिच्छावीअदि भेत्थपरिसेहिं। आदिसदु भोदी। (त)

चेटी। एदु एदु अज्जो। इमं तइअं पओट्ठं पविसदु अज्जो। (थ)

विदू। प्रविश्य दृष्ट्वा च। हीही भो! दुधो वि तइए पओट्ठे इमाइं दाव कुलउत्तजणोववेसणणिमित्तं विरचिदाइं आसणाइं। अइवाचिदो पासअपोठे चिट्ठइ पोत्थओ। एसो अ

अपरेषामस्थानां केशकल्पना क्रियते। अयमपरः पाटच्चर इव दृढबद्धो मन्दुरायां शाखामृगः। इतश्च कूर-च्युत-तैल-मिश्रं पिण्डं हस्ती प्रतिग्राह्यते मानवपुरुषैः। आदिश्यतां भवती।

(थ) एतु एतु आर्य्यः। इमं तृतीयं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्य्यः।

(द) हीही भोः! इतोऽपि तृतीयं प्रकोष्ठं इमानि तावत् कुलपुत्रजनोपवेशन-

पाटच्चरस्यैव। मन्दुरायां वाजिशालायाम्। शाखामृगो वानरः। अत्र उपमालङ्कारः।

कूराद्यनौषधिविशेषात् च्युतं निर्गतं यत् तैलं तेन मिश्रं युक्तम्, पिण्डमन्नराशिः। प्रतिग्राह्यते भोज्यते। मानवपुरुषैर्बालकजनैर्हस्तिपकैरित्यर्थः।

(द) विदू इति। कुलपुत्रजनानामागतानां सत्कुलोत्पन्नयुवकानाम्, उपवेशन-निमित्तं विरचितानि निर्म्मितानि। अइवाचितम् अइपठितम्। एतत्तु पुल्लकस्य

केश रचना करितेछे। एई आर एकटा वानरके चोरेर न्याय अश्व-शालाय बन्धन करिया राखा हइयाछे। एइदिके आबार माहुतरा हातीके कूरनिःसृत-तैल-युक्त अन्न भक्षण कराइतेछे। तुमि गन्तव्य पथ बलिया दाओ।

(थ) दासी। आर्य्य आसुन आसुन, एई तृतीय प्रकोष्ठे प्रवेश करुन।

(द) विदूषक। (प्रवेशपूर्व्वक दर्शन करिया) बड़ई आश्चर्य्य त।

मणिमअ-सारिआ-सहिदो पासअपीठो । इमे अ अवरे मअण-सन्धि-विग्गह-चदुरा विविह-वण्णिआ-विलित्त-चित्त-फलअग-हत्था इदो तदो परिब्भमन्ति [१] गणिआ वुड्ढविड़ा अ । आदिसदु भोदी । [द]

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं चउट्ठं पओट्ठं पविसदु अज्जो । (ध)

निमित्तं विरचितानि आसनानि । अर्द्धवाचितं पाशकपीठे तिष्ठति पुस्तकम् । एतच्च मणिमय-सारिका-सहितं पाशकपीठम् । इमे च अपरे मदन-सन्धि-विग्रह-चतुरा विविध-वर्णिका-विलिप्त-चित्रफलकाग्रहस्ता इतस्ततः परिभ्रमन्ति गणिका वृद्धविटाश्च । आदिशतु भवती ।

(ध) एतु एतु आर्य्यः । इमं चतुर्थं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्य्यः ।

अर्द्धाङ्गभागमुभयतः प्रसारितं दृष्ट्वा निरूपितमिति बोध्यम् । पुस्तकं कामकलादिशास्त्रीय-मित्यर्थादवधेयम् । पाशकपीठे द्यूतकौष्ठखट्विकायाम् । मणिमयसारिकाभिर्मणिनिर्म्मित-गुटिकाभिः सहितम् । मदने मदनव्यापारविषये यः सन्धिर्नायकनायिकयोः परस्पर-मेलनसम्पादनम्, विग्रहस्तयोरेव परस्परकलहोत्पादनम्, तयोश्चतुरा दक्षा ; तथा विविधाभिर्वर्णिकाभिर्वर्णैः विलिप्तानि चित्रितानि चित्रफलकानि कामव्यापारविषयका आलिख्यपटा अग्रहस्ते हस्ताग्रे यासां वेषाश्च तास्ते च ।

এই তৃতীয় প্রকোষ্ঠেও, সদ্বংশজাত লোকদিগের বসিবার জন্য, এই আসন সকল সজ্জিত রহিয়াছে। অর্দ্ধপঠিত একখানি পুস্তক, পাশার খাটের উপর রহিয়াছে। মণিময় গুটীর সহিত এই একখানি পাশার খাট। কাম-বিষয়ের সন্ধি-বিগ্রহ ঘটাইতে নিপুণ এই আর কতকগুলি বেশ্যা ও বৃদ্ধ নাগরিগ লোক, নানাবর্ণে চিত্রিত চিত্রফলক হস্তাগ্রে লইয়া, ইতস্ততঃ ভ্রমণ করিতেছে। গন্তব্য পথ বলিয়া দাও।

(१)···परिभमदि··· ।

विदू। प्रविश्यावलोक्य च। **हीही भो! इधो वि चउट्ठे पओट्ठे जुवदिकर-ताड़िदा जलधरा विअ गम्भीरं णदन्ति मुदङ्गा। खीणपुण्णओ विअ गअणादो तारआओ णिवड़न्ति कंसतालआ। महुअर-विरुअ-मधुरं [१] वज्जदि वंसो। इअं अवरा ईसाप्पणअ-कुविद-कामिणी विअ अङ्गारोविदा कररुह-परामरिसेण**

(न) हीही भोः! इतोऽपि चतुर्थे प्रकोष्ठे युवति-कर-ताड़िता जलधरा इव गम्भीरं नदन्ति मृदङ्गाः। क्षीणपुण्या इव गगनात्तारका निपतन्ति कांस्यतालाः। मधुकर-विरुतमधुरं वाद्यते वंशः। इयमपरा ईर्ष्या-प्रणयकुपितकामिनीव अङ्गारोपिता कररुहपरामर्शेन

(न) विदू इति। युवतिभिः करैस्ताड़िता प्रहताः। एतच्च उच्च-पार्वत्यप्रदेशीयगृहस्थितयुवतीनामिव सम्भवतीति बोध्यम्। जलधरा मेघाः। नदन्ति शब्दायन्ते। अत्र उपमालङ्कारः। तारका नक्षत्राणि। तानि च पुण्यक्षयात् गगनतः पतन्तीति प्रसिद्धिः। कांस्यतालाः कांस्यनिर्म्मितकरतालाः, निपतन्ति नीचस्थोपरि उपरिस्थाः संश्लिष्यन्ति। तदानीञ्च नक्षत्रवदुज्ज्वलप्रभादर्शनात् सादृश्यम्। अत्रापि उपमालङ्कारः। वंशो वेणुः; मधुकरविरुतवत् भ्रमरगुञ्जनवत् मधुरं यथा स्यात्तथा। लुप्तोपमा। पत्युरन्यकामिनीरागेण ईर्ष्यावशात् प्रणय कुपिता कामिनी ईर्ष्याप्रणयकुपितकामिनी सा इव, अङ्गे

(ध) दासी। आर्य्य आसून आसून, এই চতুর্থ প্রকোষ্ঠে প্রবেশ করুন।

(ন) বিদূষক। (প্রবেশপূর্ব্বক দর্শন করিয়া) বড়ই আশ্চর্য্য ত। এই চতুর্থ প্রকোষ্ঠেও, যুবতিগণের হস্তদ্বারা তাড়িত (বাদিত এবং প্রহৃত) মেঘের ন্যায় মৃদঙ্গগুলি, গম্ভীর শব্দ করিতেছে। ক্ষীণপুণ্য নক্ষত্রসমূহ যেরূপ আকাশ হইতে পতিত হয়, সেইরূপ কাঁসার করতালগুলি (নীচের খানার উপরে উপরের খানা) পতিত হইতেছে। ভ্রমররবের ন্যায় মধুর বংশী বাজাইতেছে। ঈর্ষ্যাবশতঃ প্রণয়কুপিত কামিনীর

(১)···महुअर-विरुअं विअ मधुरं···।

সারিজ্জদি বীণা। ইমাও অবরাও কুসুম-রস-মত্তাও বিঅ মহুঅরিও অদিমহুরং পগীদাও গণিআ দারিআও ণচ্চীঅন্তি, ণাট্টঅং পঠীঅন্তি সসিঙ্গারও। ওবগ্গীদা গবক্খেসু বাদং গেণ্হন্তি সলিল-গগ্গরীও। আদিসদু ভোদী। (ন)

চেটী। এদু এদু অজ্জো। ইমং পচ্ছমং পওট্ঠং পবিসদু অজ্জো। (প)

সার্য্যতে বীণা। ইমা অপরাশ্চ কুসুমরসমত্তা ইব মধুকর্য্যঃ অতিমধুরং প্রগীতা গণিকা-দারিকাঃ নর্ত্ত্যন্তে, নাট্যং পাঠ্যন্তে সশৃঙ্গারম্। অপবল্গিতা গবাক্ষেষু বাদং গৃহ্ণন্তি সলিলগর্গর্য্যঃ। আদিশতু ভবতী।

(প) এতু এতু আর্য্যঃ। ইমং পশ্চিমং প্রকোষ্ঠং প্রবিশতু আর্য্যঃ।

আরোপিতা পত্যা প্রসাদনায় বাদকেন চ বাদনায় স্থাপিতা, বীণা, কররুহাণাং নখরাণাং পরামর্শেন স্তনয়োঃ তন্ত্রীষু চ যোগেন, সার্য্যতে মানাদপসার্য্যতে প্রসাদ্যতে ইত্যর্থঃ, অন্যত্র তু ধ্বন্যুৎপাদনার্থং স্থানান্তরে নীয়তে। অত্র পূর্ণোপমালঙ্কারঃ। কুসুমরসৈঃ পুষ্পমধুভিস্তৎপানৈরিত্যর্থঃ মত্তাঃ, মধুকর্য্য ভ্রমর্য্যঃ প্রগীতা গায়ন্ত্যঃ, গণিকাদারিকা বেশ্যাবালিকাঃ, শৃঙ্গারেণ রসেন সহেতি সশৃঙ্গারং যথা স্যাত্তথা, নর্ত্ত্যন্তে নৃত্যং কার্য্যন্তে, নাট্যমভিনয়যোগ্যং পুস্তকম্, পাঠ্যন্তে চ, শিক্ষ্যন্তেরিতি শেষঃ। গবাক্ষেষু তত্সন্নিহিত-স্থানেষু, অপবল্গিতা অবলম্বিতাঃ স্থাপিতা ইত্যর্থঃ, সলিলগর্গর্য্যঃ পানীয় জলপূর্ণা মন্থন্যঃ পানবিশেষা ইতি যাবৎ, বাতং শৈত্যসম্পাদনার্থং বায়ুম্।

"মন্থনী গর্গরী সমে" ইত্যমরঃ।

ন্যায় এই আর একটী বীণা, ক্রোড়ে স্থাপন করিয়া, নখস্পর্শদ্বারা বাজাইতেছে। পুষ্পরসপানে মত্ত ভ্রমরীগণের ন্যায়, অতিমধুর গানকারিণী এই আর কতকগুলি বেশ্যাকন্যাকে নৃত্য করাইতেছে এবং অভিনয়ের যোগ্য শৃঙ্গাররসের পুস্তক পড়াইতেছে। গবাক্ষের নিকট স্থাপিত জলপূর্ণ গাড়ুগুলি বায়ু গ্রহণ করিতেছে। গন্তব্য পথ বলিয়া দাও।

विदू। प्रविश्य दृष्ट्वा च। हीही भो! दुधो वि पञ्चमे पओट्ठे अय्यं दलिद्द-जण-लोहुप्पादणअरो आहरदु उवचिदो हिङ्गु-तेल्ल-गन्धो। विविह-सुरहि-धूमुग्गरेहिं णिच्चं सन्ताविज्जमाणं णीस-सदि विअ महाणसं दुवारमुहेहिं। अधिअं उसुसावेदि मं साहिज्जमाण-बहुविह-भक्ख-भोअण-गन्धो। अय्यं अवरो पड़-च्चरं विअ पोट्टिं धोअदि रूपिदारओ। बहुविहाहारविआरं उवसाहेदि सूवआरो। वज्झन्ति मोदआ, पच्चन्ति अ पूवआ।

(फ) हीही भोः! इतोऽपि पञ्चमे प्रकोष्ठे अयं दरिद्र-जन-लोभोत्पादनकरं आहरति उपचितो हिङ्गु-तैलगन्धः। विविध-सुरभि-धूमोद्गारैः नित्यं सन्ताप्यमानं निःश्वसतीव महानसं द्वारमुखैः। अधिकमुत्सुकायते मां साध्यमानबहुविध-भक्ष्य-भोजनगन्धः। अयमपरः पटच्चरमिव पेटिं धावति रूपदारकः। बहुविधाहार-विकारमुपसाधयति सूपकारः।

(फ) विदू इति। उपचितो वृद्धिप्राप्तः। आहरति नासिकामाकर्षति। महानसं पाकस्थानं कर्तृ, नित्यं सन्ताप्यमानं सर्व्वदा पाकानुष्ठानेन अग्निना तापं नीयमानं सत्, विविधानां सुरभीनां धूमानामुद्गारो येभ्यस्तैः द्वारमुखैः करणैः, निःश्वसतीव। अत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः। "पाकस्थानमहानसे" इत्यमरः। साध्यमानानां सन्ताप्यमानानां बहुविधानां भक्ष्याणां चर्व्वणीयानां भोजनानां पेयादीनाञ्च गन्धः मामधिकम्, उत्सुकायते

(प) दासी। आर्য্য আসুন আসুন, এই পঞ্চম প্রকোষ্ঠে প্রবেশ করুন।

(ফ) বিদূষক। (প্রবেশপূর্ব্বক দর্শন করিয়া) বড়ই আশ্চর্য্য। এই পঞ্চম প্রকোষ্ঠেও দরিদ্রলোকের লোভজনক এই হিঙ্গুতৈলের গন্ধ ক্রমে বৃদ্ধি পাইতে থাকিয়া, নাসিকা আকর্ষণ করিতেছে। সর্ব্বদা সন্তাপ্যমান পাকস্থানটী, দ্বারমুখদ্বারা নানাবিধ সৌরভযুক্ত ধূম উদ্গীর্ণ করিয়া, যেন নিশ্বাস ত্যাগ করিতেছে। নানাবিধ-চর্ব্য-চোষ্যাদি বস্তু প্রস্তুত করিতেছে, ইহার গন্ধ, আমাকে অত্যন্ত উৎকণ্ঠিত করিয়া তুলি-

आत्मगतम् । अविदाणिं इह वड्ढिअं भुञ्जसु त्ति पादोदअं लहिस्सं ? अन्यतोऽवलोक्य च । इदो गन्धव्व-सुरगणेहिं विअ विविहालङ्कारसोहिदेहिं गणिआजणेहिं वन्धुलेहिं अ जं सच्चं सग्गोअदि एदं गेहं । भो ! के तुम्हे वन्धुला णाम ? । (फ)

बन्धुलाः । । वयं खलु—

परगृहललिताः परान्नपुष्टाः
परपुरुषैर्जनिताः पराङ्गनासु ।

बध्यन्ते मोदकाः, पच्यन्ते च पूपकाः । अपि इदानीमिह वर्त्तितं भुङ्क्ष्व इति पादोदकं लप्स्ये ? । इह गन्धर्व्वसुरगणैरिव विविधालङ्कारशोभिभिः गणिकाजनैः बन्धुलैश्च यत्सत्यं स्वर्गायते इदं गेहम् । भोः ! के यूयं बन्धुला नाम ? ।

भोजनाय उत्सुकं करोति । रूपिदारकः रूपवान् सुन्दरो बालकः, पटच्चरं जीर्णवस्त्रमिव, पेशिं डिम्बम्, धावति पाकार्थं प्रक्षालयति, "पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्" "पेशी कीर्षी द्विहीनेऽण्डम्" इति चामरः । सूपकारः पाचकः, बहुविधानामाहाराणां खाद्यानां विकारं पाकेन विक्लृप्तम्, उपसाधयति निष्पादयति । पूपकाः पिष्टकानि । अपिशब्दः प्रश्ने । इह अस्मिन् स्थाने, तर्त्तितं प्रचुरम् । इति उक्तेः परमित्यर्थः, पादोदकं पादप्रक्षालनार्थं जलम्, लप्स्ये एष्य इति शेषः । यत्सत्यमित्येकमेव पदं निश्चितमिति तदर्थः ।

याछे। এই আর একটী সুন্দর বালক, জীর্ণ কাপড়ের মত ডিম ধুইতেছে। পাচকগণ, বহুবিধ আহার্য্য নির্ম্মাণ করিতেছে, মোদক বাঁধিতেছে এবং পিষ্টক পাক করিতেছে। (স্বগত) "এইখানে প্রচুর আহার করুন" এইকথা বলার পর এখন পা ধোয়ার জল পাইব কি? (অন্যদিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) দেবগণ ও গন্ধর্বগণের ন্যায় নানাবিধ অলঙ্কারে অলঙ্কৃত বেশ্যাগণ ও বন্ধুলগণদ্বারা এখন এই বাড়ীখানি, নিশ্চয়ই স্বর্গলোকের মত হইয়াছে। ওহে! বন্ধুলনামে তোমরা কে হে?।

परधननिरता गुणेष्ववाच्या
गजकलभा इव बन्धुला ललामः ॥२८॥

परेति । परगृहे ललिता ईप्सिता ईप्सितत्वेन पालिताः, परान्नेन पुष्टा वर्द्धितदेहाः, परपुरुषैः परागनासु जनिताः, परधनेषु निरता भोगादिना आसक्ताः, तथा गुणेषु वैचक्षण्यादिषु अवाच्याः तेषामसत्त्वादनुदाहार्य्या निर्गुणा इत्यर्थः, बन्धून् सहोदरादीन् लान्ति अनायासेन आददते प्राप्नुवन्तीति व्युत्पत्त्या बन्धुलास्तदाख्यया रूढाः, गजकलभा हस्तिशावका इव, ललामः विलसामः ।

अत्र गजकलभानामपि परगृहललितत्वादिधर्मवत्त्वात् पूर्णोपमालङ्कारः । तथा एकस्यैव परशब्दस्य पञ्चधा प्रयोगात् अनवीक्षतत्वदोषः, "गजकलभा ललन्ति वयन्तु ललामः।" इति पुरुषभेदात् "लतेव राजसे तन्वि !" इति दर्पणोदाहरणवदुपमागतभग्नप्रक्रमतादोषश्च। तेन च श्लोक एवं पठनीयः—

"निजगृहरहिताः परान्नपुष्टाः अपरिचितं जनिता गणाङ्गनासु ।
इतरधनरता गुणेष्ववाच्या गजकलभा इव बन्धुलाः प्रसिद्धाः ॥"

न च "कलभः करिशावकः" इत्यमरादिप्रामाण्यात् कलभशब्देनैव करिशावकप्राप्तौ पुनर्गजशब्दोपादानात् पुनरुक्ततादोषोऽपीति वाच्यम्, गजशब्देन तत्साहचर्य्यप्रतीतेस्तेन च बन्धुलानामपि जनकसाहचर्य्यरूपव्यङ्ग्यार्थलाभात् "धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः। आरूढत्वादिबोधाय" इति साहित्यदर्पणे प्रतिप्रसवात् ।

अहो ! कीदृशं तदानीन्तनी समाजरीतिः ! यदीदृशा अपि निःसङ्कोचमेवात्मानं भद्रेषु परिचाययन्ति, समाजेषु च निर्बाधमेवाल्लभन्ते, संस्कृतभाषां ब्रुवन्तश्च आत्मनः शिक्षितत्वमनीचत्वञ्च प्रद्योतयन्ति ; सत्कुलजाता ब्राह्मणाश्च निरूढं गमेव वेश्याः परिणयन्ति, तादृशा एव च सन्तः सत्तमसज्जनतया विशिष्टशिष्टतया च प्रथन्त इति ।

"लल विलासे" इति भौवादिको धातुः । पुंस्यिताया इत्तम् ॥२८॥

बन्धुलगण । आमरा ; परपुरुषकर्तृक परस्त्रीते उत्पादित, परगृहे परिपालित, परान्ने परिपुष्ट, परधनभोगे आसक्त एवं गुणे अनुल्लेख्य

विदू। आदिसदु भोदी। (ब)

चेटी। एदु एदु अज्जो। इमं छट्ठं पओट्ठं पविसदु अज्जो। (भ)

विदू। प्रविश्यावलोक्य च। हीही भो! इधो वि छट्ठे पओट्ठे अमुं दाव सुवण्ण-रअणाणं कम्मतोरणाइं णील-रअण-विणिक्खित्ताइं इन्दाउहट्ठाणं विअ दरिसअन्ति। वेदुरिअ-मोत्तिअ-पवाल-पुप्फराअ--इन्दणील--कक्केतरअ--पउमराअ--मरगअ--पहुदिआइं

(ब) आदिशतु भवती।

(भ) एतु एतु आर्य्यः, इमं षष्ठं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्य्यः।

(म) हीही भोः! इतोऽपि षष्ठे प्रकोष्ठे अमूनि तावत् सुवर्णरत्नानां कर्म्मतोरणानि नील-रत्न-विनिक्षिप्तानि इन्द्रायुधस्थानमिव दर्शयन्ति। वैदूर्य्यमौक्तिक-प्रवाल-पुष्पराजेन्द्रनील-

(म) विदू इति। नीलरत्नैर्मरकतादिभिर्विनिक्षिप्तानि खचितानि, सुवर्णरत्नानां माणिक्यादिरत्नमिश्रितस्वर्णानाम्, कर्म्मणा घटनक्रियया जातानि तोरणानि कर्म्मतोरणानि, इन्द्रायुधस्य स्थानम् आत्मसु प्रसक्तिम्, दर्शयन्तीव। अत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः।

वैदूर्य्यादीनि रत्ननामानि। अन्योन्यं विचारयन्ति परस्परं तारतम्यं कुर्व्वन्ति।

(একেবারে নির্গুণ)। আমাদের নাম বন্ধুল; আমরা হস্তি-শাবকের ন্যায় বিচরণ করি ॥২৮॥

(ব) বিদূষক। পথ বলিয়া দাও।

(ভ) দাসী। আর্য্য আসুন আসুন, এই ষষ্ঠ প্রকোষ্ঠে প্রবেশ করুন।

(ম) বিদূষক। (প্রবেশপূর্ব্বক দর্শন করিয়া) বড়ই আশ্চর্য্য ত। এই ষষ্ঠ প্রকোষ্ঠেও, নীলমণিখচিত এবং স্বর্ণ ও রত্ন নির্ম্মিত এই তোরণগুলি আপনাদিগের উপরে যেন ইন্দ্রধনুর অবস্থান দেখাইতেছে। শিল্পিগণ

रअणविसेसाइं अण्णोण्णं विचारेन्ति सिप्पिणो। वज्झन्ति जाद-रूवेहिं माणिक्काइं, घडिज्जन्ति सुवण्णालङ्कारा रत्तसूत्तेण, गत्थो-अन्ति मोत्तिआभरणाइं, घसीअन्ति धीरं वेदूरिआइं, छेदि-अन्ति सङ्खआ, साणिज्जन्ति पवालआ, सुक्खविअन्ति ओलविद-कुङ्कुम-पत्थरा, सालीअदि कत्थूरिआ, विसेसेण घिस्सदि चन्दण-रसो, संजोईअन्ति गन्धजुत्तिओ, दीअदि गणिआ-कामुकाणं सकप्पूरं ताम्बोलं, अवलोईअदि सकडक्खअं, पअट्टदि हासो,

कर्केतरक पद्मरागमरकतप्रभृतीन् रत्नविशेषान् अन्योन्यं विचारयन्ति शिल्पिनः। बध्यन्ते जातरूपैर्माणिक्यानि, घट्यन्ते सुवर्णालङ्कारा रक्तसूत्रेण, ग्रथ्यन्ते मौक्तिकाभरणानि, घृष्यन्ते धीरं वैदूर्याणि; क्षिप्यन्ते शङ्खाः शाण्यन्ते प्रवालकाः, शोष्यन्ते आर्द्रकुङ्कुमप्रस्तराः, सार्यते कस्तूरिका विशेषेण घृष्यते चन्दनरसः, संयोज्यन्ते गन्धयुक्तयः, दीयते गणिका-

जातरूपैः स्वर्णैः। बध्यन्ते मालारूपत्वेन। घट्यन्ते संयोज्यन्ते हाररूपत्वेन।

धीरं मन्दं मन्दं घृष्यन्ते श्लक्ष्णतासम्पादनार्थम्। शाण्यन्ते शानयन्त्रेण क्षिप्यन्ते सुगोलकरणार्थम्। आर्द्राः कृतोऽपि जलाक्षाः कुङ्कुमानां प्रस्तराः पृथाः, शोष्यन्ते आतप-तापेन। सार्यते एकस्थानस्था क्रियते। गन्धयुक्तयः सुगन्धिद्रव्यलेपनानि, संयोज्यन्ते

वैदूर्य, मुक्তা, প্রবাল, পুষ্পরাগ, ইন্দ্রনীল, কর্কেতর, পদ্মরাগ ও মরকত-প্রভৃতি বিশেষ বিশেষ রত্নসমূহের পরস্পর তারতম্য করিতেছে। স্বর্ণ-সূত্রে মাণিক্যের মালা গাঁথিতেছে, রক্তসূত্রদ্বারা স্বর্ণালঙ্কার যোগ করিতেছে, মুক্তার হার গাঁথিতেছে, বৈদূর্যমণিগুলিকে ঘর্ষণ করিতেছে, শঙ্খ কাটিতেছে, প্রবালগুলিকে শাণযন্ত্রে দিয়া গোল করিতেছে, ভিজা কুঙ্কুমগুলিকে শুকাইতেছে, কস্তুরীগুলিকে একত্র করিতেছে, সার-চন্দনকে ভাল করিয়া ঘসিতেছে, গাত্রে গন্ধদ্রব্যসকল লেপন করি-

पिवोअदि अ अणवरअं ससिक्कारं मइरा। इमे चेड़ा, इमा चेड़िआओ, इमे अवरे अवधीरिद-पुत्त-दार-वित्ता मणुस्सा करआ-सहिद-पोद-मदिरेहिं गणिआ-जणेहिं जे मुक्का आसआ ताइं पिअन्ति। आदिसदु भोदी। (म)

चेटी। एदु एदु अज्जो। इमं मत्तमं पओट्ठं पविसदु अज्जो। (य)

कामुकयोः सकर्पूरं ताम्बूलम्, अवलोक्यते सकटाक्षम्, प्रवर्त्तते हासः, पीयते च अनवरतं ससीत्कारं मदिरा। इमे चेटाः, इमाश्चेटिकाः, इमे अपरे अवधीरितपुत्रदारवित्ता मनुष्याः करकासहितपीत-मदिरं गणिकाजनैर्ये मुक्ता आसवाः तान् पिबन्ति। आदिश्यतु भवती।

(य) एतु एतु आर्य्यः। इमं सप्तमं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्य्यः।

कुचादाविति शेषः। अवधीरितानि अवज्ञातानि पुत्र-दार-वित्तानि यैस्ते पुत्र-दारधनानि विहाय तत्रैव सततावस्थिता इत्यर्थः। करकया वर्षोपलजलेन सहितं यथा स्यात्तथा पीता मदिरा यैस्तैः। मुक्ता पीत्वा परित्यक्ताः, आसवा मद्यविशेषाः, तान् आसवान्, पिबन्ति मनुष्या इत्यन्वयः। "वर्षोपलस्तु करका" इत्यमरः।

इमं सन्दर्भं पठन्तः खलु यवनराजानामन्तःपुरवृत्तान्तमवश्यमेव स्मरन्ति।

तেছে, বেশ্যা ও কামুককে কর্পূরযুক্ত তাম্বূল দিতেছে, কটাক্ষের সহিত দেখিতেছে, হাস্য চলিতেছে এবং সীৎকারের (সীৎ শব্দের) সহিত অবিরত মদ্যপান করিতেছে। এই দাসগণ, এই দাসীগণ এবং এই আর একদল মানুষ পুত্র, কলত্র ও সম্পত্তি পরিত্যাগ করিয়া, (এখানেই থাকিয়া) বেশ্যারা বরফের সহিত মদ্যপান করিয়া যে সব আসব (মদ্য-বিশেষ) পরিত্যাগ করিয়াছে, তাহা পান করিতেছে। ওহে! পথ বলিয়া দাও।

विदू। प्रविश्यावलोक्य च। हीही भो! इधो वि सत्तमे पओट्ठे सुसिलिट्ठ-विहङ्ग-वाडीसुह-णिसण्णाइं अण्णोण्ण-चुम्बण-पराइं सुहं अणुभवन्ति पारावद-मिहुणाइं। दहिभत्त-पुरिदोदरो बम्हणो विअ सुत्तं पढ़दि पञ्जरसुओ। इअं अवरा सामि-सं'माणणा-लद्ध-पसरा विअ घरदासी अधिअं कुर-कुराअदि मअणसारिआ। अणिअ-फलरमास्साद-पतुट्ठ-कण्ठा (१)

(र) हीही भोः! इतोऽपि सप्तमे प्रकोष्ठे सुश्लिष्टविहङ्गवाटी-सुखनिषण्णानि अन्योन्यचुम्बनपराणि सुखमनुभवन्ति पारावतमिथुनानि दधिभक्तपूरितोदरो ब्राह्मण इव सूक्तं पठति पञ्जरशुकः। इयमपरा स्वामिसम्माननालब्धप्रसरा इव गृहदासी अधिकं

(र) विदू इति। सुश्लिष्टा सुन्दरभावेन निर्म्मिता या विहङ्गवाटी पक्षिगृहं तत्र सुखेन निषण्णानि उपविष्टानि। पारावतमिथुनानि कपोतदम्पतयः। "वाटी तु गृहनिष्कुटे" इति विश्वः। दधिभक्तेन दधिमिश्रितान्नेन पूरितमुदरं यस्य सः। पञ्जरशुकः पिञ्जरस्थः शुकपक्षी। सूक्तं सुन्दरवाक्यं "पुरुष एवेदं सर्व्वम्" इत्यादिमन्त्रञ्च। स्वामिनी नायकस्य सम्माननया आदरातिशयेन लब्धः प्रसरः प्रभावो यया सा तादृशी

(य) दासी। आर्য্য আসুন আসুন, এই সপ্তম প্রকোষ্ঠে প্রবেশ করুন।

(র) বিদূষক। (প্রবেশপূর্বক দর্শন করিয়া) বড়ই আশ্চর্য্য ত। এই সপ্তম প্রকোষ্ঠেও, সুনির্ম্মিত-পক্ষিগৃহে অবস্থান করতঃ কপোত-দম্পতিগণ পরস্পর চুম্বনপরায়ণ হইয়া সুখ অনুভব করিতেছে। পিঞ্জর-স্থিত শুকপক্ষী, দধিমিশ্রিত অন্নে উদর পূর্ণ করিয়া ব্রাহ্মণের ন্যায় সূক্ত (সুন্দর বাক্য) পাঠ করিতেছে। এই আর একটী ময়নাসারী, স্বামীর আদরে লব্ধপ্রভাবা গৃহদাসীর ন্যায় অত্যন্ত 'কুর কুর' করিতেছে। নানা-

(१)···पहट्ठकण्ठा।

कुम्भदासी विअ कूअदि परपुट्टा। आलम्बिदा णागदन्तेसु पञ्जर-परम्पराओ। योधीअन्ति लावआ। आलवीअन्ति पञ्जर-कविञ्जला। पेसीअन्ति पञ्जरकवोदा। इदो तदो विविह-मणि-चित्तलिदो विअ अअं सहरिसं णच्चन्तो रवि-किरण-सन्तत्तं पक्खुक्खेवेहिं विधुवेदि विअ पासादं घरमोरो। अन्यतोऽवलोक्य ।

कुरकुरायते मदनसारिका। अनेकफलरसास्वादप्रतुष्टकण्ठा कुम्भदासीव कूजति परपुष्टा। आलम्बिता नागदन्तेषु पञ्जरपरम्पराः। योध्यन्ते लावकाः। आलाप्यन्ते पञ्जरकपिञ्जलाः। प्रेष्यन्ते पञ्जरकपोताः। इतस्ततो विविधमणिचित्रित इवायं सहर्षं नृत्यन्

गृहदासीव, मदनसारिका पक्षिणीविशेषः, अधिकं यथा स्यात्तथा, कुरकुरायते कुरकुरेति अव्यक्तं शब्दं करोति मुखरतां कुरुते च। अनयोः पूर्णोपमालङ्कारः। अनेकेषां फलानां रसस्य आस्वादेन पानेन प्रतुष्टः प्रकर्षेण तुष्टिजनकः कण्ठः स्वरो यस्याः सा, कुम्भदासी कुट्टिनीव, परपुष्टा कोकिला कूजति अव्यक्तं शब्दं करोति गुप्तं वक्ति च। अत्र पूर्णोपमालङ्कारः। पञ्जराणां परम्पराः श्रेणयः, नागदन्तेषु दण्डायमानदारुश्रेणिषु आलम्बिताः स्थापिताः। लावका 'लाडुया' इति ख्याताः पक्षिविशेषाः। पञ्जरस्थाः कपिञ्जलालित्तिरपक्षिणः पञ्जरकपिञ्जलाः। पञ्जरपालिताः कपोताः, पञ्जरकपोताः, प्रेष्यन्ते इष्टस्थाने प्रेष्यन्ते। विविधमणिचित्रित इवेति, नानावर्णरञ्जितपक्षत्वादिति भावः। रविकिरणैः सन्तप्तं प्रासादम्, पक्षयोरुत्क्षेपैरुच्चालनैः, विधुवतीव तत्सन्ताप-

विध फलের রস আস্বাদন করায় সন্তোষজনক-কণ্ঠ-স্বরসম্পন্ন এই কোকিল-পক্ষিণী, কুট্টনীর ন্যায় অব্যক্ত শব্দ করিতেছে। বহুতর পিঞ্জরশ্রেণী নাগদন্তে (শেল্‌পে) ঝুলাইয়া রাখিয়াছে। লাবক (লাড়ুয়া) পক্ষি-দিগকে যুদ্ধ করাইতেছে। পিঞ্জরস্থ তিত্তিরি পক্ষিগুলিকে কথা বলাই-তেছে। পঞ্জরস্থ কপোতগুলিকে অভীষ্ট স্থানে পাঠাইতেছে। নানা-বিধ-মণিচিত্রিতের ন্যায় এই গৃহপালিত ময়ূর, আনন্দের সহিত নৃত্য-করতঃ ইতস্ততঃ পক্ষ সঞ্চালনদ্বারা, সূর্য্যকিরণসন্তপ্ত অট্টালিকাকে যেন

इदो पिण्डीकिदा विअ चन्दपादा पदगदिं सिक्खन्ता विअ कामिणीणं पच्छादो परिब्भमन्ति राअहंसमिहुणा। एदे अवरे वुड्ढ-महल्लिका विअ इदो तदो सञ्चरन्ति घरसारसा। हीही भो! पसारअं किदं गणिआए णाणापक्खिसमूहेहिं। जं सच्चं क्खु णन्दणवणं विअ मे गणिआघरं पडिभासदि। आदिसदु भोदी। (इ)

रविकिरणसन्तप्तं पक्षीत्वेपैर्विधुवतीव प्रासादं गृहमयूरः। इतः पिण्डीकृता इव चन्द्रपादाः पदगतिं शिक्षमाणानीव कामिनीनां पश्चात् परिभ्रमन्ति राजहंसमिथुनानि। एते अपरे वृद्धमतल्लिका इव इतस्ततः सञ्चरन्ति गृहसारसाः। हीही भोः! प्रसारणं कृतं गणिकया नानापक्षिसमूहैः। यत्सत्यं नन्दनवनमिव मे गणिकागृहं प्रतिभासते। आदिशतु भवती।

शान्तमेव वीजयतीत्यर्थः। अव क्रियोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः। पिण्डीकृता एकत्र स्तूपीकृताः चन्द्रस्य पादाः किरणा इव, शुभवर्णत्वादिति भावः, पदानां कामिनीनामेव चरणानां गतिं मन्थरगमनम्, शिक्षमाणानि इव, राजहंसानां मिथुनानि दम्पतयः, कामिनीनां पश्चात् परिभ्रमन्ति। अव जात्युत्प्रेक्षाक्रियोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः। वृद्धमतल्लिका वृद्धश्रेष्ठाः। "मतल्लिका मचर्चिकाप्रकाण्डमुद्घतल्लजौ। प्रशस्तवाचकाग्र्यमूलि" इत्यमरः। अवीपमालङ्कारः। गणिकया वेश्यया वसन्तसेनया। प्रसारणम् अस्य प्रकोष्ठस्य व्यापनम्।

ব্যজন করিতেছে। (অন্যদিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) এই দিকে, স্তূপীকৃত চন্দ্রকিরণের ন্যায় রাজহংসদম্পতিগণ, পদ-গতি শিক্ষা করিতে করিতেই যেন কামিনীগণের পশ্চাৎ পশ্চাৎ পরিভ্রমণ করিতেছে। এই আর কতকগুলি গৃহপালিত সারসপক্ষী, শ্রেষ্ঠ বৃদ্ধলোকদিগের ন্যায় ইতস্ততঃ বিচরণ করিতেছে। বড়ই আশ্চর্য্য! বসন্তসেনা নানাবিধ পক্ষিসমূহদ্বারা প্রকোষ্ঠটীকে একেবারে পূর্ণ করিয়া ফেলিয়াছে। বাস্তবিকই,

চেটো। এদু এদু অজ্জো। ইমং অট্ঠমং পঅোট্ঠং পবিসদু অজ্জো। (ল)

বিদূ। প্রবিশ্যাবলোক্য চ। ভোদি! কো এসো পট্টপাবারঅ-পাউদো অধিঅদরং অচ্ছব্ভুদ-পুণরুত্তালঙ্কারালঙ্কিদো অঙ্গ-ভঙ্গেহিং পরিক্খলন্তো ইদো তদো পরিব্ভমদি। (ব)

চেটী। অজ্জ! এসো অজ্জআএ ভাদা ভোদি। (শ)

বিদূ। কেত্তিঅং তবচ্চরণং কদুঅ বসন্তসেণাএ ভাদা ভোদি। আধবা মা দাব, জদ্ব বি এসো উজ্জলো সিণিদ্ধোঅ

(ল) এতু এতু আর্য্যঃ। ইমম্ অষ্টমং প্রকোষ্ঠং প্রবিশতু আর্য্যঃ।

(ব) ভবতি! ক এষ পট্টপ্রাবারকপ্রাবৃতঃ অধিকতরমত্যদ্ভুতপুনরুক্তালঙ্কারালঙ্কৃতঃ অঙ্গভঙ্গৈঃ পরিস্খলন্নিতস্ততঃ পরিভ্রমতি?।

(শ) আর্য্য! এষ আর্য্যায়া ভ্রাতা ভবতি।

(ব) বিদূ ইতি। পট্টপ্রাবারকেণ পট্টোত্তরীয়বসনেন প্রাবৃত আবৃতীকৃতকায়ঃ, অত্যদ্ভুতৈঃ পুনরুক্তৈর্দ্বিগুণৈশ্চ অলঙ্কারৈঃ অলঙ্কৃতঃ, তথা অঙ্গানাং ভঙ্গৈর্নানাবিধভঙ্গিভিঃ, পরিস্খলন্ ইতস্ততঃ পতন্নিবেত্যর্থঃ।

এই বেশ্যাবাড়ীখানি নন্দনবনের তুল্য বলিয়া আমার বোধ হইতেছে। পথ বলিয়া দাও।

(ল) দাসী। আর্য্য আসুন আসুন, এই অষ্টম প্রকোষ্ঠে প্রবেশ করুন।

(ব) বিদূষক। (প্রবেশপূর্ব্বক দর্শন করিয়া) ওহে! যিনি পট্ট উত্তরীয় বস্ত্রে আবৃত এবং অতি আশ্চর্য্য ও দ্বিগুণ অলঙ্কারে অত্যন্ত অলঙ্কৃত হইয়া, নানাবিধ অঙ্গভঙ্গিদ্বারা ইতস্ততঃ যেন পড়িতে পড়িতে বিচরণ করিতেছেন, ইনি কে?।

(শ) দাসী। আর্য্য! ইনি আর্য্যা বসন্তসেনার ভ্রাতা হন।

सुअन्धोअ, तह वि समाणवीधीए जादो विअ चम्पअरुक्खो अणहिगमणीओ लोअस्स। अवलोक्य। भोदि! एसा उण का? फुल्लपावारअ-पाउदा उवाणह-जुअल-णिक्खित्त-तेल्ल-चिक्क-णेहिं पादेहिं उच्चासणे उवविट्ठा चिट्ठदि?। (ष)

चेटी। अज्ज! एसा क्खु अम्हाणं अज्जआए अत्तिआ। (स)

(ष) कियत् तपश्चरणं कृत्वा वसन्तसेनाया भ्राता भवति। अथवा मा तावत्, यद्यपि एष उज्ज्वलः स्निग्धश्च सुगन्धश्च, तथापि श्मशानवीथ्यां जात इव चम्पकवृक्षः अनभिगमनीयो लोकस्य। भवति! एषा पुनः का फुल्लप्रावारकप्रावृता उपानद्युगल-निक्षिप्त-तैल-चिक्कणाभ्यां पादाभ्यामुच्चासनोपविष्टा तिष्ठति?।

(स) आर्य! एषा खल्वस्माकम् आर्यायाः माता।

(ष) विदूषक इति। मा तावत् न खलु कियदित्यादिकमुचितमुक्तमिति शेषः। तत्कारणमाह यद्यपीत्यादि। उज्ज्वलः परिच्छदेन पुष्पेण च। स्निग्धः लावण्यवान् सुपुष्टश्च। सुगन्धः सुरभितैलादिना पुष्पेण च। श्मशानस्य वीथी तत्संपृक्त रथ्या तस्याम्। अनभिगमनीयः असम्भाव्यः अस्पृश्यश्च, पापित्वादपवित्रत्वाच्चेति भावः। अत्र पूर्वोपमालङ्कारः। फुल्लेन सुपरिष्कृतत्वात् सुन्दरवर्णत्वाच्च विकसितेनेव प्रावारकेण उत्तरीयवसनेन प्रावृता। उपानद्युगले चर्मपादुकाद्वयाभ्यन्तरे निक्षिप्ते प्रवेशिते तैलेन चिक्कणे उज्ज्वले च ताभ्यां पादाभ्यामुपलक्षिता। विशेषणे तृतीया।

(ष) বিদূষক। কত তপস্যা করিয়া বসন্তসেনার ভ্রাতা হওয়া যায়?। অথবা, এরূপ বলা সঙ্গত নহে; কারণ, যদিও এ উজ্জ্বল, স্নিগ্ধ এবং সুগন্ধসমন্বিত, তথাপি শ্মশানের পথে উৎপন্ন চম্পকবৃক্ষের ন্যায় লোকের অভিগম্য নহে। (অন্যদিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) ওহে! ইনি আবার কে? যিনি ফুল্ল উত্তরীয়বস্ত্রে আবৃত হইয়া, তেলে চক্‌চকে পা দু'খানি জুতা দু'খানির ভিতরে দিয়া, উচ্চ আসনে উপবেশন করিয়া আছেন।

विदू। अहो! से अपवित्तडाइणीए पोट्टवित्थारो। ता किं एदं पवेसिअ महादेवं विअ दुआरसोहा इह घरे णिम्मिदा?। (ह)

चेटी। हदास! मा एव्वं उवहस अम्हाणं अत्तिअं। एसा क्खु चाउत्थिएण पीड़ीअदि। (च)

विदू। सपरिहासम्। भअवं चाउत्थिअ! एदिणा उवआरेण मं वि वम्हणं आलोएहि। (क)

(ह) अहो! अस्या अपवित्रडाकिन्या उदरविस्तारः। तत् किम् एतां प्रवेश्य महादेवमिव द्वारशोभा इह गृहे निर्मिता?।

(च) हताश! मैवमुपहस अस्माकं मातरम्। एषा खलु चातुर्थिकेन पीड्यते।

(क) भगवन्। चातुर्थिक! एतेनोपचारेण मामपि ब्राह्मणमालोकय।

(ह) विदू इति। अपवित्रा वेश्यात्वेन सर्वजातिभिर्भुक्तपूर्वत्वादिति भावः, डाकिनी पिशाचीविशेषः नानारूपधारणादिति भावः, तस्याः उदरस्य विस्तारः पीनता। एतां वसन्तसेनाया मातरम्, महादेवमिव महास्थूलत्वात् शुभत्वाच्चेति भावः।

(च) चेटीति। चातुर्थिकेन प्रतिचतुर्थदिवसजातेन ज्वररोगेणेति शेषः। पीड्यते, तेनेयं पूर्वापेक्षया अतीवक्षीणा जातेत्याशयः।

(स) दासी। आर्य्य! इनि आमादের বসন্তসেনার মাতা।

(হ) বিদূষক। ওরে! এই অপবিত্র ডাকিনীটার উদরের বিস্তারটা দেখ। তবে কি মহাদেবের ন্যায় এটাকে প্রবেশ করাইয়া, এই বাড়ীর দুয়ারের শোভা করা হইয়াছে?।

(ক্ষ) দাসী। ওহে হতাশ! তুমি আমাদের মাতাকে এভাবে উপহাস করিও না। ইনি, প্রত্যেক চতুর্থদিনোৎপন্ন জ্বরে পীড়িত হইয়া পড়িয়াছেন (তাহাতেই এত কৃশ হইয়া গিয়াছেন।)

चेटी। हदास! मरिस्ससि। (ख)

विदू। सपरिहासम्। दासीए धीए! वरं ईदिसो थूणपीण-जठरो मुदो ज्जेव। (ग)

सीहु-सुरासव-मत्तिआ एआवत्थं गदा हि अत्तिआ।
जइ मरइ एत्थ अत्तिआ भोदि सिआल-सहस्स-जत्तिआ ॥२८॥

(ख) हताश! मरिष्यसि।

(ग) दास्याः पुत्रि! वरम् ईदृशः स्थूलपीनजठरो मृत एव।

सीधुसुरासवमत्ता एतावदवस्थां गता हि माता।
यदि म्रियते अत्र माता भवति शृगालसहस्रयात्रा ॥२८॥

(क) विदूषक इति। चातुर्थिक! इत्थं प्रतिचतुर्थदिवसजायमानज्वर! उपचारेण आत्मनः सम्प्राप्ता पौवरतासम्पादनरूपव्यवहारेण।

(ख) चेटीति। 'मरिष्यसि' इत्ययमपि आक्रोशच्छद्मोपहासः।

(ग) विदूषक इति। थूलं उच्छूनं श्रीखण्डादिना अत्यन्तस्फीतमिवेत्यर्थः, पीनं स्वभावत एव स्थूलं जठरमुदरं यस्य स तथोक्तः, ईदृशो जनो मृत एव वरमित्यन्वयः। न तु जीवितो वरं केवलसीध्वादिध्वंसादित्यर्थः। किन्तु "मरिष्यसि" इत्यनेन मादृशश्चीवदेहस्य यन्मरणं निर्दिष्टम्, तन्न वरम्, कस्याप्युपकाराभावादिति भावः।

ननु ईदृशस्थूलदेहस्य मरणे कस्योपकार इत्याह-सीधुरिति। सीधुसुरासवैः विविधैरेव मद्यविशेषैस्तृप्तेति यावत्। मत्ता, माता इयं वसन्तसेनाया जननी, एतावदवस्थाम् ईदृशीं स्थूलताम्, गता प्राप्ता; हि इत्येतन्निश्चितमेवेत्यर्थः। अत्र इदानीं यदि, माता

(क) विदूषक। (परिहासের সহিত) হে মাহাত্ম্যশালি চাতুর্থিক জ্বর! আমি ব্রাহ্মণ, আমার প্রতিও, তুমি এইভাবে একটু দৃষ্টিপাত কর।

(খ) দাসী। হতাশ! মরিবে কিন্তু।

(গ) বিদূষক। (পরিহাসের সহিত) ওহে দাসীর মেয়ে! শোথ-স্ফীতের ন্যায় এইরূপ স্ফীতোদর ব্যক্তির মৃত্যুই ভাল। কারণ—

भोदि ! किं तुम्हाणं जाणवत्ता वहन्ति ? । (घ)

चेटी । अज्ज ! णहि णहि । (ङ)

विदू । किंवा एत्थ पुच्छीअदि । तुम्हाणं क्खु पेम्मणिम्मल-जले मअण-समुद्दे त्थण-णिअम्ब-जहणा-ज्जे व जाणवत्ता मण-

(घ) भवति ! किं युष्माकं यानपात्राणि वहन्ति ? ।

(ङ) आर्य्य ! नहि नहि ।

सेयं वसन्तसेनाया जननी म्रियते, तदा शृगालसहस्रस्य यावा भोजनोत्सवो भवति । अतएव ईदृशः शूनपीनजघनो सत एव वर्त्तमिति भावः ।

अत्र अन्त्ययमकमलङ्कारः । किन्तु अत्तिआशब्दस्य द्विरुपादानेनैव परिहासपुष्टि-करणान्न कथितपदतादोष इति ध्येयम् ।

अतएव नर्म्म नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गञ्च "परिहासवचो नर्म्म" इति दर्पणलक्षणात् ।

सीधुप्रभृतीनां भेदमाह भावप्रकाशे—"इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसस्य सः ।" "शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता ।" "यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ।"

"उपजातिविशेषः" छन्द इति पृथ्वीधरः ॥२९॥

(घ) भवतीति । यानपात्राणि पीतशकटादीनि विक्रयद्रव्यभाजनानि वहन्ति वाणिज्यार्थं चलन्ति किमित्यर्थः । अन्यथा कथमीदृशी धनसम्पत्तिः स्यादिति भावः ।

(ङ) चेटीति । अत्र विदूषकेण कृतेऽपि परिहासे चेट्या धैर्य्यात् नर्म्मद्युतिर्नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्, "द्युतिस्तु परिहासजा । नर्म्मद्युतिः" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

तोमादের মাতা সীধু, সুরা ও আসবপানে মত্ত হইয়াই এত বড় অবস্থা প্রাপ্ত হইয়াছেন ; এখন যদি মরেন, তবে সহস্র শৃগালের জীবন-যাত্রা নির্বাহ হয় ॥২৯॥

(ঘ) ওহে ! তোমাদের কি বাণিজ্যপোতাদি যাতায়াত করে ? ।

(ঙ) দাসী । আর্য্য ! না না ।

हरणा। एव्वं वसन्तसेणाए वहुवुत्तन्तं अट्ठपओट्ठं भवणं पेक्खिअ, जं मुच्चं जाणामि, एक्कत्थं विअ तिविट्टअं दिट्ठं। पसंसिदुं णत्थि मे वाआविहवो। किं दाव गणिआघरो? अहवा कुवेरभवणपरिच्छेदो त्ति?। कहिं तुम्हाणं अज्जआ?। (च)

(च) किंवा अव पृच्छ्यते?। युष्माकं खलु प्रेमनिर्मलजलं मदनसमुद्रं स्तननितम्बजघनान्येव यानपात्राणि मनोहराणि। एवं वसन्तसेनाया बहुवृत्तान्तम् अष्टप्रकोष्ठं भवनं प्रेक्ष्य, यत्सत्यं जानामि, एकस्थमिव त्रिपिष्टपं दृष्टम्। प्रशंसितुं नास्ति मे वाचाविभवः। किं तावत् गणिकागृहम्? अथवा कुबेरभवनपरिच्छेदः? इति। कस्मिन् युष्माकमार्या?।

(च) विदूषक इति। अव यानपात्रवहनविषये, किंवा पृच्छ्यते? किमपि पृच्छनीयं नास्तीत्यर्थः। कुत इत्याह युष्माकमिति। प्रेमैव निर्मलं जलं यत्र तस्मिन् तरलत्वादिति भावः। मदनः काम एव समुद्रस्तस्मिन्, अगाधत्वादित्याशयः। मनोहराणि स्तननितम्बजघनान्येव यानपात्राणि पीतभाजनानि तरीभ्रततत्वादित्यभिप्रायः। अव समस्तवस्तुविषये साङ्गं रूपकमलङ्कारः।

बहवो हृत्तान्ता मानव-पशु-पक्षिप्रभृतीनां व्यापारा यत्र तत्, अष्टौ प्रकोष्ठाः कक्षाश्च यस्य तत्, भवनं वाटीम्। त्रयाणां पिष्टपानां समाहार इति त्रिपिष्टपं स्वर्गमर्त्यपातालात्मकं त्रिभुवनम्, एकस्थमिव एकस्थानस्थितमिव दृष्टम्, इति यत्सत्यं ध्रुवम्, जानामि। अव क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः।

(চ) বিদূষক। এ বিষয়ে জিজ্ঞাসাই বা করিব কি?। প্রেমরূপ জলপূর্ণ কামসমুদ্র তোমাদের স্তন, নিতম্ব ও জঘনদেশই হইল মনোহর বাণিজ্যপোত। বহুঘটনাপূর্ণ ও অষ্টপ্রকোষ্ঠসমন্বিত বসন্তসেনার এইরূপ বাড়ী দেখিয়া, বাস্তবিকই বুঝিতেছি যে, আমি ত্রিভুবনই যেন একস্থানস্থ দেখিলাম। আমার বাক্যের শক্তি প্রশংসা করিতে সমর্থ নহে। এখনো কি বেশ্যাভবন? না, কুবেরভবনের পরিসীমা? তোমাদের আর্য্যা কোথায়?।

चेटी। अज्ज! एसा रुक्खवाडिआए चिट्ठदि। ता पविसदु अज्जो। (क)

विदू। प्रविश्य दृष्ट्वा च। हीही भो! अहो रुक्खवाडिआए सम्मिरिअदा। अच्छरोदि-कुसुमपत्थारा (१) रोविदा अणेअ-पादवा, णिरन्तर-पादवतल-णिम्मिदा जुवदिजण-जहणप्पमाणा पट्टदोला, सुवण्णजुधिआ-सेहालिआ-मालई-मल्लिआ-णोमालिआ-

(क) आर्य्य! एषा वृक्षवाटिकाया तिष्ठति। तत् प्रविशतु आर्य्यः।

(ज) हीही भोः! अहो वृक्षवाटिकायां सम्मीकता!। अच्छरीतिकुसुम-प्रस्तारः, रोपिता अनेकपादपाः, निरन्तर-पादपतल- निर्म्मिता युवति-जन-जघनप्रमाणा

इदं किं गणिकाया वसन्तसेनाया गृहम्? अथवा कुबेरभवनपरिच्छेदः मर्त्यमागत्य परिच्छिन्नं सलीलं जातं कुबेरभवनम्? इति प्रशंसितुं प्रकर्षेण कातरं निर्हेतुं वक्तुम्, नास्ति मे वाचाविभवः वाक्शक्तिः। अत युद्वसन्दोहालङ्कारः।

वाचेति "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। टापञ्चापि वृत्तान्तानां चुधा वाचा निशा गिरा" इति वाक्शब्दात् टाप्।

(क) चेटीति। एषा आर्य्या वसन्तसेना, वृक्षवाटिकायामुद्याने।

(ज) विदू इति। सम्मीकता कान्तिमत्ता। अच्छा निर्म्मला मनोहरा रीतिरव-स्थानपरिपाटी येषां ते च ते कुसुमानां प्रस्तारा विस्तारः समूहार्थेति ते। अनेके नानाविधाः पादपा वृक्षाः रोपिताः। निरन्तरा घना ये पादपास्तेषां तले अधोदेशे निर्म्मिता। अतएव सर्वदैव छाया सुलभेति भावः। युवतिजनस्य जघनप्रमाणा जघन-

(छ) দাসী। ইনি উদ্যানে রহিয়াছেন। তা' আপনি উপস্থিত হউন।

(জ) বিদূষক। (প্রবেশপূর্ব্বক অবলোকন করিয়া) বড়ই আশ্চর্য্য ত! এই উদ্যানটীর কি অদ্ভুত সৌন্দর্য্য! কুসুমসমূহের অবস্থান-

(१) अच्छरीदि-कुसुमा-जत्थ।

कुरवआ-अदिमोत्तअ-प्पहुदिकुसुमेहिं सअं णिवड्डिदेहिं जं सच्चं लहु करेदि विअ णन्दणवणस्स सस्सिरीअदं। अन्यतोऽवलोक्य। इदो अ उदअन्त-सूरसमप्पहेहिं कमलरत्तोप्पलेहिं सज्झाअदि विअ दीहिआ। (ज)

अवि अ। एसो असोअवुच्छो णवणिग्गम-कुसुम-पल्लवो भादि।
सुभडो व्व समरमज्झे घण-लोहिद-पङ्क-चच्चिक्को ॥२०॥

पट्टदोला, सुवर्णयूथिका-शेफालिका-मालती-मल्लिका-नवमल्लिका-कुरवकादिमुक्तकप्रभृति-कुसुमैः स्वयं निपतितैर्यत्सत्यं लघुकरोतीव नन्दनवनस्य सशोभकताम्। इतश्च उदय-मान-सूर-समप्रभैः कमलरक्तोत्पलैः सन्ध्यायत इव दीर्घिका।

अपि च। एषोऽशोकवृक्षो नवनिर्गतकुसुमपल्लवो भाति।
सुभट इव समरमध्ये घनलोहितपङ्कचर्चिकः ॥२०॥

समानीता। अतएव च युवतिजनरचनायासिनारोढुं शक्येत्याशयः। पट्टदोला पट्टसूत्र-निर्मितदोलनयन्त्रम्, वर्त्तत इति शेषः। अतिमुक्तकं माधवीपुष्पम्। सशोभकतां कान्तिम्, लघुकरोतीव खर्वीकरोतीव। क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः। इतश्च अस्यां दिशि च, उदयमानौ यः सूरः सूर्यस्तस्य समा तुल्या प्रभा येषां तैः। सन्ध्यायत इव सन्ध्यासमयवदाचरतीव। अत्र उपमीपक्रमा उत्प्रेक्षालङ्कारः।

एष इति। समरमध्ये, घनगाढैः लोहितपङ्कैः रुधिरकर्दमैः चर्चिका चर्चा गात्रे

रीतिटी बड়ই মনোহর; নানাবিধ বৃক্ষ রোপণ করিয়াছে, ঘন ঘন বৃক্ষের তলে যুবতিজনের জঘনসমান উচ্চ পট্টদোলা নির্ম্মিত রহিয়াছে। স্বয়ং নিপতিত স্বর্ণযূথিকা, শেফালিকা, মালতী, মল্লিকা, নবমল্লিকা, কুরবক ও মাধবীপুষ্পদ্বারা এই উদ্যানটী, বাস্তবিকই নন্দনবনের শোভাকে যেন খর্ব করিয়াছে। আবার এইদিকে উদয়মান সূর্য্যের ন্যায় কান্তিসমান্বিত পদ্ম ও রক্তোৎপলদ্বারা দীর্ঘিকাটী যেন সন্ধ্যাকালের ন্যায় আচরণ করিতেছে।

भोदु, ता कहिं तुम्हाणं अज्जआ ? । (झ)

चेटी । अज्ज ! ओग्गमेहि दिट्ठिं, पेक्ख अज्जअं । (ञ)

विदू । दृष्ट्वा उपसृत्य । सोत्थि भोदीए । (ट)

वसन्त । अये ! मैत्रेयः ! । उत्थाय । स्वागतम् ? । इदमासनम्, अत्रोपविश्यताम् । (ठ)

(झ) भवतु । तत् कस्मिन् युष्माकमार्य्या ? ।

(ञ) आर्ये ! अवनमय दृष्टिम्, प्रेक्षस्व आर्य्याम् ।

(ट) स्वस्ति भवत्यै ।

लेपनं यस्य स तादृशः सुभटो निपुणयोद्धा इव, एष दृश्यमानः, नवनिर्गतानि कुसुमानि पल्लवानि च यस्य स तादृशः अशोकवृक्षो भाति वनमध्ये शोभते ।

अत्र यौगी उपमालङ्कारः । 'गाथा' छन्द इति पृथ्वीधरः ॥३०॥

(ठ) वसन्त इति । अये इति सम्भ्रमे, मैत्रेयः प्राप्त इति शेषः । उत्थानन्तु मैत्रेयस्य सम्मानप्रदर्शनार्थम् । स्वागतमिति काकुवशात् प्रश्नो व्यज्यते ।

इदानीं वसन्तसेनायाः संस्कृतप्रयोगन्तु वैदग्ध्यद्योतनार्थः । यथा साहित्यदर्पणे—

"योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।

वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥" परन्त्वार्ष्यं वम् ।

আরও, এই অশোকবৃক্ষের পুষ্প ও পল্লব নূতন নির্গত হইয়াছে, তাহাতে যুদ্ধমধ্যে ঘন-রক্ত-কর্দ্দমে লিপ্তদেহ প্রধান যোদ্ধার ন্যায় এই অশোকবৃক্ষ শোভা পাইতেছে ॥৩০॥

(ঝ) হউক, তোমাদের আর্য্যা (বসন্তসেনা) কোথায় ? ।

(ঞ) দাসী । আর্য্য ! দৃষ্টি অবনত করুন, আর্য্যাকে দেখুন ।

(ট) বিদূষক । (দেখিয়া নিকটে যাইয়া) আপনার মঙ্গল হউক ।

(ঠ) বসন্তসেনা । ও ! মৈত্রেয় আসিয়াছেন ! (গাত্রোত্থান করিয়া) শুভাগমন ত ? এই আসন, ইহাতে বসুন ।

विदू । उवविसदु भोदी । उभावुपविशतः । (ङ)
वसन्त । अपि कुशलं सार्थवाहपुत्रस्य ? । (ढ)
विदू । भोदि ! कुशलं । (ण)
वसन्त । आर्य्य ! मैत्रेय ! अपीदानीम्—

गुणप्रवालं विनयप्रशाखं
विश्रम्भमूलं महनीयपुष्पम् ।
तं साधुवृत्तं स्वगुणैः फलाढ्यं
सुहृद्विहङ्गाः सुखमाश्रयन्ति ? ॥२१॥

(ङ) उपविशतं भवतौ ।
(ण) भवति ! कुशलम ।

(ढ) वसन्त इति । अपिशब्दः प्रश्ने । सार्थवाहपुत्रस्य वणिक्सुतस्य चारुदत्तस्य । मनसा पतित्वेन कृतत्वात् नामानुच्चारणम् ।

गुणेति । सुहृदो बन्धव एव विहङ्गाः पक्षिणः सुहृद्विहङ्गाः, तदाश्रयकरणात् ; गुणा दयादाक्षिण्यादय एव प्रवालाः पल्लवा यस्य तम्, तव रागजनकत्वात् ; विनयो नम्रभावः एव प्रकृष्टा शाखा यस्य तम्, तद्गुणैव सुहृद्विहङ्गानामवस्थानसम्भवात् ; विश्रम्भो विश्राम एव मूलं कारणं ब्रध्नश्च यस्य तम्, तदधादेव च साधुताया वृक्षस्य चावस्थितेः ; महनीयं लोकेषु पूज्यतैव गौरवमेवेत्यर्थः पुष्पं यस्य तम्, लोभनीयता-प्रतिपादनात् ; स्वगुणैः परोपकारादिभिरात्मनो गुणान्तरैः फलाढ्यं फलयुक्तं परोप-कारादीनि गुणान्तराण्येव फलानि साधुतासाध्यकार्य्याणि शस्यानि च यस्य तमित्यर्थः,

(ङ) विदूषक । आपनि बसुन । (दुई जनेई बसिल ।)
(ढ) वसन्तसेना । वणिक्पुत्रेर (चारुदत्तेर) मङ्गल त ? ।
(ण) विदूषक । वसन्तसेना ! तांहार मङ्गल ।
वसन्तसेना । आर्य्य ! मैत्रेय ! । आरओ,

विदू० । स्वगतम् । सुट्ठु उवलक्खिदं दुट्ठविलासिणीए । प्रकाशम् । अधइं । (त)

वसन्त० । अये ! किमागमनप्रयोजनम् ? ।

(त) सुष्ठु उपलक्षितं दुष्टविलासिन्या । अथकिम् ।

तत्प्राप्तिलोभेनैव सुहृद्विहङ्गानां तदाश्रयणात् तं प्रसिद्धम्, साधुः सज्जन एव वृक्षस्तम्, बहूनामाश्रयदानात् क्षायादानात् सन्तोषकरणाच्चेति भावः, सुखं निरुपद्रवं यथा स्यात्तथा इदानीम् आश्रयन्ति अपि ? इति गर्व्यानाह्वयः, अवलम्बन्ते किमित्यर्थः । उक्तान्यतमगुणभङ्गात् तं विहाय सुहृद इदानीमन्यत्र न गच्छन्ति किमित्याशयः ।

अत्र श्लिष्टसमस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकमलङ्कारः । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे—

"दृश्यन्ते क्वचिदाङ्गिण्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके ।"

सहनीयेति भावे अनीयप्रत्ययः । स्वगुणैरिति अभेदे तृतीया । तेन च परोपकारात्मकस्वगुणरूपफलयुक्तमित्यर्थलाभात् न पूर्वसो व्यत्यय इति ध्येयम् ।

"प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे" इति मेदिनी । "मूलमाद्ये शिफाभयोः" इत्यमरः ।

उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥३१॥

(त) विदू० इति । दुष्टविलासिन्या कुटवृद्धिशालिन्या वेश्यया, सुष्ठु सम्यक्, उपलक्षितमवगतम्, चारुदत्तस्य गुणवत्त्वमिति शेषः ।

दयादाक्षिण्यप्रभृति गुण याहার পল্লব, বিনয় যাহার শাখা, বিশ্বাস যাহার মূল, গৌরব যাহার পুষ্প এবং পরোপকারাদি নিজগুণে যে ফলবান্, তাদৃশ সেই সজ্জনবৃক্ষকে, বন্ধুপক্ষিগণ, সুখে আশ্রয় করিয়া আছে ত ? ॥৩১॥

(ত) বিদূষক । (স্বগত) দুষ্ট বেশ্যাটা ভাল লক্ষ্য করিয়াছে ত । (প্রকাশ্যে) হাঁ ।

বসন্তসেনা । ঠাকুর ! আপনার আসিবার উদ্দেশ্য কি ? ।

विदू। सुणादु भोदी। तत्तभवं चारुदत्तो सीसे अञ्जलिं कदुअ भोदिं विण्णवेदि। (थ)

वसन्त। अञ्जलिं बद्ध्वा। किमाज्ञापयति?।

विदू। मए तं सुवण्णभण्डअं विस्सम्भादो अत्तणकेरकत्ति कदुअ जूदे हारिदं। सो अ सहिओ राअवात्थहारो ण जाणिअदि कहिं गदो त्ति। (द)

चेटी। अज्जए! दिट्ठिआ वड्ढसि। अज्जो जूदिअरो संवुत्तो। (ध)

(थ) श्रृणोतु भवती। तत्रभवान् चारुदत्तः शीर्षे अञ्जलिं कृत्वा भवतीं विज्ञापयति।

(द) मया तत् सुवर्णभाण्डं विश्रम्भादात्मीयमिति कृत्वा द्यूते हारितम्। स च सभिकी राजवार्त्ताहारी न ज्ञायते कुत्र गत इति।

(ध) आर्ये! दिष्ट्या वर्द्धसे। आर्यो द्यूतकरः संवृत्तः।

(द) विदू इति। तत् त्वया न्यासीकृतम्, सुवर्णभाण्डं स्वर्णालङ्करणम्, विश्रम्भात् त्वां प्रति विश्वासात् हारणं त्वया न किञ्चित् करिष्यते इति विश्वासादित्यर्थः, आत्मीयमिति कृत्वा विभाव्य। ननु तथापि मूल्यदानेन सभिकात् तदेव पुनरानीय दीयतामित्याह स चेति। सभिकी द्यूतसभाध्यक्षः, राज्ञो वार्त्ताहारी दूतः, अतएव कुत्र गत इति न ज्ञायते। तेन च तस्मादानीय पुनस्तद्दानमसम्भवमेवेति भावः।

(थ) विदूषक। आपनि शुनुन। माननीय चारुदत्त, मस्तके अञ्जलि स्थापन करिया, आपनाके जानाइतेछेन।

वसन्तसेना। (अञ्जलि बन्धन करिया) कि आदेश करितेछेन?।

(द) विदूषक। "आमि विश्वास वशतः, सेई स्वर्णालङ्कार निजेर मने करिया पाशाखेलाय हारियाछि। अथच सेई सभाध्यक्ष राजार दूत: ताई तिनि कोथाय गियाछेन ताहा जानिते पारि नाई।"

वसन्त । स्वगतम् । **कधं चोरेण अवहिदं पि सोण्डीरदाए जूदे हारिदं त्ति भणादि । अदो ज्जे व कामीअदि । (न)**

विदू । ता तस्स कारणादो गेण्हदु भोदी इमं रअणावलिं । (प)

(न) कथं चौरेणापहृतमपि शौण्डीरतया द्यूते हारितमिति भणति । अतएव काम्यते ।

(प) तत् तस्य कारणात् गृह्णातु भवती इमां रत्नावलीम् ।

(ध) चेटीति । आर्य्यया कृतदत्तः, द्यूतकरः संवृत्तः । तेन च वर्वरतां विहाय कलाकुशलतालाभात् तवातिशयसुखकारी भविष्यतीति भावः ।

(न) वसन्त इति । शौण्डीरतया उदारतया । चौरेणापहरणे आत्मनो व्यापाराभावेन पुनर्दानासम्भवः, स्वयं द्यूते हारणे तु आत्मनो व्यापारेणैव नाशात् पुनस्तद्दानमावश्यकमिति शौण्डीर्य्यम् । अतएव ईदृशशौण्डीर्य्यादेव, काम्यते धनिनं विहाय स एव रन्तुमभिलष्यते सयेति शेषः ।

(प) विदूष इति । तस्य हारितस्य सुवर्णभाण्डस्य । अत्र द्यूते हारणरूपदोषक्षालनाय रत्नावलीदानरूपानुनयकरणात् पर्य्युपासन नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्—

"कृतस्यानुनयः पुनः । स्यात् पर्य्युपासनम्" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(ध) दासी । आर्य्ये ! भाग्यवशतः, आपनার উন্নতি হইতেছে । আর্য্য চারুদত্ত দ্যূতকর হইয়াছেন ।

(ন) বসন্তসেনা । (স্বগত) কি আশ্চর্য্য ! চোরে নিয়াছে ; তথাপি উদারতা নিবন্ধন বলিতেছেন "পাশাখেলায় হারিয়াছি ।" এই জন্যই ত কামনা করি ।

(প) বিদূষক । সুতরাং তাহার জন্য আপনি এই রত্নমালা গ্রহণ করুন ।

वसन्त। आत्मगतम्। किं दंसेमि तं अलङ्कारअं ?। विचिन्त्य। अधवा ण दाव। (फ)

विदू। किं दाव ण गेण्हदि भोदी एदं रअणावलिं ?। (ब)

वसन्त। विदूषकस्य सखीमुखं पश्यन्ती। मित्तेअ! कधं ण गेण्हिस्सं रअणावलिं। इति गृहीत्वा पार्श्वे स्थापयति। स्वगतम्। कधं भोणकुसुमादो वि सहआरपादवादो मअरन्दविन्दुओ णिवड़न्ति। प्रकाशम्। अज्ज! विण्णवेहि तं जूदिअरं मम वअणेण अज्जचारुदत्तं—"अहं पि पदोसे अज्जं पेक्खिदुं आअच्छामि" त्ति। (भ)

(फ) किं दर्शयामि तमलङ्कारकम्?। अथवा न तावत्।

(ब) किं तावत् न गृह्णाति भवती एतां रत्नावलीम्?।

(भ) मैत्रेय! कथं न ग्रहीष्यामि रत्नावलीम्?। कथं हीनकुसुमादपि सहकारपादपात् मकरन्दबिन्दवो निपतन्ति। आर्य्य! विज्ञापय तं द्यूतकरं मम वचनेन आर्य्यचारुदत्तम्—"अहमपि प्रदोषे आर्य्यं प्रेक्षितुमागच्छामि" इति।

(भ) वसन्त इति। सहकारपादपात् आम्रवृक्षात्, मकरन्दबिन्दवो मधुकणाः। तथा च यथा कुसुमशून्यादाम्रवृक्षान्मधुबिन्दुपतनमाश्चर्य्यम्, तथा धनहीनात् चारुदत्तात् दुष्टशरत्रावस्था आपतनमाश्चर्य्यमेवेति भावः। अतएवात्र समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतसमप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। प्रदोषे सूर्य्यास्तात् परम्।

अत्र वर्णसंहारो नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्—"चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते" इति लक्षणस्य अभिनवगुप्तपादमते पात्रमेलनार्थकत्वात्।

(फ) वसन्तसेना। (स्वगत) সেই অলঙ্কার দেখাইব কি? (চিন্তা করিয়া) অথবা দেখাইব না।

(ব) বিদূষক। আপনি কি এই রত্নমালা গ্রহণ করিবেন না?।

विदू। स्वगतम्। किं अस्स। तहिं गदुअ गेण्हिस्सदि। प्रकाशम्। भोदि! भणामि। स्वगतम्। णिअन्तीअदु गणिआत्त-पसङ्गादो त्ति। इति निष्क्रान्तः। (म)

वसन्त। हञ्जे! गेण्ह एदं अलङ्कारअं, चारुदत्तं अहिरमिदुं गच्छम्ह। (य)

(म) किमन्यत्। तस्मिन् गत्वा ग्रहीष्यति। भवति! भणामि। निवर्त्ततामस्माद्-गणिकाप्रसङ्गात् इति।

(य) हञ्जे! गृहाणैतमलङ्कारम्, चारुदत्तमभिरन्तुं गच्छामः।

(म) विदू इति। किमन्यत् तत्र गमनप्रयोजनमिति शेषः। तस्मिन् चारुदत्त-समीपे। ग्रहीष्यति अस्यात्यमूल्यत्वमुपन्यस्य अन्यदपि किञ्चिदिति शेषः। अत्र ग्रहणाभावस्तु "अयं चारुदत्तस्य लोकी न वा" इति संशयादिति भावः। गणिकाप्रसङ्गात् वेश्या-संसर्गात् निवर्त्ततामिति भणामीति पूर्वेणान्वयः। प्रकाशपक्षे तु वसन्तसेना सन्दिष्टं भणामीति सम्बन्धः।

(ভ) বসন্তসেনা। (হাস্য করিয়া, সখীর মুখ দর্শন করতঃ) মৈত্রেয়! কেন রত্নমালা গ্রহণ করিব না? (এই কথা বলিয়া, গ্রহণ করিয়া পার্শ্বে রাখিল। পরে স্বগত) কি আশ্চর্য্য! পুষ্পবিহীন আম্রবৃক্ষ হইতেও, মধুবিন্দু পড়িতেছে। (প্রকাশ্যে) আর্য্য! আমার কথানুসারে সেই দ্যূতকর আর্য্য চারুদত্তকে জানাইবেন যে, আমিও প্রদোষকালে আপনাকে দেখিতে আসিতেছি।

(ম) বিদূষক। (স্বগত) আর কি, সেখানে যাইয়া গ্রহণ করিবে। (প্রকাশ্যে) ওহে! বলিব। (স্বগত) বলিব যে, "বেশ্যাসংসর্গ হইতে নিবৃত্ত হও।" (ইহা বলিয়া চলিয়া গেল।)

(য) বসন্তসেনা। সখি! এই অলঙ্কার লও, চারুদত্তের সহিত বিহার করিতে যাইব

चेटी । अज्जए ! पेक्ख पेक्ख, उन्नमदि अकालदुद्दिणं । (र)

वसन्त । उदयन्तु नाम मेघाः,
भवतु निशा, वर्षमविरतं पततु ।
गणयामि नैव सर्वं
दयिताभिमुखेन हृदयेन ॥३२॥

हञ्जे ! हारं गेण्हिअ लहुं आअच्छ । (ल)

(र) आर्ये ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व, उन्नमति अकालदुर्दिनम् ।

(ल) हञ्जे ! हारं गृहीत्वा लघु आगच्छ ।

(र) चेटीति । अकाले दुर्दिनं मेघान्धकारः, उन्नमति उत्तिष्ठति । सुतरामिदानीं वाटीतो बहिर्गमनं नोचितमिति भावः ।

"घनान्धकारे दृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः" इति साम्रः ।

उदयन्त्विति । मेघा उदयन्तु नाम, निशा तदाधिक्यमित्यर्थः भवतु, तथा अविरतं वर्षं वृष्टिः पततु, तथापि दयिताभिमुखेन वल्लभं प्रति उत्कण्ठितेन हृदयेन हेतुना, तत् सर्वं नैव गणयामि ; सहस्रबाधासत्त्वेऽपि तत्र गच्छाम्येवेति भावः ।

आर्या जातिः ॥३२॥

(ल) हञ्जे इति । गृहीत्वा आदाय, लघु शीघ्रम् ।

(र) दासी । আর্য্যে ! দেখুন দেখুন, অসময়ে মেঘান্ধকার উপস্থিত হইয়াছে ।

বসন্তসেনা । মেঘ উঠুক, রাত্রি হউক এবং অনবরত বৃষ্টি পড়ুক ; তথাপি বল্লভের অভিমুখচিত্তে আমি ও-সব, কিছুতেই গ্রাহ্য করিব না ॥৩২॥

(ল) ওলো ! হার লইয়া শীঘ্র আইস ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

मदनिका-शर्विलको नाम चतुर्थोऽङ्कः । (व)

(व) मदेति । अत्र मदनिकाशर्विलकयोरेव वृत्तान्तस्य प्राधान्येन वर्णनादस्य अङ्कस्य "मदनिकाशर्विलकः" इति नामेति बोध्यम् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायां मृच्छकटिक-टीकायां वसन्तसुषमासमाख्यायां चतुर्थाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(इहार पर सकले चलिया गेल ।)

(व) मदनिका-शर्विलक नामे चतुर्थ अङ्क समाप्त ॥०॥

———०———

पञ्चमोऽङ्कः ।

——:०:——

ततः प्रविशति आसनस्थः सोत्कण्ठश्चारुदत्तः । (क)

चारु । ऊर्ध्वमवलोक्य । **उन्मत्यकालदुर्दिनम् । यदेतत्—**

आलोकितं गृहशिखण्डिभिरुत्कलापैः
हंसैर्यियासुभिरपाकृतमुन्मनस्कैः ।
आकालिकं सपदि दुर्दिनमन्तरीक्षम्
उत्कण्ठितस्य हृदयञ्च समं रुणद्धि ॥१॥

(क) तत इति । आसनस्थादेः स्वयं प्रवेशोपपत्तिस्तु प्रागेवोक्ता । सोत्कण्ठश्चारुदत्तसेनानिमित्तमुत्कण्ठितः ।

आलोकितमिति । उत्कलापैः ऊर्ध्वप्रसारितपुच्छैः, गृहशिखण्डिभिर्गृहपालितमयूरैः, आलोकितं सादरं दृष्टम्, मेघस्य मयूरानन्दहेतुत्वादिति भावः । यियासुभिर्मानससरोवरं गन्तुमिच्छुभिः, अतएव उन्मनस्कैस्तदर्थमुत्कण्ठितैः हंसैः, अपाकृतमुपेक्षितम्, वर्षाकालस्य तेषां विरक्तिकरत्वादित्याशयः । आकालिकम् अकालोत्पन्नम्, एतत् दुर्दिनं मेघान्धकारः कर्तृ, सपदि सहसा, अन्तरीक्षं गगनम्, उत्कण्ठितस्य जनस्य हृदयञ्च, समं युगपदेव, रुणद्धि आवृणोति धैर्यमवरुणद्धि प्रियार्थं मधीरीकरोतीत्यर्थः ।

(क) तदनन्तर आसनस्थ उत्कण्ठितचित्त चारुदत्तের প্রবেশ ।

চারুদত্ত । (উপরের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) অকালে মেঘের অন্ধকার উঠিয়াছে । যেহেতু—

গৃহপালিত ময়ূরগণ পুচ্ছ উত্তোলন করিয়া যাহাকে দেখিয়াছে এবং মানসসরোবরে গমনেচ্ছু সুতরাং উৎকণ্ঠিতচিত্ত হংসগণ যাহাকে উপেক্ষা

अपि च, मेघो जलार्द्रमहिषोदरभङ्गनीलो
विद्युत्प्रभा-रचित-पीत-पटोत्तरीयः ।
आभाति संहतबलाक-गृहीतशृङ्गः
खं केशवोऽपर इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ॥२॥

अत्र दुर्दिनाङ्कत्वेनान्तरीचं प्रस्तुतम्, उत्कण्ठितस्य हृदयञ्चाप्रस्तुतम्, अनयो रूपकाङ्गी-त्वेकया क्रियया कर्म्मतयाभिसम्बन्धाद्दीपकमलङ्कारः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ।

इतः प्रभृति षष्ठाङ्कसमाप्तिपर्य्यन्तो गर्भसन्धिः । तथा चात्र वसन्तसेनाया अभि-सरणरूपः सम्मेलनात्मकफलसिद्धेरुपायः अत्यन्तदुर्दिनरूपश्च तदपायः, तयोः शङ्काभ्यान्तु चारुदत्तस्य वसन्तसेनायाः प्राप्तिकप्राप्तिसम्भवात् प्राप्त्याशा नाम तृतीया कार्य्यावस्था दर्शिता । तथा च साहित्यदर्पणे—

"उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः ।"

तथा सम्मेलनात्मकफलस्य प्रधानोपायः परस्परानुरागः, स च पूर्व्वं कथञ्चित् प्रकाशितः ; अत्र तु चारुदत्तस्य वसन्तसेनायाः स्वाभिसरणवार्त्तोपवर्णनात्तस्यानुरागस्य उद्भेदः, दुर्दिनदर्शनाच्च ह्रासः । वसन्तसेनायाः पुनः साक्षाद्दर्शनादुद्भेदः, दक्षिणाचित्स्यन्दनादिना च पुनः ह्रासः, । एवं "नाद्यापि आगच्छति" इत्यनेन चारुदत्तस्य अन्वेषणम् । "अज्ज मित्तेअ ! कहिं तुम्हाणं जूदिअरो" इत्यनेन च वसन्तसेनाया अन्वेषणम् । यथा तत्रैव—

"फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।
गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान् मुहुः ॥"

अस्य च अभूताहरणादीनि त्रयोदशाङ्गानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः ॥१॥

मेघ इति । जलेन आर्द्रं आर्द्रदेहो यो महिषस्तस्य उदरं भृङ्गो भ्रमरश्च तद्वत् नीलः कृष्णवर्णः । नीलताधिक्यद्योतनार्थं जलार्द्रपदम् । विद्युत्प्रभया रचितं विहितं

करियाछे ; अकालोत्पन्न सेई मेघान्धकार सहसा आकाशके ओ उत्-कण्ठित लोकेर चित्तके एकदाइ रुद्ध करियाछे ॥१॥

अपि च, केशवगात्रश्यामः, कुटील-बलाकावली-रचित-शङ्खः ।
विद्युद्गुणकौशेयः चक्रधर इवोन्नतो मेघः ॥३॥
एता निषिक्तरजतद्रवसन्निकाशा
धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः ।

पीतपट इव उत्तरीयं वसनं यस्य सः, तया संहता संयुक्ता बलाका क्षुद्रवकपक्षी यस्मिन् सः, संहतबलाकः गृहीतशङ्ख इव स तथोक्तो मेघः, अपरः केशव इव वामनरूपी द्वितीयो विष्णुरिव, खमाकाशम्, आक्रमितुं व्याप्तुम्, प्रवृत्तः सन् आभाति शोभते ।

अत्र उपमोपक्रमा द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः । गृहीतशङ्ख इत्यस्य उपमानत्वेन विशेषणस्यापि परनिपातः "अग्निर्मीक" इत्यादिवत् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२॥

उक्तमेवार्थं भङ्गीविशेषेण पुनराह केशवेति । केशवगात्रवत् विष्णुमूर्त्तिवत् श्यामः कृष्णवर्णः, कुटिला वक्रा या बलाकावली क्षुद्रवकपक्षीश्रेणी तया रचितः कृतः शङ्खो यस्य सः, तथा विद्युद्गुणो विद्युत्सूत्रं कौशेयं कृमिकोशोद्भवं वसनमिव यत्र स तथोक्तो मेघः, चक्रधरो विष्णुरिव, उन्नत आकाशे स्थितः ।

अत्र प्रथमतृतीयपादयोर्ललितोपमाद्वयम्, चतुर्थपादे तु श्रौतोपमा, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । द्वितीयपादे तु रूपकालङ्कारो व्यज्यत इति वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ।

आर्य्या जातिः ॥३॥

আরও, জলে আর্দ্র মহিষের উদরের এবং ভ্রমরের ন্যায় যে নীলবর্ণ, পীতবর্ণ বস্ত্রের ন্যায় বিদ্যুতের আলোক যাহার উত্তরীয় বসন করিয়া দিয়াছে এবং শঙ্খের ন্যায় বকপক্ষিগণ যাহার নিকটে সম্মিলিত হইয়াছে, সেই মেঘ, বামনরূপধারী অপর বিষ্ণুর ন্যায় আকাশ ব্যাপ্ত করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছে ॥২॥

আরও, নারায়ণ মূর্ত্তির ন্যায়, যে শ্যামবর্ণ, বক্র বকপক্ষিশ্রেণী যাহার শঙ্খ নির্ম্মাণ করিয়া দিয়াছে এবং বিদ্যুৎসূত্র যাহার কৌশেয় বস্ত্র হইয়াছে, নারায়ণের ন্যায় সেই মেঘ আকাশে উঠিয়াছে ॥৩॥

विद्युत्प्रदीपशिखया क्षणनष्टदृष्टा:
क्षिप्ता इवाम्बरपटस्य दशा: पतन्ति ॥४॥
संसक्तैरिव चक्रवाकमिथुनैर्हंसै: प्रडीनैरिव
व्याविद्धैरिव मीनचक्रमकरैर्हर्म्यैरिव प्रोच्छ्रितै: ।
तैस्तैराकृतिविस्तरैरनुगतैर्मेघै: समभ्युन्नतै:
पत्रच्छेद्यमिवेह भाति गगनं विश्लेषितैर्वायुना ॥५॥

एता इति । निषिक्ता विगलिता ये रजतद्रवास्तल्लीकृतरौप्याणि तत्सन्निकाशा-स्तत्तुल्या निर्मलशुभ्रा इत्यर्थ:, जलदोदरेभ्यो मेघान्तरेभ्य:, पतिता विच्युता: एता धारा वृष्टिजलानामिति शेष:, विद्युदेव प्रदीपशिखा तया, क्षणं विद्युदुन्मेषाभावसमये नष्टा अदर्शनं गता: पुनश्च दृष्टा विद्युदुन्मेषसमये अवलोकिता: सत्य:, अम्बरमाकाशमेव पट: सूक्ष्मत्वान्निर्मलत्वाच्च वसनं तस्य, क्षिप्ता: दशा: प्रान्तसूत्राणीव, जवेन वेगेन, पतन्ति भूतलं इति शेष: ।

अत्र प्रथमे पादे लुप्तोपमा, तृतीये निरङ्गं केवलरूपकम्, चतुर्थे च तादृशमेव रूपकान्तरम्, तत एव च शृङ्खलाङ्गिभावेन सङ्कर: ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४॥

संसक्तैरिति । वायुना विश्लेषितैर्विच्छिद्यविच्छिद्य परिचालितै:, अतएव संसक्तै: संयुक्तै: चक्रवाकयो: मिथुनैर्युगलैरिव श्यामतयादृश्यमानैरिति शेष: । एवमन्यत्रापि । प्रडीनैरुत्पतितै: हंसैरिव, क्वचित् शुभ्रत्वादिति भाव: । व्याविद्धै: समुद्रमथनवेलायां मन्दराक्षोडनवेगेन उत्पतितै:, मीनचक्रैर्बृहन्मत्स्यसमूहै: मकरैश्चादाह्यजलजन्तुविशेषैरिव च, तथा प्रोच्छ्रितै: केनाप्युत्थापितै: हर्म्यैरिव स्थितै:, तैस्तै: प्रसिद्धै: आकृतीनां विस्तरै:

বিগলিত তরল রৌপ্যের ন্যায় (উজ্জ্বল), মেঘমধ্য হইতে নিপতিত এই জলধারা, বিদ্যুৎপ্রদীপশিখার প্রকাশকালে ক্ষণকাল দৃষ্ট এবং তাহার অপ্রকাশকালে ক্ষণকাল অদৃষ্ট হইয়া, আকাশপটের ছিন্নদশার ন্যায় পতিত হইতেছে ॥৪॥

एतत्तद्धृतराष्ट्रचक्रसदृशं (१) मेघान्धकारं नभो
हृष्टो गर्जति चातिदर्पितबलो दुर्य्योधनो वा शिखी।
अक्षद्यूतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलो
हंसाः सम्प्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातचर्य्यां गताः ॥६॥

प्रसारणं येषु तैः, अनुगतैः पयोबलैः, समभ्युन्नतैः उत्थितैः, मेघैः करणैः, गगनम् आकाशं कर्त्तृ, इह इदानीम्, पवच्छेद्यमिव पटे चित्रितमिव भाति शोभते।

अत्र प्रथमे पादे औतीपमाद्वयम्, द्वितीये जात्युत्प्रेक्षाद्वयम्, चतुर्थे च क्रियोत्प्रेक्षा इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

"पदवाणे दले पत्ते लिख्यवस्तुनि पत्रवाक्" इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

एतदिति। सम्प्रति, मेघेन अन्धकारो यस्मिन् तत्तादृशम्, एतत् नभ आकाशम्, तत् प्रसिद्धं धृतराष्ट्रस्य यत् चक्रं राज्यं तस्य सदृशं तुल्यम्, चन्द्रसूर्यहीनत्वात् महाधार्मिकयुधिष्ठिरादिहीनत्वाच्चेति भावः। हृष्टो युधिष्ठिरादिनिर्वासनेन मेघागमेन च सन्तुष्टः, अतिदर्पितं बलं सैन्यं यस्य सः, अन्यत्र तु अतिशयेन दर्पोऽस्मिन् सञ्जात इति अतिदर्पितम् अत्यन्तदर्पजनकमित्यर्थः, बलं कायिकसामर्थ्यं यस्य सः, दुर्य्योधनो वा दुर्य्योधन इव, शिखी मयूरश्च, गर्जति दम्भप्रकाशयति विकारवच्च करोति। कोकिलः पक्षी, अक्षेण पाशकेन यद्द्यूतं क्रीड़नं तस्मिन् जितो युधिष्ठिर इव, अध्वानं दूरं

कखनও সম্মিলিত চক্রবাকদম্পতিগণের ন্যায় শ্যামবর্ণ, কখনও উড্ডীন হংসগণের ন্যায় শুভ্রবর্ণ, কখনও সমুদ্রমন্থনের সময় উত্থিত মৎস্য ও মকর-সমূহের ন্যায় বৃহৎ, কখনও উত্তোলিত অট্টালিকার ন্যায় বিস্তৃত, সেই সেই বিস্তৃত আকৃতিদ্বারা কখনও পশ্চাৎ পশ্চাৎ সংলগ্ন এবং উত্থিত ও বায়ুকর্ত্তৃক বিচ্ছিন্ন মেঘসমূহদ্বারা আকাশ যেন এখন পটে চিত্রিতের ন্যায় শোভা পাইতেছে ॥৫॥

(১)···वक्रसदृशम्।

विचिन्त्य । चिरं खलु कालो मैत्रेयस्य वसन्तसेनायाः सकाशं गतस्य, नाद्यापि आगच्छति ।

प्रविश्य विदूषकः । अहो ! गणिआए लोभो अदक्खिणदा अ, जदो ण कधावि किदा अम्हा (१) । अणाअरेण ज्जेव अभणिअ

(ख) अहो ! गणिकाया लोभः अदक्षिणता च, यतो न कथापि कृता अस्मा ।

पत्यानमरण्यमित्यर्थः, अथवा अध्वानं ध्वानराहित्यं नीरवतामित्यर्थः, गतः प्राप्तः, एकत्र वसन्तापगमात् अन्यत्र राज्यादिसर्वस्वहारणादिति भावः । तथा पाण्डवाः पाण्डुपुत्रा युधिष्ठिरादय इव, हंसाः, वनात् द्वैतनामककाननात् ग्राम्यजलाच्च, अज्ञाते दुर्योधनादिभिः अयोगिजनैश्च अविदिते विराटराज्ये मानसमगीवरे च चर्य्यां वासं गमनञ्च, गताः प्राप्ताः ।

अत्र प्रथमे पादे समासगता आर्थी उपमा, अन्येषु तु तिस्र एव पूर्णोपमाः, इत्यासां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

"चक्रः पक्षिविशेषस्य रथाङ्गं चक्रमायुधम् । चक्रं राज्यञ्च संघस्य चक्रं व्यावर्त्तनं मतम्" इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये" इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतौ विश्वः । "वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने" इति हेमचन्द्रः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥६॥

मेघान्धकारसम्पन्न এই আকাশ, সেই ধৃতরাষ্ট্রের রাজ্যের ন্যায় হইয়াছে ; দুর্য্যোধনের ন্যায় অতিদর্পী ও বলবান্ ময়ূর, হৃষ্টচিত্তে গর্জ্জন করিতেছে, কোকিলগণ, পাশাখেলায় পরাজিত যুধিষ্ঠিরের ন্যায় নীরব হইয়াছে এবং পাণ্ডবগণ যেমন দ্বৈতবন হইতে অজ্ঞাতবাসে গিয়াছিলেন, এখন হংসগণও সেইরূপ সামান্য জল হইতে অজ্ঞাত বাসে গিয়াছে ॥৬॥

(চিন্তা করিয়া) বহুকাল হইল মৈত্রেয় বসন্তসেনার নিকট গিয়াছে, কিন্তু এখনও আসিতেছে না ।

---

(१) অম্হাএ ।

किंपि एवमेअ गहिदा रअणावली। एत्तिआए ऋद्धीए ण तत्त अहं भणिदो, "अज्ज मित्तेअ! वीसमीअदु मल्लकेण पाणीअंपि पिविअ गच्छीअदु त्ति। ता मा दाव दासीए धीआए गणिआए मुहं पि पेक्खिस्सं। सनिर्वेदम्। सुट्ठु खु दुच्चदि "अकन्दसमुत्थिदा पउमिणी, अवञ्चओ वाणिओ, अचोरो सुवण्णआरो, अकलहो गामसमागमो, अलुद्धा गणिआ" त्ति, दुक्करं एदे संभावीअन्ति। ता पिअवअस्सं गदुअ इमादो गणिआ-पसङ्गादो णिवत्तावेमि।

अनादरेणैव अभणित्वा किमपि एवमेव गृहीता रत्नावली। एतावत्या ऋद्ध्या न तया अहं भणितः—आर्य मैत्रेय। विश्रम्यताम्, मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा गम्यतामिति। तत् मा तावत् दास्याः पुत्र्या गणिकाया मुखमपि प्रेक्षिष्ये। सुष्ठु खलु उच्यते—"अकन्द-समुत्थिता पद्मिनी, अवञ्चको वणिक्, अचौरः सुवर्णकारः, अकलहो ग्रामसमागमः, अलुब्धा गणिका" इति, दुष्करमेते सम्भाव्यन्ते। तत् प्रियवयस्यं गत्वा अस्मात् गणिका-

(ख) प्रविश्येति। अदक्षिणता अनौदार्यं कृपणतेति यावत्। ऋद्ध्या धन-सम्पत्त्या। तया वसन्तसेनया। मल्लकेन पात्रेण। "मल्लः पात्रे कपीले च मत्स्यभेदे बलीयसि" इति मेदिनी। क्षुद्रार्थे च कप्रत्ययः। मा तावत् न खलु। कन्दो मूलम्, अकन्देन मूलव्यतिरिक्तेन, समुत्थिता समुत्पन्ना। "कन्दोऽस्त्री शूरणे मूले" इति

(খ) (প্রবেশ করিয়া) বিদূষক। কি আশ্চর্য্য! বেশ্যাটার লোভ ও অনুদারতা দেখ—যেহেতু অন্য কথাটীও বলিল না; অনাদরে কিছু না বলিয়াই এইভাবে রত্নমালা গ্রহণ করিল!। এত সম্পত্তি থাকিতেও, সে মাগী আমাকে বলিল না যে—"আর্য্য মৈত্রেয়! আপনি বিশ্রাম করুন, পাত্রে করিয়া একটু জলও পান করিয়া যান।" অতএব বাঁদীর মেয়ে বেশ্যাটার মুখও দেখিব না। লোকে একথা ভালই বলে—"মূল-বিহীন উৎপন্ন পদ্মিনী, অপ্রতারক বণিক্, অচোর স্বর্ণকার, কলহবিহীন

परिक्रम्य दृष्ट्वा । कधं पिअवअस्सो रुक्खवाडिआए उवविट्ठो चिट्ठदि ; ता जाव उवसप्पामि । उपसृत्य । सोत्थि भवदे, वड्ढदु भवं ! (ख)

चारु । विलोक्य । अये ! सुहृन्मे मैत्रेयः प्राप्तः । वयस्य ! स्वागतम् ? आस्यताम् ।

विदू । उवविट्ठोम्हि । (ग)

चारु । वयस्य ! कथय तत् कार्य्यम् । (घ)

प्रसङ्गात् निवर्त्तयामि । कथं प्रियवयस्यो वृक्षवाटिकायामुपविष्टस्तिष्ठति ; तदुपावदुपसर्पामि । स्वस्ति भवते, वर्द्धतां भवान् ।

(ग) उपविष्टोऽस्मि ।

दिकाखण्डशेषः । अकलङ्को विवादरहितः, ग्रामसमागमः साधारणविषयसमालोचनार्थं भोजनार्थं वा अभिचितग्राम्यजनसम्मेलनम् । एते अकन्दसमुत्थितपश्चिन्यादयः पदार्थाः, दुष्करं यथा स्यात्तथा सम्भाव्यन्ते एतेषां प्राप्तिसम्भावनमपि दुष्करमेवेत्यर्थः, सर्वथैवासम्भवादिति भावः ।

अत्र अप्रस्तुताभिस्तदृशपद्मिनीप्रभृतिभिः सह प्रस्तुतायास्तादृशगणिकायाः सम्भावनाराहित्यरूपैकक्रियाभिसम्बन्धाद्दीपकमलङ्कारः ।

ग्राम्यलोকের সম্মেলন, আর অলুব্ধা বেশ্যা, এই সকল পাওয়া দুষ্কর।" অতএব যাইয়া, এই বেশ্যাসংসর্গ হইতে প্রিয়বয়স্য চারুদত্তকে নিবৃত্ত করি। (পাদক্ষেপ পূর্ব্বক দেখিয়া) এই যে প্রিয়বয়স্য উদ্যানে উপবিষ্ট আছেন। অতএব নিকটে যাই। (নিকটে যাইয়া) তোমার মঙ্গল হউক, তুমি উন্নতি লাভ কর।

চারুদত্ত। (দেখিয়া) এই যে আমার বন্ধু মৈত্রেয় উপস্থিত। বয়স্য! শুভাগমন ত? উপবেশন কর।

(গ) বিদূষক। উপবিষ্ট হইলাম।

विदू। तं क्खु कज्जं विणट्ठं। (ङ)

चारु। किं तया न गृहीता रत्नावली ?।

विदू। कुदो अम्हाणं एत्तिअं भाअधेअं ? णव-णलिण-कोमलं अञ्जलिं मत्थए कदुअ पडिच्छिआ। (च)

चारु। तत् किं ब्रवीषि विनष्टमिति ?।

विदू। भो! कधं ण विणट्ठं ? जं अभुत्तस्स अपीदस्स चोरेहिं अवहिदस्स अप्पमूल्लस्स सुवण्णभण्डअस्स कारणादो चदुस्समुद्द-सारभूदा रअणमाला हारिदा। (छ)

(ङ) तत् खलु कार्य्यं विनष्टम्।

(च) कुतः अस्माकमेतावद्भागधेयम् ? नव-नलिन-कोमलमञ्जलिं मस्तके कृत्वा प्रतीष्टा।

(छ) भोः! कथं न विनष्टम् ? यत् अभुक्तस्य अपीतस्य चौरैरपहृतस्य अल्प-मूल्यस्य सुवर्णभाण्डकस्य कारणात् चतुःसमुद्रसारभूता रत्नमाला हारिता।

(घ) चारु इति। यत्कार्य्यार्थं प्रेरितोऽसि तत्कार्य्यं तत्कार्य्यवृत्तान्तमित्यर्थः।

(च) विदू इति। नवनलिनवत् पद्मकलिकावत् कोमलं सुकुमारम्। प्रतीष्टा गृहीता।

(घ) चारुदत्त। বয়স্য! সে কার্য্যের বৃত্তান্ত বল।

(ঙ) বিদূষক। সে কার্য্য নষ্ট হইয়াছে।

চারুদত্ত। তিনি কি রত্নমালা গ্রহণ করেন নাই ?।

(চ) বিদূষক। আমাদের এত ভাগ্য আসিবে কোথা হইতে ?। মস্তকে নূতন পদ্মের ন্যায় অঞ্জলি বন্ধন করিয়া গ্রহণ করিয়াছে।

চারুদত্ত। তবে 'নষ্ট হইয়াছে' বলিতেছ কেন ?।

(ছ) বিদূষক। ওহে! নষ্ট না হইবে কেন? যেহেতু, যাহা

चारु। वयस्य! मा मैवम्।

यं समालम्ब्य विश्रामं न्यासोऽस्मासु तया कृतः।
तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥७॥

विदू। भो वअस्स! एदं पि मे दुदिअं सन्तावकारणं, जं सहीअण-दिण्ण-संण्णाए पड़न्तोवारिदं मुहं कदुअ, अहं उवहसिदो, ता अहं वम्हणो भविअ दाणिं भवन्तं सीसेण पड़िअ विण्णवेमि। णिवत्तीअदु अप्पा इमादो वहु-पच्चवाआदो गणिआपसङ्गादो। गणिआ णाम, पादुअन्तर-प्पविट्ठा विअ लट्टुआ

(ज) भो वयस्य! एतदपि मे द्वितीयं सन्तापकारणम्, यत् सखीजन-दत्त-संज्ञया पटान्तापवारितं मुखं कृत्वा अहमुपहसितः। तदहं ब्राह्मणो भूत्वा इदानीं भवन्तं शीर्षेण पतित्वा विज्ञापयामि निवर्त्यतामात्मा अस्मात् बहुप्रत्यवायात् गणिकाप्रसङ्गात्। गणिका नाम, पादुकान्तरप्रविष्टा इव लेष्टुका, दुःखेन पुनर्निराक्रियते।

यमिति। व्याख्यातमेतत् प्राक् ॥७॥

(ज) विदूषक इति। सखीजनेषु दत्ता संज्ञा उपहासाय सङ्केती यया तया वसन्तसेनया। पटान्तेन वसनाञ्चलेन, अपवारितम् आवृतम्। "विदूषस्य सखीमुखं पश्यन्ती" इत्यनेनैव उपहासत्वेन सम्भाव्येदमभिहितम्। शीर्षेण मस्तकेन पतित्वा तव पादयोरिति शेषः। बहवः प्रत्यवायाः पापानि यस्मिन् तस्मात्। लेष्टुका क्षुद्रलोष्टम्। निराक्रियते

ভোগ করা হয় নাই, যাহা পান করা হয় নাই, যাহা চোরে নিয়াছে এবং যাহার মূল্য অল্প, সেই স্বর্ণালঙ্কারের জন্য, চারি সমুদ্রের সারভূত রত্নমালা হারাইয়াছি।

চারুদত্ত। বয়স্য! না, না, এরূপ বলিও না। কারণ—

বসন্তসেনা আমাদের উপর যে বিশ্বাস অবলম্বন করিয়া, গচ্ছিত রাখিয়াছিলেন; ইহা সেই গুরুতর বিশ্বাসেরই মূল্য দিয়াছি ॥৭॥

दुक्खेण उण णिराकरीअदि। अविअ, भो वअस्स! गणिआ, हत्थी, काअत्थओ, भिक्खु, चाटो, रासहो अ, जहिं एदे णिवसन्ति, तहिं दुट्ठा वि ण जाअन्ति। (ज)

चारु। वयस्य! अलमिदानीं सर्वं परिवादमुक्त्वा; अवस्थयैवास्मि निवारितः। पश्य—(ঝ)

अपिच, भो वयस्य! गणिका, हस्ती, कायस्थः, भिक्षुः, चाटः, रासभश्च, यत्र एते निवसन्ति, तत्र दुष्टा अपि न जायन्ते।

निष्काश्यन्ते। कायस्थः कूटलेखकः। चाटः शठः। रासभो गर्दभः। दुष्टा अपि साधूनां का कथा यत्किञ्चिद्दीषान्विता अपि जनाः न जायन्ते संसृष्टा न भवन्तीत्यर्थः, दीषाधिक्यसम्भवादिति भावः।

(ঝ) चारु इति। अवस्थयैव दारिद्र्यादवस्थयैव; धनिभाग्या वेश्या दरिद्राणां भोगाय न सम्भवतीति तव निवारणमनावश्यकमेवेति भावः।

(জ) বিদূষক। বয়স্য! ইহাও আমার দ্বিতীয় সন্তাপের কারণ যে, বসন্তসেনা সখীকে সঙ্কেত জানাইয়া, বস্ত্রদ্বারা মুখ আবৃত করিয়া আমাকে উপহাস করিয়াছে। অতএব আমি ব্রাহ্মণ হইয়া, মস্তকদ্বারা (তোমার পায়ে) পড়িয়া, তোমাকে জানাইতেছি যে, তুমি বহুতর পাপজনক এই বেশ্যাসংসর্গ হইতে আপনাকে নিবৃত্ত কর। কারণ, জুতার ভিতরে প্রবিষ্ট ক্ষুদ্র ঢিলের ন্যায় বেশ্যাকে অতিকষ্টে আবার বাহির করিতে হয়। বয়স্য! আরও শোন,—বেশ্যা, হস্তী, কায়স্থ, ভিক্ষুক, শঠ ও গর্দ্দভ ইহারা যেখানে বাস করে, সেখানে দূষিত লোকেরাও সম্মিলিত হয় না।

(ঝ) চারুদত্ত। বয়স্য! সমস্ত অপবাদ বলিবার এখন প্রয়োজন নাই কারণ, আমি অবস্থা দ্বারাই নিবারিত আছি। দেখ—

বেগং করোতি তুরগস্ত্বরিতং প্রযাতু
প্রাণব্যয়াচ্চ চরণাস্তু তথা বহন্তি।
সর্বত্র যান্তি পুরুষস্য চলাঃ স্বভাবাঃ
খিন্নাস্ততো হৃদয়মেব পুনর্বিশন্তি ॥৮॥

অপি চ। বয়স্য!

যস্যার্থাস্তস্য মা কান্তা, ধনহার্য্যো হ্যসৌ জনঃ।

স্বগতম্। ন, গুণহার্য্যো হ্যসৌ জনঃ। প্রকাশম্।

বয়মর্থৈঃ পরিত্যক্তাঃ, ননু ত্যক্তৈব সা ময়া ॥৯॥

বেগমিতি। তুরগঃ অশ্বঃ, ত্বরিতং প্রযাতু বেগং করোতি, তু কিন্তু, চরণাস্তস্য পাদাঃ, প্রাণব্যয়াৎ অত্যন্তপরিশ্রমেণ সামর্থ্যনাশাৎ হেতোঃ, তথা বেগেন ন বহন্তি ন চলন্তি। চলাশ্চঞ্চলাঃ, পুরুষস্য মনুষ্যস্য, স্বভাবা মনোবৃত্তয়ঃ, সর্বত্র সাধ্যেষু অসাধ্যেষু চ সর্বেষ্বেব বিষয়েষু যান্তি; ততঃ খিন্নাঃ শ্রান্তাঃ অসাধ্যবিষয়ভ্রমণেন কেবলক্লান্তাঃ সন্তঃ, পুনঃ হৃদয়মেব বিশন্তি। সুতরাং বসন্তসেনাসঙ্গীগীপযীগিঘনাভাবাৎ তদীপদেশং বিনাপি মনসী মে স্বত এব তত্রৈ নিবৃত্তিসিদ্ধিরিতি ভাবঃ।

অত্র দৃষ্টান্তালঙ্কারঃ, তথা অপ্রস্তুতাৎ পুরুষসামান্যাৎ প্রস্তুতস্য চারুদত্তরূপপুরুষবিশেষস্য প্রতীতেরপ্রস্তুতপ্রশংসা : মনযোরক্লান্তিভাবেন সঙ্করঃ।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥৮॥

যস্যেতি। যস্য জনস্য, অর্থা ধনানি সন্তি; মা কান্তা রমণী বসন্তসেনা, তস্য জনস্য ভবতি। হি যস্মাৎ, অসৌ বসন্তসেনারূপো জনঃ, ধনেন হার্য্য আয়ত্তীকর্ত্তব্যঃ।

অশ্ব শীঘ্র গমন করিবার জন্য বেগ অবলম্বন করে; কিন্তু পরিশ্রমে বল নষ্ট হওয়ায় তাহার চরণ সেরূপ বেগে চলিতে পারে না। মানুষের চঞ্চলমনোবৃত্তিও, সকল বিষয়েই যায়; কিন্তু (সে কার্য্য সাধন করিতে না পারিয়া) খিন্ন হইয়া, সে বিষয় হইতে পুনরায় চিত্তেই প্রবেশ করে ॥৮॥

विदू। अधोऽवलोक्य स्वगतम्। जधा एसो उड्डं पेक्खिअ दीहं णिस्सरदि, तधा तक्केमिमए विणिवारिअन्तस्स अधिअदर वड्ढिदा से उक्कण्ठा। ता सुट्ठु, क्खु एव्वं वुच्चदि—'कामो वामो'त्ति। प्रकाशम्। भो वअस्स! भणिदं अ ताए—'भणीहि

(अ) यथा एष ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निश्वसिति; तथा तर्कयामि—मया निवार्यमाणस्य अधिकतरं वृद्धा अस्य उत्कण्ठा। तत् सुष्ठु खल्वेवमुच्यते "कामो वामः" इति।

उक्तं 'धनहार्यः' इति वाक्यं सम्पूर्णमिष्यते विभाव्य आत्मनो मिथ्यावादित्वदोषपरिहारायाह नेति। धनहार्य इति यदुक्तं तन्नेत्यर्थः, हि यस्मात्, असौ जनः, गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिः, हार्य आयत्तीकरणयोग्यः, धनग्रहणस्य प्रस्तावमप्यकृत्वा केवलगुणदर्शनेनैव मां प्रत्यनुरक्तिदर्शनादिति भावः। ननु तथापि धनेनैव त्वं यदि तां हरसीत्याह वयमहमित्यर्थः, अर्थधनैः, परित्यक्ता निस्तान्तनिर्धना इत्यर्थः; अतएव ननु हे वयस्य! मया सा क्लान्ता त्यक्तैव। अतएव नास्ति तवेर्ष्यकारणमिति भावः।

अत्र चतुर्थचरणार्थं प्रति तृतीयचरणगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तथा पूर्वार्द्धं लिङ्गभेदात् परार्द्धं च वचनभेदाच्चयप्रकृमतादोषद्वयम्; "यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता धनहार्यैव खल्वसौ। (स्वगतम्) न, गुणहार्यैव खल्वसौ (प्रकाशम्) अहमर्थैः परित्यक्तः ननु त्यक्तैव सा मया" इति पाठे तु तत् समाधानम्।

तथा स्वगतप्रकाशभावाभ्यामौद्दत्यच्छलावलम्बनात् अभूताहरणं नाम गर्भसन्धेरङ्गम्—"तत्र व्याजात्स्वयं वाक्यमभूताहरणं मतम्" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ॥८॥

আরও, বয়স্য! যাহার ধন আছে, সেই রমণী, তাহার ভোগ্য। কারণ, ঐ লোক ধনপ্রাপ্য। (স্বগত) তাহা নহে; ঐ লোক গুণপ্রাপ্য। (প্রকাশ্যে) আমি ধনহীন; সুতরাং বয়স্য! আমি তাহাকে ত পরিত্যাগ করিয়াছিই ॥৯॥

(ঞ) বিদূষক। (নীচের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) যখন ইনি উপরের দিকে চাহিয়া নিশ্বাস ত্যাগ করিতেছেন, তখন আমি মনে করি

चारुदत्तं अज्ज पओसे मए एत्थ आअन्तव्व" त्ति। ता तक्केमि रअणावलीए अवरितुट्टा अवरं मग्गिदुं आअमिस्सदि त्ति। (অ)

चारु। वयस्य! आगच्छतु, परितुष्टा यास्यति। (ট)

चेटः। प्रविश्य। अवेध मागहे। (ঠ)

जधा जधा वअस्सदि अब्भक्खण्डे
तधा तधा तिम्मदि पुट्ठिचम्मे ।

भो वयस्य! भणितश्च तया—"भण चारुदत्तम्—अद्य प्रदोषे मया अत्र आगन्तव्यम्" इति, तत् तर्कयामि रत्नावल्या अपरितुष्टा अपरं मार्गयितुमागमिष्यतीति।

(ঠ) अवेत मानवाः!।

(অ) विटू इति। अत्र उत्कण्ठेत्यन्तवाक्ये क्रमो नाम गर्भसन्धेरङ्गम्। यथा साहित्यदर्पणे—"भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात्—।"

वामः निवारिती विवर्धत इत्येवं प्रतिकूलः। तया वसन्तसेनया। मार्गयितुमन्वेष्टुं प्रार्थयितुमित्यर्थः।

(ট) चारु इति। परितुष्टा सद्व्यवहारादिति भावः।

(ঠ) चेट इति। कुम्भीलकनामा वसन्तसेनाया दासीड्यम्। हे मानवाः! अवेत मम वक्तव्यार्थमवगच्छत।

যে—আমি নিবারণ করায় ইহার উৎকণ্ঠা অত্যন্ত বৃদ্ধি পাইয়াছে। অতএব লোকে একথা ভালই বলে যে—"কাম, সর্বদাই প্রতিকূল।" (প্রকাশ্যে) বসন্তসেনা বলিয়াছেও—"চারুদত্তকে বলিবে যে, অদ্য রাত্রিতে আমি এখানে আসিব।" সুতরাং আমি মনে করি যে, রত্নমালায় সন্তুষ্ট হয় নাই, তাই অন্য কিছু চাহিতে আসিবে।

(ট) চারুদত্ত। সখে! আসুক, সন্তুষ্ট হইয়া যাইবে।

(ঠ) (বসন্তসেনার) ভৃত্য। (প্রবেশ করিয়া) হে মানবগণ! আমার বক্তব্য বিষয় অবগত হও।

जधा जधा लग्गदि शीदवादे
तधा तधा वेवदि मे हृलक्के ॥१०॥

प्रहस्य ।

वंशं वाए शत्तच्छिद्दं शुशद्दं
वीणं वाए शत्ततन्तिं णदन्तिं ।
गीअं गाए गद्दहशशाणुलूअं
कं मे गाणे तुम्बुलु णालदे वा ॥११॥

यथा यथा वर्षति अभ्रखण्डम्, तथा तथा तिम्यति पृष्ठचर्म्म ।
यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपते मे हृदयम् ॥१०॥
वंशं वादयामि सप्तच्छिद्रं सुशब्दम्, वीणां वादयामि सप्ततन्त्रीं नदन्तीम् ।
गीतं गायामि गर्द्दभस्यानुरूपं को मे गाने तुम्बुरुनारदौ वा ॥११॥

यथेति । अभ्रखण्डं मेघखण्डः, यथा यथा वर्षति, तथा तथा मम पृष्ठस्य चर्म्म, तिम्यति आर्द्रीं भवति । शीतवातः शीतलवायुः, यथा यथा लगति गात्रलग्नो भवति, तथा तथा मे मम हृदयम्, वेपते शैत्यातिशयात् कम्पते । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥१०॥

वंशमिति । मम छिद्राणि रन्ध्राणि यत्र तम्, सुशब्दं मधुरध्वनिम्, वंशं वेणुम्, वादयामि ; सप्त तन्त्रीः यस्यास्ताम्, नदन्तीं मधुरं शब्दायमानां वीणाञ्च, वादयामि । तथा गर्द्दभस्य अनुरूपं तुल्यं गीतम्, गायामि । किन्तु गाने विषये मे मम समीपे तुम्बुरुनाम प्रसिद्धगाथकौ गन्धर्वः, तथैव प्रसिद्धगाथकौ नारदौ देवर्षिर्वा कः ? अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः । नितान्तनिकृष्ट इति भावः ।

अत्र गर्द्दभस्यानुरूपमिति आर्थी उपमालङ्कारः । गर्द्दभतुल्यवक्तृकत्वादेव नोपमा-गतानुचितार्थत्वदोषः, न वा 'वाए' इति द्विरुपादानादपि कथितपदतादोषः ।

মেঘখণ্ড যেমন যেমন বর্ষা করে, তেমন তেমন পিঠের চামড়া ভিজিয়া যায়। আর যেমন যেমন ঠাণ্ডা বাতাস লাগে, তেমন তেমন আমার বুক কাঁপে ॥১০॥

आणत्तम्हि अज्जआए वसन्तसेणाए—"कुम्भीलआ ! गच्छ तुमं मम आगमणं अज्जचारुदत्तस्स णिवेदेहि"त्ति । ता जाव अज्जचारुदत्तस्स गेहं गच्छामि । परिक्रम्य प्रविष्टकेन दृष्ट्वा । एसो चारुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि । एसो वि से दुट्ठवडुओ । ता जाव उवसप्पेमि । कधं ढक्किदे दुवाले रुक्खवाडिआए । भोदु, एदस्स दुट्ठवडुअस्स सण्णं देमि । इति लोष्टगुटिकाः क्षिपति । (ड)

(ड) आज्ञप्तोऽस्मि आर्य्यया वसन्तसेनया—"कुम्भीलक ! गच्छ त्वम्, मम आगमनम् आर्य्यचारुदत्तस्य निवेदय" इति । तद् यावत् आर्य्यचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति एषोऽपि स दुष्टवटुकः । तदुपावदुपसर्पामि । कथमाच्छादितं द्वारं वृक्षवाटिकायाः । भवतु, एतस्य दुष्टवटुकस्य संज्ञां ददामि ।

मालिनी वृत्तम् ॥११॥

(ड) आज्ञप्त इति । प्रविष्टकेन प्रवेशभङ्गीविशेषेण मुखं तिर्य्यक् कृत्वा कपाटरन्ध्रात् दृष्ट्वेत्यर्थः । दुष्टवटुकी धूर्त्तब्राह्मणो विदूषक इत्यर्थः । लोष्टगुटिका गुटिकावत् क्षुद्रलोष्टानि ।

(हास্য করিয়া) আমি যে বাঁশী বাজাই, তাহাতে সাতটী ছিদ্র আছে এবং তাহার শব্দ সুন্দর ; আর আমি যে বীণা বাজাই, তাহাতে সাতটী তার আছে এবং সে বীণা শব্দ করে এবং আমি গর্দ্দভের অনুরূপ গান করিয়া থাকি, গানে আমার কাছে তুম্বুরুই বা কে নারদই বা কে ?॥১১॥

(ড) আর্য্যা বসন্তসেনা আমাকে আদেশ করিয়াছেন যে—"কুম্ভীলক ! তুমি যাও, আমার আগমন আর্য্য চারুদত্তের নিকট জানাও।" তা' আমি আর্য্য চারুদত্তের বাড়ী যাই। (পাদক্ষেপপূর্বক প্রবেশের ভঙ্গী করিয়া দেখিয়া) এই যে চারুদত্ত উদ্যানে রহিয়াছেন, সেই দুষ্ট ব্রাহ্মণটাও এই। তা' উহাদের নিকটে যাই। উদ্যানের দুয়ার যে

विदू। अए! को दाणिं एसो पाआरवेट्ठिदं विअ कइत्थं मं लोट्टकेहिं ताडेदि?। (ढ)

चारु। आराम-प्रासाद-वेदिकायां क्रीड़द्भिः पारावतैः पातितं भवेत्। (ण)

विदू। दासीए पुत्त! दुट्ठ! पारावअ! चिट्ठ चिट्ठ, जाव एदिणा दण्डकट्ठेण सुपक्कं विअ चुअफलं इमादो पासादादो भूमिए पाडइस्सं। इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य धावति। (त)

(ढ) अये! क इदानीमेष प्राकारवेष्टितमिव कपित्थं मां लोष्टकैर्ताडयति?।

(त) दास्याः पुत्र! दुष्ट! पारावत! तिष्ठ तिष्ठ, यावदेतेन दण्डकाष्ठेन सुपक्वमिव चूतफलम् अस्मात् प्रासादात् भूमौ पातयिष्यामि।

(ढ) विदूषक इति। प्राकारवेष्टितं समन्तात् प्राचीरावृतम्।

(ण) चारुदत्त इति। आरामस्य उपवनस्य या प्रासादवेदिका अट्टालिकायां उपरि पारावतावस्थानार्थमेव निर्मिता; स्थानविशेषत्वात्स्याम्। पातितं क्षिप्तम्।

ঢাকা রহিয়াছে। হউক, এইদুষ্ট ব্রাহ্মণটাকে সঙ্কেত করি। (এই বলিয়া কতকগুলি ছোট ঢিল ছুঁড়িল।)

(ঢ) বিদূষক। ওহে! প্রাচীরবেষ্টিত কপিত্থফলের উপরে যেমন ঢিল ছোড়ে, সেইরূপ এ কে আমার উপরে এখন ঢিল ছুঁড়িতেছে।

(ণ) চারুদত্ত। উদ্যানের অট্টালিকার উপরে যে বেদি রহিয়াছে, তাহাতে খেলা করিবার সময়ে (বোধ হয়) পায়রাগুলি এই ঢিল ফেলিয়া দিয়াছে।

(ত) বিদূষক। বাঁদীর পো! দুষ্ট পায়রা! থাক্ থাক্, এই লাঠী দিয়া পাকা আমের মত তোদের এই দালানের উপর হইতে মাটীতে ফেলাইয়া দিব। (এই বলিয়া লাঠী উঠাইয়া দৌড়াইল।)

চারু। যজ্ঞোপবীতে আকৃষ্য। **বয়স্য! উপবিশ। কিমনেন। তিষ্ঠতু দয়িতাসহিতস্তপস্বী পারাবতঃ।** (থ)

চেটঃ। **কধং পারাবদং পেক্খদি, মং ণ পেক্খদি। ভোদু, অবরাএ লোট্টগুড়িআএ পুণো বি তাড়ইস্সং।** তথা করোতি। (দ)

বিদূ। দিশোঽবলোক্য। **কধং কুম্ভীলও! তা জাব উবসপ্পামি।** উপসৃত্য দ্বারমুদ্ঘাট্য। **অরে কুম্ভীলঅ! পবিশ। মাঅদং দে?** (ধ)।

চেটঃ। প্রবিশ্য। **অজ্জ! বন্দামি।** (ন)

(দ) কথং পারাবতং প্রেক্ষসে, মাং ন প্রেক্ষসে। ভবতু, অপরয়া লোষ্টগুটিকয়া পুনরপি তাড়য়িষ্যামি।

(ধ) কথং কুম্ভীলক! তদ্যাবদুপসর্পামি। অরে কুম্ভীলক! প্রবিশ। স্বাগতং তে?।

(ন) আর্য্য! বন্দে।

(থ) চারু ইতি। তপস্বী ক্ষুদ্রতয়া দয়াযোগ্যঃ।

(থ) চারুদত্ত। (যজ্ঞোপবীতে আকর্ষণ করিয়া) বয়স্য! উপবেশন কর। ইহা দিয়া কি হইবে?। ক্ষুদ্র কপোত প্রিয়তমার সহিত (আছে) থাক্।

(দ) ভৃত্য। কি আশ্চর্য্য! পায়রা দেখিতেছে, আমাকে দেখিতেছে না!। হউক, আর একটী ছোট ঢিল দিয়া আবারও তাড়ন করি।

(ধ) বিদূষক। (চারিদিকে চাহিয়া) কুম্ভীলক যে!। তা' উহার নিকটে যাই। (নিকটে যাইয়া দ্বার উদ্ঘাটন করিয়া) ওহে কুম্ভীলক! প্রবেশ কর। তোর শুভাগমন ত?।

(ন) ভৃত্য। (প্রবেশ করিয়া) আর্য্য! প্রণাম করি।

विदू। अरे! कहिं तुमं ईदिसे दुद्दिणे अन्धआरे आअदो?। (प)

चेटः। अले! एशा·शा। (फ)

विदू। को एसा का?। (ब)

चेटः। एशा शा। (भ)

विदू। किं दाणिं दासीए पुत्ता! दुव्भिक्खकाले वुड्ढरङ्को विअ उड्डकं सासाअसि 'एसा सा सा' त्ति! (म)

(प) अरे! कस्मिन् त्वमीदृशे दुर्दिने अन्धकारे आगतः?।

(फ) अरे एषा सा।

(ब) का एषा का?।

(भ) एषा सा।

(म) किमिदानीं दास्याः पुत्र! दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्क इव ऊर्द्धकं सासायसे 'एषा सा सा' इति।

(प) विदू इति। दुर्दिने मेघाच्छन्ने दिने। कस्मिन् निमित्ते।

(म) विदू इति। वृद्धरङ्कः कृपणवृद्धः दीनो वृद्धजन इवेत्यर्थः, ऊर्द्धकम् अत्यन्तम्, "एसा सा सा" इति एवंरूपेण, सासायसे सासेत्यव्यक्तं शब्दं करोषि। तदानीं तादृग्वृद्धस्तु क्षुधार्त्ततया सामायते त्वन्तु कथमिति भावः। "रङ्कः कृपणमल्पयोः" इति हैमचन्द्रः।

(प) विदूषक। ओरे! तुई कि जन्य एईरूप दुर्दिनेर अन्धकारे आसियाछिस्?।

(फ) भृत्य। ओ ठाकुर! एई से।

(ब) विदूषक। के एई के?।

(भ) भृत्य। एई से।

(म) विदूषक। ओरे दासीर छेले! दुर्भिक्षेर समय दरिद्र वृद्ध

चेटः । अले ! तुमं पि दाणिं इन्द-मह-कामुको विअ सुट्ठु, किं काकाअसि 'का का' त्ति । (य)

विदू । ता कहेहि । (र)

चेटः । स्वगतम् । भोदु, एव्वं भणिश्शं । प्रकाशम् । अले ! पण्हं दे दइश्शं । (ल)

विदू । अहं दे मुण्डे गोड़ं (१) दइस्सं । (व)

(य) अरे ! त्वमपीदानीमिन्द्रमखकामुक इव सुष्ठु किं काकायसे 'का का' इति ? ।

(र) तत् कथय ।

(ल) भवतु, एवं भणिष्यामि । अरे ! प्रश्नं ते दास्यामि ।

(व) अहं ते मुण्डे पादं दास्यामि ।

(य) चेट इति । इन्द्रमखमिन्द्रयागं तव दत्तोपहारमित्यर्थः, कामयितुं शीलमस्येति स तथोक्तः काक इवेति शेषः. सुष्ठु सम्यक्, 'का का' इति एवंरूपेण काकायसे का कैत्यव्यक्तं शब्दं करोषि । काकस्तु इन्द्रमखद्रव्यभक्षणेच्छया काकायते त्वन्तु कथमित्याशयः ।

লোকের ন্যায় তুই কেন এখন 'এসা সা সা' এইরূপ অত্যন্ত 'সা সা' করিতেছিস্ ? ।

(য) ভৃত্য । ওরে ঠাকুর ! তুমিই বা কেন ইন্দ্রযাগের দ্রব্য কামুক কাকের মত 'কা কা' এইরূপ খুব কা কা করিতেছ ? ।

(র) বিদূষক । তা' বল্ ।

(ল) ভৃত্য । (স্বগত) হউক, এইভাবে বলিব । (প্রকাশ্যে) ওরে ! তোমার নিকট একটা প্রশ্ন দিব ।

(ব) বিদূষক । আমিও তোর মাথায় পা দিব ।

(१) गीड्डं ।

चेटः। अले! जाणाहि दाव, तेण हि कस्सिं काले चुआ मोलेन्ति?। (ग)

विदू। अरे दासीए पुत्ता! गिम्हे। (घ)

चेटः। महासम्। अले! णहि णहि। (ङ)

विदू। स्वगतम्। किं दाणिं एत्थ कहिस्सं?। विचिन्त्य, भोदु, चारुदत्तं गदुअ पुच्छिस्सं। प्रकाशम्। अरे! मुहुत्तअं चिट्ठ। चारुदत्तमुपसृत्य। भो वअस्स! पुच्छिस्सं दाव, कस्सिं काले चुआ मोलेन्ति?। (च)

(ग) अरे! जानीहि तावत्, तेन हि कस्मिन् काले चूता मुकुलयन्ति?।

(घ) अरे दास्याः पुत्र! ग्रीष्मे।

(ङ) अरे! नहि नहि।

(च) किमिदानीमत्र कथयिष्यामि?। भवन्तं चारुदत्तं गत्वा प्रक्ष्यामि। अरे मुहूर्तकं तिष्ठ। भो वयस्य! प्रक्ष्यामि तावत्—कस्मिन् काले चूता मुकुलयन्ति?।

(ग) चेट इति। चूता आम्रतरवः मुकुलयन्ति मुकुलं कुर्वन्ति मुकुलं धारयन्तीत्यर्थः।

(घ) विदूषक इति। चूततरोर्मुकुलधारणकाले आतपतापसाध्यत्वात् ग्रीष्म इत्युक्तम्।

(গ) ভৃত্য। ঠাকুর! বোঝ দেখি, তা' কোন্ কালে আমগাছ বৌল ধরে?।

(ঘ) বিদূষক। ওরে দাসীর ছেলে! গ্রীষ্মকালে।

(ঙ) ভৃত্য। (হাস্যের সহিত) ওরে ঠাকুর! না না।

(চ) বিদূষক। (স্বগত) এখন এ বিষয় কি বলিব?। (চিন্তা করিয়া) হউক, যাইয়া চারুদত্তকে জিজ্ঞাসা করি। (প্রকাশ্যে) ওরে! একটু কাল থাক্। (চারুদত্তের নিকটে যাইয়া) বয়স্য! জিজ্ঞাসা করি, কোন্ কালে আমগাছ বৌল ধরে?!

चारु। मूर्ख! वसन्त।

विदू। चेटमुपगम्य। मुक्ख! वसन्त। (च)

चेटः। दुदिअं दे पण्हं दइस्सं। सुसमिद्धाणं गामाणं का लक्खअं कलेदि?। (क)

विदू। अरे रच्छा। (ख)

चेटः। सहासम। अले! णहि णहि। (ग)

विदू। भोदू, संसए पड़िदम्हि। विचिन्त्य। भोदु, चारुदत्तं पुणो वि पुच्छिस्सं। पुनर्निर्वर्त्य चारुदत्तं तथैवोदाहरति। (घ)

(च) मूर्ख! वसन्त।

(क) द्वितीयं ते प्रश्नं दास्यामि। सुसमृद्धानां ग्रामाणां का रक्षां करोति?।

(ख) अरे! रथ्या।

(ग) अरे! नहि नहि।

(घ) भवतु, संशये पतितोऽस्मि। भवतु, चारुदत्तं पुनरपि प्रक्ष्यामि।

(ख) विदूषक इति। रथ्याया अभावे गमनागमनाद्यसम्भवेन लोकानां क्रमेण ध्वंसप्राप्तेः ग्रामाणामेव ध्वंससम्भवादित्याशयः।

(घ) विदूषक इति। तथैवोदाहरति—"वयस्य! सुसमिद्धाणं गामाणं का रक्खां करेदि" इत्यं पृच्छतीत्यर्थः।

चारुदत्त। मूर्ख! वसन्त।

(च) विदूषक। (भृत्यের নিকট যাইয়া) মূর্খ! বসন্ত।

(ক) ভৃত্য। তোমার নিকট আর একটি প্রশ্ন দিব। কে সুসমৃদ্ধ গ্রামগুলিকে রক্ষা করে?।

(খ) বিদূষক। ওরে! রাস্তা।

(গ) ভৃত্য। (হাস্যের সহিত) ওরে ঠাকুর! না না।

चारु। वयस्य! सेना।

विदू। चेटमुपगम्य अरे! दासीए पुत्ता! सेणा। (ङ)

चेटः। अले! दुवे वि एक्कश्शिं कटुअ शिग्घं भणाहि। (च)

विदू। सेणावसन्ते। (छ)

चेटः। णं पलिवत्तिअ भणाहि। (ज)

विदू। कार्येन परिवर्त्य। सेणावसन्ते। (झ)

(ङ) अरे! दास्याः पुत्र! सेना।

(च) अरे! इमे अपि एकस्मिन् कृत्वा शीघ्रं भण।

(छ) सेनावसन्ते।

(ज) ननु परिवर्त्य भण।

(झ) चेट इति। इमे अपि वसन्त इति सेनेति च पृथक् पृथगुच्चारित पदद्वयमपि।

(छ) विदूषक इति। आसत्तिक्रमेणैव सेनापदं पूर्वमुपात्तम्।

(ज) चेट इति। परिवर्त्य 'सेणावसन्ते' इति पदद्वयस्य यादृशः क्रमः कृत-सम्प्रदिगीत क्रमं कृत्वा आदौ वसन्तपदं पश्चात्त सेनापदं इत्यस्यैवार्थः।

(घ) विदूषक। হউক, সন্দেহের মধ্যে পড়িয়াছি। (চিন্তা করিয়া) হউক, আবারও চারুদত্তকে জিজ্ঞাসা করিব। (পুনরায় যাইয়া, সেই ভাবেই চারুদত্তের নিকট উল্লেখ করিল।)

চারুদত্ত। সখে!—সেনা।

(ঙ) বিদূষক। (ভৃত্যের নিকট যাইয়া) ওরে দাসীর ছেলে। সেনা।

(চ) ভৃত্য। ঠাকুর! দুইটা পদকেই একত্র করিয়া শীঘ্র বল।

(ছ) বিদূষক। সেনাবসন্ত।

(জ) ভৃত্য। ওরে ফিরাইয়া বল।

चेटः । अले मुक्ख वड्ढुआ ! पदाइं पलिवत्तावेहि । (अ)

विदू । पादौ परिवर्त्त्य । सेणावसन्ते । (ट)

चेटः । अले मुक्ख ! अक्खलपदाइं पलिवत्तावेहि । (ठ)

विदू । विचिन्त्य । वसन्तसेणा । (ड)

(झ) सेनावसन्त ।

(अ) अरे मूर्खवटुक ! पदे परिवर्तय ।

(ट) सेनावसन्त ।

(ठ) अरे मूर्ख ! अक्षरपदे परिवर्तय ।

(ड) वसन्तसेना ।

(झ) विदूषक इति । विदूषकेण तु "परिवर्त्य" इति चेटीवाक्यं कार्यमिति कर्मपदं मनसि कृत्वा कायपरिवर्त्तनं कृतमिति बोध्यम् ।

(अ) चेट इति । पदे परिवर्तय—'सेनावसन्ते" इति पदद्वयं विन्यस्तविपरीतं कृत्वा उच्चारय इत्याशयः ।

(ट) विदू इति । पादौ चरणौ, परिवर्त्य विन्यस्तविपरीतौ कृत्वा । एतच्च 'पदाइं" इति चेटीवाक्यं: 'पादौ' इत्यर्थमवधार्य विदूषकेण कृतमित्यवधेयम् ।

(ठ) चेट इति । अक्षरपदे 'सेणावसन्ते' इति वर्णघटितपदद्वयम् । यथा हैमः—"पदं स्थाने विभक्त्यन्ते शब्दे वाक्यैकवस्तुनोः । वर्णे पादे पादचिह्ने व्यवसायापदेऽर्थयोः ॥"

(ड) विदू इति । विचिन्त्य तादृशाक्षरपदपरिवर्त्तने 'वसन्तसेणा' इत्येवं शब्दः स्यात् ; तथा सति च 'वसन्ते काले सेना सैन्यम्' इत्यर्थस्यैव सम्भवात् ईदृशे काले वसन्तसेनाभृत्यस्य ईदृशोक्तिरसम्बद्धैव स्यात् अतो वसन्तसेनानाम्नी वेश्यैवेयम् इति

(झ) विदूषक । (देह फिराइया) सेनावसन्त ।

(अ) भृत्य । ओरे ! मूर्ख वामुन ! पदद्वय परिवर्त्तित कर ।

(ट) विदूषक । (चरणद्वय परिवर्त्तित करिया) सेनावसन्त ।

(ठ) भृत्य । ओरे मूर्ख ! अक्षरघटित पदद्वय परिवर्त्तित कर ।

चेटः। एषा सा आगदा। (ढ)

विदू। ता जाव चारुदत्तस्स णिवेदेमि। उपसृत्य। भो चारुदत्त! धणिओ दे आगदो। (ण)

चारु। कुतोऽस्मत्कुले धनिकः?। (त)

विदू। जइ कुले णत्थि, ता दुवारे अत्थि। एसा वसन्तसेणा आगदा। (थ)

चारु। वयस्य! किं मां प्रतारयसि?। (द)

(ढ) एषा सा आगता।

(ण) तदयावत् चारुदत्तस्य निवेदयामि। भो चारुदत्त! धनिकस्ते आगतः।

(थ) यदि कुले नास्ति, तदद्वारे अस्ति। एषा वसन्तसेना आगता।

विभाव्य त्यथः। अतएव 'वसन्तं' इति प्राक्पठितेऽपि तदन्तगतां विभक्तिं विहाय पुनरारयति 'वसन्तसेणा' इति।

अहो! परमवर्वरं विदूषकं नितान्तनीचं वेश्याभृत्यञ्च पुरस्कृत्य सर्वथा, सम्भवपरम् इष्टस्यापारकलापं निबध्नता कविना महत् कौतुकमाविष्कृतं श्रोतृणाम्।

(ण) विदू इति। धनिको धनी उत्तमर्ण इत्यर्थः।

(त) चारु इति। अस्मत्कुले कोऽपि धनिको नास्तीत्याशयः।

(ढ) विदूषक। (चिन्তা করিয়া) বসন্তসেনা!।

(ঢ) ভৃত্য। এই তিনি আসিয়াছেন।

(ণ) বিদূষক। তা' চারুদত্তের নিকট জানাই। (নিকটে যাইয়া) চারুদত্ত! তোমার মহাজন আসিয়াছেন।

(ত) চারুদত্ত। আমাদের বংশে মহাজন কোথায়?।

(থ) বিদূষক। যদিও বংশে নাই, তথাপি দুয়ারে আছে। এই যে বসন্তসেনা আসিয়াছে।

विदू । जइ मे वअणे ण पत्तिआअसि, ता एदं कुम्भीलअं पुच्छ । अरे दासीए पुत्ता ! कुम्भीलअ ! उवसप्प । (ध)

चेटः । उपसृत्य । अज्ज ! वन्दामि । (न)

चारु । भद्र ! स्वागतम् ? । कथय—सत्यं प्राप्ता वसन्तसेना ? ।

चेटः । एसा सा आअदा वसन्तसेणा । (प)

चारु । सहर्षम् भद्र ! न कदाचित् प्रियवचनं निष्फलीकृतं मया । तत्गृह्यतां पारितोषिकम् । इत्युत्तरीयं प्रयच्छति ।

(ध) यदि मे वचने न प्रत्ययसे, तत् एतत् कुम्भीलकं पृच्छ । अरे दास्याः पुत्र ! कुम्भीलक ! उपसर्प ।

(न) आर्य्य ! वन्दे ।

(प) एषा सा आगता वसन्तसेना ।

(द) चारु इति । ईदृग्मे दुर्दिने तस्या आगमनासम्भवात्तत्रैवयमुक्तिः प्रतारणापरैवेति भावः ।

(ध) विदू इति । प्रत्ययसे विश्वसिसि । अयधातुरयमात्मनेपदी ।

(द) चारुदत्त । सखे ! आमাকে প্রতারণা করিতেছ কেন ? ।

(ধ) বিদূষক । যদি আমাব বাক্যে বিশ্বাস না কর, তবে এই কুম্ভীলককে জিজ্ঞাসা কর । ওরে দাসীর ছেলে ! কুম্ভীলক ! নিকটে আয় ।

(ন) ভৃত্য । (নিকটে যাইয়া) আর্য্য প্রণাম করি ।

চারুদত্ত । ভদ্র ! তোমার শুভাগমন ত ? । বল—সত্যই কি বসন্তসেনা আসিয়াছেন ? ।

(প) ভৃত্য । এই সেই বসন্তসেনা আসিয়াছেন ।

चेटः। गृहीत्वा प्रणम्य सपरितोषम्। जाव अज्जआए णिवेदेमि। इति निष्क्रान्तः। (फ)

विदू। भो! अवि जाणासि; किं णिमित्तं ईदिसे दुद्दिणे आअदेत्ति?। (ब)

चारु। वयस्य! न सम्यगवधारयामि।

विदू। मए जाणिदं। अप्पमुल्ला रअणावली, बहुमूल्लं सुवण्णभण्डअं त्ति ण परितुट्ठा अवरं मग्गिदुं आअदा। (भ)

चारु। स्वगतम्। परितुष्टा यास्यति।

(फ) यावदार्य्यायै निवेदयामि।

(ब) भो:! अपि जानासि? किं निमित्तमीदृशे दुर्दिने आगतेति।

(भ) मया ज्ञातम्। अल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डकम् इति न परितुष्टा, अपरं मार्गयितुमागता।

(भ) विदू इति। रत्नावली भवता या दत्ता। सुवर्णभाण्डकं वसन्तसेनया न्यासीकृतः स्वर्णालङ्कारः।

चारुदत्त। (आनन्दের সহিত) ভদ্র! আমি কখনও প্রিয়বাক্য নিষ্ফল করি নাই। তা' পারিতোষিক গ্রহণ কর। (এই বলিয়া উত্তরীয় বস্ত্র দান করিলেন।)

(ফ) ভৃত্য। (গ্রহণপূর্বক প্রণাম করিয়া সন্তোষের সহিত) আর্য্যার নিকট জানাই। (ইহা বলিয়া চলিয়া গেল।)

(ব) বিদূষক। ওহে! বুঝিতে পারিয়াছ কি? এইরূপ দুর্দ্দিনে আসিয়াছে কেন।

চারুদত্ত। সখে! ঠিক্ বুঝিতে পারি নাই।

(ভ) বিদূষক। আমি বুঝিয়াছি; রত্নমালার মূল্য অল্প, সোনার

ततः प्रविशति उज्ज्वलाभिसारिकावेशेन वसन्तसेना सोत्कण्ठा, छत्रधारिणी, विटश्च । (म)

विटः । वसन्तसेनामुद्दिश्य ।

अपद्मा श्रीरिषा प्रहरणमनङ्गस्य ललितं,
कुलस्त्रीणां शोको मदनवरवृक्षस्य कुसुमम् ।
सलीलं गच्छन्ती रतिसमयलज्जाप्रणयिनी
रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्थैरनुगता ॥१२॥

(म) तत इति । सोत्कण्ठा चारुदत्तनिमित्तमुत्कण्ठिता । वृष्टिनिवारणाय वसन्तसेनाया उपरि छत्रं धारयतीति सा तादृशी काचित् दासी । विटश्च प्रागुक्तलक्षणो वसन्तसेनाया एव कश्चित् सहचरः ।

अपद्मेति । रतिस्थानदत्तं प्रति अनुरागः, समयोऽभिसरणनियमः, गुप्तप्रस्थानादिः लज्जा च तासां प्रणयिनी ताभिर्विशिष्टेत्यर्थः । एतेन धनलोभराहित्यादिसूचनात् वेश्यास्वस्या महानुत्कर्षो व्यज्यते । प्रियपथिकाः स्वप्रभृतयो दयितपान्था एव सार्था सङ्घास्तैः, अनुगता-अनुसृता । अनेन पथि दुर्जनधर्षणभीतिमत्त्वमपि सूचितम् । तथा रङ्गे रङ्गालय इव आमोदकरे, रतिक्षेत्रे सङ्गस्थाने, सलीलं गच्छन्ती । अमुना च मनोहरत्वं व्यज्यते । एषा वसन्तसेना, अपद्मा नित्यसन्निहितपद्मरहिता, श्रीर्लक्ष्मीस्वरूपा, अलौकिकरूपलावण्यादिमत्त्वादिति भावः ; ललितं कोमलम्, अनङ्गस्य कामदेवस्य, प्रहरणमस्त्रम् अस्त्रस्वरूपा, अङ्गविदारणाकरणात् अथ च लक्ष्यस्य विजयसाधनादित्याशयः ;

अलङ्कारेर मूल्य बेशी ; एইজন্য সন্তুষ্ট না হইয়া আর কিছু চাহিতে আসিয়াছে ।

চারুদত্ত । (স্বগত) সন্তুষ্ট হইয়া যাইবে ।

(ম) তদনন্তর উজ্জ্বল অভিসারিকাবেশে উৎকণ্ঠিতা বসন্তসেনা, ছত্রধারিণী ও বিটের প্রবেশ ।

বিট । (বসন্তসেনাকে উদ্দেশ্য করিয়া) পদ্মবিহীন লক্ষ্মী, কাম-

वसन्तसेने ! पश्य पश्य ।

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिबिम्बा
मेघा वियुक्तवनिताहृदयानुकाराः ।
येषां रवेण सहसोत्पतितैर्मयूरैः
क्लं वीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥१२॥

कुलस्त्रीणां शोकः शोकजनिका, ताभिरप्राप्यरूपलावण्यादिलाभादित्यभिप्रायः ; तथा मदनः काम एव वरः श्रेष्ठो वृक्षस्य कुसुमं कुसुमस्वरूपा, तत् सम्बन्धेऽपि चरमलोभनीयतालाभादिति भावः ।

अत्र अपह्नवे पद्माभिन्नापि श्रीरिति विरोधः पद्मरहितेति च तत्समाधानमिति विरोधाभासः अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकचैत्यनयोः प्रथमे वाक्ये एकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, द्वितीये केवलमधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकम्, तृतीये शोक श्रीकजनकयोरभेदेनाभिधानात् हेतुनामालङ्कारः, चतुर्थे च अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितरूपकम्, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया पुनः संसृष्टिः । संसृष्टिसङ्करयोरपि पुनः संसृष्टिसङ्करौ सम्भवत इति दर्शितसम्भावः साहित्यदर्पणटीकायां तत्प्रकरणे ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥१२॥

गर्जन्तीति । शैलशिखरेषु, पर्वतशृङ्गेषु विलम्बीनि जलभारेण लम्बमानानि बिम्बानि मण्डलानि येषां ते, तथा वियुक्तानां पतिविरहितानां वनितानां हृदयमनुकुर्वन्तीति ते

देवের কোমল অস্ত্র, কুলবধূগণের শোকজনক এবং উৎকৃষ্ট কামতরুর পুষ্প এই বসন্তসেনা, রঙ্গালয়ের ন্যায় সঙ্কেত স্থানে লীলার সহিত যাইতেছেন ; ইঁহার অনুরাগ, অভিসারের নিয়ম ও লজ্জা এই সকলই আছে এবং আমরা প্রিয়পথিকগণ সঙ্গী হইয়া, ইঁহার পশ্চাৎ পশ্চাৎ যাইতেছি ॥১২॥

বসন্তসেনা ! দেখ দেখ—

বিরহিণী রমণীগণের হৃদয়ের অনুকরণকারী মেঘসমূহ, পর্বতশৃঙ্গে

अपि च ।

पङ्क-क्लिन्नमुखाः पिबन्ति सलिलं धाराहता दर्दुराः
कण्ठं मुञ्चति वर्हिणः समदनो नीपः प्रदीपायते ।
सन्न्यासः कुलदूषणैरिव जनैर्मेघैर्वृतश्चन्द्रमाः
विद्युन्नीचकुलोद्गतेव युवतिर्नैकत्र सन्तिष्ठते ॥१४॥

जलपूर्णत्वात् विरहदुःखाच्च मलिना इति भावः, मेघा गर्जन्ति । येषां मेघानाम्, रवेण गर्जनेन, सहसा उत्पतितं कण्डीनैः मयूरैः कर्त्तृभिः, मणिमयैः तद्दत्तमयूरपक्षाणां विचित्रत्वादिति भावः ; तालवृन्तैर्व्यजनैरिव, खमाकाशम्, वीज्यते वातेन शीतलीक्रियते ।

अत्र विलम्बिबिम्बा इति व्यञ्जनसङ्घस्य अनेकधा सकृत्साम्यात् छेकानुप्रासः, द्वितीये पादे आर्थी उपमा, चतुर्थे च श्रौती उपमा ; इत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

हृदयानुकारा इति कर्म्मण्यण् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१३॥

पङ्केति । पङ्कैः वृष्टिपातवेगेनोत्थितैः स्खलत्कर्दमैः क्लिन्नानि आर्द्राणि मुखानि वदनानि येषां ते, तथा धाराभिर्वृष्टिजलासारैः आहतास्ताडिताः, दर्दुरा भेकाः सलिलं वृष्टिजलं पिबन्ति । समदनो मेघागमादेव कामावेगविशिष्टः, वर्हिणो मयूरः, कण्ठं स्वरम्, मुञ्चति मेघागमेनानन्दोदयादेव करोतित्यर्थः । नीपः कदम्बतरुः, प्रदीपायते खद्योतावलीविलसनात् प्रदीपवदाचरति । कुलदूषणैः आत्मपातित्यादिना कुलस्य दोषजनकैर्जनैः, सन्न्यासः प्रव्रज्याधर्म्म इव, मेघैश्चन्द्रमाः, इत एकत्र आच्छादितः अन्यत्र कलङ्कितः । तथा

लम्बित হইয়া গর্জন করিতেছে ; যাহাদের রবে ময়ূরগণ, তৎক্ষণাৎ উড্ডীন হইয়া, মণিময় তালবৃন্ত দ্বারাই যেন আকাশকে ব্যজন করিতেছে ॥১৩॥

আর, কর্দ্দম-লিপ্ত-মুখ ও বৃষ্টিধারায় আহত ভেকগণ, বৃষ্টির-জল পান করিতেছে ; কামার্ত্ত ময়ূরগণ রব করিতেছে ; কদম্ববৃক্ষ প্রদীপের ন্যায় আচরণ করিতেছে, বংশের দোষ জনক যেমন সন্ন্যাসধর্ম্মকে কলঙ্কিত

वसन्त । भाव ! सुट्ठु दे भणिदं । (य) एषा हि—

मूढे ! निरन्तरपयोधरया मयैव
कान्तः सहाभिरमते यदि किं तवात्र ।
मां गर्जितैरिति मुहुर्विनिवारयन्ती
मार्गं रुणद्धि कुपितेव निशा सपत्नी ॥१५॥

(य) भाव ! सुष्ठु ते भणितम् ।

च दुर्जना ब्रह्महत्यादिमहापातकानुष्ठानेनात्मनः पातित्यं विदधति, यदा तु स्वबन्धुजान्ते सह न व्यवहरन्ति तदा ते कुलाद्बहिर्भूय सन्न्यासमाश्रित्य तं कलुषीकुर्वन्तीति भावः । तथा नीचकुलोद्गता युवतिरिव, विद्युत् एकत्र पुरुषे स्थाने च, न सन्तिष्ठते नानापुरुषं नानास्थानञ्च गच्छतीत्यर्थः ।

अत्र द्वितीये पादे क्वङ्गतोपमा, परन्त्वत्र श्रौतोपमाद्वयमित्येषामपि पूर्ववत् संसृष्टिः ।

"भेके मण्डूकवर्षाभूषालूग्लवददुरः" "मयूरो बर्हिणो बर्ही" इति च अमरः । "कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे" इति विश्वः

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१४॥

(य) वसन्त इति । सुष्ठु सम्यक् । भणितमिति भावे क्तः । अतएव ते इति कर्त्तरि षष्ठी ।

मूढे इति । हे मूढे ! परसुखदुःखानभिज्ञे ! वसन्तसेने ! निरन्तरा वायुवेगात् घनीभूताः पयोधरा मेघा यस्यां तया, अन्यत्र तु निरन्तरौ पीवरत्वात् घनीभूतौ पयोधरौ

करে, मेघसमूহও সেইরূপ চন্দ্রকে আবৃত করিয়াছে এবং নীচবংশোৎপন্ন যুবতির ন্যায় বিদ্যুৎ একত্র থাকিতেছে না ॥১৪॥

(য) বসন্তসেনা। পণ্ডিত! আপনি ভাল বলিয়াছেন। কারণ—

হে বিবেচনাবিহীন বসন্তসেনে! ঘনপয়োধরা আমার সঙ্গে প্রিয়তম চারুদত্ত যদি রমণ করেন, তবে ইহাতে তোমার অনিষ্ট কি? এই কথা

विटः । भवतु एवं तावत्, उपालभ्यतां तावदियम् । (र)

वसन्त । भाव ! किमनया स्त्री-स्वभाव-दुर्विदग्धया उपालब्धया । पश्यतु भावः । (ल)

स्त्री यस्यास्तया, मयैव सह, कान्तः पतिर्यदि अभिरमते, तदा अत्र रमणविषये, तव किम् अनिष्टम् ? अपि तु किमपि नेत्यर्थः. सपत्नीत्वेन उभयोरेव समानाधिकारादिति भावः । इति एवम्भूतैः, गर्जितैर्मेघगर्जनैः दर्पोद्धतवाक्यैश्च, मुहुर्वारं वारम्, मां वसन्तसेनाम्, विनिवारयन्ती कुपिता सपत्नीव, एषा निशा इयं रात्रिः, मार्गं चारुदत्तान्तिकं मम गमनपथम्, रुणद्धि अन्धकारावरणेन कपाटरोधादिना च प्रतिबध्नातीव । अतो मेघकर्तृकावरणविषये यदुक्तं तत् सुष्ठु एवेति भावः ।

अत्र श्लौती उपमा, प्रतीयमाना भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा च अनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

"स्त्रीस्तनाच्छौ पयोधरौ" इत्यमरः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१५॥

(र) विट इति । एवमनेन प्रकारेण, भवतु निशाकर्तृकत्वेव मार्गरोध इति शेषः, त्वयापि इयं निशा, उपालभ्यतां निन्द्यताम् । सपत्नीनां परस्परमेवं व्यवहारस्तु, जगति चलत्येवेति भावः । खलुशब्दवत् तावच्छब्दश्चायं वाक्यालङ्कारे सीत्-प्रासीत्क्रियम् ।

(ल) वसन्त इति । हे भाव ! विद्वन् ! स्त्रीस्वभावेन दुर्विदग्धया असम्भवविषय-प्रार्थनाकारिण्येत्यर्थः, उपालब्धया निन्दितया, अनया निशया, किं फलमिति शेषः । ननु उपालम्भस्याप्यकरणे मार्गरोधानिवृत्तेस्तव कान्तान्तिकं गमनमसम्भवमेवेत्याह पश्यत्विति । मम निश्चयमवगच्छत्वित्यर्थः ।

বলিয়াই যেন এই রাত্রি, কুপিত সপত্নীর ন্যায় গর্জন দ্বারা আমাকে বারংবার নিবারণ করতঃ, আমার গমনের পথ রোধ করিতেছে ॥১৫॥

(র) বিট। হউক এরকম ; তুমিও ইহাকে (রাত্রিকে) নিন্দা কর ॥

(ল) বসন্তসেনা। পণ্ডিত ! স্ত্রীস্বভাববশতঃ আন্ধারকারিণী এই

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वशनिमेव वा।
गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥१६॥

विटः। वसन्तसेने! पश्य पश्य। अयमपरः—

पवन-चपल-वेगः स्थूलधारा-शरौघः
स्तनित-पटह-नादःस्पष्ट-विद्युत्-पताकः।

कोऽसौ नियम इत्याह मेघा इति। मेघा गर्जन्तु, वर्षन्तु; वा अथवा, अशनिं वज्रमेव, मुञ्चन्तु क्षिपन्तु। तथापि रमणाभिमुखा रतिवर्त्मोल्लिकगामिन्यः स्त्रियः, शीतोष्णं वर्षणकृतं शीतम् अशनिर्भीषनकृतमुष्णं वा न गणयन्ति स्वकार्यविबाधकत्वेन अवधारयन्ति अपि तु तत्तद्बाधाशतमतिक्रम्यैव स्वकार्यं साधयन्तीत्यर्थः। मतरामहमपि एतद्बाधाशतमतिक्रम्य तत्र गच्छाम्येवेति भावः।

अत्र पूर्वार्द्धे अनेककियाणामेककर्तृकारकत्वाद्दीपकमलङ्कारः, द्वितीयार्द्धेतु अप्रस्तुतस्त्रीसामान्यात् प्रस्तुतवसन्तसेनारूपस्त्रीविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा, अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः।

मार्गो नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्—"तत्त्वार्थकथनं मार्गः," इति दर्पणलक्षणात्।

शीतेन युक्त उष्ण इति शीतोष्णः "शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपिसमासाश्रयणेन शीतोष्णमित्येकवचनोपपत्तिः" ॥१६॥

पवनेति। पवनेन वायुना चपलवेगो द्रुतवेगो यस्य सः, पवन इव चपलवेगो यस्य स च; स्थूलाधारा वृष्टिधारा शरौघ इव यस्य सः, स्थूलधारैव शरौघो यस्य स च; स्तनितं गर्जितं पटहनादो जयढक्काशब्द इव यस्य सः, स्तनितमिव पटहनादो यस्य स च; तथा स्पष्टा सर्वैर्दृश्यमाना विद्युत् पताकेव यस्य सः स्पष्टा विद्युदिव पताका

रात्रिके निन्दा करिया कि फल हइबे?। आपनि देखुन—

मेघ वर्षा करुक, गर्जन करुक किम्बा वज्रपातई करुक; तथापि पतिर प्रति धावित स्त्रीलोक, से शीत वा उष्ण ग्राह्य करे ना ॥१६॥

विट। वसन्तसेना! देख देख—

हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो
नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्य्यस्य शत्रोः ॥১৩॥

वसन्त । एव्वं णेदं । ता कधं एसो अवरो—(व)

एतैरेव यदा गजेन्द्रमलिनैराध्मातलम्बोदरैः
गर्जद्भिः सतडिद्बलाकशबलैर्मेघैः सशल्यं मनः ।

(ব) एवमेतत् । तत् कथमेषः अपरः ।

यस्य स च, अयमपरो मेघः, पुरमध्ये शत्रोरिव वाटीमध्ये मन्दवीर्य्यस्य अल्पीकृतबलस्य, शत्रोः शत्रुनृपस्य, नृपो विजयी राजेव, खे आकाशे मन्दवीर्य्यस्य अल्पतेजसः, शशाङ्कस्य चन्द्रस्य करसमूहं किरणनिकरं राजग्राह्यधनराशिञ्च, हरति आवृणोति बलेन गृह्णाति च ।

अत्र नृप इवेत्युपमासाहचर्य्यात् पूर्वविशेषणेष्वपि उक्तविधोपमितसमासस्य बाध्ययणात् पूर्णोपमालङ्कार एव, नतु रूपकम् न वा उपमारूपकयोः सन्देहसङ्कर इति ध्येयम् ।

मालिनी वृत्तम् ॥১৩॥

एतैरिति । गजेन्द्रवत् मलिनैर्नीलिवर्णैः, आध्मातानि जलपूर्णतया स्फीतानि लम्बानि लम्बितानि च उदराणि अभ्यन्तरदेशा येषां तैः, गर्जद्भिः, तडिद्भिर्विद्युद्भिः बलाकाभि-

এই আর একখানা মেঘের বায়ুকর্তৃক গুরুতর বেগ উৎপন্ন হইয়াছে (রাজার পক্ষে বায়ুর ন্যায় দ্রুতবেগবান্—), বাণসমূহের ন্যায় স্থূল বৃষ্টির ধারা পতিত হইতেছে, ঢাকের শব্দের ন্যায় গর্জন চলিতেছে এবং পতাকার ন্যায় বিদ্যুৎ প্রকাশ পাইতেছে। সুতরাং কোন প্রবল রাজা যেমন শত্রুর বাড়ীর ভিতরে (প্রবেশ করিয়া) সেই দুর্বল শত্রুর নিকট হইতে কর (খাজনা) সমূহ গ্রহণ করেন, সেইরূপ এই মেঘ, আকাশে অল্পতেজ চন্দ্রের কিরণসমূহ হরণ (আবরণ) করিতেছে ॥১৩॥

(ব) বসন্তসেনা। ইহা এইরূপই বটে।

तत् किं प्रोषित-भर्त्तृ-वध्य-पटहो हाहा हताशो वकः
प्रावृट् प्रावृडिति ब्रवीति शठधीः क्षारं क्षते प्रक्षिपन् ॥१८॥

वकपक्षिश्रेणीभिश्च सह विद्यमाना इति सतडिल्लाका अतएव च शबला विचित्रवर्णा स्तैस्तादृशैः, एतैरेव मेघैः, यदा यस्मिन् काले, मनः प्रोषितभर्तृकाणामेवचित्तम्, सशल्यं दारुणविरोगवेदनोदयात् शल्यविद्धमिव भवतीत्यर्थः। तत्तस्मिन्नेव काले, प्रोषिता विदेशवासिनी भार्याविरहिण इत्यर्थः, भर्त्तारः पतय एव वध्या दुःसहविरहवेदनया वधयोग्या जना स्तेषु पटहः प्रचारणढक्कास्वरूपः, वध्यहृदयविदारकशब्दकारित्वादिति भावः; हता जलवह्या नाशिता आशा चक्षुद्वारा मत्स्यधारणलालसा यस्य सः, अतएव शठा दुरभिसन्धिशालिनी धीर्बुद्धिर्यस्य सः वकः पक्षी, क्षते क्षतस्थाने क्षारं लवणम्, प्रक्षिपन् संयोजयन् क्षतस्थाने क्षारं प्रक्षिपन्निव भूयो वेदनां कुर्वन् सन्नित्यर्थः, हा हा दारुणखिदे, किं कस्मात्, 'प्रावृट् प्रावृट्' इति इत्थमिव ब्रवीति रौति। क्षतस्थाने पूर्वत एव वेदना प्रवृत्ता तत्र च पुनः क्षारक्षेपे यथा सा वेदना दुःसहैव जायते, तथा प्रोषित-भर्त्तारः स्वत एव विरहवेदनया दूनाः, तत्र च पुनः प्रावृडागमनं दुःसहवेदनाकारमेवेति तत्कारकी वकः शठधीरेवेति भावः।

अत्र प्रथमे पादे लुप्तोपमा द्वितीये सशल्यमित्यत्र प्रतीयमाना गुणीभूतव्यङ्ग्या, तृतीये अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितरूपकम्, चतुर्थे वकरवमात्रस्य 'प्रावृट्' इत्यं सम्भावना-कारणात् हेत्वाभासत्वाच्च प्रतीयमाना गुणीभूतव्यङ्ग्या, तथा क्षते वककर्तृकक्षारप्रक्षेपाभावात् वस्तुसम्बन्धासम्भवेन "क्षते क्षारं प्रक्षिपन्निव" इति सादृश्याक्षेपात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः। तथा तृतीयपादे तदिति तच्छब्द-स्तदित्यर्थे अवाचक इत्यवाचकत्वतीषः, स च "तस्मिन् किन्नु विरोगि-वध्य-पटहः" इति पाठेन समाधेयः।

যাহার বর্ণ, গজেন্দ্রের ন্যায় মলিন, যাহার অভ্যন্তরদেশ জলভারে পূর্ণ এবং লক্ষিত হইয়াছে এবং বিদ্যুৎ ও বকশ্রেণী সংযুক্ত থাকায় যাহাকে বিচিত্র দেখা যাইতেছে, গর্জনকারী এই সেই সকল মেঘদ্বারাই যখন বিরহীদিগের হৃদয় শল্যবিদ্ধের ন্যায় হইতেছে, হায়! হায়! সেই

विटः । वसन्तसेने ! एवमेतत् । इदमपरं पश्य—

बलाका-पाण्डुरोष्णीषं विद्युदुत्क्षिप्तचामरम् ।
मत्त-वारण-सारूप्यं कर्त्तुकाममिवाम्बरम् ॥१८॥

वसन्त । भाव ! पेक्ख पेक्ख । (व)

(व) भाव ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

लम्बन्त इति लम्बानि, लम्बतेः पचाद्यजित्वादच् । प्रदर्शितप्रकारबहुव्रीहिरनन्तरं सतडिद्बलाकाय इति बलाकाः यैरिति कर्मधारयः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१८॥

बलाकेति । अम्बरम् आकाशम्, बलाका बकपक्षिश्रेणिरिव पाण्डुरं शुभ्रम् उष्णीषं शिरोवेष्टनं यस्य तत्तादृशम्, तथा विद्युदिव उत्क्षिप्तमुत्क्षालितं चामरं यस्य तत्तथाभूतम्, अतएव मत्तवारणशीघ्रीवारं राजहस्ती तस्य सारूप्यं समानरूपत्वम्, कर्त्तुकाममिव कर्त्तुमभिलाषीव वर्त्तत इति शेषः, राजहस्तिनोऽपि तादृशोष्णीषचामरसत्त्वादिति भावः ।

अत्र पूर्वार्द्धे निरङ्गं मालारूपकम्, द्वितीयार्द्धे च आर्थी उपमा वध्यौ गुणीभूयेति, इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः ।

कर्त्तुकाममिति "तुमः काममनसोः" इति तुमो मकारलोपः ॥१८॥

समयেই বিরহীদিগের বধ্য-পটহস্বরূপ, দুষ্টবৃদ্ধি ও হতাশ এই আর একটা বকপক্ষী ক্ষতস্থানে লবণ নিক্ষেপ করতঃ, 'প্রাবৃট্' 'প্রাবৃট্' (বর্ষাকাল বর্ষাকাল) এইরূপ করিয়া কেন ডাকিতেছ ? ॥১৮॥

বিট । বসন্তসেনা ! ইহা এইরূপই বটে । এই আর একটা দেখ—

বকপক্ষিশ্রেণীস্বরূপ শুভ্রবর্ণ উষ্ণীষ ধারণ করিয়াছে এবং বিদ্যুৎস্বরূপ চামর উত্তোলন করিয়াছে, সুতরাং আকাশ যেন মত্ত হস্তীর সাদৃশ্য ধারণ করিতে ইচ্ছুক হইয়াছে ॥১৯॥

(ব) বসন্তসেনা । পণ্ডিত ! দেখুন দেখুন ।

एतैरार्द्र-तमालपत्र-मलिनैरापीतसूर्य्यं नभः
वल्मीकाः शरताड़िता इव गजाः सीदन्ति धाराहताः ।
विद्युत् काञ्चनदीपिकेव रचिता प्रासादसञ्चारिणी
ज्योत्स्ना दुर्व्वलभर्त्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य्य मेघैर्हृता ॥२०॥

विटः । वयस्य ! पश्य पश्य ।

एतैरिति । आर्द्रतमालपत्रवर्णीव मलिना जलपूर्णतया नीलवर्णास्तैस्तादृशैः, एतैर्मेघैः, नभआकाशं कर्त्तृ, आपीतौ दिवस एव यस्य आवृत इत्यर्थः सूर्य्यो यस्य तत् तादृशमासीदिति शेषः । ईदृशव्याख्यायान्तु नानुपपत्तिः अन्यथा प्रदोषवर्णनाप्रक्रमात् "कृपितेव निशा सपत्नी" इत्याद्यभिहितत्वाच्च तत्र सूर्य्यासम्भवेन अनिवार्य्यानुपपत्तिप्रसक्तिरित्यवधेयम् । वल्मीका उपरीकाकृतमृत्तिकास्तूपाः, धाराभिर्वृष्टिपरम्परयाभिराहताः सन्तः, शरताड़िता गजा इव, सीदन्ति क्रमान्मृत्तिकास्खलनेन क्रमशः क्षयमापद्यन्ते अवसन्नाश्च भवन्ति । विद्युत्, प्रासादसञ्चारिणी सौधोपरिप्रचारिणी, काञ्चनदीपिकेव स्वर्णनिर्म्मितदीपभाण्डमिव, रचिता विधिना निर्म्मिता । तथा मेघैः ज्योत्स्ना, दुर्व्वलो भर्त्ता यस्याः सा तादृशी वनितेव, प्रोत्सार्य्य बलादपसार्य्य, हृता आवृता नीता च ।

अत्र प्रथमे पादे लुप्तोपमा, अन्येषु तु प्रत्येकमेव पूर्णोपमा, इत्येतेषां मिथोनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

"वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः ।

शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥२०॥

आकाश, आर्द्रतमालपत्रের ন্যায় মলিনবর্ণ এই সকল মেঘ দ্বারা (দিনের বেলায়ই) সূর্য্যকে একেবারে পান (আবরণ) করিয়াছিল ; উইর মাটীগুলি, বৃষ্টির ধারায় আহত হইয়া, শরতাড়িত হস্তীর ন্যায় ক্রমশঃ অবসন্ন হইতেছে ; বিধাতা, বিদ্যুৎকে অট্টালিকার উপরিসঞ্চারিণী স্বর্ণদীপের ন্যায় করিয়াছেন এবং মেঘসমূহ, দুর্বলকর্তৃকা রমণীর ন্যায়, জ্যোৎস্নাকে অপসৃত করিয়া হরণ করিয়াছে ॥২০॥

एते हि विद्युद्गुण-बद्ध-कक्षा
गजा इवान्योन्यमभिद्रवन्तः ।
शक्राज्ञया वारिधराः सधारा
गां रूप्यरज्जैव समुद्वरन्ति ॥२१॥

अपि च । पश्य—

महावाताघातैर्महिष-कुल-नीलैर्जलधरैः
चलैर्विद्युत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्तःप्रचलितैः ।

एत इति । हि तथाहि । विद्युतो गुणा रज्जव इव तैर्बद्धाः सम्बद्धाः संयताश्च कक्षा बाहुमूलानि मध्यदेशाश्चयेषां ते, अन्योन्यमभिद्रवन्तः परस्परमभिधावन्तो गजा इव सधारा वृष्टिधारासहिताः, एते वारिधरा मेघाः, शक्रस्य मेघपतेरिन्द्रस्य आज्ञया आदेशेन रूप्यरज्ज्वा रजतनिर्मितरश्मिना, गां पृथिवीम्, समुद्वरन्तीव समुत्तोलयन्तीव ; वृष्टिधाराणां रूप्यरज्जुतुल्यशुभवर्णत्वात् लम्बितत्वात् भूतलसंयुक्तत्वाच्चेति भावः ।

अत्र पूर्वार्द्धे गजा इवेत्युपमासाहचर्य्यात् विद्युद्गुणैत्यत्रापि उपमितसमास एव न्याय्य इति पूर्णोपमैव, परार्द्धे तु वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, इत्यनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

गजानां पृष्ठोपरिपीठबन्धनरज्जूनां लम्बितत्वात् मेघोपरि च विद्युतां स्वतएव तथैव लम्बमानत्वात् विद्युद्गुणबद्धकक्षा इति विशेषणमुभयत्रापि सङ्गच्छते ।

"कक्षौ बाहुधि दोर्मूले" इत्यादि हेमचन्द्रः ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥२१॥

सङ्कटेति । महावातेन प्रबलवायुना आघातैराहतैः अतएव चलैर्गमनशालिभिः

विट । वसन्तसेना ! देख देख—

रज्जुर न्याय विद्युत्‌द्वारा याहादের কক্ষদেশ (বাহুমূল, মধ্যভাগ) বদ্ধ হইয়াছে, সেই বৃষ্টিধারা সমন্বিত এই মেঘসমূহ, হস্তিসমূহের ন্যায় পরস্পর ধাবিত হইয়া, ইন্দ্রের আদেশে, রৌপ্যরজ্জু দ্বারা পৃথিবীকে যেন উত্তোলন করিতেছে ॥২১॥

इयं गन्धोद्दामा नव-हरित-शष्पाङ्कुरवती
धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव ॥२२॥

वसन्त। भाव! एसो अवरो—(अ)

एष्वेहीति शिखण्डिनां पटुतरं केकाभिराक्रन्दितः
प्रोड्डीयेव बलाकया सरभसं सोत्कण्ठमालिङ्गितः।

(अ) भाव! एष अपरः।

तरङ्गचलनाक्षलितैरिव च प्रतीयमानैः, विद्युत् एव विद्युत्प्रतिबिम्बान्येव च पक्षाः पतत्राणि येषां तैः, अतएव स्वतोऽपि चलनशक्तिरिति भावः अलः स्वाभ्यलर एव च प्रचलितैः, एकत्र क्षुद्रमेघानां तथा चलनात् अन्यत्र तु क्षुद्रतरङ्गचलनादिति भावः महिषकुलवत् नीलैः, इदन्तु उभयत्रापि समानम्, जलधिभिरिव समुद्रैरिव विशालायतनैरिति भावः, जलधरमेघैः कर्तृभिः मणिमयशरैरिन्द्रायुधखचिततया मणिमयशरस्वरूपैः, धारापातवृष्टिधारानिपातैः करणैः, गन्धेन नववृष्टिपात जनितसौरभेण उद्दामा उत्कटा तीव्रगन्धशालिनीत्यर्थः तथा नवा नूतनाः हरिताः पालाशवर्णाः शष्पाणां तृणानामङ्कुरा अस्याः सन्तीति सा तादृशी, धरा पृथिवी, भिद्यते विदार्यत इव।

अत्र प्रथमे पादे लुप्तोपमा, द्वितीये निरङ्गं केवलरूपकम्, पूर्णोपमा च चतुर्थे तथैव रूपकं क्रियोत्प्रेक्षा च; तथा प्रथमार्द्धे एकस्य तकारस्य सकृत्साम्यम् एकस्य लकारस्य च असकृत् साम्यमिति वृत्त्यनुप्रासः, द्वितीयार्द्धे च धरा धारेति व्यञ्जनानामनेकधासकृत् साम्यमिति छेकानुप्रासस्य, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः।

शिखरिणी वृत्तम् ॥२२॥

আরও, দেখ—অভ্যন্তরসঞ্চলিত সমুদ্রের ন্যায়, গুরুতর বায়ুর আঘাতে সঞ্চলিত, বিদ্যুৎরূপ পক্ষবিশিষ্ট এবং মহিষসমূহের ন্যায় নীলবর্ণ মেঘসমূহ, বৃষ্টিধারাপাতদ্বারা, অত্যন্তগন্ধবতী ও হরিতবর্ণনূতনতৃণাঙ্কুর-শালিনী এই পৃথিবীকে মণিময় শর দ্বারাই যেন বিদীর্ণ করিতেছে ॥২২॥

বসন্তসেনা। পণ্ডিত!

हंसैरुज्झितपङ्कजैरतितरां सोद्वेगमुद्वीक्षितः
कुर्व्वन्नञ्जनमेचका इव दिशो मेघः समुत्तिष्ठति ॥२३॥

विटः । एवमेतत् । तथाहि पश्य—

निष्यन्दीकृत-पद्मषण्ड-नयनं नष्ट-क्षपा-वासरं
विद्युद्भिः क्षण-नष्ट-दृष्ट-तिमिरं प्रच्छादिताशामुखम् ।

एहीति । शिखण्डिनां मयूराणां केकाभिः स्ववाणीभिः, पटुतरं सुस्पष्टं एहि एहि इति इत्थम्, आक्रन्दित आहूत इव, बलाकया वकपक्षिश्रेण्या सरभसं सवेगं श्लिष्यते, सीत्कण्ठमालिङ्गित इव, उभयत्रापि परमबन्धुत्वादिति भावः, तथा उज्झितानि नष्टप्रायत्वा दैव परित्यक्तानि पङ्कजानि पङ्कजवनानि यैस्तैः हंसैः मानसं यियासुभिरिति भावः, सोद्वेगम् अप्रियत्वात् सत्रासं यथा स्यात्तथा अतितरामुद्वीक्षितः अतिरेकेण ऊर्द्धदृष्ट्या दृष्टः, एषः अपरो मेघः. दिशः, अञ्जनेन कज्जलेन मेचकाः श्यामवर्णा इव कुर्वन्, समुत्तिष्ठति गगने नूतनमाविर्भवति ।

अत्र पूर्वार्द्धे पूर्ववाक्येऽपिदृवानुषङ्गात् वाच्यं क्रियोत्प्रेक्षाद्वयम्, परार्द्धे चैका-गुणोत्प्रेक्षा, इत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा यथा राजापरक्तपुरवासिभिः सादरमाहूतः, तत्परबन्धुभिश्च सीत्कण्ठमालिङ्गितः, पलायनेच्छुभिरितरपुरवासिभिश्च सोद्वेगं दृष्टः कश्चित् विपक्षो राजा तन्नगरदाहाग्निधूमेन दिशः श्यामलाः कुर्वन् सिंहासने समुत्तिष्ठति तद्वदिति शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः ।

"क्रन्दने रोदनाह्वाने" इत्यमरः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२३॥

निष्यन्दीति । निष्यन्दीकृतं क्वचिदप्यायीरभावात् निद्राविशाच्च निश्चलीकृतं निर्निमेषी-

এই আর একখানা মেঘ, ময়ূরগণের কেকারবে সুস্পষ্টভাবে 'আইস আইস' বলিয়াই যেন আহূত হইয়া, বেগে উড্ডীন বকপক্ষীশ্রেণীকর্ত্তৃক উৎকণ্ঠার সহিতই যেন আলিঙ্গিত হইয়া এবং পদ্মবনপরিত্যাগিহংসসমূহ-কর্ত্তৃক অত্যন্ত উদ্বেগের সহিত দৃষ্ট হইয়া, দিক্‌সকলকে কজ্জল দ্বারাই যেন শ্যামবর্ণ করতঃ আকাশে উঠিতেছে ॥২৩॥

निश्चेष्टं स्वपितीव सम्प्रति पयोधारा-गृहान्तर्गतं
स्फीताभोधर-धाम-नैक-जलद-च्छत्रापिधानं जगत् ॥२४॥

कृतश्च पद्मषण्डं पद्मसमूह एव नयनं येन तत्तादृशम्, नष्टौ अदर्शनं गतौ सूर्यनक्षत्रादिविशेषचिह्नाभावेन निर्णेतुमशक्यावित्यर्थः क्षपावासरौ रात्रिदिवसौ यस्मिन् तत्तथोक्तम्, विद्युद्भिः क्षणं नष्टानि पुनश्च दृष्टानि विद्युदभावकाले पुनर्दृष्टानीत्यर्थः तिमिरान्धि अन्धकारो यस्मिन् तत् तथाभूतम्, प्रच्छादितानि मेघैः कपाटैश्च आवृतानि आशामुखानि दिङ्मण्डलानि द्वाराणि च यस्य तत्तादृशम्, पयसां वृष्टिजलानां धारा पयोधारा तत्प्रधानं गृहं पयोधारागृहं तस्य अन्तर्गतम्, तथा स्फीता वृद्धिं प्राप्ताः ये अभ्रीधरा मेघास्तेषां धामनि गृहे आकाश इत्यर्थः यैर्नैके बहुतरा जलदा मेघास्त एव च्छत्राणि तैरपिधानमाच्छादनं यस्य तत्तथोक्तम् जगत् कर्तृ, सम्प्रति निश्चेष्टं वायुसञ्चाराभावात् निष्पन्दं सत्, स्वपितीव निद्रातीव ।

अत्र पद्मषण्डे नयनत्वारोपः जलदे छत्रत्वारोपश्च शब्दैः जगति विशालपुरुषत्वारोपस्तु आर्थ इत्येकदेशविवर्त्ति रूपकं क्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा पूर्वार्द्धे एकस्यैव नष्टशब्दस्य द्विरुपादानात् कथितपदतादोषः, चतुर्थपादे अभ्रीधरेत्यभिधाय जलदेत्यभिधानाद्व्यग्रक्रमतादोषश्च ; नष्टक्षपावासरम् इत्यत्र 'लुप्तक्षपावासरम्' इति पाठेन चतुर्थपादे "सान्द्राकाशविसारिभूरिजलदच्छत्रापिधानम्" इति पाठेन च तयोः समाधानं विधेयम् ।

"गमिकर्म्मीक्षतनैकनीहता" इत्यादिवत् नैकत्र अभावार्थकनञ्शब्देन समासात् 'स्वरेऽचरविपर्य्ययः' इति न विपर्य्ययः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२४॥

বিট। ইহা এইরূপই বটে। তাহাই দেখ—

পদ্মবনরূপ নয়ন নিস্পন্দ হইয়াছে, দিন বা রাত্রির কিছু ঠিক্ নাই; বিদ্যুতের জন্য ক্ষণকাল অন্ধকার নষ্ট হইতেছে আবার দেখা যাইতেছে এবং সমস্ত দিঙ্মুখ আচ্ছাদিত হইয়া গিয়াছে; এই অবস্থায় জলধারা গৃহের অন্তর্গত জগন্মণ্ডল, বৃদ্ধিপ্রাপ্ত মেঘের বাটীতে (আকাশে) বহুতর

वसन्त । भाव ! एव्वं णेदं । ता पेक्ख पेक्ख—(ष)

गता नाशं तारा उपकृतमसाधाविव जने
वियुक्ताः कान्तेन स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभः ।
प्रकामान्तस्तप्तं त्रिदशपति-शस्त्रस्य शिखिना
द्रवीभूतं मन्ये पतति जलरूपेण गगनम् ॥२५॥

(ष) भाव ! एवमेतत् । तत् प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

गतेति ! असाधौ जने उपकृतमुपकार इव, तारा नक्षत्रम्, नाशं लोपं गता । कान्तेन पत्या, वियुक्ता विरहिताः स्त्रिय इव, ककुभो दिशः, न राजन्ति न शोभन्ते । तथा त्रिदशपतेर्देवराजस्य यत् शस्त्रं वज्रादिकं तस्य शिखिना अग्निना प्रकामं प्रर्याप्तं यथा स्यात्तथा अन्तस्तप्तम् अभ्यन्तरसन्तप्तम्, गगनमाकाशम् कर्तृ, द्रवीभूतं सौमकादिवत् तरलीभूतं सत्, जलरूपेण, वृष्टिधारिरूपेण पततीति मन्ये ।

अत्र पूर्वार्द्धे श्रौतमुपमाद्वयम्, परार्द्धे च मन्ये इत्युत्पादानाद्वाच्या भावाभिमानिनी सापह्नवा क्रियोत्प्रेक्षा, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा प्रथमपादे तारोपकृतशब्दयोर्लिङ्गवैषम्येण गतेत्यस्यापि वैषम्यावश्यकत्वात् 'सुधेव विमलश्चन्द्रः' इति दर्पणोदाहरणवन्नपुंसकप्रक्रमतादोषः, स च "उपकृतिरसाधाविव जने" इति पाठेन परिहार्यः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥२५॥

মেঘরূপ ছত্রে আবৃত হইয়া, নিশ্চেষ্ট অবস্থায় এখন যেন নিদ্রা যাইতেছে । ॥২৪॥

(ষ) বসন্তসেনা । ইহা এইরূপই বটে । তা দেখুন দেখুন—

নক্ষত্র সকল, অসজ্জনের প্রতি কৃত উপকারের ন্যায় লোপ পাইয়াছে ; দিক্‌সমূহ, পতিবিরহিণী রমণীর ন্যায় শোভা পাইতেছে না ; আর দেবরাজের অস্ত্রের অগ্নিতে অত্যন্ত সন্তপ্ত আকাশ, যেন তরল হইয়া জলরূপে পতিত হইতেছে ইহা আমি মনে করি ॥২৫॥

अपि च । पश्य—

उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम् ।
प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि ॥२६॥

विटः । एवमेतत् ।

विद्युद्भिर्ज्वलतीव संविहसतीवोच्चैर्बलाकाशतैः
माहेन्द्रेण विवल्गतीव धनुषा धाराशरोद्गारिणा ।

उन्नमतीति । मेघः, उन्नमति वायुभरेण कदाचिदूर्ध्वं गच्छति, रथ्याजलाशयादिनिर्म्माणेन देशोन्नतिं करोति च ; नमति अधोलम्बते, परदारगमनादिना आत्मनोऽवनतिं करोति च ; जलानि वर्षति, धनानि ददाति च ; गर्जति, उद्धतवाक्यं वदति च ; तथा तिमिरौघं गाढावरणेन अन्धकारराशिम्, अपकारकरणेन लोकानां मनोमालिन्यञ्च करोति । अतएव प्रथमा श्रीर्धनसम्पत्तिर्यस्य स तादृशः पुरुष इव, अनेकानि रूपाणि अवस्थाः करोति ।

अत्र उन्नमतीत्यादीनामनेकक्रियाणां मेघ इत्येककर्त्तृकारकत्वात् दीपकम्, श्रौती उपमा, वाक्यार्थहेतुका काव्यलिङ्गञ्च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा करोतीत्येकस्यैव शब्दस्य द्विरुच्चारणात् कथितपदतादोषः, स च परार्द्धं करोतीत्यत्र धत्ते इति पाठेन समाधेयः ।

आर्य्या जातिः ॥२६॥

विद्युद्भिरिति । अत्रभ्राकाशं कर्त्तृ, विद्युद्भिर्ज्वलतीव अनलावलीढो भवतीव, विद्युतामनलवर्णत्वात् उच्चैर्हसतीत्यतैः बलाकाशतैर्बकपङ्क्तिश्रेणीसमूहैः, संविहसतीव सम्यक् विहसितं करोतीव, बकानां हास्यवत् शुभ्रवर्णत्वात् ; धारा वृष्टिधारा एव शरा

आरও দেখুন—

মেঘ উঠিতেছে, নামিতেছে, বর্ষণ করিতেছে, গর্জ্জন করিতেছে এবং অন্ধকার সমূহ জন্মাইতেছে। (অতএব বলিতে হইবে যে) প্রথম সমৃদ্ধিসম্পন্ন মানুষের ন্যায় মেঘ, বহুতর রূপ ধারণ করিতেছে ॥২৬॥

विस्पष्टाशनि-निस्वनेन रसतीवाघूर्णतीवानिलैः
नीलैः सान्द्रमिवाहिभिर्जलधरैर्धूपायतीवाम्बरम् ॥२७॥

वसन्त । जलधर ! निर्लज्जस्त्वं यस्मां दयितस्य वेश्म गच्छन्तीम्।
स्तनितेन भीषयित्वा धाराहस्तैः परामृशसि ॥२८॥

बाणधारास्तान् उद्गिरतीति तेन ताडयन्, माहेन्द्रेण इन्द्रसम्बन्धीयेन धनुषा, विवस्त्रतीव धारया सह युध्यत इव ; विस्पष्टस्तीव्रतया सुव्यक्तः योऽशनेर्निस्वनः वज्रस्य ध्वनिस्तेन, रसतीव सिंहनादं करोतीव ; अनिलैर्वायुभिर्वायुरोगप्रभावैरित्यर्थः, आघूर्णतीव भ्रमतीव ; तथा अहिभिः सर्पैरिव, नीलैर्नीलिवर्णैः जलधरैर्मेघैः, सान्द्रं घनं यथा स्यात्तथा, धूपायतीव अगुरुप्रभृति कृष्णधूमैः स्वाङ्गानि सुरभीकरोतीव ।

अत्र प्रथमे पादे क्रियोत्प्रेक्षाद्वयम्, द्वितीये निरङ्गकेवलरूपकसङ्कीर्णा एका क्रियोत्प्रेक्षा, तृतीये क्रियोत्प्रेक्षाद्वयम्, चतुर्थे च श्रौतीपमासङ्कीर्णा एका क्रियोत्प्रेक्षा, इत्येतेषामलङ्काराणां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२७॥

जलेति । हे जलधर ! मेघ ! त्वं निर्लज्जः ; यतोयस्मात्, दयितस्य वल्लभस्य, वेश्म गृहम्, गच्छन्तीमभिसरन्तीं माम्, स्तनितेन गर्जनेन, भीषयित्वा भीतां कारयित्वा, धारा वृष्टिपरम्परा एव हस्तास्तैः, परामृशसि संस्पृशसि । अन्यानुरागिणीं रमणीं स्पृशतो निर्लज्जत्वं भवत्येवेति भावः ।

বিট । ইহা এইরূপই বটে ।

আকাশ বিদ্যুৎ দ্বারা যেন জ্বলিতেছে, ঊর্দ্ধে উত্থিত বকপক্ষীশ্রেণী দ্বারা যেন হাস্য করিতেছে, বৃষ্টিধারারূপ-বাণবর্ষী ইন্দ্রধনু দ্বারা যেন যুদ্ধ করিতেছে, সুস্পষ্ট বজ্রধ্বনি দ্বারা যেন সিংহনাদ করিতেছে, বায়ু-(রোগ) দ্বারা যেন ঘুরিতেছে এবং সর্পের ন্যায় নীলবর্ণ মেঘ দ্বারা যেন নিবিড়-ভাবে গাত্র সুগন্ধ করিতেছে ॥২৭॥

বসন্তসেনা । মেঘ ! তুমি লজ্জাশূন্য ; যেহেতু, আমি প্রিয়তমের

भोः शक्र !

किं ते ह्यहं पूर्व्वरतिप्रसक्ता यत्त्वं नदस्यम्बुदसिंहनादैः ।
न युक्तमेतत् प्रियकाङ्क्षिताया मार्गं निरोद्धुं मम वर्षपातैः ॥२८॥

अत्र प्रियभवनं गच्छन्तीं रमणीं केनचित् कणादिध्वनिना भीषयित्वा पश्चात् हस्तेन स्पृष्ट्वा समाश्वासयतः पुरुषस्य व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

आर्य्या जातिः ॥२८॥

किमिति । भोः शक्र ! हे इन्द्र ! अहं किं ते तव, पूर्व्वा पूर्व्ववर्त्तिनी-या रतिः त्वां प्रत्यनुरागस्तत्र प्रसक्ता हि सम्बद्धैव आसम् ? यत् त्वम्, अम्बुदः, सिंह इव तस्य विशालमेघस्येत्यर्थः नादैर्ध्वनिभिः, नदसि मम निवारणाय गर्জसि । या नाम स्त्री पूर्व्वमात्मानं प्रत्यनुरक्ता भूत्वा इदानीं पुरुषान्तरं याति, तां स्त्रियं प्रति पूर्व्वनायकस्य गर्জनं सङ्गतमेव; किन्तु नाहं कदापि भवन्तं प्रत्यनुरक्ता आसम्, सुतरां वल्लभमभिसरन्तीं मां प्रति निवारणाय तवेदं गर्জनसङ्गतमेवेति भावः । तथा प्रियेण वल्लभेन चारुदत्तेन काङ्क्षिताया अभिलषिताया मम त्वत्सम्पर्करहितायेति भावः, वर्षपातैर्वृष्टिपातनैः, मार्गं पन्थानम्, एतत् निरोद्धुं निरोधनम्, न युक्तमुचितम् । निःसम्पर्का साधारणी स्त्री यथेच्छमेव गच्छतु, तव को नाम तव हानिरित्याशयः ।

अत्र "किं ते अहं पूर्व्वरतिप्रसक्ता वासम् ? अपि तु कथमपि न" इत्यर्थान्तरापतनादर्थापत्तिरलङ्कारः ।

বাড়ী যাইতেছি, এই অবস্থায় আমাকে গর্জন দ্বারা ভীত করিয়া, বৃষ্টিধারারূপ হস্তদ্বারা স্পর্শ করিতেছে ॥২৮॥

হে ইন্দ্র ! আমি কি পূর্ব্বে অনুরাগ বশতঃ তোমার প্রতি আসক্ত ছিলাম ? যে তুমি সিংহতুল্য মেঘের শব্দ দ্বারা (আমাকে বারণ করিবার জন্য) শব্দ করিতেছ । আমি প্রিয়তম চারুদত্তের অভিলষিত হইয়া যাইতেছি, এ অবস্থায় বৃষ্টিপাতদ্বারা আমার এই পথ রোধ করা তোমার উচিত নহে ॥২৯॥

अपि च ।

यद्वद्दह्ल्याहेतोर्मृषा वदसि शक्र ! गोतमोऽस्मीति ।
तद्वन्ममापि दुःखं निरवेक्ष्य निवार्यतां जलदः ॥३०॥

अपि च ।

गर्ज वा वर्ष वा शक्र ! मुञ्च वा शतशोऽशनिम् ।
न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥३१॥

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥२९॥

यद्वदिति । हे शक्र ! अहल्याहेतोः अहल्याख्यगोतमपत्नीसङ्गमहेतोः, यद्वत् यथा त्वम्, 'गोतमोऽस्मि' इति मृषा मिथ्यावाक्यम्, वदसि उक्तवानित्यर्थः ; निरतिशयकामावेशदुःखादिति भावः । तद्वत् तथा, ममापि दुःखं निरतिशयकामावेशवशादेव जातमिति भावः । निरवेक्ष्य निःशेषेण मनसा पर्य्यालोच्य, जलदो मत्प्रतिबन्धकीऽयं मेघः, निवार्यताम् । तथा च यादृशकामावेगदुःखात् त्वया मिथ्याभिधाय गुरुपत्नीसङ्गमरूपं निरतिशयमकार्य्यमनुष्ठितम्, तादृशकामावेगदुःखादेवाहं प्रियमभिसरामि इदञ्च तादृशं नाकार्य्यम्, सुतरां तद्दुःखं पर्य्यालोच्य प्रतिबन्धकीभूतास्यास्य मेघस्य दयया निवारणं तवोचितमेवेति भावः ।

वदसीति "प्रयोगतश्च" इत्यतीते वर्त्तमाना ।

पुराकिल महर्षिगोतमभार्य्याया अहल्याया रूपेण मोहित इन्द्रस्तस्य प्रिया नाम भूत्वा तदीयाश्रमे स्थितः । अथ कदाचिद्गोतमो ब्राह्मे मुहूर्त्ते सन्ध्यावन्दनार्थं नदीं गतः, अवावसरे इन्द्रो गोतमरूपमास्थाय गोतम एवास्मीत्यभिधाय च अहल्यया सह रेमे । इति भारतीपाख्यानं द्रष्टव्यम् ।

आर्य्या जातिः ॥३०॥

আর, হে ইন্দ্র ! তুমি যেমন পূর্ব্বে অহল্যার জন্য "আমি গৌতম" এইরূপ মিথ্যা বাক্য বলিয়াছিলে, সেইরূপ আমারও দুঃখ দেখিয়া মেঘগুলিকে নিবারণ কর ॥৩০॥

यदि गर्जति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः।
अयि विद्युत्! प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानासि?॥३२॥

विटः। भवति! अलमलमुपालम्भेन। उपकारिणी एवेयम्। (स)

ऐरावतोरसि चलेव सुवर्णरज्जुः
शैलस्य मूर्द्धनि निहितेव सिता पताका।

गर्जतीति। हे शक्र! त्वं गर्ज वा, वर्ष वा, शतशः अशनिं वज्रं मुञ्च निक्षिप वा। तथापि दयितं प्रति प्रस्थिताः कामावेगादित्याशयः, स्त्रियः, रोद्धुं नहि नैव शक्याः। सुतरामहमपि तथैव नैव रोद्धुं त्वया शक्येति भावः॥३१॥

यदीति। वारिधरो मेघः, यदि गर्जति, तन्नाम गर्जतु। यतः पुरुषा निष्ठुरा निर्दयाः। तथा च वारिधरस्यापि लिङ्गसाम्येन पुरुषत्वादिति भावः। अयि विद्युत्! त्वमपि च लिङ्गसाम्यात् स्त्री सतीति भावः, प्रमदानां स्त्रीणां दुःखं न जानासि; एतदेव महत्कष्टमित्याशयः। एतेन विद्युतः सर्व्वदैव प्रच्छन्नरूपेण पथः प्रदर्शनमुचितमिति सूचितम्।

अत्र "निष्ठुराः पुरुषाः" इति सामान्येन "वारिधरो गर्जतु नाम" इति विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः, तदुत्थापिता च पुंलिङ्गसाम्येन वारिधरे पुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, पुनर्विद्युति च स्त्रीलिङ्गसाम्येन स्त्रीव्यवहारसमारोपादपरा समासोक्तिः, तयोश्च मिथो निरपेक्षतया पुनः संसृष्टिः।

आर्य्या जातिः॥३२॥

(स) विट इति। उपालम्भेन विद्युत्तिरस्कारेण। इयं विद्युत्।

আরও, হে ইন্দ্র! তুমি গর্জ্জন কর, বর্ষণ কর, কিংবা শত শত বজ্রপাত কর; তথাপি প্রিয়তমের প্রতি প্রস্থিত কামিনীদিগকে বাধা দিতে পারিবে না॥৩১॥

মেঘ যদি গর্জ্জন করে, তা গর্জ্জন করুক; কারণ, পুরুষগণ নিষ্ঠুর। হে বিদ্যুৎ! তুমিও, স্ত্রীলোকদিগের দুঃখ জান না॥৩২॥

আখণ্ডলস্য ভবনোদরদীপিকেয়ম্
আখ্যাতি তে প্রিয়তমস্য হি সন্নিবেশম্ ॥২২॥

বসন্ত। ভাব! এব্বং। তং জ্জেব এদং গেহং। (হ)

বিটঃ। সকল-কলাভিজ্ঞায়া ন কিঞ্চিদিহ তবোপদেষ্টব্যমস্তি। তথাপি স্নেহঃ প্রলাপয়তি। অত্র প্রবিশ্য কোপোঽত্যন্তং ন কর্ত্তব্যঃ। (চ)

(হ) ভাব! এবম্। তদেব এতদ্গৃহম্।

কুত উপকারিণীত্যাহ ঐরেতি। হি যস্মাৎ, ঐরাবতস্য ইন্দ্রহস্তিন উরসি বক্ষসি। এতেন ঐরাবতবন্মেঘস্য বিশালত্বমেবাচিখ্যাসতে, ন তু শুভ্রত্বমপি, তস্যাবিবক্ষিতত্বাৎ। চলা চঞ্চলা সুবর্ণরজ্জুরিব। শৈলস্য পর্ব্বতস্য, মূর্দ্ধ্নি উপরিভাগে, নিহিতা স্থাপিতা, সিতা শুভ্রা তদ্বন্নির্ম্মলেত্যর্থঃ। পতাকেব; তথা আখণ্ডলস্য ইন্দ্রস্য, যদ্ভবনোদরং মেঘস্থানরূপং গৃহাভ্যন্তরং তস্য দীপিকা প্রকাশিকা, ইয়ং বিদ্যুৎ, তে তব, প্রিয়তমস্য চারুদত্তস্য, সন্নিবেশমাবাসস্থানম্, আখ্যাতি সূচয়তি পরিচাययतীত্যর্থঃ।

অব শ্রীতীপময়োর্মিথো নিরপেক্ষ্যাৎ সংসৃষ্টিঃ।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥২২॥

(হ) বসন্ত ইতি। এবং ত্বয়া যদুক্তং তৎ সত্যমেবেত্যর্থঃ। তদেবাহ তদেবেতি।

(চ) বিট ইতি। সকলাঃ কলাশ্চতুঃষষ্টিপ্রকারাঃ কামশাস্ত্রবিদ্যা অভিজানাতীতি তস্যা ইত্যুপদেষ্টব্যত্বাভাবে হেতুঃ। স্নেহস্ত্বাং প্রতি বাৎসল্যম্, প্রলাপয়তি অনর্থকং

(স) বিট। বসন্তসেনা! বিদ্যুৎকে তিরস্কার করিও না। কারণ, এই বিদ্যুৎ তোমার উপকারিণী।

ঐরাবতহস্তীর বক্ষে চঞ্চল স্বর্ণরজ্জুর ন্যায়, পর্ব্বতের মস্তকে স্থাপিত শুভ্র পতাকার ন্যায় এবং ইন্দ্রের গৃহের ভিতরের প্রকাশকারিণী এই বিদ্যুৎ, তোমার প্রিয়তমের আবাস স্থানের সূচনা করিয়া দিতেছে ॥৩৩॥

(হ) বসন্তসেনা। পণ্ডিত! ইহাই বটে। সেই বাড়ীই এই।

यदि कुप्यसि नास्ति रतिः कोपेन विनाथवा कुतः कामः ?।
कुप्य च कोपय च त्वं प्रसीद च त्वं प्रसादय च कान्तम् ॥३४॥

भवतु, एवं तावत्। भो भोः! निवेद्यतामार्य्यचारुदत्ताय---(क)

किञ्चिन्मां वादयति। सकलकलाभिज्ञायास्ते तादृशीक्रियावश्यकत्वादिवानार्थकयमिति भावः। अयत्नं न कर्त्तव्य इत्यनेन किञ्चित् कर्त्तव्य एवेति सूचितम्।

यदीति। यदि कुप्यसि अयत्नमेव कोपान्विता भवसि, तदा रतिः सुरतं नास्ति, तादृशकोपेनैव अत्यल्पपृथक्करणीयत्वादिति भावः। अथवा कोपेन विना ईषत्कोपमपि विनेत्यर्थः, कुतः कामः सुरतादिकामामोदः? कुतोऽपि नेत्यर्थः; कोपाभावादावेगीदयाभावेन तादृशामोदासम्भवादित्याशयः। अतः कर्त्तव्यमाह कुप्य चेति। कुप्य च तदपराधविशेषदर्शनच्छलेनात्मन ईषत्कोपं दर्शय; कान्तम्, कोपय च छलात् स्वापराधप्रकटनेन ईषत्कोपान्वितं कुरु। तथा प्रसीद च तदनुनयमात्रेणैव प्रसन्ना च भव; कान्तम्, प्रसादय च अपमाननमत्वा अनुनयेन प्रसन्नञ्च कुरु। एवं कृते च कामामोदः सर्व्वथैव भवेदित्यभिप्रायः।

अत्र पूर्वार्द्धे अर्थापत्तिरलङ्कारः, परार्द्धे चान्योन्यालङ्कारो व्यज्यते।

शिक्षा नाम नाट्यालङ्कारः—"शिक्षाख्यादुपदेशनम्" इति साहित्यदर्पणलक्षणात्। गौतिर्जातिः ॥३४॥

(क) भवत्विति। अत्रैव मत्प्रलापविराम इति शेषः। एवं तावदुक्त्वैव ब्रवीमीति शेषः।

(ক্ষ) বিট। তুমি সমস্ত কলাবিদ্যাতেই অভিজ্ঞ; সুতরাং তোমাকে কিছুই উপদেশ দিবার নাই। তথাপি স্নেহ আমাকে অনর্থক বলাইতেছে। তুমি এখানে প্রবেশ করিয়া অত্যন্ত কোপ করিবে না।

যদি গুরুতর কোপ কর, তবে সম্মেলন হইবে না; আবার একেবারে কোপ না করিলে কামামোদ হইবে না। সুতরাং আপনিও ঈষৎ কোপ প্রকাশ করিবে, প্রিয়তমকেও ঈষৎ কুপিত করিবে, আপনিও প্রসন্ন হইবে, প্রিয়তমকেও প্রসন্ন করিবে ॥৩৪॥

एषा फुल्ल-कदम्ब-नीप-सुरभौ काले घनोल्लासिते
कान्तस्यालयमागता समदना हृष्टा जलार्द्रालका ।
विद्युद्वारिदगर्जितैः सचकिता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी
पादौ नूपुर-लग्न-कर्द्दम-धरौ प्रक्षालयन्ती स्थिता ॥३५॥

एषेति । समदना सकामा, अतएव हृष्टा रोमाञ्चैर्हर्षितगात्री, जलैर्वृष्टिभिः आर्द्रा अलकायूर्णकुन्तला यस्याः सा, विद्युद्भिः वारिदानां मेघानां गर्जितैर्गर्जनैश्च सचकिता सभया, तथापि तव चारुदत्तस्य दर्शनाकाङ्क्षिणी एषा काचित् रमणी, फुल्लानि प्रस्फुटितानि कदम्बानि तदाख्यकुसुमानि येषु तादृशैर्नीपैः कदम्बाख्यैरेव तरुभिः सुरभिर्मनोहरस्तस्मिन्, तथा घनेन मेघेन उल्लासिते परिशोभिते, काले वर्षासमये, कान्तस्य प्रियतमस्य, आलयमागता सती, नूपुरयोर्लग्नान् पादक्षेपकाले संसक्तान् कर्द्दमान् धरत इति तौ तादृशौ पादौ, प्रक्षालयन्ती स्थिता, द्वारदेशे इति शेषः । अतो द्वारमुद्घाट्य एनां गृहाण इत्याशयः ।

अत्र कदम्ब-नीपशब्दयोः पर्य्यायतया आपाततस्तदर्थस्य पुनरुक्ततया प्रकाशात् परस्य व्याख्यानरूपेण भेदात् भिन्नाकारशब्दगतत्वाच्च पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः । फुल्लेत्यादिभिः कालस्योद्दीपकत्वम्, जलार्द्रालकेत्यादिविशेषणैश्च कामवेगातिरेकादेव दुष्टस्यकष्टं स्वीकृत्याप्यागता इति च सूचितमिति न अपुष्टार्थत्वदोषः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३५॥

(क) হউক, এই ভাবে বলি। ওহে! আর্য্য চারুদত্তকে জানাও।

প্রস্ফুটিত-পুষ্পান্বিত কদম্ববৃক্ষদ্বারা মনোহর এবং মেঘ-পরিশোভিত এই সময়ে, কামার্ত্তা, রোমাঞ্চিতদেহা এবং বিদ্যুৎপ্রকাশ ও মেঘগর্জনে সচকিতা এই রমণী, আপনার দর্শনাভিলাষিণী হইয়া, আপনার বাটীতে উপস্থিত হইয়াছেন ; বৃষ্টির জলে ইঁহার কেশকলাপ আর্দ্র হইয়া গিয়াছে এবং ইনি, চরণযুগলের নূপুরে সংলগ্ন কর্দ্দম প্রক্ষালন করতঃ অবস্থান করিতেছেন ॥৩৫॥

चारु। आकर्ण्य। वयस्य! ज्ञायतां किमेतदिति।

विदू। जं भवं आणवेदि। वसन्तसेनामुपगम्य सादरम्। सोत्थि भोदीए। (ख)

वसन्त। अज्ज! वन्दामि। साअदं अज्जस्स?। विटं प्रति। भाव! एसा छत्तधारिआ भावस्स ज्जेव भोदु। (ग)

विटः। स्वगतम्। अनेनोपायेन निपुणं प्रेषितोऽस्मि। प्रकाशम्। एवं भवतु। भवति! वसन्तसेने! (घ)

साटोप-कुट-कपटानृतजन्मभूमेः
शाठ्यात्मकस्य रति-केलिकृतालयस्य।

(ख) यन्नवानाज्ञापयति। स्वस्ति भवत्यै।

(ग) आर्ये! वन्दे। स्वागतमार्यस्य?। भाव! एषा छत्रधारिका भावस्यैव भवतु।

(ग) वसन्त इति। छत्रधारिका आत्मनो दासी, भावस्यैव तव विटस्यैव, भवतु उपरिच्छत्रधारिणीति शेषः।

(घ) विट इति। उपायेन इतः प्रस्थानानुमतिकौशलेन। प्रेषितोऽस्मि स्वगृहं प्रतीति शेषः। एतम् इयं ममैव छत्रधारिका।

साटोपेति। साटोपेन गर्वेण सह विद्यमानानीति साटोपानि यानि कूट-कपटा-

---

চারুদত্ত। (শ্রবণ করিয়া) সখে! জান দেখি এ ব্যাপারটা কি।

(খ) বিদূষক। আপনি যাহা আদেশ করেন। (বসন্তসেনার নিকট যাইয়া আদরের সহিত) আপনার মঙ্গল হউক।

(গ) বসন্তসেনা। আর্য্য! প্রণাম করি। আপনার শুভাগমন ত? (বিটের প্রতি) পণ্ডিত! এ, আপনারই ছত্রধারিণী হউক।

(ঘ) বিট। (স্বগত) এইভাবে কৌশলে প্রেরিত হইলাম। (প্রকাশ্যে) ইহাই হউক। বসন্তসেনা!

वेश्यापण्यस्य सुरतोत्सवसंग्रहस्य
दाक्षिण्य-पण्य-सुख-निष्क्रय-सिद्धिरस्तु ॥३६॥

इति निष्क्रान्तो विटः ।

वसन्त । अज्जमित्तेअ ! कहिं तुम्हाणं जूदिअरो ? । (ङ)

(ङ) आर्यमैत्रेय ! कस्मिन् युष्माकं द्यूतकरः ? ।

नृतानि प्रतारणा-च्छल-मिथ्याचरणानि तेषां जन्मभूमेरुत्पत्तिस्थानरूपस्य, तेषां वेश्याया-मेव बाहुल्येनोत्पत्तेरिति भावः ; शाठ्यं धूर्त्तत्वं एव आत्मा सारूपतया जीवनरूपं यस्य तस्य, रतिकेलिभिरनुरामलीलाभिः कृत आलय आश्रयो यस्य तस्य, तथा सुरतोत्सवो रमणामोद एव संग्रहः सञ्चयो लाभो यस्मिन् तस्य, वेश्या एव आपणो विनिमयस्थान-त्वादिपणितस्य त्वद्रूपस्येत्यर्थः, दाक्षिण्यमौदार्य्यमेव पण्यं विक्रेयद्रव्यं तस्य सुखेन निष्क्रयसिद्धिः प्रतिशोधनिष्पत्तिरस्तु, चारुदत्तेन यादृशमौदार्य्यं दातव्यम्, त्वयापि तत्प्रतिशोधभावेन तादृशमेवौदार्य्यं देयमित्यर्थः । अस्य लाभस्य सुरतोत्सव एवेति प्राक् प्रदर्शितमिति भावः ।

अत्र समस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकमलङ्कारः, प्रथमे पादे एकस्य टकारस्य असकृत् साम्यात् वृत्त्यनुप्रासः, चतुर्थे च 'ण्य' इति व्यञ्जनसङ्घस्य अनेकधा सकृत् साम्यात् छेकानुप्रास इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३६॥

(ङ) वसन्त इति । द्यूतकरस्यारुदत्तः । चारुदत्तेनैव स्वनिक्षिप्तसुवर्णभाण्डस्य द्यूते हारितत्वाभिधानात् कौतुकाय ईदृशोक्तिरिति बोध्यम् ।

गर्व्वের সহিত প্রতারণা, ছল ও মিথ্যা আচরণের যাহা জন্মভূমি ; শঠতা যাহার জীবন, রতিলীলা যাহাকে আশ্রয় করিয়া থাকে এবং রমণামোদ যেখানে লাভ, সেই বেশ্যারূপ দোকানখানির ঔদার্য্যরূপ বিক্রেয় দ্রব্যের সুখে বিনিময় সিদ্ধি হউক ॥৩৬॥

(এই বলিয়া বিট চলিয়া গেল)

विदू। स्वगतम्। होही भो! जूदिअरो त्ति भणन्तीए अलङ्किदो पिअवअस्सो। प्रकाशम्। भोदि! एसो क्खु सुक्ख-रुक्ख-वाडिआए। (च)

वसन्त। अज्ज! का तुम्हाणं सुक्ख-रुक्ख-वाडिआ वुच्चदि?। (छ)

विदू। भोदि! जहिं ण खाईअदि ण पीईअदि। (ज)

वसन्तसेना स्मितं करोति।

विदू। ता पविसदु भोदी। (झ)

(च) होही भोः! द्यूतकर इति भणन्त्या अलङ्कृतः प्रियवयस्यः। भवति! एष खलु शुष्क-वृक्ष-वाटिकायाम्।

(छ) आर्य्य! का युष्माकं शुष्क-वृक्ष-वाटिका उच्यते?।

(ज) भवति! यस्मिन् न खाद्यते न पीयते। (झ) तत् प्रविशतु भवती।

(च) विदू इति। अलङ्कृतः, दारिद्र्यापवादमपनीय धनित्वसूचनात् धनाभावे द्यूत-करत्वासम्भवादित्याशयः। शुष्कवृक्षवाटिकायां जीर्ण-विरल-तरुमयीद्याने।

(छ) वसन्त इति। का कीदृशी स्थली।

(ज) विदू इति। एतेन यौगिकस्यापि शुष्कवृक्षवाटिकाशब्दस्य पानभोजनासम्भव-स्थल्यां स्वरूपसङ्केतः प्रदर्शितेति बोध्यम्। अतएव कौतुकात् वसन्तसेना स्मितं करोति।

(ঙ) বসন্তসেনা। আর্য্য মৈত্রেয়! আপনাদের দ্যূতকর কোথায়?।

(চ) বিদূষক। (স্বগত) ভাল ভাল! বসন্তসেনা প্রিয়বয়স্যকে দ্যূতকর বলিয়া অলঙ্কৃত করিয়াছেন। (প্রকাশ্যে) বসন্তসেনা! ইনি শুষ্কবৃক্ষবাটিকায় রহিয়াছেন।

(ছ) বসন্তসেনা। আর্য্য! আপনাদের শুষ্কবৃক্ষবাটিকা বলে কোন্‌টাকে?

(জ) বিদূষক। বসন্তসেনা! যেখানে লোকে খায় না, পান করে না।

वसन्त। जनान्तिकम्। एत्थ पविसिअ कं मए भणिदव्वं ?। (अ)

चेटी। जूदिअर! अवि सुहो दे पदोसो ? त्ति। (ट)

वसन्त। अवि पारइस्सं ?। (ठ)

(अ) अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम् ?।

(ट) द्यूतकर! अपि सुखस्ते प्रदोषः ? इति।

(ठ) अपि पारयिष्यामि ?।

(अ) वसन्त इति। जनान्तिकलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

"विपताकैकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम्।

अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्॥"

एतेनात्यन्तोत्कण्ठावशादस्याः कर्त्तव्यमूढत्वमुपस्थितमिति सूचितम्।

(ट) चेटीति। अपिशब्दः प्रश्ने। सुखः सुखकरः। अथवा ममेवोत्कण्ठावसाद-सुखकर इति भावः। इति भणितव्यमिति पूर्व्वेणान्वयः।

(ठ) वसन्त इति। अपि पारयिष्यामि एवं भणितुं समर्था भविष्यामि किमित्यर्थः। एतेन "प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिरोक्तिः" इत्युक्तलक्षणः प्रलयाख्यसात्त्विकभाव एव चारुदत्तदर्शने आविर्भविष्यतीति द्योतितम्।

(वसन्तसेना ईषत् हास्य करिल)

(ঝ) विदूषक। তা, আপনি প্রবেশ করুন ?

(ঞ) वसन्तसेना। (দাসীর প্রতি চুপি চুপি) এখানে প্রবেশ করিয়া আমার কি বলিতে হইবে ?।

(ট) দাসী। দ্যূতকর! এই প্রদোষকাল আপনার সুখ জন্মাইতেছে ত ?।

(ঠ) वसन्तसेना। সমর্থ হইব কি ?।

चेटी। अवसरो ज्जेव पारइस्सदि। (ड)

विदू। पविसदु भोदी। (ढ)

वसन्त। प्रविश्योपसृत्य च पुष्पैस्ताड़यन्ती। अइ जूदिअर? अविसुहो दे पदोसो?। (ण)

चारु। अवलोक्य। अये वसन्तसेना प्राप्ता। सहर्षमुत्थाय। अयि प्रिये!

सदा प्रदोषो मम जाति जाग्रतः
सदा च मे निश्वसतो गता निशा।
त्वया समेतस्य विशाललोचने!
ममाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः॥३७॥

(ड) अवसर एव पारयिष्यति। (ढ) प्रविशतु भवती।

(ण) अयि द्यूतकर! अपि सुखेन प्रदोषः?।

(ड) चेटीति। अवसरस्तादृशसन्निधानसमय एव पारयिष्यति उक्तविधं भणितुं त्वां समर्थां करिष्यति; तादृशावसरस्य सलीलालापजनने सर्व्वत्रैव शक्तिदर्शनादिति भावः।

(ण) वसन्त इति। पुष्पैस्ताड़यन्ती चारुदत्तदेहोपरि पुष्पाणि निक्षिपन्तीत्यर्थः।

सदेति। सदा प्रत्यहम्, जायत एव मम प्रदोषो रात्रिर्यामि। अतीतसामीप्ये वर्त्तमाना। त्वच्चिन्तावशादिति भावः, सदा च प्रत्यहञ्च, निश्वसत एव निशा गता। त्वद्वियोगेन शोकोदयादित्याशयः। किन्तु हे विशाललोचने! अद्य त्वया समेतस्य सम्मिलितस्य मम, प्रदोषकः सा रात्रिः, शोकान्तकरः संहर्त्ता इति शेषः, चिरप्रार्थितत्वत्सम्मिलनस्यैव लाभादिति भावः।

(ड) দাসী। সময়ই আপনাকে সমর্থ করিবে।

(ঢ) বিদূষক। আপনি প্রবেশ করুন।

(ণ) বসন্তসেনা। (প্রবেশপূর্ব্বক নিকটে যাইয়া, পুষ্প দ্বারা তাড়ন করতঃ) দ্যূতকর! প্রদোষকাল আপনার সুখ জন্মাইতেছে ত?।

तत् स्वागतं भवत्यै ? । इदमासनम्, अत्रोपविश्यताम् । (त)
विदू । इदं आसणं, उवविसदु भोदी । (थ)

वसन्तसेना आसीना । ततः सर्व्वे उपविशन्ति ।

चारु । वयस्य ! पश्य पश्य—

(थ) इदमासनम्, उपविशतु भवती ।

अव शोकान्तकरत्व प्रति त्वया समेतस्येतिपदस्यार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तथा सदेतिपदस्य द्विरभिधानात् कथितपदतादोषः, प्रदोषशब्दस्य रजनीमुखवाचकतया रात्रिमात्रस्यावाचकत्वाद्वाचकत्वदोषः, 'जायतः निश्वसतः' इत्यभयोः परमेव नियमार्थक एवशब्दो वक्तव्यः किन्तु नीक्त इति नियमे अनियमाख्यदोषश्च । तेन च पूर्वार्द्धमेवं पठनीयम्—"विनिश्वसन्नेव च जायदेव च नयाम्यहं प्रत्यहमेव यामिनीम् ।"

वंशस्थविलं वृत्तम् ॥३७॥

(त) तदिति । स्वागतं कुशलेनागतं किमित्यर्थकतया भवत्यै इत्यत्र "आशिष्यर्थे कुशलमद्रायुष्यार्थैः" इति चतुर्थी । केचित्तु तादर्थ्ये इति वदन्ति ।

(ত) চারুদত্ত। (দেখিয়া) ওহে! বসন্তসেনা উপস্থিত হইয়াছেন। (আনন্দের সহিত উঠিয়া) প্রিয়ে!

প্রত্যহ জাগরিত অবস্থায় আমার রাত্রি অতীত হইয়াছে এবং প্রতিদিন নিশ্বাস ত্যাগ করিতে করিতে আমার রাত্রি চলিয়া গিয়াছে। কিন্তু আজ তোমার সহিত সম্মিলিত হইয়াছি; সুতরাং হে বিশাল-নেত্রে! সেই প্রদোষ আমার আজ শোক-নিবৃত্তিকর হইয়াছে ॥৩৭॥

(ত) অতএব তোমার শুভাগমন ত?। এই আসন, ইহাতে উপবেশন কর।

(থ) বিদূষক। এই আসন, আপনি উপবেশন করুন।

(বসন্তসেনা বসিল, তাঁর, পর সকলে বসিল)

वर्षोदकमुद्गिरता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन ।
एकः स्तनोऽभिषिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्थः ॥३८॥

तदयस्य ! क्लिन्ने वाससी वसन्तसेनायाः, अन्ये प्रधानवाससी समुपनीयेतामिति । (द)

विदू । जं भवं आणवेदि । (ध)

वर्षोदकमिति । वर्षोदकं वृष्टिजलबिन्दुसमूहम्, उद्गिरता निपातयता, श्रवणान्तविलम्बिना कर्णप्रान्तदेशलम्बिना, कदम्बेन शोभार्थधृतकदम्बपुष्पेण, वसन्तसेनाया एकः स्तनः, यौवराज्यस्थो नृपसुता राजपुत्र इव, अभिषिक्तः स्नपितः, स्त्रीदशगैरव जलबिन्दुभिरिति भावः ।

अत्र द्वितीयपादे छेकानुप्रासः, समुदाये तु श्रौतोपमा इत्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । उपमालङ्कारेण च स्तनस्य नृपसुतवत् परमादरणीयत्वं स्पृहणीयत्वं सावधानतया रक्षणीयत्वं प्रभाववत्त्वञ्च व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः

तथा द्वितीयपादे माधुर्यगुणः, अन्यत्र तु प्रसादगुणः, उक्तविधौ चालङ्काराविशेषां योगात् भूषणं नाम लक्ष्यलक्षणम् । यथा साहित्यदर्पणे—

"लक्षणानि । गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् ।"

लक्षणानां सूत्ररूपतया "सूत्रे लिङ्गं संख्या कालस्यातन्त्राणि" इति न्यायेन गुणैरिति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादत्र लक्षणसङ्गतिः ।

आर्या जातिः ॥३८॥

(द) तदिति । क्लिन्ने वृष्टिजलैरार्द्रीभूते । प्रधानवाससी उत्तमवस्त्रद्वयम् ।

चारुदत्त । वयस्य ! देख देख—

कर्णप्रान्तलम्बी कदम्बपुष्प, वृष्टिजलबिन्दु उद्गिरण करतः, यौवराज्यस्थ राजपुत्रेर न्याय एकटी स्तनके अभिषिक्त करियाछे ॥३८॥

(द) अतएव सखे ! वसन्तसेनार कापड़ दुइखानि भिजिया गियाछे ; आर दुइखानि भाल कापड़ लइया आइस ।

चेटी। अज्जमित्तेअ! चिट्ठ तुमं, अहं ज्जेव अज्जअं सुस्सूसइस्सं। तथा करोति। (न)

विदू। अपवारितकेन। भो वअस्स! पुच्छामि दाव तत्थभोदिं किं पि। (प)

चारु। एवं क्रियताम्। (फ)

विदू। प्रकाशम्। अध किं णिमित्तं उण ईदिसे पणट्ठचन्दालोए दुद्दिणे अन्धआरे आअदा भोदी ?। (ब)

(ध) यद्भवानाज्ञापयति।

(न) आर्य्यमैत्रेय! तिष्ठ त्वम्, अहमेवार्य्यां शुश्रूषयिष्यामि।

(प) भो वयस्य! पृच्छामि तावदवभवतीं किमपि।

(ब) अथ किं निमित्तं पुनरीदृशे प्रनष्टचन्द्रालोके दुर्दिनान्धकारे आगता भवती ?।

(न) चेटीति। तथा करोति गात्रप्रोञ्छनेन आलीतपेटिकादिभ्यो वसनहयमाविष्कृत्य तत्परिधापनादिना च शुश्रूषयतीत्यर्थः।

(प) विदूषक इति। अपवारितकेन अपवारितप्रकारेण। संज्ञायां कप्रत्ययः।

(फ) चारुदत्त इति। एवं स्वाभिमतः प्रश्नः। कौतुकलाभाय अनुज्ञेयम्।

(ब) विदूषक इति। प्रनष्टो मेघावरणेन तिरोहितश्चन्द्रालोको यस्मिन् तस्मिन्।

(ध) विदूषक। आपनि याहा आदेश करेन।

(न) दासी। आर्य्यमैत्रेय! आपनि थाकुन, आमिई आर्य्याय परिचर्य्या करिब। (ताहाई करिते लागिल)

(प) विदूषक। (चारुदत्तेर प्रति चुपि चुपि) वयस्य! आमि वसन्तसेनाके किछु जिज्ञासा करि ?।

(फ) चारुदत्त। एइरूप कर।

(ब) विदूषक। (प्रकाश्ये) चन्द्रालोकविहीन एइरूप दुर्दिनेर अन्धकारे आपनि कि निमित्त असियाछेन ?।

चेटी । अज्जए ! उजुओ वम्हणो । (भ)

वसन्त । णं णिउणोत्ति भणाहि । (म)

चेटी । एसा क्खु अज्जआ एव्वं पुच्छिदुं आअदा, कित्तिअं ताए रअणावलीए मुल्लं त्ति । (य)

विदू । जनान्तिकम् । भो ! भणितं मए, जधा अप्पमुल्ला रअणावली, बहुमुल्लं सुवण्णभण्डअं, ण परितुट्ठा, अवरं मग्गिदुं आअदा । (र)

चेटी । सा क्खु अज्जआए अत्तण केरकेत्ति भणिअ जूदे

(भ) आर्य्ये ! ऋजुकः ब्राह्मणः । (म) ननु निपुण इति भण ।

(य) एषा खलु आर्य्या एव प्रष्टुमागता,—'कियत्तस्या रत्नावल्या मूल्यम्' इति ।

(र) भोः ! भणितं मया,—यथा अल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डकम्, न परितुष्टा, अपरं मार्गयितुमागता ।

(भ) चेटीति । ऋजुकः सरलबुद्धिः । मदनावेगादेवागतेति सुबोधविषयमप्यबुद्ध्वा आगमनकारणस्य पृष्टत्वादिति भावः ।

(म) वसन्त इति । निपुणश्चतुरः कूटबुद्धिरिति यावत्, अयं ब्राह्मण इति पूर्वेणान्वयः, मदागमनप्रयोजनं मन्मुखेनैव प्रकाशयितुमभिप्रेतत्वादिति भावः ।

(ভ) দাসী। আর্য্যে! ব্রাহ্মণ সরল মানুষ।

(ম) বসন্তসেনা। ওহে! 'চতুর' এই কথা বল।

(য) দাসী। এই আর্য্যা, এইরূপ জিজ্ঞাসা করিতে আসিয়াছেন যে, 'সেই রত্নমালার মূল্য কত।'

(র) বিদূষক। (চারুদত্তের প্রতি চুপিচুপি) বয়স্য! আমি ত বলিয়াছি যে, অল্পমূল্যা রত্নমালা, আর বহুমূল্য স্বর্ণালঙ্কার; সুতরাং সন্তুষ্ট না হইয়া আরও চাহিতে আসিয়াছে।

हारिदा, सोअ सहिओ राअ-वात्तहारो ण जाणीअदि कहिं गदो त्ति। (ल)

विदू। भोदि! मन्तिदं ज्जेव मन्तीअदि। (व)

चेटी। जाव सो अण्णेसीअदि, ताव एदं ज्जेव गेण्ह सुवण्णभण्डअं। इति दर्शयति। (श)

विदूषकी विचारयति। (ष)

(ल) सा खलु आर्य्यया आत्मीयेति भणित्वा द्यूते हारिता। स च सभिकी राजवार्त्ताहारी न ज्ञायते कुत्र गत इति।

(व) भवति! मन्त्रितमेव मन्त्र्यते।

(श) यावत् सः अन्विष्यते, तावदिदमेव गृहाण सुवर्णभाण्डकम्।

(ल) चेटीति। पूर्वं विदूषकेण सुवर्णभाण्डविघटनहृत्तान्तो यथा निवेदितः, चेट्यापि तथैव रत्नावल्या विघटनहृत्तान्तं कौतुकाय निवेदयति सेत्यादि।

(व) विदू इति। मन्त्रितमेव मन्त्र्यते, मया तत्सुवर्णभाण्डहारणं यथा कथितम्, त्वयापि रत्नावलीहारणं तथैव कथ्यते इत्यर्थः। इदन्तु चेटीवाक्यासमाप्तावेवोक्तम्।

(श) चेटीति। वक्तव्यशेषं समापयति यावदिति। स सभिकः, अन्विष्यते तस्या एव रत्नादल्यास्तन्मूल्यस्य वा युष्माकं प्रत्यर्पणार्थं मस्माभिर्मार्ग्यते। गृहाण स्वचित्तास्वसनार्थमिति भावः। दर्शयति सुवर्णभाण्डमिति शेषः। कौतुकायोक्तिरियम्।

(ल) दासी। আর্য্যা, আপনার বলিয়া সেই রত্নমালা পাশাখেলায় হারিয়াছেন; অথচ সেই সভাপতি রাজার দূত বলিয়া কোথায় গিয়াছেন, তাহা জানিতে পারা যায় নাই।

(ব) বিদূষক। ওহে! আমি যাহা বলিয়াছিলাম, তাহাই বলিতেছ।

(শ) দাসী। যতক্ষণ সেই সভাপতির অন্বেষণ করি, ততক্ষণ এই স্বর্ণালঙ্কার গ্রহণ করুন। (এই বলিয়া দেখাইল)

(ষ) বিদূষক বিচার করিতে লাগিল।

चेटी। अदिमेत्तं अज्जो णिज्झाअदि, ता किं दिट्ठ-पुरुव्वो दे ?। (स)

विदू। भोदि! सिप्पकुसलदाए ओवन्धेदि दिट्ठिं। (ह)

चेटी। वञ्चिदोसि दिट्ठीए। तं ज्जेव एदं सुवण्ण-भण्डअं। (क्ष)

विदू। सहर्षम्। भो वअस्स! तं ज्जेव एदं सुवण्ण-भण्डअं, जं अम्हाणं गेहे चोरेहिं अवहिदं। (क)

(स) अतिमात्रमार्य्यो निध्यायति, तत् किं दृष्टपूर्वं ते ?।

(ह) भवति! शिल्पकुशलतया अवबध्नाति दृष्टिम्।

(क्ष) आर्य्य! वञ्चितोऽसि दृष्ट्या। तदेवैतत् सुवर्णभाण्डकम्।

(क) भो वयस्य। तदेवैतत् सुवर्णभाण्डकम्, यदस्माकं गेहे चौरैरपहृतम्।

(ष) विदूषक इति। विचारयति पूर्वनिक्षेपीकृतं सुवर्णभाण्डमिदं न वेति दृष्टि-विशेषेण विविनक्ति।

(स) चेटीति। निध्यायति अवलोकयति। इयमपि कौतुकोक्तिः।

(ह) विदूषक इति। शिल्पकुशलतया निर्म्माणनैपुण्येन, मम दृष्टिम्, अवबध्नाति आबद्धीकरोति, अयमलङ्कार इति शेषः। सौन्दर्य्यातिरेकादेवेदमतिभावं पश्यामि न पुनस्तदेवेदं न वेति विवेचनायेति भावः।

(स) দাসী। আপনি যে অত্যন্ত দেখিতেছেন, তবে কি আপনার ইহা পূর্ব্বে দেখা ছিল ?।

(হ) বিদূষক। ওহে! নির্ম্মাণনৈপুণ্যবশতঃ আমার দৃষ্টি আবদ্ধ করিতেছে।

(ক্ষ) দাসী। দৃষ্টি তোমাকে বঞ্চনা করিতেছে। সেই স্বর্ণা-লঙ্কারই এই।

(ক) বিদূষক। (আনন্দের সহিত) সখে! সেই স্বর্ণালঙ্কারই এই, যাহা আমাদের বাড়ী হইতে চোরে নিয়াছিল

चारु । वयस्य !

योऽस्माभिश्चिन्तितो व्याजः कर्त्तुं न्यासप्रतिक्रियाम् ।
स एव प्रस्तुतोऽस्माकं किन्तु सत्यं विड़म्बना ॥३८॥

विदू । भो वअस्स ! सच्चं सवामि वम्हणेण । (ख)

चारु । प्रियं नः प्रियम् । (ग)

विदू । जनान्तिकम् । भो ! पुच्छामि णं कुदो एदं समा सादिदं त्ति ? । (घ)

(ख) भो वयस्य ! सत्यं शपे ब्राह्मणेन ।

य इति । न्यासस्य वसन्तसेनया पूर्व्वं निक्षेपीकृतस्य चौरैरपहृतस्य तस्य सुवर्णभाण्डस्य प्रतिक्रियां प्रतिशोधं कर्त्तुम्, अस्माभिर्यो व्याजश्छलम्, चिन्तितश्चिन्तयित्वा आविष्कृतः आसां समीपे प्रकाशित इत्यर्थः, अस्माकं समीपेऽपि, स एव तादृश एव व्याजः, प्रस्तुत आभिः प्रक्रान्तः प्रकाशितः । तथा च यथा वयं तस्य सुवर्णभाण्डस्य दूतहारणरूपं छलं प्रकटितवन्तः, इमा अपि तथैव तस्या रत्नावल्या दूतहारणरूपं छलं प्रकाशितवत्य इति सरलार्थः । किन्तु विड़म्बना इयं प्रतारणा इति सत्यम् । तथा च नेदं तत् सुवर्णभाण्डम्, किन्तु अस्माकमाश्वासनाय तत्तुल्यमेव अलङ्कारान्तरं प्रदर्शितमिति भावः ॥३८॥

(ख) विदू इति । ब्राह्मणेन ब्राह्मणत्वेन सत्यं शपे 'तदेवेदं सुवर्णभाण्डम्' इति ध्रुवं शपथं करोमि ।

(ग) चारु इति । नः अस्माकम्, प्रियं तस्यैव पुनर्दर्शनमिति शेषः ।

चारुदत्त । सखे ! गच्छित स्वर्णालङ्कारের প্রতিশোধ করিবার জন্য, আমরা যে ছল আবিষ্কার করিয়াছিলাম, ইহারাও আমাদের নিকট সেই ছলই আরম্ভ করিয়াছে । কিন্তু বাস্তবিকপক্ষে ইহা বিড়ম্বনা ॥৩৯॥

(খ) বিদূষক । বয়স্য ! আমি ব্রাহ্মণত্ব দ্বারা সত্য শপথ করিতেছি যে, সেই স্বর্ণালঙ্কারই এই ।

(গ) চারুদত্ত প্রিয়, আমাদের প্রিয়ই বটে ।

चारु। को दोषः?। (ङ)

विदू। चेट्याः कर्णे। एव्वं विअ। (च)

चेटी। विदूषकस्य कर्णे। एव्वं विअ। (छ)

चारु। किमिदं कथ्यते?। किं वयं वाह्याः?। (ज)

विदू। चारुदत्तस्य कर्णे एव्वं विअ। (झ)

चारु। भद्रे! सत्यं तदेवेदं सुवर्णभाण्डम्?। (ञ)

(घ) भोः! पृच्छामि ननु कुत इदं समासादितमिति।

(च) एवमिव। (छ) एवमिव। (झ) एवमिव।

(ङ) चारु इति। को दोषः? तादृशप्रश्ने इति शेषः।

(च) विदू इति। एवमिव? केनचित् युष्मत्प्रणयिना अस्मद्गृहादपहृत्य पुनर्युष्मभ्यं दत्तं किमित्यर्थः।

(छ) चेटीति। स्वीकरोति एवमिवेति।

(ज) चारु इति। इदं गुप्तम्। वाह्या बहिर्लोकाः, यत् श्रोतुमपि न शक्नुम इति भावः।

(झ) विदू इति। एवमिवेति प्राक्प्रदर्शितमेव गुप्तं ब्रवीतीति बोध्यम्।

(ञ) चारु इति। अत्र काङ्क्षा प्रश्नो व्यज्यते।

(घ) विदूषक। (चারুদত্তের প্রতি চুপি চুপি) বয়স্য! আমি জিজ্ঞাসা করি যে, 'ইহা কোথা হইতে পাইলে!'

(ঙ) চারুদত্ত। দোষ কি?।

(চ) বিদূষক। (দাসীর কাণে কাণে) এই রকম কি?।

(ছ) দাসী। (বিদূষকের কাণে কাণে) এই রকমই।

(জ) চারুদত্ত। তোমরা কি বলিতেছ?। আমরা কি বাহিরের লোক?।

(ঝ) বিদূষক। (চারুদত্তের কাণে কাণে) এই রকম।

(ঞ) চারুদত্ত। ভদ্রে! সত্যই কি সেই স্বর্ণালঙ্কার এই?।

चेटो । अज्ज ! अधइं । (ट)

चारु । भद्रे ! न कदाचित् प्रियनिवेदनं निष्फलीकृतं मया । तद्गृह्यतां पारितोषिकमिदमङ्गुलीयकम् । इत्यनङ्गुलीयकं हस्तमवलोक्य लज्जां नाटयति । (ठ)

वसन्त । आत्मगतम् । अदो ज्जेव कामीअसि । (ड)

चारु । जनान्तिकम् । भोः ! कष्टम् । (ढ)

घनैर्वियुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ।
यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥४०॥

(ट) आर्य्य ! अथकिम् । (ड) अतएव काम्यसे ।

(ट) चेटीति । अथकिं तदेवेदमित्यर्थः ।

(ठ) चारु इति । निक्षिप्तस्य तस्यैव सुवर्णभाण्डस्य पुनः प्राप्त्या आत्मकलङ्कः सर्व्वथा निवृत्त इत्यस्य प्रीतिरिति शेषम् । नाटयति अभिनयति ।

(ड) वसन्त इति । अतएव सर्व्वत्र न्याय्यकारित्वादेव । काम्यसे रमणायाभिलष्यसे । एतेनास्या अपि गुणानुरागो व्यज्यते ।

(ढ) चारु इति । जनान्तिकं केवलविदूषकान्तिक एवेत्यर्थः । अस्य लक्षणन्तूक्तम् ।

घनैरिति । लोके जगति, घनैर्वियुक्तस्य विच्छिन्नस्य निर्धनस्य नरस्य, आदित एव प्रथमत एव जन्मत एवेत्यर्थः, किं तावत् जीवितेन जीवनेन फलमिति शेषः, किमपि नेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—यस्य नरस्य, प्रतीकारे कोपप्रसादयोरेव प्रतिक्रियायां कृत्त

(ट) দাসী । আর্য্য ! হাঁ ।

(ঠ) চারুদত্ত । ভদ্রে ! আমি কখনও প্রিয় নিবেদন নিষ্ফল করি নাই । অতএব পারিতোষিক এই অঙ্গুরীয়কটী গ্রহণ কর । (ইহা বলিয়া, অঙ্গুরীয়কশূন্য হস্ত দর্শন করিয়া লজ্জা অভিনয় করিলেন) ।

(ড) বসন্তসেনা । (স্বগত) এই জন্যই আপনাকে কামনা করি ।

(ঢ) চারুদত্ত । (বিদূষকের প্রতি চুপি চুপি) হায় ! কি কষ্ট ।

अपि च । पक्षविकलस्य पक्षी, शुष्कस्य तरुः सरस्य जलहीनम् ।
सर्पस्योद्धृतदंष्ट्रमुल्यं लोके दरिद्रस्य ॥४१॥

अपि च । शून्यैर्गृहैः खलु समाः पुरुषा दरिद्राः
कूपैश्च तोयरहितैस्तरुभिश्च शीर्णैः ।
यद्दृष्टपूर्व्व-जन-सङ्गम-विस्मृताना-
मेवं भवन्ति विफलाः परितोषकालाः ॥४२॥

व्यापारे इत्यर्थः निरर्थकत्वादात्मनोनिर्मित्तत्वादग्रकत्वादित्यर्थः, कोपप्रसादाः क्रोधसन्तोषाः, विफलीभवन्ती । तथा च धनाभावेन अपकारिणः प्रत्यपकारासामर्थ्यात् उपकारिणः प्रत्युपकारासामर्थ्याच्च यस्य क्रोधः सन्तोषश्च विफलीभवति, तस्य जन्मनः परमेव मरणमुचितमिति सरलार्थः । अतएव अस्य पारितोषिकदानासम्भवेन सन्तोषस्य वैफल्यात् ममापि जीवनं निष्फलमेवेति भावः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतनिर्धननरसामान्यात् निर्धननरविशेषचारुदत्तप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा, पूर्व्वार्द्धार्थे प्रति परार्द्धार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४०॥

पक्षेति । पक्षविकलः पतत्रविहीनः पक्षी च, शुष्कस्तरुश्च, जलहीनं सरः सरोवरश्च, उद्धृतदंष्ट्र उत्पाटितविषदन्तः सर्पश्च, दरिद्रो जनश्च, एतत् सर्व्वं लोके जगति तुल्यं समानम्; उड्डयनस्य छायादानस्य जलदानस्य दंशनस्य अभीष्टकार्य्यकरणस्य च असम्भवादिति भावः ।

अत्रापि पूर्व्ववदप्रस्तुतप्रशंसा आर्थी मालोपमा चानयोरपि पूर्व्ववत् सङ्करः ।

आर्य्या जातिः ॥४१॥

জগতে নির্ধন লোকের জন্ম হইতেই জীবনের ফল কি? উপযুক্ত কার্য্য করিতে অসমর্থ বলিয়া, যাহার ক্রোধ ও প্রসন্নতা নিষ্ফল হইয়া যায় ॥৪০॥

আরও, পক্ষবিহীন পক্ষী, শুষ্ক বৃক্ষ, জলশূন্য সরোবর, উদ্ধৃতদন্ত সর্প এবং নির্ধন মনুষ্য; জগতে এই সকলই সমান ॥৪১॥

विदू । भो ! अलं अदिमेत्तं सन्तप्पिदेण । प्रकाशं सपरिहासम् ।
भोदि ! समप्पीअदु मम केरिआ ण्हाण-साड़िआ । (ण)
वसन्त । अज्जचारुदत्त ! जुत्तं णेदं इमाए रअणावलीए इमं जणं तुलइदुं । (त)

(ण) भोः ! अलमतिमात्रं सन्तापितेन । भवति ! समर्प्यतां मम स्नानशाटिका ।

शून्यैरिति । दरिद्राः पुरुषाः, शून्यैर्जनरहितैर्गृहैः, नीरसरहितैः कूपैश्च, क्षीर्णैः शुष्कैस्तरुभिश्च, खलु निश्चितम्, समाः समानाः । यदयस्मात्, दृष्टपूर्वस्य सञ्जातसौहार्द्रस्येत्यर्थः जनस्य सङ्गमेन सम्मिलनेन विस्मृतानां विस्मृतात्मदैन्यानां तेषां दरिद्रपुरुषाणामिति तात्पर्य्यम्, परितोषकालाः सन्तोषप्रयुक्तदानादिकरणसमयाः, एवमनेन प्रकारेण विफला भवन्ति । तथा च दृष्टपूर्वायां वसन्तसेनायाः सम्मेलनानन्देन मया खल्वात्मदैन्यं सर्वथैव विस्मृतम्, तेन च अङ्गुलीयकदाने प्रवृत्तस्य मे तदङ्गुलीयकाभावादयं परितोषकालो विफल एव भूत इति भावः ।

अतएवात्रापि पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसामालोपमयीः सङ्करः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४२॥

(ण) विदू इति । सन्तापितेन आत्मनैव दारिद्र्यदुःखं विभाव्य सन्तापीकृतेन मनसेत्यर्थः । स्नानशाटिका स्नानकाले परिधेयवस्त्रम् । अत्र स्नानशाटिकासमर्पणोपन्यासेन पूर्वदत्तरत्नावलीप्रत्यर्पणं सूचितम् । आत्मनः सुवर्णभाण्डप्राप्तौ तद्रत्नावलीप्रत्यर्पणस्य सर्वथैवौचित्यादिति भावः ।

আরও, নির্ধন মানব, শূন্য গৃহ, জলহীন কূপ ও জীর্ণ বৃক্ষের সমান; যেহেতু পূর্ব্বপরিচিত (বন্ধু) জনের সম্মেলনবশতঃ আত্মবিস্মৃত নির্ধনের সন্তোষের সময়গুলি এই ভাবেই বিফল হইয়া যায় ॥৪২॥

(ণ) বিদূষক। সখে! বেশী সন্তাপ করিবার প্রয়োজন নাই। (প্রকাশ্যে পরিহাসের সহিত) বসন্তসেনা! আমার স্নানের শাড়ীখানি দিন।

चारु। सविलक्षस्मितम्। वसन्तसेने! पश्य पश्य— (थ)

कः श्रद्दास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलयिष्यति।
शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन् निष्प्रतापा दरिद्रता ॥४३॥

विदू। हञ्जे! किं भोदीए इध ज्जेव सुविदव्वं?। (द)

(त) आर्य्यचारुदत्त! युक्तं नेदम् अनया रत्नावल्या इमं जनं तूलयितुम्।

(द) हञ्जे! किं भवत्या इहैव स्वप्तव्यम्?।

(त) वसन्त इति। रत्नावल्या सुवर्णभाण्डस्थाने दत्तयेत्यर्थः, इमं जनं मामिति तात्पर्य्यम्, तूलयितुं तूलकवत् लघुकर्त्तुम्। तथा च तस्य विघटितस्य सुवर्णभाण्डस्य स्थाने यदि ततोऽनल्पमूल्यं यत्किञ्चिदपि द्रव्यं न दीयते तदा यदि वसन्तसेना राजद्वारे तदर्थमभियोगं कुर्य्यात् लोकसमाजे वा निन्देदिति मत्वैव सा रत्नावली दत्ता; तादृश-सम्भावनयैव च नां भवान् तूलकवत् लघुमेव कृतवान्। वस्तुतो नाहं तत्सुवर्णभाण्डार्थं किञ्चिदप्यकरिष्यमिति भावः। एतेन वसन्तसेनाया अपि महदौदार्य्यं व्यज्यते।

(थ) चारु इति। विलक्षस्मिताभ्यां लज्जामन्दहासाभ्यां सहेति सविलक्षस्मितम्।

क इति। व्याख्यातपूर्वमिदं पद्यम् ॥४३॥

(द) विदू इति। हञ्जे इति सखीभावेन वसन्तसेनाया एव सम्बोधनम्। इहैव गृहे, स्वप्तव्यं रात्रौ शयितव्यम्। तथा चेत्तदा तदर्थमायोजनं करोमीति भावः।

(त) वसन्তসেনা। আর্য্য চারুদত্ত! এই রত্নমালাদ্বারা এই ব্যক্তিকে তূলার ন্যায় করা আপনার সঙ্গত হয় নাই।

(থ) চারুদত্ত। (লজ্জা ও অল্পহাস্যের সহিত) বসন্তসেনা! দেখ দেখ—

যথার্থ বিষয় কে বিশ্বাস করিবে? সকলেই আমাকে তূলার ন্যায় লঘু মনে করিবে। কারণ, এই জগতে প্রভাববিহীন দরিদ্রতাকে সকলেই আশঙ্কা করে ॥৪৩॥

(দ) বিদূষক। বসন্তসেনা! তুমি কি এইখানেই শয়ন করিবে?।

चेटी । विहस्य । अज्जमित्तेअ ! अदिमेत्तं दाणिं उजुअं अत्ताणअं दंसेसि । (ध)

विदू । भो वअस्स ! एसो क्खु ओसारन्तो विअ सुहोवविट्ठं जणं पुणोवि वित्थारिवारिधाराहिं पविट्ठो पज्जन्नो । (न)

चारु । सम्यगाह भवान् ।

अमूर्हि भित्त्वा जलदान्तराणि षड्जान्तराणीव मृणालसूच्यः ।
पतन्ति चन्द्रव्यसनाहिमुक्ता दिवोऽमृधारा इव वारिधाराः ॥४४॥

(ध) आर्य्यमैत्रेय ! अतिमात्रमिदानीम् ऋजुमात्मानं दर्शयसि ।

(न) भो वयस्य ! एष खलु अपसारयन्निव सुखोपविष्टं जनं पुनरपि विस्तारि-वारि-धाराभिः प्रविष्टः पर्जन्यः ।

(ध) चेटीति । रावाविह अध्ययनार्थमैत्रेयमागता इति बुद्ध्वापि तदर्थप्रश्न-करणादिति भावः ।

(न) विदूइति । एष पर्जन्यो मेघः, विस्तारिवारिधाराभिर्विशालवृष्टिभिः, सुखोप-विष्टं जनम्, अपसारयन्निव गृहाभ्यन्तरादौ प्रेरयन्निव प्रविष्टः अस्यां वृक्षवाटिकाया-मुपस्थितः ।

अमूरिति । हि तथाहि, अमूर्वारिधाराः, मृणालस्य सूच्यः सूक्ष्मांशभागाः, षड्जान्तरा-णीव संसक्तकर्कशाभ्यन्तराणीव, जलदान्तराणि मेघाभ्यन्तरदेशान्, भित्त्वा विदार्य, चन्द्रस्य इन्दोः पत्युश्च व्यसनात् मेघावरणरूपविपत्तेः मरणरूपविपत्तेश्च हेतोः, विमुक्ता आकाशा-

(ध) দাসী। (হাস্য করিয়া) আর্য্যমৈত্রেয়! তুমি যে এখন আপনাকে বড়ই সরল বলিয়া দেখাইতেছ।

(ন) বিদূষক। সখে! এই মেঘ বিস্তৃত বৃষ্টিধারা দ্বারা সুখোপবিষ্ট লোকদিগকে যেন সরাইতে থাকিয়া, আবারও আকাশে প্রবেশ করিয়াছে।

চারুদত্ত। তুমি ঠিক্ বলিয়াছ।

अपि च। धाराभिरार्य्यजनचित्तसुनिर्म्मलाभिः
चण्डाभिरर्জ্জুন-शर-प्रतिकर्कशाभिः।
मेघाः स्रवन्ति बलदेव-पट-प्रकाशाः
शक्रस्य मौक्तिकनिधानमिवोद्गिरन्तः ॥४५॥

नयनाच्च स्खलिताः, दिव आकाशस्य भार्य्यायाश्च, अभ्रधाराः पतिव्यसनजनिता नयनधारा इव पतन्ति।

अत्र पूर्वार्द्धे श्रौती उपमा, परार्द्धे तु चन्द्रदिग्भीर्लिङ्गसाम्येन नायकनायिकाव्यवहार-समारोपात् समासोक्तिर्जात्युत्प्रेक्षा च इत्येतेषामङ्गाङ्गितया सङ्करः।

उपजातिर्वृत्तम् ॥४४॥

धाराभिरिति। बलदेवस्य नीलाम्बरस्य बलरामस्य यः पटो नीलवसनं तद्वत् प्रकाशो दीप्तिर्येषां ते तादृशा मेघाः, आर्य्यजनस्य साधुलोकस्य चित्तवत् सुनिर्म्मलाभिः, तथा अर्জ্জुन-शरवत् प्रतिकर्कशाभिरत्यन्तकठिनाभिः, अतएव चण्डाभिर्भयानकाभिः धाराभिः, शक्रस्य दिवस्पतेरिन्द्रस्य, मौक्तिकनिधानं मुक्तानिधिं निधितो मुक्तारात्रिमित्यर्थः, उद्गिरन्तो निःसारयन्त इव, स्रवन्ति गलन्ति।

अत्र लुप्तोपमावयवेन क्रियोत्प्रेक्षा सङ्कीर्य्यते। तथा तृतीयपादे वाक्यसमाप्तावपि तदुगतस्य मेघा इत्यस्य विशेषणतया चतुर्थपादोपादानात् समाप्तपुनरात्तादोषः; स च तृतीयचतुर्थपादयोः पौर्वापर्य्यविपर्य्यासेन समाधेयः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४५॥

কারণ, মৃণালের অগ্রভাগ যেমন অন্য কর্দ্দম বিদারণ করে, সেইরূপ এই বৃষ্টিধারা, অন্য মেঘ বিদারণ করিয়া, চন্দ্রের বিপত্তিনিবন্ধন আকাশ-কর্ত্তৃক বিমুক্ত অশ্রুধারার ন্যায় পতিত হইতেছে ॥৪৪॥

আরও, বলরামের বস্ত্রের ন্যায় নীলবর্ণ মেঘ সকল, সাধুলোকের চিত্তের ন্যায় নির্ম্মল এবং অর্জ্জুন-বাণের ন্যায় কঠিন ও ভয়ঙ্কর ধারা দ্বারা ইন্দ্রের ভাণ্ড মুক্তার রাশি যেন উদ্গিরণ করতঃ গলিত হইতেছে ॥৪৫॥

प्रिये ! पश्य पश्य—

एतैः पिष्ट-तमाल-वर्णकनिभैरालिप्तमभ्भोधरैः
संसक्तैरुपवीजितं सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः ।
एषाऽम्भोद-समागम-प्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्यागता
रक्ता कान्तमिवाम्बरं प्रियतमा विद्युत् समालिङ्गति ॥४६॥

एतैरिति । अम्भोदसमागमे मेघेन शुल्कदायिना नायकेन च सह सम्मिलने प्रणयिनी अभिलाषिणी, स्वच्छन्दं यथेच्छम्, अभ्यागता उपस्थिता, रक्ता लोहितवर्णा अनुरक्ता च, एषा विद्युत्, प्रियतमा स्त्री, कान्तं दयितमिव, पिष्टं शिलादौ महितं यत् तमालं तमालपत्रं तदेव वर्णो की रञ्जनद्रव्यं तन्निभैः तत्तुल्यैः कृष्णवर्णैः, अम्भोधरैर्मेघैः, आलिप्तं व्याप्तमतुलिप्तञ्च, तथा संसक्तैः पिण्डीभूतैरित्यर्थः, सुरभिभिर्घ्राणतृप्तिकरैः, शीतैः शीतलैः, प्रदोषानिलैः सायंकालीनवायुभिः, उपवीजितं संश्लिष्टम्, अम्बरमाकाशम्, समालिङ्गति स्वसंयुक्तं करोति आश्लिष्यति च ।

अत्र लिङ्गसाम्येन विद्युति ह्विचारिण्या नायिकायाः अम्भोदे शुल्कदायिनो नायकस्य अम्बरे अनुरागभाजो नायकस्य च व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, प्रथमपादगतया लुप्तोपमया चतुर्थपादगतया श्रौतोपमया च गुणभावेनाङ्गभूतया सङ्कीर्यते । तेन च "वसन्तसेने ! त्वमपि मामेवं समालिङ्ग" इति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अतएव च प्रार्थना नाम गर्भसन्ध्यङ्गम् । तथा च साहित्यदर्पणे—
"रतिहर्षोत्सवादीनां तु प्रार्थना प्रार्थना भवेत् ।"
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४६॥

प्रिये ! देख देख—

मर्द्दित तमालपत्रের ন্যায় নীলবর্ণ এই মেঘ সমূহ, আকাশকে ব্যাপ্ত করিয়াছে এবং পিণ্ডীভূত, সুগন্ধি ও শীতল প্রদোষবায়ু, আকাশকে ব্যজন করিতেছে ; আবার অনুরক্ত প্রিয়তমা যেমন প্রিয়তমকে আলিঙ্গন করে, সেইরূপ মেঘসম্মেলনাভিলাষিণী, ইচ্ছানুসারে উপস্থিত ও রক্তবর্ণ এই বিদ্যুৎ, আকাশকে আলিঙ্গন করিতেছে ॥৪৬॥

वसन्तसेना शृङ्गारभावं नाटयन्ती चारुदत्तमालिङ्गति।

चारु। स्पर्शं नाटयन् प्रत्यालिङ्ग।

भो मेघ! गम्भीरतरं नद त्वं तव प्रसादात् स्मरपीड़ितं मे।
संस्पर्शरोमाञ्चितजातरागं कदम्बपुष्पत्वमुपैति गात्रम् ॥४७॥

विदू। दासीए पुत्त! दुद्दिण! अणज्जो दाणिं सि तुमं, जंअत्तभोदिं विज्जुआए भाअवेसि। (प)

(प) दास्याः पुत्र! दुर्दिन! अनार्य्य इदानीमसि त्वम्, यदयमवतीं विद्युता भाययसि।

भो इति। भो मेघ! त्वं गम्भीरतरं नद ध्वन। कुत इत्याह—तव प्रसादात् नादेनानुग्रहात्, स्मरपीड़ितं कामार्त्तम्, मे मम गात्रम्, संस्पर्शेण वसन्तसेनाया आलिङ्गनेन रोमाञ्चितञ्च तत् जातो रागः सुरतानुरागो यस्मिन् तत्तथोक्तं सत्, कदम्ब-पुष्पत्वं कदम्बपुष्पवत् परिस्फीतत्वम्, उपैति प्राप्नोति दयितालिङ्के ईदृशगात्रभावलाभ आमोदार्थमेति भावः।

अत्र कदम्बपुष्पत्वं कदम्बपुष्पतुल्यत्वमिति सादृश्यात्तेपादसम्भवहेतुसम्बन्धा निदर्शना-लङ्कारः। उपजातिर्वृत्तम् ॥४७॥

(प) विदू इति। अनार्य्यः असाधुः। अत्रभवतीं माननीयां वसन्तसेनाम्।

अत्र वीटकं नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्—"वीटकं पुनः। संरम्भवाक्" इति लक्षणात्।

বসন্তসেনা শৃঙ্গারের অবস্থা অভিনয় করতঃ চারুদত্তকে আলিঙ্গন করিল।

চারুদত্ত। (স্পর্শসুখ অভিনয় করতঃ প্রত্যালিঙ্গন করিয়া)

হে মেঘ! তুমি অতিগম্ভীরভাবে গর্জন কর; তোমার অনুগ্রহে কামার্ত্ত এবং প্রিয়াস্পর্শে রোমাঞ্চিত ও জাতানুরাগ আমার গাত্র, কদম্বপুষ্পত্ব প্রাপ্ত হইয়াছে ॥৪৭॥

(প) বিদূষক। বাঁদীর পো! দুর্দ্দিন! এখন তুই বড়ই অসৎ হইয়াছিস্; যে হেতু, তুই বিদ্যুৎ দ্বারা বসন্তসেনাকে ভীত করিতেছিস্।

चारु । वयस्य ! नार्हस्युपालब्धुम् ।

वर्षशतमस्तु दुर्दिनमविरतधारं शतह्रदा स्फुरतु ।
अस्मद्विधदुर्लभया यदहं प्रियया परिष्वक्तः ॥४८॥

अपि च । वयस्य !

धन्यानि तेषां खलु जीवितानि ये कामिनीनां गृहमागतानाम् ।
आर्द्राणि मेघोदकशीतलानि गात्राणि गात्रेषु परिष्वजन्ति ॥४९॥

वर्षेति । वर्षशतं यावत्, अविरता धारा वृष्टिधारा यस्मिन् तत्तादृशं दुर्दिनमस्तु शतह्रदा विद्युत् स्फुरतु उन्मिषतु च । यदयमादहम्, अस्मद्विधानां दरिद्रजनानां दुर्लभया धनप्राप्यत्वेन दुष्प्रापया, प्रियया वसन्तसेनया, परिष्वक्त आलिङ्गितः । एतेन वेश्यासु वसन्तसेनायाः परमोत्कर्षः सूचितः ।

अतएवात्र उदाहरणं नाम गर्भसन्धेरङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

"उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ।"

आर्या जातिः ॥४८॥

धन्यानीति । ये जनाः, गृहमागतानां स्वयमेव स्वगृहे उपस्थितानाम्, कामिनीनां कामुकीनां स्त्रीणाम्, मेघोदकशीतलानि आर्द्राणि गात्राणि अङ्गानि गात्रेषु स्वाङ्गेषु, परिष्वजन्ति आलिङ्गन्ति, तेषां खलु जनानाम्, जीवितानि धन्यानि । सुतरां स्वयमेवाऽस्मदृगृहमागताया वसन्तसेनाया ईदृशालिङ्गनलाभान्ममापि जीवितं धन्यमेवेति भावः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतजनसामान्यात् चारुदत्तरूपजनविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥४९॥

चारुदत्त । सखे ! तুমি উহাকে তিরস্কার করিতে পার না ।

শত বৎসর যাবৎ অবিরত ধারার দুর্দ্দিন হউক এবং বিদ্যুৎস্ফুরিত হইতে থা'ক । যে হেতু, আমাদের মত লোকের পক্ষে দুর্লভ প্রিয়তমা আমাকে আলিঙ্গন করিয়াছেন ॥৪৮॥

আরও, সখে ! তাহাদের জীবনই ধন্য ; যাহারা গৃহে স্বয়ং আগত

प्रिये ! वसन्तसेने !

स्तम्भेषु प्रचलित-वेदि-सञ्चयान्तं
शीर्णत्वात् कथमपि धार्य्यते वितानम् ।
एषा च स्फुटित-सुधा-द्रवानुलेपात्
संक्लिन्ना सलिल-भरेण चित्रभित्तिः ॥५०॥

ऊर्द्धमवलोक्य । अये ! इन्द्रधनुः । प्रिये ! पश्य पश्य—

स्तम्भेष्विति । प्रचलितो वायुवेगेन कम्पितः वेदिसञ्चयः उपरिबद्धभूमिसमूहनिकटे अन्तः प्रान्तभागो यस्य तत्तादृशम्, वितानं चन्द्रातपः, शीर्णत्वात् स्तम्भानामिव पुरातनतया जीर्णत्वात् हेतोः, कथमपि नितान्तकष्टेन, स्तम्भेषु धार्य्यते बन्धनेन रक्ष्यते । एतेन वितानस्य नितान्तसञ्चलनात् जीर्णस्तम्भानामिव महती पतनाशङ्का व्यज्यते । एषा च चित्रा नानास्थाने स्खलितभग्नतया विचित्ररूपा भित्तिः. स्फुटितसुधाद्रवानुलेपात् सुधातुल्यशुभ्रवर्णस्य चूर्णलेपस्य त्रुटितत्वाद्धेतोरित्यर्थः, सलिलभरेण त्रुटितचूर्णलेपरन्ध्रतः प्रविष्टेन वृष्टिजलप्रवाहेण संक्लिन्ना अत्यन्तमेव सिक्ता । अतएवास्या अपि जीर्णभित्तेर्नितरामेव पतनाशङ्केति भावः ।

प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥५०॥

কামিনীদিগের বৃষ্টিজলে শীতল ও আর্দ্র গাত্র, গাত্রে রাখিয়া আলিঙ্গন করিতে পারে ॥৪৯॥

প্রিয়ে ! বসন্তসেনে ! উপরের বেদির নিকটে চন্দ্রাতপের প্রান্তভাগ, বায়ুবেগে অত্যন্ত কম্পিত হইতেছে ; সুতরাং জীর্ণস্তম্ভে উহার বন্ধন, ঐ চন্দ্রাতপকে কোন প্রকারে ধরিয়া রাখিয়াছে। এদিকে চুর্ণের লেপ ভাঙ্গিয়া পড়ায় এই বিচিত্র দেওয়াল, জলের প্রবাহে আর্দ্র হইয়া গিয়াছে ॥৫০॥

(উপরের দিকে চাহিয়া) ওহে ! ইন্দ্রধনু উঠিয়াছে। প্রিয়ে ! দেখ দেখ—

विद्युज्जिह्वेनेदं महेन्द्रचापोच्छ्रितायतभुजेन ।
जलधर-विवृद्ध-हनुना विजृम्भितमिवान्तरीक्षेण ॥५१॥

तदेहि, अभ्यन्तरमेव प्रविशावः । इत्युत्थाय परिक्रामति । (फ)

तालेषु तारं विटपेषु मन्द्रं
शिलासु रुक्षं सलिलेषु चण्डम् ।
सङ्गीतवीणा इव ताड्यमाना-
स्तालानुसारेण पतन्ति धाराः ॥५२॥

विद्युदिति । विद्युदेव जिह्वा लम्बमानत्वात् लोहितवर्णत्वाच्च रसना यस्य तेन, महेन्द्रचापम् इन्द्रधनुरेव उच्छ्रितौ उत्तोलितौ आयतौ दीर्घौ भुजौ परस्परसंसक्तबाहुहयं यस्य तेन, तथा जलधरो मेघ एव विवृद्धा लम्बिता हनुर्यस्य तेन, अन्तरीक्षेण आकाशेन सिंहरूपेणेत्यर्थः, विजृम्भितमिव जृम्भाकृतेव, लम्बितजिह्वादितत्साधर्म्यादर्शनादिति भावः । एतेन प्रचण्डगर्जनवज्रपतनयोः सम्भावनापि व्यज्यते ।

अत्र विद्युदादौ जिह्वात्वाद्यारोपः शाब्दः, अन्तरीक्षे सिंहत्वारोपस्तु आर्थ इत्येकदेश-विवर्त्तिरूपकं क्रियोत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते ।

आर्य्या जातिः ॥५१॥

(फ) तदिति । तत् तस्मात् स्तम्भितिभङ्गसम्भवात् प्रचण्डगर्जन-वज्रपतनयोः सम्भवाच्च हेतोरित्यर्थः ।

तालेष्विति । तालानुसारेण गीततालानुसरणेन, ताड्यमाना वाद्यमानाः, सङ्गीत-वीणाः सङ्गीतप्रवृत्तवीणा इव, धारा वृष्टिपारम्पराः, तालेषु तालवनेषु, तारमुच्चशब्दं यथा

আকাশ যেন হাই তুলিতেছে ; কারণ, বিদ্যুৎ ইহার জিহ্বা, ইন্দ্রধনু ইহার উত্তোলিত দীর্ঘবাহু এবং মেঘ ইহার প্রসারিত হনু ॥৫১॥

(ফ) অতএব আইস, আমরা ভিতরে যাই। (এই বলিয়া উঠিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিলেন)

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

दुर्दिनो नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥०॥

स्यात्तथा, विटपेषु तरुशाखासु, मन्द्र गम्भीरं यथा स्यात्तथा, शिलासु प्रस्तरेषु, रूक्ष कर्कशस्वर यथा स्यात्तथा, एव सलिलेषु तडागादिजलेषु, चण्ड तीव्ररव यथा स्यात्तथा, पतन्ति, युगपदेवेति भाव: ।

अत्र एकस्या एव वृष्टिधारायाः युगपदेव तालीवनाद्यनेकगोचरत्वात् विशेषो नामालङ्कार: श्रौतीपमया सङ्कीर्यते ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥५२॥

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायां मृच्छकटिक-टीकायां वसन्तसूषसासमाख्यायां पञ्चमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

তালে তালে বাদ্যমান সঙ্গীতবীণার ন্যায় বৃষ্টির ধারা—তালবনে উচ্চশব্দে, বৃক্ষের শাখায় গম্ভীরশব্দে, প্রস্তরের উপর কর্কশশব্দে এবং জলে তীব্রশব্দে পতিত হইতেছে ॥৫২॥

(ইহার পরে সকলে চলিয়া গেল)

দুর্দ্দিননামক পঞ্চম অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

षष्ठोऽङ्कः ।

—:०:—

ततः प्रविशति चेटी । †

चेटी । कधं अज्ज वि अज्जआ ण विउज्झदि । भोदु, पविसिअ पड़िवोधइस्सं । इति नाट्येन परिक्रामति । (क)

ततः प्रविशति आच्छादितशरीरा प्रसुप्ता वसन्तसेना ।

चेटी । निरूप्य । **उत्थेदु उत्थेदु अज्जआ । पभादं संवुत्तं । (ख)**

वसन्त । प्रतिबुध्य । **कधं रत्ति ज्जेव पभादं संवुत्तं ? । (ग)**

(क) कथमद्यापि आर्य्या न विबुध्यते । भवतु, प्रविश्य प्रतिबोधयिष्यामि ।

(ख) उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु आर्य्या । प्रभातं संवृत्तम् ।

(ग) कथं रात्रिरेव प्रभातं संवृत्तम् ? ।

† तत इति । चेटी चारुदत्तस्यैव काचिद्दासी ।

(ग) वसन्त इति । एतेन सुरतायासोदेन रात्रिमतिवाह्य प्रभातप्रायसमये निद्रा सूचिता ।

তদনন্তর দাসীর প্রবেশ ।

(ক) দাসী । আর্য্যা বসন্তসেনা এখনও জাগিতেছেন না কেন । হউক, প্রবেশ করিয়া উঁহাকে জাগাই । (এই বলিয়া অভিনয়ের প্রকারে পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

তদনন্তর আবৃতশরীরে নিদ্রিত অবস্থায় বসন্তসেনার প্রবেশ ।

(খ) দাসী । (দেখিয়া) আর্য্যা উঠুন উঠুন ; প্রভাত হইয়াছে ।

चेटी। अम्हाणं एसो पभादो, अज्जआए उण रत्ति ज्जेव। (घ)

वसन्त। हञ्जे! कहिं उण तुम्हाणं जूदिअरो?। (ङ)

चेटी। अज्जए! वड्ढमाणअं समादिसिअ पुप्फकरण्डअं जिण्णुज्जाणं गदो अज्जचारुदत्तो। (च)

वसन्त। किं समादिसिअ?। (छ)

चेटी। जोएहि रात्तीए पवहणं। वसन्तसेना गच्छदु त्ति। (ज)

(घ) अस्माकमेतत् प्रभातम्, आर्य्यायाः पुनः रात्रिरेव।

(ङ) हञ्जे! कस्मिन् पुनर्युष्माकं द्यूतकरः?।

(च) आर्य्ये! वर्द्धमानकं समादिश्य पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं गत आर्य्य-चारुदत्तः। (छ) किं समादिश्य?।

(घ) चेटीति। आर्य्यायास्तव, पुनः रात्रिरेव, इदानीमपि निद्रितत्वादिति भावः।

(ङ) वसन्त इति। द्यूतकरस्यारुदत्तः।

(च) चेटीति। वर्द्धमानकं तदाख्यं भृत्यम्। पुष्पाणां करण्डकं पात्रविशेष इति पुष्पकरण्डकं नाम जीर्णोद्यानं पुरातनीपवनम्।

(গ) বসন্তসেনা। (জাগিয়া) রাত্রিই প্রভাত হইল কি করিয়া?।

(ঘ) দাসী। আমাদের নিকট এটা প্রভাত, কিন্তু আপনাদের নিকট রাত্রিই।

(ঙ) বসন্তসেনা। ওলো! তোমাদের দ্যূতকর কোথায়?।

(চ) দাসী। আর্য্যে! আর্য্য চারুদত্ত, বর্দ্ধমানকে আদেশ করিয়া পুষ্পকরণ্ডকনামক জীর্ণোদ্যানে গিয়াছেন।

(ছ) বসন্তসেনা। কি আদেশ করিয়া?

वसन्त। हञ्जे! कहिं मए गन्तव्वं?। (झ)

चेटी। अज्जए! जहिं चारुदत्तो। (ञ)

वसन्त। चेटीं परिष्वज्य। सुट्ठु ण णिज्झाइदो रात्तीए, ता अज्ज पच्चक्खं पेक्खिस्सं। हञ्जे! किं पविट्ठा अहं इह अव्भन्तरचदुस्सालअं?। (ट)

चेटी। ण केवलं अव्भन्तरचदुस्सालअं, सव्वजणस्स वि हिअअं पविट्ठा। (ठ)

(ज) यौजय रात्रौ प्रवहणम्। वसन्तसेना गच्छतु इति।

(झ) हञ्जे! कस्मिन् मया गन्तव्यम्?। (ञ) आर्य्ये! यस्मिन् चारुदत्तः।

(ट) हञ्जे! सुष्ठु न निध्यातौ रात्रौ, तदद्य प्रत्यक्षं प्रेक्षिष्ये। हञ्जे! किं प्रविष्टा अहमिह अभ्यन्तरचतुःशालकम्?।

(ठ) न केवलमभ्यन्तरचतुःशालकम्, सर्वजनस्यापि हृदयं प्रविष्टा।

(ज) चेटीति। रात्रौ आगामिन्यामिति शेषः। प्रवहणं गोयानम्। गच्छत्विति सम्भावनायां लोट्।

(ट) वसन्त इति। सुष्ठु सम्यक्, न निध्यातौ न दृष्टः; आसीदविज्ञातत्वादिति भावः। अद्य दिवस एवेत्यर्थः। प्रेक्षिष्ये चारुदत्तमिति शेषः।

(ठ) चेटीति। हृदयं प्रविष्टा स्नेहपात्रीभूतेत्यर्थः सर्वत्रैव सद्भावव्यवहारादित्याशयः।

(জ) দাসী। "রাত্রিতেই গাড়ী জুড়িয়া রাখ, বসন্তসেনা যাইবেন।"

(ঝ) বসন্তসেনা। ওলো! আমার কোথায় যাইতে হইবে?।

(ঞ) দাসী। আর্য্যে! যেখানে চারুদত্ত (গিয়াছেন)।

(ট) বসন্তসেনা। (দাসীকে আলিঙ্গন করিয়া) আমি রাত্রিতে ভাল করিয়া দেখিতে পারি নাই; তা, আজ প্রত্যক্ষে দেখিব। ওলো! আমি কি ভিতরের চতুঃশালায় প্রবেশ করিয়াছি?।

वसन्त । अवि सन्तप्पदि चारुदत्तस्स परिअणो ? । (ड)

चेटी । सन्तप्पिस्सदि । (ढ)

वसन्त । कदा ? । (ण)

चेटी । जदा अज्जआ गमिस्सदि । (त)

वसन्त । तदो मए पढमं सन्तप्पिदव्वं । सानुनयम् । हञ्जे ! गेण्ह एदं रअणावलिं, मम वहिणिआए अज्जाधूदाए गदुअ समप्पेहि । भणिदव्वं च—"अहं सिरिचारुदत्तस्स गुण-

(ड) अपि सन्तप्यते चारुदत्तस्य परिजनः ? ।

(ढ) सन्तप्स्यति । (ण) कदा ? । (त) यदा आर्य्या गमिष्यति ।

(थ) ततो मया प्रथमं सन्तप्तव्यम् । हञ्जे ! गृहाण एतां रत्नावलीम्, मम

(ड) वसन्त इति । परिजनः परिवारः स्त्री धूतेति यावत् । मत्समागमादिति भावः ।

(त) चेटीति । यदा गमिष्यति, तदा चारुदत्तस्य परिजनः सन्तप्स्यतीत्यर्थः, भवत्या अदर्शनादित्याशयः । एतेन धूतावसन्तसेनयोः परस्परसद्भावहारजातसौहार्दं धूतायाः परमपातिव्रत्यञ्च व्यज्यते ।

(थ) वसन्त इति । ततस्तदा । मया प्रथमं सन्तप्तव्यमिति । धूतायां गुणैन तया

(ঠ) দাসী। কেবল ভিতরের চতুঃশালায় নহে, আপনি সকল লোকের হৃদয়েও প্রবেশ করিয়াছেন।

(ড) বসন্তসেনা। চারুদত্তের স্ত্রী কি দুঃখিত হইয়াছেন ?।

(ঢ) দাসী। দুঃখিত হইবেন।

(ণ) বসন্তসেনা। কখন ?।

(ত) দাসী। যখন আপনি যাইবেন।

(থ) বসন্তসেনা। তখন আমারই প্রথম দুঃখিত হইতে হইবে। (অনুনয়ের সহিত) ওহে ! এই রত্নমালা গ্রহণ কর, আমার ভগিনী আর্য্যা

णिज्जिदा दासी, तदा तुम्हाणं पि ; ता एसो तुह ज्जेव कण्ठाहरणं होदु रअणावली । (ध)

चेटी । अज्जए ! कुविस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाव । (द)

वसन्त । गच्छ, ण कुविस्सदि । (ध)

चेटी । गृहीत्वा । जं आणवेदि । इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति ।

अज्जए ! भणादि अज्जा धूदा—अज्जउत्तेण तुम्हाणं पसादीकिदा,

भगिन्यै आर्यधूतायै गत्वा समर्पय ; वक्तव्यञ्च—'इयं श्रीचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी, तदा युष्माकमपि ; तदेषा तवैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली' ।

(द) आर्ये ! कुपिष्यति चारुदत्त आर्यायै तावत् ।

(ध) गच्छ, न कुपिष्यति ।

मे क्रीतप्रायत्वादिति भावः । गुणेन दयादाक्षिण्यादिना निर्जिता आयत्तीकृता, दासी तदा चारुदत्तस्य दासीत्वे, युष्माकमिति गौरवाद्बहुवचनं तवापीत्यर्थः, अहं दासीत्यन्वयः, पतिपत्न्योरभिन्नत्वादिति भावः । तत् तस्मात् तवापि दासीत्वादित्यर्थः । तवैवेति । ईदृशोत्तमरत्नावल्या दासीकण्ठाभरणत्वानौचित्यादित्याशयः ।

(द) चेटीति । कुपिष्यति ; दत्तस्य पुनर्गृहीत कार्पण्यप्रकाशादिति भावः ।

(ध) वसन्त इति । न कुपिष्यति, मत्सुवर्णभाण्डप्राप्तौ रत्नावलीप्रत्यर्पणौचित्येन तदयहणस्यानौचित्यादिति भावः ।

धूताকে যাইয়া ইহা দিবে এবং বলিবে—"আমি শ্রীচারুদত্তের গুণনির্জিত দাসী ; তাহা হইলে আপনারও (দাসী) ; অতএব এই রত্নমালা আপনারই কণ্ঠের অলঙ্কার হউক ।"

(দ) দাসী । আর্য্যে ! তাহা হইলে চারুদত্ত ধূতার উপরে ক্রুদ্ধ হইবেন ।

(ধ) বসন্তসেনা । যাও, ক্রুদ্ধ হইবেন না ।

ण जुत्तं मम एदं गेण्हिदुं। अज्जउत्तो ज्जेव मम आहरण-विसेसो त्ति जाणादु भोदी। (ন)

ততঃ প্রবিশতি দারকং গৃহীত্বা রদনিকা।

রद। एहि वच्छ! मअड़िआए कीलम्ह। (প)

दारकः। सकरुणम्। रदणिए! किं मम एदाए मट्टिआमअ-ड़िआए, तं ज्जेव सोवण्ण-मअड़िअं देहि। (ফ)

(ন) যদাজ্ঞাপয়তি। ভণতি আর্য্যা ধৃতা—"আর্য্যপুত্রেণ যুষ্মাকং প্রসাদীকৃতা ন যুক্তং মমৈতাং গ্রহীতুম্। আর্য্যপুত্র এব মম আভরণবিশেষঃ ইতি জানাতু ভবতী।"

(প) এহি বৎস! মৃৎশকটিকয়া ক্রীড়াবঃ।

(ফ) রদনিকে! কিং মম এতয়া মৃত্তিকামৃৎশকটিকয়া; তামেব সৌবর্ণ-মৃৎশকটিকাং দেহি।

(ন) চেটীতি। প্রসাদীকৃতা প্রসন্নতয়া দত্তেত্যর্থঃ। ননু ন গৃহ্যতে চেৎ তদা তবাভরণাভাব ইত্যাহ—আর্য্যপুত্র এবেতি। এতেনাপি পরমপাতিব্রত্যং ব্যজ্যতে।

(প) রদ ইতি। মৃৎশকটিকয়া ক্ষুদ্রশকটেন।

(ন) দাসী। (গ্রহণ করিয়া) যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া যাইয়া আবার প্রবেশ করিল) আর্য্যে! আর্য্যা ধৃতা বলিলেন—"আর্য্যপুত্র আপনাকে সন্তোষপূর্ব্বক দিয়াছেন; সুতরাং ইহা গ্রহণ করা আমার উচিত নহে। আর্য্যপুত্রই আমার বিশেষ অলঙ্কার, ইহা আপনি জানিয়া রাখুন।"

তাহার পর একটী বালক লইয়া রদনিকার প্রবেশ।

(প) রদনিকা। বৎস! আইস, গাড়ীখানি দিয়া খেলা করি।

(ফ) বালক। (করুণস্বরে) রদনিকা! এই মাটীর গাড়ী দিয়া আমার কি হইবে? সেই সোণার গাড়ীখানি আমাকে দাও।

रद । सनिर्वेदं निश्वस्य । जाद ! कुदो अम्हाणं सुवण्ण-ववहारो ? । तादस्स पुणो वि रिद्धीए सुवण्णसअड़िआए कीलिस्सदि । ता जाव विणोदेमि णं, अज्जआ-वसन्तसेणाआए समीवं उवसप्पिस्सं । उपसृत्य । अज्जए ! पणमामि । (ब)

वसन्त । रदणिए ! साअदं दे ? । कस्स उण अअं दारओ ? अणलङ्किद-सरीरो वि चन्दमुहो आणन्देदि मम हिअअं । (भ)

(ब) जात ! कुतोऽस्माकं सुवर्णव्यवहारः ? । तातस्य पुनरपि ऋद्ध्या सुवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि । तदयावद्विनोदयाम्येनम् । आर्य्यवसन्तसेनायाः समीपमुपसर्पिष्यामि । आर्ये ! प्रणमामि ।

(भ) रदनिके ! स्वागतं ते ? । कस्य पुनरयं दारकः ? अनलङ्कृतशरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति मम हृदयम् ।

(ब) रद इति । तातस्य चारुदत्तस्य, पुनरपि ऋद्ध्या दैवताप्रसादात् भाविन्या धनसम्पदा । तादृत्यादिका तु स्वगतवदुक्तिः । विनोदयामि आश्वासयामि ।

(भ) वसन्त इति । दारको बालकः । चन्द्र इव मुखं यस्य सः ।

(ब) रदनिका । (आत्मावमाननार सहित निश्वास त्याग करिया) वत्स ! आमादेर सोणार व्यवहार हइबे कोथा हइते ? । बाबार पुनरायं सम्पत्ति हइले सोणार गाड़ी दिया खेला करिबे । ता, इहाके आश्वस्त करि ; आर्य्या वसन्तसेनार निकट याइ ; (निकटे याइया) आर्य्ये ! प्रणाम करि ।

(भ) वसन्तसेना । रदनिका ! तोमार शुभागमन त ? । ए बालकटी काहार ? । अनलङ्कृतदेह हइलेओ, चन्द्रवदन एই बालक आमार चित्तके आनन्दित करितेछे ।

रद। एसो क्खु अज्जचारुदत्तस्स पुत्तो रोहसेणो णाम। (म)

वसन्त। बाहू प्रसार्य। एहि मे पुत्तअ! आलिङ्ग। इत्यङ्के उपवेश्य। अणुकिदं अणेण पिदुणो रूवं। (य)

रद। ण केवलं रूवं सीलं पि, तक्केमि। एदिणा अज्जचारुदत्तो अत्ताणअं विणोदेदि। (र)

वसन्त। अध किं णिमित्तं एसो रोअदि?। (ल)

(म) एष खलु आर्यचारुदत्तस्य पुत्रो रोहसेनो नाम।

(य) एहि मे पुत्रक! आलिङ्ग। अनुकृतमनेन पितुः रूपम्।

(र) न केवलं रूपम्, शीलमपि, तर्कयामि। एतेन आर्यचारुदत्त आत्मानं विनोदयति। (ल) अथ किं निमित्तमेष रोदिति?।

(म) रद इति। रोहति देवानुग्रहादुत्पद्यत इति रोहा, रोहा सेना यस्य स इति यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः।

(र) रद इति। एतेन पुत्रेण आत्मानं चित्तम्, विनोदयति दारिद्र्यादात्मनि निराशोऽपि आश्वासयति।

(म) रदनिका। এ'টী আর্য্য চারুদত্তের পুত্র; ইহার নাম—'রোহসেন'।

(য) বসন্তসেনা। (বাহুযুগল প্রসারণ করিয়া) আইস, আমার পুত্র! আলিঙ্গন কর। (এই বলিয়া কোলে বসাইয়া) এ যে পিতার রূপের অনুসরণ করিয়াছে।

(র) রদনিকা। কেবল পিতার রূপের নহে, স্বভাবেরও অনুসরণ করিয়াছে, ইহা আমি মনে করি। আর্য্য চারুদত্ত ইহা দ্বারা আপনাকে আশ্বস্ত করেন।

रद । एदिणा पड़िवेसिअ-गहवइ-दारअ-केरिआए सुवण्ण-सअड़िआए कीलिदं, तेणअ सा णीदा, तदो उण तं मग्गन्तस्स मए इअं मट्टिआ-सअड़िआ कदुअ दिण्णा । तदो भणादि—"रदणिए ! किं मम एदाए मट्टिआ-सअड़िआए, तं ज्जेव सोवण्ण-सअड़िअं देहि" त्ति । (व)

वसन्त । हद्धी हद्धी ! अअं पि णाम पर-सम्पत्तीए सन्तप्पदि । भअवं ! कअन्त ! पोक्खर-वत्त-पड़िद-जलविन्दु-

(व) एतेन प्रतिवेशिक-गृहपति-दारकस्य सुवर्णशकटिकया क्रीडितम्, तेन च सा नीता, ततः पुनस्तां मार्गयती मया इयं मृत्तिका-शकटिका कृत्वा दत्ता । ततो भणति—"रदनिके ! किं मम एतया मृत्तिका-शकटिकया, तामेव सौवर्ण-शकटिकां देहि" इति ।

(श) हा धिक् हा धिक् ! अयमपि नाम परसम्पत्त्या सन्तप्यते । भगवन् !

(व) रद इति । एतेन बालकेन, प्रतिवेशिकः प्रतिवेशी स्वगृहसन्निहितः यो गृहपतिर्वणिक् तस्य दारको बालकस्तस्य । तेन च प्रतिवेशिगृहपतिदारकेण, सा सुवर्ण-शकटिका । मार्गयतः अन्विष्यतः प्रार्थयत इत्यर्थः ।

(श) वसन्त इति । अयमपि भूतपूर्व्वधनिनश्चारुदत्तस्य पुरोऽपि । कृतान्त ! हे विधे ! पुष्करस्य पद्मस्य पर्व्व पतिता ये जलविन्दवस्तत्सदृशैरत्यन्तचञ्चलैरित्यर्थः ।

(ल) বসন্তসেনা । এ, কি জন্য রোদন করিতেছে ? ।

(ব) রদনিকা । এ, প্রতিবেশী কোন বণিক্-বালকের সোণার গাড়ী দিয়া খেলা করিতেছিল, সে বালক তাহা নিয়া গিয়াছে, তা'র পর তাহা খুজিতেছিল ; তাহার পর আমি মাটী দিয়া এই গাড়ীখানি করিয়া দিয়াছি । তাই বলিতেছে—"রদনিকা ! এই মাটীর গাড়ী দিয়া আমার কি হইবে ? সেই সোণার গাড়ীখানি আমাকে দাও ।"

(শ) বসন্তসেনা । হায় ! হায় ! এও, পরের সম্পদে দুঃখিত

सरिसेहिं कीलसि तुमं पुरिस-भाअधेएहिं। इति साक्षा। जाद! मा रोद, सोवण्ण-सअडिआए कीलिस्सं सि। (ग)

दारकः। रदणिए! का एसा?। (घ)

वसन्त। पिदुणो दे गुणणिज्जिदा दासी। (ङ)

रद। जाद! अज्जआ दे जणणी भोदि। (च)

दारकः। रदणिए! अलिअं तुमं भणासि, जइ अम्हाणं अज्जआ जणणी, ता कीस अलङ्किदा?। (छ)

क्रतान्त! पुष्कर-पत्र-पतित-जलबिन्दु-सदृशैः क्रीड़सि त्वं पुरुषभागधेयैः। जात! मा रुदिहि, सौवर्णशकटिकया क्रीड़िष्यसि।

(घ) रदनिके! का एषा?। (ङ) पितुस्ते गुणनिर्जिता दासी।

(च) जात! आर्य्या ते जननी भवति।

(छ) रदनिके! अलीकं त्वं भणसि, यद्यस्माकमार्य्या जननी, तत् केन अलङ्कृता?।

पुरुषाणां लोकानां भागधेयैर्भाग्यैः, क्रीड़सि खेलसि खेलनगुटिकावत् कदाचिद्दुर्भगयसि कदाचिदरीपयसीत्यर्थः।

(च) रद इति। जननी जननीस्थानपातिनी, पितृभोग्यत्वादिति भावः।

(छ) दारक इति। अलीकं मिथ्या। केन हेतुना। एतेनात्मनो जनन्याः सर्व्वदैवानलङ्कृतत्वं व्यज्यते।

হইতেছে। ভগবন্! দৈব! পদ্মপত্রপতিত-জলবিন্দুর তুল্য মানুষের ভাগ্যদ্বারা তুমি খেলা কর। (অশ্রুমোচন করিতে করিতে) বৎস! রোদন করিও না; সোণার গাড়ী দিয়া তুমি খেলা করিবে।

(ঘ) বালক। রদনিকা! ইনি কে?।

(ঙ) বসন্তসেনা। তোমার পিতার গুণনির্জ্জিত দাসী।

(চ) রদনিকা। বৎস! ইনি তোমার মাতা হন।

वसन्त। जाद! मुद्धेण मुहेण अदिकरुणं मन्तेसि। नाट्येनाभरणान्यवतार्य्य रुदती। **एसा दाणिं दे जणणी संवुत्ता, ता गेण्ह एदं अलङ्कारअं, सोवण्ण-सअडिअं घड़ावेहि।** (क)

दारकः। अवेहि, ण गेण्हिस्सं, रोदसि तुमं। (ख)

वसन्त। अयूणि प्रमृज्य। **जाद! ण रोदिस्सं। गच्छ कील।** अलङ्कारैर्मृच्छकटिकां (१) पूरयित्वा। **जाद! कारेहि सोवण्ण-सअडिअं।** (ग)

(क) जात! मुग्धेन मुखेन अतिकरुणं मन्त्रयसि। एषा इदानीं ते जननी संवृत्ता। तदेतद्गृहाण तमलङ्कारकम्, सौवर्णशकटिकां घटय।

(ख) अपेहि, न ग्रहीष्यामि, रोदिषि त्वम्।

(क) वसन्त इति। मुग्धेन सुन्दरेण। अतिकरुणमतीवशोकोद्दीपकम्, मन्त्रयसि ब्रवीषि। घटय शिल्पिना निर्मापय।

(ख) दारक इति। अपेहि अपसर, न ग्रहीष्यामि एतमलङ्कारसमूहमिति शेषः। यतस्त्वं रोदिषि, एतद्दानदुःखादिति भावः।

(क) বালক। রদনিকা! তুমি মিথ্যা কথা বলিতেছ; যদি ইনি আমার মাতা হইবেন, তবে অলঙ্কৃত হইলেন কেন?।

(ক) বসন্তসেনা। বৎস! মনোহর মুখদ্বারা অতিদুঃখের কথা বলিতেছ। (অভিনয়প্রকারে অলঙ্কারসমূহ অবতারণ করিয়া রোদন করিতে করিতে) এই এখন তোমার মাতা হইলাম। তা, এই অলঙ্কার-সমূহ গ্রহণ কর, ইহা দ্বারা সোণার গাড়ী তৈয়ার করাও।

(খ) বালক। দূর হও, আমি লইব না, তুমি কাঁদিতেছ।

---

(१) मृच्छकटिकम्

इति दारकमादाय निष्क्रान्ता रदनिका। (घ)

प्रविश्य प्रवहणाधिरूढश्चेटः। **लदणिए! लदणिए! णिवेदेहि अज्जआए वसन्तसेणाए—"ओहालिअं पक्खदुआलए सज्जं पवहणं चिट्ठति।"** (ङ)

प्रविश्य **रदनिका। अज्जए! एसो वड्ढमाणओ विण्णवेदि—"पक्खदुआरए सज्जं पवहणं" त्ति।** (च)

(ग) जात! न रोदिष्यामि, गच्छ, क्रीड। जात! कारय सौवर्णशकटिकाम्।

(ङ) रदनिके! रदनिके! निवेदय आर्य्यायै वसन्तसेनायै—"अपवारितं पक्षद्वारके सज्जं प्रवहणं तिष्ठति।"

(च) आर्ये! एष वर्द्धमानको विज्ञापयति—'पक्षद्वारे सज्जं प्रवहणम्' इति।

(ग) वसन्त इति। मृच्छकटिकां रोहसेनस्यैव खेलीपकरणीभूतमृत्तिकानिर्म्मित-क्षुद्रशकटम्।

(घ) इतीति। दारकसान्त्वनव्याजेन उदारहृदयाया वसन्तसेनात एतद्ग्रहणमेव किं रदनिकाया अभिप्रेतमासीत्?।

(ङ) प्रविश्येति। चेटः—वर्द्धमानाख्यस्यारुदत्तस्य भृत्यः। अपवारितं स्त्रीलोक-गमनोपयोगिभावेन वसनावृतम्, प्रवहणं गोयानम्, पक्षद्वारके पार्श्वद्वारे, सज्जं प्रस्तुतम्।

(গ) বসন্তসেনা। (চোখের জল মুছিয়া) বৎস! কাঁদিব না। যাও খেলা কর। (অলঙ্কার দিয়া মাটীর গাড়ী পূরণ করিয়া) বৎস! সোণার গাড়ী তৈয়ার করাও।

(ঘ) (ইহার পর রদনিকা বালকটীকে লইয়া চলিয়া গেল)।

(ঙ) শকটারূঢ় ভৃত্য প্রবেশ করিয়া। রদনিকা! রদনিকা! আর্য্যা বসন্তসেনার নিকট জানাও—"পার্শ্বের দুয়ারে আবৃত অবস্থায় গাড়ী প্রস্তুত রহিয়াছে।"

বসন্ত। হজ্জে! চিট্ঠদু মুহুত্তঅং, জাব অহং অত্তাণঅং পসাধেমি। (ঞ)

রদ। নিষ্ক্রম্য। বড্ঢমাণআ! চিট্ঠ মুহুত্তঅং, জাব অজ্জআ অত্তাণঅং পসাধেদি। (ট)

চেটঃ। হীহী ভো! মএ বি জাণত্থলকে বিশ্সমলিদে, তা জাব গেণ্হিঅ আঅচ্ছামি। এদে ণশ্সা-লজ্জু-কড়ুআ বলীবট্টা। ভোদু, পবহণেণ জ্জেব গদাগদিং করিশ্সং। ইতি নিষ্ক্রান্তঃ। (ঠ)

(ঞ) হজ্জে! তিষ্ঠতু মুহূর্ত্তকম্, যাবদহমাত্মানং প্রসাধয়ামি।

(ট) বর্দ্ধমানক! তিষ্ঠ মুহূর্ত্তকম্, যাবদার্য্যা আত্মান প্রসাধয়তি।

(ঠ) হীহী ভোঃ! ময়াপি যানাস্তরণং বিস্মৃতম্, তদ্যাবদ্গৃহীত্বা আগচ্ছামি। এতে নস্য-রজ্জু-কটুকা বলীবর্দ্দাঃ। ভবতু, প্রবহণেনৈব গতাগতিং করিষ্যামি।

(ঞ) বসন্ত ইতি। প্রসাধয়ামি কান্তসাচ্যাত্কারোপযোগিতয়া অলঙ্করোমি।

(ট) চেট ইতি। যানস্য অস্য গোশকটস্য আস্তরণম্ উপরিপাতনবস্ত্রম্। নস্যা নাসিকারন্ধ্রেষু প্রবেশিতা যা রজ্জবস্তাভিঃ কটুকা দুঃসহা নিতান্তবেগবন্ত ইত্যর্থঃ, বলীবর্দ্দা ঋষভাঃ। গতাগতিং করিষ্যামি, তথৈব বেগোপশমী সবেদিতি ভাবঃ।

(চ) রদনিকা প্রবেশ করিয়া। আর্য্যে! এই বর্দ্ধমান জানাইতেছে—'পার্শ্বের দুয়ারে গাড়ী প্রস্তুত।'

(ছ) বসন্তসেনা। ওলো! কিছু কাল বিলম্ব করুক, যতক্ষণ আমি আপনাকে অলঙ্কৃত করি।

(জ) রদনিকা। (নির্গত হইয়া) বর্দ্ধমান! একটু কাল বিলম্ব কর, যতক্ষণ আর্য্যা আপনাকে অলঙ্কৃত করেন।

(ঝ) ভৃত্য। ওহো! আমিও, গাড়ীর আস্তরণখানি ভুলিয়া আসিয়াছি। তাহা নিয়া আসি। এই গরুগুলিও, নাকে দড়ি দেওয়ায়

वसन्त। हञ्जे ! उवणेहि मे पसाधणं, अत्ताणअं पसाधइस्सं। इति प्रसाधयन्ती स्थिता। (अ)

प्रविश्य प्रवहणाधिरूढ-स्थावरकर्यटः। **आणत्तोम्हि लाअ-शालअ-शालठाणेण—"थावलअ! पवहणं गेण्हिअ पुप्फकलण्डअं जिण्णुज्जाणं तुलिदं आअच्छेहि" त्ति। भोदु, तहिं ज्जेव गच्छामि। वहध वहल्ला! वहध।** परिक्रम्यावलोक्य च। **कधं गामशअलेहिं लुद्धे मग्गे। किं दाणिं एत्थ कलइस्शं।** साटोपम्। **अले ले! ओशलध ओशलध।** आकर्ण्य। **किं भणाध?—"एशे**

(अ) हञ्जे ! उपनय मे प्रसाधनम्, आत्मानं प्रसाधयिष्यामि।

(ट) आज्ञप्तोऽस्मि राज-श्यालक-सस्थानेन—'स्थावरक! प्रवहणं गृहीत्वा पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं त्वरितमागच्छ" इति। भवतु तत्रैव गच्छामि। वहत बलीवर्दौ!

(ट) प्रविश्येति। पर्व्वतादिस्थावरवत् जड़त्वात् स्थावरकी नाम। सज्ञायां कप्रत्ययः। चेटः शकारस्य भृत्यः। राज्ञः श्यालको भोग्यवनितायां भ्राता यः संस्थानी नाम तेन। पुष्पाणां करण्डकं पात्रविशेष इति इदमपि पुष्पकरण्डकं नाम।

পাগল হইয়া পড়িয়াছে। হউক, গাড়ী লইয়াই গমনাগমন করিব। (এই বলিয়া ভৃত্য চলিয়া গেল)।

(অ) বসন্তসেনা। ওলো! আমার অলঙ্কার আন, আপনাকে অলঙ্কৃত করিব। (এই বলিয়া অলঙ্কৃত করিতে থাকিল)

(ট) শকটারূঢ় স্থাবরকনামক ভৃত্য প্রবেশ করিয়া। রাজার শালা সংস্থান, আমাকে আদেশ করিয়াছেন যে—"স্থাবরক! গাড়ী লইয়া পুষ্পকরণ্ডকনামক জীর্ণোদ্যানে তাড়াতাড়ি আয়"। হউক, সেইখানেই যাই। চল, গরু! চল। (গমনপূর্ব্বক দর্শন করিয়া) গ্রামের গাড়ীতে পথ যে রুদ্ধ

कश्श केलके पवहणे" त्ति । एशे लाअ-शालअ-शण्ठाण-केलके पवहणे त्ति । ता शिग्घं ओशलध । अवलोक्य । कधं एशे अवले ग्रहिअं विअ मं पेक्खिअ शहशज्जेव जूदपलाइदे विअ जूदिअले ओहालिअ अत्ताणअं अवदो अवक्कन्ते । ता का उण एशे ? । अधवा किं मम एदिणा ? । तुलिदं गमिश्शं । अले ले गामिलुआ ! ओशलध ओशलध । किं भणाध—

वहतम् । कथं ग्राम्यशकटैः रुद्धो मार्गः । किमिदानीमत्र करिष्यामि ? अरे रे ! अपसरत अपसरत । किं भणत—"एतत् कस्य प्रवहणम् ?" इति । एतत् राज-श्यालक-संस्थानस्य प्रवहणमिति । तत् शीघ्रमपसरत । कथम् एषः अपरः सभिकमिव मां प्रेक्ष्य सहसैव द्यूतपलायित इव द्यूतकरः अपवार्यात्मानम् अन्यतः अपक्रान्तः । तत् कः पुनरेषः ? । अथवा किं मम एतेन ? । त्वरितं गमिष्यामि । अरे रे

बलीवर्दौ ! हे वृषभौ ! वहतं युवां गच्छतम् । साटोपं सगर्व्वम् । सभिकं द्यूत-सभाध्यक्षमिव । अपवार्य्य गोपयित्वा, अन्यतः अन्यस्यां दिशि, अपक्रान्तः अपसृतः । ग्राम्या ग्रामोद्भवा यानवाहकाः । ग्राम्यत्वेन अभिचिता इति ध्वन्यते । चक्रस्य परिवृत्तं परिवर्त्तनस्थानम् । शूरो वीरः, राजश्यालस्यैव भृत्यत्वादिति भावः, चक्रपरिवृत्तिं स्वयमपसृत्य तव चक्रपरिवर्त्तनस्थानम्, दास्यामि इति काकुः, दास्यामि किम् ? कथमपि

हइया गियाछे । एखन एखाने कि करि ? । (गर्व्वेर सहित) ओरे ! ओरे ! सर् सर् । (शुनिया) कि बलितेछिस् "एखाना काहार गाड़ी ?" एखाना राजार शाला संस्थानेर गाड़ी । ता, शीग्‌गिर सर् । (देखिया) एই आर एकटा लोक, द्यूतसभापतिर न्याय आमाके देखिया, द्यूतपलायित द्यूतकरेर न्याय, आत्मगोपन करिया, हठात् अन्यदिके सरिया पड़िल । ता, एटा के ? । अथवा इहाके दिया आमार कि हइबे ? । शीग्‌गिर याइ । ओरे ! ओरे ! ग्राम्यगण ! सर् सर् । कि बलितेछ—"एकटु काल

"मुहुत्तअं चिट्ठ, चक्कपलिवट्टिं देहि" त्ति। अले ले! लाअ-ग्गालअ-ग्गणठाण-केलके हग्गे शूले चक्कपलिवट्टिं दइश्शं?। अधवा एशे एआइ तवश्शी। ता एव्वं कलेमि, एदं पवहणं अज्जचालुदत्तश्श रुक्खवाडिआए पक्खदुआलए थावेमि। इति प्रवहणं संस्थाप्य। एशे म्हि आअदे। इति निष्क्रान्तः। (ट)

चेटो। अज्जए! णेमिसद्दो विअ सुणीअदि, ता आअदो पवहणो। (ठ)

याम्याः! अपसरत अपसरत। किं भणथ—"मुहूर्त्तकं तिष्ठ, चक्रपरिवर्त्तिं देहि" इति। अरे रे राज-श्यालक-संस्थानस्य अहं शूरः चक्रपरिवर्त्तिं दास्यामि?। अथवा एष एकाकी तपस्वी। तदेवं करोमि, एतत् प्रवहणमार्य्यचारुदत्तस्य वृक्षवाटिकायाः पार्श्वद्वारके स्थापयामि। एषोऽस्मि आगतः।

(ठ) आर्य्ये! नेमिशब्द इव श्रूयते, तदागतं प्रवहणम्।

नेत्यर्थः, एवम्भूतस्थले अपसरत एवापमानादिति भावः। एकाकी, अतएव तपस्वी क्षुद्रः, सुतरामस्यायत्तो गमने मम न विलम्बाधिक्यं भवेदतो मम प्रवहणापसारणमेवोचितमिति भावः। एतन्मदीयम्। निष्क्रान्तः, सम्मुखवर्त्तीनि मार्गावरोधकानि शकटानि अपसारयितुमिति बोध्यम्।

(ठ) चेटीति। नेमिशब्द इव चक्रप्रान्तशब्द इव। प्रवहणचलने तच्चक्रघूर्णनादिति भावः।

थाम, চাকা ঘুরাইবার জায়গা দাও?"। ওরে! ওরে! রাজার শালা সংস্থানের লোক এবং বীরপুরুষ হইয়া আমি আবার তোর চাকা ঘুরাইবার জায়গা দিব?। অথবা, এই ক্ষুদ্র লোকটা একাকী। অতএব এইরূপ করি,—আমার এই গাড়ীখানাকে আর্য্য চারুদত্তের বৃক্ষবাটিকার পাশের দুয়ারে রাখি। (ইহা বলিয়া গাড়ী রাখিয়া) এই আমি আসিয়াছি। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

वसन्त। हञ्जे! गच्छ, तुवरदि मे हिअअं। ता आदेसेहि पक्खदुआरअं। (ड)

चेटी। एदु एदु अज्जआ। (ढ)

वसन्त। परिक्रम्य। हञ्जे! वीसम तुमं। (ण)

चेटी। जं अज्जआ आणवेदि। इति निष्क्रान्ता। (त)

वसन्त। दक्षिणाक्षिस्पन्दं सूचयित्वा प्रावरणमधिरुह्य च। किं स्वेदं फुरदि दाहिणं लोअणं?। अधवा चारुदत्तस्स ज्जेव दंसणं अणिमित्तं पमज्जइस्सदि। (थ)

(ड) हञ्जे! गच्छ, त्वरते मे हृदयम्। तदादेशय पक्षद्वारकम्।

(ढ) एतु एतु आर्य्या। (ण) हञ्जे! विश्राम्य त्वम्।

(त) यदार्य्या आज्ञापयति।

(थ) किन्नु इदं स्फुरति दक्षिणं लोचनम्?। अथवा चारुदत्तस्यैव दर्शनमनिमित्तं प्रमार्जयिष्यति।

(ड) वसन्त इति। गच्छ ममागत इति शेषः। त्वरते चारुदत्तसकाशं गन्तुमित्यर्थः।

(ण) वसन्त इति। विश्राम्य विश्रामं कुरु त्वमिदानीं गन्तुमर्हसीति तात्पर्य्यम्।

(ঠ) দাসী। আর্য্যে! চক্রের প্রান্তভাগের শব্দ শুনিতেছি। সুতরাং গাড়ী আসিয়াছে।

(ড) বসন্তসেনা। ওহে! চল, আমার হৃদয় ত্বরা করিতেছে। অতএব পাশের দুয়ার কোন্ দিক্ বল।

(ঢ) দাসী। আর্য্যা আসুন আসুন।

(ণ) বসন্তসেনা। (পাদক্ষেপ করিয়া) ওহে! তুমি বিশ্রাম কর।

(ত) দাসী। আর্য্যা যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

प्रविश्य स्थावरकनामकः। **ओशालिदा मए शगडा, ता जाव गच्छामि।** इति नाट्येनाधिरूढ-चालयित्वा स्वगतम्। **भालिके पवहणे। अधवा चक्कपलिवट्ठिआए पलिश्शन्तश्श भालिके पवहणे पडिभाशेदि। भोदु, गमिश्शं। जाध गोणा! जाध।** (द)

(द) अपसारिता मया शकटाः, तदयावद्गच्छामि। भारिकं प्रवहणम्। अथवा चक्र-परिवर्त्तिकया परिश्रान्तस्य भारिकं प्रवहणं प्रतिभासते। भवतु, गमिष्यामि। यातं गावौ! यातम्।

(थ) वसन्त इति। दक्षिणाक्षिस्पन्दने स्त्रीणामशुभमाह गर्गः—

"दक्षिणे लाभं वस्त्रदर्शनं वा" इत्याद्यभिधाय "स्त्रीणामेतत् फलमविकलं दक्षिणे वैपरीत्यम्" इति।

चारुदत्तस्य दर्शनं कर्त्तुमनिमित्तं दक्षिणाक्षिस्पन्दनसूचितमशुभम्, प्रमार्जयिष्यति निवर्त्तयिष्यति, तस्य सुब्राह्मणत्वादिति भावः। तदाह युक्तितत्त्वे देवलः—

"लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येद्वर्द्धयेत्तु यः।
प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तस्य चायुर्न क्षीयते॥"

(द) प्रविश्येति। शकटा मत्प्रयत्नाधिकाः इत्यर्थः। भारिकं भारेण संसृष्टं भारवत्तया प्रतीयमानमित्यर्थः। परवाच्यवम्। प्रतिभासते प्रतीतिविषयी भवति। हे गावौ! वृषौ! यातं गच्छतम्, युवामिति शेषः।

(थ) वसन्तसेना। (दक्षिण चक्षু স্পন্দন অভিনয় করিয়া এবং গাড়ীতে উঠিয়া) দক্ষিণ চক্ষু স্পন্দিত হইতেছে কেন?। অথবা চারুদত্তের দর্শনই এই দুর্লক্ষণ প্রশমিত করিবে।

(দ) স্থাবরকনামক ভৃত্য প্রবেশ করিয়া। আমি গাড়িগুলি সরাইয়া দিয়া আসিয়াছি। তা এখন যাই। (এই বলিয়া অভিনয়

নেপথ্যে । অরে রে দোবারিআ ! অপ্পমত্তা সএসু সএসু গুত্মট্ঠাণীসু হোধ । এসো অজ্জ গোবালদারও গুত্তিঅং ভঞ্জিঅ, গুত্তিবালঅং বাবাদিঅ, বন্ধণং ভেদিঅ, পরিব্ভট্টো অবক্কমদি । তা গেণ্হধ গেণ্হধ । (ধ)

প্রবিশ্য অপটীক্ষেপেণ সম্ভ্রান্ত একচরণলগ্ননিগড়াবগুণ্ঠিত আর্য্যক: পরিক্রামতি । (ন)

(ধ) অরে রে দৌবারিকা: ! অপ্রমত্তা: স্বকেষু স্বকেষু গুল্মস্থানেষু ভবত । এষোঽদ্য গোপালদারকো গুপ্তিং ভঙ্ক্ত্বা, গুপ্তিপালকং ব্যাপাদ্য, বন্ধনং ভিত্ত্বা, পরিভ্রষ্ট: অপক্রামতি । তদ্গৃহ্যতাং গৃহ্যতাং ।

(ধ) নেপথ্য ইতি । স্বকেষু স্বকীয়েষু, গুল্মস্থানেষু রক্ষণপ্রদেশেষু, অপ্রমত্তা: সাবধানা: । গোপালদারক আর্য্যকো নাম গোপবালক:, গুপ্তিং কারাগারম্ । গুপ্তিপালকং কারাগাররক্ষকম্ । বধ্যতে অনেনেতি বন্ধনং শৃঙ্খলা তৎ, ভিত্ত্বা ছিত্ত্বা, পরিভ্রষ্ট: গারাৎ বিচ্যুত:, অপক্রামতি পলায়তে ।

"গুল্ম: সেনাঘটাভেদী: সৈন্যরক্ষণরুগ্ভিদী: ।" ইতি মেদিনী । "গুপ্তি: কারাগৃহে প্রোক্তা ভূগর্ত্তে রক্ষণে যমে ।" ইতি বিশ্ব: ।

(ন) প্রবিশ্যেতি । "পটীক্ষেপী ন কর্ত্তব্য আর্ত্তরাজপ্রবেশনে" ইতি নিয়মাৎ আর্য্যকস্যার্ত্তত্বাদপটীক্ষেপেণেত্যুক্তম্ । যবনিকায়া অনপসারণেনেত্যর্থ: । সম্ভ্রান্তশঙ্কিতচিত্ত:

প্রকারে গাড়ীতে উঠিয়া, চালাইয়া স্বগত) গাড়ীখানা ভারী বলিয়া বোধ হইতেছে । অথবা, চক্র পরিবর্ত্তন করায় আমি পরিশ্রান্ত হইয়া পড়িয়াছি, তাই গাড়ীখানা ভারী বলিয়া বোধ হইতেছে । হউক, যাই । চল, গরু ! চল ।

(ধ) নেপথ্যে । ওরে ! দৌবারিকগণ ! স্ব স্ব রক্ষাস্থানে সাবধান হও । এই গোপতনয় আর্য্যক, কারাগার ভাঙ্গিয়া, কারাগাররক্ষককে হত্যা করিয়া, শিকল ছিড়িয়া, বাহির হইয়া পলাইতেছে । তা, ধর ধর ।

(ন) (একচরণে শিকল সংলগ্ন ও আবৃত দেহ অবস্থায় আর্য্যক,

चेटः । स्वगतम् । महन्ते णअलीए सम्भमे उप्पन्ने, ता तुलिदं तुलिदं गमिस्सं । इति निष्क्रान्तः । (प)

आर्य्यकः । हित्वाहं नरपतिबन्धनापदेश-
व्यापत्ति-व्यसन-महार्णवं महान्तम् ।
पादाग्र-स्थित-निगड़ैक-पाश-कर्षी
प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनाद्भ्रमामि ॥१॥

(प) महान् नगर्य्यां सम्भ्रम उत्पन्नः, तत् त्वरितं त्वरितं गमिष्यामि ।

एकस्मिन् चरणे लग्नो निगड़ः शृङ्खला यस्य सः, अवगुण्ठित लोकेभ्य आत्मगोपनार्थ-माहृतसर्वदेहः ।

(प) चेट इति । सकारस्य भत्वोऽयं स्थावरकी नाम । सम्भ्रमस्वरा । वसन्तसेनां नीत्वा निष्क्रान्तोऽयमिति बोध्यम् ।

हित्वेति । अहम्, महान्तम्, नरपतेर्बन्धनं कारागारे आबद्धीकरणमेव अपदेशस्खलं यस्य स चासौ, व्यापत्तिः प्रहारादिविशेषरूपा विपत्तिः व्यसनं इत्यारूपममङ्गलञ्च तदूपी महार्णवमिति तम्, हित्वा तीर्त्वा, बन्धनात् प्रभ्रष्टो गज इव, पादाग्रे स्थितं निगड़ं शृङ्खलामेव एकं पाशं बन्धनरज्जुं कर्षतीति स तथोक्तः सन्, भ्रमामि विचरामि । किमतःपरं करोमीति भावः ।

अत्र पूर्वार्द्धे अपदेशपदेन प्रकृतबन्धनप्रतिषेधेन महार्णवत्वस्थापनादपह्नुतिः, व्यापत्ति-व्यसनशब्दयोरर्थस्य आपाततः पुनरुक्ततया प्रतीतेः परञ्च व्याख्यातरूपेण तद्भेदात् भिन्नाकारशब्दगतत्वाच्च पुनरुक्तवदाभासः, परार्द्धे औतीपमा चालङ्कारा इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

"व्यसनं त्वशुभे सक्तौ" इत्यादि मेदिनी । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥१॥

यवनिका अपसारण না করিয়া ব্যস্তভাবে প্রবেশ করিয়া বিচরণ করিতে লাগিল)

(প) ভৃত্য। (স্বগত) নগরে গুরুতর হুলুস্থুলু পড়িয়া গিয়াছে; অতএব তাড়াতাড়ি যাই। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

भोः ! अहं खलु सिद्धादेश-जनित-परित्रासेन राज्ञा पालकेन घोषादानीय विशसने गूढागारे बन्धनेन बद्धः । तस्माच्च प्रियसुहृच्छर्विलक-प्रसादेन बन्धनात् परिभ्रष्टोऽस्मि । अश्रूणि विसृज्य । (फ)

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधः,
यद्दन्यनाग इव संयमितोऽस्मि तेन ।
दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न शक्या
गम्यो नृपो बलवता सह को विरोधः ? ॥२॥

(फ) भो इति । भो इति दैवसम्बोधने । सिद्धस्त्रिकालज्ञः कश्चित् योगसिद्धः पुरुषस्तस्य आदेशेन 'आर्यको राजा भविष्यति' इत्येवंवाक्येन जनितः परित्रासो भयं यस्य तेन । घोषादाभीरपल्लीतः । विशस्यते हिंस्यते अपराधी अस्मिन्निति विशसनं वध्यस्थानं तस्मिन् । 'शसु हिंसायाम्' इति शसधातोरधिकरणे युट् । गूढागारे गुप्तगृहे बध्यते अनेनेति बन्धनं शृङ्खला तेन ।

"घोष आभीरपल्ली स्यात्" इत्यमरः ।

भाग्यानीति । यदि मे मम भाग्यानि राजलग्नाभिघटकशुभादृष्टानि सन्ति, तदा मम कः अपराधः ? अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः, ऐहिकचेष्टाभावादिति भावः । यद्दयस्मादपराधाद्धेतोः, तेन राज्ञा, अस्मि अहम्, बन्धो नागो हस्तीव, संयमितः कारागारे बद्धः ।

आर्यक । आमि, राजार कारागारे आबद्धीकरणच्छले गुरुतर विपद ओ अमङ्गल-समुद्र उत्तीर्ण हइया, बन्धनभ्रष्ट हस्तीर न्याय, चरणाग्रस्थ-शृङ्खल-रज्जु आकर्षण करतः विचरण करितेछि ॥१॥

(फ) हाय ! राजा पालक, सिद्धपुरुषेर आदेशजनित भये, आमाके गोपपल्ली हइते आनिया, वध्यस्थाने गुप्तगृहे शृङ्खलद्वारा बद्ध करियाछिलेन, प्रियसुहृत् शर्विलकेर अनुग्रहे सेई बन्धन हइते मुक्त हइयाछि । (चोखेर जल मुछिया)

तत् कुत्र गच्छामि मन्दभाग्यः। विलोक्य। इदं कस्यापि साधोरनावृतपक्षद्वारं गेहम्। (ब)

इदं गृहं भिन्नमदत्तदण्डो विशीर्णसन्धिश्च महाकपाटः।
ध्रुवं कुटुम्बी व्यसनाभिभूतां दशां प्रपन्नो मम तुल्यभाग्यः ॥३॥
तदत्र तावत् प्रविश्य तिष्ठामि।

इदन्तु तेन गुरुतरमन्याय्यं कृतमिति भावः। ननु भाविन्यास्तव राजत्वसिद्धेर्वारणार्थं तेन बन्धनं कृतमिति कथं तदन्याय्यमित्याह—दैवी भाग्यविहिता, सिद्धिः राजत्वप्राप्तिनिष्पत्तिरपि, लङ्घयितुं केनापि वारयितुं न शक्या। अथैवञ्चेत् त्वयैवासौ राजा आक्रम्यतामित्याह—नृपो विद्यमानो राजा, गम्यः सेवकभावेन प्राप्यः। कथमेतदित्याह बलवता सह दुर्बलस्य को विरोधः स्वविनाशहेतुत्वात् कोऽपि नेत्यर्थः। सुतरां ममापि तदाक्रमणप्रवृत्तिरेव नोचितेति भावः।

अत्र पूर्वार्द्धे अर्थापत्तिसङ्कीर्णा श्रौतोपमा, द्वितीयार्द्धे च अर्थापत्तिसङ्कीर्णः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास इत्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२॥

(ब) तदिति। साधोरौदार्यादिदोषहीनस्य, अन्यथा गृहस्थेदृशी दशा न स्यादिति भावः। अनावृतम् उद्घाटितकपाटं पक्षद्वारं पार्श्वद्वारं यस्य तत्।

तथा च 'प्रवेशावधिक—मन्दभाग्य' इत्यन्तसन्दर्भे विदूषी नाम गर्भसन्धेरङ्गम्। तथा च दर्पणे—"शङ्काभयत्रासकृतः सम्भ्रमो विदूषी मतः।"

राज्य लाভ করিবার শুভাদৃষ্টই যদি আমার থাকে, তবে তাহাতে আমার অপরাধ কি? যে, বন্য হস্তীর ন্যায় রাজা আমাকে বদ্ধ করিলেন। কেহই ভাগ্যবিহিত কার্য্যসিদ্ধিকে লঙ্ঘন করিতে পারে না। রাজার নিকটেই যাইতে হইবে; কারণ, বলবানের সহিত বিরোধ কি? ॥২॥

(ব) তা, মন্দভাগ্য আমি কোথায় যাই। (দেখিয়া) এই বাড়ী-খানি কোন সজ্জনের হইবে, ইহার পার্শ্বদ্বারও অনাবৃত রহিয়াছে।

নেপথ্যে। জাধ গোণা! জাধ। (ভ)

আর্য্যকঃ। আকর্ণ্য। অয়ে! প্রবহণমিত এবাভিবর্ত্ততে।

ভবেদ্‌গোষ্ঠীয়ানং ন চ বিষমশীলৈরধিগতং
বধূসংযানং বা তদভিগমনোপস্থিতমিদম্।
বহির্নেতব্যং বা প্রবর-জন-যোগ্যং বিধিবশাৎ
বিবিক্তত্বাচ্ছূন্যং মম খলু ভবেদ্বৈবিহিতম্ ॥৪॥

(ভ) যাত গাবী! যাতম্।

ইদমিতি। ইদং গৃহং বাটী, ভিন্নং পুরাতনতয়া বিদীর্ণভিত্তিকম্; বিশীর্ণো ঘুণক্ষততয়া জীর্ণঃ সন্ধিঃ সংযোগস্থানং যস্য স তাদৃশঃ, ন দত্তো দৃঢ়ঃ অর্গলং যস্য স তাদৃশশ্চ মহাকপাটো বর্ত্ততে। অতএব মম তুল্যভাগ্যস্তুল্যদুরদৃষ্টঃ, কুটুম্বী এতদ্‌-গৃহস্বামী, ধ্রুবং নিশ্চিতমেব, ব্যসনেন দারিদ্র্যবিপদা অভিভূতা আক্রান্তা তাং দশামবস্থাম্, প্রপন্নঃ প্রাপ্তঃ, ইতি তর্কয়ামীতি ভাবঃ।

অত্র গৃহস্য ভিন্নত্বাদিলিঙ্গেন গৃহস্বামিনো দারিদ্র্যদশাপ্রাপ্তিরূপসাধ্যজ্ঞানাদনুমানং নাম গর্ভসন্ধেরঙ্গম্—"লিঙ্গাদূহোঽনুমানতা" ইতি দর্পণলক্ষণাৎ।

উপেন্দ্রবজ্রা বৃত্তম্ ॥৩॥

(ভ) নেপথ্য ইতি। বর্ত্তমানকাল্যস্য চাকদস্তভৃত্যস্যোক্তিরিয়ম্।

অথ বর্ত্তমানকেনানীয়মানং গোশকটং বিকল্প্য তর্কয়তি ভবেদিতি। ইদং প্রবহণম্,

এই বাড়ীর দেওয়ালগুলি জীর্ণ হইয়া গিয়াছে এবং ইহার প্রকাণ্ড কপাটের সংযোগস্থান বিশীর্ণ হইয়া গিয়াছে, অথচ অর্গলও দেওয়া হয় নাই। সুতরাং ইহার মালিক আমারই তুল্যভাগ্য হইবেন এবং নিশ্চয়ই দারিদ্র্যাভিভূত দশা প্রাপ্ত হইয়াছেন ॥৩॥

অতএব এই বাড়ীতে প্রবেশ করিয়া অবস্থান করি।

(ভ) নেপথ্যে। যা, গরু! যা।

আর্য্যক। (শুনিয়া) ওহে! গাড়ীখানা এই দিকেই আসিতেছে।

ततः प्रवहणेन सह प्रविश्य वर्द्धमानकश्चेटः। **होमाणहे! आणीदे मए जाणत्थलोके। लदणिए! णिवेदेहि अज्जआए वसन्तसेणाए "अवत्थिदे सज्जे पवहणे अहिलुहिअ पुप्फकलण्डअं जिस्सु ज्जाणं गच्छदु अज्जआ।"** (म)

(म) आर्य्यम्। आनीतं मया यानास्तरणम्। रदनिके! निवेदय आर्य्यायै वसन्तसेनायै—'अवस्थितं सज्जं प्रवहणम्, अधिरुह्य पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं गच्छतु आर्य्या।'

विषमशीलैर्दूषितस्वभावैर्जनैः, अधिगतमध्यारूढम्, गोष्ठीयानं वेश्यानुष्ठीयत्सवसमाजयानम्, न च नहि भवेत्; तथात्वं अस्य शान्तभावी न स्यादिति भावः। तर्हि कस्येदमित्याह—शून्यम् आरोहिरहितम्. इदं प्रवहणम्, बधूसंयानं स्त्रीलोकयानं तस्या बध्वाः स्त्रीलोकस्यैव अभिगमनाय इतः परमारूढायाः सत्याः यत्र क्वचिद्गमनाय उपस्थितं वा भवेत्; वा अथवा, विविक्तत्वात् पवित्रत्वात् सुरापात्राद्यपवित्रवस्तुरहितत्वाद्वेतीः, प्रवरजनयोग्यं श्रेष्ठलोकगमनयोग्यम्, इदं प्रवहणम्, विधिदृशात् विधानवशात् तस्यैव प्रवरजनस्य आदेशवशादित्यर्थः, बहिर्नेतव्यं कस्मिंश्चित् बहिर्देशे चालकेन नेयं भवेत्। यथा तथा वा अस्तु इति भावः। दैवेन शुभादृष्टेन विहितम् आनीतम् इदं प्रवहणम्, मम खलु भवेत् आरोहणोपयोगीति शेषः, आरोहिशून्यत्वादिति भावः।

अत्र रूपं नाम गर्भसन्धेरङ्गम्—"रूपं वाक्यं वितर्कवत्" इति दर्पणलक्षणात्।
"विधिर्विधाने दैवे च" इति "विविक्तौ पूतविजनौ" इति चामरः।
शिखरिणी वृत्तम् ॥४॥

এই গাড়ীখানা, দুর্জনাধিষ্ঠিত উৎসবসমাজের গাড়ী হইবে বলিয়া বোধ হয় না; তবে আরোহিরহিত ইহা স্ত্রীলোকের গাড়ী, তাহাকে লইয়া যাইবার জন্য উপস্থিত হইয়া থাকিবে; কিংবা পবিত্র বলিয়া, কোন প্রধান লোকের উপযুক্ত এই গাড়ী, তাঁহারই আদেশে বাহিরে নিয়া যাইবে। যাহা হউক, শুভাদৃষ্টকর্ত্তৃক আনীত এই গাড়ী এখন আমারই আরোহণের উপযোগী হইবে ॥৪॥

আর্য্যকঃ। আকর্ণ্য। **গণিকাপ্রবহণমিদং বহির্যানঞ্চ। ভবতু, অধিরোহামি।** ইতি স্বৈরমুপসর্পতি। (য)

চেটঃ। শ্রুত্বা। **কধং ণীউলগ্গহ্হে? তা আঅদা ক্খু অজ্জআ। অজ্জএ! হমি ণগ্গ-কড়ুআ বহল্লা, তা পিট্ঠদো জ্জেব আলুহদু অজ্জআ।** (র)

(র) কথং নূপুরশব্দঃ? তদাগতা খলু আর্য্যা। আর্য্যে! হমৌ নস্য-কটুকৌ বলীবর্দৌ; তৎ পৃষ্ঠত এবারোহতু আর্য্যা।

(ম) তত ইতি। হীমাণহে ইত্যাস্যার্থে দেশীয়ভাষাপদম্, আস্যর্থস্য যৎ কদাপি ন বিস্মৃতং তস্যৈব যানাস্তরণস্য বিস্মরণাদিতি মীধ্যম্।

(য) আর্য্যক ইতি। বসন্তসেনায়াঃ পরিচিতত্বাদ্গণিকাপ্রবহণমিদমিতি নির্দ্ধারণম্, পুষ্পকরণ্ডকজীর্ণোদ্যানস্য বহিঃস্থিতত্বাৎ বহির্যানঞ্চেতি নির্দ্দেশস্য। স্বৈরং মন্দম্। অন্যথা যদি পরিচিনুয়াদিতি ভাবঃ।

(র) চেট ইতি। আর্য্যকস্য পাদলগ্নগ্রহ্লাদশব্দে নূপুরশব্দ ইতি ভ্রমো জাতঃ, অতএব তদিত্যাদ্যুক্তম্। নস্যেনাসিকারন্ধ্রপ্রবেশিতরশ্মিভিঃ কটুকা কষ্টা ইত্যর্থঃ, তেন চ গ্রহ্লপ্রহারসম্ভব ইতি ভাবঃ।

(ম) তদনন্তর বর্দ্ধমাননামক চারুদত্তের ভৃত্য, গাড়ীর সহিত প্রবেশ করিয়া। ওহে! আমি গাড়ীর আস্তরণ আনিয়াছি। রদনিকা! তুমি আর্য্যা বসন্তসেনাকে জানাও যে,—"গাড়ী প্রস্তুত হইয়া অবস্থান করিতেছে, আপনি আরোহণ করিয়া, পুষ্পকরণ্ডকনামক জীর্ণোদ্যানে যান"।

(য) আর্য্যক। (শুনিয়া) এখানি বেশ্যার গাড়ী এবং বাহিরে যাইবে। হউক, আরোহণ করি। (এই বলিয়া আস্তে আস্তে নিকটে গেল)

(র) ভৃত্য। (শুনিয়া) নূপুরের শব্দ হইতেছে, সুতরাং বসন্তসেনা আসিয়াছেন। আর্য্যে! নাকে দড়ি দেওয়ায় এই গরু দুইটা বড়ই

आर्य्यकस्तथा करोति। (ल)

चेटः। पादुप्फाल-चालिदाणं णेउल्लाणं वीअन्तो अद्दो, भलक्कन्ते अ पवहणे; तधा तक्केमि अम्मदं अज्जआए आलूढ़ाए होदव्वं; ता गच्छामि। जाध, गोणा! जाध। इति परिक्रामति। (व)

प्रविश्य वीरकः। **अरे रे अरे जअ-जअमाण-चन्दणअ-मङ्गल-पुप्फभद्द-प्पमुहा!** (श)

(व) पादोत्फालचालितानां नूपुराणां विश्रान्तः शब्दः, भाराक्रान्तश्च प्रवहणम्, तथा तर्कयामि साम्प्रतमार्य्यया आरूढ्या भवितव्यम्, तद्गच्छामि। यातं गावौ! यातम्।

(श) अरे रे अरे जय-जयमान-चन्दनक-मङ्गल-पुष्पभद्र-प्रमुखाः!।

(ल) आर्य्यक इति। तथा करोति पश्चाद्भागेन प्रवहणमारोहति।

(व) चेट इति। पादयोरुत्फालेन आरोहणकाले उत्तोलनेन चालितानां स्थानान्तरं नीतानां नूपुराणां यः शब्दो जातः स विश्रान्त इत्यर्थः। आरूढ्या आरूढ्य स्थितया।

(श) प्रविश्येति। वीरको नामायं सेनापतिः, जयादिकन्तु तदधीनं सेनानीपञ्चकम्।

पागला হইয়া গিয়াছে; সুতরাং আপনি পিছনের দিক্ হইতেই আরোহণ করুন।

(ল) (আর্য্যক তাহাই করিল)

(ব) ভৃত্য। চরণযুগল উত্তোলনে সঞ্চালিত নূপুরের শব্দ এখন বিরত হইয়াছে, গাড়ীও ভারাক্রান্ত হইয়াছে; তাহাতে আমি মনে করি,—এখন বসন্তসেনা আরূঢ় হইয়াছেন; তা, এখন যাই। যা, গরু! যা। (এই বলিয়া যাইতে লাগিল)

(শ) বীরকনামক সেনাপতি, প্রবেশ করিয়া। ওরে ওরে জয়-জয়-মান-চন্দনক-মঙ্গল-পুষ্পভদ্রপ্রভৃতি বীরগণ!

किं अच्छध (१) वीसद्धा जो सो गोवालदारओ रुद्धो ।
भेत्तूण समं वच्चइ णरवइ-हिअअं बन्धणं अ ॥५॥

अले ! पुरत्थिमे पदोली-दुआरे चिट्ठ तुमं, तुमं पि पच्छिमे, तुमं पि दक्खिणे, तुमं पि उत्तरे । जोवि एसो पाआरखण्डो, एदं अहिरुहिअ चन्दणेण समं गदुअ अवलोएमि । एहि चन्दणअ ! एहि, इदो दाव । (ष)

किं स्थ विश्रब्धाः ? यः स गोपालदारको रुद्धः ।
भित्त्वा समं व्रजति नरपतिहृदयं बन्धनञ्च ॥५॥

(ष) अरे ! पुरस्तात् प्रतीलीद्वारे तिष्ठ त्वम्, त्वमपि पश्चिमे, त्वमपि दक्षिणे, त्वमपि उत्तरे । योऽपि एष प्राकारखण्डः, एतमधिरुह्य चन्दनेन समं गत्वा अवलोकयामि । एहि चन्दनक ! एहि, इतस्तावत् ।

किमिति । विश्रब्धाः 'सर्वत्र शान्तिरेव स्थिता' इति विस्रब्धाः, किं स्थ कथं तिष्ठथ यूयम् ; उद्विग्नैरेव युष्माभिर्भवितव्यमिति भावः । तत्र कारणमाह—स भावि-राज्याधिकारितया सिद्धादिष्टः, यो गोपालदारको रुद्धः, स इत्यर्थः, समं युगपदेव, नरपतिहृदयम्, बध्यते अनेनेति बन्धनं शृङ्खलाञ्च भित्त्वा विदार्य उद्वेगेनाकुलीकृत्य खण्डयित्वा च व्रजति पलायते ।

अत्र बन्धनभेदनं कारणं नरपतिहृदयभेदनञ्च तत्कार्यमित्यनयोर्यौगपद्याभिधानेन कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा अतिशयोक्तिः, एकभेदनक्रियया बन्धननरपति-हृदययोः कर्मतया अभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता च, अनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

आर्या जातिः ॥५॥

তোমরা বিশ্বস্ত রহিয়াছ কেন ? সেই যে গোপালবালকটাকে রুদ্ধ করা হইয়াছিল, সে একদাই রাজার হৃদয় ও বন্ধনশৃঙ্খল ভেদ করিয়া পলাইয়াছে ॥৫॥

(१) অচ্ছধ ।

प्रविश्य सम्भ्रान्तश्चन्दनकः। अरे रे वीरक-विसल्ल-भीमङ्ग-दण्ड-कालअ-दण्डसूर-प्पमुहा! (स)

आअच्छध वीसत्था तुरिअं जत्तेह लहु करेज्जाह।
लच्छी जेण ण रण्णो पहवइ गोत्तन्तरं गन्तुं ॥६॥

(स) अरे रे वीरक-विशल्य-भीमाङ्गद-दण्डकालक-दण्डशूरप्रमुखाः!।

आगच्छत विश्रब्धास्त्वरितं यतध्वं लघु कुरुत।
लक्ष्मीर्येन न राज्ञः प्रभवति गोत्रान्तरं गन्तुम् ॥६॥

(ष) अरे इति। पुरस्तात् पूर्वस्मिन्, प्रतील्या रथ्यायाः रथ्यापार्श्ववर्त्तिनीत्यर्थः द्वारे। इदन्तु जयं प्रत्यभिहितम्, सम्बोधनक्रमात्। त्वमपि जयमालः पश्चिमे प्रतीलीद्वारे तिष्ठेत्यन्वयः। त्वमपि मङ्गल इत्यर्थः, चन्दनकस्य पृथगभिधानात्। त्वमपि पुष्पभद्र उत्तरे। प्राकारखण्ड ईदृशदर्शनार्थमेव निर्म्मित उच्चैष्टकास्तम्भः।

(स) प्रविश्येति। सम्भ्रान्तो व्यस्तचित्तः। अत्र वीरकादयः सैन्याः।

आगच्छतेति। विश्रब्धाः 'पलायितमार्य्यकमवश्यमेव धरिष्यामः' इति विस्रब्धाः सन्तो यूयमागच्छत, त्वरितं यतध्वं तं धर्त्तुमिति शेषः, लघु शीघ्रं कुरुत तदन्वेषणमित्युपस्कारः। येन उक्तविधेन युष्माकं व्यापारेण, राज्ञः पालकस्य, लक्ष्मीः गोत्रान्तरम् आर्य्यकाश्रयेण क्षत्रियवंशादृगोपवंशम्, गन्तुं न प्रभवति न शक्नोति।

आर्य्या जातिः ॥६॥

(ष) ওরে! তুমি পূর্ব্বদিকে রাস্তার দ্বারে থাক, তুমিও পশ্চিম দিকে, তুমিও দক্ষিণদিকে এবং তুমিও উত্তরদিকে থাক। আর এই যে প্রাচীরের খণ্ড দেখা যাইতেছে, চন্দনকের সহিত যাইয়া আমি ইহাতে উঠিয়া দেখি। আইস, চন্দনক! এই দিকে আইস।

(স) চন্দনক ব্যস্তভাবে প্রবেশ করিয়া। ওরে ওরে বীরক-বিশল্য-ভীমাঙ্গদ-দণ্ডকালক-দণ্ডশূর-প্রভৃতি বীরগণ!

তোমরা বিশ্বস্ত হইয়া আইস, শীঘ্র তাহাকে ধরিবার চেষ্টা কর, তাড়া-

অবি অ। উজ্জাণীসু সহাসু অ মগ্গে ণঅরীঅ আবণি ঘোষে।
তং তং জোহহ তুরিঅং অজ্জা বা জাঅএ জত্থ ॥৬॥
রে রে বীরঅ! কিং কিং দরিসেসি ভণাহি দাব বীসত্থং।
ভিত্তুণ অ বন্ধণঅং কো সো গোবালদারঅং হরদু ॥৮॥

অপি চ। উদ্যানেষু সভাসু চ মার্গে নগর্য্যাপণে ঘোষে।
তং তমন্বিষ্যত ত্বরিতং অজ্জা বা জায়তে যত্র ॥৬॥
রে রে বীরক! কিং কিং দর্শয়সি ভণসি তাবদ্বিস্রব্ধম্।
ভিত্ত্বা চ বন্ধনকং কঃ স গোপালদারকং হরতি ॥৮॥

উদ্যানেষ্বিতি। উদ্যানেষু, সভাসু, মার্গে পথিমার্গে, নগর্য্যা উজ্জয়িন্যাঃ আপণে ক্রয়বিক্রয়স্থানে, ঘোষে আভীরপল্ল্যাঞ্চ, ত্বরিতং তং বন্ধনখণ্ডয়িতারং জনম্, তমার্য্যকঞ্চ, অন্বিষ্যত, যত্র স্থানে বা অজ্জা তয়োরবস্থানসন্দেহো জায়তে, তত্রাপ্যন্বিষ্যতেত্যর্থঃ।

আর্য্যা জাতিঃ ॥৬॥

রে রে ইতি। রে রে বীরক! কিং কিম্ আর্য্যকস্য চিহ্নমিত্যর্থঃ, দর্শয়সি দর্শয়িতুং শক্নোষি? তদ্যদি বিস্রব্ধং বিশ্বস্তং যথা স্যাত্তথা ভণসি, তদা মহত্যেব সুবিধা ভবেদিতি শেষঃ। বন্ধনকং বন্ধনগৃহকলাম্, ভিত্ত্বা খণ্ডয়িত্বা, যো গোপালদারকমার্য্যকং হরতি, কিঞ্চেতি চার্থঃ। স জনঃ কঃ?।

অত্র 'আর্য্যকস্য চিহ্নম্' ইত্যাদিপদানামনুক্তত্বেঽপি ন ন্যূনপদতাদোষঃ, প্রত্যুত গুণ এব, বক্তুরুদ্দেশমাত্রত্বাৎ "উক্তাবানন্দমাত্রাদেঃ স্যান্ন্যূনপদতা গুণঃ" ইতি দর্পণোক্তেঃ।

গীতির্জাতিঃ ॥৮॥

তাড়ি তাহার অন্বেষণ কর, যাহাতে রাজলক্ষ্মী অন্য বংশে যাইতে না পারে ॥৬॥

আরও, উপবনে, সভায়, পথে, নগরের দোকানে, কিংবা গোয়াল-পাড়ায় অথবা যেখানে সন্দেহ জন্মিবে, সেইখানে আর্য্যক ও তাহার বন্ধনমোচককে শীঘ্র অন্বেষণ কর ॥৭॥

ওরে ওরে বীরক! তুমি আর্য্যকের কি কি চিহ্ন দেখাইতে পার,

कस्स इमो (१) दिणअरो कस्स चउत्थो अ वट्टए चन्दो ।
छट्ठो अ भग्गवगहो भूमिसुओ पञ्चमो कस्स ॥८॥
भण कस्स जम्म-छट्ठो जीवो णवमो तहेअ सूरसुओ ।
जीअन्ते चन्दणए को सो गोवालदारअं हरइ ॥१०॥

कस्याष्टमो दिनकरः कस्य चतुर्थश्च वर्त्तते चन्द्रः ।
षष्ठश्च भार्गवग्रहो भूमिसुतः पञ्चमः कस्य ॥८॥
भण कस्य जन्मषष्ठो जीवो नवमस्तथैव सूरसुतः ।
जीवति चन्दनके कः स गोपालदारकं हरति ॥१०॥

कस्येति । इतः श्लोकद्वयेन युग्मकं बोध्यम् । चन्दनके मयि जीवति सति, यो गोपालदारकं हरति, स जनः कः ? एवं दिनकरो रविः, कस्य जनस्य अष्टमः जन्मराशितोऽष्टमराशिगत इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । "पीड़ास्थोऽष्टमगः करोति नितराम्" इति शास्त्रादष्टमस्थरवेर्गुरुतरपीड़ाजनकत्वादस्मदादिभिर्महदुत्पीड़नं भवेदिति भावः । परत्राप्येवम् ।

चन्द्रश्च कस्य चतुर्थो वर्त्तते । "नेत्ररोग चतुर्थे" इति वचनादस्मदादिभिर्नयनोत्पाटनं भावीत्याशयः ।

भार्गवग्रहः शुक्रश्च कस्य षष्ठो वर्त्तते । "शुक्रो नाशं कुर्य्यात्" इति शास्त्रात्तस्य मृत्युरेव भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

भूमिसुतो मङ्गलः कस्य पञ्चमो वर्त्तते । "अतून् क्षिणोति च पञ्चमः" इति ज्योतिर्वचनात् मरणमेव भावीति भावः ।

जीवो बृहस्पतिः, कस्य जन्मनो जन्मराशेः षष्ठः षष्ठराशिस्थो वर्त्तते । "अशुभमपि च कुर्य्यादरिगेहे" इत्युक्तेर्जीवज्जीवं कारावासाद्विरूपमशुभं भवेदित्याशयः ।

ताहा यदि भाल करिया बल, (तबे बड़ई सुविधा हय)। ये, बन्धन छेदन करिया गोपबालक आर्य्यककें हरण करियाछे, से लोकटा के ? ॥८॥

---

(१) कस्य अष्टमो ।

বীরকঃ। ভড়! চন্দণআ! (হ)
অবহরদ কোবি তুরিঅং চন্দণঅ! সবামি তুজ্জ হিঅএণ।
জহ (১) অদ্ধুইদ-দিণঅরে গোবালঅ-দারও খুড়িদো ॥১১॥

(হ) ভট! চন্দনক!।

অপহরতি কোঽপি ত্বরিতং চন্দনক! শপে তব হৃদয়েন।
যথা অর্দ্ধোদিতদিনকরে গোপালক-দারকঃ খুটিতঃ ॥১১॥

সূরসুতঃ শনিশ্চ, কস্য নবমস্তথৈব বর্ত্ততে। "ধর্ম্মে ধনব্যয়ঃ" ইতি বচনাত্তস্য মহানর্থদস্তী বা ভবেদিত্যভিপ্রায়ঃ, ইত্যেতৎ সর্বং ভণ ব্রূহি।

নন্বীদৃশজ্যোতিঃশাস্ত্রাভিজ্ঞো বক্তা কথমসংস্কৃতং বক্ষীতি চেন্ন কুতোঽপ্যেতন্মাবমাকর্ণ্যাভিহিতত্বাদস্তুতস্যাপ্রশ্চিতত্বাৎ।

প্রথমা আর্য্যা, দ্বিতীয়া চ গীতিঃ ॥৯—১০॥

(হ) বীরক ইতি। হে ভট! যোদ্ধঃ!। "ভটা যোধাশ্চ যোদ্ধারঃ" ইত্যমরঃ।

অপেতি। হে চন্দনক! তব হৃদয়েন শপে শপথং করোমি এতৎ সত্যং ব্রবীমীত্যর্থঃ; কোঽপি জনঃ, ত্বরিতমপহরতি আর্য্যকমিতি শেষঃ। যথা যতঃ স আর্য্যকাখ্যো গোপালদারকঃ, অর্দ্ধোদিতে দিনকরে যস্মিন্ তাদৃশে সময়ে খুটিতঃ পলায়িতঃ; কেনচিদ্বন্ধনখণ্ডনাভাবে আর্য্যকস্য পলায়নাসম্ভব এবেতি ভাবঃ।

রবি কাহার অষ্টম? চন্দ্র কাহার চতুর্থ? শুক্র কাহার ষষ্ঠ? মঙ্গল কাহার পঞ্চম হইয়াছেন? ॥৯॥

এবং বল—বৃহস্পতি কাহার জন্মরাশি হইতে ষষ্ঠ-রাশি-গত হইয়াছেন?। অথবা, শনি কাহার নবম রাশি-গত হইয়াছেন?। চন্দনক জীবিত থাকিতে যে গোপবালক আর্য্যককে হরণ করিয়াছে, সে বেটা কে? ॥১০॥

(হ) বীরক। হে যোদ্ধপুরুষ! চন্দনক!

---

(১) হৃদ্ধ।

चेटः। जाध गोणा! जाध। (च)

चन्द्र। हद्धी। अरे रे! पेक्ख पेक्ख। (क)

ओहारिओ पवहणो वच्चइ मज्झेण राअमग्गस्स।

एदं दाव विआरह, कस्स कहिं पवसिओ पवहणो त्ति ॥१२॥

वीरकः। अवलोक्य। अरे पवहणवाहआ! मा दाव एदं पवहणं वाहेहि। कस्सकेरकं एदं पवहणं? को वा इध आरूढो? कहिं वा वजइ?। (ख)

(च) यात गावौ! यातम्। (क) अरे रे! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व।

अपवारितं प्रवहणं व्रजति मध्येन राजमार्गस्य।

एतत्तावद्विचारय कस्य कुल प्रेषितं प्रवहणमिति ॥१२॥

खट इति सौवी धातुः, खडित इत्येव देशीयप्रयोगो वा। आर्य्या जातिः ॥११॥

(च) चेट इति। अयन्तु वर्द्धमानको नाम चारुदत्तभृत्यः।

अपेति। अपवारितं वसनावगुण्ठितं प्रवहणम्, राजमार्गस्य मध्येन मध्यमार्गेण व्रजति। कस्य प्रवहणं कुल प्रेषितम्, एतत्तावत् विचारय विचार्य पश्य, अवार्य्यको वर्त्तते न वेत्यर्थः।

गीतिर्जातिः ॥१२॥

हे चन्दनक! आमि तोमार हृदयद्वारा शपथ करितेछि, कोनओ लोक अपहरण करितेछे। ये हेतु, सेई गोपबालक, सूर्य्य अर्द्ध उदित हइले पलायन करियाछे ॥११॥

(क्ष) भृत्य। या, गरु! या।

(क) चन्दनक। (देखिया) ओरे रे! देख देख—

राजपथेर मध्य दिया एकखाना आवृत गाड़ी याइतेछे; एखाना काहार प्रेरित गाड़ी कोथाय याइतेछे, इहा विचार करिया देख ॥१२॥

চেটঃ। এশে ক্খু পবহণে অজ্জচালুদত্তাহ কেলকে, ইধ অজ্জআ বশন্তশেণা আলূঢ়া, পুপ্ফকরণ্ডঅং জিশ্মুজ্জাণং কীলিদুং চালুদত্তশ্শ ণীঅদি। (গ)

বীরকঃ। চন্দনকমুপসৃত্য। এসো পবহণবাহঅো ভণাদি—"অজ্জচালুদত্তশ্শ পবহণং, বশন্তশেণা আলূঢ়া, পুপ্ফকরণ্ডঅং জিশ্মুজ্জাণং ণীঅদি" ত্তি। (ঘ)

চন্দ্র। তা গচ্ছদু। (ঙ)

(খ) অরে প্রবহণবাহক! মা তাবদেতৎ প্রবহণং বাহয়। কস্যৈতৎ প্রবহণম্? কো বা ইহারূঢ়ঃ? কুত্র বা ব্রজতি?।

(গ) এতৎ খলু প্রবহণমার্য্যচারুদত্তস্য, ইহ আর্য্যা বসন্তসেনা আরূঢ়া, পুষ্পকরণ্ডকং জীর্ণোদ্যানং ক্রীড়িতুং চারুদত্তস্য নীয়তে।

(ঘ) এষ প্রবহণবাহকো ভণতি—"আর্য্যচারুদত্তস্য প্রবহণম্, বসন্তসেনা আরূঢ়া, পুষ্পকরণ্ডকং জীর্ণোদ্যানং নীয়তে" ইতি।

(ঙ) তদ্গচ্ছতু।

(গ) চেট ইতি। ক্রীড়িতুং বিহর্তুমুৎসুকেতি শেষঃ। চারুদত্তস্য সমীপে।

(খ) বীরক। (দেখিয়া) ওরে গাড়ীচালক! এই গাড়ী চালাইস্ না। এখানা কাহার গাড়ী? ইহাতে কে আরোহণ করিয়াছে? কোথায়ই বা যাইতেছে?।

(গ) ভৃত্য। এ গাড়ী আর্য্য চারুদত্তের, ইহাতে আর্য্যা বসন্তসেনা আরোহণ করিয়াছেন, বিহার করিবার নিমিত্ত চারুদত্তের নিকট পুষ্পকরণ্ডকনামক জীর্ণোদ্যানে নিয়া যাইতেছি।

(ঘ) বীরক। (চন্দনকের নিকট যাইয়া) এই গাড়ীর চালক বলিতেছে,—"আর্য্য চারুদত্তের গাড়ী, বসন্তসেনা আরোহণ করিয়াছেন, পুষ্পকরণ্ডকনামক জীর্ণোদ্যানে নিয়া যাইতেছি"।

वीरकः । अणवलोइदो ज्जेव ? । (च)

चन्द । अधइं । (छ)

वीरकः । कस्स पच्चएण ? । (ज)

चन्द । अज्जचारुदत्तस्स । (झ)

वीरकः । को अज्जचारुदत्तो ? का वा वसन्तसेणा ? जेण अणवलोइदं वजइ । (ञ)

चन्द । अरे ! अज्जचारुदत्तं ण जाणासि ? ण वा वसन्तसेणिअं ? । जइ अज्जचारुदत्तं वसन्तसेणिअं वा ण जाणासि, ता गअणे जोण्हासहिदं चन्दं पि तुमं ण जाणासि । (ट)

(च) अनवलोकित एव । (छ) अथकिम् ।

(ज) कस्य प्रत्ययेन ? । (झ) आर्यचारुदत्तस्य ।

(ञ) क आर्यचारुदत्तः ? का वा वसन्तसेना ? येनानवलोकितं व्रजति ।

(ट) अरे ! आर्यचारुदत्तं न जानासि ? न वा वसन्तसेनिकाम् ? यदि आर्यचारुदत्तं वसन्तसेनिकां वा न जानासि, तद् गगने ज्योत्स्नासहितं चन्द्रमपि त्वं न जानासि ।

(ज) वीरक इति । प्रत्ययेन विश्वासेन ।

(छ) चन्दनक । তা, মা'ক্ ।

(চ) বীরক । না দেখা অবস্থায়ই ? ।

(ছ) চন্দনক । হাঁ ।

(জ) বীরক । কাহার বিশ্বাসে ? ।

(ঝ) চন্দনক । আর্য্য চারুদত্তের ।

(ঞ) বীরক । আর্য্য চারুদত্ত কে ? । বসন্তসেনাই বা কে ? যে না দেখা অবস্থায়ই যাইবে ।

को तं गुणारविन्दं सीलमिअङ्कं जणो ण जाणादि ? ।
आवण्ण-दुक्ख-मोक्खं चउ-सामर-सारअं रअणं ॥१३॥
दो ज्जेव पूअणीआ एत्थ णअरीए तिलअभूदा अ ।
अज्जा वसन्तसेणा, धम्मणिहो चारुदत्तो अ ॥१४॥

कस्तं गुणारविन्दं शीलमृगाङ्कं जनो न जानाति ? ।
आपन्न-दुःखमोक्षं चतुःसागरसारं रत्नम् ॥१३॥

(ट) चन्द इति। अत्र परवाक्ये वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् अतिप्रसिद्धयोश्चारुदत्त-वसन्तसेनयोरज्ञानं नियतप्रत्यक्षयोश्चन्द्रज्योत्स्नयोरज्ञानमिवेति सादृश्यं बोधयतीति निदर्शनालङ्कारः ।

क इति। गुणा दयादाक्षिण्यादयः अरविन्दानीव यस्य तं पद्मतुल्यलोभनीय गुणकमित्यर्थः, शीलं मृगाङ्कश्चन्द्र इव तं चन्द्रतुल्यनिर्मलस्वभावमिति तात्पर्यम्, आपन्नानां विपन्नानां दुःखस्य मोक्षो मोचनं यस्मात् तम्, तथा चतुर्णां सागराणां सारमुत्तमं रत्नं रत्नस्वरूपम्, तं चारुदत्तम्, को जनो न जानाति ? अपि तु सर्व एव जानातीत्यर्थः ।

अत्र पूर्वार्द्धं लुप्तोपमाश्रयम्, परार्द्धं च निरङ्गं केवलरूपकमित्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । तथा पूर्वार्द्धं वाक्यसमाप्तावपि तमित्यस्य विशेषणतया परार्द्धस्य पुनरुपादानात् समाप्तपुनरात्तादीपः, स च अर्द्धयोर्विपरीतपाठेन समाधेयः ।

आर्या जातिः ॥१३॥

(ट) चन्दनक। ওহে! তুমি আর্য্য চারুদত্ত কিংবা বসন্তসেনাকে জান না? যদি আর্য্য চারুদত্ত ও বসন্তসেনাকে না জান, তবে আকাশে জ্যোৎস্নার সহিত চন্দ্রকেও তুমি জান না।

যাঁহার দয়াদাক্ষিণ্যপ্রভৃতি গুণ, পদ্মের ন্যায় স্পৃহণীয়; যিনি স্বভাবে চন্দ্রের তুল্য নির্ম্মল, যাঁহা হইতে বিপন্ন জনের দুঃখের মুক্তি হইয়া থাকে এবং যিনি চতুঃসমুদ্রের উত্তম রত্নস্বরূপ, সেই চারুদত্তকে কে না চেনে? ॥১৩॥

वीरकः। अरे चन्दणआ! (ठ)

जाणामि चारुदत्तं वसन्तसेणं अ सुट्ठु जाणामि।
पत्ते अ राअकज्जे पिदरं पि अहं ण जाणामि ॥१५॥

आर्य्यकः। स्वगतम्। अयं मे पूर्व्ववैरी, अयं मे पूर्व्वबन्धुः। यतः—(ड)

द्वावेव पूजनीयौ अव नगर्य्यां तिलकभूतौ च।
आर्य्या वसन्तसेना धर्म्मनिधिश्चारुदत्तश्च ॥१४॥

(ठ) अरे चन्दनक!

जानामि चारुदत्तं वसन्तसेनाञ्च सुष्ठु जानामि।
प्राप्ते च राजकार्य्ये पितरमपि अहं न जानामि ॥१५॥

द्वाविति। तिलकभूतौ श्रेष्ठावित्यर्थः। आर्य्या वेश्यात्वेऽपि साधुस्वभावा।

अव पूजनीयावित्येकया क्रियया वसन्तसेनाचारुदत्तयोः कर्म्मतयाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः। आर्य्या जातिः ॥१४॥

जानामीति। सुष्ठु सम्यक्। राजकार्य्ये च प्राप्ते अनुसन्धानात्मके कस्मिंश्चित् राजकार्य्ये उपस्थिते, अहं पितरमपि आत्मनो जनकमपि न जानामि विश्वास्यतया न गणयामि, किं पुनश्चारुदत्तादीनिति भावः।

अत्रार्थापत्तिरलङ्कारः, आर्य्या च जातिः ॥१५॥

(ड) आर्य्यक इति। अयमङ्गुल्या निर्दिष्टो वीरकः। अयञ्च चन्दनकः। अत उभयोरुपरि एकविधैव धारणा न कर्त्तव्येति भावः। अत्र हेतुमाह यत इति।

आर्य्या वसन्तसेना एवं धर्म्मनिधि चारुदत्त—এই দুই-জনই, এই উজ্জয়িনীনগরে পূজনীয় এবং তিলকস্বরূপ ॥১৪॥

(ঠ) বীরক। ওরে চন্দনক!

আমি চারুদত্তকে চিনি এবং বসন্তসেনাকেও ভালরকম চিনি। কিন্তু রাজকার্য্য উপস্থিত হইলে আমি পিতাকেও চিনি না ॥১৫॥

एककार्य्यनियोगेऽपि नानयोस्तुल्यशीलता ।
विवाहे च चितायाञ्च यथा हुतभुजोर्द्वयोः ॥१६॥

चन्द० । तुमं तन्तिलो सेणावई रण्णो पच्चइदो, एदे धारिदा मए वइल्ला, अवलोएहि । (ढ)

(ढ) त्वं तन्त्रिलः सेनापतिः राज्ञः प्रत्ययितः, एतौ धारितौ मया बलीवर्दौ, अवलोकय ।

एकेति । एकस्मिन् मम धारणरूपे कार्य्ये नियोगेऽपि राज्ञा व्यापारितत्वेऽपि, अनयोर्वीरकचन्दनकयोः, तुल्यशीलता समानः स्वभावो न स्यात् । यथा विवाहे च चितायाञ्च द्वयोर्हुतभुजोरग्न्योर्न तुल्यशीलता । तथा च यथा वह्निर्दहनरूपे एकस्मिन् कार्य्ये नियोगेऽपि विवाहे हविषो दहनं मङ्गलजननञ्च, चितायाञ्च शरीरस्यैव दहनममङ्गलजननञ्च, तथा चन्दनकेन धृत्वा मम मोचनम्, वीरकेण तु धृत्वा हनन कर्त्तव्यमिति भावः ।

अत्र शौतौ उपमालङ्कारः । तथा चिह्निनाम गर्भसन्धेरङ्गञ्च—

"रहस्यार्थस्य तूद्भेदः चिह्निः स्यात्" इति दर्पणलक्षणात् ॥१६॥

(ढ) चन्द इति । तन्त्रं प्राधान्यमस्यास्तीति तन्त्रिलः प्रधानः पृषोदरादित्वात् साधुः । "तन्त्रं प्रधाने शुद्धान्ते सूत्रवापे परिच्छदे" इत्यमरः । प्रत्ययोऽस्य सञ्जात इति प्रत्ययिती विश्वस्तः । अवलोकय आर्य्यकोऽस्ति न वेति परीक्षस्व ।

(ड) आर्य्यक । (स्वगत) এই বীরক আমার পূর্ব্বের শত্রু, আর এই চন্দনক আমার পূর্ব্বের বন্ধু । সুতরাং—

যেমন এক-দাহকার্য্যে নিয়োগ থাকিলেও বিবাহে ও চিতাতে দুইটী আগুণের সমান স্বভাব হয় না, সেইরূপ ইহাদেরও এককার্য্যে নিয়োগ থাকিলেও সমান স্বভাব হইবে না ॥১৬॥

(ঢ) চন্দনক । তুমি প্রধান সেনাপতি এবং রাজার বিশ্বস্ত; সুতরাং আমি এই গরু দুইটী ধরিয়াছি, তুমি দেখ ।

वीरकः। तुमं पि रण्णो पच्चइदो वलवई, ता तुमं ज्जेव अवलोएहि। (ण)

चन्द। मए अवलोइदं तुए अवलोइदे भोदि ?। (त)

वीरकः। जं तुए अवलोइदं तं रण्णा पालएण अवलोइदं। (थ)

चन्द। अरे! उस्सामेहि धुरं। (द)

(ण) त्वमपि राज्ञः प्रत्ययितो बलपतिः, तत् त्वमेव अवलोकय।

(त) मया अवलोकितं त्वया अवलोकितं भवति ?।

(थ) यत् त्वया अवलोकितं तत् राज्ञा पालकेनावलोकितम्।

(द) अरे! उन्नमय धुरम्।

(ण) वीरक इति। बलपतिर्मदाधीनत्वेऽपि कियत्सैन्यपतिः।

(त) चन्द इति। मत्परीक्षणं त्वत्परीक्षणतुल्यं भवति न वेत्यर्थः। मया अवलोकितेऽपि यदि पुनस्त्वयापि मय्यविश्वासेनावलोकयितव्यम्, तदा मयायं परिश्रमो नाङ्गीकर्त्तव्य इति भावः।

(थ) वीरक इति। तव परीक्षणं साक्षाद्राजपरीक्षणतुल्यमेव भवेदित्यर्थः। सुतरां त्वमेवावलोकयितुमर्हसीति भावः।

(द) चन्द इति। अरे इति चेटसम्बोधनम्। धुरम् आरोहणस्थानस्थं वास्तादिभारम्, उन्नमय उत्तोल्यापसारय, येनाहमारोढुमर्हामीति भावः।

(ण) वीरक। तुमिও রাজার বিশ্বস্ত এবং সেনাপতি; সুতরাং তুমিই দেখ।

(ত) চন্দনক। আমার দেখায়ই তোমার দেখা হইবে ?।

(থ) বীরক। যাহা তুমি দেখিবে, তাহা রাজা পালকেরই দেখা হইবে।

(দ) চন্দনক। ওরে! ভার নামা।

चेटस्तथा करोति।

आर्य्यकः। स्वगतम्। अपि रक्षिणो मामवलोकयन्ति?। अशस्त्रस्यास्मि मन्दभाग्यः। अथवा—(ध)

भीमस्यानुकरिष्यामि बाहुः शस्त्रं भविष्यति।
वरं व्यायच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने ॥१७॥

अथवा, साहसस्य तावदनवसरः। (न)

(ध) आर्य्यक इति। अपिशब्दः प्रश्ने।

भीमस्येति। भीमस्य द्वितीयपाण्डवस्य, अनुकरिष्यामि अनुकरणं करिष्यामि। कीदृगित्याह—बाहुर्मम भुज एव शस्त्रं भविष्यति, भीमवत् बाहुयुद्धमेव करिष्यामीत्यर्थः। ननु शस्त्रधारिभिः सह बाहुयुद्धे मृत्युरवश्यम्भावीत्याह—व्यायच्छतो व्यायामं कुर्वतः बाहुभ्यां युद्धमानस्यैवेत्यर्थः। मृत्युर्वरम्, किञ्चित्पुरुषकारप्रकाशादित्याशयः; किन्तु बन्धने कारायाम्, गृहीतस्य स्थापितस्य न, निर्जीववत् पुरुषकाराभावादिति भावः।

अत्र प्रथमपादे आर्थी उपमा, द्वितीयार्द्धसामान्येन पूर्वार्द्धविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

भीमस्येति अर्षे षष्ठी "तस्य चानुकरोति हि" इति श्रीपत्युक्तवत्, "तदानुकूर्य्याद्विशदस्य तस्यास्तावौष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" इति कुमारोक्तवच्च ॥१७॥

(न) अथवेति। साहसस्य बहुभिः शस्त्रधारिभिः सह अशस्त्रस्यैकाकिनो युद्धरूपस्येत्यर्थः, एकाघातादेव मृत्युसम्भवेन पुरुषकारप्रकाशस्याप्यसम्भवादिति भावः।

(भृत्य তাহা করিল)

(ধ) আর্য্যক। (স্বগত) রক্ষীরা কি আমাকে দেখিতে পাইবে?। মন্দভাগ্য আমি, শস্ত্রবিহীন রহিয়াছি। অথবা—

ভীমের অনুকরণ করিব, বাহুই অস্ত্র হইবে। কারণ, যুদ্ধের ব্যায়াম করিতে করিতে মৃত্যু হওয়াও ভাল, কিন্তু কারাগারে স্থাপিত অবস্থায় নহে ॥১৭॥

चन्द। नाट्येन प्रवहणमारुह्यावलोकयति।

आर्य्यकः। शरणागतोऽस्मि।

चन्द। संस्कृतमाश्रित्य। अभयं शरणागतस्य। (प)

आर्य्यकः।

त्यजति किल तं जयश्रीर्जहति च मित्राणि बन्धुवर्गश्च।
भवति च सदोपहास्यो यः खलु शरणागतं त्यजति ॥१८॥

(प) चन्द इति। कितवत्वादस्य संस्कृताश्रयणम्। यथा साहित्यदर्पणे—

"योषित्सखीबालवेश्याकितवासवरसां तथा।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्य संस्कृतञ्चान्तरान्तरा॥"

भयस्याभाव इत्यभयम्, अभावार्थेऽव्ययीभावः।

त्यजतीति। यः खलु जनः, शरणागतं जनं त्यजति; जयश्रीर्विजयलक्ष्मीस्तं किल त्यजति, कापुरुषबुद्ध्येति भावः। मित्राणि सुहृदश्च, तं जहति त्यजन्ति, बन्धुवर्गो भ्रात्रादिश्च तं जहाति उभयत्रापि निर्दयत्वज्ञानेनात्मनामप्युपकारित्वासम्भवसीधादित्याशयः। सदा उपहास्यश्च भवति, वीरज्ञानेन शरणागतत्वात् परञ्च तत्त्यागे कापुरुषताप्रकाशादित्यभिप्रायः।

अत्र शरणागतत्यागस्य अन्याय्यताप्रतिपादनकार्य्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः। तथा एकवचनान्तक्रियायां मध्ये जहतीति बहुवचनप्रयोगाद्व्यत्यक्रमतादोषः, त्यजतीति पदस्य द्विरुपादानात् कथितपदतादोषश्च; "जहति च मित्रं बन्धुवर्गश्च" इति तृतीयचरणपाठेन "यः शरणागतं वर्जयति" इति चतुर्थचरणपाठेन च तयोः समाधानम्। आर्य्या जातिः ॥१८॥

(न) অথবা, ইহা সাহসের সময় নহে।

চন্দনক। (অভিনয়ের ধরণে গাড়ীতে উঠিয়া দেখিতে লাগিল)

আর্য্যক। আমি আপনার শরণাগত হইলাম।

(প) চন্দনক। (সংস্কৃতভাষা অবলম্বন করিয়া) শরণাগতের ভয় নাই।

চন্দ। কধং অজ্জও গোবালদারও সেণবিত্তাসিদো বিঅ পত্তরহো সাউণিঅস্স হত্থে ণিবড়িদো। বিচিন্ত্য। এসো অণবরাধো সরণাঅদো অজ্জচারুদত্তস্স পবহণং আরূঢ়ো পাণপ্পদস্স মে অজ্জসব্বিলঅস্স মিত্তং; অন্নদো রাঅ-ণিওওো। তা কিং দাণিং এত্থ জুত্তং অণুচিট্ঠিদুং?। অধবা, জং ভোদু, তং ভোদু, পঢ়মং জ্জেব অভঅং দিন্নং। (ফ)

(ফ) কথমার্য্যকো গোপালদারকঃ শ্যেনবিত্রাসিত ইব পত্ররথঃ শাকুনিকস্য হস্তে নিপতিতঃ। এষোঽনপরাধঃ শরণাগতঃ আর্য্যচারুদত্তস্য প্রবহণমারূঢ়ঃ প্রাণপ্রদস্য মে আর্য্যশর্বিলকস্য মিত্রম্; অন্যতো রাজনিয়োগঃ। তৎ কিমিদানীমত্র যুক্তমনুষ্ঠাতুম্?। অথবা, যদ্ভবতু তদ্ভবতু, প্রথমমেবাভয়ং দত্তম্।

(ফ) চন্দ্র ইতি। শ্যেনেন তদাখ্যপক্ষিবিশেষেণ বিত্রাসিতো ভয়ং প্রাপিতঃ, পত্ররথো বর্ত্তকাদিঃ ক্ষুদ্রপক্ষীব। শাকুনিকস্য শকুনিনাশকস্য পক্ষিমারকস্য। অনপরাধঃ, অতো যথা কিয়ানপি দণ্ডী ন স্যাত্তথাত্মাভির্যতিতব্যমিতি ভাবঃ। শরণাগতঃ, অতঃ সর্ব্বথৈব রক্ষিতব্য ইত্যাশয়ঃ। আর্য্যেতি। অতঃ পরমসজ্জনগৌরবরক্ষার্থমপি নায়ং নিয়ন্ত্রীতব্য ইত্যভিপ্রায়ঃ। প্রাণেতি। অতশ্চ বস্তুতঃ পরমমিত্রত্বাদেবায়ং রক্ষণীয় ইতি তাৎপর্য্যম্।

আর্য্যক। বিজয়লক্ষ্মী, সুহৃদ্‌গণ ও ভ্রাতৃপ্রভৃতি বন্ধুবর্গ তাহাকে ত্যাগ করে এবং সে সর্ব্বদাই উপহাস্য হইয়া থাকে, যে ব্যক্তি শরণাগতকে ত্যাগ করে ॥১৮॥

(ফ) চন্দনক। হায়! শ্যেন-ত্রাসিত ক্ষুদ্রপক্ষী যেমন ব্যাধের হস্তে পতিত হয়, সেইরূপ এই গোপবালক আর্য্যককে দেখিতেছি। (চিন্তা করিয়া) এই ব্যক্তি—নিরপরাধ, শরণাগত, আর্য্য চারুদত্তের শকটে আরূঢ়, বিশেষতঃ আমার প্রাণদাতা আর্য্য শর্বিলকের মিত্র; অন্য দিকে রাজার আদেশ। সুতরাং এখন এ বিষয়ে কি করা উচিত?। অথবা, যা হউক, তা হউক; প্রথমেই অভয় দিয়াছি।

भीदाभअप्पदाणं दत्तस्स परोवआर-रसिअस्स ।
जइ होइ होउ णासो तहवि अ लोए गुणो ज्जेव ॥१९॥

सभयमवतीर्य । दिट्ठो अज्जो । इत्यर्द्धोक्तौ । ण, अज्जआ वसन्त-सेणा । तदो एसा भणादि—"जुत्तं णेदं, सरिसं णेदं, जं अहं अज्जचारुदत्तं अहिसारिदुं गच्छन्ती राअमग्गे परिभूदा ।" (ब)

भीताभयप्रदानं ददतः परोपकाररसिकस्य ।
यदि भवति भवतु नाशस्तथापि च लोके गुण एव ॥१९॥

(ब) दृष्ट आर्यः । न, आर्या वसन्तसेना । तदेषा भणति—"युक्तं नेदम्, सदृशं नेदम्, यदहमार्यचारुदत्तमभिसर्त्तुं गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता ।"

भीतेति । भीताय जनाय अभयप्रदानं ददतः कुर्व्वत इत्यर्थः, तथा परोपकारे रसिकः अनुरागी तस्य तादृशस्य जनस्य, यदि नाशः कुतोऽपि कारणान्मृत्युर्भवति, स भवतु ; तथापि च लोके लोकसमाजे गुण एव स नाशो भद्र एव अत आर्य्यकस्य रक्षया यदि मम मृत्युर्भवेत् तदा सोऽपि श्लाघ्य एवेति भावः ।

आर्य्या जातिः ॥१९॥

(ब) सभयमिति । आर्यः खल्वार्यक एव संज्ञायां कप्रत्ययात् । एवमुक्तौ तदे-वार्य्यकस्य महाविपत्तिरित्याशङ्क्य निषेधति नेति । आर्य्यो नेत्यर्थः । युक्तमुचितम् । सदृशं सेनापतेर्योग्यम् । अभिसर्त्तुमभिसारप्रकारेण प्रातुम् । परिभूता निरुध्य दर्शने-नापमानिता ।

अव उद्वेगो नाम गर्भसन्धेरङ्गम्—"कृपादिजनिता भीतिरुद्वेगः परिकीर्त्तितः" इति लक्षणात् । तथा आर्य्या इति वक्तव्ये भयव्याकुलतया आर्य्य इत्युक्तत्वात् भ्रंशो नाम नाट्यालङ्कारश्च—"इष्टादीनां भवेद्भ्रंशो वाच्यादन्यतरच्चः" इति दर्पणलक्षणात् ।

যে, ভীত ব্যক্তিকে অভয় দান করিয়াছে এবং যে, পরের উপকার করিতে অনুরাগী ; তাহার যদি মৃত্যু হয়, হউক ; তথাপি তাহা গুণই ॥১৯॥

वीरकः । चन्दणआ ! एत्थ मह संसओ समुप्पन्नो । (भ)

चन्द । कधं दे संसओ ? । (म)

वीरकः ।

सम्भम-घग्घरकण्ठो तुमं पि जादोसि जं तुए भणिदं ।
दिट्ठो मए क्खु अज्जो पुणोवि अज्जा वसन्तसेणेत्ति ॥२०॥

एत्थ मे अप्पच्चओ । (य)

(भ) चन्दनक ! अत्र मम संशयः समुत्पन्नः । (म) कथं ते संशयः ? ।

सम्भ्रम-घर्घर-कण्ठत्वमपि जातोऽसि यत्त्वया भणितम् ।
दृष्टो मया खलु आर्यः पुनरप्यार्या वसन्तसेनेति ॥२०॥

(य) अत्र मे अप्रत्ययः ।

सम्भ्रमेति । त्वमपि, सम्भ्रमेण भयव्यग्रतया, घर्घर एतद्रूपः अस्पष्टः कण्ठः स्वरो यस्य स तादृशो जातोऽसि ; यत् त्वया भणितञ्चेत्यर्थः ।

गीतिर्जातिः ॥२०॥

(य) अत्रेति । अत्र "आर्य्या वसन्तसेना" इत्युक्तौ, अप्रत्ययः अविश्वासः ।

(ব) (সভয়ে অবতীর্ণ হইয়া) আর্য্যকে দেখিয়াছি (এই অর্দ্ধোক্তির পর) না, আর্য্যা বসন্তসেনাকে দেখিয়াছি। তাহার পর ইনি বলিলেন—"ইহা সঙ্গত নহে; ইহা অনুরূপও নহে; যে আমি চারুদত্তের অভিসারে যাইতেছি, এই অবস্থায় আমাকে রাজপথে অপমানিত করা হইল।"

(ভ) বীরক। চন্দনক! এ বিষয়ে আমার সংশয় জন্মিল ?।

(ম) চন্দনক। কেন তোমার সংশয় জন্মিল ? ।

বীরক। ব্যস্ততাবশতঃ তোমার কণ্ঠস্বর 'ঘর্ ঘরে' হইয়া গিয়াছে; বিশেষতঃ তুমি প্রথমে বলিলে—"আমি আর্য্যকে দেখিয়াছি", আবার বলিলে—"আর্য্যা বসন্তসেনাকে দেখিয়াছি" ॥২০॥

चन्द। अरे! को अप्पच्चओ तुह?। वअं दक्खिणत्ता अव्वत्तभासिणो। खस-खत्ति-खड्डो-विलअ—(१) कण्णाट-कण्ण-प्पावरण-दविड़-चोल-चीण-वव्वर-(२) खेर-खाण-मुख-मधु-घाद-पहुदाणं मिलिच्छजादीणं अणेअ-देस-भासाभिण्णा जधिट्ठं मन्तआम—"दट्ठो दिट्ठा वा, अज्जो अज्जआ वा।" (र)

वीरकः। णं अहं पि पलोएमि। राअ-अस्सा एसा। अहं रण्णो पच्चइदो। (ल)

(र) अरे! कः अप्रत्ययस्तव? । वयं दाक्षिणात्या अव्यक्तभाषिणः। खस-खत्ति-खड्ड-खड्डट्टी-विलय-कर्णाट-कर्ण-प्रावरण-द्रविड़-चोल-चीन-वर्वर-खेर-खान-मुख-मधुघात-प्रभृतीनां म्लेच्छजातीनाम् अनेकदेशभाषाभिज्ञा यथेष्टं मन्त्रयामः—"दृष्टो दृष्टा वा, आर्य्यः आर्य्या वा।"

(र) चन्द इति। अव्यक्तं लिङ्गाद्यसङ्गततया अस्पष्टार्थं सूचकं पदं भाषितुं शीलं येषां ते। खसादयो म्लेच्छाचारास्तद्देशीयाः क्षत्रियाः। यथेष्टम् इच्छानुसारेण शब्दानामर्थलिङ्गत्वनियममननुसृत्येत्यर्थः। मन्त्रयामो ब्रूमः।

(य) ইহাতে আমার অবিশ্বাস হইয়াছে।

(র) চন্দনক। ওরে! তোমার অবিশ্বাসটা কি? আমরা দাক্ষিণাত্যের লোক, অস্পষ্টভাষী। খস, খত্তি, খড়ট্ট, বিলয়, কর্ণাট, কর্ণ, প্রাবরণ, দ্রবিড়, চোল, চীন, বব্বর, খের, খান, মুখ ও মধুঘাত-প্রভৃতি ম্লেচ্ছজাতিদিগের অনেক দেশভাষায় আমরা অভিজ্ঞ; সুতরাং আমরা ইচ্ছানুসারে বলিয়া থাকি—"দৃষ্ট, অথবা দৃষ্টা; আর্য্য, অথবা আর্য্যা।"

(ল) বীরক। ওহে! আমিও দেখিব। রাজার আদেশ। আমি রাজার বিশ্বস্ত লোক।

(১)···विसअ···। (২)···वव्वर···।

चन्द० । ताऊँकिं अहं अप्पच्चइदो संवुत्तो । (व)

वीरक: । णं सामि-णिओओ । (श)

चन्द० । स्वगतम् । अज्जगोवालदारओ अज्जचारुदत्तस्स पवहणं अहिरुहिअ अवक्कमदि त्ति जइ कहिज्जदि, तदो अज्जचारुदत्तो रण्णा सासिज्जइ ; ता को एत्थ उवाओ ? । विचिन्त्य । कण्णाट-कलह-प्पओअं करेमि । प्रकाशम् । अरे वीरअ ! मए चन्दणएण पलोइदं पुणो वि तुमं पलोएसि, को तुमं ? । (ष)

(ल) ननु अहमपि प्रलीकयामि । राजाज्ञा एषा । अहं राज्ञः प्रत्ययितः ।

(व) तत् किमहमप्रत्ययितः संवृत्तः ? । (श) ननु स्वामिनियोगः ।

(ष) आर्य्यगोपालदारकः आर्य्यचारुदत्तस्य प्रवहणमधिरुह्य अपक्रामतीति यदि कथ्यते, तदा आर्य्यचारुदत्तो राज्ञा शिष्यते, तत् कीदृश उपायः ? । कर्णाट-कलह-प्रयोगं करोमि । अरे वीरक ! मया चन्दनकेन प्रलीकितं पुनरपि त्वं प्रलीकयसि, कस्त्वम् ? ।

(श) वीरक इति । स्वामिनियोगो राजाज्ञा । तदहादेवाहं पुनः प्रलीकयामि, न पुनस्त्वमप्रत्ययितत्वादिति भावः ।

(ष) चन्द इति । आर्य्य आर्य्यकाख्यो गोपालदारक आर्य्यगोपालदारकः । अपक्रामति पलायते । शिष्यते दण्डयिष्यते । भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना । राजविहितस्यार्थ्यकस्य संप्रयदानादिति भावः । एतेनार्य्यकस्य शासनं सुतरामिवायातम् । कर्णाटकलह-प्रयोगं कर्णाटकदेशीयरीत्या विवादानुष्ठानम् । तथात्वे तदपदेशेन आर्य्यकापसारणं सुकरमेव भविष्यतीति भावः ।

(ব) চন্দনক। তবে কি আমি অবিশ্বাস্য হইলাম ?।

(শ) বীরক। ওরে! প্রভুর আদেশ।

(ষ) চন্দনক। (স্বগত) "গোপবালক আর্য্যক, আর্য্য চারুদত্তের গাড়ীতে উঠিয়া পলাইয়াছে"—ইহা যদি বলি, তবে রাজা আর্য্য চারুদত্তের দণ্ড করিবেন। সুতরাং এখন উপায় কি ?। (চিন্তা করিয়া)

वीरकः। अरे! तुमं पि को?। (स)

चन्द। पूइज्जन्तो माणिज्जन्तो तुमं अप्पणो जादिं ण सुमरेसि। (ह)

वीरकः। सक्रोधम्। अरे! का मह जादी?। (क्ष)

चन्द। को भणउ?। (क)

वीरकः। भणउ। (ख)

(स) अरे! त्वमपि कः?।

(ह) पूज्यमानो मान्यमानस्त्वमात्मनो जातिं न स्मरसि?।

(क्ष) अरे! का मम जातिः?। (क) को भणतु?।

(ख) भणतु।

(ह) चन्द इति। मान्यमानः सम्मानपात्रीक्रियमाणः। उभयत्रापि शीलायर्ति-त्वादिति भावः।

(क) चन्द इति। कः आवयोर्मध्ये कतर इत्यर्थः, भणतु वदेदिति तात्पर्यम्। "विध्यादिषु सप्तमी च" इति चकारात् पञ्चमी।

(ख) वीरक इति। भणतु भवानेव वदतु, तत्प्रस्तावीत्थापकत्वादिति भावः।

कर्णाटदेशीय रीতি অনুসারে বিবাদ আরম্ভ করি। (প্রকাশ্যে) ওরে বীরক! আমি চন্দনক যাহা দেখিয়াছি, তুই আবার তাহা দেখিবি, তুই কে?।

(স) বীরক। ওরে! তুই বা কে?।

(হ) চন্দনক। তুই পূজিত হইতেছিস্, সম্মানিত হইতেছিস্; কিন্তু নিজের জাতিটা স্মরণ করিস্ না!।

(ক্ষ) বীরক। (ক্রোধের সহিত) ওরে! আমার জাতিটা কি?।

(ক) চন্দনক। কে বলিবে?।

(খ) বীরক। আপনিই বলুন।

चन्द । अहवा ण भणामि । (ग)

जाणन्तो वि हु (१) जादिं तुज्झ अ ण भणामि सील-विहवेण ।
चिट्ठउ महच्चिअ मणे किं हि (२) कइत्थेण भग्गेण ॥२१॥

वीरक: । णं भणउ भणउ । (घ)

चन्दनक: संज्ञां ददाति । (ङ)

(ग) अथवा न भणामि ।

जानन्नपि खलु जातिं तव च न भणामि शीलविभवेन ।
तिष्ठतु ममैव मनसि किं हि कपित्थेन भग्नेन ॥२१॥

(घ) ननु भणतु भणतु ।

जानन्निति । तव खलु जातिं जानन्नपि अहम्, शीलविभवेन स्वभावसम्पत्त्या आत्मन: सत्स्वभाववर्णनेत्यर्थ:, न च भणामि तां तव जातिं नहि वदामि ; तव जाते: कुत्सितत्वेन तदुद्घोषणे सत्स्वभावभङ्गप्रसङ्गादिति भाव: । अतएव मम मनस्येव, सा जातिस्तिष्ठतु । हि तथाहि, कपित्थेन फलेन भग्नेन किं फलम् ? किमपि नेत्यर्थ: । तथा च यथा सुदृश्यत्वेन बिम्बफलतुल्यस्य कपित्थफलस्य भङ्गे तन्मध्यमवलोक्य लोकानां महती विरक्तिर्जायते, तथा सेनापतित्वेन चलियवदेवादरणीयस्य तव जात्युद्घोषणे तदाकर्ण्य लोकानां महत्यवज्ञा जायेतेति भाव: ।

अतएवात्र अर्थापत्तिदृष्टान्तयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूप: सङ्कर: । आर्या जाति: ॥२१॥

(ङ) चन्देति । संज्ञां सङ्केतम् उत्तानवामकरतलोपरि तिर्यग्दक्षिणकरान्दोलनरूपं नापितजातिसूचकं सङ्केतं करोतीत्यर्थ: ।

(ग) চন্দনক। অথবা, আমি বলিব না।

তোমার জাতি জানিয়াও, আমি স্বভাবের গুণে তাহা বলিব না। তাহা আমার মনেই থাক ; কারণ, কদ্বেল ভাঙ্গিয়া কি হইবে ? ॥২১॥

(ঘ) বীরক। ওহে ! বলুন বলুন।

(ঙ) চন্দনক সঙ্কেত করিল।

(१)—वि हि । (२)—किं च ।

वीरकः। अरे! किं णेदं?। (च)

चन्द। सिस्स-सिलाअल-हत्थो पुरिसाणं कुच्च-गहिट्ठ-सण्ठवणो।
कत्तरि-वावुद-हत्थो तुमं पि सेणावई जादो ॥२२॥

वीरकः। अरे चन्दणआ! तुमं पि माणिज्जन्तो अप्पणो केरिकं जादिं ण सुमरेसि। (छ)

(च) अरे! किन्नु इदम्?।

शीर्णशिलातलहस्तः पुरुषाणां कूर्च-ग्रन्थि-संस्थापनः।
कर्त्तरी-व्यापृत-हस्तस्त्वमपि सेनापतिर्जातः ॥२२॥

(छ) अरे! चन्दनक! त्वमपि मान्यमान आत्मनो जातिं न स्मरसि।

शीर्णेति। शीर्णं बहुकालं यावत् क्षुरघर्षणात् क्षयप्राप्तम्, शिलातलं प्रस्तरखण्डं हस्ते वामकरतले यस्य सः, पुरुषाणां कूर्चग्रन्थिं श्मश्रुगुच्छं संस्थापयति संहरति छिनत्तीति सः, तथा कर्त्तर्या श्मश्रुकर्त्तनास्त्रेण क्षुरेण व्यापृता व्याप्ता दक्षिणकरो यस्य स तादृशः नापितजातीय इत्यर्थः, त्वमपि सेनापतिर्जातः। अतो नितान्तनीचस्य अतुच्छपदलाभात् दम्भाधिक्यमिति भावः।

अव हस्त इत्यस्य हिरुपादानात् कथितपदतादोषः, स च "कत्तरिवावुदपाणी" इति पाठेन समाधेयः। तथा गर्हणं नाम नाट्यालङ्कारः। यथा साहित्यदर्पणे—

"दूषणोद्घोषणायान्तु भर्त्सना गर्हणन्तु तत्।"

"कूर्चस्त्री भ्रुवोर्मध्ये श्मश्रुकैतवयोरपि" इति विश्वलोचनः। "परासुप्राप्तपञ्चत्व-परेत-प्रेत-संस्थिता" "क्षुरिकायां कर्त्तरी स्यात्" इति चामरः।

आर्या जातिः ॥२२॥

(च) वीरक। ओरे! এ কি রে?।

চন্দনক। যাহার বাম হস্তে জীর্ণ প্রস্তরখণ্ড, যিনি পুরুষগণের শ্মশ্রুগুচ্ছ ছেদন করিয়া থাকেন এবং যাহার দক্ষিণ হস্ত ক্ষুরসংযুক্ত থাকে, এ হেন তুমিও সেনাপতি ॥২২॥

चन्द्र। अरे! का मह चन्दणअस्स चन्दविसुद्धस्स जादी ?। (ज)

वीरकः। को भणउ ?। (झ)

चन्द्र। भणउ भणउ। (ञ)

वीरकः। नाट्येन संज्ञां ददाति। (ट)

चन्द्र। अरे! किं णेदं। (ठ)

वीरकः। अरे! सुणाहि सुणाहि। (ड)

जादी तुज्झ विसुद्धा मादा भेरी पिदा वि दे पड़हो।
दुम्मुह! करड़अ-भादा तुमं पि सेणावई जादो ॥२३॥

(ज) अरे! का मम चन्दनकस्य चन्द्रविशुद्धस्य जातिः ?।

(झ) को भणतु ?। (ञ) भणतु भणतु।

(ठ) अरे! किम् इदम्। (ड) अरे! शृणु शृणु।

(ट) वीरक इति। अथापि संज्ञां जातिसूचकसङ्केतम् ऊर्ध्वौ निम्ने संयुक्तमुष्टि-बद्धकरद्वयस्य समाकर्षणरूपं वाद्यनिर्म्माणकालीनं चर्म्मकारजातिसूचकसङ्केतमित्यर्थः।

(छ) वीरक। ওরে চন্দনক! তুইও সম্মানের পাত্র হইয়া, নিজের জাতি স্মরণ করিতেছিস্ না!।

(জ) চন্দনক। ওরে! চন্দ্রের মত নির্ম্মল চন্দনক আমি; আমার আবার জাতি কি রে ?।

(ঝ) বীরক। কে বলিবে ?।

(ঞ) চন্দনক। আপনিই বলুন, আপনিই বলুন।

(ট) বীরক। (অভিনয়ের ধরণে সঙ্কেত করিল)

(ঠ) চন্দনক। ওরে! এ কি রে ?।

(ড) বীরক। ওরে! শোন্ শোন্।

চন্দ। সক্রোধম্। অহং চন্দণও চম্মারও! তা পলোএহি পবহণং। (ঢ)

বীরকঃ। অরে পবহণবাহআ! পরিবত্তাবেহি পবহণং পলোইস্সং। (ণ)

জাতিস্তব বিশুদ্ধা মাতা ভেরী পিতাপি তে পটহঃ।
দুর্ম্মুখ! করটকভ্রাতা ত্বমপি সেনাপতির্জাতঃ॥২৩॥

(ঢ) অহং চন্দনকশ্চর্ম্মকারঃ! তৎ প্রলোকয় প্রবহণম্।

জাতিরিতি। বিশুদ্ধা নির্ম্মলা তব জাতিঃ। শ্লিষ্টোক্তিরিয়ম্। তথা চ তে তব মাতা ভেরী দুন্দুভিঃ, স্বনির্ম্মাণদ্বারা চিরপরিপালনাদিতি ভাবঃ। পিতাপি পটহো ঢক্কা, স্বনির্ম্মাণদ্বারেব অন্নদানাদিত্যাশয়ঃ। তথা হে দুর্ম্মুখ! কটূক্তিকারিন্! করটকোঽপি বাদ্যবিশেষো ভ্রাতা, স্বনির্ম্মাণদ্বারা জীবিকায়া আনুকূল্যকরণাদিত্যভিপ্রায়ঃ। এতেন চর্ম্মকারজাতিঃ সূচিতা, তদানীং চর্ম্মকারস্যৈব বাদ্যনির্ম্মাণনিয়মাৎ ঈদৃশত্বমপি সেনাপতির্জাতঃ। অতএব চ নিতান্তনীচস্য অত্যুচ্চপদলাভাৎ দম্ভাধিক্যমিতি ভাবঃ।

অত্র ক্ষ্বেলো নাম নাট্যালঙ্কারঃ—"অধিক্ষেপবচঃকারী ক্ষ্বেলঃ প্রোক্তঃ স এব তু" ইতি সাহিত্যদর্পণলক্ষণাৎ।

"করটী বাদ্যভেদে" ইতি মেদিনী।

আর্য্যা জাতিঃ॥২৩॥

(ঢ) চন্দ ইতি। চর্ম্মকার ইতি কাকুঃ, কথমপি নেত্যর্থঃ। চন্দনকো বস্তুত এব ন চর্ম্মকারঃ, প্রতিবাদকরণাৎ; বীরকস্তু বস্তুত এব নাপিতঃ, প্রতিবাদাকরণাদিতি বোধ্যম্।

তোর জাতি খুব বিশুদ্ধ! কারণ, তোর মাতা হইল ভেরী; পিতা হইল ঢাক এবং ভুগি হইল ভাই; ওরে দুর্ম্মুখ! এহেন তুইও সেনাপতি হইয়াছিস্॥২৩॥

(ঢ) চন্দনক। (ক্রোধের সহিত) কি আমি চন্দনক চামার! তা দেখ্ (দেখি) গাড়ী।

ষেটস্তথা করোতি।

বীরকঃ প্রবহণমারোঢ়ুমিচ্ছতি, চন্দনকঃ সহসা কেশেষু গৃহীত্বা পাতয়তি, পাদেন তাড়য়তি চ।

বীরকঃ। সক্রোধমুত্থায়। **অরে! অহং তুএ বীসত্থো রাআণত্তিং করেন্তো সহসা কেসেসু গেণ্হিঅ পাদেণ তাড়িদো। তা সুণরে! অহিঅরণমজ্ঝে জদি তে চউরঙ্গং ণ কপ্পাবেমি, তদো ণ হোমি বীরও।** (ত)

(ণ) অরে! প্রবহণবাহক! পরিবর্ত্তয় প্রবহণং প্রতীক্ষয়িষ্যামি।

(ত) অরে! অহং ত্বয়া বিস্রব্ধো রাজ্ঞাজ্ঞিং কুর্ব্বন্ সহসা কেশেষু গৃহীত্বা পাদেন তাড়িতঃ। তৎ শৃণু রে! অধিকরণমধ্যে যদি তে চতুরঙ্গং ন কল্পয়ামি, তদা ন ভবামি বীরকঃ।

(ত) বীরক ইতি। বিস্রব্ধো রাজ্ঞ ইতি শেষঃ। অধিকরণমধ্যে বিচারালয়াভ্যন্তরে। চত্বারি অঙ্গানি অবয়বাঃ প্রকারা যস্য তৎ তাদৃশং দণ্ডমিতি শেষঃ, মস্তকমুণ্ডন-বৈরাঘাত-ধনাদান-বহিষ্করণাত্মকচতুর্বিধমেব দণ্ডমিত্যর্থঃ। কল্পয়ামি করোমি।

(ণ) বীরক। ওরে গাড়ীচালক! গাড়ী ফিরা, আমি দেখিব।

(ভৃত্য তাহাই করিল)

(বীরক গাড়ীতে উঠিবার চেষ্টা করিল; চন্দনক হঠাৎ কেশাকর্ষণ-পূর্ব্বক তাহাকে ভূতলে পাতিত করিয়া পাদপ্রহার করিল)

(ত) বীরক। (ক্রোধের সহিত উঠিয়া) ওরে! আমি রাজার বিশ্বস্ত এবং রাজারই আদেশ পালন করিতেছিলাম, এই অবস্থায় তুই হঠাৎ কেশাকর্ষণ করিয়া আমাকে পাদপ্রহার করিলি? তা শোন্ রে! বিচারালয়ের মধ্যে আমি যদি তোর চারিপ্রকার দণ্ড না করাই, তবে আমি বীরকই নই।

चन्द। अरे! राअउलं अहिअरणं वा वच्च। किं तुए सुणअ-सरिसेण?। (थ)

वीरकः। तह। इति निष्क्रान्तः। (द)

चन्द। दिशोऽवलोक्य। गच्छ रे पवहणवाहआ! गच्छ। जइ को वि पुच्छेदि, तदो भणसि "चन्दणअ-वीरएहिं अवलोइदं पवहणं वच्चइ। अज्जे! वसन्तसेणे! इमं च अहिण्णाणं दे देमि। इति खड्गं प्रयच्छति। (ध)

(थ) अरे! राजकुलमधिकरणं वा व्रज। किं त्वया शुनकसदृशेन?।

(द) तथा।

(ध) गच्छ रे प्रवहणवाहक! गच्छ। यदि कोऽपि पृच्छति, ततो भणिष्यसि "चन्दनक-वीरकाभ्याम् अवलोकितमिदं प्रवहणं व्रजति।" आर्ये! वसन्तसेने! इदञ्च अभिज्ञानं ते ददामि।

(थ) चन्द इति। शुनकसदृशेन कुक्कुरतुल्येन त्वया किं मम कर्त्तव्यमिति शेषः।

(द) वीरक इति। तथा शुनकसदृश एवाज्ञीत्यर्थः। साक्षीशोऽयं स्वीकारः।

(ध) चन्द इति। सर्वदिगवलोकनम् अन्धी रची आगच्छति न वेति ज्ञानार्थम्। अभिज्ञायते अनेनेति अभिज्ञानम् आवयोरवलोकनचिह्नमित्यर्थः। वसन्तसेने इति च्छद्मेन आर्यकस्यैव सम्बोधनम्, अन्यथा यद्यन्धी रची मृच्छयात् प्रवहणवाहको वा राजविधिष्टार्य्यक-ज्ञानेन तं परित्यजेदिति बोध्यम्।

अतएव खड्गदानादेव संग्रही नाम गर्भसन्धेरङ्गम्—"संग्रहः पुनः। साम्दानार्घ-सम्पन्नः" इति साहित्यदर्पणलक्षणात्।

(थ) চন্দনক। ওরে! রাজবাড়ী বা বিচারালয়ে যা। কুকুরের তুল্য তুই আমার কি করিবি?।

(দ) বীরক। তাই। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(ধ) চন্দনক। (চতুর্দ্দিকে চাহিয়া) যা গাড়ীচালক! যা। যদি

आर्यकः । खड्गं गृहीत्वा सहर्षमात्मगतम् ।

अये ! शस्त्रं मया प्राप्तं स्पन्दते दक्षिणो भुजः ।
अनुकूलश्च सकलं हन्त संरक्षितो ह्यहम् ॥२४॥

चन्दः । अज्जए ! (न)

एत्थ मए विस्सविदा पच्चइदा चन्दणं पि सुमरेसि ।
ण भणामि एस लुद्धो णेहस्स रसेण वोल्लामो ॥२५॥

(न) आर्ये !

अत्र मया विश्रम्भा प्रत्ययिता चन्दनमपि स्मरसि ।
न भणामि एष लुब्धः स्नेहस्य रसेन वदामः ॥२५॥

अयीति । सम्भ्रमे अयीशब्दः । हर्षे च हन्तशब्दः । मया शस्त्रं प्राप्तम्, अतः सहसा कोऽपि किमपि कर्तुं न शक्नुयादिति भावः । दक्षिणो भुजः स्पन्दते ; सुतरां "दक्षिणभुजस्पन्दनमर्थलाभं बन्धुदर्शनं वा" इति गर्गवचनात् राज्यलाभस्यैव सम्भावनेति भावः । अन्यं सकलञ्च अनुकूलम्, अन्यरत्न्यनागमनशून्यप्रवहणलाभादेरित्याशयः । अतः अहं संरक्षितो हि दैवेन सम्यक् रक्षित एव ।

अत्र शुभप्रतिपादनकार्य्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः । हिशब्दस्य निश्चयार्थत्वान्न निरर्थकत्वदोषः ॥२४॥

কেহ জিজ্ঞাসা করে, তবে বলিস্—"চন্দনক ও বীরকের পরীক্ষিত এই গাড়ী যাইতেছে।" আর্য্যে! বসন্তসেনে! এই চিহ্ন আপনাকে দিলাম। (ইহা বলিয়া তরোয়াল দিল)

আর্য্যক। (তরবারি গ্রহণ করিয়া আনন্দের সহিত স্বগত)

ওহে! আমি অস্ত্র পাইলাম, দক্ষিণ বাহুও স্পন্দিত হইতেছে এবং সকলই অনুকূল দেখিতেছি, সুতরাং বিধাতা আমাকে রক্ষা করিয়াছেন ॥২৪॥

(ন) চন্দনক। আর্য্যে!

आर्य्यकः। चन्दनश्चन्द्रशीलाढ्यो दैवादद्य सुहृन्मम।
चन्दनं! भोः स्मरिष्यामि सिद्धादेशस्तथा यदि ॥२६॥

(न) चन्द इति। आर्य्ये इत्यपि पूर्ववदेव वसन्तसेनासम्बोधनच्छलेन आर्य्यकस्यैव सम्बोधनम्।

अवेति। अव इदानीम्, मया विज्ञप्ता वक्ष्यमाणविषये त्वं निवेदिता, प्रत्ययिता "राज्यं प्राप्य त्वं मां स्मरिष्यसेव" इत्यर्थे विश्वस्ता च। कस्मिन् विषये निवेदिता इत्याह चन्दनमपि अद्यात्मबन्धुवत् मां चन्दनकमपि, स्मरसि राज्यं प्राप्य बन्धुत्वेन स्मरिष्यसीत्यर्थः। भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना। एषः अहम्, लुब्धः प्रत्युपकारलोभी सन्, इदं न भणामि; किन्तु स्नेहस्य रसेन स्वहितैषकस्नेहजनितानुरागेण ब्रूमः।

अव भणामि ब्रूम इति वचनभेदात् भग्नप्रक्रमतादोषः, "स्नेहस्य रसेण एवन्तु" इति पाठेन समाधेयः। एतन्तु भणामीत्यन्वयः।

तथा स्वस्मरणच्छलेन स्वोपकारकरणाभिप्रायपरिज्ञानादधिबलं नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्—"अधिबलमभिसन्धिश्छलेन यः" इति दर्पणलक्षणात्।

आर्य्या जातिः ॥२५॥

चन्दन इति। चन्द्रवत् शीलेन परहिंसाशून्यतया शीतलेन स्वभावेन आढ्यो युक्तश्चन्दनः, अद्य दैवात् मम सुहृत् जात इति शेषः। यदि सिद्धादेशस्तथा फलिष्यति राज्यं प्राप्स्यामीत्यर्थः, तदा भो महोपकारिन्! चन्दनं भवन्तं स्मरिष्यामि कृत्वा प्रत्युपकरिष्यामीत्यर्थः ॥२६॥

আমি এখন আপনাকে জানাইতেছি; আপনি আমার বিশ্বস্ত; ভবিষ্যতে আপনি চন্দনককেও স্মরণ করিবেন; ইহা আমি লুব্ধ হইয়া বলিতেছি না; স্নেহের টানে বলিতেছি ॥২৫॥

আর্য্যক। ভাগ্যবশতঃ আজ চন্দ্রের ন্যায় নির্ম্মলস্বভাব চন্দন, আমার বন্ধু হইলেন। সিদ্ধপুরুষের আদেশ যদি সফল হয়, তবে নিশ্চয়ই চন্দনকে স্মরণ করিব ॥২৬॥

চন্দ। অভয়ং তুহ দেউ হরী বিণ্হু বম্হা রবী অ চন্দো অ।
হত্তূণ সত্তুবক্খং সুম্ভ-ণিসুম্ভে জধা দেবী ॥২৭॥

চেটঃ। প্রবহণেন নিষ্ক্রান্তঃ।

চন্দ। নেপথ্যাভিমুখমবলোক্য। অরে! ণিক্কমন্তস্স মে পিঅ-বঅস্সো সব্বিলঅো পিট্ঠদো জ্জেব অণুলগ্গো গদো। ভোদু, পধাণদণ্ডধারঅো বীরঅো রাঅ-পচ্চঅ-আরো বিরোধিদো। তা

অভয়ং তব দদাতু হরী বিষ্ণুর্ব্রহ্মা রবিশ্চ চন্দ্রশ্চ।
হত্বা শত্রুপক্ষং শুম্ভনিশুম্ভৌ যথা দেবী ॥২৭॥

(প) অরে! নিষ্ক্রামতো মম প্রিয়বয়স্যঃ শর্বিলকঃ পৃষ্ঠত এবানুলগ্নো গতঃ।

অভয়মিতি। দেবী দুর্গা, যথা শুম্ভ-নিশুম্ভৌ দানবৌ হত্বা, দেবানামভয়ং দত্তবতীতি শেষঃ, তথা হরী বিষ্ণুর্ব্রহ্মা রবিশ্চ চন্দ্রশ্চ, শত্রুপক্ষং হত্বা, তে তব অভয়ং দদাতু।

অত্র "দেবানামভয়ং দত্তবতী" ইত্যেতেষাং পদানামনুক্তত্বেঽপি ন ন্যূনপদতাদোষঃ, প্রত্যুত গুণ এব; বক্তুরুল্লাসসমত্বাৎ "উক্তাবানন্দসমাদেঃ স্যান্ন্যূনপদতা গুণঃ" ইতি দর্পণোক্তত্বাৎ। ন বা দদাত্বিতি বিধিভেদেঽপি ভগ্নপ্রক্রমতাদোষঃ, 'হত্বা' ইত্যত্র এব সাদৃশ্যপর্য্যবসানাৎ।

আর্য্যা জাতিঃ ॥২৭॥

(প) চন্দ ইতি। অরে ইতি অধীরতয়া নিকৃষ্টস্যাত্মনঃ সম্বোধনে। নিষ্ক্রামতঃ স্থানান্তরং গচ্ছতঃ। পৃষ্ঠত এব পশ্চাদেব, অনুলগ্নঃ অনুসৃতঃ, গত আর্য্যকমনুসৃতঃ।

চন্দনক। দুর্গাদেবী শুম্ভনিশুম্ভকে বধ করিয়া যেমন দেবগণকে অভয় দান করিয়াছিলেন; সেইরূপ ব্রহ্মা, বিষ্ণু, মহেশ্বর, চন্দ্র ও সূর্য্য শত্রুপক্ষকে নাশ করিয়া আপনাকে অভয় দান করুন ॥২৭॥

(ভৃত্য গাড়ীর সহিত চলিয়া গেল)

(প) চন্দনক। (নেপথ্যের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) ওহে! আমি চলিয়া যাইতেছিলাম, এই অবস্থায় প্রিয়সুহৃৎ শর্বিলক, পশ্চাৎ দিক্

जाव अहं पि पुत्त-भादु-पडिवुदो एदं ज्जेव अणुगच्छामि।

इति निष्क्रान्तः। (प)

इति प्रवहणविपर्य्ययो नाम षष्ठोऽङ्कः ॥०॥

भवतु, प्रधानदण्डधारकौ वीरकौ राजप्रत्ययकारौ विरोधितः। तदयावदहमपि पुत्र-भ्रातृपरिवृत एतमेवानुगच्छामि।

प्रधानदण्डधारकः प्रधानसेनापतिः। राज्ञः प्रत्ययकारः सर्वेष्वेव विषयेषु विश्वासोत्पादकः। एतमेव आर्य्यकमेव, अनुगच्छामि, सिद्धादेशविश्वासादिति भावः।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायां सच्छकटिक-टीकायां वसन्तसुषमासमाख्यायां षष्ठाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

হইতে আর্য্যকের অনুসরণ করিলেন। হউক, রাজার বিশ্বস্ত ও প্রধান সেনাপতি বীরকের সঙ্গে আমি বিরোধ করিয়াছি; সুতরাং আমিও পুত্র ও ভ্রাতৃবর্গে পরিবৃত হইয়া ইঁহারই অনুসরণ করি। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

প্রবহণবিপর্য্যয়নামক ষষ্ঠ অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

सप्तमोऽङ्कः ।

—:०:—

ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च ।

विदू । भो ! पेक्ख पेक्ख पुप्फकरण्डअ-जिण्णुज्जाणस्स सस्सिरीअदं । (क)

(क) भोः ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व, पुष्पकरण्डक-जीर्णोद्यानस्य सश्रीकताम् ।

(क) विदूषक इति । सश्रीकतां कान्तिमत्त्वं सौन्दर्यमिति यावत् ।

इतः प्रभृतिदशमाङ्कीयवसन्तसेनाप्रकाशपर्यन्तो विमर्षसन्धिः । तथा च शकार-प्रहारजनितस्य वसन्तसेनायाश्चैतन्यलोपरूपविघ्नस्य चारुदत्तवधोद्यमरूपविघ्नस्य च भिक्षु-परिचर्यया वसन्तसेनाप्रकाशेन च अपगमात् परस्परानुरागवशादेवेदानीं परस्परप्राप्तिनिश्चयात् नियताप्तिर्नाम चतुर्थी कार्य्यावस्थाऽत्र द्रष्टव्या । यथा साहित्यदर्पणे—

"अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तु निश्चिता ।"

तथा चिरसम्भोगरूपस्य मुख्यफलस्य उपायभूतः परस्परानुरागो वसन्तसेनायाः पुनरपि पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानगमनोद्यमात् चारुदत्तस्य च तस्यास्तत्रैवानयनायग्रहात् गर्भसन्ध्यपेक्षया अतिरिक्तोपक्षिप्तः । स च शकारप्रहारजनितेन वसन्तसेनायाश्चैतन्यलोपरूपान्तरायेण चारुदत्तवधोद्यमेन च सान्तराय इति । यथा तत्रैव—

"यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः ॥"

अस्य च अपवादादीनि त्रयोदशाङ्गानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः ।

तदनन्तर चारुदत्त ও বিদূষকের প্রবেশ ।

(ক) বিদূষক । সখে ! দেখ দেখ, পুষ্পকরণ্ডকজীর্ণোদ্যানের কি সৌন্দর্য্য হইয়াছে ।

चारु। वयस्य! एवमेतत्। तथाहि—

वणिज इव भान्ति तरवः पण्यानीव स्थितानि कुसुमानि।
शुल्कमिव साधयन्तो मधुकर-पुरुषाः प्रविचरन्ति ॥१॥

विदू। भो! इमं असक्कार-रमणीअं सिलाअलं उवविसदु भवं। (ख)

(ख) भोः! इदमसंस्काररमणीयं शिलातलमुपविशतु भवान्।

वणिज इति। तरवो वणिज इव भान्ति, पण्यसम्पत्तिवत् कुसुमसम्पत्तिमत्त्वादिति भावः। तदेवाह कुसुमानि, पण्यानीव विक्रेयवस्तूनीव स्थितानि, परार्थकत्वादित्याशयः। मधुकरा भ्रमराः पुरुषा राजपुरुषा इव ते, शुल्कमिव वाणिज्ये राजयाह्यं धनमिव, मधुमिति शेषः. साधयन्तो गृह्णन्तः प्रविचरन्ति परिभ्रमन्ति, सर्वतः किञ्चित् किञ्चिद् ग्रहणादित्यभिप्रायः।

अवतरोपमासाहचर्य्यात् मधुकरपुरुषा इत्यत्रापि उपमितसमास एव न्याय्य इत्युपमाचतुष्टयस्य परस्परसापेक्षतया गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गीभावात् सङ्करः। तथा मधुशुल्कमित्यस्यानुपादानात् न्यूनपदतादोषः; "मधुशुल्कमाददानाः षट्पदपुरुषाः प्रविचरन्ति" इति पाठेन समाधेयः।

आर्य्या जातिः ॥१॥

(ख) विदू इति। असंस्कारे मार्ज्जनादिसंस्काराभावेऽपि रमणीयम्।

चारुदत्त। ইহা এইরূপই বটে। তাহাই বলিতেছি—

বৃক্ষসমূহ, বণিক্‌গণের ন্যায় শোভা পাইতেছে, পুষ্পসমূহ বিক্রেয় দ্রব্যের ন্যায় রহিয়াছে এবং রাজপুরুষগণের ন্যায় ভ্রমরগণ শুল্কের ন্যায় মধু আহরণ করতঃ বিচরণ করিতেছে ॥১॥

(খ) বিদূষক। সখে! মার্জ্জনাদি সংস্কার না করিলেও, স্বভাবতই মনোহর এই শিলাতল রহিয়াছে, ইহাতে আপনি উপবেশন করুন।

चारु। उपविश्य। वयस्य! चिरयति वर्द्धमानकः। (ग)

विदू। भणिदो मए "वड्ढमाणअ! वसन्तसेणिअं गेण्हिअ लहुं लहुं आअच्छ" त्ति। (घ)

चारु। तत् किं चिरयति?।

किं यात्यस्य पुरः शनैः प्रवहणं तस्यान्तरं मार्गते?
भग्नेऽक्षे परिवर्त्तनं प्रकुरुते? छिन्नोऽथवा प्रग्रहः?।
वर्त्मान्तोज्झित-दारु-वारित-गतिर्मार्गान्तरं याचते?
स्वैरं प्रेरितगोयुगः किमथवा स्वच्छन्दमागच्छति? ॥२॥

(घ) भणितो मया—"वर्द्धमानक! वसन्तसेनां गृहीत्वा लघु लघु आगच्छ" इति।

(ग) चारु इति। वर्द्धमानकस्तदाख्यः स्वभृत्यः, चिरयति विलम्बते।

(घ) विदू इति। लघु लघु शीघ्रं शीघ्रम्।

किमिति। अस्य वर्द्धमानकप्रवहणस्य, पुरः अग्रतः, प्रवहणम् अन्यद्गोयानछन्दम्, यात्तृ, शनैर्मन्दं मन्दं याति, तस्य अन्यप्रवहणछन्दस्य, अन्तरं स्वगमनावकाशम्, मार्गते अन्विष्यति किं तत एव विलम्बः किमित्यर्थः। अक्षे काष्ठे चक्रे भग्ने सति, परिवर्त्तनं चक्रान्तरयोजनम्, प्रकुरुते किम्? तत्करणेनायं विलम्बः किम्?। अथवा प्रग्रहो गोबन्धनरज्जुः, छिन्नः, तदयोजनेनायं विलम्बः?। किंवा वर्त्मान्ते पथिमध्ये उज्झितेन त्यक्तेन केनचिच्छित्त्वा निपातितेनेत्यर्थः, दारुणा काष्ठेन वारिता रुद्धा गतिर्यस्य स तादृशः सन् वर्द्धमानकः, मार्गान्तरम् अन्यं पन्थानम्, याचते प्रार्थयति गन्तुमिच्छति, तेनायं विलम्बः?। अथवा स्वैरं शनैः प्रेरितं सञ्चालितं

(ग) चारुदत्त। (उपवेशन करিয়া) বয়স্য! বর্দ্ধমান বড়ই বিলম্ব করিতেছে।

(ঘ) বিদূষক। আমি তাহাকে বলিয়াছিলাম—"বসন্তসেনাকে লইয়া শীগ্‌গির শীগ্‌গির আয়।"

চারুদত্ত। তবে বিলম্ব করিতেছে কেন?।

प्रविश्य गुप्तार्य्यकप्रवहणस्थचेटः। जाध गोणा! जाध। (ङ)

आर्य्यकः। स्वगतम्।

नरपतिपुरुषाणां दर्शनाद्भीतभीतः
सनिगडचरणत्वात् सावशेषापसारः।
अविदितमधिरूढो यामि साधोस्तु यानं
परभृत इव नीडे रचितो वायसोभिः ॥२॥

(ङ) यात गावौ! यातम्।

गोयुगं येन स तथोक्तो वर्द्धमानकः, किं स्वच्छन्दं निजाभिप्रायानुरूपं न पुनः प्रभोः सत्वरतया सत्वरमित्यर्थः, आगच्छति?। किमपि निश्चेतुं न शक्नोमीत्यर्थः।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२॥

(ङ) प्रविश्येति। गुप्तो गुप्तभावेनावस्थित आर्य्यको यस्मिन् तस्मिन् तथोक्ते प्रवहणे तिष्ठतीति सः, चेटो वर्द्धमानको नाम भृत्यः।

नरेति। नरपतिपुरुषाणां रक्षिभूतानां राजपुरुषाणाम्, दर्शनात् भीतभीतो नितान्तमेव त्रस्तः, निगड़ेन सहेति सनिगड़ किञ्चित् शृङ्खलाबद्धं चरणं यस्य तस्य भावस्तत्त्वात् सावशेषः किञ्चिदवशिष्टः अपसारः पलायनं यस्य सः। यावत् निगड़ं न त्यजामि तावत् पलायनपूर्णता न स्यात् अपरैः परिचेयत्वादित्याशयः। नीड़े कुलाये,

---

অন্য গাড়ী, উহার আগে আগে, আস্তে আস্তে যাইতেছে, ও, তাহার ফাঁক্ খুজিতেছে কি? কিংবা চাকা ভাঙ্গিয়া গিয়াছে, তাই সে চাকা বদলাইতেছে? অথবা, দড়ি ছিড়িয়া গিয়াছে? কিংবা পথের মধ্যে নিপতিত বৃক্ষ, তাহার গতি রুদ্ধ করিয়াছে, তাই সে অন্য পথ খুজিতেছে? অথবা, গরু দুইটাকে ধীরে ধীরে চালাইয়া ইচ্ছানুসারে আসিতেছে? ॥২॥

(ঙ) যাহাতে আর্য্যক গুপ্তভাবে রহিয়াছে, সেই গাড়ীতে থাকিয়া, ভৃত্য বর্দ্ধমান প্রবেশ করিয়া। যা গরু! যা।

অহো! নগরাৎ সুদূরমপক্রান্তোঽস্মি। তৎ কিমস্মাৎ প্রবহণাদবতীর্য্য বৃক্ষবাটিকাগহনং প্রবিশামি? উতাহো প্রবহণস্বামিনং পশ্যামি। অথবা কৃতং বৃক্ষবাটিকাগহনেন। অভ্যুপপন্নবৎসলঃ খলু তত্রভবানার্য্যচারুদত্তঃ শ্রূয়তে; তৎ প্রত্যক্ষীকৃত্য গচ্ছামি। (চ)

বায়সৌভিঃ কাকীভিঃ, অবিদিতং যথা স্যাত্তথা রক্ষিতঃ স্বশাবকত্বেন পালিতঃ, পরভৃতঃ কৌকিলশাবক ইব, সাধোঃ সজ্জনস্য চারুদত্তস্য, যানে প্রবহণে, অন্যৈরবিদিতস্তু যথা স্যাত্তথা অধিরূঢ় আরূঢ়ঃ সন্, যামি গচ্ছামি।

অত্র ঔপমালঙ্কারঃ। অবিদিতত্বাংশে সাদৃশ্যাৎ যামীতি পুরুষভেদেঽপি ন ভগ্নপ্রক্রমতাদোষঃ।

মালিনী বৃত্তম্ ॥২॥

(চ) অহো ইতি। অপক্রান্তঃ অপসৃতঃ। বৃক্ষবাটিকায়া বৃক্ষপূর্ণবাসুনঃ গহনং নিবিড়বনম্, প্রবিশামি, যথা রক্ষিণী মাং শতমন্বিষ্যাপি ন পশ্যেয়ুরিতি ভাবঃ। উতাহো কিংবা। "আহো উতাহো কিমুত বিকল্পে কিং কিমুত চ" ইত্যমরঃ। বৃক্ষবাটিকাগহনেন বৃক্ষবাটিকাগহনপ্রবেশেন, কৃতমলম্। অভ্যুপপন্নবৎসলঃ শরণাগতবৎসলঃ। তত্রভবান্।

আর্য্যক। (স্বগত) আমি রাজপুরুষগণের দর্শন হইতে অত্যন্ত ভীত হইয়া পড়িয়াছি। এবং চরণে শৃঙ্খল রহিয়াছে বলিয়া এখনও আমার পলায়নের কিঞ্চিৎ অবশিষ্ট রহিয়াছে। এদিকে বাসাতে কাক-পক্ষিণী-পরিরক্ষিত কোকিল শাবকের ন্যায় অন্যের অজ্ঞাত অবস্থায় আমি সজ্জনের গাড়ীতে উঠিয়া যাইতেছি ॥৩॥

(চ) হায়! আমি নগর হইতে বহুদূরে আসিয়া পড়িয়াছি; তা এখন কি এই গাড়ী হইতে নামিয়া বৃক্ষবাটিকার বনের ভিতরে প্রবেশ করি? না, গাড়ীর মালিকের সঙ্গে দেখা করি?। অথবা, বৃক্ষবাটিকার বনের ভিতরে প্রবেশ করিবার প্রয়োজন নাই; মাননীয় চারুদত্তকে

स तावदस्माद्व्यसनार्णवोत्थितं
निरीक्ष्य साधुः समुपैति निर्वृतिम्।
शरीरमेतद्गतमीदृशीं दशां
धृतं मया तस्य महात्मनो गुणैः ॥४॥

चेटः। इदं तं उज्जाणं, ता जाव उवसप्पामि। उपसृत्य अज्जमित्तेअ!। (छ)

(छ) इदं तदुद्यानम्, तदयावदुपसर्पामि। आर्य्यमैत्रेय!।

स इति। साधुः स चारुदत्तः, अस्मात् अभ्युपपन्नवत्सलत्वाद्धेतोः, व्यसनार्णवादुत्थितं विपत्सागरादुत्तीर्णं मामिति शेषः, निरीक्ष्य दृष्ट्वा, तावत् सर्व्वथा, निर्वृतिं चित्तप्रसादम्, समुपैति सम्यक् प्राप्नोति। परोपकारपरायणस्य उपकार्य्यप्राप्तौ चित्तप्रसादः स्यादेवेति भावः। मया, ईदृशीं दशां पलायितत्वात् प्रच्छन्नीकर्त्तव्यावस्थाम्, गतं प्राप्तम्, एतत् शरीरम्; तस्य महात्मनश्चारुदत्तस्य गुणैः, परोक्षसाहाय्यैः, धृतं रक्षितम्; तदीय-प्रवहणारोहणवशादेव चन्दनकेन रक्षणसुविधाप्राप्तेरिति भावः।

अत्र मामित्यनुक्तावपि न न्यूनपदतादोषः, वक्तुरर्हणगत्वात्।

वंशस्थविलं वृत्तम् ॥४॥

শরণাগতবৎসল বলিয়া শুনিতেছি; সুতরাং তাঁহার সহিত সাক্ষাৎ করিয়াই যাই।

সাধুপ্রকৃতি সেই চারুদত্ত, শরণাগতবৎসল বলিয়া, বিপৎসাগর হইতে উত্তীর্ণ আমাকে দেখিয়া, চিত্তপ্রসাদ লাভ করিবেন। ঈদৃশ অবস্থাপ্রাপ্ত এই শরীরকে, আমি সেই মহাত্মার গুণেই রক্ষা করিতে পারিয়াছি ॥৪॥

(ছ) ভৃত্য। এই সেই উদ্যান, তা উপস্থিত হই। (নিকটে যাইয়া) আর্য্যমৈত্রেয়!।

বিদূ। ভো! পিঅং তে णিবেদেমি, वड्ढमाणओ मन्तेदि, आगदाए वसन्तसेणाए होदव्वं। (জ)

চারু। প্রিয়ং নঃ প্রিয়ম্।

বিদূ। दासीए पुत्ता! किं चिरइदोसि?। (ঝ)

চেটঃ। अज्ज! मित्तेअ! मा कुप्प, जाणत्थलके विशुमलिदे त्ति कदुअ गदागदिं कलेन्ते चिलइदेम्हि। (ঞ)

চারু। वर्द्धमानक! পরিবর্ত্তয় প্রবহণম্। সখে! মৈত্রেয়! अवतारय वसन्तसेनाम्। (ট)

(জ) ভীঃ! প্রিয়ং তে নিবেদয়ামি, বর্দ্ধমানকো মন্ত্রয়তি, আগতয়া বসন্তসেনয়া ভবিতব্যম্।

(ঝ) দাস্যাঃ পুত্র! কিং চিরায়িতোঽসি?।

(ঞ) আর্য্য! মৈত্রেয়! মা কুপ্য, যানাস্তরণং বিস্মৃতমিতি কৃত্বা গতাগতিং কুর্ব্বন্ চিরায়িতোঽস্মি।

(জ) চেট ইতি। গতাগতিং কিয়দ্দূরং গত্বা পুনর্গেহং প্রতি গমনাগমনম্।

(ট) চারু ইতি। পরিবর্ত্তয় প্রবহণং ঘূর্ণয়িত্বা তৎপশ্চাদ্ভাগং দ্বারাভিমুখং কুর্ব্বিত্যর্থঃ, যথা দ্বারসোপান এবাবতরণসুবিধা স্যাদিতি ভাবঃ।

(জ) বিদূষক। সখে! তোমার প্রীতিকর সংবাদ জানাইতেছি, বর্দ্ধমান কথা বলিতেছে; সুতরাং বসন্তসেনা আসিয়া থাকিবে।

চারুদত্ত। প্রীতিকর, আমার প্রীতিকর বটে।

(ঝ) বিদূষক। দাসীর ছেলে! বিলম্ব করিলি কেন?।

(ঞ) ভৃত্য। আর্য্য! মৈত্রেয়! ক্রোধ করিবেন না। আমি গাড়ীর আস্তরণ আনিতে বিস্মৃত হইয়াছিলাম; সেইজন্য যাতায়াত করিতে করিতে বিলম্ব করিয়া ফেলিয়াছি।

विदू। किं णिअड़ेण वद्धा से गोड़ा?। जेण सअं ण ओदरेदि। उत्थाय प्रवहणमुद्घाट्य। भो! ण वसन्तसेणा, वसन्तसेणो क्खु एसो। (ठ)

चारु। वयस्य! अलं परिहासेन, न कालमपेक्षते स्नेहः। अथवा स्वयमेवावतारयामि। इत्युत्तिष्ठति। (ड)

आर्य्यकः। दृष्ट्वा। अये! अयमेव प्रवहणस्वामी। न केवलं श्रुतिरमणीयो दृष्टिरमणीयोऽपि। हन्त! रक्षितोऽस्मि। (ढ)

(ठ) किं निगड़ेन बद्धावस्याः पादौ?। येन स्वयं नावतरति। न वसन्तसेना, वसन्तसेनः खल्वेषः।

(ठ) विदूषक इति। निगड़ेन शृङ्खलया। अस्या वसन्तसेनायाः। वसन्तसेनः खल्वेषः पुरुषत्वादित्याशयः। यद्वा वसन्तः कालः सेना यस्य सः, साक्षात् कामदेव इत्यर्थः परमसुन्दरत्वादिति भावः।

(ड) चारुदत्त इति। कालं परिहासविलम्बम्, नापेक्षते न सहते, स्नेहः अनुरागः।

(ढ) आर्य्यक इति। श्रुतौ श्रवणे रमणीयः नानासद्गुणशालित्वादिति भावः; दृष्टौ दर्शने रमणीयोऽपि, परमसुन्दराकृतित्वादित्याशयः। रक्षितोऽस्मि, अस्य साक्षात्-कारलाभादेनं च रक्षितव्यत्वादित्यभिप्रायः।

(ट) चारুদত্ত। বর্দ্ধমান! গাড়ী ফিরা। সখে! মৈত্রেয়! বসন্তসেনাকে নামাও।

(ঠ) বিদূষক। উহার চরণযুগল কি শৃঙ্খলদ্বারা বদ্ধ রহিয়াছে? যে, নিজে নামিতে পারিতেছে না। (উঠিয়া গাড়ীর আবরণ তুলিয়া) ওহে! বসন্তসেনা নহে, এ যে বসন্তসেন!।

(ড) চারুদত্ত। বয়স্য! পরিহাসের প্রয়োজন নাই। কারণ, অনুরাগ বিলম্ব সহ্য করিতে পারে না। অথবা, নিজেই নামাই। (এই বলিয়া উঠিলেন)

চারু । প্রবহণমধিরুহ্য । অয়ে ! তৎ কোঽয়ম্ ? ।

করি-কর-সমবাহুঃ সিংহপোনোন্নতাংসঃ
পৃথুতর-সম-বক্ষাস্তাম্রলোলায়তাক্ষঃ ।
কথমিদমসমানং প্রাপ্ত এবংবিধো যো
বহতি নিগড়মেকং পাদলগ্নং মহাত্মা ॥৫॥

ততঃ কো ভবান্ ? ।

আর্য্যকঃ । শরণাগতো গোপালপ্রকৃতিরার্য্যকোঽস্মি । (ণ)

চারু । কিং ঘোষাদানীয় যোঽসৌ রাজ্ঞা পালকেন বদ্ধঃ ? ।

করীতি । যো মহাত্মা, করিকরসমৌ হস্তিশুণ্ডাতুল্যৌ বাহূ যস্য সঃ, সিংহস্যেব পীনৌ স্থূলৌ উন্নতৌ চ অংসৌ স্কন্ধৌ যস্য সঃ, পৃথুতরম্ অতিবিস্তৃতং সমং স্বসদৃশঞ্চ বক্ষো যস্য সঃ, তথা তাম্রে তাম্রবর্ণে লোলে চঞ্চলে আয়তে দীর্ঘে চ অক্ষিণী নেত্রদ্বয়ং যস্য স তাদৃশঃ স্থিতঃ ; এবংবিধঃ স মহাত্মা ইত্যর্থঃ, ইদং দৃশ্যমানম্, অসমানম্ অযোগ্যম্, পাদলগ্নমেকং নিগড়ং শৃঙ্খলাম্, কথং বহতি । দীর্ঘভুজাদীনাং মহাপুরুষলক্ষণত্বং গারুড়াদাবনুসন্ধেয়ম্ ।

অত্র প্রথমপাদে লুপ্তোপময়োর্নিত্যানিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ । মালিনী বৃত্তম্ ॥৫॥

(ণ) আর্য্যক ইতি । গোপালঃ প্রকৃতির্যোনিঃ কারণং যস্য স গোপপুত্র ইত্যর্থঃ ।

(চ) আর্য্যক । (দেখিয়া) ওহে ! ইনিই গাড়ীর মালিক । ইনি, কেবল শুনিতেই সুন্দর নহেন, দেখিতেও সুন্দর ! । রক্ষিত হইলাম ।

চারুদত্ত । (গাড়ীতে উঠিয়া) ওহে ! তা ইনি কে ? ।

যাঁহার বাহু হস্তি-শুণ্ডের সমান, স্কন্ধদেশ সিংহের ন্যায় স্থূল ও উন্নত, বক্ষোদেশ অত্যন্তবিস্তৃত ও সমান এবং নয়নদ্বয় তাম্রবর্ণ, চঞ্চল ও দীর্ঘ, এ হেন এই মহাত্মা, অযোগ্য চরণলগ্ন এই এক গাছি শিকল বহন করিতেছেন কেন ? ॥৫॥

সুতরাং আপনি কে ? ।

(ণ) আর্য্যক । আমি গোপপুত্র আর্য্যক, আপনার শরণাগত ।

आर्य्यकः। अथकिम्।

चारु। विधिनैवोपनीतस्त्वं चक्षुर्विषयमागतः।
अपि प्राणानहं जह्यां न तु त्वां शरणागतम् ॥६॥

आर्य्यको हर्षं नाटयति।

चारु। वर्द्धमानक! चरणान्निगडमपनय।

चेटः। जं अज्जो आणवेदि। तथा कृत्वा। अज्ज! अवणीदाइं णिगलाइं। (त)

(त) यदार्य्य आज्ञापयति। आर्य्य! अपनीतानि निगडानि।

विधिनेति। हे आर्य्यक! त्वं विधिना दैवेनैव उपनीत उपस्थापितः सन्, मम चक्षुर्विषयं दृष्टिगोचरतामित्यर्थः, आगतः प्राप्तः। इदानीम् अहं प्राणानपि जह्यां त्यजेयम्, तव रक्षार्थमिति शेषः; तु किन्तु, शरणागतं त्वां न जह्याम्; सर्वथैव तव साहाय्यं करिष्यामीति भावः।

अत्र जह्यामिति श्रुतिपरुषवर्णत्वात् पदांशगतो दुःश्रवत्वदोषः, स च "त्यजेयमप्यहं प्राणान्" इति पाठेन समाधेयः। तथा व्यवसायो नाम विमर्षसन्धेरङ्गम्—"व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः" इति दर्पणलक्षणात् ॥६॥

चारुदत्त। राजा पालক, গোয়ালপাড়া হইতে আনিয়া যাহাকে কারাগারে আবদ্ধ করিয়াছিলেন?।

আর্য্যক। হাঁ।

চারুদত্ত। আপনি বিধাতাকর্তৃকই উপস্থিত হইয়া, আমার দৃষ্টি-গোচর হইয়াছেন। এখন আমি প্রাণও ত্যাগ করিতে পারি, কিন্তু শরণাগত আপনাকে নহে ॥৬॥

(আর্য্যক আনন্দ অভিনয় করিল।)

চারুদত্ত। বর্দ্ধমান! উহার চরণ হইতে শৃঙ্খল অপনীত কর।

(ত) ভৃত্য। আর্য্য যাহা আদেশ করেন। (তাহা করিয়া) আর্য্য! শিকল খুলিয়াছি।

आर्य्यकः। स्नेहमयान्यन्यानि दृढ़तराणि दत्तानि। (थ)

विदू। सङ्गच्छेहि णिअड़ाइं, एसो वि मुक्को, सम्पदं अम्हे वच्चिस्सामो। (द)

चारु। धिक्, शान्तम्। (ध)

आर्य्यकः। सखे! चारुदत्त! अहमपि प्रणयेनेदं प्रवहणमारूढ़ः। तत् क्षन्तव्यम्। (न)

(द) सङ्गच्छ निगड़ानि, एषोऽपि मुक्तः, साम्प्रतं वयं व्रजिष्यामः।

(थ) आर्य्यक इति। स्नेहमयानि स्नेहस्वरूपाणि, दृढ़तराणि एतन्निगड़ापेक्षया दृढ़ानि, वर्द्धमानकवत् केनापि क्लेत्तुमशक्यत्वादिति भावः, अन्यानि निगड़ानि, दत्तानि मयि योजितानीत्यर्थः, अस्यां दुस्तरविपदि सर्वथा रक्षणाङ्गीकारेण चिरस्थायिसौहार्दोपजननादित्याशयः।

अत्र अक्षरसङ्घातो नाम नाट्यलक्षणम्—"वर्णनाक्षरसंघातस्त्रिवार्थैरक्षरैर्मितैः" इति दर्पणलक्षणात्।

(द) विदू इति। हे वर्द्धमानक! निगड़ानि, सङ्गच्छ चारुदत्तचरण एव पुनर्योजय। एष आर्य्यकोऽपि मुक्तः, त्वमहञ्च मुक्तावेव स्थितावितिभावः, सुतरां साम्प्रतं वयं त्वं वर्द्धमानकः अयमार्य्यकः अहं विदूषकश्च इमे वयमित्यर्थः, व्रजिष्यामः; केवलमयमेव चारुदत्तो वसन्तसेनाया आगमनाशया अत्रैव वर्त्तिष्ठतु इत्याशयः। असम्पृक्तजनमोचनव्यग्रत्वात् वसन्तसेनाया अनागमनविषादाच्च सद्योभकौतुकोक्तिरियम्।

(ध) चारु इति। धिक् अस्मेदृशविपद्यपि तव कौतुकं निन्दामीत्यर्थः; अतएव शान्तम् ईदृशकौतुककरणं विरतं भवत्विति शेषः।

(थ) आर्य्यक। स्नेहमय आर कतकगুলি দৃঢ়তর শৃঙ্খল দিয়াছ।

(দ) বিদূষক। এই শিকলগুলি চারুদত্তের পায়ে লাগাইয়া দে; ইনিও, মুক্ত হইয়াছেন, এখন আমরা চলিয়া যাই।

(ধ) চারুদত্ত। তোমার এই কৌতুক নিন্দনীয়; তুমি বিরত হও।

चारु। अलङ्कृतोऽस्मि स्वयंग्राहप्रणयेन भवता। (प)

आर्य्यकः। अभ्यनुज्ञातो भवता गन्तुमिच्छामि।

चारु। गम्यताम्।

आर्य्यकः। भवतु, अवतरामि।

चारु। सखे! नावतरितव्यम्। प्रत्यग्रापनीतसंयमनस्य भवतः अलघुसंवारा गतिः। सुलभपुरुषसञ्चारेऽस्मिन् प्रदेशे प्रवहणं विश्वासमुत्पादयति, तत् प्रवहणेनैव गम्यताम्। (फ)

(न) आर्य्यक इति। प्रणयेन विश्रम्भेण अनुमतिं विनापि विपत्काले आरोहणे भवान् न क्रुद्धो भविष्यतीति विश्वासेनेत्यर्थः।

(प) चारु इति। स्वयंग्राहप्रणयेन ममानुमतिं विनापि मम प्रवहणस्य यत् त्वया स्वयमेव ग्रहणं कृतम्, तज्जनितसौहार्देनेत्यर्थः, अलङ्कृतोऽस्मि भाविमहाराजस्य भवतः सौहार्दलाभादिति भावः। "प्रणयः प्रेम्णि विश्रम्भे याच्ञाप्रसरयोरपि" इत्यभयवाक्येऽपि विश्वः।

(फ) चारु इति। प्रत्यग्रं नूतनम् अपनीतं दूरीकृतं संयमनं बन्धनं यस्य तस्य। गतिर्गमनम्, अलघुर्महान् संवारः संरोधो यस्याः सा, भविष्यतीति शेषः। सुलभः पुरुषाणां सञ्चारो गमनागमनं यस्मिन् तस्मिन्। प्रवहणं कर्तृ। तथा च इयन्तं कालं यावत् बन्धनसत्त्वात् तव पदद्वयस्य प्रायेण स्वाधीनतया गमनमपि संरुद्धमिव

(न) আর্য্যক। সখে! চারুদত্ত! আমিও বিশ্বাসবশতঃ এই গাড়ীতে উঠিয়াছিলাম। তা, ক্ষমা করিবেন।

(প) চারুদত্ত। আপনি নিজেই গাড়ী গ্রহণ করায় যে প্রণয় প্রকাশ পাইয়াছে, তাহা দ্বারা আপনি আমাকে অলঙ্কৃত করিয়াছেন।

আর্য্যক। আপনার অনুমতি পাইলে আমি যাইতে ইচ্ছা করি।

চারুদত্ত। যান্।

আর্য্যক। হউক, অবতরণ করি।

(ফ) চারুদত্ত। সখে! আপনি অবতরণ করিবেন না। কারণ,

आर्य्यकः । यथाह भवान् । (ब)

चारु । चेमेण व्रज बान्धवान्,—

आर्य्यकः ।—ननु मया लब्धो भवान् बान्धवः,

चारु । स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता,—

आर्य्यकः ।—स्वात्मापि विस्मर्य्यते ।

चारु । त्वां रक्षन्तु पथि प्रयान्तममराः,—

आर्य्यकः ।—संरक्षितोऽहं त्वया,

चारु । स्वैर्भाग्यैः परिरक्षितोऽसि,—

आर्य्यकः ।—ननु हे ! तत्रापि हेतुर्भवान् ॥७॥

भविष्यति, इतस्ततः सञ्चरन्तस्य पुरुषास्तथात्वे संशयिष्यन्ते ; आवृतप्रवहणेन गमने तु काचित् स्त्री गच्छतीति मत्वा तेषां न संशयो भवेदिति भावः ।

(ब) आर्य्यक इति । भवान् यथा आह तथैव करोमि प्रवहणेनैव गच्छामीत्यर्थः ।

चारुदत्तार्य्यकयोरुक्तिप्रत्युक्तौ कविरेकश्लोकेन गमयति चेमेणेति । बान्धवान् पितृमातृप्रभृतिबन्धुजनान्, चेमेण कुशलेन, व्रज प्राप्नुहि, पथि रक्षिणस्त्वां न बाधन्तामिति भावः । मया भवान् ननु भवानेव बान्धवः परमोपकारित्वात् बन्धुजनो लब्धः ; अतः किं बन्धन्तरप्राप्तेपेक्षेति भावः । भवता कथान्तरेषु उपाख्यानावसरेषु अस्मि अहम्, स्मर्त्तव्यः, इत्येवेदानीं प्रार्थनेत्याशयः । यदि मया भवान् विस्मर्य्यते, तदा स्वस्य आत्मापि विस्मर्य्यते इत्यर्थः ; परमोपकारितया भवान् मम आत्मवदेव प्रिय इति कदापि न विस्मर्त्तव्य इति भावः । अमरा देवाः पथि प्रयान्तं गच्छन्तं त्वां रक्षन्तु । त्वयैवाहं रक्षितः ; सुतरां कुतोऽन्यरक्षणापेक्षेत्यभिप्रायः । स्वैः स्वकीयैरेव भाग्यैस्त्वं परिरक्षितो-

---

एइमात्र आपनार बन्धन खुलिया देओया हइयाछे ; सुतरां आपनार गमने गुरुतर चरणरोध उपस्थित हइबे। विशेषतः, एई स्थाने लोकेर गमनागमन सर्व्वदाइ हइतेछे, अतएव एई स्थाने गाड़ी विश्वास उत्पादन करिबे ; सुतरां गाड़ीतेइ यान्।

(ब) आर्य्यक। आपनि यथार्थइ बलियाछेन।

চারু। যৎ, উদ্যতে পালকে মহতো রক্ষা ন বর্ত্ততে, তৎ শীঘ্রমপক্রামতু ভবান্। (ভ)

আর্য্যকঃ। এবং পুনর্দর্শনায়। ইতি নিষ্ক্রান্তঃ। (ম)

চারু। কৃত্বৈবং মনুজপতের্মহদ্ব্যলীকং
স্যাতুং হি ক্ষণমপি মে প্রশস্তমস্মিন্।

ইতি, অতঃ "ত্বয়া সংরক্ষিতোঽহম্" ইতি ব্যর্থঃ স্তুতিবাদ ইত্যাশয়ঃ। হে সাধো! তবাপি ভাগ্যকর্ত্তৃকরক্ষণেঽপি, ভবান্ ননু ভবানেব হেতুঃ; ভবদ্ভাবে তদ্রক্ষণাভাবস্তদভাবে চ কুতো মে রক্ষণমিতি শ্লেষতঃ স্তুতিবাদঃ সার্থক এবেতি ভাবঃ।

"প্রস্নাবধারণানুজ্ঞানুনয়ামন্ত্রণে ননু" ইত্যমরঃ। শার্দূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥৩॥

(ভ) চারু ইতি। পালকে তদাখ্যে রাজনি, উদ্যতে দণ্ডয়িতুমুদ্যুক্তে মহতী সম্যক্, রক্ষা রক্ষীপায়ঃ। অপক্রামতু অপসরতু।

(ম) আর্য্যক ইতি। এবম্ অপক্রামামি, পুনর্দর্শনায় ভবত ইতি শেষঃ। আমন্ত্রণমিতৎ। কৃত্বেতি। হে মৈত্রেয়! ইতি বিদূষকসম্বোধনম্। এবমনেন প্রকারেণ স্বপ্রবহণ-

---

চারুদত্ত। আপনি মঙ্গলে মঙ্গলে বন্ধুগণকে প্রাপ্ত হউন।

আর্য্যক। আমি আপনাকেই ত বন্ধু পাইয়াছি।

চারুদত্ত। আপনি কথাপ্রসঙ্গে আমাকে স্মরণ করিবেন।

আর্য্যক। (আপনাকে বিস্মৃত হইলে) নিজের আত্মাকেও বিস্মৃত হইব।

চারুদত্ত। পথে যাইবার কালে আপনাকে দেবগণ রক্ষা করুন।

আর্য্যক। আপনিই ত আমাকে রক্ষা করিলেন।

চারুদত্ত। নিজের ভাগ্যে আপনি রক্ষিত হইয়াছেন।

আর্য্যক। সখে! তাহাতেও আপনিই হেতু ॥৭॥

(ভ) চারুদত্ত। যে হেতু, রাজা পালক, দণ্ড করিতে উদ্যত হইলে রক্ষা করিবার বিশেষ উপায় নাই; অতএব আপনি শীঘ্র পলায়ন করুন।

(ম) আর্য্যক। পুনরায় আপনার দর্শনলাভের নিমিত্ত ইহাই করিতেছি। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

मैत्रेय ! क्षिप निगड़ं पुराणकूपे
पश्येयुः क्षितिपतयो हि चारदृष्ट्या ॥८॥

वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा । **सखे ! मैत्रेय ! वसन्तसेनादर्शनोत्सुकोऽयं जनः । पश्य—(य)**

अपश्यतोऽद्य तां कान्तां वामं स्फुरति लोचनम् ।
अकारणपरित्रस्तं हृदयं व्यथते मम ॥८॥

हार्य्यैव आर्य्यकस्यालयनबन्धनमोचनादिना साहाय्यकरणेनेत्यर्थः, मनुजपतेः राज्ञः पालकस्य, महत् व्यलीकमप्रियं कृत्वा स्थितस्य ममेति शेषः, अस्मिन् स्थाने, क्षणमपि स्थातुं न हि नैव प्रशस्तमुचितम्, रक्षिभिरेवास्माकमवस्थानदर्शने वृक्षवाटिकायामेषामस्माभिर्न गतम्, इत्यादिकथनासम्भवेन तादृशापराधस्य स्फुटीभावित्वादिति भावः । अतएव निगड़म् आर्य्यकचरणान्मोचितां शृङ्खलाम्, पुराणकूपे क्षिप, यथा तददृष्टापि अस्माकं कार्य्यं नावबुध्येरन्नित्याशयः । ननु अस्माकमिदं कार्य्यमजानन् राजा कथं कुप्येदित्याह—हि यस्मात्, क्षितिपतयो राजानः, चारो गूढपुरुष एव दृष्टिस्तया, पश्येयुः गूढघटनामपीति शेषः । अत्रापि गूढचरस्थितिसम्भव इत्यभिप्रायः ।

अत्र कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, अप्रस्तुतक्षितिपतिसामान्यात् प्रस्तुतपालकरूपक्षितिपतिविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा, चारदृष्ट्येति रूपकञ्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥८॥

(य) वामेति । अयं जनः अहमित्यर्थः ।

अपश्यत इति । अद्य इदानीम्, तां कान्तां वसन्तसेनाम्, अपश्यतो मम वामं

चारुदत्त । मैत्रेय ! এইভাবে রাজার গুরুতর অপ্রিয় কার্য্য করিয়া আমাদের এখানে ক্ষণকালও থাকা উচিত নহে । সুতরাং পুরাতন কূপের ভিতরে এই শিকল নিক্ষেপ কর । কারণ, রাজগণ গুপ্তচররূপ দৃষ্টিদ্বারা সকলই দেখিয়া থাকেন ॥৮॥

(য) (বামনয়ন-স্পন্দন সূচনা করিয়া) সখে ! মৈত্রেয় ! এই ব্যক্তি, বসন্তসেনাকে দেখিবার নিমিত্ত উৎকণ্ঠিত হইয়াছে । দেখ—

तदेहि, गच्छावः । परिक्रम्य । कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं श्रमणकदर्शनम् । विचार्य । प्रविशत्वयमनेन पथा, वयमप्यनेनैव पथा गच्छामः । इति निष्क्रान्तः । (२)

इत्यार्य्यकापहरणं नाम सप्तमोऽङ्कः ॥०॥

लोचनं स्फुरति स्पन्दते । "वामाक्षिस्पन्दनमर्थनाशं बन्धुवियोगं वा" इति गर्गवचनादिदं वसन्तसेनाऽपबन्धुवियोगसूचकमेवेति भावः । तथा अकारणपरिवस्तं हृदयं व्यथते पीड़ाभावहति ; अतीऽप्यमङ्गलमाशङ्के इत्याशयः ।

अत्र कारणाभावेऽपि परिवासव्यथयोः कार्य्ययोरुत्पत्त्या विभावनालङ्कारः ॥९॥

(२) तदिति । अनाभ्युदयिकम् अमाङ्गलिकम्, श्रमणकस्य मुण्डितसर्व्वाङ्गस्य नग्नप्रायस्य च बौद्धसन्न्यासिनो दर्शनम् । अयं श्रमणकः, अनेन सम्मुखवर्त्तिना तेनैव । अस्मिन् श्रमणके प्रविश्य सम्मुखादपसृते तदनन्तरमस्माकं गमने दर्शनासम्भवान्न दोष इत्याशयः ।

निर्लोमिकपुरुषदर्शनादौ दोषमाह स्मृतिः—

"अकेशं दुर्भगं नग्नमनपत्यञ्च पापिनम् ।
पश्यन्नशुभमाप्नोति यात्रायां प्रातरेव वा ॥"

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायां मृच्छकटिक-टीकायां वसन्तसेनषमासमाख्यायां सप्तमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

आज सेই প্রিয়তমাকে না দেখিয়া, বামনয়ন স্পন্দিত হইতেছে এবং আমার হৃদয়, বিনা কারণে উদ্বিগ্ন হইয়া দুঃখ অনুভব করিতেছে ॥৯॥

(২) অতএব আইস, যাই। (পাদক্ষেপ করিয়া) হায়! সম্মুখেই অমঙ্গলসূচক বৌদ্ধসন্ন্যাসী দর্শন হইল। (মনে মনে বিচার করিয়া) এই পথেই এ, প্রবেশ করুক, তাহার পর আমরাও, এই পথেই যাইব। (ইহার পর চলিয়া গেলেন)

আর্য্যক অপহরণনামে সপ্তম অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

अष्टमोऽङ्कः ।

—:०:—

ततः प्रविशति आर्द्रचीवरहस्तो भिक्षुः । (क)

भिक्षुः । अज्ञा ! कलेध धम्मशञ्चअं । (ख)

शञ्जम्मध णिअपोटं णिच्चं जग्गेध झाण-पड़हेण ।

विशमा इन्दिअ-चोला हलन्ति चिलसञ्चिदं धम्मं ॥१॥

(ख) अज्ञाः ! कुरुत धर्मसञ्चयम् ।

संयच्छत निजोदरं नित्यं जाग्रत ध्यानपटहेन ।

विषमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसञ्चितं धर्मम् ॥१॥

(क) तत इति । आर्द्रं चीवरं कौपीनं हस्ते यस्य सः, भिक्षुः सन्न्यासी । अयन्तु वसन्तसेनोपक्रमः संवाहकी नाम ।

संयच्छतेति । हे अज्ञाः ! निजोदरं संयच्छत संयतं कुरुत, न तु यथेष्टं भोक्तुं प्रसारयतेति भावः । ध्यानं परमेश्वरचिन्तनमेव पटहो निद्राव्याघातकत्वात् ढक्का तेन, नित्यं सर्व्वदैव, जाग्रत ; न तु कदापि विषयोपभोगनिद्रया अभिभूता भवतेत्याशयः । ननु कथं तत् जागरणमित्याह—विषमा भयङ्कराः, इन्द्रियाणि चक्षुरादिन्येव चौराः, चिरसञ्चितं धर्मं हरन्ति । यथा गृहस्थस्य जागरणं चौरास्तदीयं चिरसञ्चितं धनं हर्त्तुं नार्हन्ति, तथा ध्यानात्मकजागरणं निगृहीतानीन्द्रियाणि पापविधानद्वारा चिरसञ्चितं धर्मं हर्त्तुं नार्हन्तीति भावः ।

अत्र ध्यानेन्द्रिययोः पटह-चौरत्वारोपौ शाब्दौ धर्मं धनत्वारोपस्तु आर्थ इत्येकदेश-विवर्त्तिरूपकम्, जागरणं प्रति पराङ्गार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । आर्य्या जातिः ॥१॥

(क) तदनन्तर आर्द्रकौपीनहस्ते भिक्षुर (बौद्धसन्न्यासीर) प्रवेश ।

(ख) भिक्षु । हे मूर्खगण ! धर्मसञ्चय कर ।

অবি অ, অণিচ্চদাএ পেক্খিঅ ণবলং দাব ধম্মাণং শরণম্হি। (গ)

পঞ্চজণ জেণ মালিদা
ইত্থিঅ মালিঅ গামী লক্খিদে।
অবল অ চণ্ডাল মালিদে
অবসংবি সে ণল্ল গ্গম্ম গাহদি ॥২॥ *

(গ) অপি চ, অনিত্যতয়া প্রেক্ষ্য কেবলং নাবদ্ধর্ম্মাণাং শরণমস্মি।

পঞ্চজনা যেন মারিতাঃ স্ত্রিয়ং মারয়িত্বা গ্রামী রক্ষিতঃ।

অবলস্য চাণ্ডালী মারিতঃ অবশ্যং স নরঃ স্বর্গং গাহতে ॥২॥

(গ) অপি চেতি। অনিত্যতয়া বিশ্লিষ্টং প্রেক্ষ্য ধর্ম্মভিন্নং সর্ব্বমনিত্যং দৃষ্ট্বেত্যর্থঃ, ধর্ম্মাণাং শরণম্ অনুষ্ঠানেন রক্ষকঃ।

"শরণং গৃহরক্ষিত্রোঃ" ইত্যমরঃ।

পঞ্চেতি। যেন নরেণ, পঞ্চজনাঃ চৌররূপাণি পঞ্চজ্ঞানেন্দ্রিয়াণি, মারিতা নিগৃহ্য মারিতবৎ কৃতাঃ, স্ত্রিয়ং ভোগায়াকর্ষিণীং স্ত্রীরূপামবিদ্যাং গ্রামধ্বংসকারিণীং ডাকিনীঞ্চ, মারয়িত্বা তত্ত্বজ্ঞানেন বিনাশ্য মন্ত্রেণ মৃতবৎ দূরীকৃত্য চ, গ্রাম আত্মন আবাসীভূতো দেহঃ পল্লী চ রক্ষিতঃ শোধিতঃ পালিতশ্চ, তথা অবলঃ স্বপীষকাবিদ্যানাশাৎ দুর্ব্বলীভূতঃ, চাণ্ডালশ্চণ্ডালরূপী দুর্দ্ধরো নিকৃষ্টো বা কামশ্চ, মারিতো বিনাশিতঃ, স নরঃ, অবশ্যং স্বর্গং গাহতে গচ্ছতি, প্রতিবন্ধকাভাবাদিতি ভাবঃ।

তোমরা নিজের উদর সংযত কর এবং ধ্যানরূপ ঢাকের শব্দে সর্ব্বদা জাগরিত থাক; (না হইলে) ইন্দ্রিয়রূপ দুর্দ্ধর চৌরগণ তোমাদের চিরসঞ্চিত ধর্ম্মধন অপহরণ করিবে ॥১॥

(গ) আরও, জগতের সমস্ত পদার্থ অনিত্য দেখিয়া আমি কেবল নিত্যধর্ম্মের রক্ষক হইয়াছি।

* পঞ্চজণ জেণ মালিদা ইত্থিঅ মালিঅ গামী লক্খিদে।
অবল অ চণ্ডালী মালিদী অবশ্যং সে ণলী গ্গম্ম গাহদি ॥ ইতি পাঠভেদঃ।

शिल मुण्डिद तुण्ड मुण्डिदे
चित्त ण मुण्डिद कीश मुण्डिदे ।
जाह उणअ चित्त मुण्डिदे
शाह शुट्ठु शिल ताह मुण्डिदे ॥३॥ ❋

शिरो मुण्डितं तुण्डं मुण्डितं चित्तं न मुण्डितं किं मुण्डितम् ? ।
यस्य पुनश्च चित्तं मुण्डितं साधु सुष्ठु शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥३॥

अत्र न्द्रियादिभ्यः पञ्चजनादीनां भेदेऽपि अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः "कथमुपरि कलापिनः कलापः" इत्यादिदर्पणोदाहृतवत् । एवमशिक्षितनिर्विघ्नस्य अक्षरार्थयोः सौन्दर्य्यं ज्ञानाभिनिवेशयोरभावात् मारितपदस्य द्विरुपादानेऽपि न कथित-पदतादोषः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।

वैतालीयं नाम छन्दः—"षड् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नौ निरन्तराः । न समान्त पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥" इति लक्षणात् ॥२॥

शिर इति । यस्य नरस्य, शिरो मुण्डितं मस्तकं केशहीनीकृतम्, तुण्डं मुण्डितं मुखञ्च श्मश्रुरहितीकृतम् ; किन्तु चित्तं न मुण्डितं कामक्रोधादिदोषं दूरीकृत्य न परिष्कृतम् ; तस्य नरस्य किं मुण्डितम् ? अपि तु किमपि नेत्यर्थः । चित्ते काम-क्रोधादिदोषे सति बहिर्मस्तकादिमुण्डनम् अमुण्डनमेव वास्तविकमलानपगमादिति भावः । पुनः किन्तु, यस्य च जनस्य, चित्तं साधु सम्यक् मुण्डितं कामक्रोधादिदोषान् निरस्य परिष्कृतम् ; तस्य जनस्य, शिरो मस्तकम्, उपलक्षणमेतत् तुण्डञ्चेति बोध्यम्, सुष्ठु सम्यक्, मुण्डितम् । तथा च चित्ते सर्वथा कामादिदोषहीने कृते मस्तकादौ

যে লোক, পাঁচ জনকে মারিয়াছে, স্ত্রীটাকে মারিয়া গ্রাম রক্ষা করিয়াছে এবং দুর্ব্বল চণ্ডালকে মারিয়া ফেলিয়াছে, সে লোক অবশ্যই স্বর্গে যাইতে পারে ॥২॥

মস্তক মুণ্ডিত হইয়াছে এবং মুখও মুণ্ডিত হইয়াছে ; কিন্তু যদি

❋ शिल मुण्डिदे तुण्डं मुण्डिदे चित्तं ण मुण्डिदे कीश मुण्डिदे ।
जाह उणअ चित्त मुण्डिदे शाह शुट्ठु शिलं ताह मुण्डिदे ॥ इति पाठान्तरम् ।

गिहिद-काशाम्बोदए एशे चीवले, जाव एदं लट्ठिअ-शाल-काहकेलके उज्जाणे पविशिअ पोक्खलिणीए पक्खालिअ लहुं लहुं अवक्कमिश्शं। परिक्रम्य तथा करोति। (घ)

नेपथ्ये। चिट्ठ, ले दुट्ठशमणका! चिट्ठ। (ङ)

(घ) गृहीत-काषायोदकमेतत् चीवरम्, यावदेतत् राष्ट्रियशालकस्य उद्याने प्रविश्य पुष्करिण्यां प्रचाल्य लघु लघु अपक्रमिष्यामि।

(ङ) तिष्ठ, रे दुष्टश्रमणक! तिष्ठ।

बहिर्मलीभूतकेशादिसत्त्वेऽपि बालविकमलापगमात् मलापनयनरूपं शास्त्रीक्तं मुण्डनं निष्पन्नमेवेत्याशयः।

अत्र उक्तरूपयोर्विरूपयोः संघटनया विषमालङ्कारः। मुण्डितशब्दस्य वारंवार-मुपादानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेर्नानवीक्षितत्वदोषः।

भिक्षोर्मुण्डनादिकमुक्तं मनुना—

"क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन्॥"

वैतालीयं छन्दः॥३॥

(घ) गृहीतेति। गृहीतं काषायोदकम् आम्रादिनिर्य्यासाविलं जलं येन तत् दूषितजलाशये निमज्जनात् आम्रादिनिर्य्यासान्वितजलयुक्तमित्यर्थः, चीवरं कौपीनम्। लघु लघु शीघ्रं शीघ्रम्। अपक्रमिष्यामि उद्यानाद्बहिर्भविष्यामि।

चित्त मुण्डित না হইয়া থাকে, তবে কি মুণ্ডিত হইয়াছে?। যাহার চিত্ত সম্যক্‌রূপে মুণ্ডিত হইয়াছে, তাহার মস্তক (বাহিরে মুণ্ডিত না হইয়া থাকিলেও) ভালরূপেই মুণ্ডিত হইয়াছে॥৩॥

(ঘ) এই কৌপীনে গাছের কসমিশ্রিত জল লাগিয়া গিয়াছে; সুতরাং রাজার শালার উদ্যানে প্রবেশ করিয়া পুষ্করিণীতে ইহা প্রক্ষালন করিয়া তাড়াতাড়ি বাহির হইয়া আসি। (পাদক্ষেপপূর্ব্বক তাহা করিতে লাগিল)

भिक्षुः। दृष्ट्वा सभयम्। ही अविदमाणहे! एशे शे लाअ-शाल-शरणठाणे आअदे। एक्केण भिक्खुणा अवलाहे किदे अण्णं पि जहिं जहिं भिक्खुं पेक्खदि, तहिं तहिं गोणं विअ णासं विन्धिअ ओवाहेदि। ता कहिं अशलणे शलणं गमिश्शं?। अधवा भट्टालके ज्जेव बुद्धे मे शलणे। (च)

प्रविश्य सखड्गेन विटेन सह शकारः। चिट्ठ, ले दुट्टशमणका! चिट्ठ। आवाणअ-मज्झ-पविट्टश्श विअ लत्तमूलअश्श शीशं दे मोड़-इश्शं। इति ताड़यति। (छ)

(च) आश्चर्यम्। एष स राज-श्याल-स स्थान आगतः। एकेन भिक्षुणा अपराधे कृते, अन्यमपि यस्मिन् यस्मिन् भिक्षुं प्रेक्षते, तस्मिन् तस्मिन् गामिव नासिकां विद्ध्वा अपवाहयति। तत् कस्मिन् अशरणः शरणं गमिष्यामि?। अथवा भट्टारक एव बुद्धो मे शरणम्।

(छ) तिष्ठ, रे दुष्टश्रमणक! तिष्ठ। आपानक-मध्य-प्रविष्टस्येव रक्तमूलकस्य शीर्षं ते भङ्क्ष्यामि।

(च) भिक्षुरिति। ही अविदमाणहे इत्येकमेवाव्ययमाश्चर्ये। आश्चर्यञ्च एकस्यापराधे अपरस्यापि दण्डनादिति बोध्यम्। नासां नासिकाम्, विद्ध्वा ताड़यित्वा, गामिव, अपवाहयति निष्काशयति, तमन्यं भिक्षुमिति शेषः। अशरणः स्वभावत एव रक्षकरहितः, शरणं रक्षकम्, गमिष्यामि प्राप्स्यामि। भट्टारको राजा सर्वनियन्तेत्यर्थः।

(ङ) नेपथ्ये। थाक् रे, दुष्ट सन्न्यासी! थाक्।

(च) भिक्षु। (देखिया भयের সহিত) ওহো! এই সেই রাজার শালা সংস্থান আসিয়াছে। এক সন্ন্যাসী অপরাধ করিলে, যেখানে যেখানে অন্য সন্ন্যাসীকেও দেখে, সেই খানে সেই খানেই নাসিকা বিদ্ধ করিয়া, গরুর মত তাহাকে বাহির করিয়া দিয়া থাকে। তা রক্ষকহীন আমি কোথায় যাইয়া রক্ষক পাইব। অথবা, সর্ব্বনিয়ন্তা বুদ্ধদেবই আমার রক্ষক হইবেন।

विटः। काणिलीमातः! न युक्तं निर्वेद-धृत-कषायं भिक्षुं ताड़यितुम्। तत् किमनेन। इदं तावत् सुखोपगम्यमुद्यानं पश्यतु भवान्। (ज)

अशरण-शरण-प्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाण-चारु-कर्म्म।
हृदयमिव दूरात्मनामगुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितापभोग्यम् ॥४॥

(छ) प्रविश्येति। आपीयते मद्यमस्मिन्निति आपानकं पानगोष्ठी मद्यपानसभेत्यर्थः, तस्य मध्ये प्रविष्टस्य मद्यपायिभिरवानयनादुपस्थितस्य, रक्तं लोहितवर्णं यत् मूलकं तस्येव ते तव शीर्षं मस्तकम् उपभिनद्मि च। मद्यपायिनो हि मद्यपानकाले मूलकस्योपरिभागं खादन्ति।

(ज) विट इति। काणिलीमातरिति शकारस्य सम्बोधनम्। अस्य व्युत्पत्तिस्तु प्रागेव दर्शिता। निर्वेदेन आत्मावमाननया विषयवैराग्येणेत्यर्थः। धृतं कषायं गैरिक-रञ्जितवसनं येन तं नितान्तनिःसम्बलमित्यर्थः, भिक्षुं सन्न्यासिनम्, ताड़यितुं प्रहर्त्तुम्? न युक्तं नोचितम्, कापुरुषतापातादिति भावः। अनेन भिक्षुणा किं प्रयोजनम्? किमपि नेत्यर्थः, यथेच्छमेवायं गच्छत्वित्याशयः।

अशरणेति। अशरणानां गृहरहितानां जनानां शरणानि गृहभूतानि गृहरहितै-स्तरुतलाश्रयणादिति भावः, प्रमोदन्ते एभिरिति प्रमोदाम्रुताः तेषामेवाश्रयदानादामोद-करीति तैः, वनतरुभिर्वन्यवृक्षैः, क्रियमाणं चारुकर्म निराश्रयाय आश्रयदानरूपं सत्-

---

(छ) खड়্গধারী বিটের সহিত প্রবেশ করিয়া শকার। থাক্ রে, দুষ্ট সন্ন্যাসী! থাক্। মদ্যপানের সভার মধ্যে উপস্থিত রক্তবর্ণ মূলকের ন্যায় তোর মস্তক ভাঙ্গিয়া দিতেছি। (এই বলিয়া প্রহার করিতে লাগিল)

(জ) বিট। কাণেলীর পুত্র! যে আত্মাবজ্ঞাবশতঃ গৈরিক বসন ধারণ করিয়াছে, তাদৃশ ভিক্ষুককে প্রহার করা উচিত নহে। তা, উহাকে দিয়া কি হইবে। তুমি সুখবিহারযোগ্য এই উদ্যান দেখ।

भिक्षुः । स्वागतं ? । प्रसीदतु उपासकः । (झ)

शकारः । भावे ! पेक्ख पेक्ख, आक्कोशदि । (ञ)

विटः । किं ब्रवीति ? । (ट)

शकारः । उवासके त्ति मं भणादि । किं हगे णाविदे ? । (ठ)

(झ) स्वागतम् ? प्रसीदतु उपासकः ।

(ञ) भाव ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व, आक्रोशति ।

(ट) उपासक इति मां भणति । किमहं नापितः ? ।

कार्य्यं यस्मिन् तत् तादृशमिदमुद्यानम्, दुरात्मनां दुर्जनानां हृदयमिव, अगुप्तमरक्षितमसयतश्च सर्वैरेव गम्यं यथेच्छव्यवहारि चेत्यर्थः, तथा नवं नवविजितं राज्यमिव, अनिर्जितानि अनायत्तीकृतानि उपभोग्यानि कूपारामादिवस्तूनि फलानि च यस्मिन् तत् तादृशं स्थितम्, एकत्र रक्षिहीनत्वात् अन्यत्र नवत्वेन तदानीमपि सुशासनप्रतिष्ठाऽभावादिति भावः ।

अवीपमाद्वयस्य मिथोनिरपेक्षतया संसृष्टिः । पुष्पितायां वृत्तम् ॥४॥

(ञ) शकार इति । आक्रोशति मां प्रति गालिं ददाति ।

(ट) विट इति । किं ब्रवीति किमुक्त्वा गालिं ददातीत्यर्थः ।

(ठ) शकार इति । नापित एव क्षौरकरणेन नराणामुपासको भवति ; तथा च मयि उपासकशब्दमुक्त्वा "त्वं नापितः" इत्यमेव मां प्रति गालिं ददातीति भावः । किमहं नापितः ? कथमपि नेत्यर्थः । सुतरामिदमाक्रोशनं मिथ्येत्याशयः ।

এই বনে আশ্রয়হীনের আশ্রয় দাতা ও আমোদের কারণ বন্য তরুসমূহ সুন্দর কার্য্য করিতেছে এবং এই বন, দুরাত্মাদের হৃদয়ের মত অরক্ষিত এবং নববিজিত রাজ্যের ন্যায় ইহার ফলভোগ করা হয় নাই ॥৪॥

(ঝ) ভিক্ষু। আপনার শুভাগমন ত ? । উপাসক প্রসন্ন হউন ।

(ঞ) শকার । পণ্ডিত ! দেখুন দেখুন, গালি দিতেছে ।

(ট) বিট । কি বলিতেছে ? ।

(ঠ) শকার । আমাকে উপাসক বলিতেছে । আমি কি নাপিত ? ।

विटः । बुद्धोपासक इति भवन्तं स्तौति । (ड)

शकारः । शुण, शमणका ! शुण । (ढ)

भिक्षुः । तुमं धन्से, तुमं पुन्से । (ण)

शकारः । भावे ! धन्से पुन्से त्ति मं भणादि । किं हगे शलावके, काष्टके, कौम्भकले वा ? । (त)

(ढ) शृणु श्रमणक ! शृणु । (ण) त्वं धन्यः, त्वं पुण्यः ।

(त) भाव ! धन्यः पुण्य इति मां भणति । किमहं शावकः, कौष्ठकः, कुम्भकारो वा ? ।

(ड) विट इति । स्तौति प्रशंसति । तथा च हिंसापरित्यागादिसद्गुणशालितया बुद्धोपासना प्रशस्यार्घ्येति तदुपासकस्यापि प्रशस्यार्घ्यत्वमेवेति भिक्षोरभिप्राय इति भावः ।

(ण) भिक्षुरिति । धन्यः प्राक्तनपुण्यवान् शुभादृष्टशालीत्यर्थः, कथमन्यथा ईदृशसुखी सञ्जात इत्याशयः । इदं सत्यमेवाभिहितम् । पुण्यः—इह जन्मन्यपि पुण्यानुष्ठाता, सर्वदा सद्व्यवहारादिति भावः । इदन्तु स्तुतिवादमात्रम् ।

(त) शकार इति । शावकः—धनिनः स्तुतिवादशावयिता वदौन्यर्थः । स हि स्तुतिवादोच्चारणमात्रायासेनैव सुखेनैव जीविकानिर्वाहात् धन्यः, पुण्यवज्जनस्तावकत्वाच्च पुण्य इति भावः । कौष्ठकः पाशकक्रीष्ठव्यवहारी द्यूतकर इत्यर्थः । सोऽपि च नितरामीदृलाभात् धन्यः, अन्यद्यूतकरेभ्य आमोददानाच्च पुण्य इत्याशयः । कुम्भकारोऽपि अनायासलभ्यमृत्तिकामात्रेणैव जीविकानिर्वाहात् धन्यः, दानादिपुण्यकर्मोपयोगिकुम्भादिनिर्माणाच्च पुण्य इत्यभिप्रायः । अन्ये तु शकारवचनत्वात् व्यर्था एवैते शब्दा इति वदन्ति ।

(ड) বিট। তোমাকে বুদ্ধোপাসক বলিয়া স্তব করিতেছে

(ঢ) শকার। শোন্ ভিক্ষু! শোন্।

(ণ) ভিক্ষু। আপনি ধন্য; আপনি পুণ্যবান্।

विटः । काणिलीमातः ! ननु धन्यस्त्वं पुण्यस्त्वमिति भवन्तं स्तौति । (थ)

शकारः । भावे ! ता कीश एशे इध आगदे ? । (द)

भिक्षुः । इदं चीवलं पक्खालिदुं । (ध)

शकारः । अले दुट्ठशमणका ! एशे मह वहिणीपदिणा शव्वुज्जाणाणं पवले पुप्फकलण्डुज्जाणे दिण्णे, जहिं दाव शुणहका शिआला पाणिअं पिअन्ति । हग्गे वि पवलपुलिशे मणुश्शके ण णहाआमि । तहिं तुमं पुक्खलिणीए पुलाण-

(द) भाव ! तत् केन एष इहागतः । (ध) इदं चीवरं प्रक्षालयितुम् ।

(न) अरे दुष्टश्रमणक ! एतन्मम भगिनीपतिना सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकरण्डकोद्यानं दत्तम्, यस्मिन् तावत् शुनकाः शृगालाः पानीयं पिबन्ति, अहमपि

(थ) विट इति । स्तौति ननु प्रशंसत्येव ।

(न) शकार इति । भगिनीपतिना राज्ञा प्रवरं श्रेष्ठम् । शुनकाः कुक्कुराः । मनुष्यक इति शकारत्वादेव पुनरुक्तिः । न स्नामि "जलं दूषितं भवेत्" इत्याशङ्क्येति भावः । पुराणः पुरातनो यः कुलुत्थः कलायशस्यविशेषः तस्य यूषवत् चूर्णवत् शवलानि

(त) शकार । पण्डित ! आमाकে ধন্য ও পুণ্যবান্ বলিতেছে । আমি কি স্তুতিপাঠক ? না দ্যূতকর ? না কুম্ভকার ? ।

(থ) বিট । ওহে কাণেলীর পুত্র ! তুমি ধন্য, তুমি পুণ্যবান্, এই কথা বলিয়া তোমার স্তব করিতেছে ।

(দ) শকার । পণ্ডিত ! তা এ এখানে আসিল কেন ? ।

(ধ) ভিক্ষু । এই কৌপীন প্রক্ষালন করিবার জন্য ।

(ন) শকার । ওরে দুষ্টসন্ন্যাসী ! আমার ভগিনীপতি, সমস্ত উদ্যানের মধ্যে শ্রেষ্ঠ পুষ্পকরণ্ডকনামে এই উদ্যানটী আমাকে দিয়াছেন ;

कुलुत्थ-जश-शवलाइं दुश्श-गन्धिआइं चीवलाइं पक्खालेसि। ता तुमं एक्कपहालिअं करेमि। (ब)

विटः। काणेलीमातः! तथा तर्कयामि, यथा अनेन अचिरप्रव्रजितेन भवितव्यम्। (प)

शकारः। कधं भावे जाणादि?। (फ)

विटः। किमत्र ज्ञेयम्। पश्य—(ब)

प्रवरपुरुषो मनुष्यकां न स्नासि। तस्यां त्वं पुष्करिण्यां पुराण-कुलुत्थ-यूष-सवलानि दुष्यगन्धीनि चीवराणि प्रक्षालयसि। तत् त्वामेकप्रहारिकं करोमि।

(फ) कथं भावी जानाति?।

विचित्राणि धूलिधूसराणीत्यर्थः, दुष्यगन्धीनि मलतैलादिसंसक्तत्वात् दुर्गन्धानि। तत् तस्मात् उक्तविधचीवरप्रक्षालनेन जलस्य नितरां दूषणीयत्वात्। एकप्रहारिकम् एकप्रहारेणैव निहतम्।

(प) विट इति। अचिरप्रव्रजितेन अत्यल्पकालं प्रव्रज्याश्रमावलम्बिना।

(ब) विट इति। किमत्र ज्ञेयं नैपुण्यान्नेयम्? किमपि नेत्यर्थः, स्पष्टमेव तज्ज्ञायत इति भावः। तदेव दर्शयितुमाह पश्येति।

যেখানে কুকুর ও শৃগালগণ জল পান করিয়া থাকে, কিন্তু প্রধান পুরুষ ও মনুষ্য হইয়া আমিও, ইহাতে স্নান করি না; আর তুই সেই পুষ্করিণীতেই পুরাতন কুলুত্থকলাইয়ের যূষের ন্যায় বিচিত্র (ধূলিধূসর) ও দুর্গন্ধ কৌপীন প্রক্ষালন করিতেছিস্! তা তোকে এক আঘাতেই মারিয়া ফেলিব।

(প) বিট। কাণেলীর পুত্র! আমি ইহা মনে করি যে, এই ব্যক্তি শীঘ্রই প্রব্রজ্যা অবলম্বন করিয়াছে।

(ফ) শকার। আপনি কি করিয়া জানিলেন?।

(ব) বিট। ইহাতে অধিক কি জানিতে হইবে?। দেখ—

अद्याप्यस्य (१) तथैव केशविरहाद्गौरी ललाटच्छविः
कालस्याल्पतया च चीवरकृतः स्कन्धे न जातः क्षिणः ।
नाभ्यस्ता च कषाय-वस्त्र-रचना दूरं निगूढ़ान्तरो
वस्त्रान्तश्च (२) पटोच्छ्रयात् प्रशिथिलं स्कन्धे न सन्तिष्ठते ॥५॥

अद्येति । केशविरहात् मुण्डनेन केशाभावात् परम्, अस्य श्रमणकस्य, ललाटस्य छविः कान्तिः, अद्यापि इदानीमपि, तथैव गृहस्थावस्थम इव, गौरी गौरवर्णा स्थिता । दीर्घकालकेशाभावे तु ललाटकान्तिः कथञ्चिन्मलिना भवेदिति भावः । किञ्चेति चार्थः, कालस्य अल्पतया प्रव्रज्यावलम्बनादवधीत्यर्थः, चीवरेण स्कन्धादवधि धारणीयेन कौपीनेन कृतः, स्कन्धे क्षिणः सततधर्षणचिह्नम्, न जातः । दीर्घकालचीवरधारणे तु स्कन्धे क्षिणो जायतेवेति भावः । कषायवस्त्रस्य गैरिकवसनस्य रचना निर्माणं गैरिकेण वसनस्य रञ्जनमित्यर्थः, नाभ्यस्ता, तादृशनैपुण्येन रञ्जनाभावादिति भावः । तथा दूरमत्यन्तं गुल्फपर्य्यन्तमित्यर्थः, निगूढ़ गुप्तमावृतम् अन्तरं स्कन्धावधिदेहमध्यभागो येन स तथोक्तः, वस्त्रान्ती वसननिर्म्मितकञ्चुकोपरिभागः, पटस्य तद्वस्त्रस्यैव उच्छ्रयादौन्नत्यात् शरीरापेक्षया आधिक्यादित्यर्थः, प्रशिथिलं यथा स्यात्तथा सन्, स्कन्धे न सन्तिष्ठते स्खलन् पतति । दीर्घकालाभ्यासे तु ईदृशं देहकञ्चुकयोः प्रमाणवैषम्यं न स्यादित्याशयः ।

अत्राचिरप्रव्रजितत्वप्रतिपादनं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयः, तत्कृतविच्छित्त्या च गौरललाटच्छविप्रभृतिभिर्हेतुभिः अचिरप्रव्रजितत्वरूपसाध्यज्ञानादनुमानमलङ्कारः । तथा वस्त्रशब्देन प्रक्रम्य पटशब्दप्रयोगाद्वस्त्रप्रक्रमतादोषश्च, "तदुच्छ्रयात्" इति पाठे तु तदभावः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

केशच्छेदनের পর এখনও ইহার ললাটের আকৃতি, পূর্ব্বের মতই গৌরবর্ণ রহিয়াছে ; কালের অল্পতানিবন্ধন ইহার স্কন্ধে, কৌপীনকৃত কোন চিহ্ন হয় নাই ; গৈরিক বস্ত্র নির্ম্মাণ করা ইহার অভ্যস্ত হয় নাই

(१) अद्यार्य्यस्य । (२) निगूढान्तर वस्त्रान्तश्च ।

ভিক্ষুঃ। উবাসঅ ! এব্বং। অচিল-পব্বজিদে হ্মে। (ভ)

শকারঃ। তা কীস তুমং জাতমেত্তকজ্জেব ণ পব্বজিদে ?। ইতি তাড়য়তি। (ম)

ভিক্ষুঃ। ণমো বুদ্ধস্স। (য)

বিটঃ। কিমনেন তাড়িতেন তপস্বিনা ?। মুচ্যতাং, গচ্ছতু। (র)

শকারঃ। অলে ! চিট্ঠ দাব, জাব সম্পধালেমি। (ল)

(ভ) উপাসক ! এবম্। অচিরপ্রব্রজিতোঽহম্।

(ম) তৎ কেন ত্বং জাতমাত্র এব ন প্রব্রজিতঃ ?। (য) নমো বুদ্ধায়।

(ভ) ভিক্ষুরিতি। এবং ভবদুক্তং সত্যমিত্যর্থঃ।

(ম) শকার ইতি। জাতমাত্রমসংস্কৃতযুবেন প্রব্রজ্যাসম্ভবাৎ শকারবচনতয়া অপার্থকং বাক্যমিদম্।

(য) ভিক্ষুরিতি। তাড়নেন মরণাশঙ্কয়া ইষ্টদেবং বুদ্ধং স্মরতি নমো বুদ্ধস্যেতি। "চতুর্থ্যর্থে ষষ্ঠী" ইতি সিদ্ধান্তসূত্রাৎ চতুর্থ্যর্থে ষষ্ঠী।

(র) বিট ইতি। তপস্বিনা হীনেন। কিং ফলং কিমপি নেত্যর্থঃ।

এবং স্কন্ধ হইতে গুল্ফ পর্য্যন্ত দেহের মধ্যভাগ আবরণকারী বস্ত্রের উপরিভাগ, অত্যন্ত বড় হওয়ায় শিথিল হইয়া স্কন্ধে থাকিতেছে না ॥৫॥

(ভ) ভিক্ষু। উপাসক! এইরূপই বটে; আমি শীঘ্রই প্রব্রজ্যা অবলম্বন করিয়াছি।

(ম) শকার। তা, কেন তুই জাতমাত্রই প্রব্রজ্যা অবলম্বন করিলি না ?। (এই বলিয়া প্রহার করিতে লাগিল)

(য) ভিক্ষু। বুদ্ধকে নমস্কার।

(র) বিট। এই ক্ষুদ্র লোককে তাড়ন করিয়া কি হইবে? ছাড়িয়া দাও, চলিয়া যাউক।

विटः। केन सार्द्धम्?।

शकारः। अत्तणो हड़क्केण। (व)

विटः। हन्त! न गतः। (श)

शकारः। पुत्तका! हड़क्का! भट्टके! पुत्तके! एशे शमणके अवि णाम किं गच्छदु, किं चिट्ठदु?। स्वगतम्। णावि गच्छदु, णावि चिट्ठदु। प्रकाशम्। भावे! शम्पधालिदं मए हड़क्केण शह। एशे मदु हड़क्के भणादि। (ष)

(ल) अरे! तिष्ठ तावत्, यावत् सम्प्रधारयामि।

(व) आत्मनो हृदयेन।

(ष) पुत्रक! हृदय! भट्टारक! पुत्रक! एष श्रमणकः अपि नाम किं गच्छतु?। नापि गच्छतु. नापि तिष्ठतु। भाव! सम्प्रधारितं मया हृदयेन सह। एतन्मम हृदयं भणति।

(ल) शकार इति। सम्प्रधारयामि अस्य गमनविषये आलोच्य निर्द्धारयामि।

(व) शकार इति। आत्मनो हृदयेन सह आलोच्य सम्प्रधारयामीत्यर्थः।

(श) विट इति। हन्त खेदे। न गत इतो न प्रस्थितः, भिक्षुरिति शेषः। अयमितःपरं नितरामेव प्रहारं प्राप्स्यतीत्येव दुःखमिति भावः।

(ष) शकार इति। भट्टारक! राजन्! अपार्थं सम्बोधनमिदम्, पुत्रकेति सम्बोधनद्वयं पुनरुक्तमपार्थञ्च शकारवचनत्वात्। तत्प्रमाणत्वात्। प्राक्। नापीदानीमपि अपार्थमेव।

(ल) शकार। ওরে! আলোচনা করিয়া আমি যে পর্য্যন্ত একটা নির্দ্ধারণ করি, সে পর্য্যন্ত থাক্।

বিট। কাহার সহিত আলোচনা করিয়া?।

(ব) শকার। নিজের হৃদয়ের সহিত।

(শ) বিট। হায়! গেল না।

विटः। किं ब्रवीति ?।

शकारः। मावि गच्छदु, मावि चिट्ठदु, मावि ऊससदु, मावि णीससदु। इध ज्जेव झत्ति पड़िअ मलेदु। (स)

भिक्षुः। णमो बुद्धस्स। शलणागदम्हि। (ह)

विटः। गच्छतु।

शकारः। णं शमएण। (क्ष)

(स) मापि गच्छतु, मापि तिष्ठतु, मापि उच्छ्वसितु, मापि निश्वसितु। इहैव झटिति पतित्वा म्रियताम्।

(ह) नमो बुद्धाय। शरणागतोऽस्मि।

(क्ष) नन् समयेन।

(श) शकार इति। अत्र सर्व्वं वाक्यमपार्थम्, उच्छ्वसितु वाञ्छं वायुमाकर्षतु, निश्वसितु कौष्ठं वायुं निःसारयतु।

(क्ष) शकार इति। नन्वित्यवधारणे, समयेन शपथेन एकेन शपथेनैव गच्छत्वित्यर्थः।

(ष) शकार। पुत्र! हृदय! प्रभो! पुत्र! এই ভিক্ষু যাইবে ? না থাকিবে ?। (স্বগত) যাইবেও না, থাকিবেও না। (প্রকাশ্যে) পণ্ডিত! আমি হৃদয়ের সহিত আলোচনা করিয়াছি। আমার হৃদয় ইহা বলিতেছে—

বিট। কি বলিতেছে ?।

(স) শকার। যাইবেও না, থাকিবেও না, প্রশ্বাসও করিবে না, নিশ্বাসও করিবে না; এইখানেই হঠাৎ পড়িয়া মরিয়া যাউক।

(হ) ভিক্ষু। বুদ্ধকে নমস্কার। আমি আপনার শরণাগত হইয়াছি।

বিট। যাউক ?।

(ক্ষ) শকার। একটী শপথ করিয়া।

विटः । कीदृशः समयः ? । (क)

शकारः । तधा कद्दमं फेलदु, जधा पाणिअं पङ्काइलं ण होदि । अधवा पाणिअं पुञ्जीकदुअ कद्दमे फेलदु । (ख)

विटः । अहो मूर्खता ? ।

विपर्य्यस्तमनस्कैष्टैः शिला-शकल-वर्ष्मभिः ।
मांसवृक्षैरियं मूर्खैर्भाराक्रान्ता वसुन्धरा ॥६॥

(ख) तथा कर्द्दमं क्षिपतु, यथा पानीयं पङ्किलं न भवति । अथवा पानीयं पुञ्जीकृत्य कर्द्दमे क्षिपतु ।

(क) विट इति । समयः शपथः ।

(ख) शकार इति । पङ्किलं कर्द्दमाक्तम् । कर्द्दमस्यापि जलस्य कर्द्दमाक्तत्वमवश्यम्भवति । विप्रकीर्णानामेव द्रव्याणां राशीकरणं पुञ्जीकरणम्, तच्च जलस्य कदापि न सम्भवति चिरसंहतत्वात् । तेनेदं वाक्यद्वयमेव अपार्थम् ।

विपर्य्यस्तेति । विपर्य्यस्ता विपरीता मनसमर्थ्या वृत्तिर्येषां तैः, शिलाशकलवत् प्रस्तरखण्डवत् वर्ष्म शरीरं येषां तैः सुदृढदेहैरित्यर्थः, मांसे मांसफलोत्पादने वृक्षा वृक्षस्वरूपास्तैः पुष्टिकरपानभोजनाभ्यां केवलदेहमांसवृद्धिकारिभिरिति तात्पर्य्यम्, मूर्खैः पीठमर्दशकारतुल्यैर्जनैः, इयं वसुन्धरा पृथिवी, भाराक्रान्ता जाता, न पुनरन्यः कश्चिदुपकार इति भावः ।

अत्र द्वितीयपादे लुप्तोपमा, तृतीये निरङ्गं केवलरूपकम्, अप्रस्तुतमूर्खसामान्यात् प्रस्तुतमूर्खविशेषशकारप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा अपवादो नाम विमर्षसन्ध्यङ्गम्—"दोषप्रख्यापवादः स्यात्" इति दर्पणलक्षणात् ॥६॥

(क) विट । কি রকম শপথ ?।

(খ) শকার । সেইভাবে কর্দ্দম নিক্ষেপ করুক, যাহাতে জল পঙ্কিল না হয় । অথবা, জল স্তূপীকৃত করিয়া কর্দ্দমে নিক্ষেপ করুক ।

বিট । কি অদ্ভুত মূর্খতা !।

ভিক্ষুঃ। নাস্যেন আক্রোশতি। (গ)

শকারঃ। কিং ভণাদি?। (ঘ)

বিটঃ। স্তৌতি ভবন্তম্। (ঙ)

শকারঃ। শুণু শুণু, পুণাবি শুণু। (চ)

তথা কৃত্বা নিষ্ক্রান্তো ভিক্ষুঃ। (ছ)

বিটঃ। কাণিলীমাতঃ! পশ্যোদ্যানস্য শোভাম্। (জ)

অমী হি বৃক্ষাঃ ফল-পুষ্প-শোভিতাঃ
কঠোর-নিষ্পন্দ-লতোপবেষ্টিতাঃ।

(ঘ) কিং ভণসি?। (চ) শৃণু শৃণু, পুনরপি শৃণু।

(গ) ভিক্ষুরিতি। নাস্যেন করাঙ্গুষ্ঠপ্রদর্শনরূপয়া ভঙ্গ্যা।

(ঙ) বিট ইতি। স্তৌতি দেবভোজ্যকদলীমুদ্রাপ্রদর্শনেন প্রশংসতি।

(ছ) তথেতি। তথা কৃত্বা জলে কিয়ন্তং কর্দমং নিক্ষিপ্যেত্যর্থঃ, "পঙ্কং শমএণ" ইত্যভিধানাৎ "তথা কর্দমং ফলদু" ইত্যভিধানাচ্চেতি ভাবঃ।

(জ) বিট ইতি। ভিক্ষুণা জলে কর্দমে নিক্ষিপ্তে যাবৎ শকারঃ "জলং পঙ্কাবিলং জাতং ন বা" ইতি পরীক্ষিতমুদ্যুক্তস্তাবদেব তন্নয়নং পদার্থান্তরে নেতুমাহ পশ্যেতি।

যাহাদের মনের বৃত্তি বিপরীত এবং পাষাণের ন্যায় সুদৃঢ় শরীর, কেবল মাংসের বৃক্ষ সেই সকল মূর্খদ্বারা, এই পৃথিবী ভারাক্রান্তা হইয়াছেন ॥৬॥

(গ) ভিক্ষু। (অঙ্গুষ্ঠ দেখাইয়া আক্রোশ করিল)

(ঘ) শকার। কি বলিতেছ?।

(ঙ) বিট। তোমার স্তব করিতেছে।

(চ) শকার। শোন্ শোন্, আবার শোন্।

(ছ) ভিক্ষু সেইরূপ করিয়া (জলে কিছু কাদা ফেলিয়া) চলিয়া গেল।

(জ) বিট। কাণেলীর পুত্র! উদ্যানের শোভা দেখ।

नृपाज्ञया रक्षिजनेन पालिताः
नराः सदारा इव यान्ति निर्वृतिम् ॥७॥

शकारः । शुष्ठु भावे भणादि । (ऋ)

बहु-कुसुम-विचित्तिदा अ भूमो
कुसुम-भलेण विणामिदा अ लुक्खा ।
दुम-सिहल-लदा अ लम्बमाणा
पणस-फला विअ वाणला ललन्ति ॥८॥

(ऋ) सुष्ठु भावो भणति ।

बहुकुसुमविचिविता च भूमिः कुसुमभरेण विनामिताश्च वृक्षाः ।
द्रुम-शिखर-लता च लम्बमाना पनस-फलानीव वानरा ललन्ति ॥८॥

अमी इति । हि तथाहि । नृपस्य आज्ञया, रक्षिजनेन उद्यानपालकेन नगरपालकेन च पालिता रक्षिताः, फलपुष्पशोभिताः, कठोराभिः निष्यन्दाभिर्वायोरभावात् निश्चलाभिः लताभिः उपवेष्टिता आवृता आलिङ्गिताश्च, अमी वृक्षाः, सदाराः सभार्याः नरा इव, निर्वृतिं सुखम्, यान्ति प्राप्नुवन्ति ।

अत्र श्रौतोपमा, लतावृक्षयोर्लिङ्गसाम्येन नायिकानायकव्यवहारसमारोपात् समासोक्त्या अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । य शब्दविलं वृत्तम् ॥७॥

विटवचनमेव समर्थयन्नाह बह्वितिं । भूमिश्च अधःस्थितं भूतलञ्च, बहुभिः कुसुमैः स्वयमेव पतितैः पुष्पैः विचिविता विचित्रीकृता ; वृक्षाश्च कुसुमभरेण विनामिता अवनतीकृताः ; द्रुमशिखरस्य वृक्षाग्रस्य लता च, लम्बमाना अधोलम्बिता सती स्थिता ; तथा वानराः, पनसफलानीव कण्टकीफलानीव, ललन्ति अधोलम्बन्ते, वानराणां

फल-पुष्प-शोभित, परिणत ও নিশ্চল লতাসমূহে পরিবেষ্টিত এবং রাজার আদেশে রক্ষিগণকর্তৃক রক্ষিত এই সকল বৃক্ষ, ভার্য্যাসমন্বিত মনুষ্যগণের ন্যায় নির্বৃতি লাভ করিতেছে ॥৭॥

(ঋ) শকার। পণ্ডিত ভাল বলিয়াছেন।

विटः। काणिलोमातः! इदं शिलातलमध्यास्यताम्। (अ)

शकारः। एसे म्हि आसिदे। इति विटेन सह उपविशति। भावे! अज्ज वि तं वसन्तसेणिअं सुमलामि; दुज्जण-वअणं विअ हडक्कादो ण ओसलदि। (ट)

(ट) एषोऽस्मि आसितः। भाव! अद्यापि तां स्मरामि, दुर्जन-वचनमिव हृदयान्नापसरति।

पनसफलसमानवर्णत्वात् शाखावलम्बनपूर्वकलम्बनकाले पनसफलवत् किञ्चिद्दीर्घगोल-त्वाच्चेति भावः।

अत्र उद्यानशोभां प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयः, स्मृतौ उपमा च अनयोरङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः।

विनामिता इति प्राङ्निरूपणस्य इनल्लनमधातोः "ज्वलह्वलह्मलनमोऽनुपसर्गा वा" इति पक्षे मानुषत्वाभावात् ह्रस्वाभावः पक्षाच्च वैरूपसर्गस्य योगः। अन्यथा "सोपसर्गास्तु नित्यं मानुषत्वा" इत्युक्तं नित्यह्रस्वत्वप्रसङ्ग इति दिक्।

पुष्पितायां वृत्तम् ॥८॥

(अ) विट इति। "आधारोऽधिशीङ्स्थासां कर्म्म" इति शिलातलमित्यस्य कर्म्मत्वम्।

(ट) शकार इति। आसित उपविष्टः। दुर्जनस्य वचनं कटुवाक्यं नापसरति वसन्तसेनेति शेषः।

এই ভূতল, বহুতর পুষ্পে বিচিত্র হইয়াছে, পুষ্পের ভার, বৃক্ষ সকলকে অবনত করিয়াছে, গাছের আগায় লতা ঝুলিতেছে এবং বানরগুলিও কাঁঠালের মত ঝুলিতেছে ॥৮॥

(ঞ) বিট। কাণেলীর পুত্র! এই পাথরের উপর উপবেশন কর।

(ট) শকার। এই উপবিষ্ট হইলাম। (এই বলিয়া বিটের সহিত উপবেশন করিল)। পণ্ডিত! আজিও, সেই বসন্তসেনাকে স্মরণ করি দুর্জনের বাক্যের মত সে, মন হইতে যাইতেছে না।

विटः। स्वगतम्। तथा निरस्तोऽपि स्मरति ताम्। अथवा—(ठ)

स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवर्द्धते मदनः।
सत्पुरुषस्य स एव तु भवति मृदुर्नैव वा भवति ॥९॥

शकारः। भावे! कावि वेला थावड़कचेड़स्स भणिदस्स "पवहणं गेण्हिअ लहुं लहुं आअच्छे" त्ति। अज्ज वि ण

(ड) भाव! कापि वेला स्थावरकचेटस्य भणितस्य प्रवहणं गृहीत्वा लघु लघु

(ठ) विट इति। तथा तेन प्रकारेण अवज्ञयेत्यर्थः, निरस्तोऽपि वसन्तसेनया प्रत्याख्यातोऽपि।

स्त्रीभिरिति। स्त्रीभिः विमानितानां स्वरतिप्रार्थनायामपमानितानां कापुरुषाणाम्, मदनः कामावेगो विवर्द्धते; तु किन्तु, सत्पुरुषस्य स्त्रीभिर्विमानितस्येत्यर्थः, स एव मदनः, मृदुः पूर्वापेक्षया कोमलः न्यून इत्यर्थः भवति, अपमानेन खर्व्वीकरणादिति भावः; नैव वा भवति स एव मदनो नैव वा पुनरुत्पद्यते, नैराश्येन तद्वोजनाशात् अपमानस्त्रीभार्त्ति भावः।

अत्राप्रस्तुतकापुरुषसामान्याभिधानात् प्रस्तुतशकारकापुरुषविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। आर्य्या जातिः ॥९॥

(ड) शकार इति। प्रवहणं गोशकटं गृहीत्वा, लघु लघु शीघ्रं शीघ्रम, आगच्छ इति भणितस्य उक्तस्य आदिष्टस्य, स्थावरको नाम चेटः स्वभृत्यस्य, कापि दीर्घा वेला

(ठ) विट। (स्वगत) सेই ভাবে প্রত্যাখ্যাত হইয়াও, তাহাকে স্মরণ করিতেছে। অথবা—

স্ত্রীলোককর্ত্তৃক অপমানিত কাপুরুষগণের কামবেগ বৃদ্ধি পায়; কিন্তু তৎকর্ত্তৃকই অপমানিত সৎপুরুষগণের সেই কামবেগই কোমল হইয়া যায় কিংবা একেবারেই উৎপন্ন হয় না। ॥৯॥

(ড) শকার। পণ্ডিত! ভৃত্য স্থাবরককে আমি বলিয়াছিলাম—

आअच्छदि त्ति, चिलम्हि बुभुक्खिदे । मज्झण्हे ण शक्कीअदि पादेहिं गन्तुं । ता पेक्ख पेक्ख—(ड)

णहोमज्झगदे शूले दुप्पेक्खे कुविद-वाणल-शलिच्छे ।
भूमी दढ़-शन्तत्ता हदपुत्तशदे व्व गन्धालीं ॥१०॥

आगच्छतीति । अद्यापि नागच्छतीति चिरमस्मि बुभुक्षितः । मध्याह्ने न शक्यते पादाभ्यां गन्तुम् । तत् पश्य पश्य—

नभो मध्यगतः सूरः दुष्प्रेक्ष्यः कुपितवानरसदृक्षः ।
भूमिर्दृढसन्तप्ता हतपुत्रशतेव गान्धारी ॥१०॥

समयः, अतीतेति शेषः । चिरं बहुकालं यावत् बुभुक्षितः क्षुधार्त्तः । अथ पादाभ्यामेव गृहं गत्वा भुज्यतामित्याह मध्याह्न इति ।

ननु पादाभ्यां कथं गन्तुं न शक्यते इत्याह नभ इति । नभस आकाशस्य मध्यगतः सूरः सूर्यः, कुपितवानरस्य सदृक्षतुल्यः, दुष्प्रेक्ष्यः कष्टेन द्रष्टव्यः, एकत्र नितान्ततीव्रत्वात् अन्यत्र कुपितत्वेन दत्ताघातादिभयादिति भावः । तथा हतं कुरुक्षेत्रयुद्धे भीमेन विनाशितं पुत्राणां दुर्योधनादीनां शतं यस्याः सा तादृशी गान्धारी धृतराष्ट्रभार्य्येव, भूमिः दृढसन्तप्ता ; एकत्र शीतेन अन्यत्र आतपतापेनेति भावः ।

अत्र पूर्वार्द्धे आर्थी पूर्णोपमा, परार्द्धे तु श्रौती पूर्णोपमालङ्कारः, अनयोश्च मिथोनिरपेक्षतया संसृष्टिः । पूर्वार्द्धे सूर्य्यापेक्षया वानरस्य ज्यात्वा न्यूनत्वेऽपि नानौचित्यदोषः, प्रकारवचनत्वात् ।

'शूले' इत्यकारस्य पदे ह्रस्वत्वाङ्गीकारादार्या जातिः ॥१०॥

"গাড়ী নিয়া শীগ্‌গির শীগ্‌গির আয়" । তথাপি তাহার অনেক সময় গেল, এখনও আসিতেছে না । আমি বহু সময় হইতেই ক্ষুধার্ত্ত হইয়াছি । এদিকে এই মধ্যাহ্নকালে পাদযুগল দ্বারা যাইতে পারিতেছি না । তা, দেখুন দেখুন—

আকাশের মধ্যবর্ত্তী সূর্য্য, কুপিত বানরের ন্যায় দুর্দ্দর্শনীয় হইয়াছে এবং ভূমি, হতপুত্রশতা গান্ধারীর ন্যায় অত্যন্ত সন্তপ্ত হইয়াছে ॥১০॥

विटः । एवमेतत् ।

छायासु प्रतिमुक्तशष्पकवलं निद्रायते गोकुलं
तृष्णार्त्तैश्च निपीयते वनमृगैरुष्णं पयः सारसम् ।
सन्तापादतिशङ्कितैर्न नगरीमार्गो नरैः सेव्यते
तस्मां भूमिमपास्य च प्रवहणं मन्ये क्वचित् संस्थितम् ॥११॥

शकारः । भावे !

शिलशि मम णिलीणे भाव ! शुज्जशु पादे
शउणि-खग-विहङ्गा लुक्खशाहाशु लीणा ।

छायास्विति । गोकुलं गोसमूहः, छायासु अनातपस्थानेषु, प्रतिमुक्तशष्पकवलं निद्राप्रभावादेव परित्यक्तः शष्पकवलो घासग्रासो यस्मिन् कर्म्मणि यद्यथा तथा निद्रायते । तृष्णार्त्तैः वनमृगैर्वन्यपशुभिः, उष्णमेव, सरसः सरोवरस्येदमिति सारसं पयो जलम्, निपीयते । सन्तापादातपतापात् अतिशङ्कितैरत्यन्तभीतैः, नरैर्जनैः, नगर्याः मार्गः पन्थाः, न सेव्यते न गम्यते । अतएव च प्रवहणं तव गोशकटम्, तस्मां भूमिम्, अपास्य परित्यज्य, क्वचित् छायास्थाने, संस्थितमवस्थितमिति मन्ये ।

अत्र समयस्य नितान्ततापाकुलत्वप्रतिपादनकार्य्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयः, तत्कृतविच्छित्त्या च प्रवहणस्य क्वचिदवस्थानरूपसाध्यस्य तापातिरेकसाधनेन ज्ञानादनुमानालङ्कारः । तथा प्रथमे पादे कर्त्तरि द्वितीयायाश्च कर्म्मणि प्रत्ययात् प्रत्ययविषयी भग्नप्रक्रमतादोषः, स तु "निद्रायते गोकुलैः" इति पाठेन समाधेयः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥११॥

বিট। ইহা এইরূপই বটে।

গরুগণ ঘাসের গ্রাস পরিত্যাগ করিয়া ছায়াতে নিদ্রা যাইতেছে, বন্য পশুগণ পিপাসার্ত্ত হইয়া, সরোবরের উষ্ণ জল পান করিতেছে, মনুষ্যগণ রৌদ্রের ভয়ে অত্যন্ত ভীত হইয়া নগরের পথে গমনাগমন করি-

णल-पुलिण-मणुस्सा उण्हदीहं ससन्ता
घल-अलण-णिसण्णा आदवं णिव्वहन्ति ॥१२॥

भावे! अज्ज वि से चेट्ठे णाअच्छदि। अत्तणो विणोदण-णिमित्तं किं पि गाइस्सं। इति गायति। भावे! भावे! सुदं तुए! जं मए गाइदं। (ढ)

भाव! शिरसि मम निलीनो भाव! सूर्यस्य पादः
शकुनि-खग-विहङ्गा वृक्षशाखासु लीनाः।
नर-पुरुष-मनुष्या उष्णदीर्घं श्वसन्तो
गृह-शरण-निषण्णा आतपं निर्वहन्ति ॥१२॥

(ढ) भाव! अद्यापि स चेटी नागच्छति। आत्मनो विनोदननिमित्तं किमपि गास्यामि। भाव! श्रुतं त्वया?। यन्मया गीतम्।

शिरसीति। हे भाव! विद्वन्! मम शिरसि सूर्यस्य पादः किरणः, निलीनः पतितः; शकुनि-खग-विहङ्गाः पक्षिण इत्यर्थः, वृक्षशाखासु लीनाः प्रच्छन्नाः स्थिताः आतपतापभयादिति भावः। नर-पुरुष-मनुष्या मानुषा इति तात्पर्य्यम्, गृहं शरणमपि गृहमेव तत्र निषण्णाः स्थिताः, उष्णञ्च तत् दीर्घञ्चेति उष्णदीर्घं यथा स्यात्तथा श्वसन्तः श्वासं त्यजन्तश्च सन्तः, आतपं सूर्यतापम्, निर्व्वहन्ति अतिक्रामन्ति।

अत्र शकुनिखगविहङ्गा इति नरपुरुषमनुष्या इति गृहशरणमिति च पर्य्यायशब्दानां प्रयोगः शकारवचनस्य पौनरुक्त्याङ्गीकारान्न दोषावहः। मालिनी वृत्तम् ॥१२॥

তেছে না। সুতরাং আমি মনে করি—তোমার গাড়ীখানা, সন্তপ্ত স্থান পরিত্যাগ করিয়া, কোথাও (ছায়াতে) অবস্থান করিতেছে ॥১১॥

শকার। পণ্ডিত! সূর্য্যের কিরণ, আমার মস্তকে পতিত হইতেছে, পক্ষিগণ বৃক্ষের শাখায় প্রচ্ছন্নভাবে অবস্থান করিতেছে, মনুষ্যগণ, উষ্ণ ও দীর্ঘ নিশ্বাস ত্যাগ করতঃ গৃহের ভিতরে বসিয়া রৌদ্র অতিবাহিত করিতেছে ॥১২॥

विटः । किमुच्यते ? गन्धर्वो भवान् । (ण)

शकारः कधं गन्धव्वे ण भविश्शं ? (त)

हिङ्गुज्जले जोलक-भद्दमुत्थे वचाह गण्ठी शगुड़ा अ शुण्ठी ।
एशे मए शेविद गन्धजुत्ती कधं ण हगे मधुल-श्शलेत्ति ॥१३॥

(त) कथं गन्धर्वो न भविष्यामि ? ।

हिङ्गुज्वला जीरक-भद्रमुस्ता वचाया ग्रन्थिः सगुड़ा च शुण्ठी ।
एषा मया सेविता गन्धयुक्तिः कथं नाहं मधुरस्वर इति ॥१३॥

(ण) विट इति । किमुच्यते अधिकमिति शेषः, गन्धर्वो गन्धर्वस्वरूपपरमसुस्वरत्वादिति भावः । सौक्ष्म्यग्रहणोक्तिरियम् ।

हिङ्गुज्वलेति । हिङ्गुभिस्तदाख्यद्रव्यविशेषैः उज्वला सयुक्ततया शोभिता, जीरकयुक्ता भद्रमुस्ता औषधिविशेषः जीरकभद्रमुस्ता. वचायास्तदाख्यद्रव्यस्य, ग्रन्थिः पर्वभागः गुड़ेन सहेति सगुड़ा शुण्ठी स्वनामख्याती द्रव्यविशेषः, एषा एतत्समष्टिमिश्रिता, गन्धयुक्तिर्गन्धयोगः सुगन्धौषधमिति यावत्, मया सेविता भक्षिता ; सुतरां कथं नाहं मधुरस्वरो भवेयमिति शेषः ।

उक्तद्रव्याणां योगे सुगन्धिता नोत्पद्यते न वा तत्सेवने कण्ठस्वरोऽपि मधुरो जायत इति शकारवचनत्वादपार्थमिदं सर्व्वम् ।

उपजातिर्वृत्तम् ॥१३॥

(ত) পণ্ডিত! এখনও সে ভৃত্য আসিল না। সুতরাং আত্মবিনোদনের জন্য আমি কিছু গাই। (এই বলিয়া গাইতে লাগিল) পণ্ডিত! পণ্ডিত! আপনি শুনিলেন? আমি যাহা গাইলাম।

(ণ) বিট। অধিক কি বলিব! তুমি একেবারে গন্ধর্ব।

(ত) শকার। আমি গন্ধর্ব হইব না কেন?।

হিঙ্গুশোভিত জীরক ও ভদ্রমুস্তা, বচের পর্বভাগ এবং গুড়ের সহিত শুণ্ঠী, এই সকল গন্ধযোগ ঔষধ আমি সেবন করিয়াছি; সুতরাং মধুরস্বর না হইবে কেন? ॥১৩॥

भावे! पुणोवि दाव गाइस्सं। तथा करोति। भावे! भावे! सुदं तुए? जं मए गाइदं। (थ)

विटः। किमुच्यते? गन्धर्वो भवान्। (द)

शकारः। कधं गन्धव्वे ण भवामि?। (ध)

हिङ्गुज्जले दिण्ण-मरीच-चुण्णे
वग्घालिदे (१) तेल्ल-घिएण मिस्से।
भुत्ते मए पालहुदीअ-मंसे
कधं ण हग्गे मधुलस्सलेत्ति? ॥१४॥

(थ) भाव! पुनरपि तावत् गास्यामि। भाव! भाव! श्रुतं त्वया? यन्मया गीतम्।

(ध) कथं गन्धर्वो न भवामि?।

हिङ्गूज्ज्वलं दत्तमरीचचूर्णं व्याघारितं तैलघृतेन मिश्रम्।
भुक्तं मया परभृतीयमांसं कथं नाहं मधुरस्वर इति ॥१४॥

(द) विट इति। इदन्तु पूर्वतः प्रकारान्तरेणाभिहितं सत् चमत्कारातिशयं पुष्णीत।

हिङ्गूज्ज्वलमिति। हिङ्गुभिरुज्ज्वलं संयोगेन शोभितम्, दत्तं प्रक्षिप्तं मरीचचूर्णं यस्मिन् तत्, व्याघारितं दर्व्यादिना संघट्टितम्, तैलयुक्तं घृतं तैलघृतं तेन मिश्रं युक्तम्, परभृतीयं कोकिलसम्बन्धि मांसं मया भुक्तम्; अतः कथं नाहं मधुरस्वरो भवेयमिति शेषः, परमसुस्वरकोकिलमांसभक्षणेन परमसुस्वरत्वस्यावश्यम्भावादिति भावः।

इदमपि पूर्वसमानार्थकं बोध्यम्। उपजातिर्वृत्तम् ॥१४॥

(थ) पण्डित! आबारओ गाइब। (ताहाइ करिल) पण्डित! पण्डित! आपनि शुनिलेन? आमि याहा गाइलाम।

(द) विट। अधिक कि बलिब! तुमि साक्षात् गन्धर्व।

(ध) शकार। केन गन्धर्व ना हइब?।

(१) वग्घालिदे।

भावे! अज्जवि चेडे़ णाअच्छदि। (न)

विटः। स्वस्थो भवतु भवान्, सम्प्रत्येव आगमिष्यति। (प)

ततः प्रविशति प्रवहणाधिरूढा वसन्तसेना चेटश्च।

चेटः। भीदे क्खु हग्गे। मज्झण्हिके शुज्जे। मा दाणिं कुविदे लाअशाल-शण्ठाणे हुविश्शदि। ता तुलिदं वहामि। जाध, गोणा! जाध। (फ)

वसन्त। हद्धी! हद्धी! ण क्खु वड्ढमाणअस्स अअं मरमंजोओ, किं स्वेदं?। किं ण क्खु अज्जचारुदत्तेण वाहण-

(न) भाव! अद्यापि चेटी नागच्छति।

(फ) भीतः खल्वहम्। माध्याह्निकः सूर्य्यः। मा इदानीं कुपितो राज्यश्याल-संस्थानो भविष्यति। तत् त्वरितं वहामि। यातम्, गावौ यातम्।

(प) विट इति। स्वस्थः प्रकृतिस्थः।

(फ) चेट इति। माध्याह्निकी मध्याह्नसंसृष्टः सूर्य्यः, अतः पदात्यां गन्तुमशक्यतया महिलस्वेन च कोपसम्भव इति भावः।

হিঙ্গুশোভিত, মরীচচূর্ণসংযুক্ত এবং তৈল ও ঘৃত মিশ্রিত করিয়া আলোড়িত কোকিলের মাংস আমি খাইয়াছি; সুতরাং আমি মধুরস্বর না হইব কেন?॥১৪॥

(ন) পণ্ডিত! এখনও ভৃত্য আসিতেছে না।

(প) বিট। তুমি সুস্থ হও; এখনই আসিবে।

তাহার পর গাড়ীতে উঠিয়া বসন্তসেনা ও ভৃত্যের প্রবেশ।

(ফ) ভৃত্য। আমি ভীত হইয়া পড়িয়াছি। মধ্যাহ্নের সূর্য্য। তা, রাজার শালা সংস্থান ক্রুদ্ধ না হ'ন; এই জন্য আমি তাড়াতাড়ি যাই। যা গরু যা।

পড়িস্সমং পরিহরন্তেণ অন্নো মণুস্সো অন্নং পবহণং পেসিদং ভবিস্সদি ?। ফুরদি দাহিণং লোঅণং বেবদি মে হিঅঅং, সুন্নাও দিসাও, সব্বং জ্জেব বিসংঠুলং পেক্খামি। (ব)

শকারঃ। নেমিঘোষমাকর্ণ্য। ভাবে! ভাবে! আগদে পবহণে। (ভ)

বিটঃ। কথং জানামি ?।

(ব) হা ধিক্! হা ধিক্! ন খলু বইমানকস্সায়ং স্বরসংযোগঃ। কিন্নু ইদম্? কিং খলু আর্য্যচারুদত্তেন বাহনপরিশ্রমং পরিহরতা অন্যো মনুষ্যোঽন্যৎ প্রবহণং প্রেষিতং ভবিষ্যতি ?। স্ফুরতি দক্ষিণং লোচনম্, বেপতে মে হৃদয়ম্, শূন্যা দিশঃ, সর্বমেব বিসংষ্ঠুলং পশ্যামি।

(ভ) ভাব! ভাব! আগতং প্রবহণম্।

(ব) চট ইতি। বইমানকস্য পরিচিতস্য তদাখ্যচারুদত্তভৃত্যস্য, অয়ং স্বরসংযোগঃ কর্ণে কর্ণশ্বনিসদৃশো ন খলু; বিভিন্নপ্রকারত্বাদিতি ভাবঃ। বাহনে শকটসঞ্চালনে পরিশ্রমো বইমানকস্যায়াসজনকম্, পরিহরতা পরিহর্তুমিচ্ছতেত্যর্থঃ, পুনরপি বইমানকস্যৈব প্রেষণে তস্য মহান্ পরিশ্রমো ভবেদিতি বিবিচ্যেত্যর্থঃ। স্ত্রীণাং দক্ষিণাক্ষিস্পন্দনং বিপদ্সূচকম্। বিসংষ্ঠুলং প্রতিকূলম্।

(ভ) শকার ইতি। নেমিঘোষং ঘূর্ণমানচক্রপ্রান্তশব্দম্।

(ব) বসন্তসেনা। হায়! হায়! এই স্বরসংযোগ ত বর্দ্ধমানের নহে! এ ঘটনাটা কি ?। তবে কি আর্য্য চারুদত্ত, যাতায়াতের পরিশ্রম না হইবার জন্য, অন্য মানুষ এবং অন্য গাড়ী পাঠাইয়াছেন ?। আমার দক্ষিণ চক্ষু স্পন্দিত হইতেছে, হৃদয় কাঁপিতেছে এবং দিক্ সকল শূন্য বলিয়া বোধ হইতেছে; এইরূপ সকলই প্রতিকূল দেখিতেছি।

(ভ) শকার। (চক্রপ্রান্তের শব্দ শুনিয়া) পণ্ডিত! পণ্ডিত! গাড়ী আসিয়াছে।

शकारः । किं ण पेक्खदि भावे ? वुड्ढशूअले विअ घुल-घुलाअमाणं लक्खीअदि । (म)

विटः । दृष्टा । साधु लक्षितम् । अयमागतः ।

शकारः । पुत्तका ! थावलका ! चेड़ा ! आगदे सि ? । (य)

चेटः । अधइं । (र)

शकारः । पवहणे वि आगदे ? । (ल)

चेटः । अधइं । (व)

शकारः । गोणा वि आगदे ? । (श)

(म) किं न प्रेक्षते भावः ? वृद्धशूकर इव घुरघुरायमाणं लक्ष्यते ।

(य) पुत्रक ! स्थावरक ! चेट ! आगतोऽसि ? ।

(र) अथकिम् । (ल) प्रवहणमप्यागतम् ? ।

(व) अथकिम् । (श) गावावपि आगतौ ? ।

(म) शकार इति । घुरघुरायमाणं "घुर घुर" इत्येवमव्यक्तं शब्दं कुर्वाणम्, प्रवहणमिति शेषः, पथि घूर्णमानचक्रघर्षणादिति भावः । वृद्धशूकरोऽपि मृत्तिका-विलिखनकाले 'घुर घुर' इत्येवं शब्दं करोतीति द्रष्टव्यम् ।

বিট। কি করিয়া জানিলে ?।

(ম) শকার। পণ্ডিত! আপনি কি দেখিতেছেন না? বৃদ্ধ শূকরের ন্যায় 'ঘুর্ ঘুর্' করিতেছে বলিয়া লক্ষ্য হইতেছে।

বিট। (দেখিয়া) ভাল লক্ষ্য করিয়াছ। এই আসিয়াছে।

(য) শকার। পুত্র! স্থাবরক! ভৃত্য! আসিয়াছিস্ ?।

(র) ভৃত্য। হাঁ।

(ল) শকার। গাড়ীও আসিয়াছে ?।

(ব) ভৃত্য। হাঁ।

(শ) শকার। গরু দুইটাও আসিয়াছে ?।

चेटः। अधइं। (ष)

शकारः। तुमं पि आगदे?। (स)

चेटः। सहासम्। भट्टके! अहं पि आगदे। (ह)

शकारः। ता पवेशेहि पवहणं। (च)

चेटः। कदलेण मग्गेण?। (क)

शकारः। एदेण ज्जेव पाआलखण्डेण। (ख)

चेटः। भट्टके! गोणा मलेन्ति, पवहणे वि भज्जेदि, हमे वि चेडे मलामि। (ग)

(ष) अथकिम्। (स) त्वमपि आगतः?।

(ह) भट्टारक! अहमप्यागतः। (च) तत् प्रविश्य प्रवहणम्।

(क) कतरेण मार्गेण?। (ख) एतेनैव प्राकारखण्डेन।

(ग) भट्टारक! गावौ म्रियेते, प्रवहणमपि भज्यते, अहमपि चेटौ म्रिये।

(ह) चेट इति। प्रत्यक्षदर्शने सत्यपि पुनरागमनप्रश्नात् मार्गेहयमासीदिति प्रतीयते।

(ख) शकार इति। एतेनैव सम्मुखवर्त्तिनैव, प्राकारखण्डेन दृश्यायमानप्राचीरभागेन तदुपरित एवेत्यर्थः।

(ग) चेट इति। सर्वत्र प्राकारखण्डेन प्रवेशने इति सम्बध्यते। गोमरणादिकन्तु प्राकारोपरि बलीवर्दारोहणात् ततः पतनाशयेति बोध्यम्।

(ष) भृत्य। হাঁ।

(স) শকার। তুইও আসিয়াছিস্?।

(হ) ভৃত্য। (হাস্যের সহিত) প্রভু! আমিও আসিয়াছি।

(চ) শকার। তবে গাড়ীখানা ভিতরে আন্।

(ক) ভৃত্য। কোন্ পথে?।

(খ) শকার। এই প্রাচীরের উপর দিয়াই আন।

शकारः । अले लाअशालए हग्गे ; गोणा मले, अवले कीणिश्शं, पवहणे भग्गे अवलं घड़ाइश्शं, तुमं मले अस्से पवहणवाहके हुविश्शदि । (घ)

चेटः । शव्वं उववस्सं हुविश्शदि, हग्गे अत्तणकेलके ण हुविश्शं । (ङ)

शकारः । अले! शव्वं पि णश्शदु, पाआलखण्डेण पवेशेहि पवहणं । (च)

(घ) अरे ! राजश्यालकोऽहम् ; गावौ मृतौ, अपरौ क्रेष्यामि ; प्रवहणं भग्नम् अपरं घटयिष्यामि ; त्वं मृतः, अन्यः प्रवहणवाहको भविष्यति ।

(ङ) सर्वमुपपन्नं भविष्यति, अहमात्मीयो न भविष्यामि ।

(च) अरे ! सर्वमपि नश्यतु, प्राकारखण्डेन प्रवेशय प्रवहणम् ।

(घ) शकार इति । मृतौ स्यातामिति शेषः । एवं परत्रापि ।

(ङ) चेट इति । उपपन्नं तव सम्पन्नम् । आत्मीय एतच्छरीरसम्बन्धी एतस्माच्छरीरान्निर्गतो जीवः पुनरेतन्न प्राप्स्यतीत्यर्थः ।

"आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्त्म च ।" इत्यमरः ।

(গ) ভৃত্য। প্রভু! গরু দুইটা মরিবে, গাড়ীও ভাঙ্গিবে, আমি ভৃত্য বেটাও মরিব।

(ঘ) শকার। ওরে! আমি রাজার শালা; গরু মরে, আর দুইটা কিনিব; গাড়ী ভাঙ্গে, আর একখানা গাড়ী গড়াইব; তুই মরিস্ ত, আর একজন গাড়ীচালক হইবে।

(ঙ) ভৃত্য। আপনার সকলই সম্পন্ন হইবে; কিন্তু আমি ত আর নিজের হইব না।

(চ) শকার। ওরে! সকলই নষ্ট হউক, তথাপি প্রাচীরের উপর দিয়া গাড়ী আন।

चेटः। विभज्ज ले पवहण! शमं शामिणा विभज्ज, अण्णे पवहणे भोदु। भट्टके गदुअ णिवेदेमि। प्रविश्य। कधं ण भग्गे!। भट्टके! एशे उवत्थिदे पवहणे। (ङ)

शकारः। ण क्खिण्णा गोणा? ण मला लज्ज? तुमं पि ण मले?। (ञ)

चेटः। अधइं। (ट)

शकारः। भाव! आअच्छ, पवहणं पेक्खामो। भावे! तुमं पि मे गुलु पलमगुलु पेक्खिअशि शादलके अव्भमन्तलके त्ति पुलक्कलणीएति तुमं दाव पवहणं अग्गदो अहिलुह। (ञ)

(ङ) विभङ्धि रे प्रवहण! समं स्वामिना विभङ्धि, अन्यत् प्रवहणं भवतु, भट्टारकं गत्वा निवेदयामि। कथं न भग्नम्? भट्टारक! एतदुपस्थितं प्रवहणम्।

(ञ) न क्षिन्नौ गावौ? न मृता रज्जवः? त्वमपि न मृतः?।

(ट) अथकिम्।

(ङ) चेट इति। विभङ्धि विशेषेण भग्नं भव; स्वामिना समं प्रभुणा शकारेण सह, विभङ्धि विशेषेण भग्नं भव; अन्यत् प्रवहणं भवतु इति गत्वा, भट्टारकं मत्-स्वामिनं शकारं निवेदयामीत्यन्वयः।

(ञ) शकार इति। अत्र मृतौ गावौ, क्षिन्ना रज्जव इति व्यत्ययेनान्वयः।

(छ) भृत्य। ভাঙ্গ্ রে গাড়ী! প্রভুর সহিত ভাঙ্গ্, অন্য গাড়ী হউক, প্রভুকে যাইয়া জানাই। (প্রবেশ করিয়া) গাড়ী যে ভাঙ্গিল না? প্রভু! এই গাড়ী উপস্থিত হইয়াছে।

(জ) শকার। গরু ছিড়ে নাই? দড়ি মরে নাই? তুইও মরিস্ নাই?।

(ঝ) ভৃত্য। হাঁ।

(ঞ) শকার। পণ্ডিত! আসুন, গাড়ী দেখি। পণ্ডিত! আমি

विटः । एवं भवतु । इत्यारोहति ।

शकारः । अधवा चिट्ठ तुमं । तुह वप्पकेलके पवहणे ? जेण तुमं अग्गदो अहिलुअसि । हग्गे पवहणशामी अग्गदो पवहणं अहिलुहामि । (ट)

विटः । भवानेवं ब्रवीति । (ठ)

शकारः । जइ वि हग्गे एव्वं भणामि, तधावि तुह एशे आदले अहिलुह भट्टकेत्ति भणिदुं । (ड)

(अ) भाव ! आगच्छ, प्रवहणं पश्यावः । भाव ! त्वमपि मे गुरुः परमगुरुः प्रेक्ष्यसे, सादरकः अभ्यन्तरक इति पुरस्कारणीय इति त्वं तावत् प्रवहणमयतः अधिरोह ।

(ट) अथवा तिष्ठ त्वम् । तव वप्रीयं प्रवहणम् ? येन त्वमयतः अधिरोहसि । अहं प्रवहणस्वामी अयतः प्रवहणमधिरोहामि ।

(अ) शकार इति । अधिरेवार्थः त्वमेवेत्यर्थः । सादरक आदरणीयः, अभ्यन्तरकः अन्तरङ्गः, इति हेतोः, पुरस्कारणीयः सर्वत्र अयतः स्थापनीयः ।

(ट) शकार इति । वप्रस्य पितुरिदमिति वप्रीयम्, प्रवहणं किमिति काकुः ।

"वप्रस्त्रातेः स्त्रियां चैव चरे रेणौ च रीधसि" इति विश्वलोचनः ।

(ठ) विट इति । एवं 'त्वं तावत् प्रवहणमयतः अधिरोह' इत्यं भवानेव ब्रवीति । अतस्तदनुसारेणाहमयतोऽधिरोढुं गच्छन्न दोषीति भावः ।

আপনাকে গুরু, এমন কি পরম গুরু বলিয়া দেখি এবং আদর করি ও অন্তরঙ্গ বলিয়া মনে করি ; সুতরাং আপনাকেই আগে করা উচিত ; অতএব আপনিই আগে আরোহণ করুন ।

বিট । ইহাই হউক । (এই বলিয়া আরোহণ করিতে লাগিল)

(ট) শকার । অথবা, তুমি থাক ; তোমার বাপের গাড়ী ? যে, তুমি আগে উঠিতেছ ; আমি গাড়ীর মালিক ; আমি আগে উঠিব ।

(ঠ) বিট । তুমিই সে এইরূপ বলিয়াছিলে ।

विटः। आरोहतु भवान्।

शकारः। एसे शम्पदं अहिलुहामि। पुत्तका! थावलका! चेड़ा! पलिवत्तावेहि पवहणं। (ढ)

चेटः। परावर्त्य। अहिलुहदु भट्टालके। (ण)

शकारः। अधिरुह्यावलोक्य च सङ्कां नाटयित्वा त्वरितमवतीर्य्य विटं कण्ठे अवलम्ब्य। भावे! भावे! मलेशि मलेशि पवहणाधिलूढ़ा लक्खशी चोले वा पड़िवशदि। जइ लक्खशी तदो उभे वि मूशे, अध चोले त उभे वि खज्जे। (त)

(ड) यद्यपि अहमेवं भणामि, तथापि तव एष आदरः "अधिरोह भट्टारक!" इति भणितुम्।

(ढ) एष साम्प्रतमधिरोहामि। पुत्रक! स्थावरक! चेट। परिवर्त्तय प्रवहणम्।

(ण) अधिरोहतु भट्टारकः।

(त) भाव! भाव! म्रियसे म्रियसे। प्रवहणाधिरूढा राक्षसी चौरी वा प्रतिवसति। यदि राक्षसी, तदा उभावपि मुषितौ; अथ चौरः तदा उभावपि खादितौ।

(ड) शकार इति। हे भट्टारक! स्वामिन्! अधिरोह इति भणितुं वक्तुम्, आदरो यतः कर्त्तुमुचित आसीदिति शेषः। एवं सति विनयो रक्षितो भवतीति भावः।

(त) शकार इति। उभावपि त्वमक्षसीति द्वावपि, चेटस्य तु पूर्वत एव स्थितत्वात्

(ড) শকার। যদিও আমি এইরূপ বলিয়া থাকি, তথাপি আপনার এইরূপ আদর করা উচিত ছিল যে, প্রভু! আপনি উঠুন।

বিট। আপনি উঠুন।

(ঢ) শকার। এই এখন উঠিতেছি। পুত্র! স্থাবরক! চেট! গাড়ী ফিরাও।

(ণ) চেট। (গাড়ী ফিরাইয়া) প্রভু! আরোহণ করুন।

विटः। न भेतव्यम्। कुतोऽत्र वृषभयाने राक्षस्याः सञ्चारः। मा नाम, ते मध्याह्नार्क-ताप-क्षिप्त-दृष्टेः स्थावरकस्य सकञ्चुकां छायां दृष्ट्वा भ्रान्तिरुत्पन्ना ?। (थ)

शकारः। पुत्तका! थावलका! चेड़ा! जीवेसि ?। (द)

(द) पुत्रक! स्थावरक! चेट! जीवसि ?।

स्थितिसम्भव इति भावः, मुषितौ अपहृतौ। अथ पक्षान्तरे। अत्रापि पूर्ववदेव योग्यतामतिक्रम्याभिहितम्। तेन "यदि राक्षसी, तदा उभावपि खादितौ। अथ चौरः, तदा उभावपि मुषितौ" इत्युक्तिः प्रत्येतव्या।

(थ) विट इति। वृषभयाने गोशकटे। सञ्चारो गमनम्। मध्याह्नार्कस्य तापेन क्षिप्ता नाशिता दृष्टिर्दर्शनशक्तिर्यस्य तादृशस्य ते तव, स्थावरकस्य तदाख्यस्य प्रवहणवाहकस्य भृत्यस्य, कञ्चुकेन वारवाणेन गात्रावरणेन सहितां तम्। दृष्ट्वा विद्यमानस्य ते तव, मा नाम भ्रान्तिरुत्पन्ना न किं भ्रमो जातः? अपि तु भ्रान्तिरेवोत्पन्ना, न पुनर्वस्तुत एव राक्षसी चौरो वेति भावः।

(ত) শকার। (আরোহণ করিয়া, দেখিয়া, ভয় অভিনয় করিয়া, তাড়াতাড়ি নামিয়া, গলদেশে বিটকে ধারণ করিয়া) পণ্ডিত! পণ্ডিত! মরিয়াছ, মরিয়াছ। কারণ, একটা রাক্ষসী; কিংবা একটা চোর গাড়ীতে উঠিয়া বসিয়া রহিয়াছে। যদি রাক্ষসী হয়, তবে আমাদের দুই জনকেই চুরি করিয়া নিয়াছে; আর যদি চোর হয়, তবে দুই জনকেই খাইয়া ফেলিয়াছে।

(থ) বিট। ভয় করিও না। এই গরুর গাড়ীতে রাক্ষসীর আগমন হইবে কিরূপে?। মধ্যাহ্নের সূর্য্যের তাপে তোমার দৃষ্টিশক্তি নষ্ট হইয়াছে; তাহাতে অঙ্গরাখার সহিত স্থাবরকের ছায়া দেখিয়া তোমার ভ্রম হয় নাই ত?।

(দ) শকার। পুত্র! স্থাবরক! ভৃত্য! বাঁচিয়া আছিস্ ত?।

চেটঃ। অধই। (ধ)

শকারঃ। ভাবে! পবহণাধিলূঢ়া ইত্থিআ পড়িবসদি। তা অবলোএহি। (ন)

বিটঃ। কথং স্ত্রী!।

অবনতশিরসঃ প্রযাম শীঘ্রং
পথি বৃষভা ইব বর্ষতাড়িতাক্ষাঃ।
মম হি সদসি গৌরবপ্রিয়স্য
কুলজনদর্শনকাতরং হি চক্ষুঃ॥১৫॥

বসন্ত। সবিস্ময়মাত্মগতম্। কধং মম ণঅণাণং আআসঅরো

(ধ) অথকিম্। (ন) ভাব! প্রবহণাধিরূঢ়া স্ত্রী প্রতিবসতি। তদবলোকয়।

অবনতেতি। পথি বর্ষবৃষ্টিভিঃ তাড়িতে পীড়িতে অক্ষিণী যেষাং তে তাদৃশা বৃষভা ইব, অবনতানি শিরাংসি যেষাং তে তাদৃশাঃ পরস্ত্রীদর্শনভয়াদিতি ভাবঃ, বয়ং শীঘ্রং প্রযাম ইতো গচ্ছাম। হি যস্মাৎ, সদসি সজ্জনসমাজে, গৌরবপ্রিয়স্য সম্মানলাভাভিলাষিণঃ, মম চক্ষুঃ, কুলজনস্য কুলস্ত্রিয়া দর্শনে কাতরং হি অসমর্থমেব: তথা চ যদীদানীং পরস্ত্রিয়ং পশ্যেয়ম্, তত্র প্রথিত, তদা সজ্জনসমাজে মম গৌরবং ন স্যাৎ, তেনেতঃ প্রস্থানমেব মে শ্রেয় ইতি ভাবঃ।

অত্র কারণেন কার্যসমর্থনরূপোঽর্থান্তরন্যাসোঽলঙ্কারঃ শ্লোকপ্রমেয়া সঙ্গীয়তে। পুষ্পিতায়া চ বৃত্তম্॥১৫॥

(ধ) ভৃত্য। হাঁ।

(ন) শকার। পণ্ডিত! একটা স্ত্রীলোক গাড়ীতে উঠিয়া বসিয়া রহিয়াছে। তা দেখুন।

বিট। স্ত্রীলোক!। পথে বৃষ্টিপীড়িত-দৃষ্টি বৃষের ন্যায়, আমি অবনতমস্তক হইয়া, এখান হইতে শীঘ্র চলিয়া যাইব। কারণ, আমি সজ্জনসমাজে গৌরবাভিলাষী, সুতরাং আমার নয়ন, কুলবধূদর্শনে অসমর্থ॥১৫॥

ज्जेव राअस्सालो। ता संसइदम्हि मन्दभाआ। एसो दाणिं मम मन्दभाइणीए ऊसरक्खेत्तपड़िदो विअ वीअमुट्ठी णिप्फलो इध आगमणो संवुत्तो। ताकिं एत्थ करइस्सम्?। (प)

शकारः। कादले क्खु एसे वुड्ढचेड़े पवहणं णावलोएदि। भावे! आलोएहि पवहणं। (फ)

विटः। को दोषः। भवत्वेवं तावत्।

(प) कथं मम नयनयोरायासकर एव राजश्यालः। तत् संशयितास्मि मन्दभागा। एतदिदानीं मन्दभागिन्या ऊषरक्षेत्रपतित इव बीजमुष्टिः निष्फलमिहागमनं संवृत्तम्। तत् किमत्र करिष्यामि?।

(फ) कातरः खल्वेषः वृद्धचेटः प्रवहणं नावलोकयति। भाव! आलोकय प्रवहणम्।

(प) वसन्त इति। सर्वथैवासम्भावितं शकारप्रवहणं आरोहणात् सहसा तद्दर्शनाच्च विस्मय इति बीभ्यम्। संशयितास्मि जीवने इति शेषः; शकारस्य क्रूरत्वात् वधकान्तराभावाच्चेति भावः। ऊषरक्षेत्रे चारुदत्तिकामयभूमौ पतितः, बीजमुष्टिः मुष्टिपरिमितं धान्यादिबीजमिव, निष्फलं चारुदत्तदर्शनासम्भवात् अङ्गीकृतपत्न्यसम्भवाच्चेति भावः।

(फ) शकार इति। वृद्धचेटः स्थावरकाख्यो वृद्धभृत्यः, कातरः परस्त्रीदर्शने भीतः; अतएव प्रवहणं नावलोकयति।

(प) वसन्तसेना। (विस्मयके सहित स्वगत) आमार नयनेर दुःखजनक राजश्यालकई (ये उपस्थित); ता मन्दभाग्य आमि संशयापन्न हइयाछि। ऊषरक्षेत्रे निपतित बीजमुष्टिर न्याय, एखन आमार एई आगमन निष्फल हइयाछे। तो, एखन आमि कि करि?।

(फ) शकार। एई वृद्ध भृत्य कातर हइया पड़ियाछे; ताई गाड़ी देखितेछे ना। पण्डित! आपनि देखुन।

शकारः। कधं शिआला उड्डेन्ति वाअसा वच्चेन्ति। ता जाव भावे अक्खीहिं भक्खीअदि, दन्तेहिं पेक्खिअदि, दाव हगे पलाइश्शं। (ब)

विटः। वसन्तसेनां दृष्ट्वा सविषादमात्मगतम्। कथमये मृगी व्याघ्रमनुसरति। भोः कष्टम्। (भ)

शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पुलिनान्तरशायिनम्।
हंसी हंसं परित्यज्य वायसं समुपस्थिता ॥१६॥

(ब) कथं शृगाला उड्डयन्ते, वायसा व्रजन्ति। तत् यावत् भावः अक्षिभ्यां भक्ष्यते, दन्तैः प्रेक्ष्यते, तावदहं पलायिष्ये।

(ब) शकार इति। उड्डयन्ते विहायसा गच्छन्ति। वायसाः काकाः। व्रजन्ति भूतलेन विचरन्ति। अभङ्गलसूचकमेतत्। तदयावदिति। शृगाला व्रजन्ति, वायसा उड्डयन्ते। तदयावद्भावः अक्षिभ्यां प्रेक्ष्यते, दन्तैर्भक्ष्यते राक्षसा इति शेषः। तावदहं पलायिष्ये इति क्रमो बोद्धव्यः। अक्रमत्वमिधानं शकारस्वभावात्।

(भ) विट इति। मृगी व्याघ्रमनुसरतीत्यनेन शकारद्वारा वसन्तसेनाया विपत्तिः सूचिता। अतएवाव अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः।

शरदिति। हंसी पक्षिणी, शरच्चन्द्रप्रतीकाशं शरच्चन्द्रवत् शुभ्रवर्णम्। एतेन चारुदत्तस्य यशःशुभ्रत्वं नितान्तनिर्दोषत्वञ्च व्यज्यते। पुलिनान्तरे नद्यादेस्तीरीत्यितदेशे शेते तिष्ठतीति तम्। अनेनापि चारुदत्तस्य निरापद्ग्रस्तत्वं सूच्यते। हंसं

विट। दोष कि?। एইরূপই হউক।

(ব) শকার। হায়! শিয়াল উড়িতেছে, কাক দৌড়াইতেছে। সুতরাং যে পর্য্যন্ত পণ্ডিতটাকে নয়নদ্বারা ভক্ষণ করে এবং দন্তদ্বারা দর্শন করে, তাহার মধ্যে আমি পলাইব।

(ভ) বিট। (বসন্তসেনাকে দেখিয়া, বিষাদের সহিত স্বগত) হরিণী যে ব্যাঘ্রের অনুসরণ করিতেছে। হায়! কি কষ্ট।

জনান্তিকম্। **বসন্তসেনে! ন যুক্তমিদং নাপি সদৃশমিদম্। (ম)**

পূর্ব্বং মানাদবজ্ঞায় দ্রব্যার্থে জননীবশাৎ।

বসন্ত। ণ। ইতি শিরশ্চালয়তি। (য)

বিটঃ। অশীণ্ডীর্য্যস্বভাবেন বেশ্মভাবেন মন্যতে ॥১৩॥

(য) ন।

পরিত্যজ্য, বায়সং কাকম্, সমুপাস্থিতা সম্প্রাপ্তা। তয়া চ হংস্যা উক্তবিধহংস-পরিত্যাগানন্তরং বায়সং প্রতি সমুপস্থানমিব তবাপি চারুদত্তপরিত্যাগানন্তরং শকারং প্রতি সমুপস্থানং নিতান্তার্য্যযোগ্যত্বাৎ মহাদুঃখকরমিতি ভাবঃ।

অতএবাহ অপ্রস্তুতসমাৎ প্রস্তুতসমপ্রতীতিরূপা অপ্রস্তুতপ্রশংসা লুপ্তোপময়া সঙ্কীর্য্যতে। অভিপ্রায়ো নাম নাভ্যলঙ্কারঃ। যথা দর্পণে—

"অভিপ্রায়স্তু সাদৃশ্যাদন্যার্থস্য কল্পনা ॥১৫॥

(ম) জনেতি। ইদং তব সমুপস্থানম্, ন যুক্তং নোচিতম্, নাপি সদৃশং যোগ্যম্, তব উত্তমাঙ্গনাত্বাৎ শকারস্য তু পুরুষাধমত্বাদিত্যাশয়ঃ।

ন যুক্তং কথমিত্যাহ পূর্ব্বমিতি। মানাৎ শকারাপেক্ষয়া আত্মন উত্তমত্বাভিমানাৎ, পূর্ব্বং শকারমবজ্ঞায় ত্বয়া, দ্রব্যার্থং ধনলাভার্থং, জননীবশাৎ মাতুরাদেশবশাৎ, অশীণ্ডীর্য্যমনীদার্য্যমেব স্বভাবো যস্মিন্ তাদৃশেন, বেশ্মভাবেন বেশ্যালয়স্বভাবেন, মন্যতে

শরচ্চন্দ্রের ন্যায় শুভ্রবর্ণ এবং পুলিনদেশে অবস্থিত হংসকে পরিত্যাগ করিয়া হংসী, কাকের নিকট উপস্থিত হইয়াছে ॥১৬॥

(ম) (বসন্তসেনার নিকট চুপি চুপি) বসন্তসেনে! তোমার এই আগমন সঙ্গত হয় নাই এবং অনুরূপও হয় নাই। কারণ—

পূর্ব্বে অভিমান বশতঃ শকারকে অবজ্ঞা করিয়া, এখন ধনের নিমিত্ত মাতার আদেশে—

(য) বসন্তসেনা। না। (এই বলিয়া মস্তক সঞ্চালন করিল)

বিট।—এবং অনুদার বেশ্যালয়ের স্বভাববশতঃ নিজের আগমনই সঙ্গত বলিয়া মনে করিতেছ ॥১৭॥

ननूक्तमेव मया भवतीं प्रति—"सममुपचर भद्रे! सुप्रिय-स्याप्रियस्य च"।

वसन्त। पवहणविपज्जासेण आगदा सरणागदम्हि। (र)

विटः। न भेतव्यं न भेतव्यम्। भवत्वेनं वञ्चयामि। शकारमुपगम्य। काणिलीपुत्र! सत्यं राक्षस्येवात्र प्रतिवसति।

शकारः। भावे! भावे! जइ लक्खणी पडिवज्जदि, ता कीश ण तुमं मूशेदि?। अध चोल्ल, ता किं ण तुमं भक्खिदे?। (ल)

(र) प्रवहणविपर्य्यासेनागता शरणागतास्मि।

(ल) भाव! भाव! यदि राक्षसी प्रतिवसति, तत् केन न त्वां मुष्णाति? अथ चौरः तत् किं न त्वं भक्षित?।

तस्यैव शकारस्यान्तिकं स्वयमेवोपस्थानं न्याय्यं सम्भाव्यते। तथा च पूर्वमयोग्यत्व-ज्ञानेनावज्ञातस्य जनस्य कारणविशेषेण योग्यतोत्पत्त्यभावे केवलधनलाभाश्रया तस्यादर-प्रदर्शनमात्मनो नीचाशयताप्रकाशादयुक्तमेवेति भावः।

अव वक्तुर्विषादमग्नतया न न्यूनपदतादोषः॥१७॥

(ल) शकार इति। मुष्णाति चौरयति। अवापि पूर्ववत् क्रम उन्नेयः।

আমি ত তোমাকে পূর্ব্বেই বলিয়াছিলাম যে—হে ভদ্রে! তুমি প্রিয়জন ও অপ্রিয়জনকে সমান ভাবে সেবা কর।

(র) বসন্তসেনা। ভ্রমবশতঃ অন্য গাড়ীতে উঠিয়া আসিয়া পড়িয়াছি। এখন আমি আপনার শরণাপন্ন হইলাম।

(ল) বিট। ভয় করিও না, ভয় করিও না। হউক, ইহাকে বঞ্চিত করি। (শকারের নিকট যাইয়া) কাণেলীর পুত্র! সত্যই এই গাড়ীতে রাক্ষসীই রহিয়াছে।

বিটঃ। কিমনেন নিরূপিতেন। যদি পুনরুদ্যানপরম্পরয়া পদ্ভ্যামেব নগরীমুজ্জয়িনীং প্রবিশাবঃ, তদা কো দোষঃ স্যাৎ?। (ব)

শকারঃ। এব্বং কিদে কিং ভোদি?। (শ)

বিটঃ। এবং কৃতে ব্যায়ামঃ সেবিতো ধুর্য্যাণাঞ্চ পরিশ্রমঃ পরিহৃতো ভবতি। (ষ)

শকারঃ। এবং ভোদু। থাবলআ! চেড়া! গীহ পব-

(শ) এবং কৃতে কিং ভবতি?।

(ব) বিট ইতি। অনেন প্রবহণস্থেন জনেন, নিরূপিতেন রাক্ষসতয়া চৌরতয়া বা নিশ্চিতেন কিং ফলমিতি শেষঃ, কিমপি নেত্যর্থঃ। উদ্যানপরম্পরয়া উপবনশ্রেণ্যা এতেনাতপতাপং বিনাপি গমনং সিধ্যতীতি দর্শিতম্।

(ষ) বিট ইতি। ব্যায়ামঃ স্বাস্থ্যসম্পাদকঃ কায়িকপরিশ্রমঃ, সেবিতঃ অনুষ্ঠিতঃ ধুর্য্যাণাং প্রবহণবাহকানাং গবাম্। প্রবহণবাহকা গাব একবারমাগতাঃ পুনর্গমনে তেষাং মহান্ পরিশ্রমঃ সম্ভাব্যতে, স চ ন স্যাৎ স্বাস্থ্যকরী ব্যায়ামশ্চ স্যাদিতি উভয়-থাপি পদ্ভ্যামেব গমনমাবয়োরুচিতমিতি ভাবঃ।

(ল) শকার। পণ্ডিত! পণ্ডিত! যদি রাক্ষসীই রহিয়া থাকে, তবে আপনাকে চুরি করিল না কেন? আর যদি চোর রহিয়া থাকে, তবে ভক্ষণ করিল না কেন?।

(ব) বিট। উহার নিরূপণ করিয়া কি হইবে?। যদি এই বন-শ্রেণীর ভিতর দিয়া পায়ে হাটিয়া, উজ্জয়িনীনগরে প্রবেশ করি, তা হইলে কি দোষ হয়?।

(শ) শকার। এরূপ করিলে কি ফল হইবে?।

(ষ) বিট। এরূপ করিলে ব্যায়াম করা হইবে এবং গরুগুলির পরিশ্রম পরিত্যক্ত হইবে।

हणं। अधवा चिट्ठ चिट्ठ, देवदाणं वम्हणाणं च अग्गदो चलणेण गच्छामि। णहि णहि, पवहणं अहिलुहिअ गच्छामि। जेण दूलदो मं पेक्खिअ भणिश्शन्ति, "एशे शे लट्ठिअशाले भट्टालके गच्छदि।" (स)

विटः। स्वगतम्। दुष्करं विषमौषधीकर्त्तुम्। भवतु, एवं तावत्। प्रकाशम्। काणेलीमातः! एषा वसन्तसेना भवन्तमभिसारयितुमागता। (ह)

(स) एवं भवतु। स्थावरक! चेट! नय प्रवहणम्। अथवा, तिष्ठ तिष्ठ, देवतानां ब्राह्मणानाञ्चायतः चरणेन गच्छामि। नहि नहि, प्रवहणमधिरुह्य गच्छामि। येन दूरतो मां प्रेक्ष्य भणिष्यन्ति—"एष स राष्ट्रियश्यालो भट्टारको गच्छति।"

(स) शकार इति। भणिष्यन्ति लोका इति शेषः। राष्ट्रियस्य राज्यपालस्य राज्ञः श्यालः, भट्टारकः प्रभूतधनस्वामी।

(ह) विट इति। विषम् औषधीकर्त्तुं दुष्करमित्यन्वयः। तथा च प्राणनाशकरस्य विषस्य प्राणरक्षकौषधतया परिणमनं दुष्करम्, तथा सर्व्वदा परप्रतिकूलस्य दुर्जनस्य परानुकूलतया परिणमनं दुष्करमेवेति भावः। अतएवाव अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अभिसारयितुम् अभिसारप्रकारेण रमयितुम्।

(स) शकार। এইরূপই হউক। স্থাবরক! ভৃত্য! গাড়ী নিয়া যা অথবা দাঁড়া দাঁড়া; দেবতা ও ব্রাহ্মণগণের সম্মুখ দিয়া পায়ে হাটিয়াই যাই। না না, গাড়ীতে উঠিয়া যাইব। যে হেতু, দূর হইতে আমাকে দেখিয়া লোকে বলিবে—"এই সেই রাজার শালা প্রভু যাইতেছেন।"

(হ) বিট। (স্বগত) বিষকে ঔষধ করা দুষ্কর। হউক, এইরূপ বলি। (প্রকাশ্যে) কাণেলীর পুত্র! এই বসন্তসেনা তোমার অভিসারে আসিয়াছে।

বসন্ত। সন্তং পাবং সন্তং পাবং। (ঘ)

শকারঃ। সহর্ষম্। ভাবে! ভাবে! মং পবলপুলিশং মণুশ্শং বাশুদেবকং?। (ক)

বিটঃ। অথকিম্।

শকারঃ। তেণ হি অপুব্বা শিলি শমাশাদিদা, তশ্শিং কালে মএ লোশাইদা, শম্পদং পাদেশু পড়িঅ পশাদেমি। (খ)

বিটঃ। সাধু অভিহিতম্।

(ঘ) শান্তং পাপং শান্তং পাপম্।

(ক) ভাব! ভাব! মাং প্রবরপুরুষং মনুষ্যং বাসুদেবকম্?।

(খ) তেন হি অপূর্বা শ্রীঃ সমাসাদিতা, তস্মিন্ কালে ময়া রোষিতা, সাম্প্রতং পাদয়োঃ পতিত্বা প্রসাদয়ামি।

(ঘ) বসন্ত ইতি। শান্তং পাপম্, "ভবন্তমভিসারয়িতুমাগতা" ইত্যনিষ্টং শ্যমিত্যর্থঃ, "শান্তং পাপমনিষ্টং শ্যে" ইত্যভিধানাৎ। তস্যাতিশয়ে দ্বিরুক্তিঃ।

(ক) শকার ইতি। অত্র কাকুস্বরেণ প্রশ্নো ব্যজ্যতে।

(খ) শকার ইতি। শ্রীঃ শ্রীরূপা রমণী। রোষিতা রোষং প্রাপিতা।

(ঘ) বসন্তসেনা। ওরূপ বলিবেন না, ওরূপ বলিবেন না।

(ক) শকার। (হর্ষের সহিত) পণ্ডিত! পণ্ডিত! প্রধানপুরুষ, মনুষ্য ও বাসুদেবস্বরূপ আমার (অভিসারে অসিয়াছে?)।

বিট। হাঁ।

(খ) শকার। তাহা হইলে, আমি অপূর্ব্ব লক্ষ্মীকে লাভ করিয়াছি। সে সময়ে আমি উহাকে কুপিত করিয়াছিলাম, এখন পায়ে পড়িয়া প্রসন্ন করিব।

বিট। ভাল বলিয়াছ।

शकारः। एशे पादेशुं पड़ेमि। इति वसन्तसेनामुपसृत्य अत्तिके! अम्विके! शुणु मम विण्णत्तिं। (ग)

एशे पड़ेमि चलणेशु विशालणेत्ते!
हत्थञ्जलिं दशणहे! तव शुद्धदन्ति!।
जं तं मए अवकिदं मदणातुलेण
तं खम्मिदाशि वलगत्ति! तव म्हि दाशे॥१८॥

(ग) एष पादयोः पतामि। हे मातः! अम्बिके! शृणु मम विज्ञप्तिम्।

एष पतामि चरणयोर्विशालनेत्रे!
हस्ताञ्जलिं दशनखे! तव शुद्धदन्ति!।
यत्तन्मया अपकृतं मदनातुरेण
तत् क्षमितासि वरगात्रि! तवास्मि दासः॥१८॥

(ग) शकार इति। अत्तिकेति जनन्यर्थ एव देश्यशब्दः, अम्बिकापि जनन्येव। तेनात्र पुनरुक्तत्वमपार्थत्वञ्चोभयमपि ज्ञेयम्।

एष इति। विशाले नेत्रे यस्यास्तत्सम्बोधनम्, दश नखाः पादनखरा यस्यास्तत्-सम्बोधनम्। इदं व्यर्थमुक्तम्। शुद्धा निर्मला दन्ता यस्यास्तत्सम्बोधनम्। एष अहं तव चरणयोः पतामि, तथा हस्ताभ्यामञ्जलिं करोमीति शेषः। अत्र हस्तशब्दः पुनरुक्तः, अञ्जलिशब्देनैव तयोर्योगबोधनात्। मदनातुरेण मया, तत् तत्कालोनम्, यत् अपकृतं विरागः कृतः, इदानीं तत् क्षामितासि चरणपतनेन अञ्जलिकरणेन च क्षमाविषयं कारितासि। वराणि उत्तमानि गात्राणि अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बोधनम्। तव दासः अस्मि। सुतरां ममाभिलाषं पूरयेति भावः।

वसन्ततिलका वृत्तम्॥१८॥

(গ) শকার। এই পায়ে পড়িতেছি। (এই বলিয়া বসন্তসেনার নিকট যাইয়া) হে মাতঃ! হে অম্বিকে! আমার নিবেদন শুনুন।

হে বিশালনেত্রে! হে দশ-নখ-সমন্বিতে! হে নির্ম্মলদন্তশালিনি!

বসন্ত। সক্রোধম্। **অপেহি, অণজ্জং মন্তেসি।** (ঘ) ইতি পাদেন তাড়য়তি।

শকারঃ। সক্রোধম্।

জে চুম্বিদে অম্বিকমাদুকহিং
গদে ণ দেবাণং বি জে পণামং।
সে পাড়িদে পাদতলেণ মুণ্ডে
বণে সিআলেণ জধা মুদঙ্গে ॥১৮॥

(ঘ) অপেহি, অনার্য্যং মন্ত্রয়সি।

যচ্চুম্বিতমম্বিকামাতৃকাভির্গতং ন দেবানামপি যৎ প্রণামম্।
তৎ পাতিতং পাদতলেন মুণ্ডং বনে শৃগালেন যথা মৃতাঙ্গম্ ॥১৮॥

(ঘ) বসন্ত ইতি। অপেহি দূরং গচ্ছ। অনার্য্যম্ অসজ্জনোচিতম্।

যদিতি। যৎ মম মুণ্ডম্, অম্বিকামাতৃকাভিঃ মাতৃভিঃ। অত্র পৌনরুক্ত্যম্। স্নেহেন চুম্বিতম্, যচ্চ দেবানামপি সকাশং, প্রণামম্ অবনতীভাবম্, ন গতং ন প্রাপ্তম্ অপমানভয়াদিতি ভাবঃ; শৃগালেন বনে যথা মৃতস্য অঙ্গং শবগাত্রম্, পাদতলেন ভক্ষণায় পাতিতং জায়তে, তথা ত্বয়াপি তৎ মদীয়ং মুণ্ডং মস্তকম্, পাদতলেন অপমানায় পাতিতং জাতম্। মহদন্যায্যমিদমিতি ভাবঃ।

অনীপজাতিবৃত্তেঃ ষষ্ঠবর্ণস্য লঘুত্বাবশ্যকত্বেঽপি দ্বিতীয়পাদে তদভাবাৎ হতবৃত্ততাদোষঃ। ন চ শকারবচনত্বাদেব পুনরুক্তাদিদোষবৎ হতবৃত্তত্বাদোষস্যাপি স্বীকার

আমি এই তোমার পায়ে পড়িলাম এবং তোমার নিকট হাতযোড় করিলাম, আমি কামার্ত্ত হইয়া তোমার যে সেই অপকার করিয়াছিলাম, এখন তাহার ক্ষমা করাইতেছি। হে উত্তমাঙ্গি! আমি তোমার দাস হইলাম ॥১৮॥

(ঘ) বসন্তসেনা। (ক্রোধের সহিত) দূর হও, অসভ্যের কথা বলিতেছ। (এইরূপ বলিয়া চরণদ্বারা তাড়ন করিল)

অলে থাবলআ! চেড়া! কহিং তুএ এআ সমাসাদিদা?। (ঙ)

চেটঃ। ভট্টকে! গাম-সঅলএহিং লুদ্ধে লাঅমগ্গে, তদো চারুদত্তস্স লুক্খবাড়িআএ পবহণং থাবিঅ, তহিং ওদলিঅ, জাব চক্কপলিবট্টিঅং কলেমি, তাব এআ পবহণবিপজ্জাসেণ ইহ আলূঢ়েত্তি তক্কেমি। (চ)

শকারঃ। কধং পবহণ-বিপজ্জাসেণ আগদা, ণ মং অহি-

(ঙ) অরে স্থাবরক! ভৃত্য! ত্বয়া কস্মিন্ এষা সমাসাদিতা।

(চ) ভট্টক! গ্রামশকটৈঃ রুদ্ধে রাজমার্গে তদা চারুদত্তস্য বৃক্ষবাটিকায়াং প্রবহণং স্থাপয়িত্বা, তস্মিন্নবতীর্য্য, যাবৎ চক্রপরিবৃত্তিং করোমি, তাবদেষা প্রবহণবিপর্য্যাসেন ইহ আরূঢ়েতি তর্কয়ামি।

এবমি বাচ্যম্, "অপার্থমক্রমং ব্যর্থং পুনরুক্তং হতীপমম্। লোকন্যায়বিরুদ্ধঞ্চ শকারবচনং বিদুঃ॥" ইত্যব অপার্থত্বাদেব গ্রহণাদন্যস্য চায়হণাত্ তেন 'দৈবস্য বি' ইতি পাঠেনাসৌ পরিহার্য্যঃ॥১৯॥

শকার। (ক্রোধের সহিত) মাতৃগণ যাহা চুম্বন করিয়াছেন এবং যাহা দেবতার নিকটেও অবনতভাবে প্রাপ্ত হয় নাই, বনে শিয়াল যেমন মৃতপ্রাণীর অঙ্গ পাদতলে পাতিত করে, তেমন তুইও আমার সেই মুণ্ড পাদতলে পাতিত করিলি॥১৯॥

(ঙ) ওরে স্থাবরক! ভৃত্য! তুই কোন্ জায়গায় এটাকে পাইলি?।

(চ) ভৃত্য। প্রভু! গ্রাম্য গাড়ীতে রাজপথ একেবারে রুদ্ধ হইয়া গিয়াছিল, তখন আমি চারুদত্তের বৃক্ষবাটিকার নিকটে এই গাড়ী রাখিয়া, সেখানে নামিয়া, যাবৎ চক্রপরিবর্ত্তন করি, তাহার মধ্যে ইনি, গাড়ীর বৈপরীত্যে এই গাড়ীতে উঠিয়াছেন বলিয়া মনে করি।

শালিদুং। তা ওদল ওদল মম কেলকাদো পবহণাদো। তুমং তং দলিদ্দসত্থাবাহ-পুত্তকং অহিসালেসি, মম কেলকাদুং গোণাদুং বাহেসি; তা ওদল ওদল গব্ভদাসি! ওদল ওদল। (ছ)

বসন্ত। তং অজ্জচারুদত্তং অহিসারেসি ত্তি জং সচ্চং অলঙ্কিদম্হি ইমিণা বঅণেণ। সম্পদং জং ভোদু, তং ভোদু। (জ)

শকারঃ। এদেহি দে দসণচ্ছপ্পলমণ্ডলেহিং
হত্থে হি চাড়ু-গদ-তাড়ণ-লম্মডেহিং।
কট্টামি দে বলতণুং ণিঅ-জাণকাদো
কেসেসু বালি-দড়ুঅং বি জহা জড়াউ ॥২০॥

(ছ) কথং প্রবহণবিপর্য্যাসেনাগতা, ন মামভিসারয়িতুম্। তদবতর অবতর মদীয়াৎ প্রবহণাৎ। ত্বং তং দরিদ্র-সার্থবাহ-পুত্রকমভিসারয়সি, মদীয়ৌ গাবৌ বাহয়সি; তদবতর অবতর গর্দভাসি! অবতর অবতর।

(জ) তমার্য্যচারুদত্তমভিসারয়সি ইতি যৎ সত্যম্ অলঙ্কৃতাস্মি অনেন বচনেন। সাম্প্রতং যদ্ভবতু, তদ্ভবতু।

(জ) বসন্তসেনা ইতি। অলঙ্কৃতাস্মি বেশ্যাত্বেঽপি গুণযাচিত্বসূচনাদিতি ভাবঃ।

(ছ) শকার। ও! গাড়ীর বৈপরীত্যে আসিয়াছে, আমার অভিসারে নহে। তা, নাম্ নাম্ আমার গাড়ী হইতে। তুই সেই দরিদ্রবণিক্-পুত্রের অভিসরণ করিবি, আর আমার গরুর ঘাড়ে চড়িবি। তা, নাম্ নাম্ গর্ভদাসি! নাম্ নাম্।

(জ) বসন্তসেনা। 'সেই আর্য্য চারুদত্তের অভিসরণ করিবি' এই কথাতে আমি সত্যই অলঙ্কৃত হইয়াছি। এখন যা হউক, তা হউক।

বিটঃ। অয়াহ্যা মূর্দ্ধজেষ্বেতাঃ স্ত্রিয়ো গুণসমন্বিতাঃ।
ন লতাঃ পল্লবচ্ছেদমর্হন্ত্যুপবনোদ্ভবাঃ ॥২১॥

এতাভ্যাং তে দশনখোৎপলমণ্ডলাভ্যাং হস্তাভ্যাং চাটুশততাড়নলম্পটাভ্যাম্।
কর্ষামি তে বরতনুং নিজযানকাত্ কেশগ্রহেষু বালিদয়িতামিব যথা জটায়ুঃ ॥২০॥

এতাভ্যামিতি। দশ নখানি উৎপলমণ্ডলানীব পদ্মসমূহা ইব যয়োস্তাভ্যাম্, তথা চাটুশতানীব প্রিয়বাক্যসমূহা ইব তাড়নানি প্রহারাস্তেষু লম্পটাভ্যামভিলাষিভ্যাম্ এতাভ্যাং হস্তাভ্যাম্, যথা জটায়ুঃ, বালিদয়িতাং তারাম্, কেশগ্রহেষু গৃহীত্বা তে তব বরতনুং সুন্দর-শরীরম্, নিজযানকাত্ স্বকীয়প্রবহণাত্ কর্ষামি আকৃষ্য পাতয়ামি।

অত্র লুপ্তোপমাশ্রৌতোপমাঃ সর্ব্বা এব ইতাঃ, সাদৃশ্যাভাবাত্ বাস্তবিকত্বাভাবাচ্চ। 'ইব যথা' ইতি চ পুনরুক্তম্। বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥২০॥

অয়াহ্যা ইতি। গুণসমন্বিতা দয়াদিগুণবিশিষ্টাঃ, এতাঃ সুন্দর্য্যঃ স্ত্রিয়ঃ, মূর্দ্ধজেষু কেশেষু অয়াহ্যা ন গ্রহণযোগ্যা ইষ্টস্ত্রীনাং স্ত্রীণাং কেশাকর্ষণং ন কার্য্যমিত্যর্থঃ, মানিন্যা মানহরণস্য অমঙ্গলজনকত্বাদিতি ভাবঃ। তথা চ উপবনোদ্ভবা লতাঃ, পল্লবচ্ছেদং নার্হন্তি; সুন্দরপদার্থস্য সৌন্দর্য্যাপহরণং বিধিনিয়মব্যত্যয়করণাপরাধাপাতাদিত্যাশয়ঃ।

অত্র দৃষ্টান্তোঽলঙ্কারঃ। তথা অয়াহ্যা ইত্যত্র প্রধানস্য নঞর্থস্য সমাসে গুণীভাবাত্ বিধেয়াবিমর্শদোষঃ, "অমুক্তা ভবতা নাথ! মুহূর্ত্তমপি সা পুরা" ইতি দর্পণোদাহৃতবত্। ন যাহ্যা ইতি পাঠে তু নঞ্দোষাভাবঃ ॥২১॥

শকার। পদ্মসমূহের ন্যায় যাহার দশটী নখ রহিয়াছে এবং যাহা বহুতর প্রিয়বাক্য তুল্য প্রহারের অভিলাষী, সেই হস্তযুগল দ্বারা, জটায়ু যেমন বালির স্ত্রীকে কেশাকর্ষণ করিয়া পাতিত করিয়াছিল, আমিও সেইরূপ কেশাকর্ষণ করিয়া তোমার সুন্দর শরীরটীকে নিজের গাড়ী হইতে নিপাতিত করিব ॥২০॥

বিট। গুণান্বিত এই সকল স্ত্রীলোককে কেশে আকর্ষণ করিতে নাই। উপবনোৎপন্না লতা, পল্লবছেদনের যোগ্য নহে ॥২১॥

तदुत्तिष्ठ त्वम्। अहमेनामवतारयामि। वसन्तसेने! अवतीर्य्यताम्।

वसन्तसेना अवतीर्य एकान्ते स्थिता।

शकारः। स्वगतम्। जे शे मम वअणावमाणेण तदा लोशग्गा शम्भुक्खिदे, अज्ज एदाए पादप्पहालेण अणेण पज्जलिदे, तं शम्पदं मालेमि णं। भोदु, एव्वं दाव। प्रकाशम्। भावे! भावे! (झ)

जदिच्छशे लम्बदशा-विशालं
पावालअं शुत्तशदेहि जुत्तम्।
मंशं च खादुं तह तुट्टि कादुं
चुह्ल चुह्ल चुक्कु, चुह्ल चुह्ल त्ति ॥२२॥

(झ) यः स मम वचनेनापमानेन तदा रोषाग्निः सम्भुक्षितः, अद्य एतया पादप्रहारेणानेन प्रज्वलितः, तत् साम्प्रतं मारयाम्येनाम्। भवतु, एवं तावत्। भाव! भाव!

यदीच्छसि लम्बदशाविशालं प्रावारकं शतशस्तैर्हि युक्तम्।
मांसञ्च खादितुं तथा तुष्टिञ्च कर्त्तुं चुह्ल चुह्ल चुक्कु चुह्ल चुह्ल इति ॥२२॥

(झ) शकार इति। वचनेन "अवेहि, अणज्ज मन्नोसि" इति वाक्येन योऽपमानस्तेन। सम्भुक्षितः उद्दीपितः उत्पादित इत्यर्थः। एतया वसन्तसेनया प्रज्वलितः ज्वालावान् कृतः।

অতএব তুমি উঠ। আমি ইহাকে নামাইব। বসন্তসেনা! নাম।

বসন্তসেনা নামিয়া একপ্রান্তে থাকিল।

(ঝ) শকার। (স্বগত) তখন বাক্য দ্বারা অপমানে আমার সেই যে ক্রোধাগ্নি উৎপন্ন হইয়াছিল, আজ আবার এই মাগী এই পাদপ্রহার দ্বারা তাহাকে জ্বালাইয়া দিয়াছে; সুতরাং এখন ইহাকে মারিয়া ফেলিব। হউক, এইরূপ বলি। (প্রকাশ্যে) পণ্ডিত! পণ্ডিত!

বিটঃ। ততঃ কিম্?। (অ)

শকারঃ। মম পিঅং কলেহি। (ট)

বিটঃ। বাঢ়ং করোমি, বর্জয়িত্বা ত্বকার্য্যম্। (ঠ)

শকারঃ। ভাবে! অকজ্জাহ গন্ধে বি ণত্থি, লক্খণী কাবি ণত্থি। (ড)

(ট) মম প্রিয়ং কুরু।

(ড) ভাব! অকার্য্যস্য গন্ধোঽপি নাস্তি, রাক্ষসী কাপি নাস্তি।

যদীতি। যদি, লম্বাভির্দীর্ঘাভিঃ দশাভিঃ প্রান্তসূত্রৈর্বিশালং লম্বমানীভূতম্, সূত্রশতৈর্যুক্তং প্রাবারকম্ একমুত্তরীয়বস্ত্রম্, ইচ্ছসি পারিতোষিকত্বেন লব্ধুমিতি শেষঃ; মাংসঞ্চ খাদিতুমিচ্ছসি, তথা মম তুষ্টিং সন্তোষঞ্চ কর্ত্তুমিচ্ছসি। 'তদীহি মাল্লিহি বগ্ঘল্লগেণ' ইতি বক্তুমিচ্ছন্নপি ভয়সঙ্কীচবশাদপারয়ন্ যথাকথঞ্চিদিচ্ছারচিতশব্দৈ-র্যতুর্থপাদং পূরয়ন্নাহ চুহ্ন ইতি। অতএব চুহ্ন ইত্যাদয়ঃ শব্দা অপার্থাঃ। মাংসভোজন-কালীনাব্যক্তশব্দানুকরণভূতা ইতি কেচিৎ। উপজাতিরিয়ং বৃত্তম্ ॥২২॥

(অ) বিট ইতি। ততস্তদা, কিং ময়া কর্ত্তব্যমিতি শেষঃ।

(ঠ) বিট ইতি। বাঢ়মবশ্যম্। অকার্য্যং গর্হিতকার্য্যম্।

(ড) শকার ইতি। গন্ধো লেশঃ। কাপি রাক্ষসী নাস্তি মম প্রবর্হণে ইতি শেষঃ। ততশ্চ "লক্খণী পড়িবগ্ঘদি" ইতি যৎ প্রাগুক্তং তদুপহাসপরম্, তেন নিঃশঙ্কমেনাং মারয়িতুং প্রবর্ত্তিতুমর্হসীতি ভাবঃ।

লম্বমান দশা দ্বারা দীর্ঘ এবং বহুতর সূত্রযুক্ত একখানা উত্তরীয় বস্ত্র যদি লাভ করিতে ইচ্ছা করেন; আর মাংস খাইতে এবং আমার সন্তোষ জন্মাইতে যদি ইচ্ছা করেন, তবে চুহ্ন চুহ্ন চুক্কু চুহ্ন চুহ্ন ত্তি ॥২২॥

(ঞ) বিট। তাহা হইলে কি?।

(ট) শকার। আমার প্রিয়কার্য্য করুন।

(ঠ) বিট। নিশ্চয়ই করিব, কিন্তু অকার্য্য বর্জন করিয়া।

विटः। उच्यतां तर्हि।

शकारः। मालेहि वशन्तशेणिअं। (ढ)

विटः। कर्णौ पिधाय।

बालां स्त्रियञ्च नगरस्य विभूषणञ्च
वेश्यामवेश-सदृश-प्रणयोपचाराम्।
एनामनागसमहं यदि मारयामि
केनोड्डुपेन परलोकनदीं तरिष्ये ॥२३॥

(ढ) मार्य वसन्तसेनाम्।

बालामिति। अहं यदि, बालामल्पवयस्काम्। तेन सम्भावितदीर्घजीवनाया वधः अङ्कुरच्छेद इव गुरुतरदुःखकर इति भावः। स्त्रियञ्च। तथा च "अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि" इति विशेषनिषेधेन स्त्रीहत्या गुरुतरपापहेतुरित्याशयः। नगरस्य विभूषणञ्च अलङ्कारस्वरूपाञ्च एतेनास्या वधे उज्जयिनीनगरस्यापि महती हानिरित्यभिप्रायः। वेश्याम्। तेनैतद्वधे कश्चित् पुरुषकारोऽपि नास्तीति भावः। अवेशसदृशौ वेश्यालयायोग्यौ प्रणयोपचारौ चारुदत्ते प्रगाढप्रणयोऽनुरागः उपचारश्च सर्व्वत्र सद्व्यवहारो यस्यास्तां वेश्याजातीयामपि अवेश्यास्वभावामित्यर्थः। अनेन अस्या वधो दुर्लभरत्नध्वंस इव जगत एव क्षतिकर इत्याशयः। अनागसम् अनपराधाम्। तेन चास्या हत्यायां दस्योरपि प्रवृत्तिर्न जायत इत्यभिप्रायः। एनां वसन्तसेनाम्, मारयामि हन्मि, तदा केन उड्डुपेन प्लवेन, परलोकनदीं लोकान्तरगमने अवश्यतरणीयां वैतरणीं नाम नदीम्, तरिष्ये नापि नेत्यर्थः। तथा च पापाभावे पुण्यमेव वैतरणीतारकम्, एवञ्च ईदृशपापसत्त्वे तत्प्रतिबन्धकतया सदपि पुण्यं न मां तारयितुं शक्ष्यतीति भावः।

(ड) শকার। পণ্ডিত! অকার্য্যের গন্ধও নাই, কোন রাক্ষসীও নাই।

বিট। তা হইলে বল।

(ঢ) শকার। বসন্তসেনাকে মারিয়া ফেলুন।

শকারঃ। অহং তে ভেড়কং দদামি। অস্মিং চ বিবিত্তে উজ্জাণে ইধ মালন্তং কো তুমং পেক্খিস্সদি। (ণ)

বিটঃ। পশ্যন্তি মাং দশ দিশো, বনদেবতাশ্চ,
চন্দ্রশ্চ, দীপ্তকিরণশ্চ দিবাকরোঽয়ম্।
ধর্ম্মানিলৌ চ গগনঞ্চ তথান্তরাত্মা
ভূমিস্তথা সুকৃত-দুষ্কৃত-সাক্ষিভূতা ॥২৪॥

(ণ) অহং তে ভেড়ং দাস্যামি। অন্যচ্চ বিবিক্তে উদ্যানে ইহ মারয়ন্তং কস্মাং প্রেক্ষিষ্যতে ?।

অবোক্তপ্রকারেণ বিশেষণানামভিপ্রায়বিশেষৈঃ প্রযুক্তত্বাৎ পরিকরোঽলঙ্কারঃ "নগরস্য বিভূষণঞ্চ" ইতি নিরঙ্কুশকেবলরূপকেণ সঙ্কীর্য্যতে।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥২৩॥

[ণ] শকার ইতি। ভেড়ং পশুলোকনদীতরণায় প্লবম্। এবঞ্চ নিঃশঙ্কমেনং মারয়িতুমর্হসীতি ভাবঃ। বিবিক্তে বিজনে। "বিবিক্তৌ পূতবিজনৌ" ইত্যমরঃ।

পশ্যন্তীতি। সুকৃতদুষ্কৃতয়োঃ সাক্ষিভূতা দ্রষ্টৃরূপা। ইদঞ্চ লিঙ্গবচনব্যত্যয়েন সর্ব্বত্রৈব সম্বধ্যতে। দশ দিশঃ, বনদেবতাশ্চ, চন্দ্রশ্চ। দিবসতয়া অস্মাভিরদৃশ্যমানোঽপি চন্দ্র উপরিস্থরশ্মিচক্রবর্ত্তিত্বাৎ সর্ব্বং পশ্যত্যেবেতি ভাবঃ, দীপ্তাঃ কিরণা যস্য সঃ। এতেন দিবসে কিরণানাং গাঢ়স্বল্পতয়া সর্ব্বৈরেবানুভূয়মান ইতি ব্যজ্যতে। অয়ং দৃশ্যমানো দিবাকরঃ সূর্য্যশ্চ, ধর্ম্মঃ, অনিলো বায়ুশ্চ, তথা অন্তরাত্মা কার্য্যকারকমাব-

বিট। (কর্ণযুগল আচ্ছাদন করিয়া) অল্পবয়স্কা, স্ত্রীজাতি, নগরের অলঙ্কারস্বরূপা, বেশ্যা, বেশ্যালয়ের অনুপযুক্তা, প্রণয় ও ব্যবহারশালিনী এবং অপরাধবিহীন এই বসন্তসেনাকে যদি আমি হত্যা করি, তবে কোন্ ভেলাদ্বারা আমি পরলোক-নদী উত্তীর্ণ হইব ? ॥২৩॥

(ণ) শকার। আমি আপনাকে ভেলা দিব। আরও, এই নির্জন উদ্যানে মারিলে আপনাকে কে দেখিবে ?।

शकारः। तेण हि पड़न्तोवालिदं कदुअ मालेहि। (त)

विटः। मूर्ख! अपध्वस्तोऽसि। (थ)

शकारः। अधम्मभीलू एशे बुड्ढकोले। भोदु, थावलअं चेड़ं अणुमिं। पुत्तका! थावलका! चेड़ा! शोवस्सखड़ुआदूं दट्ठश्शं। (द)

(त) तेन हि पटान्तापवारितां कृत्वा मारय।

स्यैव जीवात्मा च, तथा भूमिः आधारभूता पृथिवी च, मां पश्यन्ति। सुतरां मया अनुष्ठीयमानां वसन्तसेनाया हत्यामेमी पश्येयुरेव; तेन च मनुष्याभावमात्रेण विजनतया किं फलमिति भावः।

अत्र पश्यन्तीत्यनया क्रियया दिगादीनामप्रस्तुतानामभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः। उक्तार्थे आङ्गिकतत्त्वभूता स्मृतिरपि यथा—

"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम्॥"

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२४॥

(त) शकार इति। पटान्तेन वसनप्रान्तेन अपवारिताम् आवृता ताम्। तेन च नामी पश्येयुरिति भावः।

(थ) विट इति। अपध्वस्तः अधःपातं गतः, निरपराधस्त्रीहत्यायामेव सर्वथा प्रवृत्तोऽसीति भावः।

(द) शकार इति। वृद्धकोलः वृद्धयूकरः। स्ववचनानङ्गीकारादाक्रोशेन वृद्धतया

विट। दश दिक्, वनदेवতাগণ, চন্দ্র, প্রদীপ্তরশ্মি এই সূর্য্য, ধর্ম্ম, বায়ু, আকাশ, অন্তরাত্মা এবং পাপ-পুণ্যের সাক্ষিস্বরূপা এই পৃথিবী,—ইহারা সকলেই আমাকে দেখিবেন ॥২৪॥

(ত) শকার। তা হইলে, বস্ত্রাবৃত করিয়া মারুন।

(থ) বিট। মূর্খ! তুমি একেবারে অধঃপাতে গিয়াছ।

चेटः। अहं पि पलिहिश्शं। (ध)

शकारः। शोवस्सं दे पीढ़कं (१) कालइश्शं। (न)

चेटः। अहं उवविशिश्शं। (प)

शकारः। शव्वं दे उच्छिट्टं (२) दइश्शं। (फ)

चेटः। अहं पि खाइश्शं। (ब)

शकारः। शव्वचेड़ाणं महत्तलकं कलइश्शं। (भ)

(द) अधर्म्मभीरुरेष वृद्धकोलः। भवतु, स्थावरकं चेटमनुनयामि। पुत्रक! स्थावरक! चेट! सुवर्णकटकानि दास्यामि।

(ध) अहमपि परिधास्यामि। (न) सौवर्णं ते पीठकं कारयिष्यामि।

(प) अहमपि उपवेक्ष्यामि। (फ) सर्वं ते उच्छिष्टं दास्यामि।

(ब) अहमपि खादिष्यामि। (भ) सर्वचेटानां महत्तरकं करिष्यामि।

शूकरतया च विटं प्रति उक्तिरियम्। "वराहः शूकरो घृष्टिः कोलः पोती" इत्यमरः। सुवर्णकटकानि स्वर्णनिर्म्मितवलयानि।

(न) शकार इति। पीठकमासनम्।

(फ) शकार इति। उच्छिष्टं भोजनावशिष्टम्। आत्मनो भोजनीयानामुत्तमत्वात्तदवशिष्टानामप्युत्तमत्वमिति भावः।

(द) শকার। এই বৃদ্ধ শূকরটা অধর্ম্মভীরু। হউক, ভৃত্য স্থাবরকের অনুনয় করি। পুত্র! স্থাবরক! ভৃত্য! তোকে সোণার বালা দিব।

(ধ) ভৃত্য। আমিও পড়িব।

(ন) শকার। তোর জন্য সোণার পীড়ি তৈয়ার করাইব।

(প) ভৃত্য। আমি বসিব।

(ফ) শকার। ভোজনের অবশিষ্ট সকল বস্তু তোকে দিব।

(ব) ভৃত্য। আমিও খাইব।

---

(১) पीठकम्। (२) उच्छिष्टम्।

चेटः। भट्टके! हुविश्शं। (म)

शकारः। ता मञ्ञेहि मम वअणं। (य)

चेटः। भट्टके! श्व्वं कलेमि, वज्जिअ अकज्जं। (र)

शकारः। अकज्जाह गन्धं वि णत्थि। (ल)

चेटः। भणादु भट्टके। (व)

शकारः। एणं वशन्तशेणिअं मालेहि। (श)

चेटः। पशीददु भट्टके। इअं मए अणज्जेण अज्जा पवहणपलिवत्तणेण आणीदा। (ष)

(म) भट्टक! भविष्यामि। (य) तन्मन्यस्व मम वचनम्।

(र) भट्टक! सर्वं करोमि, वर्जयित्वा अकार्यम्।

(ल) अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति। (व) भणतु भट्टकः।

(श) एनां वसन्तसेनां मारय।

(ष) प्रसादतु भट्टकः। इयं मया अनार्येण आर्या प्रवहणपरिवर्तनेनानीता।

(भ) शकार इति। महत्तकं प्रधानतमसभ्यवसेयः, दुर्गमते तर-तमयोरर्थाभेदात्।

(य) शकार इति। मन्यस्व अङ्गीकुरु मम वचनानुसारेण कार्यं कुर्वित्यर्थः।

(भ) শকার। সকল ভৃত্যের মধ্যে তোকে প্রধান করিব।

(ম) ভৃত্য। প্রভু! আমিও হইব।

(য) শকার। তবে আমার আদেশ স্বীকার কর্।

(র) ভৃত্য। প্রভু! সকলই করিব, কিন্তু অকার্য্য বর্জ্জন করিয়া।

(ল) শকার। অকার্য্যের গন্ধও নাই।

(ব) ভৃত্য। প্রভু! বলুন।

(শ) শকার। এই বসন্তসেনাকে মারিয়া ফেল্।

शकारः। अले चेड़ा! तवावि ण पहवामि?। (स)

चेटः। पहवदि भट्टके सरीलाह. ण चालित्ताह। ता पसीददु पसीददु भट्टके। भाआमि क्खु अहं। (ह)

शकारः। तुमं मम चेड़े भविअ कस्स भाआसि?। (च)

चेटः। भट्टके! पललोअस्स। (क)

(स) अरे चेट! तवापि न प्रभवामि?।

(ह) प्रभवति भट्टकः शरीरस्य, न चारित्रस्य। तत् प्रसीदतु प्रसीदतु भट्टकः। बिभेमि खलु अहम्।

(च) त्वं मम चेटी भूत्वा कस्मात् बिभेषि?। (क) भट्टक! परलोकात्।

(ष) चेट इति। अनार्य्येण अधमेन। इयं वसन्तसेना। स्वयमेवानीताया: स्वयमेव हत्यायां व्याधवत्तिः स्यादिति कथमपि नाहमस्या हत्यां विधातुमर्हामीति भावः।

(स) शकार इति। अपि तु गर्भदासत्वात् सर्वथैव तवाहं प्रभवामीत्याशयः।

(ह) चेट इति। शरीरस्य प्रभवति, तन्मात्रेणैव कार्य्यकारत्वाङ्गीकारात्, किन्तु चारित्रस्य स्वभावस्य न प्रभवति, अमूर्त्तत्वेन कस्याप्यनधीनत्वात् सत्पथचालितत्वाच्चेत्यभिप्रायः।

(च) शकार इति। अहं हि राज्ञः श्यालः; सुतरां तस्मिन् समाधिपत्यसत्त्वेन मदिच्छया प्रचालितस्य जनस्य भन्यतो भयासम्भव एवेति भावः।

(ष) ভৃত্য। প্রভু! প্রসন্ন হউন। আমি অসজ্জন; তাই এই আর্য্যাকে গাড়ীর বৈপরীত্যে আনিয়াছি।

(স) শকার। ওরে ভৃত্য! তোর উপরেও আমার প্রভুত্ব নাই?।

(হ) ভৃত্য। প্রভু! আপনি আমার শরীরের প্রভু বটেন, কিন্তু চরিত্রের নহে। তা প্রভু প্রসন্ন হউন, প্রসন্ন হউন। আমি ভয় করিতেছি।

(ক্ষ) শকার। তুই আমার ভৃত্য হইয়া কাহার ভয় করিতেছিস্?।

शकारः। के शे पललोए ?। (ख)

चेटः। भट्टके! शुकिद-दुक्किदश्श पलिणामे। (ग)

शकारः। केलिशे शुकिदश्श पलिणामे ?। (घ)

चेटः। जादिशे भट्टके वहु-शोवण्ण-मण्डिदे। (ङ)

शकारः। दुक्किदश्श केलिशे ?। (च)

चेटः। जादिशे हगे पलपिण्डभच्चके भूदे। ता, अकज्जं ण कलइश्शं। (छ)

(ख) कः स परलोकः ?। (ग) भट्टक! सुकृत-दुष्कृतस्य परिणामः ?।

(घ) कीदृशः सुकृतस्य परिणामः। (ङ) यादृशो भट्टकः बहुसुवर्णमण्डितः।

(च) दुष्कृतस्य कीदृशः ?।

(छ) यादृशोऽहं परपिण्डभक्षकी भूतः। तदकार्यं न करिष्यामि।

(ग) चेट इति। सुकृतयुक्तं दुष्कृतमिति सुकृतदुष्कृतम्। शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपीसमासः। पुण्यपापयोः फलभूत इत्यर्थः।

(ङ) चेट इति। एतेन सुखमेव सुकृतस्य परिणाम इति ध्वनितम्।

(छ) चेट इति। परपिण्डभक्षकः परान्नभोजी। अनेनापि दुःखमेव दुष्कृतस्य परिणाम इति सूचितम्।

(क) भृत्य। प्रभु! परलोकের।

(খ) শকার। সে পরলোকটা কি ?।

(গ) ভৃত্য। প্রভু! পুণ্য-পাপের পরিণাম।

(ঘ) শকার। পুণ্যের পরিণাম কি রকম ?।

(ঙ) ভৃত্য। বহু-সুবর্ণভূষিত যেমন প্রভু।

(চ) শকার। পাপের পরিণাম কি রকম ?।

(ছ) ভৃত্য। আমি যেমন পরপিণ্ডোপজীবী হইয়াছি। অতএব আমি অকার্য্য করিব না।

শকারঃ। অলে! ণ মালিশ্সশ্সি?। ইতি বহুবিধং তাড়য়তি। (জ)

চেটঃ। পিট্ঠদু ভট্টকং, মালেদু ভট্টকং; অকজ্জং ণ করিশ্সং। (ঝ)

জেণ ম্হি গব্ভদাসো বিণিম্মিদো ভাঅধেঅদোসেহিং।
অহিঅং চ ণ কীণিস্সং তেণ অকজ্জং পরিহরামি ॥২৫॥

বসন্ত। ভাব! সরণাগদম্হি। (ঞ)

(জ) অরে! ন মারয়িষ্যসি?।

(ঝ) পীড়য়তু ভর্তা, মারয়তু ভর্তা; অকার্য্যং ন করিষ্যামি।

যেনাস্মি গর্ভদাসঃ বিনির্ম্মিতো ভাগধেয়দোষৈঃ।
অধিকঞ্চ ন ক্রীষ্যামি তেনাকার্য্যং পরিহরামি ॥২৫॥

(ঞ) ভাব! শরণাগতাস্মি।

[ঝ] চেট ইতি। পীড়য়তু প্রহরতু, মারয়তু নিহন্তু।

যেনেতি। যেন হেতুনা, ভাগধেয়স্য ভাগ্যস্য পূর্ব্বজন্মকৃতদুষ্কৃতস্য দোষৈঃ, গর্ভদাস ইহ জন্মনি মাতুর্গর্ভতো নির্গমাৎ প্রভৃত্যেব তব দাসঃ, বিনির্ম্মিতঃ কৃতঃ অস্মি; তেন হেতুনা, অধিকঞ্চ তৎপূর্ব্বজন্মীয়পাপাতিরিক্তং পাপঞ্চ, ন ক্রীষ্যামি বসন্তসেনাহত্যয়া নার্জয়িষ্যামি; তথা সতি নরকপাতীঽপি ভবেদিতি ভাবঃ। অতএব অকার্য্যং বসন্তসেনাহত্যারূপমকর্ত্তব্যং বিষয়ম্, পরিহরামি পরিত্যজামি। আর্য্যা জাতিঃ ॥২৫॥

(জ) শকার। ওরে! তুই বসন্তসেনাকে মারিবি না?। (এই বলিয়া নানারকম প্রহার করিতে লাগিল)

(ঝ) ভৃত্য। প্রভু পীড়ন করুন, কিংবা প্রভু মারিয়া ফেলুন; তথাপি অকার্য্য করিব না।

যে হেতু ভাগ্যের দোষ, আমাকে গর্ভদাস করিয়াছে, সেই হেতু আমি আর অধিক পাপ কিনিব না; সেই জন্যই অকার্য্য পরিত্যাগ করিতেছি ॥২৫॥

विटः । काणिलीमातः ! मर्षय मर्षय । साधु स्थावरक ! साधु ।

अप्येष नाम परिभूतदशो दरिद्रः
प्रेष्यः परत्र फलमिच्छति नास्य भर्त्ता ।
तस्मादमी कथमिवाद्य न यान्ति नाशं
ये वर्द्धयन्त्यसदृशं सदृशं त्यजन्ति ॥२६॥

अपि च, रन्ध्रानुसारी विषमः कृतान्तः
यदस्य दास्यं तव चेश्वरत्वम् ।

अपीति । परिभूता सर्वैरवज्ञाता दशा अवस्था यस्य स तादृशः दरिद्रोऽपि सन्, एष प्रेष्यः शकारस्य दासः स्थावरकः, परत्र लोके, फलम् आत्मन ऊर्द्ध्वगतिम् इच्छति ; किन्तु अस्य भर्त्ता प्रभुः शकारः न परत्र फलं नेच्छतीत्यर्थः । तथा च यस्य ज्ञानोदय-सम्भावना, स शकारो नितरामज्ञानः ; यस्य तु सा नास्ति, स प्रेष्यो ज्ञानी इत्येवायर्थ्य-मिति भावः । तस्मात् हेतोः, अमी शकारादयः, अद्य सहसैवेत्यर्थः, कथमिव नाशं न यान्ति न प्राप्नुवन्ति ? । ये जनाः, असदृशमकार्य्यम्, वर्द्धयन्ति बाहुल्येन कुर्वन्तीत्यर्थः ; सदृशं योग्यं कर्त्तव्यञ्च त्यजन्ति ।

अत्र नाशस्य हेतुभूते पापे सत्यपि नाशानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरलङ्कारः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२६॥

(এঃ) বসন্তসেনা। পণ্ডিত! আমি আপনার শরণাপন্ন হইয়াছি।

বিট। কাণেলীর পুত্র! ক্ষমা কর, ক্ষমা কর। ভাল স্থাবরক! ভাল।

হীনাবস্থ দরিদ্র হইলেও এই ভৃত্য, পরকালে ফল ইচ্ছা করিতেছে; কিন্তু ইহার প্রভু নহে। অতএব কেন ইহারা অদ্যই ধ্বংস প্রাপ্ত হয় না; যাহারা অনুচিত কার্য্য অধিক পরিমাণে করিতেছে, উচিৎ কার্য্য একেবারেই ত্যাগ করিতেছে ॥২৬॥

श्रियं त्वदीयां यदयं न भुङ्क्ते
यदेतदाज्ञां न भवान् करोति ॥२७॥

शकारः। स्वगतम्। अधम्मभोलुए वुड्ढखाडे, पललोअभोलूएण्णे गव्भदासे। हग्गे लट्ठिअण्णाले कण्ण भाआमि वल-पुलिअ-मणुअण्णे ?। प्रकाशम्। अले गव्भदासे! चेडे! गच्छ तुमं, ओवलके पविसिअ वीअन्ते एअन्ते चिट्ठ। (८)

रन्ध्रेति। क्रतान्ती दैवम्, विषमो विपरीतो विपरीतकार्य्यकारीत्यर्थः रन्ध्रानुसारी छिद्रान्वेषी यत्किञ्चित् क्षुद्रं छिद्रमात्रं प्राप्य कार्य्यकारीत्यर्थः। यदयमात्, अस्य स्थावरकस्य, दास्यं दासत्वम्, तव च शकारस्य ईश्वरत्वम् एतत् प्रभुत्वम्; तथा यत्, अयं स्थावरकः, धार्म्मिक इति भावः, त्वदीयां श्रियं सुखसम्पदम्, न भुङ्क्ते नानुभवति; यच्च हेतोः, भवान् शकारः, एतस्य शकारस्य आज्ञां न करोति न पालयति। तथा च स्थावरको धार्म्मिकः, त्वञ्च पापी; एवञ्च त्वया भुज्यमाना सुखसम्पत् स्थावरकस्यैव भोगयोग्या, त्वञ्चास्य दासयोग्यः; तच्चाकुर्वत् दैव विषममेव; तथा क्षुद्रपापेन स्थावरकं दासं कुर्वत्, क्षुद्रपुरुषेण भवन्तञ्च प्रभुं कुर्वत् दैव रन्ध्रानुसार्य्येवेति भावः।

अत्र कारणाभावेऽपि स्थावरकस्य दास्यरूपकार्य्योत्पत्तेः किं विभावना? उत धर्म्मरूपकारणसत्त्वे ईश्वरत्वरूपतत्कार्य्याभावाद्विशेषोक्तिः। एवं शकारस्येश्वरत्वपक्षेऽपि सन्देह उन्नेयः। तेन विभावनाविशेषोक्त्याः सन्देहसङ्करोऽलङ्कारः। तथा स्थावरकस्य शकारीयश्रीभोगोपयोगिधर्म्मसत्त्वेऽपि तदभोगादेका शकारस्य च स्थावरकाज्ञाकरणोपयोगिपापसत्त्वेऽपि तदकरणाच्चापरा विशेषोक्तिरिति समुदाये मिथो निरपेक्षतया पुनः संसृष्टिः।

उपजातिर्वृत्तम् ॥२७॥

আরও, ছিদ্রান্বেষী দৈব, বিপরীত কার্য্য করিয়া থাকে; যে হেতু ইহার (স্থাবরকের) দাসত্ব; আর তোমার (শকারের) প্রভুত্ব; আর যে হেতু, তুমি (শকার) ইহার (স্থাবরকের) আদেশ পালন করিতেছ না ॥২৭॥

चेटः । जं भट्टके आणवेदि । वसन्तसेनामुपसृत्य । अज्जए ! एत्तिके मे विहवे । इति निष्क्रान्तः । (ठ)

शकारः । परिकरं बध्नन् । चिट्ठ वसन्तसेणिए ! चिट्ठ, मालइअं । (ड)

(ट) अधर्मभीरुको वृद्धशृगालः, परलोकभीरुरेष गर्भदासः । अहं राष्ट्रियशृगालः कस्माद्विभेमि वर-पुरुष मनुष्यः ? । अरे गर्भदास ! चेट ! गच्छ त्वम्, अपवारके प्रविश्य विश्रान्त एकान्ते तिष्ठ ।

(ठ) यद्भट्टक आज्ञापयति । आर्ये ! एतावान् मे विभवः ।

[ड] तिष्ठ वसन्तसेने ! तिष्ठ, मारयिष्यामि ।

(ट) शकार इति । वृद्धः शृगाल इवेति वृद्धशृगालो विटः । भीरुत्वादेव शृगालौपम्यम् । अपवारके स्ववरणकारिणि निकुञ्जादौ ।

(ठ) चेट इति । एतावान् तवापकारान्निवृत्तिमावः, विभवः क्षमता । इतीऽधिके साहाय्यकरणादौ तु विभवो नास्त्येव गर्भदासत्वादिति भावः ।

(ड) शकार इति । परिकरं कटिवस्त्रम् । "प्रगाढ़गात्रिकाबन्धे पर्य्यङ्कपरिवार्य्योः । प्रयुज्यते परिकरः समूहारम्भयोरपि ॥" इति शाश्वतः ।

(ट) শকার। (স্বগত) এই বুড়ো শিয়ালটা (বিট) অধর্ম্মভীরু; আবার এই গর্ভদাসটা পরলোকভীত। তা, আমি রাজার শালা প্রধান পুরুষ ও মনুষ্য হইয়া কাহার ভয় করি?। (প্রকাশ্যে) ওরে গর্ভদাস! ভৃত্য! তুই যা, কোন আবৃত স্থানে প্রবেশ করিয়া, তাহার একদিকে বিশ্রাম করিতে থাক্।

(ঠ) ভৃত্য। প্রভু যাহা আদেশ করেন। (বসন্তসেনার নিকট যাইয়া) আর্য্যে! এই পর্য্যন্তই আমার ক্ষমতা। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(ড) শকার। (কোমরের কাপড় বাঁধিতে বাঁধিতে) থাক্, বসন্তসেনা! থাক্, তোকে খুন করিব।

विटः। आः! ममाग्रतो व्यापादयिष्यसि?। इति गले गृह्णाति। (ढ)

शकारः। भूमौ पतति। भावे भट्टकं मालेदि। इति मोहं नाटयति। चेतनां लब्ध्वा। (ण)

सव्वकालं मए पुट्ठे मंसेण अ घिएण अ।
अज्ज कज्जे समुप्पन्ने जादे मे वैलिए कधं ॥२८॥

विचिन्त्य। भोदु, लद्धे मए उवाए। दिण्णा वुड्ढखोड्डिण सिरसालणसण्णा। ता एदं पेशिअ वशन्तशेणिअं मालइअं। एव्वं

(ण) भावौ भट्टकं मारयति।

सर्वकालं मया पुष्टो मांसेन च घृतेन च।
अद्य कार्ये समुत्पन्ने जातो मे वैरिकः कथम् ॥२८॥

(त) भवतु, लब्धो मया उपायः। दत्ता वृद्धश्रृगालेन शिरःशालनसंज्ञा; तदेतां

(ढ) विट इति। व्यापादयिष्यसीति काकुः, कथमपि नेत्यर्थः। गृह्णाति दृढमिति शेषः।

(ण) शकार इति। पतति पतन् वदतीत्यर्थः। भट्टकं प्रभुम्। इदमत्यन्तमन्याय्यमिति भावः।

सर्वेति। वैरिकः शत्रुः। स्वार्थे कप्रत्ययः ॥२८॥

(ढ) विट। আঃ! আমার সম্মুখেই খুন করিবে?। (এই বলিয়া দৃঢ়ভাবে গলদেশ ধারণ করিল)

(ণ) শকার। (ভূতলে পড়িল)। পণ্ডিত, প্রভুকে মারিলেন। (এই বলিয়া মূর্চ্ছা অভিনয় করিল; পরে চৈতন্য লাভ করিয়া)

আমি সমস্ত সময়ে মাংস ও ঘৃত দ্বারা আপনাকে পোষণ করিয়া আসিতেছি; কিন্তু আজ কার্য্য উপস্থিত হইলে, কেন আপনি আমার শত্রু হইলেন ॥২৮॥

दाव। प्रकाशम्। भावे! जं तुमं मए भणिदे, तं कधं हगे एव्वं वङ्केहिं गल्लकप्पमाणेहिं कुलेहिं जादे अकज्जं कलेमि?। एव्वं एदं अङ्गीकलावेदुं मए भणिदं। (त)

विटः। किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम्।
भवन्ति सुतरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः॥२८॥

पिष्ट्वा वसन्तसेनां मारयिष्यामि। एवं तावत्। भाव! यत् त्वं मया भणितः, तत् कथमहमेवं बृहत्तरैः गल्लकप्रमाणैः कुलैर्जातोऽकार्यं करोमि?। एवमेतदङ्गीकारयितुं मया भणितम्।

(त) विचिन्त्येति। बृद्धशृगालेन पूर्ववत् समासात् विटेन, शिरश्चालनेन तिर्यङ्-मस्तककम्पनेन संज्ञा वसन्तसेनाहत्यायाः सङ्केतः। तथा च वायुरोगवशादेव विटस्य मस्तकं तिर्यक् कम्पते; मूर्खः शृकारस्तु तदेव हत्यानुमोदनं मन्यमानः स्वगलधारणवत् गले धृत्वैव मारयेति सङ्केतो दत्त इत्यवधारयन् इदमुक्तवानिति बोध्यम्। एवं तावत् ब्रवीमीति शेषः। यत् "मालइअ" इति वाक्यम्। बृहत्तरैरुच्चैः, गल्लकप्रमाणैः कुक्कुरकुलतुल्यैः, कुलैरिति करणे तृतीया। कथं करोमि कथमपि नेत्यर्थः। एतत् वसन्तसेनाया मारणम्। अङ्गीकारयितुं त्वयेति शेषः। तथा च सत्कुलजातत्वादहं मारयितुं नार्हामि, किन्तु त्वया मारणमङ्गीकारयितुमेतदुक्तवानिति भावः।

किमिति। कुलेन जनकीभूतवंशेन, उपदिष्टेन उत्कर्षकारणतया उदाहृतेन किं फलमिति शेषः, किमपि नेत्यर्थः। तथा च अत्र उत्कर्षे, शीलं स्वभाव एव कारणम्।

(त) (चिन्তা করিয়া) হউক, আমি উপায় পাইয়াছি। এই বুড়ো শিয়ালটা, মাথা কাঁপাইয়া আমাকে সঙ্কেত জানাইয়াছে। তা, নিষ্পেষণ করিয়া, এই বসন্তসেনাকে মারিয়া ফেলিব। এইরূপ বলি। (প্রকাশ্যে) পণ্ডিত! আমি আপনাকে যে বলিয়াছিলাম, কুকুরের মত এইরূপ উচ্চ-বংশে জন্মিয়া আমি সেই অকার্য্য, কি প্রকারে করিব? আমি এই ভাবে ইহা স্বীকার করাইবার জন্যই বলিয়াছিলাম।

शकारः। भावे! एशा तव अग्गदो लज्जाअदि, ण मं अङ्गीकलेदि। ता गच्छ, थावलअचेडे मए पिट्ठिदे गदे वि। एशे पलाइअ गच्छदि, ता तं गेण्हिअ आअच्छदु भावे। (थ)

विटः। स्वगतम्।

अस्मत्समक्षं हि वसन्तसेना
व्रीडोर्व्यभावान्न भजेत मूर्खम्।

[थ] भाव! एषा तवाग्रतो लज्जते, न मामङ्गीकरोति। तद् गच्छ, स्थावरक-चेटो मया पीडितो गतोऽपि। एष पलाय्य गच्छति, तत् तं गृहीत्वा आगच्छतु भावः।

उत्कृष्टकुले जातोऽपि दुष्टस्वभावान्निकृष्टो भवति, निकृष्टकुले जातश्च सत्स्वभावादुत्कृष्टो भवतीति भावः। तथाहि सुतरां स्फीता अतीवबृद्धिं प्राप्ताः कण्टकिद्रुमा मन्दारादयः कण्टकवल्ली वृक्षाः, सुक्षेत्रे उत्कृष्टभूमौ भवन्ति जायन्ते। तथा च यथा सुक्षेत्रे जातानामपि मन्दारादिवृक्षाणां कण्टकसत्त्वादेव निकृष्टत्वम्, तथा सत्कुले जातस्यापि तव दुःस्वभावादेव निकृष्टत्वमित्याशयः।

अतएवाह अप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा, विशेषेण सामान्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः॥२९॥

(थ) शकार इति। अङ्गीकरोति रन्तुमिति शेषः। एष स्थावरकः, पलाय्य यदि गच्छतीत्यर्थः; तदा प्रवहणेनावयोर्गमनं न सम्भवतीति भावः।

विट। বংশের উল্লেখ করিয়া কি হইবে? উৎকর্ষের প্রতি স্বভাবই কারণ। অতিশয় বৃদ্ধিপ্রাপ্ত কণ্টকশালী বৃক্ষ, উৎকৃষ্ট ক্ষেত্রে জন্মিয়া থাকে॥২৯॥

(থ) শকার। পণ্ডিত! বসন্তসেনা আপনার সম্মুখে লজ্জিত হইতেছে; তাই, আমাকে স্বীকার করিতেছে না। সুতরাং আপনি যান, ভৃত্য স্থাবরককে আমি প্রহার করিয়াছি, তাই সে চলিয়া গিয়াছে; হয় ত সে পলাইয়া যাইবে। অতএব আপনি তাহাকে নিয়া আসুন।

तस्मात् करोम्येष विविक्तमस्या
विविक्तविश्रम्भरसो हि कामः ॥३०॥

प्रकाशम्। एवं भवतु, गच्छामि।

वसन्त। पटान्ते गृहीत्वा। णं भणामि सरणागदम्हि। (द)

विटः। वसन्तसेने! न भेतव्यं न भेतव्यम्। काणिलीमातः! वसन्तसेना तव हत्थे न्यासः।

शकारः। एव्वं। मम हत्थे एसा णासिणा चिट्ठदु। (ध)

[द] ननु भणामि शरणागतास्मि। [ध] एवं। मम हस्ते एषा न्यासेन तिष्ठतु।

अस्मादिति। वसन्तसेना शौण्डीर्य्यभावात् आत्मन औदार्य्यात्, अस्मत्समत्वं हि निश्चितम्, मूर्खं शकारं न भजेत इत्यभाषयत्। तथात्वे परसमत्वमेव औदार्य्यभङ्गः स्यादिति भावः। तस्मात् हेतोः, एषः अहम्, अस्याः वसन्तसेनायाः सम्बन्धे, विविक्तम् इदं स्थानं विजनं करोमि स्वयमपसृत्येति शेषः। हि यस्मात्, कामः, विविक्तं विजनस्थानं विश्रम्भः परस्परविश्वासस्य ताभ्यां रसीऽनुरागो यस्मिन् स तादृशो भवति।

अत्रापि सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

उपजातिर्वृत्तम् ॥३०॥

विट। (स्वगत) वसन्तसेना, उदारस्वभाववशतः, আমার সমক্ষে এই মূর্খকে ভজনা করিবে না। সুতরাং আমি ইহার জন্য, এই স্থানটীকে নির্জন করিব। কারণ, নির্জন স্থান ও পরস্পর বিশ্বাস—এই উভয়ে যে অনুরাগ জন্মে, তাহাতেই কামব্যবহার ঘটিয়া থাকে ॥৩০॥

(প্রকাশ্যে) এইরূপই হউক, আমি যাই।

(দ) বসন্তসেনা। (বিটের বস্ত্রাঞ্চল গ্রহণ করিয়া) মহাশয়! আমি বলিতেছি, আমি আপনার শরণাপন্ন হইয়াছি।

বিট। বসন্তসেনা! ভয় করিও না, ভয় করিও না। কাণেলীর পুত্র! বসন্তসেনা তোমার হাতে গচ্ছিত থাকিল।

विटः । सत्यम् ? ।

शकारः । शच्चं । (न)

विटः । किञ्चिद् गत्वा । अथवा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम् । तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम् । इत्येकान्ते स्थितः ।

शकारः । भोदु, मालइअं । अधवा कवड़कावड़िके एशे वम्हणे वुड्ढखोड़े कदावि ओवालिद-शलीले गदिअ, शिआले भविअ, हुलुभुलिं कलेदि । ता एदश्श वञ्चणाणिमित्तं एव्वं दाव कलइश्शं । कुसुमावचयं कुर्व्वन्नात्मानं मण्डयति । वाशू ! वाशू ! वशन्तशेणिए ! एहि । (प)

[न] सत्यम् ।

[प] भवतु, मारयिष्यामि । अथवा कपट-कापटिक एष ब्राह्मणो वृद्धशृगालः कदापि अपवारितशरीरो गत्वा शृगाली भूत्वा कपटं करोति । तदेतस्य वञ्चनानिमित्तम् एवं तावत् करिष्यामि । बाले ! बाले ! वसन्तसेने । एहि ।

(प) शकार इति । कपटेन कुत्सना कापटिको धूर्त्तः । वृद्धशृगालस्तत्स्वरूपः । एष विटः । इतो गत्वा कुड्यादिना अपवारितशरीरः सन्, शृगालस्तत्स्वरूपी भूत्वा । कुसुमैरात्ममण्डनं विटायात्मनः कामित्वज्ञापनार्थम् ।

(ध) शकार । हाँ । वसन्तसेना आमार हाते गच्छित थाक् ।

विट । सत्य ? ।

(न) शकार । सत्य ।

विट । (किछु दूर याइया) अथवा आमि गेले, नृशंस शकार, वसन्तसेनाके मारिया फेलिबे । अतएव लुकायितदेह हइया देखि—इहार कि करिबार इच्छा । (एই बलिया एकप्रान्ते थाकिल)

(प) शकार । हउक, मारिया फेलि । अथवा, छलव्यवहारे धूर्त्त

विटः । अये ! कामी संवृत्तः । हन्त ! निर्वृतोऽस्मि । गच्छामि । इति निष्क्रान्तः । (फ)

शकारः । सुवस्सअं देमि पिअं वदेमि
पडेमि शीशेण शवेट्टीएण ।
तधावि मं णेच्छशि शुद्धदन्ति !
किं शेवअं कश्टमआ मणुश्शा ॥२१॥

सुवर्णकं ददामि, प्रियं वदामि, पतामि शीर्षेण सवेष्टनेन ।
तथापि मां नेच्छसि शुद्धदन्ति ! किं सेवकं कष्टमया मनुष्याः ॥२१॥

(फ) विट इति । कामी संवृत्तः ; अतएवायमिदानीं वसन्तसेनां प्रति स्वैरमेव दर्शयितुं यतेत, न पुनः प्रहारादिकं कर्त्तुमिति भावः । अतएव च हन्तेति हर्षे । निर्वृतो निरूद्विग्नः ।

सुवर्णकमिति । सुवर्णकं स्वर्णालङ्कारं ददामि, तव सन्तोषार्थमिति भावः । एवं सर्वत्र । प्रियं वाक्यं वदामि । सवेष्टनेन उष्णीषयुक्तेन । इदन्तु व्यर्थं विशेषणं शकारोक्तिनियमात् । शीर्षेण मस्तकेन, पतामि तव पादयोरिति शेषः । हे शुद्धदन्ति ! निर्म्मलदन्तशालिनि ! तथापि एतावत्सन्तोषकरकार्य्यकरणेऽपि मां न इच्छसि रमणीति शेषः । अतएव ब्रवीमीत्यभिप्रेत्याह किमिति । मनुष्याः स्त्रीपुंसाधारणा मानवाः, सेवकं जनं प्रति, किं कष्टमयाः कष्टदायकस्वरूपाः, अपि तु तथैव, कथमन्यथा त्वं मां प्रति एवमाचरसीति भावः ।

उपजातिर्वृत्तम् ॥२१॥

এবং বৃদ্ধ শৃগালের তুল্য এই ব্রাহ্মণ, হয় ত, কখনও লুক্কায়িতদেহ হইয়া, শৃগালের ন্যায় ছল করিবে। অতএব ইহার প্রতারণার জন্য, এইরূপ করি। (পুষ্পচয়ন করিয়া আপনাকে ভূষিত করিতে লাগিল) বালিকে! বালিকে! বসন্তসেনে! আইস।

(ফ) বিট। ওহে! কামুক হইয়াছে। ভাল! সুস্থ হইলাম। এখন যাই। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

वसन्त। को एत्थ सन्देहो ?। अवनतमुखी "खलचरितम्" इत्यादि श्लोकद्वयं पठति। (ब)

खल ! चरित-निकृष्ट ! जातदोषः
कथमिह मां परिलोभसे धनेन।
सुचरितचरितं विशुद्धदेहं
न हि कमलं मधुपाः परित्यजन्ति ॥३२॥

[ब] कोऽत्र सन्देहः ?।

(ब) वसन्त इति। अत्र इष्यमाणे कटुभाषणे, कः सन्देहः कर्त्तव्यत्वसंशयः, कोऽपि नेत्यर्थः। दुर्जनत्वादेनं प्रति कटु वक्तव्यमेवेति भावः। वेश्यात्वेन "योषित्-सखी-बाल-वेश्या" इत्यादिप्रामाण्यादेव संस्कृतश्लोकद्वयं स्वकृतं पठतीति बोध्यम्।

खलेति। हे खल ! स्वभावत एव दुर्जन ! तथा चरितेन व्यवहारेणापि निकृष्ट ! नीच !। एतेन वर्णेन न नीच इति व्यज्यते। जाता मूर्खत्वादयो दोषा यस्य स तादृशस्त्वम्, इह सुरतविषये, कथं धनेन उत्कोचदानाद्यङ्गीकारेण, मां परिलोभसे लुब्धां कर्त्तुं चेष्टसे। अत्र लुभधातोरिनन्तार्थे लक्षणा वेदितव्या। शतमपि परिलोभय तथापि न मुह्यामीति भावः। कथमेतदित्याह हि यस्मात्, मधुपा मधुकर्यः, सुचरितं सुन्दरभावेन विहितं चरितं स्वभावो येन तत्, तथा विशुद्धदेहं निर्म्मलाकारम्, कमलं पद्मम्, न परित्यजन्ति परित्यज्य शैवलं भजन्त इत्यर्थः। तथा च यथा मधुकर्य्यो मनोहरं पद्मं परिहाय शैवलं न भजन्ते, तथा अहमपि चारुदत्तमपहाय भवन्तं न भजामीति भावः।

শকার। স্বর্ণ দান করিব, প্রিয় বাক্য বলিব এবং ঊষ্ণীষযুক্ত মস্তক দ্বারা তোমার চরণে পতিত হইব; হে নির্ম্মলদন্তশালিনি! তথাপি আমাকে ইচ্ছা করিতেছ না। (তাই বলি) মানুষ কি স্বভাবতই সেবকের প্রতি কষ্টদায়ক হইয়া থাকে ? ॥৩১॥

(ব) বসন্তসেনা। এ বিষয়ে আর সন্দেহ কি ?। (অবনতবদন হইয়া "খলচরিত" ইত্যাদি শ্লোকদ্বয় পাঠ করিতে লাগিল)

यत्नेन सेवितव्यः पुरुषः कुलशीलवान् दरिद्रोऽपि ।
शोभा हि पण्स्त्रीणां सदृशजनसमाश्रयः कामः ॥३३॥

अवि अ । सहआरपादवं सेविता ण पलास-पादवं अङ्गीकरिस्सं । (भ)

[भ] अपि च । सहकारपादपं सेवित्वा न पलाशपादपमङ्गीकरिष्यामि ।

अतएवात्र समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतसमप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥३२॥

यत्नेनेति । दरिद्रोऽपि कुलशीलवान् पुरुषः, यत्नेन सेवितव्यः, पण्स्त्रीभिरिति शेषः । हि यस्मात्, सदृशो गुणैरात्मतुल्यो जनः समाश्रयो विषयो यस्य स तादृशः कामः, पण्स्त्रीणां वेश्यानां शोभा शोभाजनकः । तथा च चारुदत्तो दरिद्रोऽपि सन् कुलशीलवत्तया मया यत्नेन सेवितव्यः ; तथात्वे च तस्य स्वसदृशतया कामो मे शोभामिव जनयेदिति भावः ।

अतएवात्रापि अप्रस्तुतात् पुरुषसामान्यात् पण्स्त्रीसामान्याच्च प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य चारुदत्तस्य पण्स्त्रीविशेषस्य आत्मनश्च प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, कामशोभयोः कारणकार्य्ययोरभेदेनाभिधानात् हेतुनामालङ्कारश्च, इत्येतेषाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

आर्य्या जातिः ॥३३॥

(भ) अपि चेति । चारुदत्तं सेवित्वा भवन्तं नाङ्गीकरिष्यामीति भावः । अतएवात्राप्यप्रस्तुतप्रशंसा ।

हे खल ! हे स्वभावनिकृष्ट ! तुमि दोषान्वित हइयाओ, ए विषये धनद्वारा आमाके लुब्ध करितेछ केन ? । भ्रमरीगण, सत्स्वभाव ओ निर्म्मलदेह पद्मके परित्याग करे ना ॥३२॥

वेश्यारा यत्नपूर्व्वक दरिद्र हइलेओ कुल-शीलविशिष्ट पुरुषके सेवा करिबे । कारण, अनुरूप पुरुषेर विषये ये काम, ताहा वेश्यादिगेर अलङ्कार ॥३३॥

शकारः। दासीए धीए! दलिद्द-चालुदत्ताकं सहआल-पादवे कड़े, हगे उग्ग पलाशे भणिदे, किंशुके वि ण कड़े। एव्वं तुमं मे गालिं देन्ती अज्ज वि तं ज्जेव चालुदत्ताकं शुमलेशि?। (म)

वसन्त। हिअअगदो ज्जेव किं त्ति ण सुमरीअदि?। (य)

शकारः। अज्ज वि दे हिअअगदं तुमं च शमं ज्जेव मोड़ेमि। ता दलिद्द-शत्थवाहअ-मणुश्श-कामुकिणि! चिट्ठ चिट्ठ। (र)

[म] दास्याः पुत्रि! दरिद्र-चारुदत्तकः सहकारपादपः कृतः, अहं पुनः पलाशो भणितः, किंशुकोऽपि न कृतः। एवं त्वं मे गालिं ददती अद्यापि तमेव चारुदत्तकं स्मरसि?।

(य) हृदयगत एव किमिति न स्मर्यते?।

(म) शकार इति। "पलाशं किंशुकः" इत्याद्यमरग्रामाण्यात् "किंशुकोऽपि न कृतः" इत्यपार्थमुक्तम्।

(य) वसन्त इति। यतो हृदयगत एव मनस्येव स्थितः, अतः किमिति न स्मर्यते न स्मर्तुं शक्यत इत्यर्थः।

(ভ) আরও, আম্রতরুর সেবা করিয়া, এখন পলাশতরুকে স্বীকার করিতে পারি না।

(ম) শকার। ওরে দাসীর মেয়ে! তুই দরিদ্র চারুদত্তকে আম-গাছ করিলি; কিন্তু আমাকে পলাশ বলিলি, কিংশুকও করিলি না! তুই এইভাবে আমাকে গালি দিতে থাকিয়া এখনও সেই চারুদত্তকেই স্মরণ করিতেছিস্?।

(য) বসন্তসেনা। তিনি ত আমার হৃদয়েই রহিয়াছেন, কেন স্মরণ করিব না?।

वसन्त । भण भण, पुणो वि भण । सलाहणिआइं एदाइं अक्खराइं । (ल)

शकारः । पलित्ताअदु दाशीए पुत्ते दलिद्द-चालुदत्ताके (१) तुमं । (व)

वसन्त । परित्ताअदि, जदि मं पेक्खदि । (श)

(र) अद्यापि ते हृदयगतं त्वाञ्च सममेव मोटयामि । तत् दरिद्र-सार्थवाहक-मनुष्यकामुकि ! तिष्ठ तिष्ठ ।

[ल] भण भण, पुनरपि भण । श्लाघनीयानि एतानि अक्षराणि ।

[व] परित्रायतां दास्याः पुत्रो दरिद्र-चारुदत्तकस्त्वाम् ।

(श) परित्रायते, यदि मां प्रेक्षते ।

(र) शकार इति । हृदयगतं चारुदत्तम् । सम युगपदेव । मोटयामि निष्पिष्य चूर्णयामि त्वन्मोटने त्वदीयहृदयगतस्यापि मोटनसम्भवादिति भावः ।

(ल) वसन्त इति । श्लाघनीयानि प्रशस्यानि, एतानि दरिद्रचारुदत्तेत्यादीनि ; उत्तमजनकामुकतासूचनेन गुणज्ञतासूचनादित्याशयः ।

(र) শকার । এখনও তোর হৃদয়গত ? তা হইলে তাকে এবং তোকে একদাই নিষ্পেষণ করিয়া মারিব । তা, দরিদ্র-বণিক্-মানুষের অভিলাষিণি ! থাক্ থাক্ ।

(ল) বসন্তসেনা । বল্ বল্ আবারও বল্ । এ কথাগুলি আমার পক্ষে শ্লাঘ্য ।

(ব) শকার । বাঁদীর পো গরীব চারুদত্ত, তোকে রক্ষা করুক দেখি ? ।

(শ) বসন্তসেনা । রক্ষা করিতেন, যদি দেখিতেন ।

(१)···दलिद्दचालुदत्तके ।

शकारः । किं शे शक्के वालिपुत्ते महिन्दे
लम्भापुत्ते कालणेमी सुवन्धू ।
लुद्दे लाआ दोणपुत्ते जड़ाऊ
चाणक्के वा धुन्धुमाले तिसङ्कू ? ॥३४॥

अधवा एदे वि दे ण लक्खन्ति । (ष)
चाणक्केण जधा सीदा मालिदा भालदे जुए ।
एव्वं दे मोड़इस्सामि जड़ाऊ विअ दोवदिं (१) ॥३५॥

इति ताड़यितुमुद्यतः ।

किं शक्रो वालिपुत्रो महेन्द्रः रम्भापुत्रः कालनेमिः सुबन्धुः ।
रुद्रो राजा द्रोणपुत्रो जटायुश्चाणक्यो वा धुन्धुमारस्त्रिशङ्कुः ? ॥३४॥

[ष] अथवा एतेऽपि त्वां न रक्षन्ति ।

किमिति । स चारुदत्तः, किं शक्रः स्वयमिन्द्रः येन प्रेक्षणमात्रमेव त्वां रक्षेदिति भावः । एवमन्यत्रापि । किं वालिपुत्रो महेन्द्र इति पुनरुक्तमपार्थं च वास्तविकत्वाभावात् । रम्भायास्तदाख्यायाः स्वर्गवेश्यायाः पुत्रः कालनेमिः रावणमातुलः प्रसिद्धो राक्षसः । इदमप्यपार्थं वास्तविकत्वाभावात् । सुबन्धुः कश्चिद्गद्यकविः । इदमप्यपार्थमेव, कवित्वमात्रेण पररक्षणोपयोगिकायिकबलासम्भवात् । रुद्रो नाम राजा, द्रोणस्य पुत्रो जटायुः । इदं द्वयमप्यपार्थम्, तयोरभावात् । चाणक्य इत्यप्यपार्थं बुद्धिमात्रेण हठात्पररक्षणोपयोगिकायिकबलासम्भवात् । धुन्धुमारस्त्रिशङ्कुश्च पौराणिकौ राजानौ ।

शालिनी वृत्तम् ॥३४॥

(ष) अथवेति । रक्षन्ति रक्षितुं शक्नुवन्ति ।

शकार। से कि इन्द्र ? ना वालिर पूत्र देवराज ? ना रम्भार पुत्र कालनेमि ? ना कवि सुबन्धु ? किंवा राजा रुद्र ? ना द्रोणेर पुत्र जटायु ? ना चाणक्य ? ना धुन्धुमार ? ना त्रिशङ्कु ? ॥३४॥

(१)···दीव्वदिं ।

वसन्त। हा अत्ते! कहिं मि?। हा अज्जचारुदत्त! एसो जणो अमम्पुण्ण-मणोरधो ज्जेव विवज्जदि। ता उड्डं अक्कन्दइस्सं अधवा वसन्तसेणा उड्डे अक्कन्ददि त्ति लज्जणीअं क्खु एदं। णम अज्जचारुदत्तस्स। (स)

चाणक्येन यथा सीता मारिता भारते युगे।
एवं त्वां मोटयिष्यामि जटायुरिव द्रौपदीम् ॥३५॥

(स) हा मातः! कस्मिन्नसि?। हा आर्य्यचारुदत्त! एष जनः असम्पूर्ण-मनोरथ एव विपद्यते। तदूर्द्ध्वमाक्रन्दयिष्यामि। अथवा वसन्तसेना ऊर्द्ध्वमाक्रन्दतीति लज्जनीयं खल्वेतत्। नम आर्य्यचारुदत्ताय।

चाणक्येन इति। भारतं नाम युगं तस्मिन्। इदन्तु अपार्थसमुदायान्तर्गतमपार्थम्। इदञ्च श्लोकमात्रमेवापार्थं वाल्मीकित्वाभावात् ॥३५॥

(स) वसन्त इति। असम्पूर्णमनोरथ एव, दीर्घकालसम्भोगादिति भावः। विपद्यते म्रियते। तत् तस्मात् ऊर्द्ध्वं मरणात् परम्, आक्रन्दयिष्यामि मच्छोकेनैव भवन्तमिति शेषः। ऊर्द्ध्वमनुषङ्गे, आक्रन्दति मरणभयात् स्वयं रोदिति, इत्येतत् लज्जनीयं लज्जाविषयत्वेति शेषः। त्वदगुणैरपि त्वदनुरक्तो जनो रक्षितुं न शक्यत इत्येतदेव ते लज्जाकारणमिति भावः।

(ষ) অথবা, ইঁহারাও তোকে রক্ষা করিতে পারিবেন না।

চাণক্য যেমন ভারতযুগে সীতাকে মারিয়াছিলেন, কিংবা জটায়ু যেমন দ্রৌপদীকে নিষ্পেষণ করিয়াছিল, সেইরূপ আমি তোকে নিষ্পেষণ করিব ॥৩৫॥

(এই বলিয়া প্রহার করিতে উদ্যত হইল)

(স) বসন্তসেনা। হা মা! তুমি কোথায়? হা আর্য্য চারুদত্ত! অভিলাষ পূর্ণ না হইতে না হইতেই এই ব্যক্তি মরিয়া গেল। অতএব ইহার পর আপনাকে কাঁদাইব। অথবা, বসন্তসেনা উচ্চৈঃস্বরে কাঁদিতেছে ইহা আপনার পক্ষে লজ্জাকর। আর্য্য চারুদত্তকে নমস্কার।

শকারঃ। অজ্জবি গব্‌ভদাশী তশ্শ জ্জেব পাবশ্শ ণামং গেণ্হদি ?। ইতি কণ্ঠে পীড়য়ন্। শুমল গব্‌ভদাশি! শুমল। (হ)

বসন্ত। ণমো অজ্জচারুদত্তস্স। (ক্ষ)

শকারঃ। মল গব্‌ভদাশি! মল। নাট্যেন কণ্ঠে নিপীড়য়ন্ মারয়তি। (ক)

বসন্তসেনা মূর্চ্ছিতা নিশ্চেষ্টা পততি।

শকারঃ। সহর্ষম্,

এদং দীষকলণ্ডিঅং অবিণঅশ্শাবাশভূদং খলং
লত্তং তশ্শ কিলাগদশ্শ লমণে কালাগদং আঅদং।
কিং এশে শমুদাহলামি ণিঅং বাহুণ শূলত্তণং
ণীশাশে বি মলেদু অম্ব শুমলা শীদা জধা ভালদে ॥২৬॥

(হ) অদ্যাপি গর্ভদাসী তস্যৈব পাপস্য নাম গৃহ্লাতি ?। স্মর গর্ভদাসি! স্মর।

(ক্ষ) নম আর্য্যচারুদত্তায়। (ক) ম্রিয়স্ব গর্ভদাসি! ম্রিয়স্ব।

এতা দীষকরণ্ডিকামবিনয়স্যাবাসভূতাং খলাং
রক্তাং তস্য কিলাগতস্য রমণে কালাগতামাগতাম্।
কিমেষ সমুদাহরামি নিজকং বাহুং শূলত্বং
নিশ্বাসেঽপি ম্রিয়তে অম্বা সুমতা সীতা যথা ভারতে ॥২৬॥

(হ) শকার। গর্ভদাসী এখনও সেই পাপাত্মার নাম লইতেছ ?। (এই বলিয়া বসন্তসেনার গলদেশ চিপিতে থাকিয়া) স্মরণ কর্ গর্ভদাসি! স্মরণ কর্।

(ক্ষ) বসন্তসেনা। আর্য্য চারুদত্তকে নমস্কার।

(ক) শকার। মর্ গর্ভদাসি! মর্। (এই বলিয়া অভিনয়ের ধরণে গলদেশে পীড়ন করতঃ মারিল)

(বসন্তসেনা মূর্চ্ছিত হইয়া নিস্পন্দ অবস্থায় পড়িয়া রহিল)

इच्छन्तं मम णेच्छति त्ति गणिआ पाशेण मे मालिदा
शुन्ने पुप्फकलण्डके त्ति शहशा पाशेण (१) उत्तासिदा ।
शे वा वञ्चिद भादुके मम पिदा मादेव शा दोप्पदी
जे शे पेक्खदि णेदिशं ववशिदं पुत्ताह शूलत्तणं ॥३७॥

इच्छन्तं मां नेच्छतीति गणिका पाशेन मया मारिता
शून्ये पुष्पकरण्डके इति सहसा पाशेन उत्रासिता ।
स वा वञ्चितो भ्राता मम पिता मातेव सा द्रौपदी
योऽसौ पश्यति नेदृशं व्यवसितं पुत्रस्य शूरत्वम् ॥३७॥

एतामिति । एषः अहम्, दीर्घाणां पापादीनां करण्डिका पात्रविशेषकस्तं तद्रूपामित्यर्थः, अविनयस्य दुर्व्यवहारस्य आवासभूताम् आश्रयीभूताम्, खलाम्. आगतस्य जीर्णोद्याने उपस्थितस्य, तस्य चारुदत्तस्य, रमणं सुरतविषये रमणार्थमित्यर्थः, आगताम्, कालागतां कालप्राप्ताम्, रक्तां चारुदत्तानुरागिणीम्, एतां वसन्तसेनाम्, मारयित्वेति शेषः, निजकं स्वकीयं बाह्वीः शूरत्वं किं समुदाहरामि ? किमपि नेत्यर्थः । तथा च भारते वर्षे यथा सीता सुमृता सम्यक् मृता । इदं श्रुतोपमं वाक्यम् । तथैव अम्बा माता वसन्तसेना । इदं लोकविरुद्धं न्यायविरुद्धञ्चोक्तम् । निश्वासेऽपि मम निश्वासपातेऽपि कीमलत्वात् निश्वासाघातेऽपीत्यर्थः म्रियते । निश्वासमात्रेणैव मारणसम्भवे तत्रैव बाहुबलप्रयोगे बाह्वीः शूरत्वं किमपि नास्तीति भावः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३६॥

शकार । (आनन्देर सहित) एই বসন্তসেনা দোষের সাজী, দুর্ব্যবহারের আধার ও খলস্বভাব ছিল এবং জীর্ণোদ্যানে উপস্থিত চারুদত্তের সঙ্গে সম্মিলিত হইবার জন্য আসিয়াছিল, বিশেষতঃ চারুদত্তের প্রতি অনুরক্তা ছিল ; আমি ইহাকে মারিয়া, নিজের বাহুর বীরত্বের কি উল্লেখ করিব । ভারতবর্ষে সীতা যেমন মরিয়াছিলেন, সেইরূপ আমার মাতা বসন্তসেনা, আমার নিশ্বাসমাত্রেই ভাল করিয়া মরিয়াছেন ॥৩৬॥

(१)···लीशेण ।

भोदु, शम्पदं वुड्ढखोड़ि आगमिश्शदि त्ति। ता ओशलिअ चिट्ठामि। तथा करोति। (ख)

प्रविश्य चेटेन सह विटः (१)। अनुनीतो मया स्थावरकश्चेटः। तद् यावत् काणिलीमातरं पश्यामि। परिक्रम्यावलोक्य च। अये! मार्ग एव पादयोर्निपतितः। अनेन च पतता स्त्री व्यापादिता। भोः!

(ख) भवतु, साम्प्रतं वृद्धशृगाल आगमिष्यतीति। तदपसृत्य तिष्ठामि।

इच्छन्तमिति। रन्तुं तामेवेच्छन्तुं मां सा नेच्छति इति हेतोः, मया, शून्ये लोकरहिते, पुष्पकरण्डके इति प्रसिद्धे तदाख्ये अस्मिन्नुद्याने, पाशेन बाहुपाशेन, गणिका वेश्या वसन्तसेना मारिता निहता; तथा पाशेन बाहुपाशेनैव, सहसा उद्वासिता प्राक् भयं प्रापिता। स मम भ्राता वञ्चितः, स वा मम पिता वञ्चितः, तथा द्रौपदीव सा मम माता च वञ्चितेत्यर्थः; योऽसौ भ्राता पिता यासौ माता चेति तात्पर्यम्, पुत्रस्य भ्रातुश्चेति बोध्यम्, ईदृशं वसन्तसेनाहत्यापरिचायितं शूरत्वम्, व्यवसितमध्यवसायं तदुद्यमश्चेत्यर्थः न पश्यति। आत्मीयस्य गुणादर्शी आत्मीयो वञ्चित एव भवतीति भावः।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३७॥

(ख) भवत्विति। पूर्वोक्तव्याख्यानात् वृद्धशृगालो विट एव। अपसृत्य वसन्तसेनाश्रवात् दूरं गत्वा। अन्यथा घातकतया मां सन्दिहीतेति भावः।

आमি উহাকে চাহি, কিন্তু ও আমাকে চাহে না; এই জন্য নির্জন পুষ্পকরণ্ডক উদ্যানে আমি ঐ বেশ্যাটাকে বাহুপাশদ্বারা মারিয়া ফেলিয়াছি। বাহুপাশদ্বারা হঠাৎ পূর্ব্বেও ভয় দেখাইয়াছিলাম। আমার সেই ভ্রাতা, পিতা ও দ্রৌপদীর ন্যায় মাতা—ইঁহারা সকলেই বঞ্চিত হইলেন, যাঁহারা পুত্রের এইরূপ বীরত্ব ও অধ্যবসায় দেখিলেন না ॥৩৭॥

(খ) হউক, এমন বৃদ্ধ শৃগালটা আসিবে; তা দূরে যাইয়া থাকি। (তাহাই করিল)

(১) प्रविश्य चेटेन सह विटः। विटः। इति क्वचित् पाठः।

पाप! किमिदमकार्य्यमनुष्ठितं त्वया?। तवापि पापिनः पतनात् स्त्रीवधदर्शनेनातीव पातिता वयम्। अनिमित्तमेतत् यत्सत्यं वसन्तसेनां प्रति शङ्कितं मे मनः। सर्वथा देवताः स्वस्ति करिष्यन्ति। शकारमुपसृत्य। काणिलीमातः! एवं मया अनुनीतः स्थावरकश्चेटः। (ग)

(ग) प्रविश्येति। अनुनीतः शकारप्रहारजनितरोषमपनीतः तमपनीय आनीत इत्यर्थः। मार्ग एव मदागमनपथ एव, पादयोरुद्देशे निपतितः अनुनयार्थं लुण्ठितः। स्त्री वसन्तसेना, व्यापादिता भवेदिति शेषः। कथमन्यथा अनावश्यकमनुनयं करोतीत्याशयः। पतनात् स्त्रीहत्याजनितपातित्यानन्तरसंसर्गात्, स्त्रीवधदर्शनेन कर्त्रा। पातिता वयमित्यन्वयः शकारमुद्दिश्योक्तम्। अनिमित्तमित्यादिकन्तु स्वगतमिति बोध्यम्। यत्सत्यं वसन्तसेनां प्रति तज्जीवनास्तित्वविषय इत्यर्थः, मे मनः शङ्कितम् इत्येतदेव अनिमित्तं वसन्तसेनाया मृत्युसूचकं दुर्लक्षणम्, "सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः" इति न्यायात् इत्याशयः। स्वस्ति मङ्गलम्।

स्त्रीहत्यायां पातित्यमाह प्रायश्चित्ततत्त्वधृता स्मृतिः—

"शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु।
चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसदृशानिमान्॥"

उद्वाहतत्त्वे—"कृते सम्भाषणादेव क्रेतायां स्पर्शनेन च।
द्वापरे त्वर्थमादाय कलौ पतति कर्म्मणा॥"

इति वचनव्याख्यानावसरे गुरुतरसंसर्गे पातित्यमाह स्मार्त्तः—"कर्म्मपदं सम्भाषण-स्पर्शन-धनग्रहणेतरगुरुतरसंसर्गपरम्।" इति।

(ग) भृत्येर सहित विट प्रवेश करिया। आमि भृत्य स्थावरकेर अनुनय करियाछि। ता शकारेर सङ्गे देखा करि। (कतिपय पदक्षेप-पूर्ब्बक दर्शन करिया) ओहे! पथेई आमार पायेर उद्देशे पतित हइयाछे। भूपतित एई शकार स्त्रीहत्या करियाछे। ओरे पापात्मा! तुई एई, कि अकार्य्येर अनुष्ठान करिलि!। पापात्मा तोर पतनेर पर

শকারঃ। ভাবে! স্বাগদং দে?। পুত্তকা! থাবলকা! চেড়া! তবাবি স্বাগদং?। (ঘ)

চেটঃ। অথকিং। (ঙ)

বিটঃ। মদীয়ং ন্যাসমুপনয়।

শকারঃ। কীদিশে?। (চ)

বিটঃ। বসন্তসেনা।

শকারঃ। গদা। (ছ)

বিটঃ। ক্ব?।

শকারঃ। ভাবস্স জ্জেব পিট্ঠদো। (জ)

(ঘ) ভাব! স্বাগতং তে?। পুত্রক! স্থাবরক! চেট! তবাপি স্বাগতম্?।

(ঙ) অথকিম্। (চ) কীদৃশঃ? (ছ) গতা। (জ) ভাবস্যৈব পৃষ্ঠতঃ।

স্ত্রীহত্যা দর্শন করায় আমরাও পতিত হইব। আমার মন, বসন্তসেনার বিষয়ে আশঙ্কিত হইয়াছে; ইহা নিশ্চয়ই দুর্লক্ষণ। অভীষ্টদেবতারাই, সর্ব্বপ্রকারে মঙ্গল করিবেন। (শকারের নিকট যাইয়া) কাণেলীর পুত্র! আমি এই ভাবে ভৃত্য:স্থাবরকের অনুনয় করিয়াছি।

(ঘ) শকার। পণ্ডিত! আপনার শুভাগমন ত? পুত্র! স্থাবরক! ভৃত্য! তোরও শুভাগমন ত?।

(ঙ) ভৃত্য। হাঁ।

বিট। আমার গচ্ছিত বস্তুটী আন।

(চ) শকার। কেমন?।

বিট। বসন্তসেনা।

(ছ) শকার। গিয়াছে।

বিট। কোথায়?।

(জ) শকার। আপনারই পিছনে।

विटः । सवितर्कम् । न गता खलु सा तया दिशा ।

शकारः । तुमं कदमाए दिशाए गड़े ? । (ऋ)

विटः । पूर्वया दिशा ।

शकारः । शा वि दक्खिणाए गड़ा । (ऌ)

विटः । अहं दक्षिणया ।

शकारः । शा वि उत्तलाए । (ॡ)

विटः । अत्याकुलं कथयसि । न शुध्यति मे अन्तरात्मा । तत् कथय सत्यम् । (ठ)

शकारः । शवामि भावश्श शीशं अत्तणकेलकेहिं पादेहिं ता, शण्ठावेहि हिअअं, एशा मए मालिदा । (ड)

(ऋ) त्वं कतमया दिशा गतः ? ।

(ऌ) सापि दक्षिणया गता । (ॡ) सापि उत्तरया ।

(ड) अपि भावस्य शीर्षम् आत्मीयाभ्यां पादाभ्याम्, तत् संस्थापय हृदयम्, एषा मया मारिता ।

(ठ) विट इति । अत्याकुलम् अतीवविकलं पूर्वापरासंलग्नमित्यर्थः । न शुध्यति संशयापगमेन न प्रसीदति सन्दिग्धाविलमेव तिष्ठतीत्यर्थः ।

বিট । (বিতর্কের সহিত) সে ত সে দিকে যায় নাই ।

(ঋ) শকার । আপনি কোন্ দিক্ দিয়া গিয়াছিলেন ? ।

বিট । পূর্ব্ব দিক্ দিয়া ।

(ঌ) শকার । সেও দক্ষিণ দিক্ দিয়া গিয়াছে ।

বিট । আমি দক্ষিণ দিক্ দিয়া গিয়াছিলাম ।

(ৡ) শকার । সেও উত্তর দিক্ দিয়া গিয়াছে ।

(ঠ) বিট । তুমি বড়ই পূর্ব্বাপর অসংলগ্ন কথা বলিতেছ । আমার অন্তঃকরণ শুদ্ধ হইতেছে না । অতএব সত্য বল ।

विटः। सविषादम्। **सत्यं त्वया व्यापादिता ?।**

शकारः। जइ मम वअणे ण पत्तिआअसि, ता पेक्ख पढ़मं लट्ठिअ-शालसरठाणाह शूलत्तणं। इति दर्शयति। (ढ)

विटः। हा! हतोऽस्मि मन्दभाग्यः। इति मूर्च्छितः पतति।

शकारः। ही ही! उवलद्धे भावे। (ण)

(ढ) यदि मम वचने न प्रत्ययसे, तत् प्रेक्षस्व प्रथमं राष्ट्रिय-श्याल-संस्थानस्य शूरत्वम्। (ण) ही ही! उपरती भावः।

(ड) शकार इति। आत्मीयाभ्यां स्वकीयाभ्यां पादाभ्याम्, भावस्य विदुषः विटस्य तवेत्यर्थः, शीर्षं मस्तकम्, स्पृष्ट्वेति शेषः, शपे शपथं करोमि। इदं लोकविरुद्धं न्यायविरुद्धञ्चोक्तं शकारत्वात्; तत् तस्मात्, हृदयं संस्थापय स्थिरीकुरु। एषा वसन्तसेना।

(ढ) शकार इति। प्रत्ययसे विश्वसिषि। दर्शयति पतितां वसन्तसेनामिति शेषः।

(ण) शकार इति। हीशब्दो विस्मये, तस्यातिशये द्विरुक्तिः। उपरती मृतः। वेश्याशीकेनैव मृत इत्येवातीवाश्चर्यमिति भावः।

(ड) শকার। আমি, আপনার মস্তক এবং নিজের চরণদ্বারা শপথ করিতেছি; তা, আপনি চিত্ত স্থির করুন; আমি ইহাকে মারিয়া ফেলিয়াছি।

বিট। (বিষাদের সহিত) সত্যই তুমি মারিয়া ফেলিয়াছ?।

(ঢ) শকার। যদি আমার কথায় বিশ্বাস না করেন, তবে রাজার শালা সংস্থানের প্রথম বীরত্ব দেখুন। (এই বলিয়া দেখাইল)

বিট। হা! মন্দভাগ্য আমি মরিয়াছি। (এই বলিয়া মূর্চ্ছিত হইয়া পড়িল)

(ণ) শকার। কি আশ্চর্য্য! কি আশ্চর্য্য! পণ্ডিতটাও মরিয়া গেল!।

चेटः । श्रमश्रशदु श्रमश्रशदु भावे । अविचालिअं पवहणं आणन्तेण ज्जेव मए पढमं मालिदा । (त)

विटः । समाश्वस्य सकरुणम् । हा वसन्तसेने !

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेशं रतिः
हा हालङ्कृतभूषणे ! सुवदने ! क्रीडारसोल्लासिनि ! ।
हा सौजन्यनदि ! प्रहासपुलिने ! हा माद्दशामाश्रये !
हा हा नश्यति मन्मथस्य विपणिः सौभाग्यपण्याकरः ॥३८॥

(त) समाश्वसितु समाश्वसितु भावः । अविचारितं प्रवहणमानयतैव मया प्रथमं मारिता ।

(त) चेट इति । अविचारितम् अपरीक्षितम् । मारिता मारणनिमित्तता प्राप्तेत्यर्थः । दाक्षिण्येति । हा इति सविषादातिशयसम्बोधने । अलङ्कृतानि भूषितानि भूषणानि यया तत्सम्बोधनम् । एतेन त्वमीदृशसुन्दरी आसीर्येन त्वमेवालङ्कारानलङ्कृतवती, न पुनरलङ्कारास्त्वामलङ्कृतवन्त इति व्यज्यते । हे सुवदने ! क्रीडारसेन सुरतानुरागेण उल्लसते विशेषेण श्लीभते या तत्सम्बोधनम् । सौजन्यनदि ! साधुताजलस्य नदीरूपे ! प्रहासो हास्यमेव पुलिनम् उभयोरेव श्वेतत्वात् सैकतं यस्यास्तत्सम्बोधनम् । आश्रीयते या सा आश्रया कर्मण्यल्प्रत्ययः । माद्दशां वेश्यापरायणानां जनानां आश्रये ! चिराश्रिते ! । दाक्षिण्यमौदार्यमेव उदकं जलं तस्य वाहिनी नदी तत्स्वरूपेत्यर्थः, विगलिता विलुप्ता ; रतिः साक्षात् कामप्रिया, स्वदेशं स्वकीयस्वर्गलोकम्, याता गता । रतिर्देवी वसन्तसेनारूपेणावतीर्य पुनः स्वर्गं गतेति भावः । सौभाग्यं नायकप्रियत्वमेव पण्यं विक्रेयद्रव्यं तस्य आकरः खनिराश्रयभूतेति यावत् मन्मथस्य मदनरूपस्य वणिजः, विपणिः पण्यवीथिकारूपा, नश्यति नष्टेत्यर्थः । अतीतसामीप्ये वर्त्तमाना ।

(त) भृत्य । पण्डित आश्वस्त हउन आश्वस्त हउन । विवेचना ना करिया गाड़ी आनिया आमिइ प्रथम मारियाछि ।

विट । (आश्वस्त हइया शोकेर सहित) हा वसन्तसेने !

साश्रम्। कष्टं भोः! कष्टम्।

किं नु नाम भवेत् कार्य्यमिदं येन त्वया कृतम्।
अपापा पापकल्पेन नगरश्रीर्निपातिता ॥३८॥

अत्र प्रथमे पादे दाक्षिण्ये उदकत्वारोपा वसन्तसेनायां नदीत्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम्, रतिवसन्तसेनयोर्भेदेऽपि अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिश्च; तृतीये वसन्तसेनायां नदीत्वारोपः प्रहासे पुलिनत्वारोपश्च श्लाघ्यः, सौजन्ये जलत्वारोपस्तु आर्थ इत्येकदेशविवर्त्तिरूपकम्; तथा चतुर्थेऽपि वसन्तसेनायां विपणित्वारोपः सौभाग्ये पण्यत्वारोपश्च श्लाघ्यः, मन्मथे वणिक्त्वारोपस्तु आर्थ इत्येकदेशविवर्त्तिरूपकान्तरम्; इत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३८॥

किमिति। किं नु नाम कार्य्यं फलं भवेत् अनया स्त्रीहत्यया तवेति शेषः। येन कार्य्येणेदृशेन त्वया इदं स्त्रीहत्यारूपं दुष्कार्य्यं कृतम्। पापकल्पेन साक्षात् पापपुरुषतुल्येन त्वया, अपापा निर्दोषा, नगरश्रीः उज्जयिन्या लक्ष्मीरूपा वसन्तसेना निपातिता निहता। तथा च अनया वसन्तसेनाहत्यया न केवलं त्वया आत्मनः पातित्यमात्रमर्जितम्, अपि तु नगरमिदमपि श्रीहीनं कृतमित्याशयः।

अत्र पापकल्पेनेति आर्थोपमा नगरश्रीरिति निरङ्गं केवलरूपकञ्च, अनयोरपि पूर्ववत् संसृष्टिः। तथा "अनया स्त्रीहत्यया तव" इत्येतेषां पदानामनुपादानेऽपि न न्यूनपदतादोषः, प्रत्युत गुणत्वमेव वक्तुर्विषादमग्नत्वात् "उक्तावानन्दमग्नादेः स्याद्न्यूनपदता गुणः" इति साहित्यदर्पणात् ॥३८॥

हा हा सुवदने! हा क्रीड़ानुरागशोभिते! तुमि अलङ्कारकेও अलङ्कृत करिते। हाय! ঔদার্য্য-জলের নদী লুপ্ত হইয়া গেল, রতিদেবী স্বদেশে চলিয়া গেলেন। হা সৌজন্যের নদি! হা হাস্যময়-পুলিনে! হায় আমাদের মত লোকের আশ্রয়স্বরূপে! হায় হায়! সৌভাগ্যরূপ বিক্রেয়দ্রব্যের আকর কামদেবের দোকানখানি নষ্ট হইয়া গেল ॥৩৮॥

(অশ্রুজলের সহিত) কি কষ্ট! হায়! কি কষ্ট!।

স্বগতম্। অয়ে! কদাচিদয়ং পাপ ইদমকার্য্যং ময়ি সংক্রাময়েৎ। ভবতু, ইতো গচ্ছামি। (থ)

শকারঃ। উপাগম্য ধারয়তি।

বিটঃ। পাপ! মা মা স্প্রাক্ষীঃ। অলং ত্বয়া। গচ্ছাম্যহম্। (দ)

শকারঃ। অলে! বসন্তসেণিআ সআ জ্জেব মালিআ মং দুগ্গিআ কহিং পলাআসি?। সাম্মদং ঈদিসে হগ্গে অণাধে পাবিদে। (ধ)

(ধ) অরে! বসন্তসেনা স্বয়মেব মারয়িত্বা মাং দূষয়িত্বা ক্ব পলায়সে?। সাম্প্রতম্ ঈদৃশীঽহমনাথঃ প্রাপ্তঃ।

(থ) স্বগতমিতি। অয়ং পাপঃ পাপাত্মা শকারঃ। সংক্রাময়েৎ মিথ্যাভিধায় সঞ্চারয়েৎ।

(দ) বিট ইতি। মা নিষেধে, মা মাম্, স্প্রাক্ষীঃ স্পৃশ। "আলাপাদ্গাত্রসংস্পর্শাৎ" ইত্যাদিস্মৃত্যা পাপিস্পর্শেঽপি তৎপাপসঞ্চারসম্ভবাদিত্যভিপ্রায়ঃ।

(ধ) শকার ইতি। অনাথঃ অশরণঃ, প্রাপ্তী ভূত ইত্যর্থঃ, ত্বয়া স্ত্রীহত্যাপরাধারীধাদিতি ভাবঃ।

ইহা দ্বারা তোমার কি ফল হইবে? যে সাক্ষাৎ পাপপুরুষকল্প তুমি, নগরের লক্ষ্মীস্বরূপা এবং নির্দ্দোষা এই বসন্তসেনাকে হত্যা করিলে ॥৩৯॥

(থ) (স্বগত) এই পাপাত্মা, হয় ত কখনও এই অকার্য্য, আমার উপরে আরোপিত করিবে। হউক, এখান হইতে চলিয়া যাই।

শকার। (নিকটে যাইয়া ধরিল)

(দ) বিট। পাপিষ্ঠ! আমাকে স্পর্শ করিস্ না। তোকে দিয়া আমার কোনও প্রয়োজন নাই। আমি চলিয়া যাই।

বিটঃ। অপধ্বস্তোঽসি। (ন)

শকারঃ। অত্থং শদং দেমি শুবস্সঅং দে
কহাবণং দেমি শবোড়িঅং দে।
এশে দুশ্শট্ঠাণং পলক্কমে (১) মে
শামাস্সএ ভোদু মণুশ্শআণং ॥৪০॥

অর্থান্ শতং দদামি সুবর্ণকং তে কার্ষাপণং দদামি সবীড়িকং তে।
এষ দীর্ঘস্থানং পরাক্রমো মে সামান্যকো ভবতু মনুষ্যকাণাম্ ॥৪০॥

(ন) বিট ইতি। অপধ্বস্তোঽসি অধঃপাতং গতোঽসি; ইতঃ পরমপি মিথ্যারোপাদিত্যাশয়ঃ।

অর্থানিতি। শতং শতসংখ্যাকান্, অর্থান্ ধনানি, সুবর্ণকং স্বর্ণমুদ্রাশ্চ কাম্, তে তুভ্যং দদামি; তথা বীড়িনা বিনিময়েন কপর্দকৈঃ সহেতি সবীড়িকং কার্ষাপণং ষোড়শপণপরিমিতকপর্দকসমূহঞ্চ, তে তুভ্যং দদামি। দীর্ঘস্থানম্ অপরাধাত্মদীর্ঘীভূতঃ, এষ বসন্তসেনাহত্যাপ্রযোজকঃ, মে মম পরাক্রমো বীরত্বম্, মনুষ্যকাণাং সর্বেষামেব নরাণামস্মাকমিত্যর্থঃ সামান্যকঃ সাধারণী ভবতু। তথা চ হে বিট! ত্বং মন্ত্রী ধনাদিকং প্রাপ্য এতদেব প্রতিপাদয় যত্ বয়ং বয় এব বসন্তসেনাং হতবন্ত ইতি; এবঞ্চ কস্যাপি ন প্রাণদণ্ডো ভবেৎ একবধে প্রায়েণ বহূনাং প্রাণদণ্ডস্যাদর্শনাদিতি ভাবঃ।

(ধ) শকার। ওরে! নিজেই বসন্তসেনাকে হত্যা করিয়া, আমাকে নিন্দা করিয়া, কোথায় পলাইতেছ?। এখন আমি এইরূপ রক্ষকহীন হইয়া পড়িলাম।

(ন) বিট। একেবারে অধঃপাতে গিয়াছ!।

শকার। তোমাকে এক শত টাকা দিব, একখানা মোহর দিব এবং এক কাহণ পাঁচগণ্ডা কড়ি দিব; অপরাধাত্মক আমার এই পরাক্রম, আমাদের তিন জনেরই সমান হউক ॥৪০॥

(১) দুশ্শট্ঠাণং পলক্কমে।

विटः । धिक्, तवैवास्तु ।

चेटः । शन्तं पावं । (प)

शकारः । हसति ।

विटः । अप्रीतिर्भवतु विमुच्यतां हि हासो
धिक् प्रीतिं परिभवकारिकामनार्य्याम् ।
मा भूच्च त्वयि मम सङ्गतं कदाचित्
आच्छिन्नं धनुरिव निर्गुणं त्यजामि ॥४१॥

(प) शान्तं पापम् ।

"वीडी वि शतिकपर्दकौ गौड़े प्रसिद्धः" इति पृथ्वीधरः । उपजातिर्वृत्तम् ॥४०॥

(प) चेट इति । शान्तं पापम् एतन्न वाच्यमित्यर्थः, "शान्तं पापमनिष्टेऽग्न्ये" इत्यभिधानात् । वत्तेन त्वया कृतं दोषं कथमन्ये स्वीकरिष्यन्तीति भावः ।

अप्रीतिरिति । हि निश्चितं हासो हास्यमिदं विमुच्यतां परित्यज्यताम्, नात्र किमपि हास्यकारणमस्तीति भावः । अप्रीतिस्त्वया सार्द्धमसौहार्द्दं भवतु, परित्यागादेवेत्याशयः । प्रीतौ को दोष इत्याह अनार्य्यां दुर्जनेन सह जातत्वादसाधुरूपाम्, अतएव परिभवकारिकां लोकतिरस्कारजनिकां प्रीतिं त्वया सह प्रणयं धिक् निन्दामीत्यर्थः । कदाचिदपि त्वयि मम सङ्गतं सम्मेलनं मा भूच्च न भवतु च, त्वत्सम्मेलनस्य पापजनकत्वादित्यभिप्रायः । अतएव आच्छिन्नं विपत्तेण सम्यक् छिन्नम्, तेनैव च निर्गुणं मौर्वीहीनं धनुरिव, दयादिगुणशून्यं त्वां त्यजामि ।

अत्र पूर्णोपमालङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥४१॥

विट । धिक्; तोमारই হউক ।

(প) ভৃত্য । ওরূপ বলিবেন না ।

শকার । (হাস্য করিল)

বিট । তুমি হাস্য ত্যাগ কর; তোমার সঙ্গে অসৌহার্দ্দ হয়, হউক; অপমানজনক ও অসৎ এই প্রণয়কে আমি নিন্দা করি। আর যেন

শকারঃ। ভাবে! পশীদ পশীদ। এহি ণলিণীএ পবিশিঅ কীলেম্হ। (ফ)

বিটঃ। অপতিতমপি তাবৎ সেবমানং ভবন্তং
পতিতমিব জনোঽয়ং মন্যতে মামনার্য্যম্।
কথমহমনুযায়াং ত্বাং হতস্ত্রীকমেনং
পুনরপি নগরস্ত্রী-শঙ্কিতার্দ্রাক্ষিদৃষ্টম্ ॥৪২॥

(ফ) ভাব! প্রসীদ প্রসীদ। এহি, নলিন্যাং প্রবিশ্য ক্রীড়াবঃ।

(ফ) শকার ইতি। নলিন্যাং পদ্মবিশিষ্টায়াং সরস্যাম্।

অপতিতমিতি। অয়ং জনঃ সাধারণলোকঃ, অপতিতমপি তাদৃশপাপাভাবাৎ পাতিত্যহীনমপি মাম্, ভবন্তং সৌহার্দ্দেন ভজমানম্ অতএব চ পতিতমিব অনার্য্যম্ অসাধুং মন্যতে। সুতরাঞ্চ অহম্, হতা স্ত্রী বসন্তসেনা যেন তম্, অতএব নগরস্ত্রীভিঃ শঙ্কিতেন শঙ্কয়া ভয়েন আর্দ্রাভিঃ সদ্ভূচিতনয়নৈর্দ্দৃষ্টম্, এনং ত্বাম্, পুনরপি কথম্, অনুযায়াম্ অনুগচ্ছেয়ম্? কথমপি নেত্যর্থঃ; স্ত্রীঘাতকত্বেন পতিতত্বাৎ পতিতসংসর্গে চ তৎপাপসঞ্চারাৎ "শরণাগত-বাল-স্ত্রীহিংসকান্ সংবসেন্ন তু" ইত্যাদ্যুক্তত্বাদিত্যাশয়ঃ।

কখনও তোমার সঙ্গে আমার সম্মেলন না হয়। আমি ছিন্ন ধনুর ন্যায় গুণহীন তোমাকে ত্যাগ করিলাম ॥৪১॥

(ফ) শকার। পণ্ডিত! প্রসন্ন হউন প্রসন্ন হউন। আসুন, পদ্মসরোবরে প্রবেশ করিয়া খেলা করি।

বিট। আমি পাতকী না হইলেও, তোমাকে সেবা করি বলিয়া এই সকল লোক, আমাকে পাতকীর ন্যায় অসাধু মনে করে। তুমি স্ত্রীহত্যা করিয়াছ; সুতরাং নগরের স্ত্রীগণ ভয়বশতঃ তোমাকে অর্দ্ধনয়নে দেখিবে;—এ অবস্থায় আমি পুনরায় কি করিয়া তোমার অনুসরণ করি? ॥৪২॥

सकरुणम्। **वसन्तसेने !**

अन्यस्यामपि जातौ मा वेश्या भूस्त्वं हि सुन्दरि ! ।
चारित्रगुणसम्पन्ने ! जायेथा विमले कुले ॥४२॥

शकारः । मम केलके पुप्फकलण्डक-जिण्णुज्जाणे वशन्त-सेणिअं मालिअ कहिं पलाअसि ? । एहि, मम आवुत्तश्श अग्गदो ववहालं देहि । इति धारयति । (ब)

(ब) मदीये पुष्पकरण्डक-जीर्णोद्याने वसन्तसेनां मारयित्वा कस्मिन् पलायसे । एहि, मम आवुत्तस्य अग्रतो व्यवहारं देहि ।

अत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥४२॥

अन्यस्यामिति । हे सुन्दरि ! अन्यस्यां जातावपि भाविनि जन्मान्तरेऽपि त्वं वेश्या मा हि भूः नैव भव ; तदापि ईदृशदुर्जनकृतापमृत्युसम्भवादिति भावः । हे चारित्र-गुणसम्पन्ने ! चारित्र्यं वेश्यात्वेऽपि एकमात्रसत्पुरुषानुरागित्वरूपं सच्चरित्रं गुणा दयादाक्षिण्यादयश्च तैः सम्पन्ने युक्ते ! विमले निर्दोषे कुले जायेथाः, तथात्वे च ईदृशमृत्युसम्भावना नास्तीत्यभिप्रायः ॥४२॥

(ब) शकार इति । आवुत्तस्य भगिनीपतेः राज्ञः पालकस्य । व्यवहारं मया वसन्तसेनाया वधाभियोगे उत्थापिते, विविधसन्देहहारकमुत्तरमित्यर्थः । तथा च व्यवहारतत्त्वे कात्यायनः—

"वि-नानार्थेऽव-सन्देहे हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः ॥"

"भगिनीपतिरावुत्तः" इत्यमरः ।

(शोकের সহিত) হে বসন্তসেনে ! হে সুন্দরি ! তুমি পর-জন্মেও, বেশ্যা হইয়া জন্মিও না । হে চরিত্র-গুণ-সম্পন্নে ! তুমি নির্ম্মল বংশে জন্ম গ্রহণ করিও ॥৪৩॥

(ব) শকার । আমার পুষ্পকরণ্ডক জীর্ণোদ্যানে বসন্তসেনাকে

বিটঃ। আঃ! তিষ্ঠ জাল্ম! ইতি খড়্গমাকর্ষতি। (ভ)

শকারঃ। সভয়মপসৃত্য। কিং রে! ভীদেসি! তা গচ্ছ। (ম)

বিটঃ। স্বগতম্। ন যুক্তমবস্থাতুম্। ভবতু, যত্র আর্য্য-শর্ব্বিলক-চন্দনকপ্রভৃতয়ঃ সন্তি, তত্র গচ্ছামি। ইতি নিষ্ক্রান্তঃ।

শকারঃ। ণিধণং গচ্ছ। অরে থাবলকা! পুত্তকা! কোলিসে মএ কিদে?। (য)

চেটঃ। ভট্টকে! মহন্তে অকজ্জে কিদে। (র)

(ম) কিং রে! ভীতোঽসি? তদ্গচ্ছ।

(য) নিধনং গচ্ছ। অরে স্থাবরক! পুত্রক! কীদৃশং ময়া কৃতম্?।

(র) ভট্টক! মহদকার্য্যং কৃতম্।

(ভ) বিট ইতি। জাল্ম! অসমীক্ষ্যকারিন্! অথবা পামর!। "জাল্মস্তু পামরে ক্রূরে পুংস্যসমীক্ষ্যকারিণি" ইতি মেদিনী।

অত্র সম্ফেটী নাম বিমর্শসন্ধেরঙ্গম্, "সম্ফেটী রোষভাষণম্" ইতি দর্পণলক্ষণাৎ।

মারিয়া কোথায় পলাইতেছ?। আইস, আমার ভগিনীপতির সম্মুখে মোকদ্দমায় উত্তর দাও। (এই বলিয়া ধরিল)

(ভ) বিট। আ পামর! দাঁড়া। (এই বলিয়া তরোয়াল আকর্ষণ করিল)

(ম) শকার। (ভয়ের সহিত সরিয়া) ওরে! তুই কি ভীত হইয়াছিস্? তা চলিয়া যা।

বিট। (স্বগত) থাকা উচিত নহে। হউক, যেখানে আর্য্য শর্ব্বিলক ও চন্দনকপ্রভৃতি রহিয়াছেন, সেইখানে যাই। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(য) শকার। গোল্লায় যাও। ওরে স্থাবরক! পুত্র! আমি কেমন কার্য্য করিয়াছি?।

(র) ভৃত্য। প্রভু! গুরুতর অকার্য্য করিয়াছেন।

शकारः। अले चेडे! किं भणाशि अकज्जे किदेत्ति?। भोदु, एव्वं दाव। नानाभरणान्यवतार्य्य। गेण्ह एदं अलङ्कारअं, मए ताव दिण्णे, जेत्तिके वेले अलङ्करेमि, तेत्तिकं वेलं मम अण्णं तव। (ल)

चेटः। भट्टके ज्जेव एदे शोहन्ति, किं मम एदेहिं?। (व)

शकारः। ता गच्छ, एदाइं गोणाइं गेण्हिअ मम केलकाए पाशादवालग्गपादोलिआए चिट्ठ, जाव हग्गे आअच्छामि। (श)

(ल) अरे चेट! किं भणसि अकार्य्यं कृतमिति?। भवतु, एवं तावत्। गृहाण इममलङ्कारं मया तावद्दत्तम्, यावत्यां वेलायामलङ्करोमि, तावतीं वेलां मम अन्या तव। (व) भट्टके एव एते शोभन्ते, किं मम एतैः?।

(श) तद् गच्छ, एतौ गावौ गृहीत्वा मदीयायां प्रासाद-बालायप्रतोलिकायां तिष्ठ, यावदहमागच्छामि।

(ल) शकार इति। वेलां कालं यावदिति शेषः। अलङ्करोमि स्वगात्राणीत्यर्थः।

(श) शकार इति। प्रासादे प्रासादस्याभ्यन्तरे बाला नवनिर्म्मिता या अग्रप्रतोलिका परिभ्रमणाय उत्कृष्टरथ्या तस्याम्।

(ল) শকার। ওরে ভৃত্য! 'অকার্য্য করিয়াছি' একথা বলিতেছিস্ কেন?। হউক, এইরূপ করি। (বহুতর অলঙ্কার খুলিয়া) এই অলঙ্কারগুলি গ্রহণ কর, আমি তোকে দিলাম, আমি যতকাল ইহা দ্বারা নিজের অঙ্গ অলঙ্কৃত করিব, ততকাল আমার থাকিবে; তদ্ভিন্ন সময় তোর হইবে।

(ব) ভৃত্য। এ গুলি আপনাতেই শোভা পায়, এ গুলি দিয়া আমার কি হইবে?।

(শ) শকার। তবে যা, এই গরু দুইটা লইয়া; আমার অট্টালিকার নূতন উৎকৃষ্ট রাস্তায় যাইয়া থাক্; যতক্ষণ আমি আইসি।

चेटः। जं भट्टके आणवेदि। इति निष्क्रान्तः। (ष)

शकारः। अत्तपलित्ताणे भावे गदे अदंसणं, चेड़ं वि पासाद-वालग्ग-पदोलिआए णिगलपूलिदं कदुअ थावइस्सं। एव्वं मन्ते लक्खिदे भोदि। ता गच्छामि। अधवा, पेक्खामि दाव एदं, किं एसा मिदा, अधवा पुणो वि मालइस्सं। अवलोक्य। कधं सुमिदा। भोदु, एदिणा पावालएण पच्छादेमि णं। अधवा, णामङ्किदे एसे, ता के वि अज्जपुलिसे पच्छहिजाणेदि। भोदु, एदिणा वादालीपुञ्छिदेण सुक्ख-पत्त-पुड़ेण पच्छादेमि।

(ष) यद्भट्टक आज्ञापयति।

(स) आत्मपरित्राणे भावी गतः अदर्शनम्, चेटमपि प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां निगड-पूरितं कृत्वा स्थापयिष्यामि। एवं मन्त्री रक्षितो भवति। तद्गच्छामि। अथवा, पश्यामि तावदेनाम्, किमेषा मृता? अथवा पुनरपि मारयिष्यामि?। कथं सुमृता। भवतु, एतेन प्रावारकेण प्रच्छादयामि एनाम्। अथवा नामाङ्कितं एषः, तत् कोऽपि आर्यपुरुषः प्रत्यभिजानाति। भवतु, एतेन वातालीपुञ्छितेन शुष्कपर्णपुटेन प्रच्छादयामि। भवतु,

(स) शकार इति। भावी विद्वान् विट इत्यर्थः, आत्मनः परित्राणे मदारीष्यमाण-वसन्तसेनावधापराधात् रक्षार्थं, अदर्शनं गतः पलायित इत्यर्थः। निगड़पूरितम् अभ्यन्तरे पूरयित्वा निगड़बद्धमिति तात्पर्यम्। एवं कृते इति शेषः, मन्त्री वसन्तसेना-इत्याख्यो गुप्तविषयः, रक्षितः अन्यत्र प्रकाशान्निवारितः, अपरजनाभावादिति भावः।

(ष) भृत्य। प्रभु, या आदेश करेन। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(স) শকার। পণ্ডিতটা আত্মরক্ষার জন্য পলাইয়া গিয়াছে; ভৃত্যটাকেও অট্টালিকার নূতন উৎকৃষ্ট রাস্তায় শৃঙ্খলাবদ্ধ করিয়া রাখিব। এইরূপ হইলেই এ ঘটনা গুপ্ত থাকিবে। তা যাই; অথবা, ইহাকে দেখি যে—এ কি মরিয়াছে, না আবারও মারিব?। (দেখিয়া) বেশ ভাল রকমই মরিয়াছে। হউক, এই চাদরখানা দিয়া ইহাকে আচ্ছাদন

तथा कृत्वा विचिन्त्य । भोदु, एव्वं दाव, सम्मदं अधिअलणं गच्छिअ ववहालं लिहावेमि । जहा अत्थश्श कालणादो श्रत्थवाह-चालुदत्तकेण मम केलकं पुप्फकलण्डकं जिण्णुज्जाणं पवेशिअ वशन्तशेणिआ वावादिदे त्ति । (स)

चालुदत्तविणाशाअ कलेमि कवड़ं णवं ।
णअलीए विशुद्धाए पशुघादं व दालुणं ॥४४॥

एवं तावत्, सान्प्रतमधिकरणं गत्वा व्यवहारं लेखयामि । यथा, अर्थस्य कारणात् सार्थवाहचारुदत्तेन मदीयं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं प्रवेश्य वसन्तसेना व्यापादितेति ।

चारुदत्त-विनाशाय करोमि कपटं नवम् ।
नगर्यां विशुद्धायां पशुघातमिव दारुणम् ॥४४॥

एतेन खकीयेन, प्रावारकेण उत्तरीयवस्त्रेण नामाङ्किती सन्नामलेखाचिह्नितः आर्यः शिक्षितः लेखाभिज्ञ इति यावत्, पुरुषी जनः वातात्या वायुसमूहेन पुञ्जितं राशीकृतं तेन । व्यवहारोऽभियोगस्तम् ।

चार्विति । विशुद्धायां निर्दोषायाम्, नगर्यामुज्जयिन्याम्, पशुघातमिव छागादि-पशुहत्यामिव दारुणम्, चारुदत्तविनाशाय नवं कपटं छलं करोमि । मकारोऽलाक्षणिकः । इतीदम् वाक्यमिदम् । अथवा दारुणत्वांशे सादृश्यम् ; पशुघाती यथा दारुणः कपटी-ऽपि तथैव दारुण इति भावः ॥४४॥

করিয়া রাখি ; অথবা, ইহা নামাঙ্কিত রহিয়াছে ; সুতরাং কোন শিক্ষিত লোক বুঝিতে পারিবে। হউক, এই বায়ু-পুঞ্জীকৃত শুষ্কপত্রসমূহ দ্বারা আচ্ছাদন করিয়া রাখি। (তাহাই করিয়া, চিন্তা করতঃ) হউক, এইরূপ করি,—এখন কোর্টে যাইয়া মোকদ্দমা লেখাই যে, ধনের জন্য বণিক্ চারুদত্ত আমার পুষ্পকরণ্ডকনামক জীর্ণোদ্যানে প্রবেশ করাইয়া বসন্তসেনাকে হত্যা করিয়াছে।

এই পবিত্র নগরে পশুহত্যার ন্যায়, চারুদত্তের বিনাশের জন্য ভয়ঙ্কর নূতন ছল প্রয়োগ করিব ॥৪৪॥

भोदु, गच्छामि। इति निष्क्रम्य दृष्ट्वा सभयम्। अविदमादिके! जेण जेण गच्छामि मग्गेण, तेण ज्जेव एसे दुट्ठसमणके गहिद-काशाओदकं चोवलं गेण्हिअ आअच्छदि। एसे मए णासिं छिदिअ वाहिदे किदवेले कदावि मं पेक्खिअ "एदेण मालिदे" त्ति पआशइश्शदि। ता कधं गच्छामि। अवलोक्य। भोदु, एदं अद्धपड़िदं पाकालखण्डं उल्लङ्घिअ गच्छामि। (इ)

एशे म्हि तुलिद-तुलिदे लङ्घा-णअलीए गअणे गच्छन्ते।
भूमीए पाआले हणूमशिहले विअ महेन्दे ॥४५॥

इति निष्क्रान्तः।

(इ) भवतु, गच्छामि। अविदमादिके! येन येन गच्छामि मार्गेण, तेनैव एष दुष्टश्रमणकः गृहीतकाषायोदकं चोवरं गृहीत्वा आगच्छति। एष मया नासां छित्वा वाहितः कृतवैरः कदापि मां प्रेक्ष्य 'एतेन मारिता' इति प्रकाशयिष्यति। तत् कथं गच्छामि?। भवतु, एतदर्धपतितं प्राकारखण्डमुल्लङ्घ्य गच्छामि।

(इ) भवत्विति। अविदमादिके इत्यनेनावाच्यं शकारादिभाषाया भय-विषाद-विषयद्योतकम्। मार्गेण पथा। वाहितो वहिष्कृतः अतएव कृतवैरः। अतएव च "एतेन मारिता" इति मद्दोष प्रकाशयिष्यतीति भावः।

(इ) হউক, যাই। (এই বলিয়া নির্গত হইয়া, দেখিয়া, ভয়ের সহিত) কি আশ্চর্য্য! আমি যে যে পথে যাই, সেই সেই পথেই এই দুষ্ট সন্ন্যাসীটা নির্য্যাসজলাক্ত কৌপীন লইয়া আসিয়া উপস্থিত হয়। আমি নাক কাটিয়া ইহাকে বাহির করিয়া দিয়াছিলাম, সুতরাং ইহার সঙ্গে শত্রুতা করিয়াছি, অতএব আমাকে দেখিয়া এই ব্যক্তি, হয় ত কখনও প্রকাশ করিবে যে, 'এ, বসন্তসেনাকে মারিয়া ফেলিয়াছে'। 'তা, কি রকমে যাই?। (দেখিয়া) হউক, এই অর্দ্ধপতিত প্রাচীরখণ্ডকে উল্লঙ্ঘন করিয়া যাই।

প্রবিশ্য অপটীক্ষেপেণ সংবাহকো ভিক্ষুঃ। **পক্খালিদে এশে মএ চীবল-খণ্ডে, কিং ণু ক্খু শাহাএ শুক্খাবইশ্শং ?। ইধ বাণলা বিলুপ্পন্তি। কিং ণু ক্খু শাহাএ ভূমোএ ?। ধূলোদোশী হোদি।**

এষোঽহং ত্বরিত-ত্বরিতী লঙ্কানগর্য্যাং গগনে গচ্ছন্।
ভূম্যাং পাতালে হনূমচ্ছিখরে ইব মহেন্দ্রঃ ॥৪৫॥

(ক্ষ) প্রক্ষালিতমেতন্ময়া চীবরখণ্ডম্, কিং নু খলু শাখায়া শোষয়িষ্যামি ?। ইহ বানরা বিলুম্পন্তি। কিং নু খলু ভূম্যাম্ ?। ধূলিদোষী ভবতি। তন্ কুত্র এষ ইতি। ত্বরিত-ত্বরিতঃ অতিশয়েন ত্বরান্বিতঃ, হনূমচ্ছিখরে মহেন্দ্রপর্ব্বতশৃঙ্গে আদৌ গচ্ছন্, পরঞ্চ গগনে তৎপ্রবনেন গগনমার্গে গচ্ছন্, লঙ্কানগর্য্যাং হনূমানিব, ত্বরিত-ত্বরিত এষঃ অহম্, আদৌ ভূম্যা গচ্ছন্, পরঞ্চ মহেন্দ্রশিখরবৎ ভগ্নপ্রাকারখণ্ডে গচ্ছন্, পরমপি চ পাতালে পাতালবন্নিম্নদেশে, পতিতোঽস্মীতি শেষঃ। পুরা হনূমান্ যথা ভূমিত্ব তৎপ্লবনেন মহেন্দ্রপর্ব্বতং লঙ্ঘয়িত্বা গগনবর্ত্মনা গত্বা লঙ্কায়াং পতিতঃ, তথা অহমপি ভূমিত্ব তৎপ্লবনেন প্রাকারখণ্ডং লঙ্ঘয়িত্বা গগনবর্ত্মনা কিয়দ্গত্বা পাতালবন্নিম্নদেশে পতিতোঽস্মীতি ভাবার্থঃ।

একাসী হনূমত্প্রকৃতিঃ শকারঃ পুলস্ত নিতান্তমুদ্বিগ্ন ইতি মহেন্দ্রশিখরে হনূমানিব ইত্যাদৌ বক্তব্যে হনূমচ্ছিখরে মহেন্দ্র ইব ইত্যাদিকমাকুলীক্লত্যোক্তবানিতি বোধ্যম্। "গাথা" ইতি পৃথ্বীধরঃ ॥৪৫॥

(খ) প্রবিশ্যেতি। শাখায়া লম্বয়িত্বেতি শেষঃ। বিলুম্পন্তি বিক্ষিপ্য ছিন্দন্তি।

পূর্ব্বে হনূমান্ যেমন অত্যন্ত ত্বরান্বিত হইয়া প্রথমে মহেন্দ্রপর্ব্বতের শৃঙ্গে, পরে আকাশে গমন করিয়া, লঙ্কানগরীতে যাইয়া পড়িয়াছিলেন এই আমিও সেইরূপ প্রথমে ভূমিতে, পরে প্রাচীরখণ্ডে গমন করিয়া, পাতালের ন্যায় নীচে আসিয়া পড়িয়াছি ॥৪৫॥

(এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(ক্ষ) সংবাহক নামক বৌদ্ধসন্ন্যাসী, যবনিকা অপসারণ না করিয়া প্রবেশ করিয়া। আমি এই কৌপীনখণ্ড প্রক্ষালন করিয়াছি; এখন

ता कहिं पशालिअ शुक्खावइश्शं। दट्ठा। भोदु, इध वादाली-पुञ्जिदे शुक्ख-वत्त-शञ्चए पशालइश्शं। तथा कृत्वा। णमो बुद्धश्श इत्युपविशति। भोदु, धम्मकधलाइं उदाहलामि। "पञ्च जणा जेण मालिदा" इत्यादि पूर्वोक्तं पठति। अधवा, अलं मम एदेण शग्गेण। जाव ताए बुद्धोवासिआए पच्चुवकालं ण कलेमि, जाए दशाणं शुवण्ण-काणं किदे जूदिकलेहिं णिक्कीदे, तदो तदो पहुदि ताए किदं विअ अत्ताणअं अवगच्छामि। दट्ठा। किं णु क्खु पण्णोदले शमुच्छशदि?। अधवा—(चि)

प्रसार्य शोषयिष्यामि?। भवतु, इह वातालीपुञ्जिते शुष्क-पत्र सञ्चये प्रसारयिष्यामि। नमो बुद्धाय। भवतु, धर्म्माचरणानि उदाहरामि। अथवा अलं ममैतेन स्वर्गेण। यावत्तस्या बुद्धोपासिकायाः प्रत्युपकारं न करोमि, यया दशानां सुवर्णकानां कृते क्रीतकरायां निष्क्रीतः, ततः प्रभृति तया क्रीतमिवात्मानमवगच्छामि। किं नु खलु पर्णोदरे समुच्छ्वसिति?। अथवा—

अतएव शाखायां लम्बनं न कर्त्तव्यमिति भावः। भूम्यां प्रसार्य शुष्कं करिष्यामीति पूर्वेणान्वयः। एतेन धर्म्माचरणोदाहरणजन्यपुण्योत्पादनेन। बुद्धोपासिकायाः सम्भाव्यमानया बुद्धोपासनया प्रशस्तायाः वसन्तसेनायाः इति तात्पर्य्यम्। सुवर्णकानां स्वर्ण-मुद्राणां कृते निमित्ते क्रीतकरायां द्वितीयाङ्कदर्शितायां निगृह्यमाण इति शेषः, निष्क्रीतः तानि दत्त्वा निस्तारित इत्यर्थः।

गाछের ডালে কি ইহা শুকাইব?। (না) এখানে বানরে ছিড়িয়া ফেলিবে। তবে কি মাটীতে শুকাইব? (না) ধূলা লাগিয়া যাইবে। তা কোথায় মেলিয়া শুকাই? (দেখিয়া) হউক, বায়ু-পুঞ্জীকৃত এই পাতা-গুলির উপরে মেলিয়া দিব। (তাহা করিয়া) বুদ্ধকে নমস্কার। (এই বলিয়া বসিল)। হউক, ধর্ম্মকথার উল্লেখ করি। ("যে পাঁচ জনকে মারি-য়াছে" ইত্যাদি পূর্ব্বোক্ত পড়িতে লাগিল)। অথবা, আমার এই স্বর্গে

वादादवेण तत्ता चीवल-तोएण तिम्मिता पत्ता ।
एदे विथिण्णपत्ता मण्णे पत्ता विअ फुल्लन्ति ॥४६॥

वसन्तसेना संज्ञां लब्ध्वा हस्तं दर्शयति ।

भिक्षुः । हा हा ! शुद्धालङ्कालभूशिदे इत्थिआ-हत्थे णिक्कमदि । कधं दुदिए वि हत्थे । बहुविधं निर्वर्ण्य । **पच्चभिजाणामि विअ एदं हत्थं । अधवा, किं विचालेण ? अच्छं शे**

वातातपेन तप्तानि चीवरतोयेन स्निमितानि पत्राणि ।
एतानि विस्तीर्णपत्राणि मन्ये पतगानीव स्फुरन्ति ॥४६॥

(क) हा हा शुद्धालङ्कारभूषितः स्त्रीहस्तो निष्क्रामति । कथं द्वितीयोऽपि हस्तः ? ।

वातेति । वातयुक्त आतपो वातातपस्तेन मध्यपदलोपी समासः । तप्तानि वातेन शोषितानि आतपेन च तप्तानीत्यर्थः, चीवरतो येन कौपीनादगलितजलेन, स्निमितानि आर्द्रीकृतानि, एतानि पत्राणि राशीकृतपर्णानि, विस्तीर्णपत्राणि प्रसारितपक्षाणि, पतगानि विष्णुप्रभृतेर्वाहनानि गरुडादयः पक्षिणः इवेत्यर्थः स्फुरन्ति सञ्चलन्ति, इति मन्ये ।

अत्र श्रौतीपमालङ्कारः । "पतं स्यात् वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणाम्" इति विश्वः ।

आर्या जातिः ॥४६॥

প্রয়োজন নাই। যে পর্য্যন্ত সেই বুদ্ধোপাসিকার (বসন্তসেনার) প্রত্যুপকার না করিব; যিনি দশখানি মোহরের জন্য দ্যূতকরদিগের নির্যাতন হইতে আমাকে উদ্ধার করিয়াছিলেন, তদবধি তিনি যেন আমাকে কিনিয়া রাখিয়াছেন বলিয়া মনে করি। (দেখিয়া) পাতাগুলির ভিতরে নড়িতেছে কি? অথবা—

পাতাগুলি প্রথমে বায়ুতে শুকাইয়াছে, রৌদ্রে গরম হইয়াছে, পরে কৌপীনের জলে ভিজিয়াছে; এখন বিস্তৃতপক্ষ বিষ্ণুপ্রভৃতির বাহন গরুড়াদির ন্যায় স্পন্দিত হইতেছে; ইহা আমি মনে করি ॥৪৬॥

(বসন্তসেনা চৈতন্য লাভ করিয়া, হস্ত প্রদর্শন করিল)।

ज्जेव हत्थे, जेण मे अभअं दिण्णं। भोदु, पेक्खिश्शं। साध्वेनोद्घाट्य दृष्ट्वा प्रत्यभिज्ञाय च। शा ज्जेव बुद्धोवासिआ। (क)

वसन्तसेना पानीयमाकाङ्क्षति।

भिक्षुः। कधं उदअं मग्गेदि, दूले च दिग्घिआ। किं दाणिं एत्थ कलइश्शं ?। भोदु, एदं चीवलं शे उवलि गालइश्शं। तथा करोति। (ख)

वसन्तसेना संज्ञां लब्ध्वा उत्तिष्ठति। भिक्षुः पटान्तेन वीजयति।

प्रत्यभिज्ञानामीव एतं हस्तम्। अथवा, सत्यं स एव हस्तः, येन मे अभयं दत्तम्। भवतु, प्रेक्षिष्ये। सैव बुद्धोपासिका।

(ख) कथमुदकं मार्गयति, दूरे च दीर्घिका। किमिदानीमत्र करिष्यामि ?। भवतु, एतच्चीवरमस्या उपरि गालयिष्यामि।

(क) भिक्षुरिति। युक्तैरतीवोज्ज्वलत्वादङ्गविभैः अलङ्कारैर्भूषितः।

(ख) भिक्षुरिति। गालयिष्यामि निष्पीडयिष्यामि। तथा च सति चीवरात् जलं निर्गत्य अस्याः पिपासां निवर्त्तयिष्यतीति भावः।

(क) ভিক্ষু। হায়! হায়! বিশুদ্ধ অলঙ্কারে অলঙ্কৃত স্ত্রীলোকের একখানি হাত বাহির হইতেছে। দ্বিতীয় হাতও যে দেখিতেছি। (নানারকমে দেখিয়া) এই হাত আমি চিনি; অথবা, বিচারের প্রয়োজন কি? সেই হাতই সত্য; যে আমাকে অভয় দিয়াছিল। হউক, দেখি। (অভিনয়ের ধরণে উদ্ঘাটন করিয়া এবং চিনিয়া) সেই বুদ্ধোপাসিকাই (বসন্তসেনাই)।

(বসন্তসেনা জল প্রার্থনা করিল।)

(খ) ভিক্ষু। ইনি যে জল চাহিতেছেন, দীঘীটাও দূরে; এক্ষেত্রে করি কি?। হউক, ইঁহার মুখের উপরে কৌপীনখানা নিঙড়াই। (তাহাই করিল)

वसन्त । अज्ज ! को तुमं ? । (ग)

भिक्षुः । किं मं ण सुमलेदि बुद्धोवासिआ दश-सुवण्ण-णिक्कोदं ? । (घ)

वसन्त । सुमरामि, ण उण जधा अज्जो भणादि । वरं अहं उवरदा ज्जेव । (ङ)

भिक्षुः । बुद्धोवासिए ! किं णु खु इदं ? । (च)

(ग) आर्य्य ! कस्त्वम् ? ।

(घ) किं मां न स्मरति बुद्धोपासिका दश-सुवर्ण-निष्क्रीतम् ? ।

(ङ) स्मरामि, न पुनर्यथा आर्य्या भणति । वरमहमुपरतैव ।

(च) बुद्धोपासिके ! किं नु इदम् ? ।

(घ) भिक्षुरिति । दशसुवर्णनिष्क्रीतमिति । एतत्प्रस्तावस्तु द्वितीयाङ्केऽनुसन्धेयः ।

(ङ) वसन्त इति । आर्य्यो भवान्, यथा—दशसुवर्णनिष्क्रीतत्वेन आत्मानं भणति, न पुनरहं तथा भवन्तं स्मरामीत्यर्थः; अपि तु निःस्वार्थपरोपकारिभावेन कञ्चित् साधुमेवावगच्छामीति भावः । वरम् एतदात्मकृतसत्कार्य्यस्यवणापेक्षया ईषत्प्रियम् । उपरतैव मृतैव । स्वप्रशंसास्यवणापेक्षया मरणमेव श्रेय इत्यर्थः । एतेनात्मनो महदौदार्य्यं ध्वनितम् ।

(বসন্তসেনা চৈতন্য লাভ করিয়া উঠিল । ভিক্ষু বস্ত্রাঞ্চল দ্বারা বাতাস করিতে লাগিল ।)

(গ) বসন্তসেনা । আর্য্য ! আপনি কে ?।

(ঘ) ভিক্ষু । বুদ্ধোপাসিকা, দশ খানি মোহরের কেনা আমাকে কি স্মরণ করিতে পারিতেছেন না ?।

(ঙ) বসন্তসেনা । স্মরণ করিতে পারিতেছি বটে, কিন্তু আপনি যে ভাবে বলিলেন, সে ভাবে নহে । ইহা শোনা অপেক্ষা আমার মরণই ভাল ছিল ।

वसन्त। सनिर्वेदम्। **जं सरिसं वेसभावस्स।** (छ)

भिक्षुः। उट्ठेउ उट्ठेउ वुड्ढोवासिआ एदं पादव-समीव-जादं लदं ओलम्बिअ। इति लतां नामयति। (ज)

वसन्तसेना गृहीत्वा उत्तिष्ठति।

भिक्षुः। एदस्सिं विहाले मम धम्मवहिणिआ चिट्ठदि, तहिं शमश्शशिदमणा भविअ उवासिआ गेहं गमिश्शदि। ता शेणं शेणं गच्छदु वुड्ढोवासिआ। इति परिक्रामति। दृष्ट्वा। **ओशलध अज्जा! ओशलध। एशा तलुणी इत्थिआ, एशो भिक्खु त्ति शुद्धे मम एशे धम्मे।** (झ)

(छ) यत् सदृशं वेशभावस्य।

(ज) उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु बुद्धोपासिका एतां पादप-समीपजातां लतामवलम्ब्य।

(झ) एतस्मिन् विहारे मम धर्मभगिनी तिष्ठति, तस्मिन् समाश्वस्तमना भूत्वा

(च) भिक्षुरिति। इदं घटनं पवस्तृपाश्चात्तरे अचैतन्यभावनावस्थानम्, किन्नु।

(छ) वसन्त इति। निर्वेदेन आत्मावमाननया सहेति सनिर्वेदम्। वेश्या वेश्यालय-स्तद्वासिनीत्यर्थः तद्भावस्य वेश्यालयावस्थानस्येति तात्पर्यम्, यत् सदृशं योग्यम्, तदिदं घटनमित्यर्थः। केनचित् लम्पटदुर्जनेन कृतमिदमित्याशयः।

(ज) भिक्षुरिति। गौरववत्याः स्त्रियाः शरीरस्पर्शो लोकन्यायविरुद्ध इति स्वयमनुत्थाप्य लतावलम्बनेनोत्थानमुपदिष्टमिति बोध्यम्।

(চ) ভিক্ষু। বুদ্ধোপাসিকে! এ ব্যাপারটা কি?।

(ছ) বসন্তসেনা। (নিজের অবজ্ঞার সহিত) বেশ্যালয়ে বাস করার যাহা উপযুক্ত।

(জ) ভিক্ষু। উঠুন, বৃক্ষের নিকটে উৎপন্ন এই লতাটী ধরিয়া বুদ্ধোপাসিকা উঠুন। (এই বলিয়া লতাটী নামাইল)

(বসন্তসেনা সেই লতা ধরিয়া উঠিল।)

हत्थसञ्जदो मुहसञ्जदो इन्दिअसञ्जदो खु मणुस्से ।
किं कलेदि लाअउले तस्स पललोओ हत्थे णिच्चलो ॥४७॥

उपासिका गेहं गमिष्यति । तत् शनैः शनैः गच्छतु बुद्धोपासिका । अपसरत आर्याः ! अपसरत । एषा तरुणी स्त्री, एष भिक्षुरिति युक्तो मम एष धर्म्मः ।

हस्तसंयतो मुखसंयत इन्द्रियसंयतः स खलु मानुषः ।
किं करोति राजकुलं तस्य परलोको हस्ते निश्चलः ॥४७॥

(ऋ) भिक्षुरिति । एतस्मिन् अदूरवर्त्तिनि, विहारे बौद्धाश्रमे । "विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां मृगतालये" इति मेदिनी । समाश्वस्तमना विश्रामलाभेन सुस्थचित्ता । उपासिका भवती वसन्तसेना । भिक्षुर्विषयनिस्पृहः सन्यासी, इति हेतोः, युक्तो निर्दोषः कामदोषरहितः । तथा चास्मिन् तरुणीसहचरत्वे दयाभावमेव प्रयोजकं न पुनः कामुकत्वमित्याशयः ।

हस्तेति । परत्र स इत्युपादानात् पूर्वं यो जन इत्यर्थादायातम् । तथा च यो जनः हस्तयोः संयतः परद्रव्यापहरणराहित्येन नियतः, मुखे संयतः असत्कथाशून्यतया नियतः, तथा इन्द्रियेषु संयतः रूपादिषु आसक्तिहीनतया नियतः, स खलु स एव जनो मानुषः प्रशस्तमनुष्यः ; न पुनर्हस्तसंयमादिरहितोऽपीति भावः । तस्य जनस्य राजकुलं कर्त्तृ, किं दण्डादिकं करोति किमपि नेत्यर्थः, अपराधस्यैवासम्भवादित्याशयः । तथा तस्य हस्ते परलोकः स्वर्गादिः, निश्चलस्थिरस्थिरः पापाभावात् केवलपुण्यसञ्चयाच्चेत्यभिप्रायः ।

अत्र स खलु मानुष इत्यनेन न पुनरन्य इत्यन्यव्यपोहनादार्थी परिसंख्या अर्थापत्तिश्च, अनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ।

गाथाविशेषोऽयमिति प्राज्ञः । धर्म्माचरीदाहरणमिदमिति बोध्यम् ॥४७॥

(ঋ) ভিক্ষু। বৌদ্ধদিগের এই আশ্রমে আমার ধর্ম্মভগিনী আছেন, সেখানে আশ্বস্তচিত্ত হইয়া, আপনি বাড়ী যাইবেন। তা আপনি আস্তে আস্তে চলুন। (এই বলিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিল। পরে দেখিয়া) সরুন, আর্য্যগণ! সরুন, ইনি যুবতি স্ত্রী; আর আমি সন্ন্যাসী; সুতরাং আমার এটী নির্দ্দোষ ধর্ম্ম।

ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ। (অ)

ইতি বসন্তসেনামোটনো নামাষ্টমোঽঙ্কঃ ॥০॥ (ট)

(অ) ইতীতি। পূর্বনিষ্ক্রান্তৈর্বিটাদিভিঃ সহ ভিন্নত্ববসন্তসেনয়োর্বহুত্বাৎ নিষ্ক্রান্তা ইতি বহুবচনম্।

(ট) ইতীতি। বসন্তসেনায়া মোটনং গলনিপীড়নং যস্মিন্ সঃ।

ইতি মহামহোপাধ্যায় শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশভট্টাচার্যবিরচিতায়াং মৃচ্ছকটিক-টীকায়াং বসন্তসূষমা-সমাখ্যায়ামষ্টমাঙ্কবিবরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

যাহার হস্ত, মুখ ও ইন্দ্রিয় সংযত থাকে, সে-ই মানুষ। রাজকুল তাহার কি করিতে পারে? এবং পরলোক তাহার হস্তে নিশ্চল থাকে ॥৪৭॥

(এ) (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(ট) বসন্তসেনামোটন নামে অষ্টম অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

नवमोऽङ्कः ।

—:०:—

ततः प्रविशति शोधनकः । (क)

शोधनकः । आणत्तम्हि अधिअरणभोइएहिं—"अरे सोहणआ ! ववहारमण्डवं गदुअ आसणाइं सज्जीकरेहि" त्ति । ता जाव अधिअरणमण्डवं सज्जिदुं गच्छामि । परिक्रम्यावलोक्य च। **एदं अधिअरणमण्डवं, एस पविसामि ।** प्रविश्य सम्मार्ज्य आसनमाधाय। **विवित्तं कारिदं मए अधिअरणमण्डवं, विरइदा मए आसणा, ता जाव अधिअरणिआणं उण णिवेदेमि ।** परिक्रम्यावलोक्य च।

(ख) आज्ञप्तोऽस्मि अधिकरणभोजकैः—"अरे शोधनक ! व्यवहारमण्डपं गत्वा आसनानि सज्जीकुरु" इति । तत् यावदधिकरणमण्डपं सज्जितुं गच्छामि । इदमाधिकरणमण्डपम्, एष प्रविशामि । विविक्तं कारितं मया अधिकरणमण्डपम्, विरचितानि

(क) तत इति । शोधयति सम्मार्ज्या परिष्करोति गृहादिकमिति शोधनकस्तदाख्यः कश्चिद्विचारालयभृत्यः । इगन्ताच्च लघुपधात् ण्वुल्वादयुप्रत्ययः, संज्ञायाञ्च कप्रत्ययः ।

(ख) शोधेति । अधिक्रियते वादिप्रतिवादिनोर्विवादमीमांसा अनुवर्त्य क्रियते

(क) तदनन्तर शोधनकের প্রবেশ ।

(খ) শোধনক । বিচারকপ্রভৃতি আমাকে আদেশ করিয়াছেন যে, "ওরে শোধনক ! বিচারালয়ে যাইয়া আসনগুলি সজ্জিত কর ।" সুতরাং বিচারালয় সজ্জিত করিবার জন্য যাই । (পদক্ষেপপূর্ব্বক দর্শন করিয়া) এই বিচারালয়, এই আমি প্রবেশ করিলাম । (প্রবেশপূর্ব্বক মার্জ্জন ও আসন স্থাপন করিয়া) আমি বিচারালয় পরিষ্কার করিয়াছি, আসনও

कधं एसो रट्ठिअस्सालो दुट्ठ-दुज्जण-मणुस्सो इदो एव्व आअच्छदि, ता दिट्ठिपधं परिहरिअ गमिस्सं। इत्येकान्ते स्थितः। (ख)

ततः प्रविशति उज्ज्वलवेशधारी शकारः।

शकारः। ण्हादेऽहं शलिलजलेहि पाणिएहिं
उज्जाणी उववणकाणणी णिअस्से।

मया आसनानि। तद् यावदधिकरणिकानां निवेदयामि। कथमेष राष्ट्रिय-श्यालो दुष्ट-दुर्जन-मनुष्य इत एव आगच्छति। तत् दृष्टिपथं परिहृत्य गमिष्यामि।

अस्मिन्निति अधिकरणं विचारालयः, तस्य भोजकैर्भोगकारिभिः प्राड्विवाकप्रभृतिभिः। व्यवहारो विवादनिर्णयः तस्य मण्डपं गृहविशेषम्। तथा च व्यवहारतत्त्वे कात्यायनः—

"वि-नानार्थेऽव-सन्देहे हरणं हार उच्यते।
नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः॥"

मिताक्षरायान्तु अन्यथा दर्शितम्। यथा—

"परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु।
वाक्यात् न्यायात् व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः॥"

विविक्तं पवित्रं सम्मार्जनेन धूलितृणाद्यपगमात् परिष्कृतम्, कारितं सम्मार्जय्य इति शेषः। अधिकरणिकानां प्राड्विवाकादीनां समीपे, निवेदयामि एतत् परिष्कारकरणादिवृत्तान्तमिति शेषः। राष्ट्रं राज्यमर्हतीति राष्ट्रियो राजा तस्य श्यालः, दुष्टः अन्याय्याचरणादिनानादोषविशिष्टः, दुर्जनः स्वभावत एव खलस्तदुभयरूपो मनुष्य इत्यर्थः। तदिति। अन्यथा यदि मां प्रत्यपि किञ्चिदन्याय्यमाचरेदिति भावः।

सज्जित करियाछि। ता एखन याइया विचारकप्रभृतिके जानाइ। (पदक्षेपपूर्वक दर्शन करिया) दुष्ट अथ च खलस्वभाव राजार शाला, एই যে এই दिकেই आসিতেছে। তা উহার দৃষ্টিপথ পরিত্যাগ করিয়া যাই। (এই বলিয়া এক দিকে থাকিল)

তাহার পর উজ্জ্বলবেশধারী শকারের প্রবেশ।

णालीहिं सह जुवदीहि इत्थिआहिं
गन्धव्वे विअ सुहिदेहि अङ्गकेहिं ॥१॥ *
खणेण गण्ठी खणजूलके मे खणेण वाला खणकुन्तला वा । (१)
खणेण मुक्के खण उद्धचूडे चित्ते विचित्ते हगे लाअशाले ॥२॥

स्नातोऽहं सलिलजलैः पानीयैः उद्याने उपवनकानने निषण्णः ।
नारीभिः सह युवतीभिः स्त्रीभिः गन्धर्व इव सुहितैरङ्गकैः ॥१॥
क्षणेन ग्रन्थिः क्षणजूटको मे क्षणेन बालाः क्षणकुन्तला वा ।
क्षणेन मुक्ताः क्षण ऊर्ध्वचूडा चित्रो विचित्रोऽहं राजश्यालः ॥२॥

स्नात इति । सुहितैः सुसम्बद्धैः, अङ्गकैरङ्गपदाद्यवयवैः विशिष्ट इत्यर्थः । अहम्, उद्याने निषण्णः स्थितः सन्, गन्धर्व इव, युवतीभिः स्त्रीभिः सह, पानीयैर्जलैः स्नातः स्नानं कृतवानस्मि ।

सलिलेत्यादिकं पुनरुक्तम् । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥१॥

क्षणेनेति । क्षणेन ग्रन्थिः केशानां बन्धनम्, क्षणं जूटकम् उपरि स्तूपीकृत्य बन्धनं यस्य स तादृशो मे मम केशपाश इति शेषः । क्षणेन बालाः स्वाभाविका एव केशाः । क्षणकुन्तला वा इत्यस्यापि अयमेवार्थ इति पौनरुक्तम् । क्षणेन मुक्ताः परित स्खलिताः, क्षणे कदाचित् ऊर्ध्वं उपरिभागे चूडा दीर्घवेणीबद्धः केशपाश इत्यर्थः ; अतएव राजश्यालोऽहम्, चित्रः बहुरूपत्वादाश्चर्यः । विचित्रोऽपि स एवेति पुनरुक्तमेतत् पदम् ।

उपजातिर्वृत्तम् ॥२॥

आमार अङ्गसकल, दृढ़ सम्बद्ध ; आमि उद्यानে বসিয়া, জলদ্বারা যুবতি স্ত্রী-কর্ত্তৃক, গন্ধর্বের ন্যায় স্নান করিয়াছি ॥১॥

আমার চুল ক্ষণকাল নীচের দিকে বাঁধা থাকে, ক্ষণকাল মাথার

* ণালিহি সহ জুবদীহি ··· জুবদীহি ··· গন्धবেহি সুবিহি দ এহি ।

(१) खणेण मे चखलकुन्तला वा ।

অবি অ। বিস-গণ্ঠি-গব্ভং পবিট্ঠেণ বিঅ কীড়এণ অন্তলং মগ্গমাণেণ পাবিদং মএ মহদন্তলং। তা কস্স এদং কিবিণ-চেট্টিঅং পাড়স্সং?। শ্রুত্বা। আং শুমলিদং মএ,—দলিদ্দ-চালুদত্তস্স এদং কিবিণ-চেট্টিঅং পাড়স্সং। অস্সং চ, দলিদ্দে ক্খু অং, তস্স শব্বং শম্ভাবীঅদি। ভোদু, অধিঅলণ-মণ্ডবং গদুঅ অগ্গদো ববহালং লিহাবইস্সং। জধা চালুদত্তা-কেণ বসন্তসেণাআ মোড়িঅ মালিদা। তা জাব অধিঅলণ-মণ্ডবং জ্জেব গচ্ছামি। পরিক্রম্যাবলোক্য চ। এদং তং অধিঅলণ-

অপি চ। বিস-গ্রন্থি-গর্ভ-প্রবিষ্টেনৈব কীটকেনান্তরং মার্গমাণেন প্রাপ্তং ময়া মহদন্তরম্। তৎ কস্যেদং কৃপণচেষ্টিতং পাতয়িষ্যামি?। আং, শ্রুতং ময়া, দরিদ্রচারুদত্তস্যেদং কৃপণচেষ্টিতং পাতয়িষ্যামি। অন্যচ্চ, দরিদ্রঃ খলু সঃ, তস্য সর্ব্বং সম্ভাব্যতে। ভবতু, অধিকরণমণ্ডপং গত্বা অয়তী ব্যবহারং লেখয়িষ্যামি। যথা চারুদত্তেন মোটয়িত্বা

(গ) অপি চেতি। বিসস্য মৃণালস্য গ্রন্থেঃ পর্ব্বদেশস্য গর্ভে অভ্যন্তরে প্রবিষ্টেন, কীটকেন ক্ষুদ্রকীটেনেব ময়া, অন্তরং বহির্গমনচ্ছিদ্রম্ অপরাধঞ্চ, মার্গমাণেন অন্বিষ্যতা সতা, মহদন্তরং ছিদ্রং বসন্তসেনাহত্যাত্মকীঽপরাধ ইত্যর্থঃ, প্রাপ্তম্। কস্য জনস্য ইত্যপরীতি শেষঃ, ইদং বসন্তসেনায়া হত্যারূপম্, কৃপণস্য ক্ষুদ্রস্য চেষ্টিতং ব্যবহারম্, পাতয়িষ্যামি আরোপয়িষ্যামি। তস্য চারুদত্তস্য, সর্ব্বং স্ত্রীহত্যয়াপি ধনগ্রহণাদিকম্।

উপরে বাঁধা থাকে, ক্ষণকাল চুলই থাকে, ক্ষণকাল খুলিয়া দেওয়া হয় এবং ক্ষণকাল উপরে চূড়া বাঁধা হয়। সুতরাং আমি রাজার শালা বিচিত্ররূপী ॥২॥

আরও, মৃণালের গিঁটের ভিতরে প্রবিষ্ট কীট যেমন বাহির হইবার জন্য ফাঁক খোজে, আমিও সেইরূপ খুজিতে থাকিয়া, গুরুতর ফাঁক পাইয়াছি। তা, এই নিকৃষ্ট ব্যবহারের দোষ, কাহার উপরে আরোপিত করিব?। স্মরণ(করিয়া)ও! আমার স্মরণ হইয়াছে, দরিদ্র চারুদত্তের উপরে এই

মণ্ডবং এত্থ পবিশ্সামি। প্রবিশ্যাবলোক্য চ। **কধং আসণাদুং দিস্সাদুং চিট্ঠন্তি। জাব আগচ্ছন্তি অধিঅলণভোদ্আ, দাব এদশ্মিং দুব্বচত্তলে মুহুত্তঅং উববিসিঅ পড়িবালইস্সং।** তথা স্থিতঃ। (গ)

সাধনকঃ। অন্যতঃ পরিক্রম্য পুরো দৃষ্ট্বা। **এদে অধিকরণিআ আগচ্ছন্তি। তা জাব উবসপ্পামি।** ইত্যুপসর্পতি। (ঘ)

ততঃ প্রবিশতি শ্রেষ্ঠি-কায়স্থাদি-পরিষতীঽধিকরণিকঃ। (ঙ)

বসন্তসেনা মারিতা। তদ্যাবদধিকরণমণ্ডপমেব গচ্ছামি। এতত্তদধিকরণমণ্ডপম্, অব প্রবিশামি। কথমাসনানি দত্তানি তিষ্ঠন্তি। যাবদাগচ্ছন্তি অধিকরণভোজকাঃ, তাবদেতস্মিন্ দূর্বাচত্বরে মুহূর্ত্তমুপবিশ্য প্রতিপালয়িষ্যামি।

(ঘ) এতে অধিকরণিকা আগচ্ছন্তি। তদ্ যাবদুপসর্পামি।

ব্যবহার বিবাদবিষয়ম্। নীটয়িত্বা গলে পীড়য়িত্বা। দূর্বাচত্বরে দূর্বাময়াঙ্গনে। প্রতিপালয়িষ্যে প্রতীক্ষাং করিষ্যে।

(ঙ) তত ইতি। শ্রেষ্ঠী বণিক্, তৎপ্রবেশী দ্রব্যমূল্যাদিনির্দ্ধারণার্থঃ। কায়স্থঃ

নিকৃষ্ট ব্যবহারের দোষ আরোপিত করিব। আরও সে দরিদ্র; সুতরাং তাহার সকলই সম্ভবপর হয়। হউক, বিচারালয়ে যাইয়া প্রথমেই মোক-দ্দমা লেখাই যে, চারুদত্ত গলায় টিপিয়া বসন্তসেনাকে মারিয়া ফেলি-য়াছে। তা' বিচারা লয়েই যাই। (পদক্ষেপপূর্বক দর্শন করিয়া) এই সেই বিচারালয়, ইহাতে প্রবেশ করি। (পদক্ষেপপূর্বক দর্শন করিয়া) আসনগুলি যে দেওয়া রহিয়াছে। যাবৎ বিচারকপ্রভৃতি আইসেন, তাবৎ এই দূর্বাময় উঠানে কিছুকাল বসিয়া তাঁহাদের প্রতীক্ষা করি। (সেই ভাবে থাকিল)

(ঘ) শোধনক। (অন্য দিকে পাদক্ষেপ করিয়া, সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) এই বিচারকপ্রভৃতি আসিতেছেন; তা উঁহাদের নিকট যাই। (এই বলিয়া নিকটে গেল)

अधि । भो भोः श्रेष्ठि-कायस्थौ ! ।

श्रेष्ठि-कायस्थौ (१) । आणवेदु अज्जो । (च)

अधि । अहो ! व्यवहारपराधीनतया दुष्करं खलु परचित्त-ग्रहणमधिकरणिकैः । (छ)

छन्नं कार्य्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरीकृतं
स्वान् दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे रागाभिभूताः स्वयम् ।
तैः पक्षापरपक्ष-वर्द्धितबलैर्दोषैर्नृपः स्पृश्यते
संक्षेपादपवाद एव सुलभो दृष्टुर्गुणो दूरतः ॥३॥

(च) आज्ञापयतु आर्य्यः ।

स्वनामख्याती जातिविशेषः, तत्प्रवेशस्य वादप्रतिवादादिलेखनार्थः । आदिशब्दात् विविध-देशभाषाभिज्ञादिपरिग्रहः ।

(छ) अधीति । अधिकरणिकैर्माट्टशैः प्राङ् विवाकैर्विचारकैरिति यावत्, व्यवहार-पराधीनतया प्राक्प्रस्तुतविवादमीमांसायां तत्त्वनिर्णयव्यग्रचित्ततया, परयोस्तदानीमुप-स्थितायार्वादिप्रतिवादिनोः, चित्तग्रहणं मनोभावज्ञानम्, दुष्करम् ।

कुत इत्याह छन्नमिति । पुरुषा वादिनः प्रतिवादिनश्च जनाः, न्यायेन सङ्गतत्वेन, दूरीकृतं परित्यक्तम् अन्याय्यमपीत्यर्थः, कार्य्यमभियोगादिकम्, छन्नं न्यायेनावृतं यथा स्यात् तथा, उपक्षिपन्ति अधिकरणे उपस्थापयन्ति । तथा रागेण आत्मनो निर्दोषत्वप्रति-

(ঙ) তদনন্তর বণিক্ ও কায়স্থাদি পরিবেষ্টিত অবস্থায় বিচারকের প্রবেশ।

অধিকরণিক। হে শ্রেষ্ঠী-কায়স্থ!

(চ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। আর্য্য! আদেশ করুন।

(ছ) অধিকরণিক। হায়! তত্ত্বনির্ণয়ে নিবিষ্টচিত্ত থাকেন বলিয়া, বিচারকদিগের পক্ষে অন্যের অভিপ্রায় বোঝা বড়ই দুষ্কর। কারণ—

(১) তী।

अपि च ।

छन्नं दोषमुदाहरन्ति कुपिता न्यायेन दूरीकृता:
स्वान् दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे सन्तोऽपि नष्टा ध्रुवम् ।
ये पक्षापरपक्षदोषसहिता: पापानि संकुर्वते
संक्षेपादपवाद एव सुलभो दृष्टुर्गुणो दूरत: ॥४॥

पादनेच्छया अभिभूता आक्रान्ता: सन्त:, पुरुषा इति पूर्वेणान्वय:, स्वयम्, अधिकरणे विचारालये, स्वान् स्वकीयान् दोषान्, न कथयन्ति । अतएव च परचित्तग्रहणं दुष्करमित्याशय: । तेन चाधिकरणिकानां यथार्थविचारासामर्थ्यं दोषान्तरमप्याह तैरिति । पक्षी वादिपक्ष: अपरपक्षश्च प्रतिवादिपक्ष: ताभ्यां वर्द्धितं बलम् अपकारजननसामर्थ्यं येषां तै:, तैरयथार्थनिर्णयसम्बन्धिभि:, दोषै: पापै:, नृप: स्पृश्यते सम्बध्यते । राजप्रतिनिधिभूतानामधिकरणिकानां स्पर्शेन मूलस्य राज्ञोऽपि स्पर्शसम्भवादिति भाव: । तथा संक्षेपात् पराजितपक्षेण दोषारोपात्, द्रष्टुर्व्यवहारदर्शिनो विचारकस्य, अपवाद एव सुलभ:, किन्तु गुणो यश:, दूरत एव तिष्ठतीति शेष: । पराजितपक्षेण सर्वत्र दोषप्रकाशात् विजयिपक्षेण च तद्वत् गुणाप्रकाशादित्यभिप्राय: ।

अत्र निन्दाप्रशंसारूपयोरपवादगुणयोरेकत्र संघटनया विषमालङ्कार: ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३॥

उक्तप्रायमेवार्थं किञ्चित्प्रकारान्तरेणाह छन्नमिति । कुपिता: परस्परं क्रुद्धा जना:, न्यायेन दूरीकृता हीना: अन्यायपरायणा: सन्त:, दोषं स्वस्वापराधम्, छन्नं गुणेनावृतं यथा स्यात्तथा उदाहरन्ति अधिकरणे प्रकाशयन्ति । परन्तु स दोष: अस्मादिभिरुन्नय एवेति

लोक सकल, অন্যায় কার্য্যকেও ন্যায়ের আবরণে আবৃতভাবে উপস্থিত করে এবং নিজেদের নির্দ্দোষিতা প্রতিপাদন করিবার ইচ্ছায় নিজেরা নিজেদের দোষ, বিচারালয়ে প্রকাশ করে না। বাদি ও প্রতিবাদি-পক্ষকর্ত্তৃক পাপের প্রভাব বর্দ্ধিত হয়, সেই পাপ রাজাকে যাইয়া স্পর্শ করে; এদিকে পরাজিতপক্ষ দোষারোপ করে বলিয়া, বিচারকের পক্ষে নিন্দাই সুলভ হয়, কিন্তু প্রশংসা দূরে যায় ॥৩॥

অতঃ। অধিকরণিকঃ খলু—

শাস্ত্রজ্ঞঃ কপটানুসারকুশলো লোকা ন চ ক্রোধনঃ
তুল্যো মিত্র-পর-স্বকেষু চরিতং দৃষ্ট্বৈব দত্তোত্তরঃ।
ক্লীবান্ পালয়িতা শঠান্ ব্যথয়িতা ধর্ম্মে ঽতিলোভান্বিতো
দ্বার্ভাবি পরতত্ত্ব-বদ্ধহৃদয়ো রাজ্ঞশ্চ কাপাপহঃ ॥৫॥

ভাবঃ। তথা সন্তঃ সজ্জনা অপি, স্বান্ দোষান্, অধিকরণে ন কথয়ন্তি; অতএব তে ধ্রুবং নিশ্চিতমেব নষ্টা অধঃপাতং গতাঃ, ভবন্তীতি শেষঃ, সত্যাপ্রকাশনস্যাপি মিথ্যাবাদ-তুল্যত্বাদিত্যাশয়ঃ। তাদৃশাঃ কে ইত্যাহ—স্বপক্ষাপরপক্ষয়োর্দোষৈণ দুরভিসন্ধ্যাদিনা সহিতাঃ সমন্বিতা যে জনাঃ, পাপানি মিথ্যাভাষণাদিজনিতানি, সংকুর্বন্তি সম্যগ্ বিদধতি, তে নষ্টা ইতি পূর্ব্বেণান্বয়ঃ। তেন চ সর্ব্বত্র তত্ত্বনির্ণয়াসমর্থতয়া বিচারকস্য নিন্দৈব সুলভা ইত্যাহ সংক্ষেপাৎ পরাজিতপক্ষেণ আরোপাৎ, দ্রষ্টুর্ব্যবহারদর্শিনো বিচারকস্যেতি যাবৎ, অপবাদ এব সুলভঃ, কিন্তু গুণঃ প্রশংসা, দূরত এব তিষ্ঠতীতি শেষঃ।

অত্র চতুর্থচরণার্থং প্রতি পূর্ব্ববাক্যার্থো হেতুরিতি বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গং পূর্ব্ব-বদ্বিষমালঙ্কারস্য, অনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। যে ইতি যচ্ছব্দস্য উত্তরবাক্যগতত্বেন ন তচ্ছব্দাপেক্ষা।

সংকুর্বত ইতি ভূষণার্থাভাবাৎ "সুড্ ভূষণে সম্পর্য্যুপাৎ" ইতি ন সুড়াগমঃ।

শার্দূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥৪॥

আরও, পরস্পর ক্রুদ্ধ লোক সকল, অন্যায় পরায়ণ হইয়া দোষকে গুণের আবরণে আবৃত করিয়া উল্লেখ করে; আর, সাধু লোকেরাও, বিচারালয়ে নিজ দোষ বলেন না, সেই পাপে তাঁহারা নিশ্চয়ই অধঃপাতে যান। যাহারা স্বপক্ষ ও পরপক্ষের দুরভিসন্ধিপ্রভৃতি দোষযুক্ত হইয়া, মিথ্যা কথা দ্বারা পাপ করে, তাহারাও পূর্ব্ববৎ অধঃপাতে যায়। ইহাতেও, পরাজিতপক্ষ দোষারোপ করে বলিয়া, বিচারকের নিন্দাই সুলভ হয়, প্রশংসা দূরে যায় ॥৪॥

श्रेष्ठि-कायस्थौ । अज्जस्स वि णाम गुणे दोसो त्ति वुच्चदि । जड्ड एव्वं ता चन्दालोएवि अन्धआरो त्ति वुच्चदि । (ज)

शास्त्रज्ञ इति । शास्त्रज्ञ धर्म्म-नीत्यादिशास्त्राभिज्ञः, कपटस्य वादिप्रतिवादिप्रयुक्तस्य छलस्य अनुसारे अवधारणे कुशली दक्षः, कथमन्यथा न्याय्यं विचारयेदिति भावः । वक्ता वाक्पटुः, इतरथा कथं वादिप्रतिवादिनोः सकाशात् वाचा यथार्थमर्थमाविष्कुर्य्यादित्याशयः । किन्तु क्रोधनः क्रोधशीलो न च भवेत् ; क्रोधस्य बुद्धिर्वैषम्यजनकतया विचारस्य अन्याय्यतासम्भवादित्यभिप्रायः । मित्रं सुहृत्पक्षः परः शत्रुपक्षः स्वकश्च पुत्रादिस्तेषु तुल्यस्तुल्यदर्शी, अन्यथा विचारस्यान्याय्यता स्यादिति भावः । चरितं वादिप्रतिवादिनोर्व्यवहारम्, दृष्ट्वेव सम्यगवधार्य्यैव दत्तमुत्तरं जयपराजययोर्निर्द्धारणवाक्यं येन सः । क्लीबान् विक्रमरहितान् दुर्ब्बलानित्यर्थः, पालयिता तत्पालनशीलः, शठान् धूर्त्तान् व्यथयिता दण्डेन तत्पीडनशीलः, धर्म्मे धर्म्मादनपेते धार्म्मिके जने, अतिलीभान्वितः तत्संसर्गादावतीवाभिलाषान्वितः, द्वार उपायस्य परकीयवाक्यग्रहणादेः भावे विद्यमानत्वे सति, परस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा तत्त्वे याथार्थ्यावबोधे यत्नम् अभिनिवेशितं हृदयं येन सः, तथा राज्ञः स्वनियोगकर्त्तुर्नृपतेः क्रोधम् अपहन्ति सहिचारेण निवर्त्तयतीति स तथाविधश्च भवेदिति शेषः ।

"क्लीबो विक्रमहीनेऽपि" इति हलायुधः । "उपाये निर्गमे द्वारम्" इति विकाण्डशेषः, द्वाद्वारयोश्च नार्थान्तरम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

যে হেতু, বিচারক শাস্ত্রজ্ঞ, ছল বুঝিতে সক্ষম এবং বক্তা হইবেন ; কিন্তু ক্রোধী হইবেন না ; মিত্র, শত্রু ও স্বজনের প্রতি সমানদর্শী হইবেন, লোকের আচরণ দেখিয়াই উত্তর দিবেন, দুর্ব্বলকে রক্ষা করিবেন, দণ্ড করিয়া ধূর্ত্তকে ব্যথিত করিবেন, ধার্ম্মিকের প্রতি শ্রদ্ধান্বিত হইবেন, উপায় থাকিলে পরের তত্ত্ব-নির্ণয় করিবার জন্য মনকে অভিনিবিষ্ট রাখিবেন এবং রাজার ক্রোধ পরিত্যাগ করিয়া চলিবেন ॥৫॥

अधि। भद्र! शोधनक! अधिकरणमण्डपस्य मार्गमादेशय।

शोधनकः। एदु एदु अधिअरणभोइओ एदु। (ञ)

इति परिक्रामन्ति। (ञ)

शोध। एदं अधिअरणमण्डवं, ता पविसन्तु अधिअरण-भोइआ। (ट)

सर्वे च प्रविशन्ति।

अधि। भद्र शोधनक! बहिर्निष्क्रम्य ज्ञायताम्—कः कः कार्य्यार्थी इति। (ठ)

(ज) आर्य्यस्यापि नाम गुणे दोष इत्युच्यते, यद्येवं, तदा चन्द्रालोकेऽपि अन्धकार इत्युच्यते।

(ञ) एतु एतु अधिकरणभोजक एतु।

(ट) एतदधिकरणमण्डपम्, तत्प्रविशन्तु अधिकरणभोजकाः।

(ज) श्रेष्ठीति। तथा च चन्द्रालोके अन्धकार इव भवतो गुणेऽपि कथमपि दोषो न सम्भवतीति भावः। अतएवात्र असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः।

(ञ) इतीति। परिक्रामन्ति अधिकरणमण्डपप्रवेशाय पादक्षेपं कुर्वन्ति सर्वे इति शेषः।

(ठ) अधीति। कार्य्यार्थी उद्दिश्यभूतविचारप्रार्थी।

(জ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। লোক যদি আপনারও গুণের বেলায় দোষ বলে, তবে চন্দ্রলোকেও অন্ধকার আছে ইহা বলিবে।

অধিকরণিক। ভদ্র! শোধনক! বিচারালয়ের পথ বলিয়া দাও।

(ঞ) শোধনক। আসুন আসুন, বিচারক আসুন।

(ঞ) (ইহার পরে সকলে পদক্ষেপ করিতে লাগিল)

(ট) শোধনক। এই বিচারালয়, তা বিচারক প্রবেশ করুন।

(সকলে প্রবেশ করিল)

शोध । जं अज्जो आणवेदि । इति निष्क्रम्य । अज्जा ! अधिअरणिआ भणन्ति—"को को इध कज्जत्थी" त्ति । (ङ)

शकारः । सहर्षम् । उवत्थिए अधिअलणिए । साटोपं परिक्रम्य । हग्गे वलपुलिशे मणुश्शे वासुदेवे लट्ठिअशाले लाअशाले कज्जत्थी । (ढ)

शोध । ससम्भ्रमम् । होमादिके ! पढ़मं ज्जेव रट्ठिअशाले कज्जत्थी । भोदु, अज्ज ! मुहुत्तं चिट्ठ, दाव अधिअरणिआणं णिवेदेमि । उपगम्य । अज्ज ! एसो क्खु रट्ठिअशालो कज्जत्थी ववहारे उवत्थिदो । (ण)

(ङ) यदार्य आज्ञापयति । आर्य्याः ! अधिकरणिका भणन्ति—"कः क इह कार्य्यार्थी" इति ।

(ढ) उपस्थितः अधिकरणिकः । अहं वरपुरुषः मनुष्यः वासुदेवः राष्ट्रियश्यालः राजश्यालः कार्य्यार्थी ।

(ण) हन्त ! प्रथममेव राष्ट्रियश्यालः कार्य्यार्थी । भवतु, आर्य ! मुहूर्त्तं तिष्ठ,

(ढ) शकार इति । साटोपं सदम्भम्, परिक्रम्य कियन्तं पदक्षेपं कृत्वा ।

(ঠ) অধিকরণিক। ভদ্র! শোধনক! বাহিরে যাইয়া জান—"কে কে বিচারার্থী আছে।"

(ড) শোধনক। আর্য্য:যাহা আদেশ করেন। (ইহার পর বাহিরে যাইয়া) মহাশয়গণ! বিচারক বলিতেছেন—"এখানে কে কে বিচারার্থী আছেন।"

(ঢ) শকার। (আনন্দের সহিত) বিচারক উপস্থিত হইয়াছে। (গর্ব্বের সহিত পদক্ষেপ করিয়া) প্রধান পুরুষ, মনুষ্য, বাসুদেব, রাষ্ট্রিয়-শ্যালক, রাজার শালা আমি বিচারার্থী।

अधि। कथं प्रथममेव राष्ट्रियश्यालः कार्य्यार्थी। यथा—
र्य्योदये उपरागो महापुरुषविनिपातमेव कथयति। शोध-
नक! व्याकुलेनाद्य व्यवहारिणा भवितव्यम्। भद्र! निष्क्रम्य
उच्यताम्—गच्छ, अद्य न दृश्यते तव व्यवहार इति। (त)

तावदधिकरणिकानां निवेदयामि। आर्य्याः! एष खलु राष्ट्रियश्यालः कार्य्यार्थी व्यवहारे उपस्थितः।

(ण) शोध इति। क्ष्वेलादिकं इति देशीयभाषायां विस्मयविषादसूचकमव्ययम्। उदस्मदरेरखिलकार्य्यरहितस्यापि शकारस्य कार्य्यार्थितेति विस्मयः; नितान्तदुर्जनः कस्य किमनिष्टं विधास्यतीत्याशङ्क्या च विषाद इति बोध्यम्। आर्य्येति शकारस्यैव सम्बोधनम्। उपगम्य अधिकरणिकानां समीप इति शेषः। व्यवहारे विचारार्थे।

(त) अधि इति। उपरागो राहुणा सूर्य्यस्यैव ग्रहणम्। महापुरुषस्य प्रधानजनस्य विनिपातं विध्वंसम्, कथयति कथनवत् स्पष्टं सूचयति। तथा अत्यन्तदुर्जनस्य प्रथममेव व्यवहारप्रार्थनया कस्यचित् महापुरुषस्य विनिपातमेव कथयतीति वाक्यशेषः। व्यवहारिणा विचारिणा, व्याकुलेन अस्यैव शकारस्य दुर्व्यवहारात् विषमेण। यथैत्यादुक्तार्थे प्रमाणं यथा ज्यौतिषम्—

"प्रातर्ग्रहः सूचयते विनाशं रवेर्वरेण्यस्य जनस्य सद्यः।"

(ण) শোধনক। (ব্যস্ততার সহিত) হায়! প্রথমেই রাজার শালা বিচারার্থী। হউক, মহাশয়! একটু কাল থাকুন, আমি বিচারককে জানাইয়া আসি। (বিচারকের নিকট যাইয়া) আর্য্য! এই রাজার শালা বিচারার্থী হইয়া বিচারালয়ে উপস্থিত হইয়াছেন।

(ত) অধিকরণিক। হায়! প্রথমেই রাজার শালা বিচারার্থী!। উদয়কালীন সূর্য্যগ্রহণ মহাপুরুষের ধ্বংস সূচনা করে। শোধনক! অদ্যকার বিচার বিষম হইবে। সুতরাং ভদ্র! (শোধনক!) তুমি নির্গত হইয়া বল যে,—'যান, আজ আপনার বিচার্য্য বিষয়ের আলোচনা করা হইবে না।"

शोध। जं अज्जो आणवेदि। निष्क्रम्य शकारमुपगम्य। अज्ज! अधिअरणिआ भणन्ति—"अज्ज गच्छ, ण दीसदि तव ववहारो।" (थ)

शकारः। सक्रोधम्। किं ण दीसदि मम ववहाले?। जइ ण दीसदि, तदो आउत्तं लाआणं पालअं वहिणीवदिं विण्णविअ वहिणिं अत्तिकं च विण्णविअ एदं अधिअलणिअं दूले फेलिअ एत्थ अण्णं अधिअलणिअं ठावइस्सं। इति गन्तुमिच्छति। (द)

शोध। अज्ज! रट्ठिअशालअ! मुहुत्तअं चिट्ठ, दाव

(थ) यदार्य आज्ञापयति। आर्य! अधिकरणिका भणन्ति—"अद्य गच्छ, न दृश्यते तव व्यवहारः।"

(द) किं न दृश्यते मम व्यवहारः?। यदि न दृश्यते तदा आयुक्तं राजानं पालकं भगिनीपतिं विज्ञाप्य भगिनीं मातरञ्च विज्ञाप्य एतमधिकरणिकं दूरीकृत्य अत्र अन्यमधिकरणिकं स्थापयिष्यामि।

(द) शकार इति। आयुक्तं भगिनीपतिम्। "भगिनीपतिरायुक्तः" इत्यमरः। अत्र द्विरुक्तिः शकारस्वभावादुपपन्ना।

(थ) শোধনক। আর্য্য যাহা আদেশ করেন। (নির্গত হইয়া, শকারের নিকট যাইয়া) মহাশয়! বিচারক বলিলেন যে, "আজ যান, আজ আপনার বিচার্য্য বিষয়ের আলোচনা করা হইবে না।"

(দ) শকার। (ক্রোধের সহিত) কি! আমার বিচার্য্য বিষয়ের আলোচনা করিবে না?। যদি আলোচনা না করে, তবে ভগিনীপতি রাজা পালককে জানাইয়া এবং ভগিনীকে ও মাতাকে জানাইয়া, এই বিচারককে দূর করিয়া দিয়া, এখানে অন্য বিচারক স্থাপন করিব। (এই বলিয়া যাইতে ইচ্ছা করিল)

अधिअरणिआणं णिवेदेमि। अधिकरणिकमुपगम्य। एसो रट्ठिअ-
शालो कुविदो भणादि। इति तदुक्तं भणति। (ध)

अधि। सर्वमस्य मूर्खस्य सम्भाव्यते। भद्र! उच्यताम्—
आगच्छ, दृश्यते तव व्यवहारः। (न)

शोध। शकारमुपगम्य। अज्ज! अधिअरणिआ भणन्ति—
आअच्छ दीशदि तव ववहारो। ता पविसदु अज्जो। (१) (प)

शकारः। पढमं भणन्ति—"ण दीशदि, शम्मदं दीशदि"
त्ति। ता णाम भीदभीदा अधिअलणभोइआ। जेत्तिअं हग्गे

(ध) आर्य्य! राष्ट्रियश्यालः! मुहूर्त्तकं तिष्ठ, तावदधिकरणिकानां निवेदयामि। एष राष्ट्रियश्यालः कुपितो भणति।

(प) आर्य्य! अधिकरणिका भणन्ति—"आगच्छ, दृश्यते तव व्यवहारः। तत् प्रविशतु आर्य्यः।"

(फ) प्रथमं भणन्ति—"न दृश्यते, साम्प्रतं दृश्यते" इति। तत् नाम भीतभीता

(न) अधि इति। व्यवहारी व्यवहारविषयः, दृश्यते पर्य्यालोच्यते।

(ध) শোধনক। আর্য্য! রাজশ্যালক! একটু কাল থাকুন; বিচারককে জানাইয়া আসি। (বিচারকের নিকট যাইয়া) এই রাজার শালা ক্রুদ্ধ হইয়া বলিতেছেন। (এই বলিয়া শকারের উক্তিগুলি বলিল)

(ন) অধিকরণিক। এ মূর্খের সকলই সম্ভাবনা করা যায়। ভদ্র! বল যাইয়া যে,—"আইস, তোমার বিচার্য্য বিষয়ের আলোচনা করা হইবে।"

(প) শোধনক। (শকারের নিকট যাইয়া) আর্য্য! বিচারক বলিলেন—"আসুন; আপনার বিচার্য্য বিষয়ের আলোচনা করিব।" সুতরাং আপনি প্রবেশ করুন।

(१) अज्ज! अधिअरणिआ भणन्ति—आअच्छ इतिमात्रः पाठः क्वचित्।

भणिश्शं तंत्तिअं पत्तिआवइश्शं। भोदु, पविशामि। प्रविश्योपसृत्य शुशुहं अम्हाणं, तुम्हाणं पि शुहं देमि ण देमि अ। (फ)

अधि। स्वगतम्। अहो! स्थिरसंस्कारता व्यवहारार्थिनः। प्रकाशम्। उपविश्यताम्। (ब)

शकारः। आ! अत्तणकेलका शे भूमी। ता जहिं मे रोअदि तहिं उवविशामि। श्रेष्ठिनं प्रति। एश उवविशामि। शोधनकं प्रति। णं एत्थ उवविशामि। इत्यधिकरणिकमस्तकं हस्तं दत्त्वा। एश उवविशामि। इति भूमौ उपविशति। (भ)

अधिकरणभोजकाः। यावदहं भणिष्यामि, तावत् प्रत्याययिष्यामि। सुसुखमस्माकम्, युष्माकमपि सुखं ददामि न ददामि च।

(फ) शकार इति। प्रथममित्यादिकं स्वगतवदुक्तम्, प्रत्याययिष्यामि विश्वासयिष्यामि विश्वस्तवदेव कारयिष्यामीत्यर्थः। ददामि मन्मतानुसरणे दातुमर्हामि, न ददामि च मन्मतानुसरणे नापि दातुमर्हामीत्यर्थः। एतेनात्मनः प्रभुत्वातिशयसूचनेन स्वमतानुसरणे युष्माकं महाविपत्तिरिति सूच्यते।

(ब) अधि इति। अहो आश्चर्ये। व्यवहारार्थिनो विचारप्रार्थिनः अस्य शकारस्येति शेषः, स्थिरसंस्कारता सर्वेषां सुखदुःखविधानाय आत्मन एव सर्वतोमुखी क्षमतास्तीति विषये दृढधारणा। सर्वथैवासम्भवेयमिति भावः।

(फ) শকার। প্রথমে বলিল, "আলোচনা করিব না" এখন বলিতেছে "আলোচনা করিব"। সুতরাং আমি মনে করি যে, বিচারক অত্যন্ত ভীত হইয়াছে। অতএব আমি যাহা বলিব, তাহাই বিশ্বাস করাইব। হউক, প্রবেশ করি। (প্রবেশ করিয়া, নিকটে যাইয়া) আমাদের খুব সুখই আছে; তোমাদের সুখ দিতেও পারি, নাও দিতে পারি।

(ব) অধিকরণিক। বিচারার্থীর কি দৃঢ়সংস্কার!। (প্রকাশ্যে) বসুন।

अधि । भवान् कार्य्यार्थी ? । (म)

शकारः । अधइं । (य)

अधि । तत् कार्य्यं कथय ।

शकारः । कस्से कज्जं कधइश्शं । एवं वड्ढके गल्लक्कपमाणाह कुले हग्गे जादे । (र)

लाअशशुले मम पिदा लाआ तादश्श होइ जामादा ।
लाअशिआले हग्गे ममावि वहिणीवदी लाआ ॥६॥

(भ) आः ! आत्मीया एषा भूमिः, तद् यस्मिन् मे रोचते, तस्मिन्नुपविशामि । एष उपविशामि । नन्वव उपविशामि । एष उपविशामि ।

(य) अथकिम् ।

(र) कर्णे कार्य्यं कथयिष्यामि । एवं ब्रुवति गल्लर्कप्रमाणस्य कुले अहं जातः ।

(म) अधि इति । कार्य्यार्थी विचारप्रार्थी किमिति काकुः ।

(र) शकार इति । एवमनुपदमुच्यमानप्रकारेण । गल्लर्कप्रमाणस्य कुक्कुरतुल्यस्य पितुरिति शेषः । इदृशन्तु प्रागपुक्तम् । ब्रुवीपममिदम् ।

(ভ) শকার। আঃ, এ জায়গা ত আমার নিজের। তা আমার যেখানে ইচ্ছা হইবে, সেইখানে বসিব। (বণিকের প্রতি) এই বসি ?। (শোধনকের প্রতি) ওহে ! এইখানে বসি ? (এই বলিয়া বিচারকের মাথায় হাত দিয়া) এই বসিলাম। (এই বলিয়া মাটীতে বসিল)

(ম) অধিকরণিক। আপনি বিচারার্থী ?।

(য) শকার। হাঁ।

অধিকরণিক। তা হইলে বিচার্য্য বিষয় বলুন।

(র) শকার। বিচার্য্য বিষয়টা আপনার কাণে বলিব। কুক্কুরতুল্য পিতার এইরূপ বৃহৎ কুলে আমি জন্মিয়াছি।

अधि । सर्वं ज्ञायते ।

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥७॥

तदुच्यतां कार्य्यम् ।

शकारः । एव्वं भणामि—अवलद्धाह वि ण अ मे किं पि कलइश्शदि । तदो तेण वहिणीपदिणा परितुट्टेण मे कीलिदुं लक्खिदुं शव्वुज्जाणाणं पवलं पुप्फकलण्डकं जिस्सुज्जाणं दिण्णे । तहिं च पेक्खिदुं अणुदिअहं शोशावेदुं शोधावेदुं पोत्थावेदुं लुणावेदुं गच्छामि । देव्वजोएण पेक्खामि ण पेक्खामि वा, इत्थिअशलीलं णिवड़िदं । (ल)

राजश्वशुरो मम पिता राजा तातस्य भवति जामाता ।

राजश्यालोऽहं ममापि भगिनीपतौ राजा ॥६॥

(ल) एवं भणामि—अपराद्धस्यापि न च मे किमपि करिष्यति । ततस्तेन भगिनी-

उक्तोपमया सूचितं स्वाभिमतं पितुः प्राशस्त्यं प्रमाणयितुमाह राजेति । मम पिता राज्ञः श्वशुरः । अतएवासौ गल्लर्कप्रमाण इति प्रशस्त एवेति भावः । अतएवाहमतीव-गौरवित इति समुदायार्थः । आर्य्या जातिः ॥६॥

किमिति । अष्टमाङ्के विवृतमेतत् ॥७॥

आमার পিতা রাজার শ্বশুর হন, রাজা আমার পিতার জামাতা হন। আমি, রাজার শালা হই এবং রাজাও আমার ভগিনীপতি হন ॥৬॥

অধিকরণিক। সকলই জানি।

কুলের উল্লেখ করিয়া কি হইবে? উৎকর্ষের প্রতি স্বভাবই কারণ। যে হেতু, অতিশয় বৃদ্ধিপ্রাপ্ত কণ্টকীবৃক্ষও, সুক্ষেত্রে জন্মিয়া থাকে ॥৭॥

সুতরাং বিচার্য্য বিষয়টা বলুন।

अधि। अथ म्रियते का स्त्री विपन्नेति ?।

शकारः। हंहो अधिअलणभोइआ! किं त्ति ण जाणामि तं तादिसिं णअलमण्डणं कञ्चणसदभूसणिअं। केण वि कुपुत्तेण अत्थकल्लवत्तश्श कालणादो शुस्सं पुप्फकलण्डकं जिस्सुज्जाणं पवेशिअ वाहुपाश-वलक्कारेण वशन्तशेणिआ मालिदा, ण मए। इत्यर्द्धोक्ते मुखमाच्छोटयति। (व)

पतिना परितुष्टेन मे क्रीडितुं रचितं सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं दत्तम्। तत्र च प्रेक्षितुमनुदिवसं शोषयितुं शोधयितुं पोषयितुं लावयितुं गच्छामि। दैवयोगेन प्रेक्षे न प्रेक्षे वा, स्त्रीशरीरं निपतितम्।

(व) हंहो अधिकरणभोजकाः! किमिति न जानामि तां तादृशीं नगरमण्डन

(ल) शकार इति। एवं 'वडुके' इत्याद्युक्तेन हेतुना, अपराद्धस्यापि कृतापराधस्यापि च मे, किमपि दण्डादिकं न करिष्यति राजेति शेषः। एतेन मम मतानुसरणे युष्माभिर्मन्तव्यः प्रहारभयमपि करणीयमिति सूचितम्। ततस्तस्मात् दृष्टकुले जातत्वात्। क्रीडितुं विहर्त्तुम्। एतेन तदुद्यानस्य विजनत्वं ध्वनितम्। शोषयितुं तोलनादिना दुष्टजनम्। शोधयितुम् अपसारणादिना दुष्टद्रव्यादिकम्। पोषयितुं जलदानादिना रोपितद्रव्यादिकं वर्द्धयितुम्। लावयितुं कर्त्तयादिना तुच्छद्रव्यादिकं छेदयितुम्। न प्रेक्षे वेति अपार्थमुक्तम्।

(ल) শকার। বলিতেছি—এই কারণে আমি অপরাধ করিলেও, রাজা আমার কিছুই করিবেন না। তাহার পর, সেই ভগিনীপতি রাজা, সন্তুষ্ট হইয়া, বিহার করা ও রক্ষা করার জন্য সকল উদ্যানের মধ্যে শ্রেষ্ঠ পুষ্পকরণ্ডকনামে জীর্ণোদ্যান আমাকে দিয়াছিলেন। আমি সেখানে দেখিবার জন্য, শুকাইবার জন্য, পরিষ্কার করিবার জন্য, পুষ্ট করিবার জন্য এবং ছেদন করিবার জন্য প্রত্যহ যাইয়া থাকি। দৈবযোগে দেখিলাম, অথবা দেখিলাম না, যে একটা স্ত্রীলোকের শরীর পড়িয়া রহিয়াছে।

অধিকরণিক। কোন্ স্ত্রীলোক মরিয়াছে, তাহা জানিয়াছেন কি ?।

अधि । अहो नगररक्षिणां प्रमादः ! । भोः श्रेष्ठिकायस्थौ ! न मयेति व्यवहारपदं प्रथममभिलिख्यताम् । (श)

कायस्थः । जं अज्जो आणवेदि । तथा कृत्वा । अज्ज ! लिहिदं । (ष)

शकारः । स्वगतम् । हीमादिके ! उत्तलाअन्तेण विअ

काञ्चनशतभूषणाम् । केनापि कुपुरुषेण अर्थकल्यवर्त्तस्य कारणात् शून्यं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण वसन्तसेना मारिता, न मया ।

(ष) यदार्य्य आज्ञापयति । आर्य्य ! लिखितम् ।

(व) शकार इति । नगरस्य मण्डनम् उज्जयिन्या भूषणभूताम्, काञ्चनशतं बहुतरस्वर्णं बहुतरस्वर्णालङ्कारो भूषणं यस्यास्ताम् । अर्थकल्यवर्त्तस्य प्रागुक्तव्याख्यानात् अचिरस्थायिनो धनस्य । शून्यं विजनम् । बाहुपाशाभ्यां बलात्कारो बलपूर्वकः प्रहारस्तेन । मुखावरणं न मयेत्यविस्पष्टभाषित्वद्योतनार्थम् ।

(श) अधि इति । प्रमादः अनवधानता । तथा च यदि नगररक्षिणां प्रमादो न स्यात्तदेदृशी हत्या न स्यादिति भावः । व्यवहारपदं विचारास्पदीभूतः शब्दः । तथा चात्मनो हननकर्त्तृत्वप्रसक्त्यभावेऽपि कथं न मयेति निषेध इत्याशयः ।

(द) शकार । ওহে বিচারকমহাশয় ! নগরের অলঙ্কারস্বরূপা এবং বহুতর স্বর্ণালঙ্কারে অলঙ্কৃতা সেইরূপ রমণীকে কি আমি চিনি না ? । কোনও দুর্জ্জন, অচিরস্থায়ী ধনের জন্য, নির্জন পুষ্পকরণ্ডক জীর্ণোদ্যানে প্রবেশ করাইয়া, বাহুপাশদ্বারা বসন্তসেনাকে বলপূর্ব্বক মারিয়া ফেলিয়াছে ; আমি নহে । (এই অর্দ্ধোক্তির পর মুখ আবৃত করিল)

(শ) অধিকরণিক । হায় ! নগররক্ষকদিগের কি অনবধানতা ! । শ্রেষ্ঠি ও কায়স্থ ! 'আমি নহে' এই বিচার্য্য বিষয়টী প্রথম লিখুন ।

(ষ) কায়স্থ । আর্য্য ! যাহা আদেশ করেন । (সেইরূপ করিয়া) আর্য্য ! লিখিয়াছি ।

पायसपिण्डालकेण अज्ज मए अत्ता एव्व णिस्साहिदो। भोदु, एव्वं दाव। प्रकाशम्। अहो अधिअलणभोइआ! णं भणामि, मए ज्जेव दिट्ठा, किं कोलाहलं कलेध?। इति पादेन लिखितं प्रोञ्छति। (स)

अधि। कथं त्वया ज्ञातं यथा खल्वर्थनिमित्तं बाहुपाशेन व्यापादिता?।

शकारः। हंहो! णूणं पड़िशूसाए (१) मोघट्टाए गीवालिआए णिशुवसकेहिं आहलणट्ठाणेहिं तक्केमि। (ह)

(स) हन्त! उत्तान्यतेव पायसपिण्डारकेण अद्य मया आत्मैव निर्नाशितः। भवतु, एवं तावत्, अहो अधिकरणभोजकाः! ननु भणामि—मयैव दृष्टा। किं कोलाहलं कुरुत?।

(स) शकार इति। पायसपिण्डं परमान्नपिण्डम् ऋच्छति लोभेन प्राप्नोतीति पायसपिण्डारकेणैव परमान्नलोभिना जनेनेव, उत्तान्यता व्यग्रचित्तेन मया, आत्मैव निर्नाशितो नियत्येन नाशं प्रापितः, न मयेत्यभिधानेन मां प्रत्येव सन्दर्शयन् मय्येव हत्यापराधप्रवृत्तिसम्भवादिति भावः। पूर्वं 'न मया' इत्यस्य।

(स) শকার। (স্বগত) হায়! পরমান্নলোভী লোকের ন্যায় আমি, উতলা হইয়া, আজ আপনিই আপনাকে নষ্ট করিলাম। হউক, এইরূপ করিয়া (প্রকাশ্যে) ওহে বিচারক! ঠিক্ বলিতেছি আমিই দেখিয়াছি। কেন তোমরা কোলাহল করিতেছ। (এই বলিয়া চরণদ্বারা লেখাটুকু মুছিয়া ফেলিল)

অধিকরণিক। ধনের জন্য বাহুপাশদ্বারা মারিয়াছে, ইহা আপনি কি প্রকারে জানিলেন?।

(१)···णूणशूसाए।

श्रेष्ठिकायस्थौ । जुज्जदि विअ । (च)

शकारः । स्वगतम् । दिट्ठिआ पच्चुज्जीविदम्हि । अविदमादिके !। (क)

श्रेष्ठिकायस्थौ । भो ! कअं एसो ववहारो अवलम्बदि ?। (ख)

(ङ) हं ही ! नूनं परिशून्यया मौघस्थानया ग्रीवालिकया निःसुवर्णकैराभरणस्थानैस्तर्कयामि ।

(च) युज्यत इव । (क) दिष्ट्या प्रत्युज्जीवितोऽस्मि ।

(ङ) शकार इति । परिशून्यया सर्वतः स्वर्णगुटिकारहितया, अतएव मौघं सौन्दर्यजननाभावात् व्यर्थं स्थानं स्थितिर्यस्यास्तया, ग्रीवाया आलिका हारसूत्रावली तया, तर्कयामीति परिणान्वयः । तथा निःसुवर्णकैः स्वर्णाभरणरहितैः, आभरणस्थानैः हस्तनासिकाप्रभृतिभिः, तर्कयामि अर्थनिमित्तमेव सा बाहुपाशेनैव व्यापादितेति सम्भावयामि ; कथमन्यथा तादृशी महाधनवती स्वर्णाभरणहीना सती मृता स्यात्, कथं वा शरीरे चिह्नमात्रमपि न स्यादित्याशयः ।

अत्र श्लिष्टनाम नाट्यलक्षणम्—

"श्लिष्टैः केनचिदंशेन किञ्चिदृश्यत्वमीयते" इति दर्पणलक्षणात् ।

(च) श्रेष्ठि इति । युज्यत इव, दृश्यमुक्तिरिति शेषः । अत्रापि पूर्व एव भावः ।

(क) शकार इति । दिष्ट्या भाग्येन, प्रत्युज्जीवितोऽस्मि, ममैवापराधनिश्चयेन प्राणदण्डसम्भावनायामिति भावः । अविदमादिके इति हर्षसूचकमव्ययं शकारादिभाषायाम् ।

(ङ) शकार । ওহে ! গলার হারের সুতাগুলি নিরর্থক রহিয়াছে, তাহাতে একটী গুটীও নাই এবং অলঙ্কারের স্থানগুলি স্বর্ণবিহীন রহিয়াছে, ইহা দ্বারা আমি (ঐরূপ) মনেকরিয়াছি ।

(ক্ষ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ । ইহা যেন সঙ্গত [বলিয়া মনে হয়] ।

(ক) শকার । [স্বগত] ভাগ্যবশতঃ বাঁচিলাম । বেশ !।

अधि। इह हि द्विविधो व्यवहारः। (ग)

श्रेष्ठिकायस्थौ। केरिसो?। (घ)

अधि। वाक्यानुसारेण अर्थानुसारेण च। यस्तावत् वाक्यानुसारेण, स खल्वर्थिप्रत्यर्थिभ्यः; यश्चार्थानुसारेण, स चाधिकरणिकबुद्धिनिष्पाद्यः। (ङ)

श्रेष्ठिकायस्थौ। ता वसन्तसेणामादरं अवलम्बदि ववहारो?। (च)

(ख) भोः! कमेष व्यवहारोऽवलम्बते?। (घ) कीदृशी?।

(च) तत् वसन्तसेनामातरमवलम्बते व्यवहारः।

(ख) श्रेष्ठि इति। भो इत्यधिकरणिकसम्बोधनम्। व्यवहारो विवादनिर्णयः, कं जनम् अवलम्बते अपेक्षते, प्रमाणत्वेनेति शेषः।

(ग) अधि इति। व्यवहारो विवादनिर्णयः।

(ङ) अधि इति। अर्थिप्रत्यर्थिभ्यौ वादिप्रतिवादिभ्यः, निर्णयात्मको व्यवहारो इति शेषः, तेषां वाक्यानुसारेणैव विवादनिर्णयः कर्त्तव्य इत्यर्थः। अधिकरणिकबुद्धिनिष्पाद्यः विचारकबुद्धिसम्पाद्यः विचारकः स्वबुद्ध्या प्रमाणत्वेन यदपेक्षते तदुपस्थाप्य तेन सम्पाद्य इत्यर्थः। सुतरामयं व्यवहारो द्वितीयविध एवेति भावः।

(च) श्रेष्ठि इति। वसन्तसेनायाः परिचायकप्रमाणत्वेनेति भावः।

(খ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। মহাশয়! এ বিচার কাহাকে অবলম্বন করিতেছে?।

(গ) অধিকরণিক। এই জগতে বিবাদ-নির্ণয় দুই রকম।

(ঘ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। কি কি রকম?।

(ঙ) অধিকরণিক। বাক্যানুসারে এবং অর্থানুসারে। যেটী বাক্যানুসারে হয়, তাহা বাদী ও প্রতিবাদী হইতেই হইয়া থাকে; আর যেটী অর্থানুসারে হয়, তাহা বিচারকের বুদ্ধিনিষ্পাদ্য হইয়া থাকে।

अधि। एवमिदम्। भद्र! शोधनक! वसन्तसेना-मातरमनुद्वेजयन्नाह्वय। (छ)

शोध। तह। इति निष्क्रम्य गणिकामात्रा सह प्रविश्य। एदु एदु अज्जा। (ज)

वृद्धा। गदा मे दारिआ मित्तघरअं अत्तणो जोव्वणं अणुभविदुं। एसो उण दीहाउ भणादि—"आअच्छ, अधिअरणिओ सद्दावेदि।" ता मोहपरवसमिव अत्ताणअं अवगच्छामि, हिअअं मे थरथरेदि। अज्ज! आदेसेहि मे अधिअरणमण्डवस्स मग्गं। (झ)

(ज) तथा। एतु एतु आर्य्या।

(झ) गता मे दारिका मित्रगृहमात्मनो यौवनमनुभवितुम्। एष पुनर्दीर्घायुर्भणति—"आगच्छ, अधिकरणिकः शब्दापयति।" तन्मोहपरवशमिवात्मानमवगच्छामि, हृदयं थरथरायते। आर्य्य! आदिश मे अधिकरणमण्डपस्य मार्गम्।

(छ) अधि इति। अनुद्वेजयन् काञ्चिदपि विपदमभिधाय उद्वेगमजनयन्; तथात्वे आकुलचित्ततया किमपि तत्त्वं वक्तुं न शक्नुयादिति भावः।

(झ) द्वृत्ति। यौवनं यौवनकालीनं सुरतसुखम्। अतस्तददर्शनादेवेयं गीजात इति भावः। पुनरेष दीर्घायुरायुष्मान् शोधनक इत्यर्थः। शब्दापयति आह्वयति।

(च) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। তা হইলে এই বিচার, বসন্তসেনার মাতাকে আশ্রয় করিতেছে?।

(ছ) অধিকরণিক। ইহা এইরূপই বটে। ভদ্র! শোধনক! তুমি উদ্বিগ্ন না করিয়া বসন্তসেনার মাতাকে ডাক।

(জ) শোধনক। তাহাই। (এই বলিয়া নির্গত হইয়া, বসন্তসেনার মাতার সহিত প্রবেশ করিয়া) আর্য্যা! আসুন আসুন।

शोध। एदु एदु अज्जा। (ञ)

उभौ परिक्रामतः।

शोध। एदं अधिअरणमण्डवं, एत्थ पविसदु अज्जा। (ट)

इत्युभौ प्रविशतः।

वृद्धा। उपसृत्य। सुहं तुम्हाणं भोदु भावमिस्साणं। (ठ)

अधि। भद्रे! स्वागतम्? आस्यताम्।

वृद्धा। तथा। इत्युपविष्टा। (ड)

(ञ) एतु एतु आर्य्या। (ट) एतदधिकरणमण्डपम्, अत्र प्रविशतु आर्य्या।

(ठ) सुखं युष्माकं भवतु भावमिश्राणाम्।

तस्मादुभयकारणादेवेत्यर्थः, आत्मानं मोहपरवशमिव मूर्च्छितमिव। थरथरायते 'थर-थर' इत्येवं कम्पते।

(ठ) वृद्धेति। भावा विद्वांसः मिश्राश्च प्रधानास्तेषाम् अधिकरणोपस्थितानां युष्माकमित्यर्थः। "भावी विद्वान्" इत्यमरः। "मिश्रः (पुं) श्रेष्ठ" इति शब्दकल्पद्रुमः।

(ঝ) বৃদ্ধা। আমার কন্যা, যৌবনের সুখ অনুভব করিবার জন্য, প্রণয়ীর বাড়ী গিয়াছেন; এদিকে আবার এই দীর্ঘায়ু বলিতেছেন—"আসুন, বিচারক ডাকিতেছেন।" সুতরাং আমি আপনাকে যেন মূর্চ্ছিত বলিয়া বোধ করিতেছি এবং হৃদয়, থর থর করিয়া কাঁপিতেছে। আর্য্য! আমাকে বিচারালয়ের পথ বলিয়া দিন।

(ঞ) শোধনক। আর্য্যা! আসুন আসুন।

দুই জনেই পাদক্ষেপ করিতে লাগিল।

(ট) শোধনক। এই বিচারালয়, আর্য্যা এইখানে প্রবেশ করুন।

ইহার পর দুই জনেই প্রবেশ করিল।

(ঠ) বৃদ্ধা। (নিকটে যাইয়া) অভিজ্ঞপ্রবর আপনাদের সুখ হউক।

অধিকরণিক। ভদ্রে! আপনার শুভাগমন ত? বসুন।

प्रकारः। साक्षेपम्। आगदाशि वुड्ढकुट्टणि! आगदाशि। (ढ)

अधि। अये! त्वं किल वसन्तसेनाया माता?।

वृद्धा। अथ्थि। (ण)

अधि। अथेदानीं वसन्तसेना क्व गता?।

वृद्धा। मित्तघरअं। (त)

अधि। किं नामधेयं तस्या मित्रम्?।

वृद्धा। स्वगतम्। हड्डी हड्डी अदिलज्जणीअं क्खु एदं। प्रकाशम्। जणस्स पुच्छणीओ अअं अत्थो, ण उण अधिअरणिअस्स। (थ)

(ङ) तथा। (ढ) आगतासि वृद्धकुट्टनि! आगतासि?।

(ण) अथकिम्। (त) मित्रगृहम्।

(थ) हा धिक् हा धिक्, अतिलज्जनीयं खल्वेतत्। जनस्य पृच्छनीयोऽयमर्थः, न पुनरधिकरणिकस्य।

(ढ) प्रकार इति। वृद्धा चासौ कुट्टनी परपुरुषेण सह परस्त्रीसंयोगकारिणी चेति सा तत्सम्बोधनम्। "कुट्टनी सम्बली समे" इत्यमरः।

(ङ) वृद्धा। তাহা। (এই বলিয়া বসিল)

(ঢ) শকার। (আক্রোশের সহিত) আসিয়াছ? বৃদ্ধকুট্টনি! আসিয়াছ?।

অধিকরণিক। ওহে! আপনি বসন্তসেনার মাতা?।

(ণ) বৃদ্ধা। হাঁ।

অধিকরণিক। বসন্তসেনা এখন কোথায় গিয়াছেন?।

(ত) বৃদ্ধা। প্রণয়ীর বাড়ী।

অধিকরণিক। তাঁহার প্রণয়ীর নাম কি?।

अधि। अलं लज्जया, व्यवहारस्त्वां पृच्छति। (द)
श्रेष्ठिकायस्थौ। ववहारो पुच्छदि, णत्थि दोसो, कधेहि। (ध)

(ध) व्यवहारः पृच्छति, नास्ति दोषः, कथय।

(थ) वृद्धेति। एतत्—अधिकरण एव स्वयमधिकरणिककर्तृकप्रश्नकरणम्, अतिलज्जनीयमत्यन्तलज्जाकरम्; विशेषप्रभुत्वशालि-परमगौरवताधिकरणिककर्तृकप्रश्नकरणेन तदुत्तरस्याप्यवश्यदेयत्वात् नितान्तगोपनीयविषयस्य जनन्यैव प्रकाश्यत्वात् अधिकरण एव प्रकाशने च सर्व्वत्रैव प्रकाशसम्भवादिति भावः। अयम् अर्थः मम दारिकायाः "किं नामधेयं मिदम्" इति विषयः, जनस्य साधारणलोकस्य। न पुनरधिकरणिकस्य पृच्छनीय इत्यन्वयः। उभयत्रापि "वा कर्त्तरि कृत्यै" इति कर्त्तरि षष्ठी। तथा च ईदृशविषये प्रश्नकर्त्तृरपि लघुत्वापत्त्या गौरवितजनस्यापि लघुत्वापत्तिरित्याशयः।

अतिलज्जनीयमिति "कृत्यपुटोऽन्यत्रापि" इति कर्त्तर्यनीयः।

(द) अधि इति। व्यवहारः कस्यचिद्विवादस्य निर्णयः, त्वं तव साक्षिणीत्यर्थः। तथा च कस्यचिद्विवादस्य निर्णयायैवाहमीदृशं पृच्छामि, न पुनः साधारणजनवत् कौतुककरणायेति कृतो मेऽधिकरणिकस्य लघुत्वापत्तिरित्यभिप्रायः।

(ध) श्रेष्ठि इति। दोषः अधिकरणिकस्य लघुत्वापत्तिरूपः प्रकाशने जनन्यास्य निर्लज्जत्वरूपः, नास्ति; उक्तादेव हेतोरित्याशयः।

(থ) বৃদ্ধা। (স্বগত) হায়! হায়! ইহা ত অত্যন্ত লজ্জাজনক। (প্রকাশ্যে) সামান্য লোকেরই এ বিষয় জিজ্ঞাসা করা উচিত; কিন্তু বিচারকের নহে।

(দ) অধিকরণিক। লজ্জা করিবেন না; বিচার আপনাকে জিজ্ঞাসা করিতেছে।

(ধ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। বিচার জিজ্ঞাসা করিতেছে; ইহাতে দোষ নাই; বলুন।

वृद्धा । कधं ववहारो ! । जइ एव्वं, ता सुणन्तु अज्ज-मिस्सा । सो क्खु सत्थवाह-विणअदत्तस्स णत्तिओ, साअरदत्तस्स तणओ, सुगहिदणामहेओ अज्जचारुदत्तो णाम सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि ; तहिं मे दारिआ जोव्वणसुहं अणुभवदि । (न)

शकारः । सुदं अज्जेहिं ? । लिहीअदु एदे अक्खला । चालुदत्तेण सह मम विवादे । (प)

श्रेष्ठिकायस्थौ । चारुदत्तो मित्तो त्ति णत्थि दोसो । (फ)

(न) कथं व्यवहारः ? यद्येवं तदा शृण्वन्तु आर्य्यमिश्राः । स खलु सार्थवाह-विनयदत्तस्य नप्ता, सागरदत्तस्य तनयः, सुगृहीतनामधेय आर्य्यचारुदत्तो नाम श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति ; तत्र मे दारिका यौवनसुखमनुभवति ।

(प) श्रुतमार्य्यैः ? । लिख्यन्तामेतान्यक्षराणि । चारुदत्तेन सह मम विवादः ।

(फ) चारुदत्तो मित्रमिति नास्ति दोषः ।

(न) वृद्धेति । विस्मये कथंशब्दः, अतर्कितभावेन सहसा व्यवहार एवोपस्थितत्वाच्च विस्मयः । नप्ता पौत्रः । सुगृहीतं नितान्तपुण्यचरित्रत्वात् सर्वैरेव प्रातरुच्चारितं नामधेयं यस्य सः । श्रेष्ठिचत्वरे वणिक्पल्ल्याम् ।

(फ) श्रेष्ठि इति । मित्रं रतिबन्धुः । इति हेतोः । तथा च चारुदत्तः खल्वतिमहान् पुण्यचरित्रो नितान्तदरिद्रश्च, गुणग्राहितावशादेव च तस्मिन्नासक्तिरित्यर्थः वसन्तसेनाया यश्च एव न पुनर्निन्देति नास्ति ते तन्मातुः किमपि लज्जाकारणमिति भावः ।

(न) वृद्धा । हाय ! एटा विचार ! । यदि एईरूपई हय, तबे अभिज्ञप्रवरगण शुनुन,—तिनि, वणिक् विनयदत्तेर पौत्र, सागरदत्तेर पुत्र, प्रातःस्मरणीयनामा आर्य्यचारुदत्तनामक ; वणिक्पाड़ाय बास करेन । आमार कन्या सेईखाने यौवनसुख अनुभव करेन ।

(प) शकार । आपनारा शुनिलेन ? । एई अक्षरगुलि लिखुन । चारुदत्तेर सङ्गे आमार विवाद ।

अधि। व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते। (ब)

श्रेष्ठिकायस्थौ। एवं विम्र। (भ)

अधि। धनदत्त! वसन्तसेना आर्य्यचारुदत्तस्य गृहं गतेति लिख्यतां व्यवहारस्य प्रथमः पादः। कथमार्य्यचारुदत्तोऽपि अस्माभिराह्वाययितव्यः। अथवा व्यवहारस्तमाह्वयति। भद्र! शोधनक! गच्छ, आर्य्यचारुदत्तं खैरमसम्भ्रान्तमनुद्विग्नं सादरमाह्वय, प्रस्तावेनाधिकरणिकस्त्वां द्रष्टुमिच्छति इति। (म)

(भ) एवमिव।

(ब) अधि इति। अवलम्बते साचिव्येन अपराधित्वेन वा अपेक्षते चारुदत्तगृहगमनात् परमेव हि वसन्तसेनाया व्यापत्तेरवधारणादिति भावः।

अहो! कौट्टश्रीयं तदानीन्तनी व्यवहारपद्धतिः, यत् गोमूर्खस्यापि नितान्तशठस्य शकारस्य अभियोगमात्रादेव "वसन्तसेना मृता न वा, सैव न वा" इत्यादिकमविचार्यैव विचारमारभत इति।

(म) अधि इति। धनदत्त इति नाम्ना कायस्थस्य सम्बोधनम्। "अथेदानीं वसन्तसेना क्व गता" इति प्रश्नानन्तरम् "मित्तघरअं" "अज्जचारुदत्तो णाम" इति च उद्घाया उक्तेः "वसन्तसेना आर्य्यचारुदत्तस्य गृहं गता" इति निश्चय इति बोध्यम्। वादः अंशः। तथा च सति वसन्तसेनाहत्यायां चारुदत्तस्यापि संस्रवः सुनिर्णयः स्यादिति भावः। कथमिति। साहसशूद्रजनेन तादृशस्य महत आह्वाने तदगौरवहानिः स्यादित्याशयः। अथवेति। अन्यथा व्यवहारनिर्णयासम्भवान्नास्ति दोष इत्यभिप्रायः। खैरं मन्दमनुच्चस्वरमित्यर्थः; अन्यथा तर्जनप्रतीत्या चारुदत्तस्य गौरवहानिसम्भव इति भावः। असम्भ्रान्तमसत्वरम्; सत्वराह्वानेऽपि तदगौरवनाशः स्यादित्याशयः। अनु-

(फ) श्रेष्ठी ও কায়স্থ। চারুদত্তপ্রণয়ী—ইহাতে দোষ নাই।

(ব) অধিকরণিক। এই মোকদ্দমা চারুদত্তকে আশ্রয় করিতেছে।

(ভ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। এইরূপই বোধ হয়।

शोध । जं अज्जो आणवेदि । इति निष्क्रान्तस्याकर्षणं सह प्रविश्य च । एदु एदु अज्जो । (य)

चारु । विचिन्त्य ।

परिज्ञातस्य मे राज्ञा शीलेन च कुलेन च ।
यत्सत्यमिदमात्मानमवस्थामभिशङ्कते ॥८॥

(य) यदार्य्या आज्ञापयति । एतु एतु आर्य्यः ।

द्विग्नमिति । अन्यथा उद्वेगसम्भवे हृदयस्य व्यस्ततया यथायथोत्तरप्राप्तसम्भव इत्यभिप्रायः । सादरमिति । तथात्वे च तस्य गौरवं रक्षितं स्यादिति भावः । प्रस्तावेन व्यवहार-प्रकरणेन तन्निर्णयायावश्यकर्त्वेनेत्यर्थः । एतेनात्मन औद्धत्यं परिहृतमिति बोध्यम् ।

(य) शोध इति । निष्क्रान्तः भूत्वेति शेषः ।

परीति । राज्ञा प्रतिनिधितया राजस्थानपातिना अधिकरणिकेनेत्यर्थः, शीलेन स्वभावेन, कुलेन वंशेन च, परिज्ञातस्य सर्व्वतोभावेनावगतस्य मे मम, इदमात्मानम्, यत्सत्यं ध्रुवमेव, अवस्थां दारिद्र्यदशाम्, अभि लक्ष्यीकृत्य शङ्कते शङ्कां जनयतीत्यर्थः । निरपराधस्यापि दरिद्रस्य प्रभुजनेनाह्वाने स्वत एवात्मदोषाशङ्का जायत इति भावः । यत्सत्यमित्येकमेव पदमिति प्राग्व्युत्पन्नम् ॥८॥

(म) अधिकरणिक । धनदत्त ! "वसन्तसेना आर्य्य चारुदत्तের বাড়ী গিয়াছিলেন" মোকদ্দমার এই প্রথম পাদ লেখ । হায় ! আর্য্য চারুদত্ত-কেও আমাদের ডাকাইতে হইল । অথবা, মোকদ্দমাই তাহাকে ডাকিতেছে । ভদ্র ! শোধনক ! যাও, আর্য্য চারুদত্তকে অনুচ্চস্বরে আস্তে আস্তে, অনুদ্বিগ্নভাবে এবং আদরের সহিত ডাক (এবং বল যে) "বিচারক আবশ্যকবশতঃ আপনাকে দেখিতে ইচ্ছা করেন ।"

(য) শোধনক । আর্য্য যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া নির্গত হইয়া, চারুদত্তের সহিত পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আর্য্য আসুন আসুন ।

চারুদত্ত । (চিন্তা করিয়া) রাজপ্রতিনিধি বিচারক, স্বভাব অনুসারে

সবিতর্কং স্বগতম্।

জ্ঞাতো হি কিন্নু খলু বন্ধনবিপ্রযুক্তো
মার্গাগতঃ প্রবহণেন ময়াপনীতঃ।
চারেক্ষণস্য নৃপতেঃ শ্রুতিমাগতো বা
যেনাহমেবমভিযুক্ত ইব প্রযামি ॥৯॥

জ্ঞাত ইতি। বন্ধনাৎ কারাগারে আবদ্ধীভাবাৎ বিপ্রযুক্তো বিমুক্তঃ, মার্গেণ মরুবন-সমীপবর্ত্তিনা পথা আগতঃ, অনন্তরঞ্চ ময়া, প্রবহণেন স্বকীয়েনৈব গোশকটেন, অপনীতঃ কৃত্বাপ্যপসারিতঃ, আর্য্যক ইতি শেষঃ, কিন্নু, খলু জ্ঞাতো রাজ্ঞা পালকেন কৃতোঽপি স্বচক্ষুষৈব বিদিতঃ। বা অথবা, চারো গূঢ়চর এব ঈক্ষণং চক্ষুর্যস্য তস্য নৃপতেঃ পালকস্য, শ্রুতিমাগতঃ শ্রবণং প্রাপ্তঃ তেন চারেণৈব জ্ঞাপিত ইত্যর্থঃ। যেন হেতুনা, অহম্, অভিযুক্ত ইব অপরাধিত্বেন অধিকরণে উপস্থাপিত ইব, এবং প্রযামি রাজানুচরেণ সহ তদাহৃতঃ সন্ গচ্ছামি। আর্য্যকাপসারণমেব কিমেতদাহ্বানস্য কারণমিতি সমুদায়ার্থঃ।

অত্র চারেক্ষণস্যেতি নিরঙ্গং কেবলরূপকম্, অভিযুক্ত ইবেতি ক্রিয়োৎপ্রেক্ষা চ, অনয়োঃ পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ। তথা কেবলবৃত্তিপূরণার্থমেব দ্বিশব্দপ্রয়োগাৎ নিরর্থকত্বদোষঃ, আর্য্যকশব্দস্যানুল্লেখাৎ ন্যূনপদতাদোষশ্চ। "হলার্য্যকঃ স বিদিতঃ কিমু বন্ধমুক্তঃ;" ইতি পাঠে তু তয়োঃ পরিহারঃ।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥৯॥

এবং বংশমর্য্যাদায় আমাকে চিনেন; তথাপি এই আহ্বান, আমার অবস্থা অনুসারে নিশ্চয়ই আশঙ্কা জন্মাইতেছে ॥৮॥

(বিতর্কের সহিত স্বগত) বন্ধন হইতে বিমুক্ত হইয়া পথে উপস্থিত আর্য্যককে আমি গাড়ীতে করিয়া সরাইয়া দিয়াছি, ইহা কি রাজা দেখিতে পাইয়াছেন? অথবা, গুপ্তচরই রাজাদের চক্ষু; তাই উক্ত ঘটনা রাজার কাণে আসিয়াছে?। যে হেতু, আমি অভিযুক্তের ন্যায় এই ভাবে যাইতেছি ॥৯॥

अथवा, किं विचारितेन, अधिकरणमण्डपमेव गच्छामि। भद्र! शोधनक! अधिकरणस्य मार्गमादेशय।

शोध। एदु एदु अज्जो। (र)

इति परिक्रामतः।

चारु। सशङ्कम्। तत् किमपरम्। (ल)

रूक्षस्वरं वाशति वायसोऽयममात्यभृत्या मुहुराह्वयन्ति।
सव्यश्च नेत्रं स्फुरति प्रसह्य ममानिमित्तानि हि खेदयन्ति॥१०॥

(र) एतु एतु आर्य्यः।

(ल) चारु इति। अपरं शुभसूचनं किं नेत्यर्थः।

तदेवाह रूक्षेति। अयं वायसः काकः रूक्षः श्रुतिपरुषः स्वरो यस्मिन् तदयथा तथा वाशति शब्दायते। इदमतिभयजनकम्, "दारुणनादस्तरुकोटरोपगो वायसो महाभयदः" इति बृहत्संहितावचनादिति भावः। अमात्यस्य अधिकरणिकरूपस्य राजसचिवस्य भृत्याः शोधनकादयः, मुहुर्वारं वारम्, आह्वयन्ति। अधिकरणे आह्वानं साध्विलाभावे भयसूचकमेवेत्याशयः। अत्र भृत्या इति बहुवचनात् शोधनकेन सह अन्येऽपि केचिद् भृत्यास्तत्र गता इति प्रतीयते। प्रसह्य हठात्, सव्यं वामं नेत्रञ्च स्फुरति स्पन्दते। "वामनयनस्पन्दनं बन्धुविच्छेदं धनहानिं वा" इति गर्गवचनादिदमप्यशुभसूचकमेवेत्यभिप्रायः। हि तस्मात्, अनिमित्तानि इमानि दुर्लक्षणानि, मम खेदयन्ति पीडयन्ति हृदयमिति शेषः; अमङ्गलाशङ्केयेति भावः।

अत्रानिमित्तसूचनकार्य्यं प्रति बहुकारणाभिधानात् समुच्चयोऽलङ्कारः। तथा खेद-

अथवा, तर्কের প্রয়োজন কি? বিচারালয়েই যাই। ভদ্র! শোধনক! বিচারালয়ের পথ বলিয়া দাও।

(র) শোধনক। আর্য্য আসুন আসুন।

ইহার পর দুই জনেই পদক্ষেপ করিতে লাগিলেন।

(ল) চারুদত্ত। (আশঙ্কার সহিত) তা, আর কি হইবে?।

शोध । एदु एदु अज्जो सैरं असम्भन्तं । (व)

चारु । परिक्रम्यावलोक्य च ।

शुष्कद्रुवत्स्थितो ध्वाङ्क्ष आदित्याभिमुखस्तथा ।
मयि चोदयते वामं चक्षुर्घोरमसंशयम् ॥११॥

(व) एतु एतु आर्य्यः स्वैरमसंभ्रान्तम् ।

यन्तीत्यस्य कर्म्मानभिधानात् न्यूनपदतादोषः, "ममानिमित्तानि मनस्तुदन्ति" इति पाठेन समाधेयः । उपजातिर्वृत्तम् ॥१०॥

(व) शोध इति । स्वैरं मन्दम्, असम्भ्रान्तमव्यस्तञ्च यथा स्यात्तथा एतु आगच्छतु । भवतस्त्वराव्यस्ततयोर्न किञ्चित् कारणमस्तीति भावः ।

शुष्केति । शुष्कद्रुवत्स्थितः, तथा आदित्याभिमुखः, ध्वाङ्क्षः काकः घोरं भयङ्करम्, वामं चक्षुः, मयि मां प्रतीत्यर्थः, चोदयते प्रेरयति, अवाशंसयं मां प्रत्येव वामं चक्षुश्चोदयते, नान्यत्रेत्यर्थे संशयो नास्तीत्यर्थः । असंशयमिति अभावार्थेऽव्ययीभावः ।

इदञ्चातीवभयसूचकम् । यथा बृहत्संहितायां वराहः—

"छिन्नाग्रेऽङ्कच्छिदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे ।
पुरतश्च पृष्ठतो वा गोमयसंस्थे धनप्राप्तिः ॥
ऐन्द्रादिदिग्वलाकी सूर्य्याभिमुखी गृहे रुवन् गृहिणः ।
राजभय-चौर-बन्धन-कलहाः स्युः पशुभयञ्च ॥"

अत्र ध्वाङ्क्ष इत्यस्य दुःश्रवत्वेऽपि भयानकभावाद् गुणत्वमेव "वक्तरि क्रीधसंयुक्ते" इत्यादिसाहित्यदर्पणोक्तेः ॥११॥

এই কাক রুক্ষস্বরে শব্দ করিতেছে, রাজসচিব বিচারকের ভৃত্য বার বার ডাকিতেছে এবং বামনেত্র স্পন্দিত হইতেছে ; সুতরাং এই সকল দুর্লক্ষণ আমার চিত্তকে উৎপীড়িত করিতেছে ॥১০॥

(ব) শোধনক। আর্য্য! আসুন, আপনি ধীরে ধীরে ও অব্যস্তভাবে আসুন।

চারুদত্ত। (পদক্ষেপপূর্ব্বক সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া)

পুনরন্যতোঽবলোক্য। অয়ে! কথময়ং সর্পঃ।

ময়ি বিনিহিতদৃষ্টির্ভিন্ননীলাঞ্জনাভঃ
স্ফুরিত-বিততজিহ্বঃ শুক্লদংষ্ট্রাচতুষ্কঃ।
অভিপততি সরোষো জিহ্মিতাধ্মাতকুক্ষি-
র্ভুজগপতিরয়ং মে মার্গমাক্রম্য সুপ্তঃ ॥১২॥

অপি চ। ইদম্—(গ্র)

ময়েতি। ময়ি বিনিহিতা নিক্ষিপ্তা দৃষ্টির্যেন সঃ, ভিন্নং গলিতং নীলঞ্চ যদঞ্জনং কজ্জলং তস্য আভা ইব আভা দেহদ্যুতির্যস্য সঃ, স্ফুরিতা স্যন্দিতা বিততা লম্বিতা চ জিহ্বা যস্য সঃ, শুক্লং শুভ্রবর্ণং দংষ্ট্রাচতুষ্কং দন্তচতুষ্টয়ং যস্য সঃ, জিহ্মিতং বক্রীকৃতম্ আধ্মাতং বায়ুপূরিতঞ্চ কুক্ষি উদরং যস্য সঃ, তথা মে মম মার্গং গমনপথম্, আক্রম্য ব্যাপ্য, সুপ্তঃ সুপ্তবৎ পাতিতদেহঃ, অয়ং ভুজগপতির্বৃহৎসর্পঃ, সরোষঃ সন্ অভিপততি মমাভিমুখমাগচ্ছতি।

অত্র প্রথমপাদে লুপ্তোপমালঙ্কারঃ।

সর্পস্যাভিমুখাগমনমপি গন্তুর্নানাবিধভয়ং সূচয়তি। যথা তবৈব বরাহঃ—

"ফণিনোঽভিমুখাগমোঽরিসঙ্গং কথয়তি বন্ধ-বধঞ্চ যাতুঃ।"

মালিনী বৃত্তম্ ॥১২॥

(গ্র) অপি চেতি। ইদং বক্ষ্যমাণং সকলমপি অশুভসূচকমিত্যর্থঃ।

শুষ্কবৃক্ষস্থিত এবং সূর্য্যাভিমুখ কাক, ভয়ঙ্কর বামনয়ন, আমার প্রতি নিক্ষিপ্ত করিতেছে; ইহাতে সংশয় নাই ॥১১॥

(পুনরায় অন্যদিক্ দেখিয়া) ওহে! এই যে আর একটা সাপ!।

এই বৃহৎ সর্প ক্রোধের সহিত আমার অভিমুখে আসিতেছে, এ, আমার প্রতি দৃষ্টিনিক্ষেপ করিতেছে, গলিত নীল কজ্জলের ন্যায় ইহার বর্ণ, ইহার লম্বিত জিহ্বা স্পন্দিত হইতেছে, দন্তচতুষ্টয় শুভ্রবর্ণ, উদর বায়ুপূর্ণ এবং বক্রীকৃত এবং এ, পূর্ব্বে পথ আক্রমণ করিয়া শয়ন করিয়াছিল ॥১২॥

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतमा मही
स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुहुश्च विकम्पते ।
शकुनिरपरश्चायं तावद्विरौति हि नैकशः
कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा ॥१३॥

स्खलतीति । भूमौ न्यस्तम् अर्पितं चरणम्, स्खलति स्थानान्तरं अवस्रंसते । ननु आर्द्रतया पिच्छिलायां भूमौ चरणम्, स्खलत्येव तत्र को दोष इत्याह न चेति । मही सा भूमिरस्य, न आर्द्रतमा अत्यन्तार्द्रतया न पिच्छिलेत्यर्थः । इदमेकं दुर्लक्षणमिति भावः । वाम इति काकाक्षिगोलकन्यायेन लिङ्गव्यत्ययेन पूर्वापरयोरुभयोरप्यन्वेति । तथा च वामं नयनं स्फुरति स्पन्दते । इदमपरं दुर्लक्षणमित्याशयः । वामो बाहुश्च मुहुर्वारं वारं विकम्पते स्पन्दते । इदमन्यत् दुर्लक्षणमित्यभिप्रायः । अपरश्च अयं शकुनिः पक्षी, नैकशो वारं वारम्, विरौति विरुतं शब्दायते । इदञ्चेतरत् दुर्लक्षणमिति भावः । महाघोरं नितान्तक्रूरमपूर्वकत्वादतीवभयङ्करं मृत्युम्, कथयति कथनवत् स्पष्टं सूचयति, उक्तं समस्तं दुर्लक्षणमिति शेषः । अत्र मृत्युकथनविषये विचारणा वितर्को न च वर्त्तत इति शेषः, किन्तु निश्चय एवेति भावः ।

अत्र भूमेरार्द्रत्वरूपकारणाभावेऽपि स्खलनरूपकार्य्योत्पत्तेर्विभावना, तथा मृत्युसूचनरूपं कार्य्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयश्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा प्रथमे पादे भूमावित्यनेन प्रक्रम्य पुनर्मौलीत्युपादानात् प्रक्रमभङ्गदोषः, स च "न सार्द्रतमा पुनः" इति पाठेन समाधेयः । तृतीये हिशब्दस्य केवलश्रुतिपूरणार्थत्वात् निरर्थकत्वदोषः, चतुर्थे च कथयतीत्यस्य कर्त्तृपदानुल्लेखात् न्यूनपदत्वादोषश्च, "शकुनिरपरश्चायं भूयो विरौत्यखिलं त्विदम्" इति पाठे तु तयोः परिहारः ।

यात्राकाले गन्तुस्स्खलने दुर्लक्षणत्वं यथा वसन्तराजशाकुने—

स्खपाद-यानस्खलनं नृपाणां भङ्गः क्वचिद्यानपलायनञ्च ।
हाराभिघाताध्वग-शस्त्रपाताः प्रस्थानविघ्नं कथयन्ति यातुः ॥"

अन्येषां प्रमाणन्तु प्राणीवोह्यम् ।

(श) आरओ, एई—

সর্ব্বথা দেবতাঃ স্বস্তি করিষ্যন্তি। (ষ)

শোধ। এদু এদু অজ্জো। ইমং অধিঅরণমণ্ডবং পবিসদু অজ্জো। (স)

চারু। প্রবিশ্য সমন্তাদবলোক্য। অহো! অধিকরণমণ্ডপস্য পরা শ্রীঃ। ইহ হি—(হ)

চিন্তাসক্ত-নিমগ্ন-মন্ত্রি-সলিলং দূতোর্ম্মিসঙ্কাকুলং
পর্য্যন্ত-স্থিত-চার-নক্র-মকরং নাগাখ্য-হিংস্রাশ্রয়ম্।

(স) এতু এতু আর্য্যঃ। ইমমধিকরণমণ্ডপং প্রবিশতু আর্য্যঃ।

নৈকশ্য ইতি "গমিকর্ম্মাকৃতনৈকনীতা" ইত্যাদিবৎ অভাবার্থকেন ন-শব্দেন সমাসাৎ "স্বরেঽস্বরবিপর্য্যয়ঃ" ইতি ন ভবতি। হরিণী ছন্দঃ ॥১২॥

(ষ) সর্ব্বথেতি। স্বস্তি মঙ্গলম্, দেবতানাং চিরারাধনেন সন্তোষিতত্বাদিতি ভাবঃ।

(স) চারু ইতি। পরা উত্তমা শ্রীঃ শ্রীভা। "দূরানাত্মোত্তমাঃ পরাঃ" ইত্যমরঃ। হি যস্মাৎ, ইহ অধিকরণমণ্ডপে।

ভূতলে পদক্ষেপ করিবামাত্র তাহা স্খলিত হইতেছে; কিন্তু সে ভূতল অত্যন্ত আর্দ্র নহে। বামনয়ন স্ফুরিত হইতেছে, বামবাহু বার বার কাঁপিতেছে এবং এই আর একটা পক্ষী বহুবার বিরুদ্ধ রব করিতেছে। অতএব এই সকল দুর্লক্ষণ, ভয়ঙ্কর মৃত্যু সূচনা করিতেছে; ইহাতে কোন সন্দেহ নাই ॥১৩॥

(ষ) নিশ্চয়ই দেবতারা মঙ্গল করিবেন।

(স) শোধনক। আসুন আর্য্য আসুন; এই বিচারালয়ে প্রবেশ করুন।

(হ) চারুদত্ত। (প্রবেশপূর্ব্বক সকলদিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) বিচারালয়ের কি উৎকৃষ্ট শোভা হইয়াছে। কারণ, এখানে—

नाना-वाशक-कङ्क-पत्ति-रुचिरं (१) कायस्थ-सर्पास्पदं
नीति-क्षुण्ण-तटञ्च राज-करणं (२) हिंस्रैः समुद्रायते ॥१४॥

चिन्तेति। चिन्तायां राज्यविषयकविविधभावनायाम् आसक्ता निविष्टाः निमग्ना निमग्नवत् निश्चलमवस्थिता मन्त्रिणो नानाविधमन्त्रणादायका इदानीन्तनव्यवहाराजीव-नामानो जनाः सलिलानीव यत्र तत्, उभयोरपि तादृशमन्त्रिसलिलयोरगाधस्वभावत्वादिति भावः। दूताः, ऊर्म्मयस्तरङ्गाः शङ्काश्च ते इवेति दूतोर्म्मिशङ्कास्तैराकुलं व्याप्तम्; दूतानामूर्म्मिशङ्कानाञ्च उभयेषामपि जङ्गमत्वादित्याशयः। पर्य्यन्ते प्रान्तदेशे स्थिताश्चारा गुप्तचराः, नक्राः कुम्भीराः मकराश्च स्वनामख्याता जलजन्तुविशेषा इव यत्र तत्; नक्र-मकराणामिव गुप्तचराणामपि प्रथमं गुप्तभावेनावस्थाय पश्चात् सहसैवाक्रमणादित्यभि-प्रायः। नागाश्च हस्तिघोटका हिंसा ग्राहादिजलजन्तुविशेषा इव तैरायीयत इति तत्; उभयेषामपि विशालाकृतित्वादिति भावः। नाना विविधं वाशन्ति शब्दायन्त इति नानावाशका वादिप्रतिवादिनो जनाः, कङ्कपत्तिनः (हाड়গিলা इति ख्याताः) पत्तिविशेषा इव अविरतरवकारित्वादित्याशयः, तैः रुचिरं मनोहरम्। कायस्था लेखकजनाः सर्पा इव कुटिलस्वभावत्वादित्यभिप्रायः, तेषामास्पदं प्रतिष्ठास्थानम्। तथा नीतिर्नयः क्षुण्णतटं भग्नतीरमिव यत्र तत्र; उभयोरपि विषमत्वात् दुर्गमत्वाच्चेति भावः। राज्ञः करणं कर्म्म विचारात्मककार्य्यमहमित्यर्थः, हिंस्रैः हिंसास्वभावैराचरणैः एकत्र नेत्रप्रहारादिभिः अन्यत्र तरङ्गहारकताड়নাদিভিঃ, समुद्रायते समुद्र इवाचरति।

अत्र समुद्रायत इत्युपमानुसारात् सर्व्वत्रैव उक्तविध उपमितसमास एव न्याय्य इति सप्तैव लुप्तोपमाः समुद्रायत इति क्यङ्गतोपमा च इत्येतासामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। अमरकोषटीकादिषु रघुनाथादिभिर्विशेषणेनैव विशेष्योपस्थापकत्वाङ्गीकारात् प्रथमहिंस्र-पदेन वाशकपदेन च ग्राहादिजलजन्तूनां वादिप्रतिवादिनाञ्चोपस्थापनात् स्पष्टतस्तदनभि-धानेऽपि न न्यूनपदत्वदोषः।

রাজার বিচারকার্য্যের গৃহটী, হিংসাচরণ দ্বারা সমুদ্রের ন্যায় আচরণ করিতেছে। কারণ, নানাবিধ চিন্তায় আসক্ত ও নিশ্চলভাবে অবস্থিত

---

(১)···रचितम्। (২)···राजभवनम्।

भवतु । प्रविश्य शिरोघातमभिनीय सवितर्कम् । अहह ! इदमपरम् । (च)

सव्यं मे स्पन्दते चक्षुर्विरौति वायसस्तथा ।
पत्या सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु दैवतः ॥१५॥

तावत् प्रविशामि । इति प्रविशति ।

नागाश्वहि स्वाश्वयमिति कृतामभिधानलक्षणत्वादस्त्रायामपि कर्म्मण्यल् प्रत्ययः । अथवा नागाश्वहि स्वाणामाश्वयोऽवस्थितिर्यस्मिन्निति गत्यन्तराभावात् व्यधिकरणबहुव्रीहिरेवाश्रयणीयः । अन्यथा पुंलिङ्गत्वापत्तिरिति ध्येयम् ।

अधिकरणमण्डपान्तर्गतं किञ्चिदुत्कृष्टमेव विचारस्थानं तस्यैव चेयं वर्णनेति न "इह हि" इति प्रागुक्तगद्येन सह विरोधः ।

"करणं हेतुकर्म्मणोः" इत्यादि मेदिनी । भ्राष्ट्रलविक्रीडितं हस्तम् ॥१४॥

(च) भवतीति । अपरं दुर्लक्षणमित्यर्थः । एतत्प्रमाणन्तु "स्वपादे"त्यादूक्तमेव ।

सव्यमिति । मे मम सव्यं वामं चक्षुः स्पन्दते, तथा वायसः काकी विरौति शब्दायते ; अयं पत्याः सर्पेण रुद्धः, आसीदिति शेषः । अयं शिरोघातश्च अपरं दुर्लक्षणमित्याशयः । इदानीन्तु दैवत आराधितो देव एवास्मासु स्वस्ति मङ्गलं करिष्यति एभिः सूचितेष्वनिष्टेष्विति शेषः ।

उत्किलगण, अगाध जलराशির ন্যায় রহিয়াছেন ; তরঙ্গ ও শঙ্খের ন্যায় দূতগণে ইহা ব্যাপ্ত রহিয়াছে ; কুম্ভীর ও মকরগণের ন্যায় গুপ্তচরগণ, প্রান্তভাগে অবস্থান করিতেছে ; হস্তী ও ঘোটকের ন্যায় হিংসকগণের ইহা আশ্রয় ; কঙ্কপক্ষী-(হাড়গিলা) সমূহের ন্যায় নানাবিধ শব্দকারী বাদিপ্রতিবাদিগণ দ্বারা ইহা মনোহর হইয়াছে ; সর্পের ন্যায় কায়স্থগণের ইহা আশ্রয় এবং ভগ্ন তীরের ন্যায় ইহার নীতি অত্যন্ত দুর্গম ॥১৪॥

(ক্ষ) হউক । (প্রবেশ করতঃ, মস্তকে আঘাত অভিনয় করিয়া, বিতর্কের সহিত) অহহ ! এই আর একটা দুর্লক্ষণ ।

अधि । अयमसौ चारुदत्तः । य एषः—(क)

घोणोन्नतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं
नैतद्धि भाजनमकारणदूषणानाम् ।
नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु
नश्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम् ॥१६॥

अव करिष्यतीत्यादीनां पदानामनुक्ततया प्रसक्तोऽपि न्यूनपदतादोषः वक्तुर्विषादमग्नतया प्रत्युत गुण एव, "उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः" इति साहित्यदर्पणात् । पूर्वं क्रमेणैकैकं दुर्लक्षणमभिधाय केवलमनिष्टमाशङ्कितम्. इदानीन्तु तत् सकलं युगपदुक्त्वा आशङ्कितस्य तस्यानिष्टस्य अवश्यम्भाविता प्रतिपादितेति न पौनरुक्त्यम् ॥१५॥

(क) अधि इति । अव असाम्प्रतिकः शब्दस्तच्छब्दसमानार्थः । तथा च अयं स चारुदत्त इत्यर्थः । यथा दर्पणः—"इदमेतदर्थः शब्दास्तच्छब्दसमानार्थतया विधेया एव भवितुं युक्ताः" इति ।

घोणोन्नतमिति । घोणा नासिका उन्नता यत्र तत्, तथा अपाङ्ग्यौ प्रान्त्यौ विशाले प्रान्तपर्य्यन्तविस्तृते इत्यर्थः नेत्रे नयनद्वयं यत्र तत् तादृशं मुखम्, य एष बिभर्त्तीति शेषः । हि तस्मात्, एतत् चारुदत्तरूपं वस्तु, अकारणदूषणानां निष्कारणदोषारोपाणाम्, न भाजनं न पात्रं न विषय इत्यर्थः । तथा च नागेषु हस्तिषु गोषु, तुरगेषु अश्वेषु, तथा नरेषु मनुष्येषु च, आकृतिः शुभः अशुभो वा आकारः, सुसदृशं सर्वथा योग्यं शुभत्वे सत् अशुभत्वे चासदित्यर्थः, वृत्तं चरित्रम्, नहि विजहाति न खलु परित्यजति । अतएवास्यापि शुभलक्षणा आकृतिर्यं न सद्वृत्तमतिक्रामेदिति भावः ।

वामनयन स्पन्दित হইয়াছিল, কাক ডাকিয়াছিল এবং সেই পথ সর্পাবরুদ্ধ ছিল। যাহা হউক ; ইষ্ট দেবতাই আমাদের মঙ্গল করিবেন ॥১৫॥

প্রবেশ করি। (এই বলিয়া প্রবেশ করিলেন)

(ক) অধিকরণিক। এই সেই চারুদত্ত। যে ইনি—

चारु। भोः! अधिकृतेभ्यः स्वस्ति?। हंहो नियुक्ताः! अपि कुशलं भवताम्?। (ख)

अधि। ससम्भ्रमम्। स्वागतमार्य्यस्य?। भद्र! शोधनक! आर्य्यस्यासनमुपनय।

शोध। आसनमुपनीय। एदं आसणं, एत्थ उवविसदु अज्जो। (ग)

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः नरेष्विति प्रस्तुतेन सह अप्रस्तुतानां नागादीनां वृत्तरूपैकधर्माभिसम्बन्धात् दीपकञ्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

घोणोन्नतमिति "आहिताग्न्यादिषु वा परम्" इत्युन्नतशब्दस्य परनिपातः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१६॥

(ख) चारु इति। अधिकृतेभ्यः व्यवहारदर्शने राज्ञा अधिकारीकृतेभ्यः अधिकरणिकेभ्य इत्यर्थः, "नमः स्वस्ति —" इत्यादिना चतुर्थी। स्वस्ति मङ्गलं किम्। हंहो इत्येकमेव सम्बोधनसूचकमव्ययम्। नियुक्ता व्यवहारसम्पादने राज्ञा व्यापारिताः कायस्थादयः!।

उन्नत नासिकायुक्त एवं अपाङ्गपर्य्यन्त-विस्तृत-नयनयुगल-समन्वित मुखमण्डल धारण करितेछेन। इनि, अकारण दोषारोपेर पात्र हइते पारेन ना। कारण, हस्ती, गो, अश्व एवं मनुष्य—इहादेर आकृति, स्वयोग्य चरित्रके परित्याग करे ना ॥१६॥

(ख) चारुदत्त। विचारकमहाशयेर मङ्गल त?। (कार्य्यविशेषे) नियुक्त महाशयगण! आपनादेरओ कुशल त?।

अधिकरणिक। (सम्भ्रमेर सहित) आर्य्येर शुभागमन त?। भद्र! शोधनक! आर्य्येर निमित्त आसन आनयन कर।

(ग) शोधनक। (आसन आनयन करिया) एই आसन, आर्य्य! इहाते उपवेशन करुन।

चारु। उपविशति।

शकारः। सक्रोधम्। आगदेशि ले इत्थिआघादआ! आगदेशि?। अहो! णाए ववहाले! अहो! धम्मे ववहाले! जं एअदाह—हत्थिआघादकाह आसणे दीअदि। सगर्वम्। भोदु, णं दीअदु। (घ)

अधि। आर्य्यचारुदत्त! अस्ति भवतोऽस्या आर्य्याया दुहित्रा सह प्रसक्तिः प्रणयः प्रीतिर्वा?। (ङ)

(ग) इदमासनम्, अत्रोपविशत आर्य्यः।

(घ) आगतोऽसि स्त्रीघातक! आगतोऽसि?। अहो! न्याय्यो व्यवहारः! अहो! धर्म्म्यो व्यवहारः! यदेतस्मै स्त्रीघातकाय आसनं दीयते। भवतु, ननु दीयताम्।

(घ) शकार इति। अहो इत्यादिकं सील्लुण्ठनोक्तिरियम्। न न्याय्यो नापि धर्म्म्य इत्याशयः। तव कारणमाह यदिति। तथा च स्त्रीघातकतया पापिनो दण्डार्हस्य च अधिकरण एव आसनदानेन गौरवसूचनादन्याय्यः अधर्म्म्याय व्यवहार इति भावः। ननु दीयतामिति अचिरादेवास्य दुराचरणस्य फलं प्राप्स्यसीति भावः।

(ङ) अधि इति। प्रसक्तिः—सम्पूर्ण एव रमणसंसर्गः; प्रणयः—परस्परोपकारनिबन्धना आन्तरिक्येव प्रगाढबन्धुता; प्रीतिः—मधुरालापादिमात्रेण बहिर्भावनेव सौहार्दम्। अस्तीति काकुः, अस्ति किमित्यर्थः।

अत्रार्य्याया इत्यभिधानादेतदेव प्रतीयते यत् इदानीमिव तदानीं वेश्यावृत्तिभावेऽपि वेश्यासु नावज्ञासीत्, प्रत्युत इतराचारस्य साधुत्वे तासां सम्मानगौरवमेवासीदिति।

चारुदत्त। (উপবেশন করিলেন।

(ঘ) শকার। (ক্রোধের সহিত) আসিয়াছিস্? ওরে স্ত্রীহত্যাকারী! আসিয়াছিস্?। ওহে! কি ন্যায়সঙ্গত বিচারালয়! কি ধর্ম্মসঙ্গত বিচারালয়! যে, এই স্ত্রীহত্যাকারীকে আসন দেওয়া হইতেছে!। (গর্ব্বের সহিত) হউক, ওহে! দাও।

চারু। কস্যাঃ?।

অধি। অস্যাঃ। ইতি বসন্তসেনামাতরং দর্শয়তি।

চারু। উত্থায়। আর্য্যে! অভিবাদয়ে। (চ)

বৃদ্ধা। জাদ! চিরং মে জীব। স্বগতম্। অয়ং সো চারুদত্তো। সুণিক্খিত্তং ক্খু দারিআএ জোব্বণং। (ছ)

অধি। আর্য্য! গণিকা তব মিত্রম্?। (জ)

(চ) জাত! চিরং মে জীব। অয়ং স চারুদত্তঃ। সুনিক্ষিপ্তং খলু দারিকয়া যৌবনম্।

(চ) চারু ইতি। পত্নীস্থানবর্ত্তিন্যা বসন্তসেনায়া মাতৃত্বেন বৃদ্ধায়াঃ স্বস্য স্থানবর্ত্তিত্বাদিবেদমভিবাদনমিতি বোধ্যম্।

(ছ) বৃদ্ধেতি। "অয়ং স চারুদত্তঃ" ইত্যনেন পূর্বং ন দৃষ্ট ইতি প্রতীয়তে। দারিকয়া কন্যকয়া বসন্তসেনয়া, যৌবনং সুনিক্ষিপ্তং সাধ্বে বার্পিতম্, অস্মিন্নিক্ষিপ্তত্বাৎ অস্য চ বিনয়সৌজন্যসৌন্দর্য্যাদিনা মহাপুরুষেণৈব ভবিতব্যত্বাদিতি ভাবঃ।

(ঙ) অধিকরণিক। আর্য্যচারুদত্ত! এই আর্য্যার কন্যার সহিত আপনার আসক্তি, উপকারনিবন্ধন প্রণয়, কিংবা আলাপমাত্রের ভালবাসা আছে কি?।

চারুদত্ত। কাহার?।

অধিকরণিক। ইহার। (এই বলিয়া বসন্তসেনার মাতাকে দেখাইলেন)

(চ) চারুদত্ত। (উঠিয়া) আর্য্যে! নমস্কার করি।

(ছ) বৃদ্ধা। বৎস! তুমি আমার চিরজীবী হও। (স্বগত) এই সেই চারুদত্ত। আমার কন্যা নিজের যৌবনকে ভাল স্থানেই নিক্ষেপ করিয়াছেন।

(জ) অধিকরণিক। আর্য্য! বেশ্যা আপনার প্রণয়িনী?

चारु। लज्जां नाटयति। (झ)

शकारः। लज्जाए भीलुदाए वा
चालित्तं अलिए! णिगूहिदुं।
शअं मालिअ अत्थकालणा
दाणिं गूहदि ण तं हि भट्टके ॥१७॥

श्रेष्ठिकायस्थौ। अज्जचारुदत्त! भणाहि, अलं लज्जाए, ववहारो क्खु एसो। (ञ)

लज्जया भीरुतया वा चारित्रमलीक! निगूहितुम्।
स्वयं मारयित्वा अर्थकारणादिदानीं गूहति न तद्धि भट्टकम् ॥१७॥

(ञ) अधि इति। गणिका प्रकरणात् वसन्तसेना, तव मित्रं रतिवर्धनः किमिति काकुः।

(झ) चारु इति। नाटयति मुखनमनादिनेति शेषः।

लज्जयेति। हे अलीक! असत्कार्यकरणादेव लोकानामप्रिय! लज्जया भीरुतया वा, चारित्रम् आत्मनश्चरित्रम्, निगूहितुं संवरीतुम्, इच्छसीति शेषः। नैतत् कदापि शक्यमिति भावः। अयं व्यवहारोऽपि न साधुरित्याह स्वयमिति। अर्थकारणात् धननिमित्तम्, स्वयं मारयित्वा स्त्रियं हत्वा, इदानीं गूहति तन्मारणं संवरणीति गोपायति भवानिति शेषः; तत् गूहनं न भट्टकं न भट्टजनोचितं न साधुजनयोग्यमित्यर्थः।

वैतालीयं छन्दः ॥१७॥

(झ) चारुदत्त। (लज्जा अभिनय करिलेन)

शकार। हे अप्रिय! तुमि लज्जा किंवा भयवशतः चरित्र गोपन करिते इच्छा करियाछ। धनेर जन्य निजे स्त्री हत्या करिया, एखन गोपन करितेछ; ताहा भाल हइबे ना ॥१७॥

(ञ) श्रेष्ठी ओ कायस्थ। आर्य्य चारुदत्त! बलुन, लज्जा करिबेन ना; एटा मोकद्दमा।

चारु। सलज्जम्। भो अधिकृताः! मया कथमीदृशं वक्तव्यम्, यथा गणिका मम मित्रमिति। अथवा यौवनमत्रापराध्यति, न चारित्रम्। (ट)

अधि। व्यवहारः सविघ्नोऽयं त्यज लज्जां हृदि स्थिताम्।
ब्रूहि सत्यमलं धैर्यं छलमत्र न गृह्यते ॥१८॥

अलं लज्जया, व्यवहारस्त्वां पृच्छति। (ठ)

(अ) आर्यचारुदत्त! भण, अलं लज्जया, व्यवहारः खल्वेषः।

(ट) चारु इति। अधिकृताः! व्यवहारदर्शनाधिकारिणः!। मयेति। ईदृशस्वभावस्य आत्मनैव प्रकाशने गुरुतरलज्जाविर्भावात् तेनैव च बाध्यमानत्वादिति भावः। अत्र गणिकाया मित्रत्वे। चारित्रं स्वभावः। तथा च उद्दामयौवनावेगवशादेव गणिका मित्रीकृता, न पुनः स्वभावदोषादेवेत्याशयः।

त्यजेति। अयं व्यवहारः सविघ्नः, मत्तामर्खेणापि अत्यन्तधृर्त्तेन शकारेणोपस्थापितत्वादिति भावः। अतएव हृदि स्थितां लज्जां त्यज, सत्यं ब्रूहि, धैर्यमवलम्ब्य अलं धैर्यमवलम्ब्य तूष्णीमवस्थानेनालमित्यर्थः. तथा अत्र व्यवहारे छलं कपटाचरणं न गृह्यते, मयेति शेषः।

अत्र अवलम्ब्येत्यनभिधानेन प्रमत्तोऽपि न्यूनपदतादोषः, वक्तुः सज्जनाभियोगदर्शनेन दुःखमग्नत्वात् प्रत्युत गुण एव, "उत्कावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः" इति साहित्यदर्पणात् ॥१८॥

(ट) चारुदत्त। (लज्जার সহিত) বিচারকমহাশয়! আমি (নিজ মুখেই) এরূপ বলিব কি করিয়া যে, বেশ্যা আমার প্রণয়িনী। অথবা, এ বিষয়ে যৌবনই অপরাধী, কিন্তু চরিত্র নহে।

অধিকরণিক। এই মোকদ্দমা স্বভাবতই বিঘ্নসমন্বিত; সুতরাং আপনি হৃদয়স্থিত লজ্জা পরিত্যাগ করুন; সত্য বলুন; ধীর হইয়া থাকিবেন না; ইহাতে কপটতা গ্রহণ করা হয় না ॥১৮॥

चारु । अधिक्षिप्त ! केन सह मम व्यवहारः ? ।

शकारः । साटोपम् । अले ! मए सह ववहाले । (ड)

चारु । त्वया सह मम व्यवहारः सुदुःसहः । (ढ)

शकारः । अले ! इत्थिआघादआ ! तं तादिसिं लक्ख-सद-भूसणिअं वसन्तसेणिअं मालिअ, सम्पदं कवड़-कावड़िके भविअ णिगूहेसि ? । (ण)

(ड) अरे ! मया सह व्यवहारः ।

(ण) अरे स्त्रीघातक ! तां तादृशीं रत्न-शत-भूषणिकां वसन्तसेनिकां मारयित्वा, साम्प्रतं कपट-कापटिकी भूत्वा निगूहसि ? ।

(ढ) अलमिति । व्यवहार एव त्वां पृच्छति, न पुनः कौतुकम्, येन तदभिधान-मनावश्यकं स्यादिति भावः ।

(ड) शकार इति । साटोपं सगर्वम् ।

(ढ) चारु इति । सुदुःसहः अतीवदुःसह इत्यर्थः, "समैर्विरोधी मैत्री च" इत्यादि-महाभारतीक्या दुर्जनेन सह सज्जनव्यवहारस्य नितान्तदुःखकरत्वादिति भावः ।

(ण) शकार इति । रत्नशतं स्वर्णादिबहुतररत्नं भूषणं यस्यास्ताम् । कपटेन छलेन कापटिकी वञ्चकः । निगूहसि तं छन्नान्तं गोपयसि । नैतत् न्याय्यं न वा स्त्रीद्वारकमिति भावः ।

(ঠ) লজ্জা করিবেন না, মোকদ্দমাই আপনাকে জিজ্ঞাসা করিতেছে ।

চারুদত্ত । বিচারকমহাশয় ! কাহার সহিত আমার মোকদ্দমা ? ।

(ড) শকার । (গর্ব্বের সহিত) ওরে ! আমার সহিত মোকদ্দমা ।

(ঢ) চারুদত্ত । তোমার সহিত আমার মোকদ্দমা যে বড়ই দুঃসহ ।

(ণ) শকার । ওরে স্ত্রীঘাতক ! শত রত্নালঙ্কারে অলঙ্কৃত এবং

চারু। অসম্বদ্ধঃ খল্বসি। (ত)

অধি। আর্য্যচারুদত্ত! অলমনেন। ব্রূহি সত্যম্। অপি গণিকা তব মিত্রম্?। (থ)

চারু। এবমেব।

অধি। আর্য্য! বসন্তসেনা ক্ব?।

চারু। গৃহং গতা।

শ্রেষ্ঠিকায়স্থৌ। কথং গতা? কদা গতা? গচ্ছন্তী বা কেন অনুগতা?। (দ)

(দ) কথং গতা? কদা গতা? গচ্ছন্তী বা কেন অনুগতা?।

(ত) চারু ইতি। অসম্বদ্ধঃ খল্বসি, ত্বং বসন্তসেনয়া সহ সর্ব্বথৈব বন্ধুতাসম্বন্ধরহিতঃ; ময়া সহ চ শত্রুতাসম্বন্ধরহিতোঽসীত্যর্থঃ; তথাপি কথমিমমভিযোগমুপস্থাপয়সীতি ভাবঃ। কেচিত্তু অস্মাভির্যোগস্য মিথ্যাত্বাদসম্বদ্ধপ্রলাপী অসীত্যর্থং ব্রুবতে।

(থ) অধি ইতি। অনেন শকারেণ সহালাপেন, অলম্; নিষ্ফলত্বাদিতি ভাবঃ।

(দ) শ্রেষ্ঠি ইতি। কেন জনেন। কেন জনেন সহ গতেত্যর্থঃ।

তাদৃশ সুন্দরী সেই বসন্তসেনাকে হত্যা করিয়া, এখন কপটাচারী হইয়া, তাহা গোপন করিতেছ?।

(ত) চারুদত্ত। এ ঘটনায় তুমি সম্পূর্ণ সম্পর্কবিহীন রহিয়াছ।

(থ) অধিকরণিক। আর্য্যচারুদত্ত! উহার সহিত আলাপে প্রয়োজন নাই। আপনি সত্য বলুন,—বেশ্যা কি আপনার প্রণয়িনী?।

চারুদত্ত। এইরূপই বটে।

অধিকরণিক। আর্য্য! বসন্তসেনা কোথায়?।

চারুদত্ত। বাড়ী গিয়াছেন।

चारु। स्वगतम्। किं प्रच्छन्नं गतेति ब्रवीमि? (ध)

श्रेष्ठिकायस्थौ। अज्ज! कधेहि। (न)

चारु। गृहं गता। किमन्यत् ब्रवीमि।

शकारः। मम केलकं पुप्फकलण्डक-जिण्णुज्जाणं पवेशिअ, अत्थणिमित्तं वाहु-पाश-वलक्कालेण मालिदा। अए! शम्मदं वदशि घलं गदेत्ति। (प)

चारु। आः, असम्बद्धप्रलापिन्!।

(न) आर्य्य! कथय।

(प) मदीयं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्य अर्थनिमित्तं बाहुपाशबलात्कारेण मारिता। अये! साम्प्रतं वदसि—गृहं गतेति।

(ध) चारु इति। प्रच्छन्नं गुप्तं यथा स्यात्तथा। प्रच्छन्नगमने "कथमवलया सह रत्नको न गतः" इति सन्देहः; तया सह कश्चिद्गत इत्युक्तौ तु सा मिथ्योक्तिः, समर्थयितुमप्यशक्येति किमिदानीं ब्रवीमीति भावः।

(प) शकार इति। अर्थनिमित्तं धनार्थं तदीयभूषणराशिग्रहणार्थमित्यर्थः। बाहू एव पाशौ ताभ्यां यो बलात्कारो बलप्रयोगस्तेन।

(द) श्रेष्ठी ও কায়স্থ। কি ভাবে গিয়াছেন? কখন গিয়াছেন? যাইবার সময়ই বা কে তাঁহার সঙ্গে গিয়াছে?।

(ধ) চারুদত্ত। (স্বগত) 'গোপনে গিয়াছেন' ইহাই কি বলিব?।

(ন) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। আর্য্য! বলুন।

চারুদত্ত। বাড়ী গিয়াছেন। আর কি বলিব?।

(প) শকার। আমার পুষ্পকরণ্ডকনামক জীর্ণোদ্যানে প্রবেশ করাইয়া, ধনের নিমিত্ত, বলপূর্ব্বক বাহুপাশদ্বারা মারিয়া ফেলিয়াছ; ওরে! এখন বলিতেছ—'বাড়ী গিয়াছেন।'

চারুদত্ত। আঃ! অসম্বদ্ধপ্রলাপী!

अभ्युक्षितोऽसि सलिलैर्न बलाहकानां
चाषाग्रपक्षसदृशं भृशमन्तराले ।
मिथ्यैतदाननमिदं भवतस्तथापि (१)
हेमन्तपद्ममिव निष्प्रभतामुपैति ॥१८॥

अभ्युक्षित इति । बलाहकानां मेघानाम्, सलिलैर्जलैः, अन्तराले मेघपदवीभूतलयोर्मध्यभागे आकाशे इत्यर्थः, चाषः स्वर्णचातक इति ख्यातः पक्षिविशेषस्तस्य अग्रपक्षः पक्षाग्रदेशस्तस्य सदृशं तुल्यम्, भृशमत्यन्तञ्च यथा स्यात्तथा, न अभ्युक्षितोऽसि न सिक्तोऽसि ; तथापि इदं भवत आननं मुखं कर्त्तृ, हेमन्तपद्ममिव, निष्प्रभतां द्युतिहीनतां मालिन्यमिति यावत्, उपैति प्राप्नोति ; अतएव एतत् तव उक्तिजातम्, मिथ्या । तथा च वृष्टिजलसिक्ते चाषपक्षिणां पक्षाग्रदेशो मलिनीभवतीति प्रसिद्धिः, तव तु मुखमालिन्यं प्रति तादृश किञ्चिदपि विशिष्टकारणं नोपलभ्यते ; तथापि इदं तवाननं हेमन्तकालीन पद्ममिव, मलिनं जातम्, सुतरां तवेदमुक्तिजातं मिथ्या ; मिथ्यावाक्यकथनसमये प्रायेण सर्वेषामेव दुश्चिन्तया उद्वेगेन च मुखमालिन्यदर्शनादिति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अत्र कार्य्याभावेऽपि निष्प्रभताप्राप्तिरूपकार्य्योत्पत्तेर्विभावना, चाषाग्रपक्षसदृशमित्यत्र आर्थी समासगतोपमा, हेमन्तपद्ममिव इत्यत्र श्रौती समासगतोपमा च, इत्येतासामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । अस्य मुखनिष्प्रभतादर्शनेन "वचनजातं मिथ्या" इत्यनुमातव्यमिति व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१८॥

মেঘপথ ও ভূতল ইহার মধ্য স্থানে চাষপক্ষীর পক্ষাগ্রের ন্যায় তুমি, মেঘের জলে অত্যন্ত সিক্ত হও নাই ; তথাপি তোমার এ মুখমণ্ডল, হেমন্তকালের পদ্মের ন্যায় নিষ্প্রভতা প্রাপ্ত হইতেছে ; সুতরাং তোমার এই সকল উক্তি মিথ্যা ॥১৯॥

(१)···तथाहि ।

अधि। जनान्तिकम्।

तुलनञ्चाद्रिराजस्य समुद्रस्य च तारणम्।
ग्रहणञ्चानिलस्येव चारुदत्तस्य दूषणम् ॥२०॥

प्रकाशम्। आर्य्यचारुदत्तः खल्वसौ कथमिदमकार्य्यं करिष्यति। घोणेत्यादि पठति। (फ)

शकारः। किं पक्खवादेण ववहालेदीअदि?। (ब)

(ब) किं पक्षपातेन व्यवहारो दृश्यते?।

तुलनमिति। अद्रिराजस्य हिमाचलस्य, तुलनमुन्मीलनमिव, समुद्रस्य तारणं हस्ताभ्यामुत्तीर्य परपारगमनमिव, तथा अनिलस्य वायोः, ग्रहणं वस्त्रादिना आबद्धीकरणमिव च चारुदत्तस्य दूषणं तदुपरि स्त्रीहत्यादोषारोपणम्, सर्व्वथैवासम्भवमिति भावः।

अत्र इवशब्दस्य सर्व्वत्रान्वये तात्पर्य्यात् मालोपमालङ्कारः प्रत्येकप्राधान्यसूचनार्थं प्रत्येकचकारोपादानमिति न दोषः ॥२०॥

(फ) प्रकाशमिति। एतेन चारुदत्तस्यातिसज्जनत्वप्रसिद्धिर्व्यज्यते।

(ब) शकार इति। पक्षपातेन चारुदत्तपक्षग्रहणेन, व्यवहारो दृश्यते विवाद्यविषयो निर्णीयते किम्?। कथमन्यथा विना कारणं तत्प्रश्नः स्या, विना प्रमाणञ्च तन्निर्दोषत्वनिरूपणमिति भावः।

अत्र द्यूतिर्नाम विमर्षसन्धेरङ्गम्, "तर्जनीहेजने प्रोक्ता द्यूतिः" इति लक्षणात्।

अधिकरणिक। (श्रेष्ठी ও কায়স্থের প্রতি চুপি চুপি।

হিমালয়ের উত্তোলন, হস্তসন্তরণে সমুদ্রের পরপারে গমন এবং বস্ত্রদ্বারা বায়ুর বন্ধন,—এই সমস্তের ন্যায় চারুদত্তের দূষণও অসম্ভব ॥২০॥

(ফ) (প্রকাশ্যে) উনি, প্রসিদ্ধ সেই চারুদত্ত; সুতরাং এই অকার্য্য কি করিয়া করিবেন। ("ঘোণোন্নতং" ইত্যাদি শ্লোক পাঠ করিলেন)

(ব) শকার। আপনি কি পক্ষপাতপূর্ব্বক বিবাদের পর্য্যালোচনা করিতেছেন?।

अधि । अपेहि मूर्ख ! ।
वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि न च ते जिह्वा निपतिता
मध्याह्ने वीक्षसेऽर्कं न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ।
दीप्ताग्नौ पाणिमन्तः क्षिपसि स च ते दग्धो भवति नो
चारित्र्याच्चारुदत्तं चलयसि न ते देहं हरति भूः ॥२१॥

वेदार्थानिति । त्वं प्राकृतः पामरः शूद्रादिरूपी नीचलोकः सन्नपीत्यर्थः वेदार्थान् वदसि विवृणोषि ; तथापि ते तव जिह्वा, न च न तु, निपतिता स्खलिता । शूद्रादिनीचलोकस्य वेदार्थविवरणं निषिद्धं बलाद्विवरणे च जिह्वास्खलनमप्यर्थवादतया अभिहितम्, सुतराच्च तव जिह्वास्खलनमुचितमेवासीदिति भावः । मध्याह्ने काले, अर्कं सूर्यम्, वीक्षसे अभिपश्यसि ; तथापि तव दृष्टिर्नयनम्, सहसा तत्क्षणादेव, न विचलिता न विकलीभूता । मध्याह्ने आभिमुख्येन सूर्यदर्शने दृष्टैवैकल्यं प्रत्यक्षसिद्धम्, तच्च तवाप्युपयुक्तमासीदित्याशयः । दीप्ताग्नौ अन्तःप्रज्वलितवह्निमध्ये, पाणिं हस्तम्, क्षिपसि अर्पयसि ; तथापि ते तव, स च स तु पाणिः, दग्धो नो न भवति । प्रज्वलितवह्निमध्ये हस्तार्पणे तस्य दाहः प्रत्यक्षसिद्ध एव, स च तवाप्युचित एवासीदित्यभिप्रायः । तथा चारित्र्यात् सत्स्वभावात्, चारुदत्तं चलयसि भ्रंशयसि मिथ्यादोषारोपणेन भ्रंशयितुमिच्छसीत्यर्थः, तथापि भूः पृथिवी, ते तव देहं न हरति ग्रसनादिना न विलुप्तीकरोति । "करोत्यभव्यमत्यन्तं ध्रुवं महदतिक्रमः" इति शास्त्रात् चारित्र्यतश्चारुदत्तस्य चालनं गुरुतरपापकरमेवेति ततो भुवा तव देहहरणं सर्वथोचितमासीदिति भावः ।

अत्र शकारः प्राकृतादिरूपः सन् न खलु तदानीं वेदार्थवादादिकं कृतवानिति वस्तुसम्बन्धः असम्भवन् चारित्र्याच्चारुदत्तस्य चालनं प्राकृतादीनां वेदार्थवादादिकमिव नितरामन्याय्यमिति सादृश्यं बोधयतीति निदर्शनालङ्कारः, स च वस्तूत्थान्मालारूपः ; तथा वेदार्थवादादिरूपे हेतौ सत्यपि जिह्वापतनादिरूपतत्कार्योत्पत्तेर्विशेषोक्तिश्च मालारूपा ; इत्यनयोः परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः । तथापीत्यस्य अनुक्तावपि सामर्थ्या-

अधिकरणिक । दूर हो, मूर्ख ! ।

আর্য্যচারুদত্তঃ কথমকার্য্যং করিষ্যতি।

ক্বত্বা সমুদ্রমুদকোচ্ছ্রয়মাত্রশেষং
দত্তানি যেন হি ধনান্যনপেক্ষিতানি।
স শ্রেয়সাং কথমিবৈকনিধির্মহাত্মা
পাপং করিষ্যতি ধনার্থমবৈরিজুষ্টম্? ॥২২॥

দনায়াসেনাবগতিরিতি ন ন্যূনপদত্বদোষঃ। তথা চ সাহিত্যদর্পণঃ—"ক্বচিন্ন দোষো ন গুণঃ" ইতি।

চলয়সীতি মানুষস্বভাবাঙ্গীকারাৎ ক্রূরঃ। তদনঙ্গীকারে তু "চারিত্রাচ্চারুদত্তং হরসি ন তু তে" ইত্যেব পাঠঃ সাধীয়ান্।

"বিবর্ণঃ পামরো নীচঃ প্রাকৃতস্য পৃথগ্‌জনঃ" ইত্যমরঃ।

শূদ্রাদিপ্রাকৃতানাং বেদার্থবাদাদিনিষেধমাহ তিথিতত্ত্বধৃতং নৃসিংহতাপনীয়ম্। যথা—

"সাবিত্রীং প্রণবং যজুর্লক্ষ্মীং স্ত্রীশূদ্রয়োর্নেচ্ছন্তি।"

সৌরাগমস্য—"বেদবক্তুস্য শূদ্রস্য জিহ্বা স্খলতি বৈ ধ্রুবম্।"

সুমধুরা বৃত্তম্—"ভৌ ভৌ মৌ নৌ গুরুর্যদি-শর-রসৈরুক্তা সুমধুরা" ইতি লক্ষণাৎ ॥২১॥

আর্য্যেত্যাদ্যুক্তার্থং সমর্থয়ন্নাহ ক্বত্বেতি। হি তথাহি, যেন চারুদত্তেন, সমুদ্রম্, উদকোচ্ছ্রয়মাত্রং জলীয়তিমাত্রং কেবলজলপ্রাচুর্য্যমেবেত্যর্থঃ; শেষম্ অবশিষ্টং যস্য তং তাদৃশং ক্বত্বা, অনপেক্ষিতানি আত্মভোগার্থং নিরপেক্ষাণি ধনানি দত্তানি নিজভোগার্থং

তুমি নীচলোক হইয়া বেদার্থ বলিতেছ, কিন্তু তোমার জিহ্বা খসিয়া পড়িতেছে না, তুমি মধ্যাহ্নকালে সূর্য্যকে দেখিতেছ, কিন্তু তৎক্ষণাৎ তোমার দৃষ্টি, বিকল হইতেছে না, প্রজ্বলিত অগ্নির ভিতরে তুমি হস্তক্ষেপ করিতেছ, কিন্তু তোমার সে হস্ত দগ্ধ হইতেছে না এবং চারুদত্তকে সদাচার হইতে পরিভ্রষ্ট করিবার ইচ্ছা করিতেছ, কিন্তু পৃথিবী তোমার দেহ হরণ করিতেছেন না ॥২১॥

আর্য্য চারুদত্ত কি করিয়া অকার্য্য করিবেন?।

शकारः। किं पक्खवादेण ववहाले दोशदि ?। (भ)

वृद्धा। हदास! जो तदाणिं णासीकिदं सुवण्णभण्डअं रत्तिं चारेहिं अवहिदं त्ति तस्स कारणादो चदुस्समुद्दसारभूदं रअणावलिं देदि, सो दाणिं अत्थकल्लवत्तस्स कारणादो इमं अकज्जं करेदि ?। हा जादे! एहि मे पुत्ति!। इति रोदिति। (म)

(भ) किं पक्षपातेन व्यवहारो दृश्यते ?।

(म) हताश! यस्तदानीं न्यासीकृतं सुवर्णभाण्डकं रात्रिं चौरैरपहृतमिति तस्य कारणात् चतुःसमुद्रसारभूतां रत्नावलीं ददाति, स इदानीमर्थकल्यवर्त्तस्य कारणादिदमकार्यं करोति ?। हा जाते! एहि मे पुत्रि!।

किञ्चिदप्यरक्षता येन सर्वाण्येव धनानि प्रार्थिभ्यो दत्तानीत्यर्थः. श्रेयसां मङ्गलानां मङ्गलजनकधर्म्माणामित्यर्थः, एकनिधिः अद्वितीयाश्रयः, महात्मा स चारुदत्तः, धनार्थम् अलङ्कारमात्रहरणार्थम्, अवैरिजुष्टं चारुदत्तस्य शत्रुणापि न सेवितं न कृतमित्यर्थः, पापं स्त्रीहत्यारूपं पापकार्य्यम्, कथमिव करिष्यति ? कथमपि नेत्यर्थः, एकान्नैवाश्रये दयावृक्षसतयोरवस्थानासम्भवादिति भावः।

अत्र समुद्रस्य उदकीकृतमावर्ग्यत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः अर्थापत्तिश्च, अनयोरपि मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः।

हेतुर्नाम नाम्नलक्षणञ्च "हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात्" इति लक्षणात्।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२२॥

যিনি, সমুদ্রের জলরাশিমাত্র শেষ রাখিয়া নিজ ভোগের অপেক্ষা না করিয়া, সমস্ত ধনই দান করিয়া ফেলিয়াছেন; সৎকার্য্যের একমাত্র আধার সেই মহাত্মা চারুদত্ত, শত্রুও যাহা না করে, সেইরূপ পাপকার্য্য ধনের জন্য কি করিয়া করিবেন ? ॥২২॥

(ভ) শকার। আপনি কি পক্ষপাতপূর্ব্বক বিবাদের পর্য্যালোচনা করিতেছেন ?।

অধি। আর্য্যচারুদত্ত! কিমসৌ পদ্ভ্যাং গতা? উত প্রবহণেনেতি?।

চারু। ননু! মম প্রত্যক্ষং ন গতা; তন্ন জানে, কিং পদ্ভ্যাং গতা, উত প্রবহণেনেতি। (য)

প্রবিশ্য সামর্ষো বীরকঃ।

পাদপ্পহার-পরিভব-বিমাণণা-বদ্ধগরুঅ-বেরস্স।
অণুসোঅন্তস্স ইমং কধং পি রত্তী পভাদা মে ॥২২॥

পাদ-প্রহার-পরিভব-বিমানना-বদ্ধ-গুরুক-বৈরস্য।
অনুশোচত ইয়ং কথমপি রাত্রিঃ প্রভাতা মে ॥২২॥

(ম) বদ্ধেতি। হতা বিধিনৈব নাশিতা আশা যস্য সঃ, তৎসম্বোধনম্। শকারং প্রতি আক্রোশোক্তিরিয়ম্। যস্মাদুদত্তঃ। রাত্রিং প্রাপ্নোতি শ্রেষঃ। তস্য তৎপরিশ্রীধস্য। অর্থকল্পবর্ত্তস্য পূর্ববৎ ব্যাখ্যানাৎ ক্ষণস্থায়িনো ধনস্য। করোতীতি কাকুবশাৎ করোতি কিমিতি গম্যতে, নৈবেত্যর্থঃ।

(য) চারু ইতি। নন্বিতি সম্বোধনে। "প্রশ্নাবধারণানুজ্ঞানুনয়ামন্ত্রণে ননু" ইত্যমরঃ।

(ম) বৃদ্ধা। হতাশ! তখন গচ্ছিত রাখা সোণার অলঙ্কার, রাত্রিতে চোরে নিয়াছিল। এই নিমিত্ত তাহার জন্য, যিনি চারি সমুদ্রের সারভূত রত্নমালা দিয়াছিলেন, তিনি এখন অচিরস্থায়ী ধনের জন্য, এই অকার্য্য করিতে পারেন কি?। হা বৎসে! আয় আমার কন্যা!। (এই বলিয়া কাঁদিতে লাগিল)

অধিকরণিক। আর্য্যচারুদত্ত! বসন্তসেনা কি পায়ে হাটিয়া গিয়াছেন, না গাড়ীতে?।

(য) চারুদত্ত। বিচারকমহাশয়! আমার সমক্ষে যান নাই; অতএব আমি জানি না যে, কি পায়ে হাটিয়া গিয়াছেন, না গাড়ীতে।

ता जाव अधिअरणमण्डवं उवसप्पामि । प्रवेष्टकेन । सुहं अज्जमिस्साणं ? । (र)

अधि । अये ! नगररक्षाधिकृतो वीरकः ! । वीरक ! किमागमनप्रयोजनम् ? । (ल)

(र) तद् यावदधिकरणमण्डपमुपसर्पामि । सुखम् आर्य्यमिश्राणाम् ? ।

पादेति । पादप्रहारेण चन्दनकक्रतपदाघातेन यः परिभवस्तिरस्कारः तेन या विमानना अपमानस्तया बद्धमूलादित गुरुकं महत् वैरं चन्दनकेन सह श्रुत्वा यस्य तादृशस्य, अतएव अनुशोचतः "चन्दनकेन कथमित्थं कृतम्, कथं वा मया तत्प्रतिक्रिया न कृता" इत्यमनुतापं कुर्वतः, मे मम, इयं रात्रिः, कथमपि गुरुतरकष्टेन प्रभाता । स्वगतत्वेन यथावदुक्तिरियम् ।

आर्य्या जातिः ॥२३॥

(र) तदिति । प्रवेष्टकेन दक्षिणभुजप्रसारणेन । तत्प्रसारणन्तु तथैव शिष्टाचारात् । "भुजः प्रवेष्टो दोर्दण्डः" इत्यमरः । आर्य्यमिश्राणां व्यवहारदर्शननियुक्तानामधिकरणिकादीनां सुखं किमिति काकुः ।

(ल) अधि इति । नगररक्षायाम् अधिकृतो राज्ञा नियुक्तः ।

प्रवेश করিয়া ক্রোধের সহিত বীরক। পাদপ্রহারের তিরস্কার-নিবন্ধন অপমানে, চন্দনকের সহিত গুরুতর শত্রুতা জন্মাইয়া দিয়াছে, তাহাতেই আমি অনুতাপ করিতেছিলাম, এই অবস্থায় আমার এই রাত্রি, কোন রকমে প্রভাত হইয়াছে ॥২৩॥

(র) সুতরাং বিচারালয়ে যাই। (দক্ষিণবাহু প্রসারণপূর্ব্বক) অভিজ্ঞপ্রবরদিগের সুখ ত ?।

(ল) অধিকরণিক। ওহে ! নগররক্ষাকার্য্যে নিযুক্ত বীরক ! । বীরক ! তোমার আসিবার প্রয়োজন কি ?।

वीरकः। ही! बन्धण-भेअण-सम्भमे अज्जकं अण्णेसन्तो ओवारिदं पवहणं वच्चदि त्ति विआरं करन्तो अण्णेसन्तो "अरे! तुए वि आलोइदे मए वि आलोइदव्वो" त्ति भणन्तो ज्जेव चन्दणमहत्तरएण पादेण ताड़िदो म्हि। एदं सुणिअ अज्जमिस्सा पमाणं। (व)

अधि। भद्र! जानीषे कस्य तत् प्रवहणमिति?।

वीरकः। इमस्स अज्जचारुदत्तस्स। वसन्तसेणा आरूढा,

(व) ही! बन्धनभेदनसम्भ्रमे आर्य्यकमन्विष्यन्, अपवारितं प्रवहणं व्रजतीति विचारं कुर्वन् अन्विष्यन्—"अरे! त्वयापि आलोकिते मयापि आलोकयितव्यः" इति भणन्नेव, चन्दनमहत्तरकेण पादेन ताड़ितोऽस्मि। एतत् श्रुत्वा आर्य्यमिश्राः प्रमाणम्।

(व) वीरक इति। ही इति विस्मये। बन्धनभेदनसम्भ्रमे बन्धनग्रन्थिच्छेदन-कालीनत्वरायाम्। अपवारितम् आवृतम्। विचारम् "अस्मिन्नार्य्यको वर्त्तते न वा" इति वितर्कम्। अन्विष्यन् तस्मिन्नपवारितप्रवहणे आर्य्यकं मार्गयन्। त्वया चन्दनकेन। महत्तरकः सुमहान् सेनानीरित्यर्थः। महत्तरकश्चासौ चन्दनश्चेति तेन। अग्निहोत्रादि-वत् विशेषणस्य परनिपातः आर्य्यमिश्राः भवन्तः, प्रमाणं कर्त्तव्यनिर्द्धारकाः तस्य दण्डः कर्त्तव्यो न वेति निर्द्धारयितुमर्हन्तीत्यर्थः।

(व) वीरक। আমি বন্ধনচ্ছেদনের ব্যস্ততার সময় আর্য্যককে অন্বেষণ করিতেছিলাম; তখন আবৃত একখানা গাড়ী যাইতেছিল, তাই তাহার পরীক্ষা করতঃ অন্বেষণ করিতেছিলাম; "ওহে! তোমার দেখা হইলে, আমারও দেখা হইবে" ইহা বলিয়াছি, এমন অবস্থায় প্রধান সেনাপতি চন্দনক, আমাকে পাদপ্রহার করিয়াছে। ইহা শুনিয়া আপনারা কর্ত্তব্য নির্দ্ধারণ করিবেন।

অধিকরণিক। ভদ্র! সে গাড়ীখানা কাহার, তাহা জান কি?।

पुप्फकरण्डकजिस्सु ज्जाणं कीलिदुं णीअदि त्ति पवहणवाहएण कहिदं । (श)

शकारः । पुणोवि सुदं अज्जेहिं ? । (ष)

अधि । एष भो ! निर्म्मलज्योत्स्नो राहुणा ग्रस्यते शशी ।
जलं कूलावपातेन प्रसन्नं कलुषायते ॥२४॥

(श) अस्य आर्य्यचारुदत्तस्य, वसन्तसेना आरूढा, पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं क्रीडितुं नीयत इति प्रवहणवाहकेन कथितम् ।

(ष) पुनरपि श्रुतमार्य्यैः ? ।

(ष) शकार इति । एतेन च वीरकवाक्येन "मम केलकं पुप्फकलण्डकजिस्सु-ज्जाणं पवेशिअ" इति पूर्व्वोक्तं प्रमाणीकृतमित्याशयः ।

एष इति । भो इति दैवसम्बोधनम् । निर्म्मला ज्योत्स्ना यस्य स तादृशः शशी चन्द्रः, राहुणा एष ग्रस्यते । निर्म्मलकीर्त्तिश्चारुदत्तः खलु अयं स्त्रीहत्यापराधेन सम्बध्यत इति भावः । तथा प्रसन्नं निर्म्मलं जलम्, कूलस्य तीरस्य अवपातेन भङ्गानन्तरपतनेन, कलुषायते आविलमिवाचरति । चिरनिर्म्मलं चारुदत्तचरित्रमिदानीं स्त्रीहत्यापवादेन मलिनीभवतीत्याशयः ।

अत्र अग्निरूपात् जलरूपस्य अप्रस्तुतात् समात् चारुदत्तस्य तच्चरित्रस्य च समस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारोदयम्, तयोश्च परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिः ॥२४॥

(श) বীরক। এই আর্য্য চারুদত্তের। বসন্তসেনা আরোহণ করিয়াছিল, বিহার করিবার জন্য পুষ্পকরণ্ডকনামক জীর্ণোদ্যানে নীত হইতেছে; গাড়ীর চালক এই কথা বলিয়াছিল।

(ষ) শকার। আপনারা পুনরায়ও শুনিলেন কি?।

অধিকরণিক। হায়! নির্ম্মল-জ্যোৎস্নাশালী এই চন্দ্রকে, রাহু গ্রাস করিতেছে এবং নির্ম্মল জল, তীর ভাঙ্গিয়া পড়ায় আবিল হইয়া উঠিয়াছে ॥২৪॥

वीरक ! पश्चादिह भवतो न्यायं द्रक्ष्यामः । य एषोऽधिकरणद्वारि अश्वस्तिष्ठति, तमेनमारुह्य गत्वा पुष्पकरण्डकोद्यानं दृश्यताम्—अस्ति तत्र काचिद्विपन्ना स्त्री न वेति ? ।

वीरकः । जं अज्जो आणवेदि । इति निष्क्रान्तः । प्रविश्य च । गदो म्हि तहिं, दिट्ठं च मए इत्थिआकलेवरं सावदेहिं विलुप्पन्तं । (स)

श्रेष्ठिकायस्थौ । कधं तुए जाणिदं इत्थिआकलेवरं त्ति ? । (ह)

वीरकः । सावसेसेहिं केस-हत्थ-पाणि-पादेहिं उवलक्खिदं मए । (च)

(स) यदार्य आज्ञापयति । गतोऽस्मि तस्मिन्, दृष्टञ्च मया स्त्रीकलेवरं श्वापदैर्विलुप्यमानम् ।

(ह) कथं त्वया ज्ञातं स्त्रीकलेवरमिति ? ।

(च) सावशेषैः केश-हस्त-पाणि-पादैरुपलक्षितं मया ।

(च) वीरक इति । सावशेषैः श्वापदभुक्तावशिष्टैः, केशैः पुरुषविलक्षणैः सुदीर्घ-

---

वीरक ! তোমার মোকদ্দমা পরে দেখিব। বিচারগৃহের দ্বারে এই যে ঘোড়াটা রহিয়াছে, ইহাতে আরোহণ করিয়া, পুষ্পকরণ্ডকোদ্যানে যাইয়া দেখ, সেখানে কোন স্ত্রীলোক মরিয়া আছে কি না।

(স) বীরক। আর্য্য যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া নির্গত হইয়া পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আমি সেখানে গেলাম এবং দেখিলাম একটা স্ত্রীলোকের শরীর রহিয়াছে, শ্বাপদজন্তুগণ তাহা ভক্ষণ করিতেছে।

(হ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। আপনি, স্ত্রীলোকের শরীর কি করিয়া জানিলেন ? ।

अधि । अहो ! धिग् वैषम्यं लोकव्यवहारस्य । (क)

यथा यथेदं निपुणं विचार्य्यते
तथा तथा सङ्कटमेव दृश्यते ।
अहो ! सुसन्ना व्यवहारनीतयो
मतिस्तु गौः पङ्कगतेव सीदति ॥२५॥

कुन्तलैः, हस्तपाणिपादैश्च अलङ्कारचिह्नितैरित्याशयः, उपलक्षितं ज्ञातं स्त्रीकलेवरमिति पूर्व्वेणान्वयः ।

(क) अधि इति । लोकव्यवहारस्य लोकचरित्रस्य, वैषम्यं पूर्वापरवैपरीत्यम्, धिक् निन्दामीत्यर्थः । तथा च चारुदत्तः पूर्वं परमसच्चरित्र एवासीत्, इदानीन्तु धनलोभेन स्त्रीहत्याकरणात् नितान्तदुश्चरित्रो जात इति चरित्रवैषम्यमेव निन्दामीति भावः ।

यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण, इदं चारुदत्तकर्त्तृकस्त्रीहननम्, निपुणं सूक्ष्मं विचार्य्यते, तथा तथा तेन तेनैव प्रकारेण, सङ्कटमेव दुर्बोधप्रक्रमावस्थमेव, दृश्यते ज्ञायते । अहो इति विषादे । व्यवहारनीतयो विचारनियमाः, सुसन्नाः सुसंलग्नाः वादिप्रक्रमाभियोगानुसारेणैव वीरकसाक्ष्यादिलाभात् चारुदत्तदीषं प्रति सम्यक् प्रमाणमेवोपस्थितमित्यर्थः, तु किन्तु, तथापि मतिर्मम बुद्धिः, पङ्कगता कर्द्दममग्ना गौरिव, सीदति अवसन्ना भवति कर्त्तव्यनिर्णयाक्षमा भवतीत्यर्थः, एकत्र दुर्ब्बलीभूतत्वात् अन्यत्र संप्रयानपगमादिति भावः ।

अत्र मतेरवसादस्य कारणाभावेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना, उत व्यवहारनीतीनां सुसन्नत्वरूपकारणे सत्यपि कर्त्तव्यनिरूपणात्मकावसादाभावरूपकार्य्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरिति सन्देहादनयोः सन्देहसङ्करोऽलङ्कारः अङ्गभूतया श्लेषोपमया पुनः सङ्कीर्य्यते ।

वंशस्थविलं वृत्तम् ॥२५॥

(ख) वीरक । अवशिष्ट केश, हस्त, पाणितल ও চরণ দর্শন করিয়া, আমি লক্ষ্য করিতে পারিয়াছি ।

(क) অধিকরণিক । হায়! লোকচরিত্রের বৈষম্যকে আমি ধিক্কার করি ।

चारु । स्वगतम् ।

यथैव पुष्पं प्रथमे विकाशे समेत्य पातुं मधुपाः पतन्ति ।
एवं मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥२६॥

अधि । आर्य्यचारुदत्त ! सत्यमभिधीयताम् ।

चारु । दुष्टात्मा परगुणमत्सरी मनुष्यो
रागान्धः परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।

यथेति । मधुपा भ्रमराः, यथैव प्रथमे विकाशे पुष्पस्यैव विकासारम्भ इत्यर्थः, समेत्य मिलित्वा, पातुं पुष्परसमिति शेषः, पुष्पं पतन्ति आगच्छन्ति ; एवं तथैव, विपत्तिकाले मनुष्यस्य, छिद्रेषु कार्य्यानुष्ठिषु, अनर्था विपत्तयः, बहुलीभवन्ति बहुलीभूय उपस्थिता भवन्तीत्यर्थः । तथा च वसन्तसेनायाः स्वगृहप्रेरणकाले तया सह कस्यचित् सङ्गिनः प्रेरणाभावेन मम यत् छिद्रं जातम्, तदुपादायैव अस्मिन् विपत्तिकाले शकारादियोगवीरकसाह्यादयोऽनर्था उपस्थिता इत्याशयः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतान्मनुष्यसामान्यात् प्रस्तुतस्य चारुदत्तरूपमनुष्यविशेषस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः श्रौतीपमया संसृज्यते ।

उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥२६॥

यে যে প্রকারে সূক্ষ্মভাবে এই বিষয়ের বিচার করিতেছি, সেই সেই প্রকারেই সঙ্কট দেখিতেছি। হায়! বিচারের নিয়মগুলি সুসংলগ্নই হইতেছে ; কিন্তু তথাপি আমার বুদ্ধি, কর্দ্দমমগ্ন গরুর ন্যায় অবসন্ন হইয়া পড়িতেছে ॥২৫॥

চারুদত্ত। (স্বগত) প্রথম বিকাশ আরম্ভ হইলে, মধু পান করিবার জন্য সম্মিলিত হইয়া ভ্রমরগণ যেমন পুষ্পের উপরে পতিত হয়, এইরূপ মানুষের বিপদের সময় ফাঁক পাইয়া নানা অনর্থ, সম্মিলিত হইয়া উপস্থিত হয় ॥২৬॥

অধিকরণিক। আর্য্যচারুদত্ত! সত্য বলুন।

किं यो यदृदति मृषैव जातिदोषात्
तद्ग्राह्यं भवति ? न तद्विचारणीयम् ॥२७॥

अपि च । योऽहं लतां कुसुमितामपि पुष्पहेतोः
आकृष्य नैव कुसुमावचयं करोमि ।
सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घे
केशे प्रगृह्य रुदतीं प्रमदां निहन्मि ? ॥२८॥

दुष्टात्मेति । दुष्टा जगति, दुष्टात्मा परहिंसादिना दूषितचित्तः, परस्य गुणे दयादाक्षिण्यादिजनितोत्कर्षे मत्सरी विद्वेषी, रागेण उत्कटविषयाभिलाषेण अन्धः कर्त्तव्यज्ञानहीनः, तथा परं जनम्, हन्तुं कामो यस्याः सा हन्तुकामा बुद्धिर्यस्य स परोपकारचिकीर्षुरित्यर्थः, यो मनुष्यः, जातिदोषात् दुर्जनजनितत्वरूपजन्मदोषात् मृषैव मिथ्यैव, यत् वदति, तत् किं ग्राह्यम् अवलम्ब्यं भवति ? कथमपि नेत्यर्थः । तर्हि तस्य किं कर्त्तव्यमित्याह नेति । तत् वदनं कथनम्, न विचारणीयं न वितर्कणीयमेव अग्राह्यमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा च उक्तसकलदोषदुष्टः प्रकारो यदृदति तन्न ग्राह्यं न वा विचार्य्यमिति भावः ।

अतएवात्रापि पूर्ववदेव अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

परमिति कारकसापेक्षत्वात् समासः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥२७॥

य इति । यः अहम्, पुष्पहेतोः, कुसुमान्यस्याः सन्त्यतानीति कुसुमिता तां लतामपि प्राणिनां का कथा अप्राणिनीं लतामपीत्यर्थः, आकृष्य कुसुमावचयं पुष्पचयनं नैव करोमि ; आकर्षणे तस्या व्यथा स्यादित्याशयेनेति भावः । सः अहम्, भ्रमरपक्षस्येव रुचिर्दीप्तिर्यस्य तस्मिन् प्रगाढकृष्णवर्णे इत्यर्थः सुदीर्घे केशे, प्रगृह्य धृत्वा, रुदतीं प्रमदां

चारुदत्त । दूषितचित्त, परगुणविद्वेषी, उत्कट विषयाभिलाषवशतः एकेवारে অন্ধ এবং পরের অপকার করিবার অভিলাষী যে মানুষ, জন্মদোষনিবন্ধন একেবারে মিথ্যা যাহা বলিবে, এই জগতে তাহার তাহা কি গ্রাহ্য হইবে ? (কখনই নহে) এবং তাহা বিচার্য্যও নহে ॥২৭॥

शकारः। हंहो अधिअरणभोइआ! किं तुम्हे पक्खवादेण ववहालं पेक्खध? जेण अज्जवि एसे हदाशचालुदत्ते आशणे धालीअदि। (ख)

अधि। भद्र! शोधनक! एवं क्रियताम्। (ग)

(ख) हंहो अधिकरणभोजकाः! किं यूयं पक्षपातेन व्यवहारं प्रेक्षध्वम्? येन अद्यापि एष हताशचारुदत्त आसने धार्य्यते।

स्त्रियम्, कथं निहन्मि, कथमपि नेत्यर्थः, तद्व्याभयात् तादृशनिर्दयत्वासम्भवाच्चेति भावः।

अव पूर्वापरवस्तुसम्बन्धः सम्भवन्नेव लताया इव प्रमदाया आकर्षणादौ व्यथा स्यादिति सादृश्यं बोधयतीति सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः, अर्थापत्तिश्चेयं लुप्तोपमा च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तथा कुसुमशब्देन प्रक्रम्य पुनः पुष्पपदप्रयोगेण प्रक्रमभेदात् प्रकृतिविषयो भग्नप्रक्रमतादोषः, स च "तस्य हेतीः" इति पाठेन समाधेयः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२८॥

(ख) शकार इति। धार्य्यते स्थाप्यते। तथा च वादिनः प्रतिवादिनो वा अपराधित्वनिश्चये तस्योच्चासने स्थापनं गौरवसूचकत्वादन्याय्यमिति भावः।

(ग) अधि इति। एवं क्रियतां चारुदत्त आसनादवतार्य्यताम्, अपराधित्वसम्भावनादिति भावः।

आरও, যে আমি, পুষ্পের জন্য পুষ্পিত লতাও আকর্ষণ করিয়া পুষ্প চয়ন করি না; সেই আমি, ভ্রমরপক্ষের ন্যায় কান্তিশালী এবং সুদীর্ঘ কেশে আকর্ষণ করিয়া, রোদনপরায়ণা অবলাকে কি হত্যা করিতে পারি? ॥২৮॥

(খ) শকার। ওহে বিচারকগণ! আপনারা কি পক্ষপাতপূর্ব্বক বিচার করেন, যে এখনও এই হতভাগা চারুদত্তকে আসনে রাখিতেছেন।

शीघ्रमेवं करोति। (घ)

चारु। विचार्यतां भो अधिकृताः! विचार्यताम्।

इत्यासनादवतीर्य भूमावुपविशति।

शकारः। स्वगतम्। सहर्षं नर्त्तित्वा। **ही, अणेण मए, कडे पावे (१) अण्णस्स मत्थके णिवड्डिदं (२)। ता जहिं चालुदत्ताके उवविस्सदि, तहिं हगे उवविस्सामि।** तथा कृत्वा। **चालुदत्ता! पेक्ख पेक्ख मं, ता भण भण मए मालिदे त्ति।** (ङ)

चारु। भो अधिकृताः!। दुष्टात्मा इति पूर्वोक्तं पठति। सनिश्वासं स्वगतम्।

(ङ) ही, अनेन मया कृतं पापमन्यस्य मस्तके निपातितम्। तदयं चारुदत्त उपविशति, तस्मिन्नहमुपविशामि। चारुदत्त! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व माम्, तद्भण भण मया मारितेति।

(घ) शीघ्र इति। तथा करोति चारुदत्तमासनादवतारयति।

(ङ) शकार इति। हीशब्दो विस्मयानन्दे। तस्मिन् स्थाने उपविशामि, गुप्तं किञ्चिदुपदेष्टुमिति भावः तदुपदेशमेवाह चारुदत्तेत्यादि।

(ग) অধিকরণিক। ভদ্র! শোধনক! এইরূপ কর।

(ঘ) (শোধনক তাহাই করিল।)

চারুদত্ত। বিচার করুন, হে বিচারকগণ! বিচার করুন। (এই বলিয়া আসন হইতে নামিয়া ভূতলে বসিলেন)

(ঙ) শকার। (স্বগত। আনন্দের সহিত নৃত্য করিয়া) বাঃ! আমি পাপ করিয়াছিলাম, এই তাহা অন্যের মাথায় চাপাইলাম। তা, চারুদত্ত যেখানে বসিয়াছে, আমিও সেইখানে বসি। (তাহা করিয়া) চারুদত্ত! আমাকে দেখ্ দেখ্; তা, বল্ বল্ যে, "আমি মরিয়াছি।"

(१)···किदं पावं। (२)···णिवड्डिदं।

मैत्रेय भोः! किमिदमद्य ममोपघातो
हा ब्राह्मणि! द्विजकुले विमले प्रसूता।
हा रोहसेन! नहि पश्यसि मे विपत्तिं
मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम् ॥२९॥

प्रेषितश्च मया तद्वार्त्तान्वेषणाय मैत्रेयो वसन्तसेनासका-

मैत्रेयेति। भो मैत्रेय! तदाख्यबन्धो! अद्य इदं विपज्जालं किं कथम्, उपस्थितमिति शेषः। यतः, मम उपघाती विनाश एव आगत इति शेषः। हा ब्राह्मणि! पत्नि! धृते! विमले निर्दोषतया निष्कलङ्के द्विजकुले ब्राह्मणवंशे, प्रसूता उत्पादिता, तथापीदानीं कलङ्कितासीति शेषः, अनेन मत्कलङ्केनैव तवापि कलङ्कोदयादिति भावः। हा रोहसेन! तदाख्यपुत्र! मे मम विपत्तिं नहि पश्यसि; किन्तु परं केवलं यद्व्यसनं बाल्यखेला तेन, मिथ्यैव निरर्थकमेव, नित्यं नन्दसि आनन्दमनुभवसि, नातःपरमपि तदनुभवितव्यमिति भावः।

अत्र उपस्थितमित्यादिपदानामनुक्तत्वेऽपि न न्यूनपदतादोषः, प्रत्युत गुण एव वक्तुर्विषादमग्नत्वात् "उक्तावानन्दमग्नादेः स्याद्न्यूनपदता गुणः" इति दर्पणोक्तेः।

शोकवशेन मनःसमुत्पन्नश्रमात् खेदो नाम विमर्षसञ्चारिभावम्—"मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः खेद इति स्मृतः" इति दर्पणलक्षणात्। आक्रन्दो नाम नाट्यालङ्कारश्च "आक्रन्दः प्रलपितं शुचा" इति तल्लक्षणात्।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२९॥

चारुदत्त। हे विचारकगण! ("दुष्टात्मा" इत्यादि पूर्ब्बोक्त श्लोक पाठ करिलेन; परे निश्वासের সহিত স্বগত)

হে মৈত্রেয়! আজ আমার এই কি উপস্থিত হইল! এ যে একেবারে মৃত্যুই উপস্থিত হইল!। হা ব্রাহ্মণি! তুমি নির্ম্মল ব্রাহ্মণবংশে জন্মিয়াছিলে! হা রোহসেন! আমার বিপদ দেখিলে না! তুমি কেবল বাল্যখেলায় সর্ব্বদা অনর্থক আনন্দ অনুভব করিতেছ ॥২৯॥

शम्, शकटिकानिमित्तञ्च तस्य प्रदत्तान्यलङ्करणानि प्रत्यर्पयितुम्। तत् कथं चिरयते ?। (च)

ततः प्रविशति गृहीताभरणो विदूषकः।

विदू। पेसिदोम्हि अज्जचारुदत्तेण वसन्तसेणासआसं तहिं अलङ्करणाइं गेण्हिअ, जधा—'अज्जमित्तेअ! वसन्तसेणाए वच्छो रोहसेणो अत्तणो अलङ्कारेण अलङ्करिअ जणणीसआसं पेसिदो, इमस्स आहरणं दादव्वं, ण उण गेण्हिदव्वं, ता समप्पेहि त्ति। ता जाव वसन्तसेणासआसं ज्जेव गच्छामि। परिक्रम्यावलोक्य च आकाशं। कधं भावरेभिलो!। भो भावरेभिल!

(छ) प्रेषितोऽस्मि आर्यचारुदत्तेन वसन्तसेनासकाशम्, तस्मिन्नलङ्करणानि गृहीत्वा, यथा—"आर्यमैत्रेय! वसन्तसेनया वत्सो रोहसेन आत्मनोऽलङ्कारेणालङ्कृत्य जननीसकाशं प्रेषितः, अस्या आभरणं दातव्यम्, न पुनर्गृहीतव्यम्, तत् समर्पयै"ति।

(च) प्रेषित इति। तस्या वसन्तसेनाया एव वार्त्तान्वेषणाय कौट्टगास्त इति इत्तान्तानुसन्धानाय। मैत्रेयस्तदाख्यो विदूषकः। शकटिकानिमित्तं रोहसेनस्य क्रीडनाय क्षुद्रस्वर्णशकटनिर्म्माणार्थम्, तस्य रोहसेनस्यैव निमित्ते, प्रदत्तानि वसन्तसेनाया अर्पितानि। चिरयते विलम्बते मैत्रेय इति शेषः।

अत्र प्रथमवाक्ये वसन्तसेनापदात् पूर्वं तद्वार्त्तान्वेषणायेति तत्पदावस्थानात् "तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्" इत्यादिदर्पणोदाहरणवत् अस्थानस्थपदतादोषः, स च "प्रेषितश्च मया वसन्तसेनावार्त्तान्वेषणाय मैत्रेयस्तत्सकाशम्" इति पाठेन समाधेयः।

(छ) আমি মৈত্রেয়কে বসন্তসেনার নিকট পাঠাইয়াছিলাম। তিনি (মৈত্রেয়) তাহার নিকট হইতে অলঙ্কারগুলি লইয়া আসিয়া আর্য্য চারুদত্তকে বলিবেন, যথা—"আর্য্য মৈত্রেয়! বসন্তসেনা বৎস রোহসেনকে আপনার অলঙ্কারে অলঙ্কৃত করিয়া জননীর নিকট পাঠাইয়াছেন, ইহার আভরণ দিতে হইবে, পুনর্গ্রহণ করিতে হইবে না, তাহা সমর্পণ কর"।

(চ) প্রেষিত ইতি। তস্যা বসন্তসেনায়া এব বার্त्तान्वेषणाय कौट्टगास्त इति इत्तान्तानुसन्धानाय। मैत्रेयस्तदाख्यो विदूषकः। शकटिकानिमित्तं रोहसेनस्य क्रीडनाय क्षुद्रस्वर्णशकटनिर्म्माणार्थम्, तस्य रोहसेनस्यैव निमित्ते, प्रदत्तानि वसन्तसेनाया अर्पितानि। चिरयते विलम्बते मैत्रेय इति शेषः।

অত্র প্রথমবাক্যে বসন্তসেনাপদাৎ পূর্বং তদ্বার্ত্তান্বেষণায়েতি তৎপদাবস্থানাৎ "তীর্থে তদীয়ে গজসেতুবন্ধাৎ" ইত্যাদিদর্পণোদাহরণবৎ অস্থানস্থপদতাদোষঃ, স চ "প্রেষিতশ্চ ময়া বসন্তসেনাবার্ত্তান্বেষণায় মৈত্রেয়স্তৎসকাশম্" ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ।

(চ) গাড়ী তৈয়ারি করিবার জন্য, বসন্তসেনা রোহসেনকে যে অলঙ্কারগুলি দিয়াছিলেন, তাহা ফিরাইয়া দিবার জন্য এবং বসন্তসেনার খবর লইবার জন্য, আমি মৈত্রেয়কে বসন্তসেনার নিকট পাঠাইয়াছিলাম। তা, তিনি (মৈত্রেয়) বিলম্ব করিতেছেন কেন ?।

তদনন্তর অলঙ্কার লইয়া বিদূষকের প্রবেশ।

किं णिमित्तं तुमं उव्विग्गो उव्विग्गो विअ लक्खीअसि ?। आकर्ण्य। **किं भणासि ? "पिअवअस्सो चारुदत्तो अधिअरणमण्डवे सद्दाइदो त्ति ?।" ता णहु अप्पेण कज्जेण होदव्वं।** विचिन्त्य। **ता पच्छा वसन्तसेणासआसं गमिस्सं। अधिअरणमण्डवं दाव गमिस्सं।** परिक्रम्यावलोक्य च। **इदं अधिअरणमण्डवं, ता जाव पविसामि।** प्रविश्य। **सुहं अधिअरणभोइआणं ?। कहिं मम पिअवअस्सो ?।** (छ)

तदृयावत् वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि। कथं भावरेभिलः। भो भावरेभिल! किं निमित्तं त्वमुद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे ?। किं भणसि ? प्रियवयस्यश्चारुदत्तः अधिकरणमण्डपे शब्दायित इति ?। तत् न खलु अल्पेन कार्य्येण भवितव्यम्। तत् पश्चात् वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि। अधिकरणमण्डपं तावत् गमिष्यामि। अयमधिकरणमण्डपः, तदृयावत् प्रविशामि। सुखमधिकरणभोजकानाम् ?। कस्मिन् मम प्रियवयस्यः ?।

(छ) विदूषक इति। तस्मिन् वसन्तसेनासकाश एव। अस्या वसन्तसेनायाः। तत्सकाशात्।

आकाशे शून्ये विना पात्रमित्यर्थः। तथा च साहित्यदर्पणः—

"किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयोज्यते।
श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम्॥"

भावी विद्वान्। "भावी विद्वान्" इत्यमरः। रैभिलो गाथकत्वेन प्राक्परिचितः कश्चित् चारुदत्तबन्धुः। शब्दायित आहूतः। कार्य्येण प्रयोजनेन।

(छ) विदूषक। आर्य्यचारुदत्त आमाकে বসন্তসেনার নিকট পাঠাইয়াছেন এবং বলিয়াছেন যে, "আর্য্যমৈত্রেয়! বসন্তসেনা, বৎস রোহসেনকে নিজের অলঙ্কার দিয়া অলঙ্কৃত করিয়া জননীর নিকট পাঠাইয়াছিলেন। ইঁহার অলঙ্কার ফিরাইয়া দিতে হইবে, কিন্তু গ্রহণ করা হইবে না, অত-

अधि। नन्वेष तिष्ठति।

विदू। वयस्य! सोत्थि दे?। (ज)

चारु। भविष्यति। (झ)

विदू। अवि क्खेमं दे?। (ञ)

चारु। एतदपि भविष्यति। (ट)

(ज) वयस्य! स्वस्ति ते। (ञ) अपि क्षेमं ते?।

(ज) विदूषक इति। स्वस्ति मङ्गलं ते इति काकुवशेन प्रश्नः।

(झ) चारुदत्त इति। भविष्यतीत्यनेन वर्त्तमाने अस्वस्ति वर्त्तत इति ध्वनितम्।

(ञ) विदूषक इति। क्षेमं सर्वतो रक्षा, न काचिदपि विपत्तिरित्यर्थः। "क्षेमं कल्याणरक्षयोः। क्षेमा चण्डा" इति विकाण्डशेषः।

एव अलङ्कारগুলি লইয়া, সেইখানে গিয়া সমর্পণ করি।" তা, বসন্তসেনার নিকটেই যাই। (পাদক্ষেপপূর্ব্বক দর্শন করিয়া, শূন্যে) বিদ্বান্ রেভিল যে!। হে বিদ্বন্ রেভিল! আপনাকে অত্যন্ত উদ্বিগ্নের ন্যায় লক্ষ্য করিতেছি কেন?। (শুনিয়া) কি বলিলেন—"প্রিয়বয়স্য চারুদত্তকে বিচারালয়ে ডাকান হইয়াছে, এই জন্য।" তা, অল্প ঘটনা হইবে না। (চিন্তা করিয়া) সুতরাং বসন্তসেনার নিকট পরে যাইব, (আগে) বিচারালয়েই যাই। (পাদক্ষেপপূর্ব্বক দর্শন করিয়া) এই বিচারালয়, তা, প্রবেশ করি। (প্রবেশ করিয়া) বিচারকমহাশয়দিগের মঙ্গল ত?। আমার প্রিয়বয়স্য কোথায়?।

অধিকরণিক। এই যে রহিয়াছেন।

(জ) বিদূষক। বয়স্য! আপনার মঙ্গল ত?।

(ঝ) চারুদত্ত। হইবে।

(ঞ) বিদূষক। আপনার সব দিক্ রক্ষা আছে ত?।

(ট) চারুদত্ত। ইহাও হইবে।

विदू । भो वअस्स ! किं णिमित्तं उव्विग्गो उव्विग्गो विअ लक्खीअसि ? कुदो वा सद्दाइदो ?। (ठ)

चारु । वयस्य !

मया खलु नृशंसेन परलोकमजानता ।
स्त्री रतिर्वाविशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥३०॥

(ठ) भो वयस्य ! किं निमित्तमुद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे ? कुतो वा शब्दायितः ? ।

(ट) चारु इति । अत्रापि पूर्ववद्व्याख्यानेन ध्वनिर्ज्ञेयः ।

(ठ) विदू इति । कुतः कस्माद्धेतोः । शब्दायित आहूतः ।

मयेति । नृशंसेन, घातुकेन, परलोकं नरकाख्यलोकान्तरम्, अजानता, स्त्रीहत्यायां कृतायां घोरनरकयातना भवतीत्यबुध्यमानेनेत्यर्थः, मया खलु, स्त्री काचिन्नारी, वा अथवा स्त्रीमात्रकथनेन किमित्यर्थः, अविशेषेण अपार्थक्येन, रतिः मदनभार्यैव लोकोत्तरसौन्दर्य्यात् साक्षात् कामभार्यैवेत्यर्थः, शेषम् एतद्वाक्यावशिष्टांशं मारितेति पदमित्यर्थः, एष नयनभङ्ग्या निर्दिश्यमानो जनः शकार इति तात्पर्य्यम्, अभिधास्यति वक्ष्यति ; नितान्तमङ्गलव्यञ्जकत्वात् निरतिशयनिष्ठुरतासूचकत्वात् गुरुतरपापप्रत्यायकत्वाच्च मारितेति पदं मया नोच्चारयितुं शक्यत इति भावः । अतएव तद्विचारार्थमनेनाधिकरणिकेन शब्दायित इति समुदायाशयः ।

अत्र "मया कथमपि न मारिता" इति विशेषप्रतिपत्तये स्त्रीहत्यारूपस्य अनिष्टार्थस्य शेषमित्यादिना सूचितेन मारितेति पदेन विध्याभासकरणात् आक्षेपालङ्कारभेदः "अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मतः" इति दर्पणलक्षणात्, तथा रतिवसन्तसेनयोर्भेदेऽपि अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, द्वितीयार्द्धे ककारानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च इत्येतेषां मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

"उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते" इत्यादिदर्पणोदाहरणवत् वक्तव्यार्थस्य अत्यन्तासम्भवतासूचनाय गुरुतरदुःखभीत्या स्त्रीकारोक्तिरियम् । अतएव तद्दैव "नाहं नृशंसः न वा

(ठ) विदूषक । वयस्य ! আপনাকে অত্যন্ত উদ্বিগ্নের ন্যায় লক্ষ্য করিতেছি কেন ? ডাকানই বা হইয়াছে কেন ?।

विदू। किं किं। (ड)

चारु। कर्णे। एवमेवम्। (ढ)

विदू। को एव्वं भणादि ?। (ण)

चारु। संज्ञया शकारं दर्शयति। नन्वेष तपस्वी हेतुभूतः, क्षुद्रान्तो मां व्याहरति। (त)

(ड) किं किम्। (ण) क एवं भणति ?।

परस्त्रीकानभिज्ञः, अतएव हि सा स्त्री न मया मारिता" इति वस्तु व्यज्यते। अतएवात्र मनोरथो नाम नाट्यलक्षणञ्च। यथा दर्पणे—

"मनोरथस्त्वभिप्रायस्त्रीक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत्" इति ॥३०॥

(ड) विदू इति। किं किमिति द्विरुक्त्या महामुहूर्गो व्यज्यते।

(ढ) चारु इति। एवमेवम् अलङ्कारापहरणार्थं मया वसन्तसेना व्यापादितेत्यनेनानेन प्रकारेण मां प्रत्यभियोग इत्यर्थः। कर्णे कथनन्तु तादृशस्थाने तथैव व्यवहारात्।

(त) चारु इति। संज्ञया अङ्गुलीसङ्केतेन। तपस्वी क्षुद्रः, हेतुभूतः प्रत्यक्षत इति शेषः। क्षुद्रान्तो दैवम्, व्याहरति उक्तमर्थं ब्रवीति। दैवं विना मादृशस्य विपत्तीकरणे अस्य क्षुद्रस्य का शक्तिरिति भावः।

चारुदत्त। বয়স্য! নৃশংস এবং পরলোকানভিজ্ঞ আমি, একটী স্ত্রীকে, অথবা সাক্ষাৎ রতিদেবীকে—। এই ব্যক্তি অবশিষ্ট অংশ বলিবে ॥৩০॥

(ড) বিদূষক। কি কি!।

(ঢ) চারুদত্ত। (কর্ণে) এইরূপ এইরূপ।

(ণ) বিদূষক। কে এরূপ বলে?।

(ত) চারুদত্ত। (অঙ্গুলিসঙ্কেত দ্বারা শকারকে দেখাইলেন)। এই ক্ষুদ্র লোকটা হেতু বটে, (কিন্তু বাস্তবিক পক্ষে) দৈবই আমাকে এই কথা বলিতেছেন।

বিদূ। জনান্তিকম্। এব্বং কীস ণ ভণীঅদি গেহং গদে ত্তি ?। (থ)

চারু। উচ্যমানমপ্যবস্থাদোষান্ন গৃহ্যতে। (দ)

বিদূ। ভো ভো অজ্জা! জেণ দাব পুরট্ঠাবণ-বিহারারাম-দেউল-তড়াগ-কূব-জূবেহিং অলঙ্কিদা ণঅরী উজ্জইণী, সো অণীসো অত্থকল্লবত্তকারণাদো এরিসং অকজ্জং অণুচিট্ঠদি ত্তি ?। সক্রোধম্। অরে রে কাণীলীসুদা! রাঅস্সাল-সণ্ঠাণআ! উস্সুক্কলআ! কিদ-জণ-দোসভণ্ডআ! বহু-সুবস্সু-

(থ) এবং কেন ন ভণ্যতে গেহং গতেতি ?।

(ধ) ভো ভো আর্য্যাঃ! যেন তাবৎ পুরস্থাপন-বিহারারাম-দেবকুল-তড়াগ-কূপ-যূপৈরলঙ্কৃতা নগরী উজ্জয়িনী, সঃ অনীশঃ অর্থকল্পবর্ত্তকারণাদীদৃশমকার্য্যমনুতিষ্ঠতীতি ?। অরে রে কাণীলীসুত! রাজশ্যালসংস্থানক! উচ্ছৃঙ্কলক! কৃতজনদোষ-

(দ) চারু ইতি। অবস্থাদোষাৎ দারিদ্র্যদশায়াঃ সর্ব্বাবস্থং যদ্দোষাৎ ন গৃহ্যতে বিচারপতিনা সত্যতয়া নাঙ্গীক্রিয়তে।

(ধ) বিদূ ইতি। পুরস্থাপনং পথিকদরিদ্রাদিনিবাসার্থং ভবননির্ম্মাণম্, বিহারো বৌদ্ধভবনম্, আরাম উপবনম্, দেবকুলং দেবগৃহম্, তড়াগো বৃহজ্জলাশয়ঃ, কূপঃ ক্ষুদ্রজলাশয়ঃ, যূপো যজ্ঞীয়কাষ্ঠবিশেষঃ যজ্ঞ ইত্যর্থঃ তৈঃ তেষাং নির্ম্মাণৈরিতি তাৎপর্য্যম্। অনীশঃ নির্ধনতয়া অপ্রভুঃ সন্, অর্থকল্পবর্ত্তকারণাৎ ক্ষণস্থায়িধনহেতোঃ, ঈদৃশং

मण्डिद-मक्कड़आ! भण भण मम अग्गदो, जो दाणिं मम पिअवअस्सो कुसुमिदं माधवीलदं पि आकिट्टिअ कुसुमावचअं ण करेदि, कदावि आकिट्टिदाए पल्लवच्छेदो भोदित्ति, सो कधं एरिसं अकज्जं उहअलोअविरुद्धं करेदि?। चिट्ठ रे कुट्टणि-पुत्ता! चिट्ठ, जाव एदिणा तव हिअअकुड़िलेण दण्डकट्ठेण मत्थअं दे सदखण्डं करेमि। (ध)

भाण्ड! बहुसुवर्णमण्डितमर्कटक! भण भण ममाग्रतः, य इदानीं मम प्रियवयस्यः कुसुमितां माधवीलतामप्याकृष्य कुसुमावचयं न करोति आकृष्टतया पल्लवच्छेदो भवतीति, स कथमीदृशमकार्यमुभयलोकविरुद्धं करोति?। तिष्ठ रे कुट्टनीपुत्र! तिष्ठ, यावदेतेन तव हृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन मस्तकं ते शतखण्डं करोमि।

स्त्रीहत्यारूपम्, अकार्यमप्रशस्तकर्म, अनुतिष्ठतीति काकुः कथमपि नानुतिष्ठतीत्यर्थः। काणिलीति अकारमातृनाम सा च कुलटासीदिति तत्सुतसम्बोधनेन निन्दा व्यज्यते। उच्छृङ्खलक! शास्त्रलोकव्यवहारादिभिरनियमितस्वभाव! कृती जनानां दोषी येन स चासौ भण्डश्चेति तत्सम्बोधनम्, बहुभिः सुवर्णैः स्वर्णालङ्कारैर्मण्डितो भूषितश्चासौ मर्कटकः कुत्सितवानरश्चेति तत्सम्बोधनम्। उभयलोकविरुद्धं निन्दापापाभ्यामिहामुत्र विरुद्धम्। तव हृदयवत् कुटिलेन वक्रेण, दण्डकाष्ठेन मदीयकाष्ठनिर्म्मितलगुडेन।

कूप ও যজ্ঞানুষ্ঠানপ্রভৃতি করিয়া, এই উজ্জয়িনী নগরীকে অলঙ্কৃত করিয়াছেন; তিনি এখন ধনাভাবে প্রভাবহীন হইয়া, অচিরস্থায়ী ধনের নিমিত্ত, এইরূপ অকার্য্যের অনুষ্ঠান করিতে পারেন কি?। (ক্রোধের সহিত) ওরে রে কাণেলীর পুত্র! রাজার শালা সংস্থান! উচ্ছৃঙ্খল! লোকের দোষকারী! ভণ্ড! বহুসুবর্ণভূষিত বানর! তুই বল্ বল্ আমার সম্মুখে বল্। আকর্ষণ করায় পল্লব ছিন্ন হইতে পারে এই আশঙ্কায়, আমার যে প্রিয়বয়স্য, পুষ্পিত মাধবীলতাকেও, আকর্ষণ করিয়াও, পুষ্প চয়ন করেন না; তিনি এইরূপ উভয়লোকবিরুদ্ধ অকার্য্য

শকারঃ। সক্রোধম্। **সুণন্তু সুণন্তু অজ্জমিশ্রা! চারুদত্তাকেণ সহ মম বিবাদে ববহারে বা, তা কীস এসে কাকপদসীসমত্থকা মম সিরে সদখণ্ডে কলেদি?। মা দাব লে দাসীএ পুত্তা! দুট্ঠবড়ুআ!।** (ন)

বিদূষকো দণ্ডকাষ্ঠমুদ্যম্য পূর্ব্বোক্তং পঠতি। শকারঃ সক্রোধমুত্থায় তাড়য়তি। বিদূষকঃ প্রতীপং তাড়য়তি। অন্যোন্যং তাড়য়তঃ। বিদূষকস্য কক্ষদেশাদাভরণানি পতন্তি।

শকারঃ। তানি গৃহীত্বা দৃষ্ট্বা সসাধ্বসম্। **পেক্খন্তু পেক্খন্তু অজ্জা।**

(ন) সুণন্তু সুণন্তু আর্য্যমিশ্রাঃ! চারুদত্তেন সহ মম বিবাদো ব্যবহারো বা, তৎ কেন এষ কাকপদশীর্ষমস্তকঃ মম শিরঃ শতখণ্ডং করোতি?। মা তাবৎ রে দাস্যাঃ পুত্র! দুষ্টবটুক!।

(ন) শকার ইতি। কাকপদবৎ বায়সচরণবৎ বিষমং ক্রমিকক্ষুদ্রং বা শীর্ষং শিরঃ মস্তকঞ্চ যস্য তৎসম্বোধনম্। শকারবচনাদেব শীর্ষমস্তকেতি দ্বিরুক্তিঃ। মা তাবৎ পুনরেবং ভণেতি শেষঃ।

কি করিয়া করিবেন?। থাক্ রে কুট্টনীর ছেলে! থাক্; তোর মনের ন্যায় কুটিল এই দণ্ডকাষ্ঠ দিয়া তোর মাথা শতখণ্ড করিব।

(ন) শকার। (ক্রোধের সহিত) সভ্যপ্রবরগণ! শুনুন শুনুন। চারুদত্তের সঙ্গে আমার বিবাদ বা মোকদ্দমা; তা, কাকের পায়ের ন্যায় সরু মাথা এই লোকটা, আমার মাথা শতখণ্ড করিতে চায় কেন?। ওরে বাঁদীর পো! দুষ্টবামুন! ফের ওরূপ বলিস্ না।

(বিদূষক, দণ্ড উত্তোলন করিয়া পূর্ব্বোক্ত পাঠ করিল। শকার, ক্রোধের সহিত উঠিয়া প্রহার করিল। বিদূষক প্রতিপ্রহার করিল। পরস্পর প্রহার করিতে লাগিল। বিদূষকের কক্ষদেশ হইতে অলঙ্কার-গুলি পড়িয়া গেল।)

एदे क्खु ताए तवस्सिणीए केलका अलङ्काला। चारुदत्तमुद्दिश्य। **इमस्स अत्थकल्लवत्तस्स कारणादो एसा मालिदा वावादिदा अ।** (प)

अधिकृताः सर्वे अधोमुखाः स्थिताः।

चारु। जनान्तिकम्।

अयमेवंविधे काले दृष्टो भूषणविस्तरः।
अस्माकं भाग्यवैषम्यात् पतितः पातयिष्यति ॥३१॥

(प) प्रेक्षन्तां प्रेक्षन्तामार्याः। एते खलु तस्यास्तपस्विन्या अलङ्काराः। अस्य अर्थकल्यवर्त्तस्य कारणादेषा मालिता व्यापादिता च।

(प) शकार इति। साध्वसेन भयेन सहेति ससाध्वसम्। स्वयमेव व्यापादिताया अलङ्कारदर्शनेन स्वस्यैवापराधस्मरणात् साध्वसमिति बोध्यम्। तस्यास्तपस्विन्याः शौच्याया वसन्तसेनायाः।

अयमिति। अस्माकं ममेत्यर्थः, भाग्यस्य अनुकूलदैवस्य वैषम्यात् वैपरीत्यात् दुर्दैवादिति तात्पर्य्यम्, एवंविधे काले मय्यपराधप्रवर्त्तनसमये, पतितस्तव कण्ठात् विस्रस्तः, दृष्टो विचारपत्न्यादिभिः स्वयमेवावलोकितः, अयं भूषणविस्तरः अलङ्कारसमूहः, पातयिष्यति विपत्सागरे मामिति शेषः, एतद्दर्शनेन ममापराधस्य दृढनिश्चयसम्भवादिति भावः ॥३१॥

(प) शकार। (সেই অলঙ্কারগুলি লইয়া, দেখিয়া, ভয়ের সহিত) সভ্যগণ! দেখুন দেখুন, সেই হতভাগিনীর এই অলঙ্কারগুলি। (চারুদত্তের প্রতি) অচিরস্থায়ী এই ধনের জন্যই বসন্তসেনাকে আগে প্রহার করিয়াছে, পরে খুন করিয়া ফেলিয়াছে।

(সকল বিচারকগণ অধোমুখে অবস্থান করিতে লাগিলেন।)

চারুদত্ত। (বিদূষকের প্রতি চুপি চুপি)

আমার দুর্ভাগ্যবশতঃ এইরূপ সময়ে এই অলঙ্কারগুলি, সকলের দৃষ্টিগোচর হইয়া, পতিত হইল; সুতরাং আমাকেও পাতিত করিবে ॥৩১॥

विदू । भो ! कीस भूदत्थं ण णिवेदीअदि ? । (फ)

चारु । वयस्य !

दुर्बलं नृपतिश्चक्षुर्नैतत् तत्त्वं निरीक्षते ।
केवलं वदतो दैन्यमश्लाघ्यं मरणं भवेत् ॥३२॥

अधि । कष्टं भोः ! कष्टम् ।

अङ्गारकविरुद्धस्य प्रक्षीणस्य बृहस्पतेः ।
ग्रहोऽयमपरः पार्श्वे धूमकेतुरिवोत्थितः ॥३३॥

(फ) भोः ! केन भूतार्थो न निवेद्यते ? ।

(फ) विदू इति । भूतार्थः सत्यविषयः । यथा "वसन्तसेनयैव मत्प्रवाय शकटिकानिर्म्माणार्थं दत्तानीमान्याभरणानि मया पुनस्तस्यै प्रत्यर्पयितुमस्य हस्ते समर्पितानि" इति कथं नोच्यत इत्यर्थः ।

"भूतं सत्योपमानयोः । प्राप्ते ऽतीते पिशाचादौ पृथ्व्यादौ जन्तुयुक्तयोः" इति हैमः ।

दुर्बलमिति । नृपतेर्नृपतिप्रतिनिधिभूतस्य अस्य अधिकरणिकस्य, दुर्बलं तत्त्वनिर्णयाक्षमं चक्षुश्चक्षुःस्वरूपा बुद्धिः, एतत् तत्त्वं त्वयोपदिष्टं सत्यार्थम्, न निरीक्षते न पश्यति नावधारयितुं शक्नोतीत्यर्थः । तथाप्युक्ता परीक्षतामित्याह वदतस्तत्सत्यार्थं ब्रुवतो मम केवलं दैन्यं कातर्यमेव प्रकाशितं भवेदिति शेषः, तथात्वे च श्लाघ्यम् अप्रशस्यं मरणं भवेत् । तथा च विचारकस्य याहशी चित्तवृत्तिर्लक्ष्यते तयानुमीयते मम मृत्युदण्डं दद्यादेव, एवञ्च कातरतामप्रकाश्य तेजस्विभावेन मरणमेव श्रेय इति भावः ॥३२॥

अङ्गारकेति । अङ्गारकेण मङ्गलग्रहेण विरुद्धस्य विरोधिभावेनाक्रान्तस्य, प्रक्षीणस्य मकरगतत्वेन नीचस्थतया दुर्ब्बलीभूतस्य, बृहस्पतेस्तदाख्यग्रहस्य, पार्श्वे धूमकेतुरिव,

(फ) বিদূষক। বয়স্য! সত্য ঘটনা জানাও না কেন?।

চারুদত্ত। বয়স্য! রাজপ্রতিনিধির (বিচারকের) চক্ষু, (জ্ঞাননয়ন) দুর্ব্বল (যথার্থনির্ণয় করিতে অক্ষম); সুতরাং যথার্থ ঘটনা বলায় কেবল কাতরতাই প্রকাশ পাইবে, অধিকন্তু অশ্লাঘ্য মৃত্যু হইবে ॥৩২॥

श्रेष्ठिकायस्थौ। विलोक्य वसन्तसेनामातरमुद्दिश्य। अवहिदा दाव अज्जा एदं सुवण्णभण्डअं अवलोएदु, सो ज्जेव एसो ण वेत्ति। (ब)

वृद्धा। अवलोक्य। सरिसो एसो, ण उण सो। (भ)

शकारः। अां वुड्ढकुट्टणि! अक्खीहिं मन्तिदं वाआए मूकिदं। (म)

(ब) अवहिता तावत् आर्य्या एतत् सुवर्णभाण्डकमवलोकयतु, तदेवेदं न वेति।

(भ) सदृश एषः, न पुनः सः।

(म) आं वृद्धकुट्टनि! अक्षिभ्यां मन्त्रितं वाचा मूकितम्।

अयमपरो यहः, उत्थित उदितः। एवञ्च बृहस्पतेरस्तगमनमेव सर्व्वथा सम्भवपरम्, तथा शकारेणाभियुक्तस्य नष्टधनतया प्रक्षीणस्य च चारुदत्तस्य पार्श्वे धूमकेतुरिव तदमङ्गलसूचकः अयमलङ्कारसमूह उपस्थित इति चारुदत्तस्याप्यस्तगमनमेव सम्भवपरमिति भावः।

अतएवात्र अप्रस्तुतात् समात् प्रस्तुतस्य समस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः श्रौतीपमया सङ्कीर्य्यते।

अलङ्कारकविरूढत्वादिफलं ज्योतिषशास्त्रेऽनुसन्धेयम्, विस्तरभयान्न लिखितम् ॥३३॥

(म) शकार इति। अक्षममुक्तमिदम्। क्षमस्तु अक्षिभ्यां मूकितम्, वाचा

अधिकरणिक। कष्ट, হায়! কি কষ্ট।

বিরুদ্ধভাবে মঙ্গলকর্ত্তৃক আক্রান্ত এবং ক্ষীণ বৃহস্পতির পার্শ্বে ধূমকেতুর ন্যায় এই আর একটা গ্রহ উদয় পাইয়াছে ॥৩৩॥

(ব) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। (দেখিয়া, বসন্তসেনার মাতার প্রতি) আপনি মনোযোগ করিয়া, এই অলঙ্কারগুলি দেখুন যে, এগুলি সেই অলঙ্কারই কি না।

(ভ) বৃদ্ধা। (দেখিয়া) এগুলি, সেই অলঙ্কারেরই সদৃশ বটে, কিন্তু তাহাই নহে।

वृद्धा। हदास! अवेहि। (य)

श्रेष्ठिकायस्थौ। अप्पमत्तं कधेहि, सा ज्जेव एसो ण वेत्ति। (र)

वृद्धा। अज्ज! सिप्पिकुसलदाए ओवन्धेदि दिट्ठिं, ण उण सो। (ल)

अधि। भद्रे! अपि जानासि एतान्याभरणानि?। (व)

(य) हताश! अपेहि।

(र) अप्रमत्तं कथय, स एव एष न वेति।

(ल) आर्य्य! शिल्पिकुशलतया अवबध्नाति दृष्टिम्, न पुनः सः।

मन्त्रितमिति। तथा च अक्षिभ्यां मूकित मूकवदाचरित चक्षुर्भ्यां न दृष्टमित्यर्थः, वाचा वाक्येन मन्त्रित "सदृश एष, न पुनः सः" इत्युक्तम्। तथा च अक्षिभ्यां दृष्टश्चेत्तदा नैवं ब्रुयाः, एतेषां तदलङ्कारत्वान्नैवेति भावः।

(र) श्रेष्ठि इति। अप्रमत्तं सावधानम् अस्मिन् मनोयोगपूर्व्वकमित्यर्थः।

(ल) वृद्धा इति। शिल्पिन एतन्निर्म्माणकारकस्य कुशलतया नैपुण्येन, दृष्टिं मम नयनम्, अवबध्नाति गाढ़मासञ्जयति, परमसुसदृश इति भावः।

(व) अधि इति। जानासि परिचिनोषि?।

(म) শকার। আ বৃদ্ধকুট্টনি! তুমি নয়নদ্বারা বলিলে, বাক্যদ্বারা মূক হইলে। (টীকা দ্রষ্টব্য)

(য) বৃদ্ধা। হতভাগা! দূর হ।

(র) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। সাবধানে বলুন, এগুলি সেই অলঙ্কারই কি না।

(ল) বৃদ্ধা। শিল্পীর নৈপুণ্যবশতঃ দৃষ্টি আকর্ষণ করিতেছে বটে; কিন্তু তাহাই নহে।

(ব) অধিকরণিক। ভদ্রে! আপনি এই অলঙ্কারগুলি চেনেন?।

वृद्धा । णं भणामि,—णहु णहु अणभिज्ञाणिदो अहवा कदावि सिप्पिणा घडिदो भवे । (श)

अधि । पश्य श्रेष्ठिन् ! ।

वस्त्वन्तराणि सदृशानि भवन्ति नूनं
रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्रिमस्य ।
दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति हि शिल्पिवर्गः
सादृश्यमेव कृतहस्ततया च दृष्टम् ॥३४॥

(श) ननु भणामि,—न खलु न खलु अनभिज्ञातः, अथवा कदापि शिल्पिना घटितो भवेत् ।

(श) वृद्धा इति । न खलु न खलु अनभिज्ञातः अपि तु अभिज्ञातः परिचित एवेत्यर्थः । शिल्पिना घटितो भवेत् मम वसन्तसेनाया एव निमित्तमिति शेषः ।

वस्त्विति । कृत्रिमस्य करणेन निर्वृत्तस्य कृतनिष्पन्नस्य रूपस्य यस्य कस्यचिदाकारस्य तत्रापि भूषणगुणस्य सुन्दरालङ्कारस्य चेत्यर्थः, सदृशानि अनुरूपाणि, वस्त्वन्तराणि आकार-भूषणादीनि अन्यानि वस्तूनि, नूनं निश्चितं भवन्ति, हि यस्मात्, शिल्पिवर्गः कृतहस्ततया शिल्पानैपुण्येन, दृष्ट्वा पदार्थान्तरमवलोक्य, क्रियां तत्करणम् अनुकरोति तदनुरूपमेव वस्त्वन्तरं निर्मिमीते इत्यर्थः, सुतराञ्च तयोः सादृश्यं दृष्टमेव अस्मदादिभिः सर्वैः प्रत्यक्षीकृतमेव । अतएवैतानि वसन्तसेनाया एवालङ्कृतीति निर्णेतुं न शक्यते तद्दर्शनेन अन्यस्यार्थेऽपि शिल्पिभिरेषा घटनसम्भवादिति भावः ।

अत्राप्रस्तुतक्रियासामान्याभिधानात् प्रस्तुतवसन्तसेनालङ्कारक्रियारूपविशेषप्रतीतेरप्रस्तुत-प्रशंसालङ्कारः । तथा सादृश्यमेव दृष्टम् इति वाक्यमध्ये पूर्ववाक्यीयस्य कृतहस्ततयेति पदस्य अनुप्रवेशात् सङ्कीर्णतादोषः, स च "दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति हि दक्षशिल्पी सादृश्यमेव

(श) वृद्धा । আমি ত বলিতেছিই—ইহা যে চিনি না, এমন নহে ; অথবা, কখনও শিল্পী গড়াইয়া থাকিবে ।

। । অধিকরণিক । দেখ শ্রেষ্ঠী ! ।

শ্রেষ্ঠিকায়স্থৌ। অজ্জচারুদত্তস্স কেরকাইং এদাইং ?। (ঘ)

চারু। ন খলু ন খলু।

শ্রেষ্ঠিকায়স্থৌ। তা কস্স ?। (স)

চারু। ইহাত্তভবত্যা দুহিতুঃ। (হ)

শ্রেষ্ঠিকায়স্থৌ। কধং এদাইং তাএ বিওগ্গং গদাইং ? (ক্ষ)

চারু। এবং গতানি। আং ইদম্। (ক)

(ঘ) আর্য্যচারুদত্তীয়ান্যেতানি ?। (স) তৎ কস্য ?।

(হ) কথমেতানি তস্যা বিয়োগং গতানি ?।

তু তয়োর্নিখিলং দৃষ্টম্" ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ। রূপস্যেত্যনেনৈব সামান্যাৎ ভূষণগুণ-লাভেঽপি ভূষণগুণস্যেত্যুক্তির্গৌরবন্যায়াদিতি নার্থগতপুনরুক্ততাদোষঃ।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥২৪॥

(হ) চারু ইতি। ইহ অস্মিন্নেব স্থানে বিদ্যমানায়া ইতি শেষঃ, অবভবত্যা মান্যায়া বৃদ্ধায়াঃ, দুহিতুঃ কন্যায়া বসন্তসেনায়াঃ।

(ক) চারু ইতি। এবমনেন প্রকারেণ। আমিতি স্মরণে। ইদম্ ইত্যং ঘটিত-

কৃত্রিম যে কোন আকৃতির অনুরূপ অন্য আকৃতি এবং সুন্দর অলঙ্কারের অনুরূপ অন্য অলঙ্কার, অবশ্যই হইতে পারে। কারণ, শিল্পিগণ শিক্ষানৈপুণ্যবশতঃ, একটী বস্তু দেখিয়া, তাহার নির্ম্মাণের অনুকরণ করিয়া থাকে; তাহার পর সেই বস্তুদ্বয়ের সাদৃশ্যই দেখা যায় ॥৩৪॥

(ঘ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। তবে এই অলঙ্কারগুলি আর্য্য চারুদত্তের ?।

চারুদত্ত। না না।

(স) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। তবে কাহার ?।

(হ) চারুদত্ত। এইখানে উপস্থিত এই মাননীয়া বৃদ্ধার কন্যার।

(ক্ষ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। এগুলি, তাহার বিচ্ছেদ প্রাপ্ত হইল কি প্রকারে ?।

श्रेष्ठिकायस्थौ। अज्जचारुदत्त! एत्थ सच्चं वत्तव्वं। पेक्ख पेक्ख। (ख)

सच्चेण सुहं क्खु लब्भइ सच्चालावि ण होइ पादई (१)।
सच्चं त्ति दुवेवि अक्खरा मा सच्चं अलिएण गूहेहि ॥३५॥

चारु। आभरणानि आभरणानीति न जाने, किन्त्वस्मद्-गृहादानीतानीति जाने। (ग)

(ख) आर्य्यचारुदत्त! अत्र सत्यं वक्तव्यम्। प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व।

सत्येन सुखं खलु लभ्यते सत्यालापी न भवति पातकी।
सत्यमिति द्वे अपि अक्षरे मा सत्यमलीकेन गूहय ॥३५॥

मित्यर्थः। वसन्तसेनाया अभावे जीवनस्यानावश्यकतां पर्य्यालोच्य स्वीकारोक्तिप्रायमुक्त-मिदमिति बोध्यम्।

सत्येनेति। सत्येन सत्यवाक्येन खलु सुखं लभ्यते लोकैरिति शेषः, सत्येन धर्म्मजन-नात् धर्म्मेण च सुखोत्पादनादिति भावः। सत्यालापी सत्यभाषी जनः, पातकी न भवति तत् कारणाभावादित्याशयः। सत्यमिति द्वे अपि अक्षरे स्वरव्यञ्जनात्मकद्व्यक्षरोप-हितमपि सत्यं जगत्सु सारमिति शेषः, तच्च सत्यम्, अलीकेन अनृतेन मा निगूहय न तिरस्कुरु इत्यर्थः नितान्ततुच्छेन सारतिरस्करणस्यान्याय्यत्वादिति भावः।

वैतालीयं नाम छन्दः ॥३५॥

(क) চারুদত্ত। এইভাবে পাইয়াছে। ও! এইরূপ ঘটিয়াছে।

(খ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ। আর্য্যচারুদত্ত! এখানে সত্য বলিতে হইবে। দেখুন দেখুন—

সত্যে সুখ পাওয়া যায়; সত্যবাদী পাপী হন না এবং "সত্য", এই দুইটী অক্ষর হইলেও, ইহা জগতের সার; মিথ্যাদ্বারা সেই সত্যকে গোপন করিবেন না ॥৩৫॥

---

(१)···सच्चालावी ण होइ पावं।

शकारः । उज्जाणं पवेशिअ पढमं मालेमि, कवड़-कावेड़िआए शम्पदं णिगूहेशि । (घ)

अधि । आर्य्यचारुदत्त! सत्यमभिधीयताम् ।

इदानीं सुकुमारेऽस्मिन् निःशङ्कं कर्कशाः कशाः ।
तव गात्रे पतिष्यन्ति सहास्माकं मनोरथैः ॥३६॥

(घ) उद्यानं प्रवेश्य प्रथमं मारयसि, कपट-कापटिकया साम्प्रतं निगूहसि ।

(ग) चारु इति । आभरणानि इमानलङ्कारान्, आभरणानीति न जाने केवलालङ्कारत्वेन नावगच्छामि । तर्हि किं जानासीत्याह किन्विति ।

(घ) शकार इति । कपटस्य स्वभावधर्त्तस्य कापटिका छलव्यवहारस्तया ।

इदानीमिति । सुकुमारे कोमले, अस्मिन् तव गात्रे, कर्कशाः कठिनाः, कशा अश्वताड़नाद्य व्यवहर्त्तव्या वेत्रदण्डविशेषाः, अस्माकं मनोरथैः "तव सर्वथैव निष्कृतिर्भवतु" इत्येवमभिलाषैः सह, निःशङ्कं निरुद्वेगं तव मरणभयरहितं यथा स्यात्तथा इदानीं पतिष्यन्ति तव गात्रे दारुणा वेत्रप्रहारा भविष्यन्ति अस्माकं तव निष्कृतिलाभाभिलाषा अपि लीपं यास्यन्तीत्यर्थः ।

अत्र सङ्कीर्णालङ्कारः ॥३६॥

(ग) चारुदत्त। এই অলঙ্কারগুলিকে কেবল অলঙ্কার বলিয়া যে জানি তাহা নহে; কিন্তু আমাদের বাড়ী হইতে আনা হইয়াছে, ইহা জানি।

(ঘ) শকার। প্রথমে উদ্যানে প্রবেশ করাইয়া খুন করিয়াছ, এখন কপটাচারী হইয়া গোপন করিতেছ।

অধিকরণিক। আর্য্যচারুদত্ত! সত্য বলুন।

এখন নিঃশঙ্কভাবে আপনার এই কোমল অঙ্গে, আমাদের অভিলাষের সহিত, কঠিন কশাঘাত পতিত হইবে ॥৩৬॥

चारु। अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते।
यदि सम्भाव्यते पापमपापेन च किं मया ॥३७॥

स्वगतम्। न च मे वसन्तसेनाविरहितस्य जीवितेन कृत्यम्।

प्रकाशम्। भोः! किं बहुना। (ङ)
मया किल नृशंसेन लोकद्वयमजानता।
स्त्री रतिश्च विशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥३८॥

अपापानामिति। अपापानां पुरुषाणां कुले जाते मयि, पापम् उक्तस्त्रीहत्याजनितमिति भावः न विद्यते, मया अकृतत्वादित्याशयः। तथापि यदि पापं तत्स्त्रीहत्याजनितं दुष्कृतम्, सम्भाव्यते त्वया मन्यते; तदा अपानेन तत्पापहीनेनापि मया किं मज्जीवनेन किं प्रयोजनं किमपि नेत्यर्थः। भवादृशसद्विचारकस्य पापसम्भावनेन सर्वैरेव तत्सम्भावनीयता जीवनापेक्षया मम मरणमेव श्रेय इति भावः।

अत्र आत्मनि पापविद्यमानत्वाभावं प्रति अपापकुलजातत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥३७॥

(ङ) स्वगतमिति। जीवितेन जीवनेन, कृत्यं कार्यं किमपि प्रयोजनं न चेत्यर्थः, जीवने केवलतच्छोकदुःखानुभवसम्भवादिति भावः।

मयेति। नृशंसेन क्रूरेण, लोकद्वयमजानता इहलोके महतीं निन्दां परलोके च घोरनरकं इत्यबुध्यमानेनेत्यर्थः, मया किल, स्त्री सा योषित् विशेषेण रतिस्तदनुरागश्च, एषः अभियोक्ता शकारः, शेषम् एतद्वाक्यावशिष्टांशं व्यापादितेति पदमित्यर्थः, अभिधास्यति वक्ष्यति। वसन्तसेनाया अभावे जीवनेच्छाया अभावात् मर्त्तुमिच्छयैव स्वीकारोक्तिप्रायमिदम्। तव च व्यापादितेति पदस्य स्वयमेवाभिधाने मिथ्योक्तिदोषः, आत्म-

चारुदत्त। আমি, নিষ্পাপ পূর্ব্বপুরুষদিগের বংশে জন্মিয়াছি; সুতরাং বস্তুতঃ আমাতে পাপ নাই। তবে আপনি যদি পাপের সম্ভাবনা করেন; তবে পাপবিহীন হইলেও আমাদ্বারা কি হইবে ॥৩৭॥

(ঙ) (স্বগত) বসন্তসেনাবিহীন আমার জীবনের প্রয়োজন নাই। (প্রকাশ্যে) মহাশয়! অধিক বলিয়া কি হইবে।

शकारः। वावादिदा। अले! तुमं पि भण—"मए वावादिदा" त्ति। (च)

चारु। त्वयैवोक्तम्। (छ)

शकारः। शुणेध शुणेध भट्टालका! एदेण मालिदा, एदेण ज्जेव संशए छिन्ने। एदश्श दलिद्दचालुदत्तश्श शालीले दण्डे धालोअदु। (ज)

(च) व्यापादिता। अरे! त्वमपि भण—मया व्यापादिता इति।

(ज) शृणुत शृणुत भट्टारकाः! एतेन मारिता, एतेनैव संशयश्छिन्नः। एतस्य दरिद्र-चारुदत्तस्य शारीरी दण्डो धार्य्यताम्।

इत्यायामात्मन एव च प्रयोजकत्वं स्यादित्यतो व्यापादितेति पदाभिधानभारः शकारोपरि समर्पित इति बोध्यम्।

अत्र प्रस्तुतायाः स्त्रिया अप्रस्तुतायाश्च रतेः सूचितव्यापादितैक्यक्रियाभिसम्बन्धाद्दीपक-मलङ्कारः पूर्ववदनुप्रासश्चेति सङ्सृष्टिः॥३८॥

(च) शकार इति। "शेषमेषोऽभिधास्यति" इतौक्तिकरणात् तच्छेषमेवाह व्यापादितेति।

(छ) चारु इति। सुतरां पुनर्मदुक्तेः प्रयोजनाभाव इत्याशयः।

(ज) शकार इति। भट्टारका राजानः राजप्रतिनिधित्वेन राजस्थानीया विचारका इत्यर्थः। "राजा भट्टारको देवः" इत्यमरः। संशयश्छिन्नः—"अनेन मारिता न वा" इति सन्देहो दूरीकृतः, व्यापादितेति पदस्य स्वयमनभिधानेऽपि मदुपरि तदभिधान-

नृशंस এবং ইহলোকে ও পরলোকে অনভিজ্ঞ আমি, একটী স্ত্রীকে এবং তাহার প্রতি অনুরাগকে,—অবশিষ্ট ইনি বলিবেন ॥৩৮॥

(চ) শকার। নষ্ট করিয়াছি। ওরে! তুমিও বল যে, "আমি নষ্ট করিয়াছি।"

(ছ) চারুদত্ত। তুমিই ত বলিয়াছ।

अधि। शोधनक! यथाह राष्ट्रियः। भो राजपुरुषाः! गृह्यतामयं चारुदत्तः। (झ)

राजपुरुषा गृह्णन्ति।

वृद्धा। पसीदन्तु पसीदन्तु अज्जमिस्सा। जी दाव चीरेहिं अवहिदच्च इत्यादि पूर्ववीक्तं पठति। ता जदि वावादिदा मम दारिआ, वावादिदा; जीवदु मे दीहाऊ। अण्णं च—अत्थि-पच्चत्थिणं ववहारो, अहं अत्थिणी, ता मुञ्चध एदं। (ञ)

(ञ) प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु आर्य्यमिश्राः। तद् यदि व्यापादिता मम दारिका, व्यापादिता; जीवतु मे दीर्घायुः। अन्यच्च अर्थिप्रत्यर्थिनोर्व्यवहारः, अहमर्थिनी. तत् मुञ्चत एनम्।

भारार्पणात् मया च तदभिधानादिति भावः। शारीरो दैहिकः। धार्य्यतामवधार्य्यताम्। दरिद्रतया अस्यार्थदण्डासम्भवादित्याशयः। अतएव दरिद्रविशेषणं दत्तम्।

(झ) अधि इति। राष्ट्रियो राजश्यालः, यथाह यथार्थमेव ब्रवीति। अतएवास्य शारीरो दण्ड एव मया विधेय इति भावः। अतएवाह भो इत्यादि।

(ञ) वृद्धा इति। व्यापादितैव भवत्वित्यर्थः। इयन्तु सम्भ्रमोक्तिः। दीर्घायुश्चारुदत्तः। अन्यच्च चारुदत्तस्य प्राणदण्डाभावेन जीवने अपरञ्च कारणं विद्यत इत्यर्थः। अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वादिप्रतिवादिनोरेव व्यवहारः प्रसिद्ध इति शेषः; तत्र अहमेव अर्थिनी वादिनी, दुहितायां वसन्तसेनायां जननीत्वेन तत्पक्षीयत्वात्, न पुनः शकार उदासीनत्वेन

(ज) শকার। রাজপ্রতিনিধিগণ! শুনুন শুনুন, ইনিই খুন করিয়াছেন, ইনিই সে সংশয়চ্ছেদ করিলেন। এখন এই দরিদ্র চারুদত্তের শারীরিক দণ্ড নির্দ্দেশ করুন।

(ঝ) অধিকরণিক। শোধনক! রাজশ্যালক, যথার্থই বলিয়াছেন। হে রাজপুরুষগণ! এই চারুদত্তকে ধর।

রাজপুরুষগণ ধরিল।

शकारः। अवेहि गव्भदासि! गच्छ, किं तव एदिणा?। (ट)

अधि। आर्य्ये! गम्यताम्। हे राजपुरुषाः! निष्क्रा-मयतैनाम्। (ठ)

वृद्धा। हा जाद! हा पुत्तअ!। इति रुदति निष्क्रान्ता। (ड)

(ट) अपेहि गर्भदासि! गच्छ, किं तव एतेन?।

(ड) हा जात! हा पुत्रक!।

साक्षिस्थानीयत्वादित्याशयः। तत् तस्मात् वादिन्या मम प्रार्थनावशादित्यर्थः, एतं चारुदत्तं मुञ्चत। तथा च वादिपक्षस्य आपत्त्यभावादपराधिनो मुक्तिदानं युक्त-मेवेति भावः।

(ठ) अधि इति। एनां वृद्धाम्। तथा च हत्याद्यपराधे राजपत्नीऽपि वादी भवति; तेन वास्तविकवादिन्यास्तव आपत्त्यभावेऽपि राजपक्षस्य आपत्तिसम्भवाच्चारुदत्तस्य मुक्तिदानमसम्भवमेवेति भावः।

(ঞ) বৃদ্ধা। বিচারকপ্রবরগণ! প্রসন্ন হউন, প্রসন্ন হউন। ("চোরে যাহা নিয়াছিল, তাহা যিনি" ইত্যাদি পূর্ব্বোক্ত পাঠ করিল) তা যদি আমার মেয়েকে খুন করিয়া থাকেন, তা করিয়াছেন; আমার দীর্ঘায়ু (চারুদত্ত) বাঁচিয়া থাকুন। আরও এক কথা—বাদি-প্রতিবাদির মোকদ্দমা হইয়া থাকে; আমি বাদিনী; (আমি বলিতেছি) ইঁহাকে ছাড়িয়া দিন।

(ট) শকার। দূর হ, গর্ভদাসি! যা, তোর ইহা দিয়া প্রয়োজন কি?।

(ঠ) অধিকরণিক। আর্য্যে! আপনি যান। রাজপুরুষগণ! এই বৃদ্ধাকে বহির্গত কর।

(ড) বৃদ্ধা। হা বৎস! হা পুত্র!। (এই বলিয়া কাঁদিতে কাঁদিতে চলিয়া গেল)

शकारः । स्वगतम् । किदं मए एदश्श अत्तणो शलिशं । शम्पदं गच्छामि । इति निष्क्रान्तः । (ढ)

अधि । आर्य्यचारुदत्त ! निर्णये वयं प्रमाणम्, शेषे तु राजा । तथापि शोधनक ! विज्ञाप्यतां राजा पालकः—(ण)

अयं हि पातकी विप्रो न बध्यो मनुरब्रवीत् ।
राष्ट्रादस्मात्तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥३८॥

(ढ) कृतं मया एतस्य आत्मनः सदृशम् । साम्प्रतं गच्छामि ।

(ढ) शकार इति । सदृशम् उपयुक्तं कर्म्मेत्यर्थः ।

अहो ! शकारस्येदृशं चरितं दर्शयित्वा कविना दुर्जनचरितस्य पराकाष्ठा दर्शिता ।

(ण) अधि इति । पूर्वसाधुतात्मरणात् चारुदत्तस्य पुनरार्य्येति विशेषणम् । निर्णये वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्य अपराधादिनिश्चये, वयमहमित्यर्थः "वाक्यादस्य" इति बहुवचनात्, प्रमाणं समर्था इत्यर्थः, राज्ञा तन्मात्रं कर्त्तुमेव नियुक्तत्वादिति भावः । शेषे अपराधिनो मुक्तिदानादौ राजा प्रमाणमित्यन्वयः ।

अयमिति । अयं विप्रश्चारुदत्तः, पातकी लोभेन स्त्रीहत्यया पापी सन्नपि, नहि वध्यः । तर्हि किं कर्त्तव्यमित्याह—तु किन्तु अक्षतैः प्रसह्यग्रहणादिभिरविनष्टैः सम्पूर्णैरित्यर्थः विभवैर्धनैः सह, अस्मात् तु राष्ट्रात् राज्यात् निर्वास्यो बहिष्कार्य्यः, इति मनुरब्रवीत् । तथा च—

"वपनं द्रविणादानं देशान्निर्यापनं तथा ।
एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥"

(ढ) শকার। (স্বগত) আমার এই স্বভাবের যোগ্য কার্য্য করিলাম, এখন যাই। (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(ণ) অধিকরণিক। আর্য্যচারুদত্ত! আমরা যথার্থবিষয় নির্ণয়মাত্র করিবার অধিকারী; কিন্তু মুক্তি বা শাস্তি দিতে রাজাই পারেন। তথাপি, শোধনক! তুমি রাজা পালককে জানাও।

शोध। जं अज्जो आणवेदि। इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य साश्रुम्। अज्जा! गदम्हि तहिं। राआ पालओ भणादि—"जेण अत्थ-कल्लवत्तस्स कारणादो वसन्तसेणा वावादिदा, तं ताइं ज्जेव आहरणाइं गले वन्धिअ डिण्डिमं ताड़िअ दक्खिण-समसाणं णइअ सूले भज्जेध त्ति। जो को वि अवरो एरिसं अकज्जं अणुचिट्ठदि, सो एदिणा सणिआरदण्डेण सासीअदि।" (त)

(त) यदार्य्य आज्ञापयति। आर्य्याः! गतोऽस्मि तस्मिन्। राजा पालको भणति—"येन अर्थकल्यवर्त्तस्य कारणात् वसन्तसेना व्यापादिता, तं तान्येव आभरणानि गले बद्ध्वा, डिण्डिमं ताड़यित्वा, दक्षिण-श्मशानं नीत्वा, शूले भङ्क्त" इति। यः कोऽपि अपरः ईदृशमकार्य्यमनुतिष्ठति, स एतेन सनिकारदण्डेन शिष्यते।

इति स्मरणात् धनसम्पत्त्या सह अयं चारुदत्तो राज्यात् बहिष्क्रियताम्, न पुनर्वध्यतामिति राजा पालको विज्ञाप्यतामित्याशयः॥३९॥

(त) शोध इति। अर्थकल्यवर्त्तस्य क्षणस्थायिनो धनस्य। तान्येव तदीयान्येव। भङ्क्त आमर्दयत विनाशयतेत्यर्थः। सनिकारेण धिक्कारेण सह सनिकारो यो दण्डस्तेन, शिष्यते शासनविषयीक्रियते।

"এই ব্রাহ্মণ পাপী হইলেও, বধ্য নহে; তবে অক্ষুণ্ণ ধনসম্পত্তির সহিত ইহাকে এই রাজ্য হইতে নির্ব্বাসন করা উচিত"—একথা মনু বলিয়াছেন॥৩৯॥

(ত) শোধনক। আর্য্য যাহা আদেশ করেন। (এই বলিয়া চলিয়া যাইয়া পুনরায় প্রবেশ করিয়া, অশ্রুজলের সহিত) আর্য্য! আমি সেখানে গিয়াছিলাম, রাজা পালক বলিলেন—"অচিরস্থায়ী ধনের জন্য যে, বসন্ত-সেনাকে খুন করিয়াছে, তাহাকে সেই অলঙ্কারগুলিই গলায় বাঁধিয়া ঢেঁড়া বাজাইয়া, দক্ষিণ শ্মশানে নিয়া শূলে দিয়া হত্যা কর। অন্য যে কেহও এইরূপ অকার্য্য করিবে, তাহাকেও এইরূপ ঘৃণিত দণ্ডে শাসন করা হইবে।"

चारु । अहो ! अविमृश्यकारी राजा पालकः ।

अथवा—(थ)

ईदृशे व्यवहाराग्नौ मन्त्रिभिः परिपातिताः ।
स्थाने खलु महीपाला गच्छन्ति कृपणां दशाम् ॥४०॥

अपि च । ईदृशैः श्वेतकाकीयैः राज्ञः शासनदूषकैः ।
अपापानां सहस्राणि हन्यन्ते च हतानि च ॥४१॥

(थ) चारु इति । अविमृश्यकारी अविवेचनपूर्वककार्य्यकारी, अधिकरणिककृतनिर्णयस्य साधुत्वमसाधुत्वं वेति विवेचनस्य स्वयमप्यकृतत्वादिति भावः ।

ईदृश इति । ईदृशे, व्यवहारो विचार एवाग्निर्नितरामुत्तापकत्वादिति भावः तस्मिन्, मन्त्रिभिर्मन्त्रणादायकैरात्मनिरूपणेनैव कर्त्तव्योपदेशकैरधिकरणिकादिभिरित्यर्थः परिपातिता निक्षिप्ताः, महीपाला राजानः, कृपणां निर्दयत्वरूपां क्षुद्रताम्, दशामवस्थाम्, गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, स्थाने खलु एतदयुक्तमेव ; अन्यथा स्वतस्तेषां कृपणत्वासम्भव इति भावः ।

अत्राप्रस्तुतमहीपालसामान्यात् प्रस्तुत-पालकरूप-महीपालविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥४०॥

ईदृशैरिति । श्वेतकाकीयैः श्वेतवर्णकाकतुल्यैः, श्वेतवर्णाः काका यथा बहिः सुन्दरा दर्शनमात्रेणैवामङ्गलसूचकतया अन्तरमङ्गलाः, तद्वदेव राज्ञो विचारकादयो बहिर्मधुरभाषिणः अन्यस्तु क्रूरा इत्याशयः, राज्ञः शासनं प्रवर्त्तनियमं दूषयन्तीति तैः, ईदृशैरधिकरणिकादिभिर्जनैः, अपापानां निरपराधानां सहस्राणि, हन्यन्ते च वर्त्तमाने, हतानि च पूर्वम् । अत्राहमेव प्रमाणमिति भावः ।

(थ) चारुदत्त । হায়! রাজা পালক, কি অবিমৃশ্যকারী! (বিবেচনা না করিয়া কার্য্যকারী)। অথবা—

মন্ত্রণাদায়ক বিচারকপ্রভৃতি, এই জাতীয় বিচাররূপ অগ্নিতে রাজগণকে নিক্ষিপ্ত করে; তাহাতে তাঁহারা হৃদয়ের ক্ষুদ্র অবস্থা প্রাপ্ত হন, ইহা সঙ্গতই বটে ॥৪০॥

सखे! मैत्रेय! गच्छ, मद्वचनादम्बामपश्चिममभिवादयस्व। पुत्रश्च मे रोहसेनं परिपालयस्व। (द)

विदू। मूले छिन्ने कुदो पादवस्स पालणं?। (ध)

चारु। मा मैवम्। (न)

नृणां लोकान्तरस्थानां देहप्रतिकृतिः सुतः।
मयि यो वै तव स्नेहो रोहसेने स युज्यताम् ॥४२॥

(ध) मूले छिन्ने कुतः पादपस्य पालनम्?।

अत्रापि पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥४१॥

(द) सख इति। अम्बां मन्मातरम्, अपश्चिममशेषम्, इदमभिवादनमेव यथा शेषं न स्यात्तथा अभिवादयस्व। इतःपरमपि मद्वदेव चिरमभिवादयेतेति भावः।

(ध) विदू इति। मूलीभूतस्य तवाभावे रोहसेनस्य रक्षणमसम्भवमेवेत्याशयः।

(न) चारु इति। मा मैवं ब्रूहीति शेषः।

तत्कारणमाह नृणामिति। सुतः मृत्युना लोकान्तरस्थानां नृणां देहस्य प्रतिकृतिः प्रतिमूर्त्तिः, "आत्मा वै जायते पुत्रः" इति स्मरणादिति भावः। अतएव तव मयि यः स्नेहः, रोहसेने स युज्यतामर्प्यताम्।

আরও, দেখিতে সুন্দর অথ চ অমঙ্গলসূচক শ্বেতবর্ণ কাকগণের ন্যায় এই জাতীয় রাজনিয়ম-দূষক বিচারকগণ, নিরপরাধ সহস্র সহস্র লোককে হত্যা করিয়াছে এবং হত্যা করিতেছে ॥৪১॥

(দ) সখে! মৈত্রেয়! যাও; আমার বাক্য অনুসারে মাতৃ-দেবীকে অদ্য হইতে অভিবাদন করিবে এবং আমার পুত্র রোহসেনকে পরিপালন করিবে।

(ধ) বিদূষক। মূল ছিন্ন হইলে, কিরূপে বৃক্ষের রক্ষা হয়?।

(ন) চারুদত্ত। না না, এরূপ বলিও না।

विदू । भो वअस्स ! अहं ते पिअवअस्सो भविअ, तुए विरहिदाइं पाणाइं धारेमि ? । (प)

चारु । रोहसेनमपि तावद्दर्शय । (फ)

विदू । एव्वं जुज्जदि । (ब)

अधि । भद्र ! शोधनक ! अपसार्यतामयं वटुः ।

शोधनकस्तथा करोति ।

अधि । कः कोऽत्र भोः ! चण्डालानां दीयतामादेशः । (भ)

(प) भो वयस्य ! अहं ते प्रियवयस्यो भूत्वा, त्वया विरहितान् प्राणान् धारयामि ? ।

(ब) एवं युज्यते ।

अत्र पराईं प्रति पूर्वार्द्धवाक्यार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तथा वैशब्दस्य छन्दःपूरणमात्रार्थत्वात् निरर्थकत्वदोषः, "मयि यो भवतः स्नेहः" इति पाठेनासौ समाधेयः ॥४२॥

(फ) चारु इति । दर्शय जीवनोपायमिति शेषः ।

(ब) विदू इति । एवं सति युज्यते, मम प्राणधारणमिति शेषः ।

(भ) अधि इति । आदेशो दीयताम्, अस्य वधायेति शेषः ।

पुत्रই, লোকান্তরগত মানবদিগের দেহের প্রতিমূর্ত্তি। সুতরাং আমাতে তোমার যে স্নেহ আছে, তাহা রোহসেনে নিযুক্ত কর ॥৪২॥

(প) বিদূষক। সখে! আমি তোমার প্রিয়বয়স্য হইয়া, তোমা-বিহীন প্রাণ ধারণ করিব ?।

(ফ) চারুদত্ত। অন্ততঃ রোহসেনকেও জীবনের উপায় দেখাও।

(ব) বিদূষক। এরূপ হইলে প্রাণধারণ করা সঙ্গত বটে।

অধিকরণিক। ভদ্র! শোধনক! এই ব্রাহ্মণকে সরাইয়া নাও।

(শোধনক তাহাই করিল।)

इति चारुदत्तं विसृज्य निष्क्रान्ताः सर्वे राजपुरुषाः।

शोध। इदो आअच्छदु अज्जो। (म)

चारु। सकरुणम् "मैत्रेय भोः! किमिदमद्य" इत्यादि पठति। आकाशे। (य)

विष-सलिल-तुलाग्नि-प्रार्थितं मे विचारे
क्रकचमिह शरीरे वीक्ष्य दातव्यमद्य।
अथ रिपुवचनात्त्वं ब्राह्मणं मां निहंसि
पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः ॥४२॥

(म) इत आगच्छतु आर्यः।

(य) चारु इति। आकाशे प्रस्थानेनादृश्यमेवाधिकरणिकं प्रति वक्तव्यत्वात् शून्ये इत्यर्थः।

विषेति। अद्य, इह अस्मिन् मे मम शरीरे, क्रकचं करपत्रम्, (करात इति यस्य वङ्गभाषा) दातव्यं मत्प्राणदण्डाय चण्डालैः प्रेरयितव्यम्, इति वीक्ष्य मनसि समालोच्य, विचारे एतद्विवादनिर्णये, विषं गरलम्, सलिलं जलम्, तुला मापनयन्त्रम्, अग्निर्वह्निश्च एभिः एतदन्यतमपरीक्षयेत्यर्थः प्रार्थिते कर्त्तव्यतया याचितेऽपि, अथानन्तरम्, रिपोः शत्रोः शकारस्य वचनाद्वाक्यात्, यदि ब्राह्मणं मां निहंसि तादृशपरीक्षाद्वारा निर्णयमकृत्वैव व्यापादयसि, तदा पुत्रपौत्रैः समेतः समन्वितस्त्वम्, नरकमध्ये पतसि पतिष्यसीत्यर्थः। भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना। अयथा ब्रह्महत्याकरणादिति भावः।

(ভ) অধিকরণিক। এখানে কে কে আছ হে! চাণ্ডালগণকে আদেশ দাও।

(ইহার পর চারুদত্তকে পরিত্যাগ করিয়া, সকল রাজপুরুষগণ চলিয়া গেলেন)

(ম) শোধনক। আর্য্য! এদিকে আসুন।

(য) চারুদত্ত। (শোকের সহিত, "হে মৈত্রেয়! আজ আমার এই কি উপস্থিত হইল" ইত্যাদি পাঠ করিলেন। পরে শূন্যে)

अयमागतोऽस्मि। (र)

अत्र विचारकत्वेन गुरुभूतस्याधिकरणिकस्य शोकाविगादीदृशाक्रीशेन लङ्घनात् द्रवी नाम विमर्षसन्धेरङ्गम्। तथा च साहित्यदर्पणः—

"द्रवी गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकाविगादिसम्भवा।"

अत्र निहंसीति तृतीयचरणान्तिमाक्षरस्य लघुत्वेऽपि पादान्तस्थत्वेन गुरुत्वाङ्गीकारान्न दुष्टत्वतादोषः। एतत् प्रपञ्चितमस्माभिः साहित्यदर्पणटीकायाम्।

विषादिविचारो यथा—"यदि पापो भवेयं तदा विषमक्षणे मम चैतन्यलोपी भवतु" इति सङ्कल्प्य विषं भक्षयेत्, तत्र पापसत्त्वे चैतन्यलोपः, इतरथा न इति विषपरीक्षा। तथैव सङ्कल्प्य सलिले प्रविशेत्, पापसत्त्वे निमज्जनम् अन्यथा नेति सलिलपरीक्षा। तादृशसङ्कल्पेन तुलामारोहेत्, पापित्वे गुरुः, अन्यथा लघुः स्यादिति तुलापरीक्षा। तथैव सङ्कल्पेनाग्निप्रवेशे पापित्वे अङ्गदाहः, इतरथा नेत्यग्निपरीक्षा। यथा याज्ञवल्क्यः—

"तुलाग्र्यापी विषं कोषी दिव्यानीह विशुद्धये।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि॥"

निरपराधस्य दण्डे नरकपातमाह मनुः—

"अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति॥"

मालिनी वृत्तम् ॥४२॥

(र) अयमिति। "इदो आअच्छदु अज्जो" इति पूर्वोक्तशीघनकवाक्यस्य उत्तरमाह अयमागतोऽस्मीति।

आज आमার এই শরীরে করাত প্রবেশ করাইবে ইহা ধারণা করিয়া, বিষ, জল, তুলা ও অগ্নি—ইহার যে কোনটার দ্বারা পরীক্ষা করিয়া বিচার করুন; এইরূপ প্রার্থনা করিলে পর শক্র শকারের বাক্য অনুসারে, ব্রাহ্মণ আমাকে যদি হত্যা কর; তবে পুত্র-পৌত্রের সহিত নরকমধ্যে পতিত হইবে ॥৪৩॥

(র) এই আমি আসিতেছি।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः ॥०॥ (१)

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायां मृच्छकटिक-टीकायां वसन्तसुषमासमाख्यायां नवमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেল)

ব্যবহার (মোকদ্দমা) নামে নবম অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

(१) व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः समाप्तः ।

दशमोऽङ्कः ।

:०:-

ततः प्रविशति चाण्डालद्वयेनानुगम्यमानश्चारुदत्तः । (क)

उभौ । तक्किं ण कलअ कालणं णव-वह-वन्ध-णअणे णिउणा ।
अचिलेण शीश-छेअण शूलालोवेशु कुशलम्ह ॥१॥

तत् किं न कलय कारणं नव-वध-बन्ध-नयने निपुणौ ।
अचिरेण शीर्षच्छेदेन शूलारोपेषु कुशलौ स्वः ॥१॥

(क) अथ नवमाङ्के "चण्डालानां दीयतामादेशः" इत्यधिकरणिकोक्त्या सूचितं चण्डालकर्तृकचारुदत्तश्मशाननयनं दर्शयितुमाह तत इति ।

तदिति । जिज्ञासून् पश्यतो जनान् प्रति उक्तिरियम् । हे जनसङ्घ ! तत् चिरप्रसिद्धम्, कारणं दक्षिणश्मशानं प्रति अस्य पुरुषस्य आकर्षणे हेतुम्, किं न कलय स्वयमेवावधारय । तथा च नवौ यौ वधबन्धौ हत्याबन्धनञ्च तयोर्नयने तदर्थं तत्र तदाकर्षणे निपुणौ आवां दक्षौ । तथा अचिरेण हठात्, शीर्षस्य मस्तकस्य छेदनानि शूलेषु आरोपाश्च तेषु कुशलौ स्व आवामिति शेषः । यथार्थमेवामुं पुरुषं दक्षिणश्मशानं नयाव इति भावः ।

अयं गाथाविशेषः ॥१॥

(क) তদনন্তর চারুদত্তের এবং তৎ পশ্চাৎ পশ্চাৎ চাণ্ডালদ্বয়ের প্রবেশ ।

চাণ্ডালদ্বয় । হে দর্শকগণ ! আপনারা, ইঁহাকে আকর্ষণ করিয়া নিয়া যাইবার কারণ বুঝিতেছেন না কেন ? আমরা, সদ্যঃ বধ ও বন্ধনের জন্য নিয়া যাইতে নিপুণ এবং হঠাৎ মস্তকচ্ছেদন ও শূলে আরোপণ করিতে দক্ষ ॥১॥

ओसलध अज्जा! ओसलध। एसे अज्जचालुदत्ते। (ख)
दिण्ण-कलवील-दामे गहिदे अम्हेहि वज्झपुलिसेहिं।
दीवे व्व मन्दणेहे थोअं थोअं खअं जादि ॥२॥

चारु। सविषादम्।

नयनसलिलसिक्तं पांशुरुत्तीकृताङ्गं
पितृवनसुमनोभिर्वेष्टितं मे शरीरम्।
विरसमिह रटन्तो रक्तगन्धानुलिप्तं
बलिमिव परिभोक्तुं वायसास्तर्कयन्ति ॥३॥

(ख) अपसरत आर्य्याः! अपसरत। एष आर्य्यचारुदत्तः।
दत्त-करवीर-दामा गृहीत आवाभ्यां बध्यपुरुषाभ्याम्।
दीप इव मन्दस्नेहः स्तोकं स्तोकं क्षयं याति ॥२॥

(ख) अपेति। अपसरत अस्माकं गमनपथादिति शेषः।

दत्तेति। दत्तं करवीरदाम करवीरपुष्पमाल्यं यस्य सः, तथा आवाभ्यां बध्यपुरुषाभ्यां प्राणदण्डेन दण्डितानां जनानां वधाधिकृताभ्यां जनाभ्याम्, गृहीतो धृतः, एष आर्य्यचारुदत्तः, मन्दः अल्पः स्नेहस्तैलं यत्र स तादृशो दीप इव, स्तोकं स्तोकमल्पमल्पं क्षयं याति क्रमशः क्षीणो हताशश्च भवतीत्यर्थः।

अत्र यौतीपमालङ्कारः। आर्य्या जातिः ॥२॥

नयनेति। इह इदानीम्, विरसं रटन्तः कर्कशं शब्दायमानाः, वायसाः काकाः,

(খ) সরিয়া যান, হে আর্য্যগণ! আপনারা সরিয়া যান। এই চারুদত্ত—

বধকার্য্যে নিযুক্ত পুরুষ আমরা ইঁহাকে ধরিয়াছি এবং ইঁহার গলদেশে করবীরপুষ্পের মালা দেওয়া হইয়াছে; এই অবস্থায় এই চারুদত্ত, অল্পতৈলযুক্ত প্রদীপের ন্যায় অল্প অল্প ক্ষয় পাইতেছেন ॥২॥

चाण्डालौ । ओसलध अज्जा ! ओसलध । (ग)
किं पेक्खध क्खिज्जन्तं सप्पुलिसा ! काल-पलसु-धालाहिं ।
सुणअ-सउणाधिवासं सज्जण पुलिस-द्दुमं एदं ॥४॥

(ग) अपसरत आर्य्याः ! अपसरत ।
किं प्रेक्षध्वे क्षिप्यमाणं सत्पुरुषाः ! काल-परशु-धाराभ्याम् ।
सुजन-शकुनाधिवासं सज्जन-पुरुषद्रुममेतम् ॥४॥

नयनसलिलेन शोकवशादश्रुजलेन सिक्तम्, पांशुभिर्धूलिभिः रूक्षीकृतानि मार्जनादि-संस्काराभावात् अस्निग्धीकृतानि अङ्गानि यस्य तत्, पितृवनसुमनोभिः श्मशानपुष्पैः वेष्टितम्, तथा रक्तगन्धेन रक्तचन्दनेन अनुलिप्तम्, मे मम शरीरम्, बधानन्तरं भूलुण्ठितं देहम्, बलिमिव स्वार्थप्रदत्तान्नपिण्डादिद्रव्यमिव, परिभोक्तुं तर्कयन्ति सम्भावयन्ति ।

अत्र श्रौतीपमालङ्कारः । "श्मशानं स्यात् पितृवनम्" इत्यमरः ।

मालिनी वृत्तम् ॥३॥

किमिति । हे सत्पुरुषाः पश्यन्तः सज्जनाः ! कालपरशुसाद्दृश्यमवत् कुठारद्वयं धारयत इति कर्म्मधारयः, ताभ्याम् आवाभ्यामित्यर्थः क्षिप्यमानम्, एतम्, सुजनाः साधुजना एव शकुनाः नानादिग्भ्य आगतत्वात् पक्षिणस्तेषाम् अधिवासं आवासभूतत्वम्, सज्जन-पुरुषः साधुलोक इव द्रुमो वृक्षस्तम्. किं प्रेक्षध्वे यूयं पश्यत ? । एतद्दर्शनं निषिद्धमिति भावः । तत्प्रमाणन्तु वक्ष्यते ।

अत्र सुजने शकुनत्वारोपः सज्जनपुरुषे द्रुमत्वारोपस्य निमित्तमिति परम्परितरूपक-मलङ्कारः । आर्य्या जातिः ॥४॥

चारुदत्त । (विषादের সহিত) কর্কশরবকারী বায়সগণ, অশ্রুজল-সিক্ত, ধূলি রুক্ষীকৃতগাত্র, শ্মশানপুষ্পে বেষ্টিত এবং রক্তচন্দনলিপ্ত আমার শরীরকে, দেবপূজায় দত্ত অন্নাদি দ্রব্যের ন্যায় ভোজন করিবার আশা করিতেছে ॥৩॥

(গ) চাণ্ডালদ্বয় । সরিয়া যান, আর্য্যগণ ! আপনারা সরিয়া যান ।
হে সৎপুরুষগণ ! যিনি সজ্জনরূপ পক্ষিগণের বাসস্থান ছিলেন, সেই

आयच्छ ले चारुदत्ता! आयच्छ। (घ)

चारु। पुरुषभाग्यानामचिन्त्याः खलु व्यापाराः; यदहमीदृशीं दशामनुप्राप्तः। (ङ)

सर्वगात्रेषु विन्यस्तै रक्तचन्दनहस्तकैः।
पिष्टचूर्णावकीर्णश्च पुरुषोऽहं पशूकृतः ॥५॥

अयती निरूप्य। अहो! तारतम्यं नराणाम्। सकरुणम्। (च)

(घ) आगच्छ रे चारुदत्त! आगच्छ।

(ङ) चारु इति। व्यापाराः परिवर्त्तनानि। यः पूर्वं सर्वसम्मानास्पदमासम्, सोऽहमिति भावः।

कीदृशीं दशामित्याह सर्वेति। पुरुषो मनुष्यजातीयोऽप्यहम्, सर्वगात्रेषु विन्यस्तैरर्पितैः, रक्तचन्दनानां हस्तकैः प्रसारिताङ्गुलीकहस्तमुद्राभिः प्रसारिताङ्गुलीके हस्ते रक्तचन्दनमनुलिप्य तद्दत्तचिह्नैर्विशिष्ट इत्यर्थः, तथा पिष्टचूर्णैस्तण्डुलगुड़िकाभिः अवकीर्णः सर्वगात्रेषु विक्षिप्तः सन्, अपशुः पशुः कृत इति पशूकृतः बल्यर्थानीतछागादिवत् कृत इत्यर्थः ॥५॥

সৎপুরুষরূপ এই বৃক্ষটীকে, কালপরশুধারী আমরা ছেদন করিতেছি, ইহা আপনারা দেখিবেন কেন ॥৪॥

(ঘ) আয়, রে চারুদত্ত! আয়।

(ঙ) চারুদত্ত। পুরুষের ভাগ্যের পরিবর্ত্তন, চিন্তাও করিতে পারা যায় না। যে হেতু, আমি এইরূপ অবস্থা প্রাপ্ত হইয়াছি।

আমি মানুষ হইলেও, আমার সমস্ত অঙ্গে, হস্তদ্বারা রক্তচন্দনের চিহ্ন দিয়াছে এবং তণ্ডুলচূর্ণ নিক্ষিপ্ত করিয়াছে; সুতরাং আমাকে পশুর ন্যায় করিয়াছে ॥৫॥

(চ) (সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) হায়! মানুষের কি আশ্চর্য্য তারতম্য। (শোকের সহিত)

अमी हि दृष्ट्वा मदुपेतमेतन्मर्त्तव्यं धिगस्त्वित्युपजातवाष्पाः ।
अशक्नुवन्तः परिरक्षितुं मां स्वर्गं लभस्वेति वदन्ति पौराः ॥६॥

चाण्डालौ । ओशलध अज्जा ! ओशलध । किं पेक्खध ? ।

(छ)

इन्द्रे प्यवाहिअन्ते, गोप्पसवे संकमं च तालाणं ।
शुपुलिश-पाण-विपत्तो चत्तालि इमे ण दट्टव्वा ॥७॥

(छ) अपसरत आर्य्याः ! अपसरत । किं प्रेक्षध्वं ? ।

इन्द्रः प्रवाह्यमाणो गोप्रसवः संक्रमश्च तारागाम् ।
सत्पुरुषप्राणविपत्तिः चत्वार इमे न द्रष्टव्याः ॥७॥

(च) अयत इति । तारतम्यम् उत्तमाधमत्वरूपं वैषम्यम् ।

अमी इति । हि तथाहि, अमी पौराः पुरवासिनो जनाः, एतत् मयि उपेतमुपस्थितं सनिकारमरणमिति शेषः, दृष्ट्वा, मर्त्त्यं मरणधर्म्माणं प्राणिनं धिगस्तु । हन्त ! ईदृशोऽपि साधुः प्राणी म्रियते इति भावः । इति उक्तेति शेषः, उपजातवाष्पा उत्पन्नाश्रुजलाः, मां परिरक्षितुम् अशक्नुवन्तः उपायाभावात् शक्यभावाच्चेति भावः, हे चारुदत्त ! स्वर्गं लभस्व इति वदन्ति, तादृशशुभकामनाया एव शक्तिसाध्यत्वादिति भावः । सुतरामेमी उत्तमाः सत्सङ्कल्पत्वात् राजादयस्त्वधमा असत्सङ्कल्पत्वाद्विवेकाभावाच्चेति नराणां तारतम्यमिति भावः ।

उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोर्मिलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥६॥

इन्द्र इति । प्रवाह्यमाणो विसर्जनाय नीयमानः, इन्द्र इन्द्रध्वजः, गोः प्रसवो गोर्वत्-

ঐ সকল পুরবাসিগণ, আমার এই মৃত্যু উপস্থিত দেখিয়া, "মনুষ্যকে ধিক্" এই কথা বলিয়া, অশ্রুপূর্ণ হইয়া, আমাকে রক্ষা করিতে না পারিয়া, 'স্বর্গ লাভ কর' এই কথা বলিতেছে ॥৬॥

(ছ) চাণ্ডালদ্বয়। সরুন, আর্য্যগণ! সরুন। আপনারা দেখিতেছেন কেন ?।

एकः। हण्डे आहीन्ता! पेक्ख पेक्ख। (ज)
णअली-पधाणभूदे वज्झअन्ते कदन्तअस्साए।
किं लुअदि अन्तलिक्खे? आदु अणब्भे पड़दि वज्जे? ॥८॥

(ज) हण्डे आहीन्त! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व।
नगरीप्रधानभूते वध्यमाने कृतान्ताज्ञया।
किं रौदिति अन्तरिक्षम्? अथवा अनभ्रं पतति वज्रम्? ॥८॥

सस्य वत्साया वा गर्भान्निर्गमनम्, तारायां नक्षत्राणां संक्रमः स्थानात् स्थानान्तरे सञ्चरणम्, सत्पुरुषस्य प्राणविपत्तिः रोगादिव्यतिरेकेण प्राणविनाशरूपा विपत्ति, इमे चत्वारो न द्रष्टव्याः; दुरदृष्टोत्पत्तिसम्भवादिति भावः।

अत्र सत्पुरुषप्राणविपत्तिः प्रस्तुता, अन्ये चाप्रस्तुतास्तेषामेकदर्शनक्रियाभिसम्बन्धाद्दीपकमलङ्कारः। आर्या जातिः।

उक्तार्थे प्रमाणं यथा कालिकापुराणे—

"उत्पातयेत्तूर्यरवैः सर्वलोकस्य वै पुरः।
रक्षो विसर्जयेत् केतुं विशेषोऽयं प्रपूजने॥"
"मैथुनञ्च गोप्रसवं केतुपातं सतो वधम्।
नक्षत्राणाञ्च सञ्चारं शुभार्थी नावलोकयेत्॥"७॥

(ज) एक इति। नीचत्वात् हण्डे इति सम्बोधनम्। आहीन्त इति डित्यादिवत् रूढ़ः शब्दः।

नगरीति। कृतान्ताज्ञया दैवस्य आदेशेन, नगर्याः उज्जयिन्याः प्रधानभूते पुरुषे, वध्यमाने सति, किम् अन्तरिक्षमाकाशः, रौदिति? मेघं विना ततो जलपानदर्शनादिति भावः। अथवा अनभ्रं निर्मेघं वज्रं पतति, तदेव महाशब्दश्रवणादित्याशयः।

विसृज्यमान इन्द्रध्वज, गरूर प्रसव, नक्षत्रस्खलन एवं सत्पुरूषेर हत्या—एई चारिटी घटना देखिते नाई॥७॥

(ज) एकजन चाण्डाल। ओरे आहीन्त! देख् देख्।

द्वितीयः । अले गोहा ! (झ)

णअ लुअदि अन्तलिक्खे णेअ अणब्भे पड़दि वज्जे ।
महिलासमूहमेहे णिवड़दि णअणब्बु धाराहिं ॥८॥

(झ) अरे गोह !

न च रोदित्यन्तरिक्षं नैवानभ्रं पतति वज्रम् ।
महिलासमूहमेघात् निपतति नयनाम्बु धाराभिः ॥९॥

अत्र स्त्रीणां रोदनजले आकाशरोदनजलत्वसम्भावनया क्रियोत्प्रेक्षा, तथा अभ्राभावेऽपि वज्रपतनादिभावना, इत्यनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः । रोदनध्वनौ वज्रध्वनिसम्भावनया च गुणीभूतव्यङ्ग्या । आर्य्या जातिः ॥८॥

(झ) द्वितीय इति । गां कृन्तीति गोहः प्रथमचाण्डालस्य नाम ।

न चेति । अन्तरिक्षमाकाशः, न च रोदिति, नैव वा अनभ्रं निर्मेघं वज्रं पतति ; किं तर्हीत्याह महिलानां दर्शनाय प्रासादशिखरमागतानां स्त्रीणां समूहो मेघ इव कालकुन्तलकलापेनावृतवदनत्वादिति भावः, तस्मात्, धाराभिरविच्छिन्नसम्पातैः, नयनाम्बु निपतति, वृष्टिजलमिवेति भावः ।

अत्र स्त्रीसमूहे मेघसाम्यं वाच्यम्, नयनाम्बुनि वृष्टिजलसाम्यञ्च गम्यम् इत्येकदेशविवर्त्तिन्युपमालङ्कारः । न त्वेकदेशविवर्त्तिरूपकम्, मेघान्नयनाम्बुपतनासम्भवात् । गीतिर्जातिः ॥९॥

विधाताके आदेशे नगरके प्रधान लोककें वध करिते प्रवृत्त हईले, आकाश कि रोदन करितेछे एवं विना मेघे कि वज्रपात हईतेछे ? ॥८॥

(झ) द्वितीय चाण्डाल । ओरे गोह !

आकाशও रोदन करितेछे ना, विना मेघेও वज्रपात हईतेछे ना ; तबे, मेघेर न्याय स्त्रीसमूह हईते अविच्छिन्न धाराय नयनजल पतित हईतेछे ॥९॥

अवि अ। वज्झम्मि णीअमाणे
जणस्स सव्वस्स लोदमाणस्स।
णअणसलिलेहिं सित्ते
लच्छादो ण उग्गमइ रेणु ॥१०॥

चारु। निरूप्य सकरुणम्।

एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो मां
वातायनार्द्धेन विनिःसृतास्याः।
हा! चारुदत्तेत्यभिभाषमाणा
वाष्पं प्रणालीभिरिवोत्सृजन्ति ॥११॥

अपि च। वध्ये नीयमाने जनस्य सर्वस्य रुदतः।
नयनसलिलसिक्ता रथ्यातो न उन्नमति रेणुः ॥१०॥

वध्य इति। वध्ये चारुदत्ते नीयमाने, रुदतस्तच्छोकेन क्रन्दतः, सर्वस्य जनस्य, नयनसलिलेन सिक्ता रेणुर्धूलिः, रथ्यातो न उन्नमति नोत्तिष्ठति।

अत्र रथ्यातो रेणून्नमनसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः।

चतुर्थचरणान्तिमाक्षरस्य दीर्घत्वेऽपि पद्ये गुरुत्वाङ्गीकारादार्य्या जातिः ॥१०॥

एता इति। वातायनार्द्धेन विनिःसृतानि आस्यानि मुखानि यासां ताः, एता दृश्यमानाः, पुनर्हर्म्यगताः प्रासादाभ्यन्तरस्थिताः स्त्रियः, हा चारुदत्त! इत्यभिभाषमाणाः सत्यः प्रणालीभिर्जललिर्गममार्गैरिव, वाष्पमश्रुजलम्, उत्सृजन्ति परित्यजन्ति, मम शोकादिति भावः।

अत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः। इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥११॥

আরও, বধ্য চারুদত্তকে নিয়া যাইতে থাকিলে, রোদনকারী সমস্ত লোকের নয়নজলে সিক্ত হইয়া, রাস্তা হইতে ধূলি উঠিতেছে না ॥১০॥

চারুদত্ত। (দেখিয়া শোকের সহিত) অট্টালিকাস্থিত এই সকল স্ত্রীলোকগণ, গবাক্ষ হইতে মুখমণ্ডল অর্দ্ধ বিনির্গত করিয়া, 'হা চারুদত্ত!'

चाण्डाली। आअच्छ रे चारुदत्ता! आअच्छ। इमं घोशणट्ठाणं, आहणेध डिण्डिमं, घोशेध घोशणं। (अ)

उभौ। शुणाध अज्जा! शुणाध। एशे शत्थवाहविणअदत्तश्श णत्तिके शाअलदत्तश्श पुत्तके अज्जचालुदत्ते णाम। एदिणा किल अकज्जकालिणा गणिआ वशन्तशेणा अत्थकल्लवत्तश्श कालणादो शुण्णं पुप्फकलण्डअ-जिण्णुज्जाणं पवेशिअ बाहुपाशबलक्कालेण मालिदे त्ति, एशे शलोत्ते गहिदे, शअं च पडिवण्णे। तदो लण्णा पालएण अम्हे आणत्ता एदं मालेदुं। जदि अवले ईदिशं उभअलोअविरुद्धं अकज्जं कलेदि, तं पि ण्णाआ पालए एव्वं ज्जेव शाशदि। (ट)

(अ) आगच्छ रे चारुदत्त! आगच्छ। इदं घोषणास्थानम्, आहत डिण्डिमम्, घोषयत घोषणाम्।

(ट) शृणुत आर्य्याः! शृणुत। एष सार्थवाह-विनयदत्तस्य नप्ता सागरदत्तस्य पुत्रकः आर्य्यचारुदत्तो नाम। एतेन किल अकार्य्यकारिणा गणिका वसन्तसेना अर्थकल्यवर्त्तस्य कारणात् शून्यं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण मारितेति, एष सलीलं गृहीतः, स्वयञ्च प्रतिपन्नः, ततो राज्ञा पालकेन वयमाज्ञप्ता एतं मारयितुम्। यद्यपरं ईदृशमुभयलोकविरुद्धमकार्य्यं करोति, तमपि राजा पालक एवमेव शास्ति।

(अ) चाण्डालाविति। आहत वादनाय ताड़यत। घोषणां राजोपदिष्टघोषणावाणीम्।

এইরূপ বলিতে থাকিয়া, প্রণালী (নর্দ্দমা) দ্বারাই যেন নয়নজল মোচন করিতেছে ॥১১॥

(অ) চাণ্ডালদ্বয়। আয় রে চারুদত্ত! আয়। এই ঘোষণার স্থান; সুতরাং ডিণ্ডিম তাড়ন কর্ এবং ঘোষণাবাক্য প্রচার কর্।

चारु। सनिर्वेदं स्वगतम्।

मख-शत-परिपूतं गोत्रमुद्भासितं मे
सदसि निविड़चैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात्।
मम मरणदशायां वर्त्तमानस्य पापैः
तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥१२॥ (१)

(ट) उभाविति। लोभेन चौरितधनेन तदलङ्कारेण सहेति सलोभः। "चौरिका स्तेन्यचौर्य्यं च स्तेयं लौभन्तु तद्वति" इत्यमरः। प्रतिपन्नः स्वीकृतवान्।

मखेति। मखशतेन बहुतरयज्ञानुष्ठानेन परिपूतं पवित्रीकृतम्, मे मम यद्गोत्रं वंशः, सदसि यज्ञादिसभायाम्, निविड़ेषु निमग्नितजनाकीर्णेषु चैत्येषु, यज्ञपूजाद्यायतनेषु ब्रह्मघोषैर्वेदध्वनिभिः, पुरस्तात् पूर्व्वम्, उद्भासितम् उत्कर्षेण प्रकाशितमासीदिति शेषः; मरणदशायां वर्त्तमानस्य मम तद्गोत्रम्, पापैः पापहेतुभिः; "धनलोभेन वसन्तसेना व्यापादिता" इति पापसूचकहेतुत्वात्प्रकाशैरित्यर्थः, असदृशमनुष्यैरयोग्यलोकस्याण्डालैः, घोषणायां घोषणास्थाने घुष्यते उदाक्रियते। तेन न केवलं ममात्मा कलुषितः, अपि तु तदुच्चं गोत्रमपीति महादुःखकारणमिदमिति भावः।

(ट) चाण्डालद्वय। শুনুন মহাশয়গণ! শুনুন। বণিক্ বিনয়দত্তের পৌত্র, সাগরদত্তের পুত্র ইনি আর্য্যচারুদত্তনামে প্রসিদ্ধ। অকার্য্যকারী এই চারুদত্ত, অচিরস্থায়ী এই ধনের নিমিত্ত, নির্জন পুষ্পকরণ্ডকনামক জীর্ণোদ্যানে প্রবেশ করাইয়া, বসন্তসেনানামে বেশ্যাকে বলপূর্ব্বক বাহুপাশ দ্বারা হত্যা করিয়াছেন; তা'র পর চোরিত ধনের সহিত ইঁহাকে ধরা হইয়াছে এবং নিজেও, স্বীকার করিয়াছেন। সুতরাং রাজা পালক, ইঁহাকে হত্যা করিবার জন্য আমাদিগকে আদেশ করিয়াছেন। যদি অন্য লোক, এইরূপ উভয়লোকবিরুদ্ধ অকার্য্য করে, তবে তাহাকেও, রাজা পালক এইভাবেই শাসন করিবেন।

(१) उद्भासितं यत्। निधनदशायाम्। इति दर्पणधृतः पाठः।

उद्दीक्ष्य कर्णौ पिधाय । हा प्रिये ! वसन्तसेने ! (ठ)

शशि-विमल-मयूख-शुभ्र-दन्ति !
सुरुचिर-विद्रुम-सन्निभाधरौष्ठि ! ।
तव वदनभवामृतं निपीय
कथमवशो ह्ययशोविषं पिबामि ॥१२॥

अत्र विरूपयोः पूर्वार्द्धपरार्द्धयोः सङ्कटनया विषमालङ्कारः । तथा पितृपितामहादि-गुरुजनस्य कीर्त्तनात् "गुणाध अज्जा !" इत्यारभ्य एतदन्तं प्रसङ्गो नाम विमर्षसन्ध्यङ्गम्—"प्रसङ्गो गुरुकीर्त्तनम्" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् । उदाहृतञ्चेदमेव दर्पणे ।

मालिनी वृत्तम् ॥१२॥

(ठ) उद्दीक्ष्येति । उद्दीक्ष्य ऊर्द्धमवलोक्य । ऊर्द्धदर्शनं मरणात् परमूर्द्धगत-वसन्तसेनासम्बोधनार्थम् ।

शशीति । शशिनश्चन्द्रस्य विमला मयूखाः किरणा इव शुभ्रा दन्ता यस्यास्तत्सम्बोधनम् । तथा सुरुचिरो यो विद्रुमः प्रवालस्तत्सन्निभौ अधरौष्ठौ यस्यास्तत्सम्बोधनञ्च । तव वदनभवामृतं चुम्बनसमये मुखामृतं निपीय, अवशः स्वाधीनताहीनः अहम्, कथं हि केन प्रकारेणैव, अयशः एवाभिरक्ता निन्द्यैव विषं तत् पिबामि, इति ब्रुवीति भावः ।

अत्रापि अमृतपानविषपानयोर्विरूपयोः सङ्कटनया विषमालङ्कारः लुप्तोपमाश्रयम्, निरङ्गरूपकञ्चेति समुदाये संसृष्टिः । पुष्पितायां वृत्तम् ॥१२॥

चारुदत्त । (आत्मावज्ञार सहित स्वगत) बहुतर यज्ञानुष्ठाने पवित्र आमार ये वंश, यज्ञप्रभृतिर सभार जनाकीर्ण यज्ञ-पूजादिस्थाने वेद-ध्वनिते पूर्व्वे उज्ज्वल हइत ; मरणदशाय विद्यमान आमार सेई वंशके, अयोग्य लोके कुत्सित वृत्तान्तद्वारा घोषणा स्थाने प्रचार करितेछे ॥१२॥

(ठ) (उपरेर दिके दृष्टिपातपूर्व्वक कर्णयुगल आवृत करिया) हा प्रिये ! वसन्तसेने !

उभौ । ओशलध अज्जा ! ओशलध । (ड)

एसे गुण-लअण-णिहो सज्जणदुक्खाणं उत्तलणसेदू ।

अमुवस्स-मण्डणअं अवणीअदि अज्ज णअलीदो ॥१४॥

अण्णं च । सव्वे क्खु होइ लोए लोएसुहसंठिदाणं तत्तिल्ला ।

विणिपडिदाण णलाणं पिअकालो दुल्लहो होदि ॥१५॥

(ड) अपसरत आर्य्याः ! अपसरत ।

एष गुणरत्ननिधिः सज्जनदुःखानामुत्तरणसेतुः ।

अमुवर्णमण्डनकम् अपनीयतेऽद्य नगरीतः ॥१४॥

अन्यच्च । सर्व्वः खलु भवति लोके लोकः सुखसंस्थितानां चित्तायुक्तः ।

विनिपतितानां नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥१५॥

एष इति । गुणा दयादाक्षिण्यादय एव रत्नानि तेषां निधिराश्रयः, तथा सज्जन-दुःखानाम् उत्तरणे अतिक्रमे सेतुस्तत्स्वरूपः, एनमवलम्ब्यैव तत्तरणादिति भावः । एष चारुदत्तः, अद्य नगरीतः मत्काशात्, न विद्यते सुवर्णमण्डनं स्वर्णालङ्कारो यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा तथा अपनीयते वहिष्क्रियते । लोकानां मत्पदशायां स्वर्णालङ्कारो दीयत इति व्यवहारः, दरिद्रत्वादस्य तु तन्नेति इदमपि मद्दुःखकारणमिति भावः ।

अत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । गाथा छन्द इति पृथ्वीधरः ॥१४॥

सर्व इति । लोके जगति, सर्वः खलु लोकः, सुखसंस्थितानां धनसम्पदादिना

चन्द्रের নির্ম্মল কিরণের ন্যায় শুভ্র-দন্ত-সমন্বিতে ! মনোহর প্রবালের তুল্য অধরোষ্ঠশালিনী ! তোমার মুখামৃত পান করিয়া, এখন কি করিয়া নিন্দাবিষ পান করিব ॥১৩॥

(ড) চাণ্ডালদ্বয়। সরুন, মহাশয়েরা ! সরুন।

গুণরত্নের নিধি এবং সজ্জন-দুঃখের উত্তরণসেতু এই চারুদত্তকে আজ বিনা স্বর্ণালঙ্কারে নগর হইতে বাহির করিতেছি ॥১৪॥

चारु । सर्वतोऽवलोक्य ।

अमी हि वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्राः
प्रयान्ति मे दूरतरं वयस्याः ।
परोऽपि बन्धुः ममसंस्थितस्य
मित्रं न कश्चिद्विषमस्थितस्य ॥१६॥

सुखिना नराणाम्, चिन्तायुक्ताः शुभानुध्यानपरायणा भवति । किन्तु विनिपतितानां विपन्नानां नराणाम्, प्रियकारी शुभानुष्ठानेन सन्तोषकारी लोकः दुर्लभो भवति । अतएवास्यापि चारुदत्तस्य सम्पत्समये बहव एव शुभानुध्यायिन आसन्, किन्विदानीमेकोऽपि नेति भावः ।

अतएवात्र अप्रस्तुतात् नरसामान्यात् प्रस्तुतचारुदत्तरूपनरविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्रापि गाथा छन्द इति पृथ्वीधरः ॥१५॥

अमी इति । अमी दूरे दृश्यमानाः, वयस्या हि पूर्वोत्पन्नबन्धुभावा एव जनाः, वस्त्रान्तेन वसनाञ्चलेन निरुद्धवक्त्रा आवृतमुखाः सन्तः, मे मम दूरतरम् अतीवदूरपथं प्रयान्ति अपसरन्ति । यद्यहं परिचित्याह्वयेयमित्यतो वक्त्रनिरोधेन दूरतरतः प्रयाणञ्चेति भावः । तथा च समसंस्थितस्य सम्पन्नावस्थस्य जनस्य सम्बन्धे, परोऽपि अनात्मीयोऽपि जनः, बन्धुर्भवति ; उपकारप्रत्याशयेति भावः, किन्तु विषमस्थितस्य विपन्नावस्थस्य जनस्य सम्बन्धे, कश्चिदात्मीयोऽपि, मित्रं बन्धुर्न भवतीति शेषः प्रार्थनीयसाहाय्ये परिश्रमाद्याशङ्क्येत्याशयः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, तृतीयचतुर्थचरणार्थयोर्विरूपयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारस्य, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वृत्तम् ॥१६॥

আরও, জগতে সকল লোকই, সুখীদিগের শুভানুধ্যানপরায়ণ হইয়া থাকে:; কিন্তু বিপন্নলোকের প্রিয়কারী লোক দুর্লভ হয় ॥১৫॥

চারুদত্ত । (সকলদিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) ঐ সকল আমার বয়স্যগণ,

चाण्डाली। ओशालणं किदं, विविक्तं लाअमग्गं, ता आणीअ एदं दिण्णवज्झचिण्हं। (ढ)

चारु। निःश्वस्य "मैत्रेय भोः! किमिदमद्य" इत्यादि पठति।

नेपथ्ये। हा तात! हा प्रियवयस्य!। (ण)

चारु। आकर्ण्य सकरुणम्। भोः स्वजातिमहत्तर! इच्छाम्यहं भवतः सकाशात् प्रतिग्रहं कर्त्तुम्। (त)

चाण्डाली। किं अम्हाणं हत्थादो पडिग्गहं करेसि?। (थ)

(ढ) अपसारणं कृतम्, विविक्तो राजमार्गः, तदानयतैनं दत्तवध्यचिह्नम्।

(ण) हा तात! हा प्रियवयस्य!।

(थ) किमस्माकं हस्तात् प्रतिग्रहं करोषि?।

(ढ) चाण्डालाविति। विविक्तो निर्जनो जातः। एनं चारुदत्तम्।

(ण) नेपथ्य इति। हा तातेति रौद्रसेनोक्तिः। हा प्रियवयस्येति विदूषकोक्तिः।

(त) चारु इति। स्वजातिषु सर्वचाण्डालेषु महत्तर! अतीवप्रधान!। सामान्यतो महत्तरेति सम्बोधने उल्लङ्घनोक्तिप्रतीतिः स्यादित्यतः स्वजातिपदम्।

वस्त्राञ्चलद्वारा मुखमण्डल आवृत करिया, अतिदूर दिया याइतेछेन। कारण, अनात्मीयलोकओ, सम्पन्न अवस्थाय बन्धु हइया थाके; किन्तु कोन लोकई, विपन्न अवस्थाय लोकेर बन्धु हय ना॥१७॥

(ढ) चाण्डालद्वय। लोकदिगेर अपसारण करा हइयाछे; सुतराः राजपथ एखन निर्ज्जन। अतएव वधचिह्नसमन्वित इहाके आनयन कर।

चारुदत्त। (निश्वास त्याग करिया, 'हे मैत्रेय! आज ए कि उपस्थित हइल' इत्यादि पाठ करिलेन।)

(ण) नेपथ्ये। हा पितः! हा प्रियवयस्य!।

(त) चारुदत्त। (शुनिया, शोकेर सहित) हे स्वजातिश्रेष्ठ! आमि आपनार निकट हइते प्रतिग्रह करिते इच्छा करि।

चारु। शान्तं पापम्। नापरीक्ष्यकारी दुराचारः पालक इव चाण्डालः। तत् परलोकार्थं पुत्रमुखं द्रष्टुमभ्यर्थये। (द)

चाण्डालौ। एवं क्रियताम्। (ध)

(ध) एवं क्रियताम्।

(थ) चाण्डालाविति। अस्माकं चाण्डालानाम्। तथा च ब्राह्मणस्य भवतश्चाण्डालात् प्रतिग्रहकरणं किं प्रचलितमासीदित्यर्थः।

(द) चारु इति। शान्तं पापम् उक्तरूपं न वाच्यमित्यर्थः, चाण्डालात् प्रतिग्रहनिषेधात्। तथा च मनुः—

"चाण्डालान्त्यस्त्रियौ गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति॥"

एवञ्च "इच्छाम्यहं भवतः सकाशात् प्रतिग्रहं कर्त्तुम्" इति मम पूर्वोक्तौ प्रतिग्रहपदम् अनुग्रहग्रहणार्थं प्रयुक्तम्; तेन अनुग्रहग्रहणं कर्त्तुमिच्छामीत्यर्थ इत्याशयः। नन्वपराधिनं ज्ञात्वा भवन्तं प्रति राजा निग्रहमेव कृतवान्, तत्किङ्करी भूत्वा कथमहमनुग्रहं करोमीत्याह नेति। दुराचारः, पालकस्तदाख्यो राजैव, चाण्डालोऽपि भवान्, न अपरीक्ष्यकारी सर्वतोभावेन असमालोच्य न कार्य्यकारी तेन मुमूर्षुं प्रति अवश्यमनुग्रहः कर्त्तव्य इत्यालोच्य मत्प्रार्थना भवतः पूरणीयैवेति भावः। ननु कोऽसावनुग्रह इत्याह तदिति। परलोकार्थं परलोके सद्गतिलाभार्थम्। "सुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः" इति स्मृतेः पुत्रमुखदर्शनेऽपि पुण्योत्पत्तेरित्यभिप्रायः।

(थ) चाण्डालद्वय। আপনি আমাদের হাত হইতে প্রতিগ্রহ করিয়া থাকেন?।

(দ) চারুদত্ত। ওরূপ বক্তব্য নহে। দুরাচার পালকের ন্যায় চাণ্ডাল পর্য্যালোচনা না করিয়া কার্য্য করেন না। অতএব পরলোকের নিমিত্ত আমি পুত্রের মুখ দেখিতে চাহি।

(ধ) চাণ্ডালদ্বয়। ইহা করুন।

नेपथ्ये । हा ताद ! हा आवुक ! । (न)

चारु । श्रुत्वा सकरुणम् । "भीः स्वजातिमहत्तर !" इत्यादि पठति ।

चाण्डालौ । अले पउला ! खणं अन्तलं देध । एसे अज्जचारुदत्ते पुत्तमुहं पेक्खदु । नेपथ्याभिमुखम् । **अज्ज ! इदो इदो, आअच्छ ले दालआ ! आअच्छ । (प)**

ततः प्रविशति दारकमादाय विदूषकः ।

विदू । तुवरदु तुवरदु भद्दमुहो, पिदा दे मारिदुं णीअदि । (फ)

(न) हा तात ! हा आवुक ! ।

(प) अरे पौराः ! क्षणमन्तरं दत्त । एष आर्यचारुदत्तः पुत्रमुखं प्रेक्षताम् । आर्य ! इत इतः, आगच्छ रे दारक ! आगच्छ ।

(फ) त्वरतां त्वरतां भद्रमुखः, पिता ते मारयितुं नीयते ।

(न) नेपथ्य इति । अवति पालयतीति आवुकः, औणादिक उकण् । हे आवुक ! जनक ! । "आवुको जनकः" इति नाट्यीक्तावमरः ।

(प) चाण्डालाविति । अन्तरम् अनयोरागमनाय अवकाशम् । आर्य इति विदूषकस्य सम्बोधनम्, दारकेति च रोहसेनस्य ।

(फ) विदू इति । भद्रं मङ्गलं सुलक्षणादिना तत्सूचकं मुखं यस्य स रोहसेनः ।

(न) नेपथ्ये । हा पितः ! हा जनक ! ।

चारुदत्त । (শুনিয়া, শোকের সহিত । 'হে স্বজাতিশ্রেষ্ঠ !' ইত্যাদি পাঠ করিলেন)

(প) চাণ্ডালদ্বয় । হে পুরবাসিগণ ! আপনারা ক্ষণকাল অবকাশ দেন ; এই আর্য্য চারুদত্ত, পুত্রের মুখ দর্শন করুন । (নেপথ্যের দিকে চাহিয়া) আর্য্য ! এদিকে এদিকে (আসুন), আয় রে বালক ! আয় ।

তদনন্তর বালককে লইয়া বিদূষকের প্রবেশ ।

दारकः । हा तात ! हा आवुक ! । (ब)

विदू । हा पिअवअस्स ! कहिं मए तुमं पेक्खिदव्वो ? । (भ)

चारु । पुत्रं मित्रञ्च वीक्ष्य । हा पुत्र ! हा मैत्रेय ? । सकरुणम् । भोः ! कष्टम् ।

चिरं खलु भविष्यामि परलोके पिपासितः ।
अत्यल्पमिदमस्माकं निवापोदकभोजनम् ॥१७॥

(ब) हा तात ! हा आवुक ! ।

(भ) हा प्रियवयस्य ! कस्मिन् मया त्वं प्रेक्षितव्यः ? ।

(भ) विदू इति । प्रेक्षितव्यः पुनर्द्रष्टव्यः । इहलोके कुत्रापि नेति भावः ।

चिरमिति । परलोके, चिरं खलु पिपासितस्तृष्णार्त्तो भविष्यामि । कुत इत्याह इदं प्रक्रम्यमाणलिङ्गत्वादयं पुत्र इत्यर्थः, अत्यल्पमेव अस्माकं नमेत्यर्थः, निवापोदकं पिण्डदेयजलं तस्य भोजनं मम तद्भोजनकारकमित्यर्थः । तथा चायं सप्तवर्षदेशीयः प्रियपुत्रः, इदानीमेव मन्मरणे अधुनैव च तर्पणमावश्यकम्, अयञ्च प्रियः तत्तर्पणजलं कियद्दातुं शक्ष्यति ? येन तृप्तो मे पिपासानिवृत्तिः स्यात् । अतो यावदयं वयस्थः स्यात् तावदेव पिपासितो भविष्यामीति भावः ।

(फ) विदूषक । रोहसेन ! सत्वर হও, সত্বর হও, তোমার পিতাকে হত্যা করিবার জন্য নিয়া যাইতেছে ।

(ব) বালক । হা পিতঃ ! হা জনক ! ।

(ভ) বিদূষক । হা প্রিয়বয়স্য ! আমি আবার কোথায় তোমাকে দেখিতে পাইব ? ।

চারুদত্ত । (পুত্র ও মিত্রকে দেখিয়া) হা পুত্র ! হা মৈত্রেয় ! (শোকের সহিত) হায় ! কি কষ্ট ।

किं पुत्राय प्रयच्छामि ?। आत्मानमवलोक्य। यज्ञोपवीतं दृष्ट्वा। आं, एदं तावदत्थि मम च। (म)

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम्।
देवतानां पितॄणाञ्च भागो येन प्रदीयते ॥१८॥

इति यज्ञोपवीतं ददाति।

अत्र पूर्वार्द्धं प्रति परार्द्धवाक्यार्थौ हेतुरिति काव्यलिङ्गम्, तथा भोजनकारकार्थे भोजनपदप्रयोगेण हेतुहेतुमतोरभेदेनाभिधानात् हेतुर्नामालङ्कारश्च, अनयोः संसृष्टिः।

"पितृदानं निवापः स्यात्" इत्यमरः ॥१७॥

(म) किमिति। आमिति स्मरणार्थमव्ययम्। किञ्चेति चार्थः। मम तावदिदं यज्ञोपवीतरूपं देयमस्तीत्यर्थः।

अमौक्तिकमिति। इदं यज्ञोपवीतम्, अमौक्तिकं मुक्ताभिरनिर्म्मितम्, असौवर्णं सुवर्णैरघटितम्, ब्राह्मणानां विभूषणं विशिष्टालङ्कारस्वरूपम्; एतेनैव सर्वव विशेषादरणीयकरणादित्याशयः। येन यज्ञोपवीतेन, देवतानां भागः पूजार्घ्यांशः, पितॄणां भागश्च श्राद्धार्घ्यांशः, प्रदीयते; "सर्वदोपवीतिना भाव्यम्" "प्राचीनावीतिना सव्यमपसव्यमतन्निधौ। पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना" इत्यादिस्मृतेरिति भावः।

अत्र मौक्तिकसौवर्णभिन्नत्वरूपाधिकवैशिष्ट्यस्य आरूढत्वादधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कारः ॥१८॥

পরলোকে আমি দীর্ঘকাল যাবৎ পিপাসিত থাকিব। কারণ, এই শিশুপুত্র, আমাকে অত্যল্পই তর্পণের জল পান করাইতে পারিবে ॥১৭॥

(ম) পুত্রকে কি দান করিব ?। (গাত্রের দিকে চাহিয়া যজ্ঞোপবীত দেখিয়া) ও! আমার এই যজ্ঞোপবীত রহিয়াছে।

ইহা, মুক্তা বা স্বর্ণনির্ম্মিত নহে, অথচ ইহা ব্রাহ্মণগণের অলঙ্কার, যাহা দেবতা ও পিতৃলোকের ভোগ্য অংশ দেওয়া হয় ॥১৮॥

(এই বলিয়া যজ্ঞোপবীত দান করিলেন)

चाण्डालः । आअच्छ ले चालुदत्ता ! आअच्छ । (य)

द्वितीयः । अले ! अज्जचालुदत्तं णिलुववदेण णामेण आलवसि ? । अले ! पेक्ख । (र)

अब्भुदए अवसाणे तहे अ लत्तिन्दिवं अहदमग्गा ।
उद्दामे व्व किशोली णिअदी क्खु पड़िच्छिदं (१) जादि ॥१८॥

(य) आगच्छ रे चारुदत्त ! आगच्छ ।

(र) अरे ! आर्य्यचारुदत्तं निरुपपदेन नाम्ना आलपसि ? । अरे ! प्रेक्षस्व ।

अभ्युदये अवसाने तथैव रात्रिन्दिवमहतमार्गा ।
उद्दामेव किशोरी नियतिः खलु प्रतीष्टं याति ॥१९॥

(र) द्वितीय इति । निरुपपदेन गौरवसूचक-सन्निहितार्य्यादिविशेषणाभावेन । नैतत् सङ्कतमिति भावः ।

अभ्युदय इति । अभ्युदये उन्नतौ, तथैव अवसाने क्षये अवनतौ, अहतः केनापि न निवारितो मार्गः प्रवर्त्तनपथो यस्याः सा तादृशी, नियतिर्दैवम्, उद्दामा उन्मुक्तबन्धना, किशोरी प्रथमयौवनस्था हस्तिनीव, रात्रिन्दिवं खलु सर्वदैव प्रतीष्टं स्वाभीष्टविषयम्, याति प्राप्नोति । तथा च तादृशी नियतिरेवास्य ईदृशीं दशां कृतवती, न पुनर्गौरवमपि हृतवतीति गौरवहानिकरं न किञ्चिदत्रोक्तमिति भावः ।

अत्र औपमालङ्कारः । आर्य्या च जातिः ॥१९॥

(य) প্রথম চাণ্ডাল । আয় রে চারুদত্ত ! আয় ।

(র) দ্বিতীয় চাণ্ডাল । ওরে ! নিরুপপদনাম দ্বারা আর্য্য চারুদত্তের সহিত আলাপ করিতেছিস্ ? । ওরে ! দেখ—

লোকের উন্নতির বা অবনতির সময়ে এবং দিনে বা রাত্রিতে কেহই যাহার পথ রোধ করিতে পারে না ; সেই নিয়তি, উন্মুক্তবন্ধনা যুবতি হস্তিনীর ন্যায়, নিজের অভীষ্টবিষয় সম্পাদন করিয়া থাকেন ॥১৯॥

(१)···पड़ीच्छिदः ।

अस्स च । सुक्खा ववदेशा (१) से
किं पणमिअ मत्थए ण कादव्वं ।
लाहुगहिदे वि चन्दे
ण वन्दणीए जणपदस्स ? ॥२०॥

बालकः । अरे रे चाण्डाला ! कहिं आवुकं णेध ? । (ल)

चारु । वत्स !

अन्यच्च । शुष्का व्यपदेशा अस्य किं प्रणम्य मस्तके न कर्त्तव्यम् ? ।
राहुगृहीतोऽपि चन्द्रो न वन्दनीयो जनपदस्य ? ॥२०॥

(ल) अरे रे चाण्डालाः ! क्व मम पितरं नयत ? ।

ननु धनलोभेन स्त्रीहत्याकारिणः किं गौरवमित्याह शुष्का इति । व्यपदेशाः कुलरूपा वसन्तसेनाहत्यापवादाः, शुष्काः शुष्कजलादिवदकिञ्चित्करा मिथ्या एवेत्यर्थः । अस्य चारुदत्तस्य, कुलनामादिकं किं वस्तु, प्रणम्य मस्तके न कर्त्तव्यम् ? अपि तु कुलनामादिकं सर्वमेव प्रणम्य मस्तके कर्त्तव्यमित्यर्थः । ननु शकारेण स्त्रीहत्यापवादेन दूषितस्य कथं तादृशः सम्मान इत्याह—राहुणा गृहीतः ग्रस्तोऽपि चन्द्रः, जनपदस्य तद्वासिनी जनस्य न वन्दनीयः किमिति काकुः, अपि तु वन्दनीय एवेत्यर्थः, सुतरामस्यापि नामादिकं तथैव वन्दनीयमिति भावः ।

अत्रार्थापत्तिहयदृष्टान्तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । आर्य्या च जातिः ॥२०॥

আরও, চারুদত্তের অপবাদ, শুষ্ক (মিথ্যা) ; সুতরাং চারুদত্তের কুল-নামাদি কোন বস্তু, প্রণামপূর্ব্বক মস্তকে ধর্ত্তব্য নহে ?। চন্দ্র রাহুগ্রস্ত হইলেও, লোকের কি বন্দনীয় নহে ? ॥২০॥

(ল) বালক। ওরে রে চাণ্ডালগণ! আমার পিতাকে কোথায় নিয়া চলিয়াছ ?।

(১)···शुक्खा विवदेशा ।

गलेन बिभ्रत् करवीरमालां
स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।
आघातमद्याहमनुप्रयामि
शामित्रमालब्धुमिवाध्वरेऽजः ॥२१॥

चाण्डालः । दालआ ! । ×

णहु अम्हे चाण्डाला चाण्डालकुलम्मि जादपुव्वा वि (१) ।
जे अहिभवन्ति णहुं ते पावा ते अ चाण्डाला ॥२२॥

× । दारक !

न खलु वयं चाण्डालाः चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि ।
ये अभिभवन्ति साधुं ते पापास्ते च चाण्डालाः ॥२२॥

गलेनेति । गलेन गलभागेन, करवीरस्य पुष्पस्य मालाम्, स्कन्धेन शूलम्, हृदयेन शोकञ्च अकारणभाविमृत्युजनितमिति भावः, बिभ्रत् धारयन् अहम्, अध्वरे यज्ञे अजस्येव, आघातं प्रहारम्, आलब्धुं प्राप्तुम्, अद्य इदानीम्, शामित्रं वधस्थानम्, अनुप्रयामि अनयोः पश्चात् पश्चात् गच्छामि, न पुनरिमावेव मां तत्र नयत इति नास्त्यनयोः कश्चिद्दोष इति भावः ।

अत्र बिभदित्येकया क्रियया अप्रस्तुतानां करवीरमालादीनां वध्यास्त्रमभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता श्रौतोपमा चानयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

"अंसः स्कन्धे विभागे च" इति विश्वः । "शमिता यज्ञे" इति सूत्रात् शमितरि भवं शामित्रमिति यज्ञीयपशुवधस्थानमुच्यते । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥२१॥

नेति । चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि वयम्, न खलु चाण्डालाश्चाण्डालवत् नृशंस-

चारुदत्त । वत्स! गलदेशে করবীরপুষ্পের মালা, স্কন্ধে শূল এবং হৃদয়ে শোক ধারণ করতঃ আমি, যজ্ঞে ছাগের ন্যায় আঘাত পাইবার জন্য আজ বধ্যস্থানে যাইতেছি ॥২১॥

(१)···जादपुव्वा वा ।

दारकः । ता कीस मारेध आवुकं ? । (व)

चाण्डालः । दीहाओ ! अत्त लाअणिओओ क्खु अवलज्झदि, ण क्खु अम्हे । (श)

दारकः । वावादेध मं, मुञ्चध आवुकं । (ष)

(व) तत् केन मारयत आवुकम् ? ।

(श) दीर्घायुः ! अत्र राजनियोगः खलु अपराध्यति, न खलु वयम् ।

(ष) व्यापादयत माम्, मुञ्चत आवुकम् ।

कर्म्माणः । तर्हि नृशंसकर्म्मणापि चाण्डालाः के इत्याह—ये जनाः, साधुं जनम्, अभिभवन्ति उत्पीड़यन्ति, ते पापाः पापिनः, अतएव ते च चाण्डालाः ।

अत्र चाण्डालकुले जातपूर्वत्वरूपकारणे सत्यपि चाण्डालत्वरूपतत्कार्य्याभावात् विशेषोक्तिरलङ्कारः । तथा आत्मनो नृशंसकर्म्मत्वाभावप्रतिपादनकार्य्यार्थं बालककृतचाण्डाला इति सम्बोधनजनितापमानस्य सहनात् छादनं नाम विमर्षसन्धेरङ्गम् । "तदाहुश्छादनं पुनः । कार्य्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ।" इति दर्पणलक्षणात् । आर्य्या जातिः ॥२२॥

(श) चाण्डाल इति । राजकिङ्करा वयं राजनियोगादेवैनं मारयाम इति भावः ।

(ष) दारक इति । "कश्चित् पुरुषं मारयत" इत्येवं राजनियोगश्चेत् तर्हि मां व्यापादयत, तथात्वेऽपि तत्सिद्धेः, आवुकं पितरं मे मुञ्चतेत्याशयः ।

চাণ্ডাল । বালক ! আমরা চাণ্ডালবংশে জন্মিয়াও, চাণ্ডাল নহি । যাহারা সাধু লোককে উৎপীড়িত করে, তাহারাই চাণ্ডাল এবং তাহারাই পাপাত্মা ॥২২॥

(ব) বালক । তা তোমরা আমার পিতাকে হত্যা করিতেছ কেন ? ।

(শ) চাণ্ডাল । দীর্ঘায়ু ! এ বিষয়ে রাজাজ্ঞাই অপরাধী ; আমরা নহে ।

चाण्डालः। दीर्घायो! एवं भणन्ते चिरं मे जीव। (स)

चारु। सास्रं पुत्रं कण्ठे गृहीत्वा।

इदं तत् स्नेहसर्वस्वं सममाढ्यदरिद्रयोः।
अचन्दनमनौशीरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥२३॥

"अंसेन बिभ्रत्" इत्यादि पुनः पठति। अवलोक्य स्वगतम्। "अमी हि वस्त्रान्त-निरुद्धवक्त्राः" इत्यादि पुनः पठति।

विटः। भो भद्दमुहा! मुञ्चध पिअवअस्सं चारुदत्तं, मं वावादेध। (ह)

(स) दीर्घायुः! एवं भणन् चिरं मे जीव।

(ह) भो भद्रमुखौ! मुञ्चत प्रियवयस्यं चारुदत्तम्, मां व्यापादयतम्।

इदमिति। इदं पुत्ररूपं वस्तु, तत् जगत्प्रसिद्धम्, स्नेहसर्वस्वं वात्सल्यरसस्य सर्वं धनम्, आढ्यदरिद्रयोर्धनिदरिद्रयोः, समं तुल्यं समानानन्दादिदायकम्, अचन्दनं चन्दन-भिन्नम्, तथा अनौशीरं वीरणरसतोऽपि भिन्नम्, हृदयस्य वचसः, अनुलेपनम् अनुलेपन-स्वरूपम्, उत्तमस्यापि परमशीतलताजनकत्वादिति भावः।

अत्रापि पूर्ववदेव अधिकारूढवैधर्म्यं रूपकमलङ्कारः ॥२३॥

(ष) বালক। আমাকে হত্যা কর, পিতাকে ছাড়িয়া দাও।

(স) চাণ্ডাল। দীর্ঘায়ু! তুমি আবার এইরূপ বলিতে থাকিয়া চিরজীবী হও।

চারুদত্ত। (অশ্রুজলের সহিত পুত্রকে কণ্ঠে ধারণ করিয়া)

এই সেই স্নেহসর্ব্বস্ব; ইহা ধনী ও দরিদ্রের সমান এবং ইহা চন্দন ও বিণ্যা ভিন্ন হৃদয়ের অনুলেপন ॥২৩॥

("গলদেশে করবীরপুষ্পের মালা" ইত্যাদি পুনরায় পাঠ করিলেন। দেখিয়া স্বগত। "আমার ঐ বন্ধুগণ, বস্ত্রাঞ্চলদ্বারা মুখমণ্ডল আবৃত করিয়া" ইত্যাদি পুনরায় পাঠ করিলেন)

चारु। शान्तं पापम्। दृष्ट्वा स्वगतम्। **अद्य अवगच्छामि।** "समसंस्थित" इत्यादि पठति। प्रकाशम्। "एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो माम्" इत्यादि पुनः पठति। (च)

चाण्डालः। ओश्रलध अज्जा! ओश्रलध। (क)

किं पेक्खध शप्पुरिशं अजशवशीशं प्पणट्ठजीवाशं।
कूवे खणिडदपाशं कञ्चणकलशं विअ डुव्वन्तं ॥२४॥

(क) अपसरत आर्य्याः! अपसरत।

किं प्रेक्षध्वे सत्पुरुषम् अयशोवशेन प्रनष्टजीवाशम्।
कूपे खण्डितपाशं काञ्चनकलसमिव मज्जन्तम् ॥२४॥

(ह) विदू इति। भद्रमुखाविति चाण्डालयोः सम्बोधनम्।

(च) चारु इति। शान्तं पापं मैवं योक्तुं कुतोऽपि न कर्त्तव्यमित्यर्थः। अवगच्छामि "परोऽपि बन्धुः समसंस्थितस्य मित्रं न कश्चिद्विषमस्थितस्य" इत्युक्तार्थं सम्यग् बुध्ये। "समसंस्थित" इत्येकदेशेन उदाहृतश्लोकार्द्धं सूचितम्।

किमिति। खण्डितश्छिन्नः पाशो बन्धनरज्जुर्यस्य तम्, अतएव कूपे मज्जन्तं काञ्चनकलसं स्वर्णकुम्भमिव, अयशोवशेन वसन्तसेनाया इत्यापवादनिमित्तेन प्रनष्टा जीवस्य जीवनस्य आशा यस्य तम्, अतएव मज्जन्तं भुवनाद्विलुप्यमानं तादृशनिन्दाया असह्यत्वात् स्वयमेव मर्त्तुमिच्छुमित्यर्थः, सत्पुरुषं साधुस्वभावमिमं चारुदत्तम्, किं प्रेक्षध्वे कथं पश्यत, सत्पुरुषप्राणविपत्तिदर्शननिषेधादिति भावः।

(ह) विदूषक। हे भद्रप्रधानगण! तोमरा प्रियवयस्य चारुदत्तके परित्याग कर, आमाके हत्या कर।

(च) चारुदत्त। ओरूप बलिओ ना। (देखिया स्वगत) आज बुझिलाम। ("सम्पन्न अवस्थार लोकेर" इत्यादि पाठ करिलेन। प्रकाश्ये। "अट्टालिकास्थित एई स्त्रीलोकगण" इत्यादि पुनराय पाठ करिलेन)

(क) चाण्डाल। सरून, महाशयेरा! सरून।

चारु। सकरुणम्। "शशिविमलमयूख" इत्यादि पठति।

अपरः। अले! पुणो वि घोसेहि। (ख)

चाण्डालः। तथा करोति। (ग)

चारु। प्राप्तोऽहं व्यसनकृशां दशामनार्य्यां
यत्रेदं फलमपि जीवितावसानम्।
एषा च व्यथयति घोषणा मनो मे
श्रोतव्यं यदिदमसौ मया हृतेति ॥२५॥

(ख) अरे! पुनरपि घोषय।

अत्र श्रौतीपमालङ्कारः। काञ्चनपदेन कलसस्य उत्कर्षं सूचयित्वा चारुदत्तस्यापि उत्कर्षः सूच्यते इति नापुष्टार्थत्वदोषः। आर्य्या जातिः ॥२४॥

(ग) चाण्डाल इति। तथा करोति पुनरपि पूर्वोक्तं घोषयति।

प्राप्त इति। अहम्, व्यसनेन शकाराभियोगरूपविपदा कृशां पूर्वं दरिद्रदशातोऽपि हीनीकृताम्, अनार्य्यां स्त्रीहत्यापवादादसाध्वीम्, दशामवस्थाम्, प्राप्तः; यत्र दशायाम्, इदं फलमपि, जीवितस्य जीवनस्य अवसानं परिसमाप्तिर्यस्मिन् तत् तादृशं जातम्। किञ्चेति चार्थः। एषा घोषणा, मे मम मनो व्यथयति; यदयस्मात्, असौ वसन्तसेना, मया हृता, इति इत्थम्, इदं घोषणावाक्यम्, मया श्रोतव्यं भवति।

प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥२५॥

ছিন্নরজ্জু, কূপে নিমগ্ন প্রায় স্বর্ণকুম্ভের ন্যায় অপবাদবশতঃ জীবনাশা-বিহীন সৎপুরুষকে আপনারা দেখিতেছেন কেন? ॥২৪॥

চারুদত্ত। (শোকের সহিত "চন্দ্রের নির্ম্মল কিরণের ন্যায়" ইত্যাদি পাঠ করিলেন।)

(খ) অপর চাণ্ডাল। ওরে! পুনরায় ঘোষণা কর্।

(গ) চাণ্ডাল। (তাহা করিল)

চারুদত্ত। আমি, বিপত্তিনিবন্ধন হীন এবং ঘৃণিত অবস্থা প্রাপ্ত

ततः प्रविशति प्रासादस्थो बद्धः स्थावरकः।

स्थाव। घोषणामाकर्ण्य सवैक्लव्यम्। कधं अपावे चालुदत्ते वावादीअदि? हग्गे णिअलेण शामिणा वन्धिदे। भोदु, आक्कन्दामि। शुणाध अज्जा! शुणाध, एत्थ दाणिं मए पावेण पवहणपड़िवत्तेण पुप्फकलण्डअ-जिस्सुज्जाणं वशन्तशेणा णीदा, तदो मम शामिणा मं ण कामेशि त्ति कदुअ वाहुपाशवलक्कालेण मालिदा, ण उण एदिणा अज्जेण। कधं विदूलदाए ण कोवि शुणादि?। ता किं कलेमि?। अत्ताणअं पाड़ेमि।

(घ) कथमपापस्यारुदत्ती व्यापाद्यते? अहं निगड़ेन स्वामिना बद्धः; भवतु, आक्रन्दामि। शृणुत आर्याः! शृणुत, अत्र इदानीं मया पापेन प्रवहणपरिवर्त्तेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं वसन्तसेना नीता, ततो मम स्वामिना मां न कामयसीति कृत्वा बाहुपाशबलात्कारेण मारिता, न पुनरेतेन आर्य्येण। कथं विदूरतया न कोऽपि शृणोति?। तत् किं करोमि?। आत्मानं पातयामि। यद्येवं करोमि, तदा

(घ) स्थाव इति। वैक्लव्येन विह्वलतया, सह सवैक्लव्यम्। न विद्यते पापं वसन्तसेनाहत्याजनितं कलुषं यस्य सः। निगड़ेन शृङ्खलया, स्वामिना शकारेण। आक्रन्दामि आक्रन्दनं दूरत आत्मानं तदुद्भवं ब्रवीमि। विदूरतया विशिष्टदूरतया।

अत्र जनसाधारणश्रवणरूपस्य ईप्सितार्थस्य विशेषदूरत्वेन प्रतीघातात् प्रतिषेधो नाम विमर्षसन्धेरङ्गम्। यथा साहित्यदर्पणे—

"ईप्सितार्थप्रतीघातः प्रतिषेध इतीष्यते।"

হইয়াছি; যাহাতে জীবননাশপর্য্যন্ত এই ফলও, উপস্থিত হইয়াছে। বিশেষতঃ এই ঘোষণা আমার হৃদয়কে ব্যথিত করিতেছে; যে হেতু "আমি বসন্তসেনাকে হত্যা করিয়াছি" ইহা শুনিতে হইল ॥২৫॥

তদনন্তর অট্টালিকার উপরে বদ্ধ অবস্থায় স্থাবরকের প্রবেশ।

(ঘ) স্থাবরক। (ঘোষণা শুনিয়া, বিহ্বলতার সহিত) নিরপরাধ

विचिन्त्य । जइ एव्वं कलेमि, तदा अज्जचालुदत्ते ण वावादीअदि । भोदु, इमादो पासादवालग्ग-पदोलिकादो एदिणा जिण्णगवक्खेण अत्ताणअं णिक्खिवामि । वरं हग्गे उवरदे, ण उण एसे कुलपुत्तविहगाणं वासपादवे अज्जचालुदत्ते । एव्वं जइ विवज्जामि, लद्धे मए पललोए । इत्यात्मानं पातयित्वा । ही ही ! ण उवलदम्हि । भग्गे मे दण्डणिअले । ता चाण्डालघोसं समस्सोसामि । दृष्ट्वा उपसृत्य । हंहो चाण्डाला ! अन्तलं अन्तलं । (घ)

आर्य्यचारुदत्तो न व्यापाद्यते । भवतु, अस्याः प्रासादबालायप्रतोलिकातः एतेन जीर्णगवाक्षेण आत्मानं निक्षिपामि । वरमहमुपरतो न पुनरेष कुलपुत्रविहगानां वासपादप आर्य्यचारुदत्तः । एवं यदि विपद्ये, लब्धो मया परलोकः । ही ही ! नीपरतोऽस्मि । भग्नौ मे दण्डनिगडः । तच्चाण्डालघोषं समन्विष्यामि । हंहो चाण्डालाः ! अन्तरमन्तरम् ।

आत्मानं स्वदेहम् । प्रासादे तद्वद्वितले इत्यर्थः, बाला क्षुद्रा या अग्रप्रतोलिका सम्मुखवर्त्तिनी रथ्या तस्याः । उपरतः एतावदुच्चदेशात् पतनेन मृतः । कुलपुत्राः सद्वंशोत्पन्ना जना एव विहगाः पक्षिणस्तेषाम्, वासाय पादपो वृक्षः । एवमनेन पतनेन । विपद्ये म्रिये । परलोकः स्वर्गः, निरपराधब्राह्मणस्य रक्षितत्वादिति भावः । दण्डनिगडः दण्डवत् स्थूला शृङ्खला । चाण्डालस्य घोषं घोषणास्थानम् ।

चारुदत्तके हत्या करितेछे केन? प्रभु आमाके शृङ्खलद्वारा बद्ध करियाछेन। हउक, उच्चैःस्वरे बलि। शुनुन, महाशयेरा! शुनुन। ए विषये पापात्मा आमि, गाड़ीर परिवर्त्तनक्रमे वसन्तसेनाके पुष्पकरण्डकनामक जीर्णोद्याने निया छिलाम; ताहार पर आमार प्रभु (शकार) 'आमाके कामना करिस् ना' बलिया बलपूर्व्वक बाहुपाश द्वारा वसन्तसेनाके हत्या करियाछेन; किन्तु एই आर्य्य चारुदत्त हत्या करेन नाई। हाय!

চাণ্ডালী। অলে! কে অন্তলং মগ্গেদি?। (ভ)

চেটঃ। শুণাধ—ইতি পূর্ব্বোক্তং পঠতি।

চারু। অয়ে!

কোঽয়মেবংবিধে কালে কালপাশস্থিতে ময়ি।
অনাবৃষ্টিহতে শস্যে দ্রোণমেঘ ইবোদিতঃ? ॥২৬॥

(ভ) অরে! কঃ অন্তরং মার্গয়তি?।

ক ইতি। শস্যে, অনাবৃষ্ট্যা হতে হতপ্রায়ে সতি, দ্রোণমেঘ ইব শস্যবর্ষকো দ্রোণাখ্যো মেঘবিশেষ ইব, এবংবিধে কালে ময়ি কালপাশস্থিতে কৃতান্তস্য বন্ধনরজ্জুসংযতে সতীত্যর্থঃ, অয়ং কঃ, উদিত উপস্থিতঃ?। অপ্রার্থিতবন্ধুরয়ং মে পরমোপকারী ভবিষ্যতীতি ভাবঃ।

অত্র কালে কাল ইতি ব্যঞ্জনসংঘস্য সকৃদনেকধা সাম্যাৎ ছেকানুপ্রাসঃ; শ্রৌতোপমা চানয়োঃ সংসৃষ্টিঃ। দ্রোণমেঘমাহ জ্যোতিস্তত্ত্বে স্মার্ত্তধৃতম্—

অত্যন্ত দূর বলিয়া কেহই শুনিতেছে না। তা কি করি?। নিজ দেহকে নিপাতিত করি। (চিন্তা করিয়া) যদি এইরূপ করি, তবে আর্য্য চারুদত্তকে হত্যা করিবে না। হউক, এই অট্টালিকার নূতন রাস্তার সম্মুখ হইতে এই জীর্ণ গবাক্ষদ্বারা নিজ দেহকে নিক্ষেপ করি। আমার মৃত্যুও ভাল, কিন্তু সৎকুলোৎপন্নলোকরূপপক্ষিগণের বাসবৃক্ষ এই চারুদত্তের মৃত্যু ভাল নহে। ইহাতে যদি আমি মরিয়া যাই, তবে আমি পরলোক লাভ করিলাম। (এই বলিয়া দেহ নিপাতিত করিয়া) কি আশ্চর্য্য! কি আশ্চর্য্য! আমি মরিলাম না; বরং আমার শিকল ভাঙ্গিল!। তা চাণ্ডালের ঘোষণাস্থান অন্বেষণ করি। (দেখিয়া, নিকটে যাইয়া) ওহে! চাণ্ডাল! অবকাশ দাও, অবকাশ দাও।

(ভ) চাণ্ডালদ্বয়। ওরে! কে অবকাশ চাহিতেছে?।

ভৃত্য। ('শুনুন' ইত্যাদি পূর্ব্বোক্ত পাঠ করিল)

ভোঃ! শ্রুতং ভবদ্ভিঃ?। (চ)

ন ভীতো মরণাদস্মি কেবলং দূষিতং যশঃ।
বিশুদ্ধস্য হি মে মৃত্যুঃ পুত্রজন্মসমো ভবেৎ ॥২৭॥

অন্যচ্চ। তেনাস্মাকৃতবৈরেণ ক্ষুদ্রেণাত্যল্পবুদ্ধিনা।
শরেণেব বিষাক্তেন দূষিতেনাপি দূষিতঃ ॥২৮॥

"বিদ্যুতি শ্লাকবর্ষে তু চতুর্ভিঃ শ্লিষ্যতক্রমাৎ।
আবর্ত্তঃ বিদ্যি সংবর্ত্তঃ পুষ্করং দ্রোণমম্বুদম্॥
আবর্ত্তো নির্জলো মেঘঃ সংবর্ত্তস্য বহূদকঃ।
পুষ্করঃ পুষ্করজলো দ্রোণঃ প্রস্থপ্রপূরকঃ॥" ॥২৬॥

(চ) ভো ইতি। ভবদ্ভির্দৃষ্টজনৈঃ শ্রুতং কিমিতি কাকুঃ। শ্রুতঞ্চেৎ মমাপরাধাভাব ইতি জ্ঞাতমপীতি ভাবঃ।

ননু কিং মরণাদ্ভীতোঽসি? যেনাস্মানেবং ব্রবীষীত্যাহ নেতি। অহং মরণাৎ ন ভীতোঽস্মি। তর্হি এবং শ্রুত্বা কথমস্মান্ সাক্ষিণঃ করোষীত্যাহ কেবলং যশঃ সাধুত্বখ্যাতিঃ, দূষিতং স্ত্রীহত্যাপবাদেনেতি শেষঃ। তদ্যশোদূষণদূরীকরণায় ভবতঃ প্রতিসাক্ষিত্বেনানুরোধ ইতি ভাবঃ। হি যতোহি, মে মম বিশুদ্ধস্য স্ত্রীহত্যাপবাদহীনস্য সতঃ, মৃত্যুঃ, পুত্রজন্মসমো ভবেৎ। আনন্দকর ইতি ভাবঃ।

অর্থাপত্তিরলঙ্কারঃ ॥২৭॥

চারুদত্ত। ওহে! অনাবৃষ্টিবশতঃ শস্য হতপ্রায় হইলে শস্যবর্দ্ধক মেঘের ন্যায় এই কোন্ ব্যক্তি, এইরূপ সময়ে, আমি কালপাশে থাকিতে উপস্থিত হইল? ॥২৬॥

(চ) মহাশয়গণ! আপনারা শুনিলেন কি?।

আমি মরণ হইতে ভীত নহি; তবে কেবল যশ দূষিত হইয়াছে (সুতরাং এরূপ জিজ্ঞাসা করিতেছি)। নির্দ্দোষ অবস্থায় আমার মৃত্যু হইলে, তাহা পুত্রজন্মের তুল্য হইবে ॥২৭॥

चाण्डाली। थावलअ! अवि शच्चं भणाशि?। (छ)

चेटः। शच्चं। हग्गे वि, मा कश्श वि कधइश्शशि त्ति पाशादवालग्ग-पदोलिकाए दण्डणिअलेण वन्धिअ णिक्खित्ते। (ज)

प्रविश्य शकारः। सहर्षम्।

मंशेण तिक्खामिलकेण भत्ते शाकेण शूपेण शमच्छकेण।
भूत्तं मए अत्तणअश्श गेहे शालिश्श कूलेण गुलोदणेण ॥२८॥

(छ) स्थावरक! अपि सत्यं भणसि?।

(ज) सत्यम्। अहमपि, मा कस्यापि कथयिष्यसीति प्रासादबालाय-प्रतोलिकायां दण्डनिगडेन बद्ध्वा निक्षिप्तः।

तेनेति। न कृतं वैरं शठतया यस्य तेन, क्षुद्रेण नीचस्वभावेन, तथा अत्यल्पबुद्धिना, अन्यथा विना कारणमेव समापकारी न क्रियेतेति भावः, दूषितेन स्त्रीहत्यापापेनैव विषेणैव च स्वयं दीर्घयत्नेनेत्यर्थः, विषाक्तेन शरेणेव, तेन शकारेण, अस्मि अहं दूषितः स्त्रीहत्यापवादविषयीकृतः। वस्तुतस्त्वसावपवादो मिथ्यैवेति भावः।

अत्र श्रौतीपमालङ्कारः ॥२८॥

(ज) चेट इति। अहमपि निक्षिप्त इति परेणान्वयः। कस्यापि सकाशं, मा कथयिष्यसि वसन्तसेनाया इत्याद्यन्तालमिति शेषः। अयं शकारोक्तिरनुवादः। निक्षिप्तः स्थापितः।

আরও, আমি শকারের সহিত কোন শত্রুতা করি নাই; তথাপি সেই ক্ষুদ্র এবং অত্যল্পবুদ্ধি শকার, স্বয়ং দূষিত হইয়াও বিষাক্ত শরের ন্যায় আমাকে দূষিত করিয়াছে ॥২৮॥

(ছ) চাণ্ডালদ্বয়। স্থাবরক! তুমি কি সত্য বলিতেছ?।

(জ) ভৃত্য। সত্য। "কাহারও সহিত বলিস্ না" এই কথা বলিয়া আমার প্রভু আমাকে অট্টালিকার নূতন রাস্তার সম্মুখভাগে দৃঢ়-শৃঙ্খলদ্বারা বদ্ধ করিয়া রাখিয়াছিলেন।

কর্ণৌ দত্ত্বা। **ভিন্ন-কংস-খড্ডণাএ চাণ্ডালবাআএ সল-ঘংজোএ জধা অ এষে উক্খলিদে বজ্ঝডিণ্ডিমসদ্দে পড়হাণং অ শুণীঅদি, তধা তক্কেমি, দলিদ্র-চালুদত্তাকে বজ্ঝট্ঠাণং ণীঅদি ত্তি। তা পেক্খিঅশং। ভত্তুবিণাশে ণাম মহন্তে হলক্কশ্শ**

মাংসেন তিক্তাম্লেন ভক্তং শাকেন সূপেন সমৎস্যকেন।

ভুক্তং ময়া আত্মনো গেহে শালেঃ কূলেন গুড়ৌদনেন ॥২৯॥

ভিন্ন-কাংস্য-খড্ডনায়াশ্চাণ্ডালবাচায়াঃ স্বরসংযোগঃ, যথা চ এষ উদ্গীর্তো বধ্য-ডিণ্ডিমশব্দঃ পটহানাঞ্চ শ্রূয়তে, তথা তর্কয়ামি, দরিদ্রচারুদত্তো বধ্যস্থানং নীয়ত ইতি। তৎ প্রেক্ষিষ্যে। ভর্তৃবিনাশে নাম মহান্ হৃদয়স্য পরিতোষো ভবতি। শ্রুতঞ্চ

মাংসেনেতি। ময়া আত্মনো গেহে, শালেঃ শালিসম্বন্ধীয়ং শালিধান্যতণ্ডুলনির্ম্মিত-মিত্যর্থঃ, ভক্তমন্নং মাংসেন, তিক্তযুক্তমম্লং তিক্তাম্লং তেন, সমৎস্যকেন শাকেন সূপেন চ, তথা কূলেন সূপেন সূপীকৃতেন প্রচুরেণেত্যর্থঃ, গুড়ৌদনেন গুড়মিশ্রিতৌদনেন পায়সেনেতি তাৎপর্য্যম্, সহ ভুক্তম্। সুতরামহং প্রবর এব মনুষ্য ইতি ভাবঃ।

"কূলং সূপে তড়াগে চ সৈন্যপৃষ্ঠপ্রতীরয়োঃ" ইতি বিশ্বঃ। ইন্দ্রবজ্রা বৃত্তম্ ॥২৯॥

(ঋ) কর্ণৌমিতি। কর্ণৌ দত্ত্বা শ্রবণমভিনীয়েত্যর্থঃ। ভিন্নং প্রস্তরাদৌ পতনেন বিদীর্ণং যৎ কাংস্যং তদ্বৎ খড্ডনায়াঃ খড্ডন ইত্যেবং ধ্বনিবিশিষ্টায়াঃ, চাণ্ডালবাচায়া-শ্চণ্ডালস্য ঘোষণাবাচ্যায়াঃ, স্বরসংযোগঃ, শ্রূয়ত ইতি পরিণাময়ঃ। "ষষ্টি ভাগুরিরল্লোপ-মবাপ্যোরুপসর্গয়োঃ। টাপশ্চাপি হলন্তানাং ঙ্যাপ বাচা নিশা গিরা ॥" ইতি বাক্শব্দাৎ টাপ্প্রত্যয়েন বাচেতি রূপম্। উদ্গীর্ত উচ্চৈরুত্থাপিতঃ। পটহানাং ঢক্কানাঞ্চ শব্দ

শকার প্রবেশ করিয়া। (আনন্দের সহিত) আমি নিজের ঘরে মাংস, তিক্ত, অম্ল, শাক, ডাল, মৎস্য এবং প্রচুর পায়সের সহিত শালিধান্য-তণ্ডুলের অন্ন খাইয়াছি ॥২৯॥

(ঋ) (কাণ দিয়া) বিদীর্ণ কাংস্যের ন্যায় "খন্ খন্" রূপ চাণ্ডাল-বাক্যের শব্দ শুনা যাইতেছে; আর যে হেতু এই বধ্য ডিণ্ডিমের শব্দ উঠিয়াছে এবং ঢাকের শব্দ শুনিতেছি; সেই হেতু বোধ করি, দরিদ্র

पलिदोशे होदि। शुदं अ मए, जोवि किल शत्तुं वावादअन्तं पेक्खदि, तश्श अक्खिशिं जम्मन्तले अक्खिलोगे ण होदि। मए क्खु विशगरिट्ठगवब्भपविट्ठेण विअ कोड़एण किं पि अन्तलं मग्गमाणेण उप्पाड़िदे ताह दलिद्द-चालुदत्ताह विणाशे। शम्पदं अत्तणकेलिकाए पाशादवालग्ग-पदोलिकाए अहिलुहिअ अत्तणो पलक्कमं पेक्खामि। तथा कृत्वा दृष्ट्वा च। हीही! एदाह दलिद्द-चालुदत्ताह वज्झं णीअमाणाह एवड्ढे जणशम्मद्दे, जं वेलं अम्हालिशे पवले वलमणुश्शे वज्झं णीअदि, तं वेलं

मया, यौऽपि किल शत्रुं व्यापाद्यमानं प्रेक्षते, तस्य अन्यस्मिन् जन्मान्तरे अक्षिरोगो न न भवति। मया खलु विषवृक्षगिरगर्भप्रविष्टेनैव कीटकेन, किमपि अन्तरं मार्गयता उत्पादितस्यास्य दरिद्रचारुदत्तस्य विनाशः। साम्प्रतमात्मीयायां प्रासाद-बालाय-प्रतोलिकायामधिरुह्य आत्मनः पराक्रमं प्रेक्षे। हीही! एतस्य दरिद्र-चारुदत्तस्य वध्यं नीयमानस्य एतावान् जनसम्मर्दः; यां वेलामस्माद्दृशः प्रवरो वरमनुष्यो वध्यं नीयते

इति शेषः। अन्यस्मिन् जन्मान्तरे इत्यन्यपदं पुनरुक्तम्, विषवृक्षे विषवृक्षपर्वभागस्य गर्भे अभ्यन्तरे प्रविष्टेन, कीटकेन क्षुद्रकीटेनैव। यतो निर्गमावश्यकस्याद्दृश्यज्वालाविशेषद्योतनार्थं विषपदम्। अन्तरस्य दुर्लभताप्रतिपादनार्थं च यत्पिपदम्। कीटकेनेति क्षुद्रार्थे कप्रत्ययः। अन्तरं छिद्रम्, मार्गयता अन्विष्यता मयेति सम्बन्धः। हीशब्दो

चारुदत्तके वधस्थानে নিয়া যাইতেছে। তা দেখি। শত্রুনাশে মনের গুরুতর সন্তোষ হয়। বিশেষতঃ আমি শুনিয়াছি—যে ব্যক্তি, শত্রুকে বধ করিতে দেখে, জন্মান্তরে তাহার নয়নরোগ হয়না। বিষবৃক্ষের গিঁটের ভিতরে প্রবিষ্ট কীটের ন্যায় আমি ফাঁক খুজিতে থাকিয়া, সেই দরিদ্র চারুদত্তের মৃত্যু ঘটাইয়াছি। এখন নিজের অট্টালিকার নূতন রাস্তার সম্মুখে আরোহণ করিয়া নিজের পরাক্রমটা দেখি। (তাহা করিয়া এবং দেখিয়া) কি আশ্চর্য্য! কি আশ্চর্য্য! এই দরিদ্র চারু-

কীদিশে ভবে ?। নিরীক্ষ্য। কধং এশে শে ণব-বলহকে বিঅ মণ্ডিদে দক্খিণং দিশং ণীঅদি। অধ কিং ণিমিত্তং মম কেলিকাএ পাশাদবালগ্গ-পদোলিকাএ শমীবে ঘোশণা ণিবড়িদা ণিবালিদা অ ?। বিলোক্য। কধং থাবলকে চেড়ে বি ণত্থি ইধ ?। মা ণাম তেন ইদো গদুঅ মন্তভেদে কিদে ভবিশ্শদি ?। তা জাব ণং অন্নেশামি। ইত্যবতীর্য্য উপসর্পতি। (ঋ)

চেটঃ। ইহা। ভট্টালকা! এশে শে আগড়ে। (ঞ)

তাং বেলাং কীদৃশী ভবেৎ। কথমেষ স নব-বলীবর্দ্দ ইব মণ্ডিতো দক্ষিণাং দিশং নীয়তে। অথ কিং নিমিত্তং মদীয়ায়াঃ প্রাসাদবালায়-প্রতোলিকায়াঃ সমীপে ঘোষণা নিপতিতা নিবারিতা চ ?। কথং স্থাবরকস্যাপীহ নাস্তীহ ?। মা নাম তেন ইতো গত্বা মন্ত্রভেদঃ কৃতো ভবিষ্যতি। তদ্যাবদেনমন্বিষ্যামি।

(ঞ) ভট্টারকাঃ! এষ স আগতঃ।

বিস্ময়ে, তস্যাতিস্নেহে দ্বিরুক্তিঃ। যাং বেলাং সময়ং প্রাপ্যেত্যর্থঃ। পরবাহ্যেবম্। এষ স চারুদত্তঃ। মণ্ডিতো ভূষিতঃ। নিপতিতা উপস্থিতা, নিবারিতা হঠাৎ নিবর্ত্তিতা চ। মন্ত্রভেদো সুমনসন্নসেনাহত্যাহত্তান্তপ্রকাশঃ। এনং স্থাবরকম্।

দত্তকে বধ্যস্থানে লইয়া যাইতেছে, ইহাতেই এত লোকের ভিড়; যে সময়ে আমাদের মত প্রধান্ লোককে বধ্যস্থানে নিয়া যাইবে, তখন কি রকম ভিড় হইবে। (দেখিয়া) নূতন বৃষের ন্যায় ভূষিত করিয়া এই সেই চারুদত্তকে দক্ষিণ দিকে নিয়া যাইতেছে। আমার অট্টালিকার নূতন রাস্তার সম্মুখের নিকটে ঘোষণা বিরত ও নিবারিত হইল কেন? (দেখিয়া) এখানে ভৃত্য স্থাবরক নাই কেন? এখান হইতে যাইয়া, সেই স্থাবরকদ্বারা গুপ্তবিষয় প্রকাশিত না হয়। তা ইহাকে অন্বেষণ করি। (এই বলিয়া নামিয়া ভিড়ের নিকটে গেল)

(ঞ) ভৃত্য। (দেখিয়া) মহাশয়গণ! এই তিনি আসিয়াছেন।

चाण्डाली। ओसलध, देध मग्गं दालं ढक्केध होध तुह्मोआ।
अविणअ-तिक्ख-विसाणे दुट्ठवइल्ले इदो एदि ॥३०॥

शकारः। अले! अले! अन्तलं अन्तलं देध। उपसृत्य। पुत्तका! थावलका! चेड़ा! एहि गच्छम्ह। (ट)

चेटः। ही ही! अणज्ज! वशन्तशेणिअं मालिअ ण

अपसरत, दत्त मार्गम्, द्वारं पिधत्त, भवत तूष्णीकाः।
अविनयतीक्ष्णविषाणो दुष्टबलीवर्द्द इत एति ॥३०॥

(ट) अरे! अरे! अन्तरमन्तरं दत्त। पुत्रक! स्थावरक! चेट! एहि गच्छावः।

(ञ) चेट इति। भट्टारका इति गौरवप्रकाशाय द्रष्टृजनानां सम्बोधनम्। एष स वसन्तसेनायाः प्रकृतहन्ता शकारः।

अपेति। अपसरत अस्य सन्निधानादिति शेषः, मार्गम् अस्यागमनपथम्, दत्त परित्यजतेत्यर्थः। अन्यथा आघातान्यनिष्टप्राप्तिसम्भव इति भावः। द्वारं पिधत्त आवृणुत। अन्यथा अभ्यन्तरेऽपि प्रवेशाशङ्केति भावः। तूष्णीका मौनावलम्बिनः, भवत। न चेत् स्वरमात्रश्रवणेऽपि समीपागमनसम्भावनेति भावः। कथमेतत् सर्वमित्याह— अविनयी दुर्व्यवहार एव तीक्ष्णं विषाणं शृङ्गं यस्य सः दुष्टबलीवर्द्दरूपत्स्वरूपः शकारः, इत एति अवागच्छति।

अत्र परम्परितं रूपकमलङ्कारः। "तूष्णीं शीलस्तु तूष्णीकः" इत्यमरः।

आर्य्या जातिः ॥३०॥

(ट) शकार इति। अन्तरं गन्तुमवकाशम्। द्रष्टृजनान् प्रति उक्तिरियम्।

चाण्डालद्वय। সরুন, পথ দিন, দ্বার আবৃত করুন এবং নীরব হউন। কারণ, অত্যাচাররূপ-তীক্ষ্ণ-শৃঙ্গসমন্বিত দুষ্ট বৃষ, এদিকে আসিতেছে ॥৩০॥

(ট) শকার। ওরে! ওরে! ফাঁক দাও, ফাঁক দাও। (নিকটে যাইয়া) পুত্র! স্থাবরক! ভৃত্য! আয়, আমরা যাই।

पलितुट्टे सि, सम्मदं पणइजण-कप्पपादवं अज्जचालुदत्तं माल-इदुं ववसिदे सि ?। (ठ)

शकारः। णहि लअणकुम्भसरिसिं हग्गे इत्थिअं वावादेमि। (ड)

सर्वे। अहो! तुए मारिदा, ण अज्जचारुदत्तेण। (ढ)

शकारः। के एव्वं भणादि ?। (ण)

सर्वे। चेटमुद्दिश्य। णं एसो साहु। (त)

(ठ) हौ हौ! अनार्ये! वसन्तसेनिकां मारयित्वा न परितुष्टोऽसि? साम्प्रतं प्रणयिजनकल्पपादपम् आर्यचारुदत्तं मारयितुं व्यवसितोऽसि?।

(ड) नहि रत्नकुम्भसदृशीं हं स्त्रियं व्यापादयामि।

(ढ) अहो! त्वया मारिता, न चारुदत्तेन।

(ण) क एवं भणति?। (त) नन्वेष साधुः।

(ठ) चेट इति। प्रणयिजनानां बन्धुलोकानां कल्पपादपम्, सर्वाभीष्टपूरणादिति भावः। व्यवसितः प्रवृत्तः।

(ड) शकार इति। रत्नकुम्भसदृश इत्यनेनात्मन उत्तमत्वम्, उत्तमत्वाच्च स्त्रीहत्या-वैमुख्यं सूचितम्।

(ठ) भृत्य। কি আশ্চর্য্য! অনার্য্য! বসন্তসেনাকে হত্যা করিয়া সন্তুষ্ট হও নাই, এখন বন্ধুজনের কল্পবৃক্ষস্বরূপ আর্য্য চারুদত্তকে হত্যা করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছ!।

(ড) শকার। রত্নকুম্ভের তুল্য আমি, স্ত্রীহত্যা করি নাই।

(ঢ) সকলে। ওহে! তুমিই হত্যা করিয়াছ, কিন্তু চারুদত্ত নহে।

(ণ) শকার। কে এরূপ বলে?।

(ত) সকলে। (ভৃত্যকে লক্ষ্য করিয়া) ওহে! এই সাধু।

शकारः। अपवार्य सभयम्। अविदमादिके अविदमादिके!। कधं थावलके चेड़े सुट्ठु ण मए सञ्जदे। एशे क्खु मम अकज्जश्श शक्खी। विचिन्त्य। एव्वं दाव कलइश्शं। प्रकाशम्। अलिअं भट्टालका! हंहो! एशे चेड़े शुवण्णचोलिआए मए गहिदे, पिट्ठिदे, मालेदि, वद्धे अ। ता किदवेले एशे जं भणादि, किं शच्चं?। अपवारितकेन चेटस्य कटकं प्रयच्छति। स्वैरकम्। पुत्तका! थावलका! चेड़ा! एदं गेण्हिअ अण्णधा भणाहि। (थ)

(थ) हन्त! कथं स्थावरकश्चेटः सुष्ठु न मयः संयतः। एष खलु मम अकार्यस्य साक्षी। एवं तावत् करिष्यामि। अलीकं भट्टारकाः! अहो! एष चेटः सुवर्णचौरिकया मया गृहीतः, पीडितः, मारितः, बद्धश्च। तत् कृतवैर एष यद्भणति, किं सत्यम्?। पुत्रक! स्थावरक! चेट! एतद्गृहीत्वा अन्यथा भण।

(थ) शकार इति। अविदमादिके इत्येकमेव भयविस्मयसूचकमव्ययम्, तस्यातिशये द्विरुक्तिः। सुष्ठु सम्यक्। संयती बद्धः। हे भट्टारका द्रष्टारः। अलीकम् अनेन यदुक्तं तन्मिथ्या। सुवर्णचौरिकया स्वर्णचौर्यकरणेन हेतुना। गृहीतो धृतः, पीडितो भर्त्सनेन निर्यातितः, मारितः प्रहतः। तत्तस्मात्, कृतं वैरं शत्रुता यस्य सः। किं सत्यं तदिति शेषः। अपवारितकेन अन्येषामदृश्यभावेनेत्यर्थः। स्वैरकं मन्दं सूक्ष्मस्वरमित्यर्थः।

अत्र प्रथमवाक्ये पश्चात्तापो नाम अन्तिमवाक्ये च प्रीत्साहनं नाम नाट्यालङ्कारः। "मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु।" "प्रीत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि योजनात्।" इति दर्पणलक्षणाद्ययात्।

(थ) शकार। (गोपनে भयের সহিত) হায়! হায়! ভৃত্য স্থাবরককে আমি ভাল করিয়া বাঁধিয়াছিলাম না। এ, আমার অকার্য্যের সাক্ষী। (চিন্তা করিয়া) এইরূপ করিব। (প্রকাশ্যে) মহাশয়গণ! মিথ্যা

চেটः। গৃহীত্বা। **পেক্খধ পেক্খধ ভট্টালকা! হংহো! সুবন্নেণ মং পলোভেদি।** (দ)

শকারः। কটকমাক্ষিপ্য। **এসে সে সুবন্নকে, জশ্স কালণাদো মএ বদ্ধে।** সক্রীধম্। **হংহো চাণ্ডালা! মএ কহু এসে সুবন্ন-ভণ্ডালে ণিউত্তে, সুবন্নং চোলঅন্তে মালিদে, পিট্ঠিদে, তা জদি ণ পত্তিআঅধ, তা পিট্ঠিং দাব পেক্খধ।** (ধ)

(দ) প্রেক্ষধ্বং প্রেক্ষধ্বং ভট্টারকাঃ!। হংহো! সুবর্ণেন মাং প্রলোভয়তি।

(ধ) এতৎ তৎ সুবর্ণকম্। যস্য কারণাৎ ময়া বদ্ধঃ। হংহো চাণ্ডালৌ! ময়া খল্বেষ সুবর্ণভাণ্ডারে নিযুক্তঃ সুবর্ণং চৌরয়ন্ মানিতঃ পীড়িতঃ। তদ্যদি ন প্রত্যয়ধ্বে, তদা পৃষ্ঠং তাবৎ প্রেক্ষধ্বম্।

(দ) চেট ইতি। হংহো আশ্চর্য্যম্। প্রলোভয়তি উক্তবিপরীতং বক্তুমিতি শেষঃ।

(ধ) শকার ইতি। আক্ষিপ্য আকৃষ্য নীত্বা। প্রত্যয়ধ্বে বিশ্বসিথ। পৃষ্ঠং মম প্রহারচিহ্নসমন্বিতমিতি ভাবঃ। ততঃ কিঞ্চিৎপূর্বমেব উদ্ভাৎ পতনেন চেটস্য পৃষ্ঠে চিহ্নমভূৎ, তদেব প্রহারচিহ্নত্বেন দর্শিতমিতি বীধ্যম্।

অহো! মূর্খশকারস্য প্রত্যুৎপন্নমতিত্বম্।

কথা। ওহে! এই ভৃত্য সোণা চুরি করিয়াছিল বলিয়া, আমি উহাকে ধরিয়াছিলাম, তিরস্কার করিয়াছিলাম, মারিয়াছিলাম এবং বাঁধিয়া রাখিয়াছিলাম। সুতরাং ইহার সঙ্গে শত্রুতা করা হইয়াছে, তাহাতে এ, যাহা বলে তাহা কি সত্য হয়?। (গোপনে ভৃত্যকে বলয় দান করিল; পরে চুপি চুপি) পুত্র! স্থাবরক! ভৃত্য! ইহা গ্রহণ করিয়া অন্যরূপ বল্।

(দ) ভৃত্য। (গ্রহণ করিয়া) মহাশয়গণ! দেখুন দেখুন, কি আশ্চর্য্য! সোণা দিয়া লুব্ধ করিতেছে।

(ধ) শকার। (বলয় টানিয়া লইয়া) এই সেই সোণা; যাহার

चाण्डालौ। हद्धा। शोहणं भणादि। वितत्ते चेड़े किं ण प्पलवदि ?। (न)

चेटः। हीमादिके! ईदिशे दासभावे, जं सच्चं कं पि ण पत्तिआअदि। सकरुणम्। अज्जचारुदत्त! एत्तिके मे विहवे। इति पादयोः पतति। (प)

(न) शोभनं भणति। वितत्यचेटः किं न प्रलपति ?।

(प) हन्त! ईदृशो दासभावः, यत् सत्यं कमपि न प्रत्याययति। आर्य्य-चारुदत्त! एतावान् मे विभवः।

(न) चाण्डालाविति। शोभनं सत्यत्वादेव सुन्दरम्, भणति राष्ट्रिय इति शेषः। वितथः प्रहारेण सन्नद्धः प्रभुं प्रति रुष्ट इत्यर्थः। चेट एव रोषात् मिथ्या वदतीति भावः।

(प) चेट इति। हीमादिके इति दुःखविस्मयार्थमव्ययम्। दासभावो दासत्वम्, यदयस्मात्, सत्यं वाक्यं व्यवहारं वा, कमपि जनम्, न प्रत्याययति विश्वासयति। स दासभाव इति शेषः। एभिर्मदाक्यस्याविश्वसनादिति भावः। विभवः क्षमता। नातः परमपि किञ्चित् कर्त्तुमर्हामीति भावः।

জন্য আমি বাঁধিয়াছিলাম। (ক্রোধের সহিত) ওহে চাণ্ডালগণ! আমি ইহাকে সুবর্ণভাণ্ডারে নিযুক্ত করিয়াছিলাম, তাহার পর এ, সুবর্ণ চুরি করিয়াছিল, তাই আমি উহাকে মারিয়াছিলাম এবং যন্ত্রণা দিয়াছিলাম। তা যদি বিশ্বাস না কর, তবে ইহার পিঠ দেখ।

(ন) চাণ্ডালদ্বয়। (দেখিয়া) ভাল বলিতেছেন। ক্রোধে উত্তপ্ত হইয়া ভৃত্য কি না বলে ?।

(প) ভৃত্য। হায়! দাসত্বটা এইরূপই বটে যে, সত্য ঘটনাও কাহাকে বিশ্বাস করাইতে পারে না। (শোকের সহিত) আর্য্য চারুদত্ত! আমার ক্ষমতা এই পর্য্যন্ত। (এই বলিয়া চরণে পতিত হইল)

চারু। সকরুণম্।

উত্তিষ্ঠ ভোঃ! পতিত-সাধুজনানুকম্পিন্!
নিষ্কারণোপগতবান্ধব! ধর্ম্মশীল!।
যত্নঃ কৃতোঽপি সুমহান্ মম মোক্ষণায়
দৈবং ন সংবদতি কিং ন কৃতং ত্বয়াদ্য ॥৩১॥

চাণ্ডালৌ। ভট্টকে! পিট্টিঅ এদং চেড়ং ণিক্কালেহি। (ফ)

(ফ) ভট্টক! পীড়য়িত্বা এতং চেটং নিষ্কাশয়।

উত্তিষ্ঠেতি। ভোঃ! পতিতান্ বিপৎসাগরে মগ্নান্ সাধুজনান্ অনুকম্পতে দয়ত ইতি তৎসম্বোধনম্। নিষ্কারণোপগতঃ বিনা হেতুমুপস্থিতস্বার্থো বান্ধবশ্চেতি তৎসম্বোধনম্। হে ধর্ম্মশীল! উত্তিষ্ঠ। ত্বয়া মম মোক্ষণায় উদ্ধারায়, সুমহান্ যত্নঃ কৃতোঽপি; দৈবং ন সংবদতি ফলজননায় ত্বদ্যত্নেন সহ ন মিলিতং ভবতি; অতএব ফলং ন জাতমিতি ভাবঃ। কিন্তু অদ্য ত্বয়া কিং বন্ধুকার্য্যং ন কৃতম্? অপি তু সর্বমেব কৃতমিতি ভাবঃ।

অব অপ্রাকরণিকার্থাৎ প্রাকরণিকার্থস্যাপতনরূপার্থাপত্তিরলঙ্কারঃ। তথা স্যাবরকর্ত্তৃকচারুদত্তমোক্ষণরূপে কার্য্যে শকারকর্ত্তৃকবাধাপ্রাপ্তির্বিরীধনং নাম বিমর্ষসন্ধেরঙ্গম্। যথা সাহিত্যদর্পণে—

"কার্য্যাত্যয়োপগমনং বিরীধনমিতি স্মৃতম্।"

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥৩১॥

চারুদত্ত। (শোকের সহিত) হে বিপন্ন-সজ্জনের প্রতি দয়াকারী! হে অকারণবান্ধব! হে ধর্ম্মশীল! তুমি উঠ। আমার মুক্তির জন্য তুমি গুরুতর যত্ন করিলেও, দৈব তাহার সঙ্গে মিলিল না, কিন্তু তুমি কি না করিয়াছ ॥৩১॥

(ফ) চাণ্ডালদ্বয়। মহাশয়! এই ভৃত্যটাকে প্রহার করিয়া বাহির করিয়া দিন।

শকারঃ। নিক্কম লে!। इति निष्क्रामयति। অলে চাণ্ডালা! কিং বিলম্বেধ? মালেধ এদং। (ব)

চাণ্ডালী। জদি তুবলসি, তা সঅং জ্জেব মালেহি। (ভ)

রোহ। অলে চাণ্ডালা! মং মারেধ, মুঞ্চধ আবুকং। (ম)

শকারঃ। সপুত্তং জ্জেব এদং মালেধ। (য)

চারু। সর্বমস্য মূর্খস্য সম্ভাব্যতে। তদ্গচ্ছ পুত্র! মাতুঃ সমীপম্।

রোহ। কিং মএ গদেণ কাদব্বং?। (র)

(ব) নিষ্ক্রামরে!। অরে চাণ্ডালৌ! কিং বিলম্বেথে? মারয়তমেনম্।

(ভ) যদি ত্বরসে, তৎ স্বয়মেব মারয়।

(ম) অরে চাণ্ডালৌ! মাং মারয়তম্, মুঞ্চতমাবুকম্।

(য) সপুত্রমেব এতং মারয়তম্। (র) কিং ময়া গতেন কর্ত্তব্যম্?।

(ম) রোহ इति। অত্র চারুদত্তরক্ষণায় রোহসেনেন যাচ্ঞাকরণাৎ যাচ্ঞা নাম নাট্যালঙ্কারঃ। যথা দর্পণে—

"যাচ্ঞা তু ক্বাপি যাচ্ঞা যা স্বয়ং দূতমুখেন বা।"

(ব) শকার। ওরে! বাহির হ। (এই বলিয়া বাহির করিল)। ওরে চাণ্ডালদ্বয়! বিলম্ব করিতেছ কেন, ইহাকে মারিয়া ফেল।

(ভ) চাণ্ডালদ্বয়। যদি ত্বরা কর, তবে নিজেই মারিয়া ফেল।

(ম) রোহসেন। ওরে চাণ্ডালদ্বয়! আমাকে বধ কর, পিতাকে ছাড়িয়া দাও।

(য) শকার। পুত্রের সহিতই ইহাকে মারিয়া ফেল।

চারুদত্ত। এ মূর্খের সকলই সম্ভব। অতএব হে পুত্র! তোমার মাতার নিকট যাও।

(র) রোহসেন। আমি যাইয়া কি করিব?।

চারু। আশ্রমং বৎস! গন্তব্যং গৃহীত্বাদ্যৈব মাতরম্।
মা পুত্র! পিতৃদোষেণ ত্বমপ্যেবং গমিষ্যসি ॥৩২॥

তদ্বয়স্য! গৃহীত্বৈনং ব্রজ।

বিদূ। ভো বঅস্স! এব্বং তুএ জাণিদং, তুএ বিণা অহং পাণাইং ধারেমি ত্তি?। (ল)

চারু। বয়স্য! স্বাধীনজীবিতস্য ন যুজ্যতে তব প্রাণপরিত্যাগঃ। (ব)

(ল) ভো বয়স্য! এবং ত্বয়া জ্ঞাতম্, ত্বয়া বিনা অহং প্রাণান্ ধারয়ামীতি?।

আশ্রমমিতি। হে বৎস! অদ্যৈব মাতরং ত্বজ্জননীম্, গৃহীত্বা আশ্রমং তপোবনং গন্তব্যম্। হে পুত্র! পিতুর্দোষেণ অপরাধেন, ত্বমপি এবম্ অকালমৃত্যুম্, মা গমিষ্যসি মা প্রাপ্স্যসি; মমাপরাধেন তবানিষ্টং যথা ন স্যাৎ তথা ইহস্থং গার্হস্থ্যং সমাপ্য অদ্যৈব তপোবনং গন্তব্যমিতি ভাবঃ।

অতএবাত্র গার্হস্থ্যোপসংহারপ্রদর্শনাৎ প্রবীচনা নাম বিমর্ষসন্ধেরঙ্গম্। "প্রবীচনা তু বিজ্ঞেয়া সংহারার্থপ্রদর্শিনী" ইতি দর্পণলক্ষণাৎ।

"কাং দিশং গন্তব্যম্" ইতিবৎ আশ্রমমিত্যত্র "ন কর্ত্তৃকর্ম্মপ্রাপী" ইত্যনেন কর্ম্মণি ষষ্ঠীনিষেধাৎ পারিশেষ্যাৎ দ্বিতীয়ৈব ॥৩২॥

(ব) চারু ইতি। স্বাধীনম্ আত্মায়ত্তম্ ইচ্ছানুসারেণ রক্ষিতব্যং পরিত্যক্তব্যং বা জীবিতং জীবনং যস্য তস্য তব, প্রাণপরিত্যাগো ন যুজ্যতে, ইতঃপরমপি বহুসুখভোগসম্ভবাৎ; মম তু ইদানীং পরাধীনজীবনতয়া তদ্রক্ষণেচ্ছাপি ন সম্ভবতীতি ভাবঃ।

চারুদত্ত। বৎস! অদ্যই মাতাকে নিয়া তপোবনে যাইবে। হে পুত্র! পিতার দোষে তুমিও এইরূপ অকালমৃত্যু পাইও না ॥৩২॥

অতএব বয়স্য! ইহাকে লইয়া যাও।

(ল) বিদূষক। বয়স্য! তুমি এইরূপ বুঝিয়াছ যে, তোমা ব্যতীত আমি প্রাণ ধারণ করিব?।

विदू। स्वगतम्। जुत्तं णेदं तधावि ण सक्कुणोमि पिअवअस्सविरहिदो पाणाइं धारेदुं त्ति। ता बम्हणीए दारअं समप्पिअ पाणपरिच्चाएण अत्तणो पिअवअस्सं अणुगमिस्सं। प्रकाशम्। भो वअस्स! पराणेमि एदं लहुं। (अ)

शकारः। अले! णं भणामि सपुत्ताकं चालुदत्ताकं वावादेध त्ति। (ष)

चारु। भयं नाटयति।

(अ) युक्तं नेदम्। तथापि न शक्नोमि प्रियवयस्यविरहितः प्राणान् धारयितुमिति। तत् ब्राह्मण्या दारकं समर्प्य प्राणपरित्यागेनात्मनः प्रियवयस्यमनुगमिष्यामि। भो वयस्य! पराणयामि एनं लघु।

(ष) अरे! ननु भणामि सपुत्रकं चारुदत्तकं व्यापादयतमिति।

(अ) विदू इति। इदं प्राणपरित्यजनम्, न युक्तम्, उक्तयुक्तैरिति भावः। ब्राह्मण्यास्चारुदत्तधर्ध्वा धूतायाः समीपे। एनं तव पुत्रम्, लघु शीघ्रम्, पराणयामि इतः अपसारयामि।

अत्र प्राणपरित्यागस्य कर्त्तव्यतानिर्द्देशात् व्यवसायो नाम विमर्षसन्धेरङ्गम्, "व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः" इति दर्पणलक्षणात्।

(ब) चारुदत्त। वयस्य! याहार जीवन स्वाधीन, ताहार प्राण परित्याग करा सङ्गत नहे।

(श) विदूषक। (स्वगत) इहा सङ्गत नहे बटे; तथापि प्रियसखाके छाड़िया आमि जीवन धारण करिते पारिब ना। अतएव ब्राह्मणीर निकट बालकटीके दिया, प्राणपरित्याग द्वारा निजेर प्रियवयस्येर अनुगमन करिब। (प्रकाश्ये) वयस्य! इहाके शीघ्रई सराइया नितेछि।

(ष) शकार। ओरे! आमि बलितेछि—पुत्रेर सहित चारुदत्तके हत्या कर्।

চাণ্ডালৌ। ণহি অম্হাণং ईदिশী लाআণ্ণত্তী, জধা ণপুত্তং চালুদত্তং বাবাদেধ ত্তি। তা ণিক্কম লে দালআ! ণিক্কম। इति निष्क्रामयतः। (১) इমং তইअং ঘোণ্ণট্ঠাণং। তাড়েধ ডিণ্ডিমং। पुनर्घोषयतः। (স)

शकारः। स्वगतम्। কধং এণ্ডে ণ পত্তিআঅন্তি পৌলা। प्रकाशम्। হংহো চালুদত্তা! বড়ুআ! ণ পত্তিআঅদি এণ্ডে পৌলজণো। তা অত্তণকেলিকাএ জোহাএ ভণাহি মএ বণ্ণত্ত-ণেণা মালিদে ত্তি। (হ)

(স) নহি অস্মাকমীদৃশী রাজাজ্ঞप्তिः, যথা সপুত্রং চারুদত্তং ব্যাপাদয়তমিতি। তৎ নিষ্ক্রম রে দারক! নিষ্ক্রম। ইদং তৃতীয়ং ঘোষণাস্থানম্, তাড়য়ত ডিণ্ডিমম্।

(হ) কথমেতৎ ন প্রত্যয়ন্তি পৌরাঃ। অরে চারুদত্ত! বটুক! ন প্রত্যয়তে এষ পৌরজনঃ, তদাত্মীয়য়া জিহ্বয়া ভণ ময়া বসন্তসেনা মারিতা ইতি।

(স) চাণ্ডালাবিতি। রাজ্ঞ আজ্ঞপ্তিরাদেশঃ।

(হ) শকার ইতি। এতৎ, চারুদত্তকর্ত্তৃকং বসন্তসেনায়া হননম্। ন প্রত্যয়ন্তি ন বিশ্বসন্তি, চারুদত্তস্য পরমসাধুত্বাদিতি ভাবঃ। আত্মীয়য়া স্বকীয়য়া।

চারুদত্ত। (ভয় অভিনয় করিলেন)

(স) চাণ্ডালদ্বয়। আমাদের প্রতি রাজার এরূপ আদেশ নাই যে, পুত্রের সহিত চারুদত্তকে হত্যা কর। তা চলিয়া যাও হে বালক! চলিয়া যাও। (এই বলিয়া বাহির করিয়া দিল) এই তৃতীয় ঘোষণাস্থান; তা ডিণ্ডিম বাজাও। (পুনরায় ঘোষণা করিল)

(হ) শকার। (স্বগত) পুরবাসিগণ ইহা বিশ্বাস করিতেছে না কেন?। (প্রকাশ্যে) ওরে চারুদত্ত! ব্রাহ্মণ! এই পুরবাসিগণ বিশ্বাস

(১) चाण्डालाविति पुनरधिकः पाठः क्वचित्।

चारु। तूष्णीमास्ते।

शकारः। अल चाण्डालगोहे! ण भणादि चालुदत्तवड्डके; ता भणाधेध इमिणा जज्जल-वंशखण्डेण शङ्खलेण तालिअ तालिअ। (ख)

चाण्डालः। प्रहारमुद्यम्य। भो चालुदत्त! भणाहि। (क)

चारु। सकरुणम्।

प्राप्येतद्व्यसनमहार्णवप्रपातं
न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विषादः।
एको मां दहति जनापवादवह्निः
वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियेति ॥३२॥

(ख) अरे चाण्डालगोह! न भणति चारुदत्तवटुकः। तदणयत अनेन जर्जर-वंशखण्डेन शङ्खलेन ताडयित्वा ताडयित्वा।

(क) भोः चारुदत्त! भण।

शकार इति। गोह इति चाण्डालयोरन्यतरस्य नाम इति प्राग्दर्शितम्। चाण्डालयोर्गोहयेति तत्सम्बोधनम्। शङ्खलेन डिण्डिमताडनदण्डरूपेण। पृथ्वीधरोऽप्येवम्।

करিতেছে না; তা নিজের জিহ্বা দ্বারা বল যে, "আমি বসন্তসেনাকে হত্যা করিয়াছি।"

চারুদত্ত। (নীরব রহিলেন)

(খ) শকার। ওরে চাণ্ডালগোহ! চারুদত্ত ব্রাহ্মণ, বলিতেছে না; তা ডিণ্ডিম বাজাইবার দণ্ডরূপ এই জীর্ণ বংশখণ্ডদ্বারা তাড়ন করিয়া করিয়া উহা বলাও।

(ক) চাণ্ডাল। (প্রহার করিতে উদ্যত হইয়া) ওরে চারুদত্ত! বল্।

শকারঃ। পুনরপ্যেব। (খ)

চারু। ভো ভোঃ পৌরাঃ!। "ময়া খলু নৃশংসেন" ইত্যাদি পুনঃ পঠতি।

শকারঃ। বাবাদিদা। (গ)

চারু। এবমস্তু।

(গ) ব্যাপাদিতা।

প্রাপ্যেতি। এতৎ ব্যসনং বিপদেব মহার্ণবস্তস্মিন্ প্রপাতং পতনং প্রাপ্য, বিদ্যমানস্যেতি শেষঃ। এবঞ্চ নৈককর্তৃকত্বহানিঃ। মে মম, ত্রাসো ভয়ং নাস্তি, অস্মিন্নী মরণস্য ধ্রুবত্বাদিতি ভাবঃ। মনসো বিষাদঃ অনুতাপেনাবসাদশ্চ নাস্তি আত্মনোঽপরাধাভাবেন মনসো দৃঢ়প্রসন্নত্বাদিত্যাশয়ঃ। একঃ কেবলঃ, জনানাম্ অপবাদঃ "সুবর্ণস্তীভিন স্ত্রীহত্যা কৃতা" ইতি নিন্দৈব বহ্নিঃ, মাং দহতি সন্তাপয়তি; তথা "ময়া প্রিয়া বসন্তসেনা হতা" ইতি ইহ জনসমূহমধ্যে, যৎ বক্তব্যং তচ্চ দহতীতি শেষঃ; উভয়বাপি মিথ্যাত্বাদিত্যভিপ্রায়ঃ।

অত্র নিরঙ্গকেবলরূপকদ্বয়স্য পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ। যত্তদীর্নিত্যসম্বন্ধাৎ চতুর্থপাদে 'তচ্চ' ইত্যনুক্তাবপি ন ন্যূনপদতাদোষঃ, বক্তুঃ শ্রোতৃসমত্বাদ্বা।

প্রহর্ষিণী বৃত্তম্ ॥২২॥

(খ) শকার ইতি। তথৈব "অলে চাণ্ডালগীহি!" ইত্যাদিপূর্ব্ববদেব বক্তীতি শেষঃ।

চারুদত্ত। (শোকের সহিত) এই বিপত্তিরূপ মহাসমুদ্রে নিমজ্জন প্রাপ্ত হইয়াও, আমার ভয় বা মনের বিষাদ নাই; তবে একমাত্র লোকাপবাদরূপ অগ্নি এবং আমি "প্রিয়া বসন্তসেনাকে হত্যা করিয়াছি" ইহা যে বলিতে হইবে, তাহা, আমাকে দগ্ধ করিতেছে ॥৩৩॥

(খ) শকার। (পুনরায় সেইরূপ বলিল)

চারুদত্ত। হে পুরবাসিগণ! ("নৃশংস আমি" ইত্যাদি পুনর্বার পাঠ করিলেন)

(গ) শকার। হত্যা করিয়াছি।

प्रथमः (१)। अले! तव अत्त वज्झवालिआ। (घ)

द्वितीयः। अले! तव। (ङ)

प्रथमः। अले! लेक्खअं कलेम्ह। इति बहुविधं लेखकं कृत्वा। अले! जदि ममकेलिका वज्झवालिआ, ता चिट्ठदु दाव मुहुत्तअं। (च)

द्वितीयः। किं णिमित्तं?। (छ)

प्रथमः। अले! भणिदोम्हि पिदुणा शग्गं गच्छन्तेण।

(घ) अरे! तवात्र वध्यपालिका। (ङ) अरे! तव।

(च) अरे! लेखकं कुर्मः। अरे! यदि मदीया वध्यपालिका, तदा तिष्ठतु तावन्मुहूर्त्तम्। (छ) किं निमित्तम्?।

(घ) प्रथम इति। अत्र अस्मिन् दिवसे, वध्यस्य वध्यहननस्य पालिका वारः क्रमिकनियमादिति भावः।

(च) प्रथम इति। लिख्यते उल्लिख्यते इति लेखी गणना तम्, अद्य कस्य वध्यहननवार इति गणनया निरूपयाम इत्यर्थः। अल्पार्थे च कप्रत्ययः। तिष्ठतु अयं वध्यस्थाचारुदत्त इति शेषः।

चारुदत्त। এইরূপ হউক।

(ঘ) প্রথম চাণ্ডাল। ওরে! আজ তোর বধ করিবার পালা।

(ঙ) দ্বিতীয় চাণ্ডাল। ওরে! তোর।

(চ) প্রথম চাণ্ডাল। ওরে! হিসাব করিতেছি। (ইহার পর নানারূপ হিসাব করিয়া) ওরে! যদি আমার বধ করিবার পালা হয়, তবে কিছু কাল থাক।

(ছ) দ্বিতীয় চাণ্ডাল। কি জন্য?।

---

(१) प्रथमचाण्डालः।

जधा "पुत्त! वीरअ! जइ तुह वज्झवाली होदि, मा अहअं वावादअसि वज्झं ।" (ज)

द्वितीयः । अले! किं णिमित्तं ? । (झ)

प्रथमः । कदावि कोवि आह्र अत्थं दट्ठअ वज्झं मोआवेदि । कदावि लद्धे पुत्ते होदि, तेण वद्धावेण अव्ववज्झाणं मोक्खे होदि । कदावि हत्थी वन्धं खण्डेदि, तेण सम्भमेण वज्झे मुक्के होदि । कदावि राअपरिवत्ते होदि, तेण अव्ववज्झाणं मोक्खे होदि । (ञ)

(ज) अरे! म्रियमाणोऽपि पिता स्वर्गं यच्छता । यथा "पुत्र! वीरक! यदि तव वध्यपाली भवति, मा सहसा व्यापादयसि वध्यम् ।

(झ) अरे! किं निमित्तम् ? ।

(ञ) कदापि कोऽपि साधुरर्थं दत्त्वा वध्यं मोचयति । कदापि राज्ञः पुत्री भवति, तेन हर्षोत्सवेन सर्ववध्यानां मोक्षो भवति । कदापि हस्ती बन्धं खण्डयति, तेन सम्भ्रमेण वध्यो मुक्तो भवति । कदापि राजपरिवर्त्तो भवति, तेन सर्ववध्यानां मोक्षो भवति ।

(ज) प्रथम इति । वीरक इति प्रज्ञादयात् कप्रत्ययः वीरमेव इत्यर्थः । वध्यपाली वधस्थानस्य वारः । व्यापादयसि व्यापादयिष्यसीत्यर्थः ।

(झ) प्रथम इति । तादृशमोचनसम्भवेऽपि सहसैव हनने तदसम्भव इति भावः । एवमन्यत्रापि । बन्धं बन्धनशृङ्खलादिकम् । तेन तज्जनितेनेत्यर्थः, सम्भ्रमेण त्वरया, वध्यो मुक्तो भवति रोधकानां हस्त्यश्वादीनां पलायनादिति भावः ।

(ज) प्रथम चाण्डाल। ओरे! स्वर्गে যাইবার কালে আমার পিতা আমাকে বলিয়া গিয়াছেন যে, "পুত্র! বীরক! যদি তোর বধ করিবার পালা হয়, তবে হঠাৎ বধ্যকে বধ করিস্ না।"

(ঝ) দ্বিতীয় চাণ্ডাল। ওরে! কি নিমিত্ত ?

শকারঃ। কিং কিং লাঅপলিবত্তে হোদি ?। (ট)

চাণ্ডালঃ। অলে! বজ্ঝবালিআএ লেক্খঅং কলেমহ। (ঠ)

শকারঃ। অলে! শিগ্‌ঘং মালেধ চালুদত্তং। ইত্যুক্ত্বা চেটং গৃহীত্বা একান্তে স্থিতঃ। (ড)

চাণ্ডালঃ। অজ্জচালুদত্ত! লাঅলিআও কুবু অবলজ্ঝাদি, ণ কুবু অম্হে চাণ্ডালা। তা শুমলেহি জং শুমলিদব্বং। (ঢ)

(ট) কিং কিং রাজপরিবর্ত্তো ভবতি।

(ঠ) অরে! বধ্যপালিকায়া লেখকং কুর্ম্মঃ।

(ড) অরে। শীঘ্রং মারয়তং চারুদত্তম্।

(ট) শকার ইতি। অস্যৈব রাজ্ঞঃ পরিবর্ত্তো ভবিষ্যতি কিমিত্যর্থঃ। ভবেদ্গাৎ কিংশব্দস্য বিবৃত্তিঃ।

(ঠ) চাণ্ডাল ইতি। বধ্যপালিকায়া বধ্যস্থাননবারস্য, লেখকং গণনাম্। তথা চ বধ্যস্থাননবারগণনাক্রমেণৈবোল্লিখিতোঽয়ং রাজপরিবর্ত্তপ্রসঙ্গ ইতি ভাবঃ। তথাপি পালকস্যাপি রাজ্ঞঃ পরিবর্ত্তপ্রতীতেরস্য চ ভাবিত্বাদ্গুণবত্ত্বাচ্চ দর্শনীকৃতপ্রথমপতাকাস্থানমিদম্। যথা তত্রৈব—

(ঞ) প্রথম চাণ্ডাল। কখনও কোনও সাধু ধন দিয়া বধ্যকে মুক্ত করিয়া থাকেন, কখনও রাজার পুত্র হয়, সেই মহোৎসবে সমস্ত বধ্যের মুক্তি হয় এবং কখনও হস্তী তাহার বন্ধন ছেদন করে, তাহাতে বধ্যের মুক্তি হয় এবং কখনও রাজার পরিবর্ত্তন হয়, তাহাতে সকল বধ্যের মুক্তি হয়।

(ট) শকার। কি! কি! রাজার পরিবর্ত্তন হয়?।

(ঠ) চাণ্ডাল। ওরে! বধ্যের পালার হিসাব করি।

(ড) শকার। ওরে! চারুদত্তকে শীঘ্র মারিয়া ফেল। (এই বলিয়া ভৃত্যকে লইয়া একদিকে থাকিল)

চারু। প্রভবতি যদি ধর্ম্মো দূষিতস্যাপি মেঽদ্য
প্রবলপুরুষবাক্যৈর্ভাগ্যদোষাৎ কথঞ্চিৎ।
সুরপতিভবনস্থা যত্র তত্র স্থিতা বা
ব্যপনয়তু কলঙ্কং স্বস্বভাবেন সৈব ॥২৪॥

ভো! ক্ব তাবন্ময়া গন্তব্যম্?।

(ঢ) আর্য্যচারুদত্ত! রাজনিয়োগঃ খলু অপরাধ্যতি, ন খলু বয়ং চাণ্ডালাঃ। তৎ স্মর যৎ স্মর্ত্তব্যম্।

"সহসৈবার্থসম্পত্তির্গুণবত্যুপচারতঃ।
পতাকাস্থানকমিদং প্রথমং পরিকীর্ত্তিতম্॥"

প্রভবতীতি। অদ্য ভাগ্যদোষাৎ মমৈব দুরদৃষ্টবশাৎ, প্রবলপুরুষস্য বিচারক-পদাধিরূঢ়ত্বেন প্রধানপুরুষীভূতস্য অধিকরণিকস্যেত্যর্থঃ, বাক্যৈঃ "অপসার্য্যতাময়ং বটুঃ" "দীয়তাং চাণ্ডালালামাদেশঃ" ইত্যাদিবচনৈঃ দূষিতস্যাপি বসন্তসেনাহত্যাপরাধনিশ্চয়েন কলঙ্কবিষয়ীকৃতস্যাপি, মে মম, ধর্ম্মো যদি কথঞ্চিৎ কিঞ্চিদপি, প্রভবতি স্বপ্রভাবং প্রকাশয়িতুমর্হতি; তদা সুরপতিভবনস্থা ইন্দ্রালয়স্থা। ননু বেশ্যাপুত্রী কথং সুরপতি-ভবনে স্থাতুমর্হতীত্যাহ—যত্র তত্র পর্ব্বতাদৌ নরকে বা স্থিতা, সা বসন্তসেনৈব, স্বস্বভাবেন আত্মভাবপ্রকাশেন, কলঙ্কং মম তদ্বধাপবাদম্, ব্যপনয়তু দূরীকরোতু। ইত্যেব তং ধর্ম্মং প্রতি প্রার্থনেতি ভাবঃ।

অবাম্যং সা নাম নাট্যালঙ্কারঃ। "আম্যং সন্ন স্যাদাম্যং সা" ইতি দর্পণলক্ষণাৎ। মালিনী বৃত্তম্ ॥২৪॥

(ঢ) চাণ্ডাল। আর্য্য চারুদত্ত! রাজার আদেশই অপরাধী; কিন্তু আমরা চাণ্ডালেরা নহি। অতএব আপনার স্মর্ত্তব্য বস্তুকে স্মরণ করুন।

চারুদত্ত। আজ আমার ভাগ্যের দোষে প্রধানপুরুষ বিচারকের বাক্যে আমি অপরাধী বলিয়া নিশ্চিত হইলেও, আমার ধর্ম্ম যদি একটু-মাত্রও ক্ষমতা প্রকাশ করিতে পারেন, তবে স্বর্গস্থা কিংবা যেখানে

चाण्डालः। अयतो दर्शयित्वा। अले! एदं दीसदि दक्खिण-सुसाणं, जं पेक्खिअ वज्झा झत्ति पाणाइं मुञ्चन्ति। पेक्ख पेक्ख। (ण)

अद्धं कलेवलं पड़िवुत्तं कड्ढन्ति दीहगोमाआ।
अद्धं पि सूललग्गं वेसं विअ अट्टहासस्स ॥३५॥

(ण) अरे! एतत् दृश्यते दक्षिणश्मशानम्, यत् प्रेक्ष्य वध्या झटिति प्राणान् मुञ्चन्ति। प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व।

अर्धं कलेवरं प्रतिदत्तं कर्षन्ति दीर्घगोमायवः।
अर्धमपि शूललग्नं वेष इवाट्टहासस्य ॥३५॥

अर्धमिति। दीर्घाः शूलस्य किञ्चिदूर्ध्वं सम्मुखचरणद्वयोत्थापनेन दीर्घीभूतदेहास्ते गोमायवः शृगालाश्चेति ते, प्रतिदत्तं लम्बितम्, अर्धं निम्नार्धं कलेवरं शूलारोपितस्य देहम्, कर्षन्ति भक्षणाय आकर्षन्ति। शूललग्नं शूलविद्धम्, अर्धमपि देहस्योपरिभागोऽपि, अट्टहासस्य मुखव्यादानपूर्वकविकटहास्यस्य, वेषः शोभेव वर्त्तत इति शेषः, अत्यन्तविदृतमुखत्वात् तेनैव च दन्तपङ्क्तिप्रकाशादिति भावः।

अत्र गुणीभूतव्यङ्ग्योऽलङ्कारः। तथा पूर्वकृतस्वकार्यस्य संगृहीतत्वात् आदानं नाम विमर्षसन्धेरङ्गम्, "कार्यसंग्रह आदानम्" इति लक्षणात्।

आर्या जातिः ॥३५॥

সেখানে স্থিতা সেই বসন্তসেনাই, আত্মভাব প্রকাশ করিয়া আমার কলঙ্ক দূর করুন ॥৩৪॥

ওরে! আমার কোথায় যাইতে হইবে?।

(ণ) চাণ্ডাল। (সম্মুখে দেখাইয়া) ওহে! এই দক্ষিণশ্মশান দেখা যাইতেছে; যাহা দেখিয়া বধ্যগণ হঠাৎ প্রাণ পরিত্যাগ করে। দেখ দেখ—

দীর্ঘদেহ শৃগালগণ, শূললম্বিত দেহার্দ্ধকে আকর্ষণ করিতেছে; আর শূললগ্ন অপর দেহার্দ্ধও, অট্টহাস্যের শোভার ন্যায় প্রকাশ পাইতেছে ॥৩৫॥

चारु । हा ! हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । इति सावेगमुपविशति ।

शकारः । ण दाव गमिश्शं, चालुदत्ताकं वावादअन्तं दाव पेक्खामि । परिक्रम्य दृष्ट्वा । कधं उपविट्ठे । (त)

चाण्डालः । चालुदत्त ! किं भीदेशि ? । (थ)

चारु । सहसोत्थाय ! मूर्ख ! । "न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यश ।" इत्यादि पुनः पठति ।

चाण्डालः । अज्जचालुदत्त ! गअणदले पडिवशन्ता चन्द-सूज्जा वि विपत्तिं लहन्ति, किं उण जणा मलणभीलुआ माणवा वा । लोए कोवि उट्ठिदो पडदि, कोवि पडिदो उट्ठेदि । (द)

(त) न तावदगमिष्यामि, चारुदत्त व्यापाद्यमानं तावत् प्रेक्षे । कथमुपविष्टः ।

(थ) चारुदत्त ! किं भीतोऽसि ? ।

(द) आर्यचारुदत्त ! गगनतले प्रतिवसन्तौ चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेते ; किं पुनर्जना मरणभीरुका मानवा वा । लोके कोऽपि उत्थित, पतति, कोऽपि पतित उत्तिष्ठति ।

(त) शकार इति । कथमुपविष्ट', अत्र उत्थानभावेन शयनमेव नियतमिति भावः ।

(द) चाण्डाल इति । विपत्तिम् अलगमनरूपाम् । जना, जननमात्रेण; पशु-पक्ष्यादयः । किं पुनर्विपत्तिं न लभन्ते ? अपि तु लभन्त एवेत्यर्थः ।

চারুদত্ত। হায়! মন্দভাগ্য আমি নিহত হইলাম। (এই বলিয়া শোকাবেগের সহিত উপবেশন করিলেন)

(ত) শকার। যাইব না, চারুদত্তকে বধ করিতে দেখিব। (পাদ-ক্ষেপ পূর্ব্বক দেখিয়া) বসিল কেন?।

(থ) চাণ্ডাল। চারুদত্ত! ভীত হইয়াছ নাকি?।

চারুদত্ত। (তৎক্ষণাৎ উঠিয়া) মূর্খ! ("আমি মরণ হইতে ভীত নহি, কেবল যশ দূষিত হইল" ইত্যাদি পুনরায় পাঠ করিলেন)

उट्ठन्तपड़न्ताह वसणपाड़िआ भवस्स पुणरुत्ति अत्थि।
एदाइं हिअए कदुअ सम्भालेहि अत्ताणअं ॥३६॥

द्वितीयचाण्डालं प्रति। एदं चउट्ठं घोसणट्ठाणं। ता उग्घो-
सम्ह। (ध)

उत्तिष्ठत्पतती वसनपातिका भवस्य पुनरस्ति।
एतानि हृदये कृत्वा सम्भारयात्मानम् ॥३६॥

(ध) एतत् चतुर्थं घोषणास्थानम्। तदुद्घोषयावः।

उत्तिष्ठदिति। उत्तिष्ठत्यासौ पतत्यसौति तस्य, भवस्य भूतदेहस्यापि पुनः, वसनस्येव ध्वजादौ पताकादेरिव पातिका दृष्टिपथे पतनमस्ति। एतानि विधिचरित्राणि, हृदये कृत्वा विभाव्य, आत्मानं मनः, सम्भारय स्थिरीकुरु। तथा च ध्वजादौ पताकादीनां यथा कदाचिदुत्थानं कदाचिच्च पतनं दृष्टिपथे पतति; तद्वदेव अदृष्टदौनस्य भवस्यापि भूमौ उत्थानं ततः पतनञ्च अस्ति; अदृष्टवशौ जीवती जनस्य तत् कथं न भवेत्। अतो विधिनियमादेव तवैतावन्तं कालमुत्थानमासीत् इदानीन्तु पतनमिति विभाव्य मनः स्थिरीकुरु इति भावः।

अत्र घातकलक्षणविरोधस्य प्रशमनात् अलिनामा विमर्षसन्धेरङ्गम्—"शक्तिः पुनर्भवेत्। विरोधस्य प्रशमनम्" इति लक्षणात्।

पातिकेति "पथ्यायाईणेषु च" इति चकारात् पतधातोर्भावे ण्वुल्। तथा च तवैव इति:—"भावमात्रे च दृश्यते" इति।

'कदुअ' इत्यत्रस्य चतुर्थपादे प्रवेशात् आर्य्या जातिः ॥३६॥

(द) चाण्डालः। आर्य्य चारुदत्त! गगनतले वासकारी चन्द्र-सूर्य्यও, বিপদ প্রাপ্ত হইয়া থাকেন; মরণভীরু পশু-পক্ষী কিংবা মানুষের কথা আর কি বলিব। জগতে কেহ উঠিয়া পড়িতেছে, কেহ বা পড়িয়া উঠিতেছে।

উত্থান ও পতনশীল শবদেহও, পতাকাদির ন্যায় দৃষ্টিপথে পতিত হইতেছে। এই সমস্ত মনে করিয়া, মন স্থির কর ॥৩৬॥

পুনর্লয়ং ব উদ্ঘোষয়তঃ।

চারু। হা প্রিয়ে! বসন্তসেনে!। "শশিবিমলময়ূখ" ইত্যাদি পুনঃ পঠতি।

ততঃ প্রবিশতি সসম্ভ্রমা বসন্তসেনা ভিক্ষুশ্চ।

ভিক্ষুঃ। হোমাণহে! অট্ঠাণপরিশ্সন্তং সমস্সাসিঅ বসন্তসেণিঅং গ্গহীঅত্তে অণুগ্গহিদম্হি পব্বজ্জএ। উবাসিকে! কহিং তুমং ণেদব্বং?। (ন)

(ন) হন্ত! অস্থানপরিশ্রান্তাং সমাশ্বস্য বসন্তসেনিকাং নয়ন্ অনুগৃহীতোঽস্মি প্রব্রজ্যয়া। উপাসিকে! ক্ব ত্বাং নেষ্যামি?।

(ন) ভিক্ষুরিতি। হীমাণহে ইত্যেকমেব দেশীয়ভাষায়াং হর্ষাশ্চর্য্যসূচকমব্যয়ম্। অস্থানে নির্জনজীর্ণোদ্যানত্বাদপ্রশস্তস্থানে পরিশ্রান্তা শ্রমকারণাভ্যন্তরেণ অত্যন্তশ্রান্ততয়া অচেতনীভূতাম্, সমাশ্বস্য পরিচর্য্যয়া সুস্থীকৃত্য, নয়ন্ বাঞ্ছিতস্থানং প্রাপয়ন্, প্রব্রজ্যয়া বৌদ্ধশ্রমণকধর্ম্মাবলম্বনেন, অনুগৃহীতোঽস্মি। তথা চ প্রব্রজ্যাং বিনা তব মে গমনাসম্ভবঃ, তদসম্ভবে চাস্যা উদ্ধারাসম্ভব ইতি উপকারিণ্যাঃ প্রত্যুপকারপ্রযোজকপ্রব্রজ্যা মে পরমানুগ্রাহিকা জাতেতি ভাবঃ।

(ধ) (দ্বিতীয় চাণ্ডালের প্রতি) এই চতুর্থ ঘোষণাস্থান; তা ঘোষণা করি।

(পুনরায় সেই ভাবেই ঘোষণা করিল।)

চারুদত্ত। হা প্রিয়ে! বসন্তসেনে! ("চন্দ্রের নির্ম্মল কিরণের ন্যায় শুভ্র-দন্ত-শালিনি!" ইত্যাদি পুনরায় পাঠ করিলেন।)

তদনন্তর ব্যস্ততার সহিত বসন্তসেনার ও ভিক্ষুর প্রবেশ।

(ন) ভিক্ষু। ভাল! অস্থানে মূর্চ্ছিত বসন্তসেনাকে সুস্থ করিয়া আনয়ন করতঃ আমি প্রব্রজ্যাকর্ত্তৃক অনুগৃহীত হইয়াছি। উপাসিকে! আপনাকে কোথায় নিয়া যাইব?।

वसन्त। अज्जचारुदत्तस्स ज्जेव गेहं। तस्स दंसणेण मिअलाञ्छणस्स विअ कुमुदिणिं आणन्देहि मं। (प)

भिक्षुः। स्वगतम्। कदलेण मग्गेण पविशामि?। विचिन्त्य। लाअमग्गेण ज्जेव पविशामि। उवासिके! एहि, इमं लाअमग्गं। आकर्ण्य। किं णु क्खु लाअमग्गे महन्ते कलअले शुणीअदि?। (फ)

वसन्त। अपवार्य। कधं पुरदो महाजणसमूहो?। अज्ज! जाणाहि दाव किस्सेदं त्ति। विसम-भर-क्कन्ता विअ वसुन्धरा एअवासोस्सदा उज्जइणी वट्टदि। (ब)

(प) आर्यचारुदत्तस्यैव गेहम्। तस्य दर्शनेन मृगलाञ्छनस्यैव कुमुदिनीं मामानन्दय माम्।

(फ) कतरेण मार्गेण प्रविशामि?। राजमार्गेणैव प्रविशामि। उपासिके! एहि, अयं राजमार्गः। किं नु खल्वेष राजमार्गे महान् कलकलः श्रूयते?।

(ब) कथं पुरतो महान् जनसमूहः?। आर्य! जानीहि तावत् किन्नु इदमिति। विषमभाराक्रान्तेव वसुन्धरा एकपार्श्वनता उज्जयिनी वर्त्तते।

(प) वसन्त इति। गेहं नयेत्यर्थः। मृगलाञ्छनस्य चन्द्रस्य दर्शनेन कुमुदिनीमिव, तस्य चारुदत्तस्य दर्शनेन मामानन्दयेत्यन्वयः।

(ब) वसन्त इति। वसुन्धरापि विषमेण सातिशयेन भारेण आक्रान्ता इव वर्त्तते; तथा उज्जयिनी नगर्यपि, विषमभाराक्रान्ता सती, एकपार्श्वं जनसमूहभारक्रमणेतरपार्श्वं

(प) वसन्तसेना। आर्य्य चारुदत्तेरই বাড়ী। চন্দ্রের দর্শনে কুমুদিনীর ন্যায় তাঁহার দর্শনদ্বারা আমাকে আনন্দিত কর।

(ফ) ভিক্ষু। (স্বগত) কোন্ পথে প্রবেশ করি?। (চিন্তা করিয়া) রাজপথেই প্রবেশ করি। উপাসিকে! এই রাজপথ। (শুনিয়া) রাজপথে গুরুতর কোলাহল শুনিতেছি কেন?।

চাণ্ডালঃ। ইমং অ পচ্ছিমং ঘোষণট্ঠাণং। তা তালেধ ডিণ্ডিমং, উগ্‌ঘোসেধ ঘোসণং। তথা কৃতা। ভো চারুদত্ত! পড়িবালেহি, মা ভাআহি, লহুং জ্জেব মালীঅসি। (ভ)

চারু। ভগবত্যো দেবতাঃ!। (ম)

ভিক্ষুঃ। শ্রুত্বা সসম্ভ্রমম্। অবাহিকে! তুমং কিল চারুদত্তেণ মালিদাসি ত্তি চারুদত্তো মালিদুং ণোঅদি। (য)

(ভ) ইদশ্চ পশ্চিমং ঘোষণস্থানম্। তৎ তাড়য়ত ডিণ্ডিমম্, উদ্‌ঘোষয়ত ঘোষণাম্। ভোঃ চারুদত্ত। প্রতিপালয়, মা ভৈঃ, শীঘ্রমেব মার্য্যসে।

(য) উপাসিকে। ত্বং কিল চারুদত্তেন মারিতাসীতি চারুদত্তো মারয়িতুং নীয়তে।

উন্নতা উচ্চৈব বর্ত্তত ইত্যর্থঃ, নৌকারোহিব ভারেণ কপার্শ্বস্থাবনতত্বে অপরপার্শ্বস্যোন্নতত্ব-সম্ভবাদিতি ভাব।

(ভ) চাণ্ডাল ইতি। পশ্চিমং চরমম্, প্রতিপালয় প্রহারপ্রাপ্তয়ে প্রতীক্ষস্ব। শীঘ্র-মেব মার্য্যসে একপ্রহারেণৈবেতি শ্লিষ্যঃ। লেন চ দীর্ঘকালযাতনায়া অলভ্যত্বং ধ্বনিতং ভাবঃ।

(ম) চারু ইতি। হে ভগবত্যো দেবতাঃ! যথা মে সাধুবাদো লভ্যতে স্যাৎ; তথা ক্রিয়তামিতি শ্লিষ্যঃ।

(য) ভিক্ষুরিতি। এতত্তু জনসঘমুখাদাকর্ণ্যাভিহিতমিতি বোধ্যম্।

(ব) বসন্তসেনা। (সম্মুখের দিকে দেখিয়া) সম্মুখে অত্যন্ত লোকের ভিড় হইয়াছে কেন?। আর্য্য! জানুন দেখি—এ ব্যাপারটা কি। পৃথিবী যেন গুরুতর ভারাক্রান্ত হইয়াছে, উজ্জয়িনীও যেন এক-পার্শ্বে উন্নত হইয়াছে।

(ভ) চাণ্ডাল। এই শেষ ঘোষণাস্থান। তা ডিণ্ডিম বাজাও এবং ঘোষণাবাক্য প্রচার কর। (তাহা করিয়া) চারুদত্ত! প্রতীক্ষা কর, ভীত হইও না, সত্বরই মারিয়া ফেলিব।

(ম) চারুদত্ত। হে মাহাত্ম্যশালী দেবতাগণ!

বসন্ত। বসন্তসেনম্। হন্দী হন্দী। কধং মম মন্দভাইণীএ কিএ অজ্জচারুদত্তো বাবাদীঅদি ?। ভো! তুরিদং তুরিদং আদেসেহি মগ্গং। (র)

ভিক্ষুঃ। তুবলদু তুবলদু বুদ্ধোপাসিকা অজ্জচারুদত্তং জীঅন্তং সমস্সাসিদুং। অজ্জা! অন্তলং অন্তলং দেধ। (ল)

বসন্ত। অন্তরং অন্তরং। (ব)

চাণ্ডালঃ। অজ্জচারুদত্ত! সামিণিওগ্গো অবলম্বদি। তা সুমলেহি জং সুমলিদব্বং। (য)

(র) হা ধিক্ হা ধিক্! কথং মম মন্দভাগিন্যাঃ কৃতে আর্য্যচারুদত্তো ব্যাপাদ্যতে। ভোঃ! ত্বরিতং ত্বরিতম্ আদিশ মার্গম্।

(ল) ত্বরতাং ত্বরতাং বুদ্ধোপাসিকা আর্য্যচারুদত্তং জীবন্তং সমাশ্বাসয়িতুম্। আর্য্যাঃ! অনন্তরমন্তরং দত্ত। (ব) অন্তরমন্তরম্।

(ল) ভিক্ষুরিতি। আর্য্যা ইতি উপস্থিতজনসংঘসম্বোধনম্। অন্তরম্ আবয়োর্গন্তুমবকাশম্, দত্ত বিসৃজিতবন্তো ভবতেত্যর্থঃ।

(য) ভিক্ষু। (শুনিয়া ব্যস্ততার সহিত) উপাসিকে! চারুদত্ত আপনাকে হত্যা করিয়াছেন, এই জন্য চারুদত্তকে বধ করিবার জন্য নিয়া যাইতেছে।

(র) বসন্তসেনা। (ব্যস্ততার সহিত) হায়! হায়! মন্দভাগ্যা আমার জন্য আর্য্য চারুদত্তকে হত্যা করিতেছে। ওহে! তাড়াতাড়ি তাড়াতাড়ি পথ বলিয়া দিন।

(ল) ভিক্ষু। আর্য্য চারুদত্তকে জীবিত অবস্থায় আশ্বস্ত করিবার জন্য বুদ্ধোপাসিকা (আপনি) তাড়াতাড়ি করুন, তাড়াতাড়ি করুন। মহাশয়গণ! ফাঁক দিন, ফাঁক দিন।

(ব) বসন্তসেনা। ফাঁক ফাঁক।

চারু। কিং বহুনা। "প্রভবতি" ইত্যাদি শ্লোকং পঠতি।

চাণ্ডালঃ। খড়্গমাকর্ষয়। **অজ্জচারুদত্ত! উত্তাণী ভবিঅ সমং চিট্ঠ, এক্কপ্পহারেণ মালিঅ তুমং গগ্গং ণেম্হ।** (ষ)

চারুদত্তস্তথা তিষ্ঠতি।

চাণ্ডালঃ। প্রহর্ত্তুমীহতে। খড়্গপতনং ছলাদভিনয়ন্। **হী! কধং!।** (স)

(শ) আর্য্যচারুদত্ত! স্বামিনিযোগঃ অপরাধ্যতি। তৎ স্মর যত স্মর্ত্তব্যম্।

(ষ) আর্য্যচারুদত্ত! উত্তানী ভূত্বা সমং তিষ্ঠ। একপ্রহারেণ মারয়িত্বা ত্বাং স্বর্গং নয়ামঃ।

(স) হী! কথম্!।

(শ) চাণ্ডাল ইতি। স্বামিনিযোগো রাজাদেশঃ, অপরাধ্যতি, ত্বদ্ধনে ন পুনর্বয়মিতি শেষঃ, স্বামিনিযোগাদেবাস্মাভিঃ ক্রিয়মাণত্বাদিতি ভাবঃ।

(ষ) চাণ্ডাল ইতি। উত্তানী ভূত্বা উপরিবচ্ছাঃ অধঃ পৃষ্ঠস্থ সন্ অধোমুখী ভূত্বেত্যর্থঃ, সমং সরলকায়ং যথা স্যাত্তথেত্যর্থঃ।

(স) চাণ্ডাল ইতি। বিস্ময়ে হীশব্দঃ, বিতর্কে চ কথংশব্দঃ।

(শ) চাণ্ডাল। আর্য্য চারুদত্ত! রাজার আদেশ অপরাধী। তা আপনার যাহা স্মরণীয়, তাহা আপনি স্মরণ করুন।

চারুদত্ত। বেশী বলিয়া কি হইবে। ("ধর্ম্ম যদি ক্ষমতা প্রকাশ করিতে পারেন" ইত্যাদি শ্লোক পাঠ করিলেন)

(ষ) চাণ্ডাল। (খড়্গ আকর্ষণ করিয়া) আর্য্য চারুদত্ত! চিৎ হইয়া সমানভাবে থাকুন; এক আঘাতেই ছেদন করিয়া আপনাকে স্বর্গে পাঠাইব।

(চারুদত্ত সেই ভাবে থাকিলেন)

(স) চাণ্ডাল। (প্রহার করিবার চেষ্টা করিল; পরে হস্ত হইতে খড়্গ পতন অভিনয় করিয়া) কি আশ্চর্য্য!।

आकड्ढिदे सलोसं मुट्ठिए मुट्ठिणा गहीदे वि।
धलणीए कीश पड़िदे दालुणके अग्गणिसण्णिहे खग्गे ॥३७॥

जधा एदं संवुत्तं, तधा तक्केमि ण विवज्जदि अज्जचालुदत्ते त्ति। भअवदि! सज्झवासिणि! पशीद पशीद। अवि णाम चालुदत्तश्श मोक्खे भवे? तदो अणुगहिदं तुए चाण्डाल-उलं भवे। (इ)

आकृष्टः सरोषं मुष्टौ मुष्टिना गृहीतोऽपि।
धरण्यां केन पतितो दारुणकोऽग्निसन्निभः खड्गः ॥३७॥

(इ) यथा एतत् संवृत्तम्, तथा तर्कयामि न विपद्यते चारुदत्त इति। भगवति! सह्यवासिनि! प्रसीद प्रसीद। अपि नाम चारुदत्तस्य मोक्षो भवेत्? ततः अनुगृहीतं त्वया चाण्डालकुलं भवेत्।

आकृष्ट इति। सरोषं भृकुट्यादिकं रोषभावमभिनीयेत्यर्थः। अन्यथा तदानीं कारणाभावात् रोषानुपपत्तेः, प्रत्युत पूर्वकृतालापपरम्परापर्य्यालोचनया दयाया एव प्रतीतेः सरोषमित्युक्तिरेव नोपपद्यते। आकृष्टः कोशादाकृष्य निष्काशितः, परञ्च मुष्टौ खड्गस्यैव मुष्टिदेशे, मुष्टिना गृहीतोऽपि, अग्निसन्निभो वज्रतुल्यदृढः, अतएव दारुणकोऽतीवभीषणः, खड्गः, केन हेतुना, धरण्यां भूतले पतितः।

अत्र आर्थोपमालङ्कारः। 'उद्गीतिः' जातिरिति पृथ्वीधरः ॥३७॥

(इ) यथेति। न विपद्यते न मरिष्यतीति भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना। सह्यवासिनि! सह्याख्यपर्व्वताधिष्ठात्रि! देवि!। तस्या एव तेषामाराध्यत्वात्तत्सम्बोधनम्। अनुगृहीतमिति ईदृशमहापुरुषस्य वधाकरणेन कलङ्कानुत्पत्तेरिति भावः।

मुष्टिद्वारा (खड्गेर) मुष्टिदेश धरिया, क्रोधेर सहित आकर्षण करिलाम, एই অবস্থায় বজ্রের তুল্য ভয়ঙ্কর খড়্গ, ভূতলে পড়িয়া গেল কেন! ॥৩৭॥

(इ) যখন এইরূপ হইল, তখন আমি মনে করি চারুদত্ত মরিবেন না। ভগবতি! সহ্যপর্ব্বতবাসিনি! প্রসন্ন হও প্রসন্ন হও। চারু-

অপরঃ। জধাণ্ণত্তং অণুচিট্ঠহ। (ক)

প্রথমঃ। হোদু, এব্বং কলেহ। (ক)

ইত্যুভৌ চারুদত্তং শূলে সমারোপয়িতুমিচ্ছতঃ।

চারু। "ধর্ম্মশ্চেতি" ইত্যাদি পুনঃ পঠতি। (খ)

ভিক্ষুর্বসন্তসেনা চ। হদ্ধা। অজ্জা! মা হাব মা হাব। অজ্জা! এসা অহং মন্দভাইণী, জাএ কারণাদো এসো বাবাদীঅদি। (গ)

(ঘ) যথাজ্ঞপ্তমনুতিষ্ঠামঃ। (ক) ভবতু, এবং কুর্বঃ।

(গ) আর্য্যাঃ! মা তাবৎ মা তাবৎ। আর্য্যাঃ! এষা অহং মন্দভাগিনী, যস্যাঃ কারণাদেব ব্যাপাদ্যতে।

(ঘ) অপর ইতি। আজ্ঞপ্তং রাজাদিষ্টম্ অনতিক্রম্যেতি যথাজ্ঞপ্তম্। তথা চ "চাণ্ডালৌ ব্যাপাদ্যতাম্" ইত্যেব রাজাদেশঃ, তেন খড়্গাঘাতস্য বিঘ্নে জাতে শূলে সমারোপণীয়ৌ চ ব্যাপাদনীয় ইতি ভাবঃ।

(ক) প্রথম ইতি। এবং শূলে সমারোপণম্।

(খ) চারু ইতি। ইত্যন্তো বিষমসন্ধিঃ।

(গ) ভিক্ষুরিতি। মা তাবৎ অমুং ব্যাপাদয়েতি শেষঃ। এষাহং জীবানীতি শেষঃ।

দত্তের মুক্তি হইবে কি? তাহা হইলে তুমি চাণ্ডালবংশকে অনুগৃহীত করিলে।

(ক) অপর চাণ্ডাল। রাজার আদেশ পালন করিব।

(ক) প্রথম চাণ্ডাল। হউক, এইরূপই করিব।

(এই বলিয়া দুই জনেই চারুদত্তকে শূলে আরোপণ করিতে ইচ্ছা করিল)

(খ) চারুদত্ত। ("ধর্ম্ম যদি" ইত্যাদি শ্লোক পুনর্ব্বার পাঠ করিলেন)

चाण्डालः। दृष्ट्वा। तुलिदं का उण एशा
अंशपड़न्तेण चिउलभालेण।
मा मेत्ति वाहलन्ती
उट्ठिदहत्था इदो एदि ? ॥३८॥

त्वरितं का पुनरेषा अंशपतता चिकुरभारेण।
मा मेति व्याहरन्ती उत्थितहस्ता इत एति ॥३८॥

एतदारभ्य समाप्तिपर्य्यन्तं उपसंहारसन्धिः। तथा चात्र वसन्तसेनाचारुदत्तयोश्चिरसम्मेलनोत्पत्तेः फलागमो नाम चरमकार्य्यावस्था निबद्धा। यथा—

"सावस्था फलयोगः स्याद् यः समग्रफलोदयः।"

तथा वसन्तसेनाचारुदत्तयोः परस्परानुरागरूपबीजवन्ती मुखसन्ध्यादिषु निवेशिता नानार्था अत्र परस्परसम्मेलनरूपमुख्यफलोपयोगितया निबद्धाः। तथा च—

"बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथाक्रमम्।
एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत्॥"

अस्य च सन्धिप्रभृतीनि चतुर्दशाङ्गानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः।

त्वरितमिति। अंसे स्कन्धे पतता अत्यन्तव्यस्तभावेनागमनात् विपर्य्यस्तेन, चिकुरभारेण केशकलापेन विशिष्टा, तथा उत्थितः चारुदत्तवधनिषेधसङ्केतप्रदर्शनाय उद्गतो हस्तो यस्याः सा, एषा का पुनर्नारी, मा मा इति व्याहरन्ती वदन्ती सती, इतः अस्यां दिशि, त्वरितम् एति आगच्छति ?।

चिकुरभारेणेति विशेषणे तृतीया। आर्य्या जातिः ॥३८॥

(গ) ভিক্ষু ও বসন্তসেনা। (দেখিয়া) মহাশয়গণ! বধ করিবেন না, বধ করিবেন না। মহাশয়গণ! যাহার জন্য ইঁহাকে বধ করিতেছেন, এই সেই আমি মন্দভাগ্যা রহিয়াছি।

চাণ্ডাল। (দেখিয়া) কেশকলাপ স্কন্ধের উপর পতিত হইতেছে, এই অবস্থায় এই কে, হস্ত উত্তোলন করিয়া বধ করিবেন না, বধ করিবেন না এইরূপ বলিতে বলিতে তাড়াতাড়ি এই দিকে আসিতেছে ? ॥৩৮॥

वसन्त। अज्जचारुदत्त! किंखे दं?। इत्युरसि पतति। (घ)

भिक्षुः। अज्जचारुदत्त! किंखे दं?। इति पादयोः पतति। (ङ)

चाण्डालः। सभयमुपसृत्य। कधं वञ्चन्तशेणा!। णं क्खु अम्हेहिं णाह्न ण वावादिदे। (च)

भिक्षुः। उत्थाय। अले! जीवदि चालुदत्ते?। (छ)

चाण्डालः। जीवदि वञ्चशदं। (ज)

(घ) आर्य्यचारुदत्त! किन्नु इदम्?।

(ङ) आर्य्यचारुदत्त! किन्नु इदम्?।

(च) कथं वसन्तसेना!। ननु खल्वस्माभिः साधुर्न व्यापादितः।

(छ) अरे! जीवति चारुदत्तः?।

(घ) वसन्त इति। अत्र उरसि पतनेन अनुरागरूपबीजोपगमनात् सन्धिनाम उपसंहारसन्धेरङ्गम्। यथा दर्पणे—"बीजोपगमनं सन्धिः।"

(च) चाण्डाल इति। अत्राश्चर्य्ये कथंशब्दः। एतेन वसन्तसेना प्राग्येव परिचितेति प्रतीयते। साधुश्चारुदत्तो न खलु व्यापादितः, सौभाग्यवशादेवेति भावः।

(छ) भिक्षुरिति। उत्थाय चारुदत्तचरणादिति शेषः। अरे इति घातकचाण्डालस्य सम्बोधनम्। एतेन जीवति न वेति पूर्वमनालोच्यैव पादयोः पतित इति बोध्यम्।

(घ) বসন্তসেনা। আর্য্য চারুদত্ত! একি!। (এই বলিয়া বুকের উপর পড়িল)

(ঙ) ভিক্ষু। আর্য্য চারুদত্ত! একি!। (এই বলিয়া চরণে পতিত হইল)

(চ) চাণ্ডাল। (ভয়ের সহিত নিকটে যাইয়া) বসন্তসেনা যে!। আমরা সাধু চারুদত্তকে হত্যা করি নাই!।

(ছ) ভিক্ষু। (উঠিয়া) ওহে! চারুদত্ত জীবিত আছেন?।

(জ) চাণ্ডাল। শতবৎসর জীবিত থাকিবেন।

वसन्त। सहर्षम्। **पच्चुज्जीविदम्हि।** (झ)

चाण्डालः। **ता जाव एदं वुत्तं राइस्सो जण्ण-वाड़-गदस्स-णिवेदेम्ह।** (ञ)

इति निष्क्रामतः। (ट)

शकारः। वसन्तसेनां दृष्ट्वा सवासम्। **होमादिके! केण गव्भ-दासी जीवाविदा?। उक्कन्ताइं मे पाणाइं। भोदु, पलाइश्शं।**

इति पलायते। (ठ)

(ज) जीवति वर्षशतम्। (झ) प्रत्युज्जीवितास्मि।

(ञ) तदयावदेतद्वृत्तं राज्ञो यज्ञवाटगतस्य निवेदयावः।

(ट) हन्त! केन गर्भदासी जीविता?। उत्क्रान्ता मे प्राणाः। भवतु, पलायिष्ये।

(ज) चाण्डाल इति। वर्षशतं जीवति जीविष्यतीत्यर्थः, मरणप्रवृत्तावप्यमरस्वादिति भावः।

(झ) वसन्त इति। प्रत्युज्जीवितास्मि, जीवतश्चारुदत्तस्य दर्शनादित्याशयः। एतेनास्य मृत्यौ ममाप्यवश्यमेव मृत्युर्भवेदिति सूचितम्।

(ञ) चाण्डाल इति। वृत्तं वसन्तसेनाया एवागमनरूपं वृत्तान्तम्। यज्ञवाटगतस्य यज्ञशालायामुपस्थितस्य।

(ट) इतीति। निष्क्रामतः निष्क्रमितुमारभेते इत्यर्थः, परत्र निष्क्रान्ताविति दर्शनात्। चाण्डालाविति शेषः।

(ठ) शकार इति। होमादिके इत्येकमेव भयविस्मयसूचकमव्ययं शकारोक्तौ। जीवितेति हनन्तजीवधातोः कर्मणि क्तः। तेन जीवनं प्रापितेत्यर्थः। उत्क्रान्ता उच्च-

(झ) বসন্তসেনা। (আনন্দের সহিত) আমিও, ফিরিয়া জীবিত হইলাম।

(ঞ) চাণ্ডাল। তা, এই বৃত্তান্ত যজ্ঞশালাস্থ রাজার নিকট জানাইব।

(ট) (এই বলিয়া যাইতে আরম্ভ করিল)

চাণ্ডালঃ। উপসৃত্য। অলে! णं অম্হাणं ईदিশী লাআসত্তী, जেण ণা বাবাদিদা, तं মালেধেত্তি। তা লট্ঠিअশালअং জ্জেব অন্বেশ্হ। (ড)

ইতি নিষ্ক্রান্তৌ। (ঢ)

চারু। সবিস্ময়ম্।

কেয়মভ্যুদ্যতে শস্ত্রে মৃত্যুবক্ত্রগতে ময়ি।
অনাবৃষ্টিহতে শস্যে দ্রোণবৃষ্টিরিবাগতা ॥২৫॥

(ড) অরে! নন্বস্মাকমীদৃশী রাজাজ্ঞাস্তি:, যেন সা ব্যাপাদিতা, স মারয়তেতি। তত্ রাষ্ট্রিযশ্যালকমেবান্বিষ্যাব:।

লিতা নষ্টা ইত্যর্থ:, ইত: পরমবশ্যমেব বসন্তসেনযা স্বমারণাবস্থালাভস্য রাজদ্বারে বক্ষ্যমাণত্বাত্ তব চ মদ্ভৃত্যস্যৈব স্থাবরকস্য অস্য শিরীষ সাক্ষিকত্বাত্ তেন চ বসন্তসেনামারণাবরীধস্য মধ্যে বর্ত্তিষ্যমানত্বাদিতি ভাব:।

(ড) চাণ্ডাল ইতি। রাষ্ট্রিযস্য রাজ্ঞ: শ্যালকং শকারম্। অন্বিষ্যাব: মারয়িতুমিতি শেষ:। এতচ্চ আক্রীশাত্ কৌতুকাচ্চাভিহিতমিতি বীধ্যম্। অন্যথা ঘাতকমাত্রস্য চাণ্ডালস্য বধ্যনির্বাচনযোগ্যতাবিরহাদিদমনুপপন্নং স্যাত্।

অত্র শকারমারণকার্য্যস্যান্বেষণাত্ বিষ্কম্ভো নাম উপসংহারসন্ধেরঙ্গম্। "বিষ্কম্ভ: কার্য্যমার্গণম্" ইতি দর্পণলক্ষণাত্।

(ঢ) ইতীতি। নিষ্ক্রান্তৌ চাণ্ডালাবিতি শেষ:।

(ঠ) শকার। (বসন্তসেনাকে দেখিয়া ভয়ের সহিত) কি আশ্চর্য্য! গর্ভদাসী বসন্তসেনাকে বাঁচাইল কে?। আমার প্রাণ গিয়াছে। হউক, পলায়ন করি। (এই বলিয়া পলায়ন করিল)

(ড) চাণ্ডাল। (নিকটে যাইয়া) ওহে! আমাদের প্রতি রাজার এইরূপ আদেশ আছে যে, "যে বসন্তসেনাকে মারিয়াছে, তাহাকে মারিবে"। তা রাজার শালাকে অন্বেষণ করি।

অবলোক্য চ। বসন্তসেনা কিমিয়ং দ্বিতীয়া ?
সমাগতা সৈব দিবঃ কিমিত্যম্ ?।
ভ্রান্তং মনঃ পশ্যতি বা মমৈনাং ?
বসন্তসেনা ন মৃতাথ সৈব ॥৪০॥

অথবা—কিন্নু স্বর্গাৎ পুনঃ প্রাপ্তা মম জীবাতুকাম্যয়া।
তস্যা রূপানুরূপেণ কিমুতান্যেয়মাগতা ? ॥৪১॥

কেতি। শস্ত্রে খড়্গে, অভ্যুদ্যতে মৎকণ্ঠচ্ছেদনার্থমুল্লসিতে, অতএব ময়ি মৃত্যু-বক্ত্রগতে সতি, ইয়ং কা নাম নারী, শস্যে অনাবৃষ্ট্যা হতে হতপ্রায়ে সতি দ্রীণস্য পূর্ব-প্রমাণিতদ্রীণনামকমেঘস্য দৃষ্টিরিব আগতা উভয়োরপি মৃত্যুনিবর্ত্তকত্বাত্তুল্যত্বমিতি ভাবঃ।

অত্র শ্রৌতীউপমালঙ্কারঃ ॥৩৯॥

বসন্তেতি। ইয়ং দৃশ্যমানা নারী, কিং দ্বিতীয়া বসন্তসেনা ? সর্ব্বথা তৎসদৃশ-ত্বেনৈব দৃশ্যমানত্বাদিতি সর্ব্বত্র ভাবঃ। অথবা সৈব বসন্তসেনা, কিং দিবঃ স্বর্গাৎ ইত্যমনেন প্রকারেণ সমাগতা ?। বা অথবা, ভ্রান্তং মৃত্যুচিন্তাক্রান্তত্বাৎ ভ্রমবিশ্লিষ্টং মম মনঃ, এনাং স্ত্রিয়ম্, পশ্যতি বসন্তসেনাত্বেনৈবাবলোকয়তি ?। অথবা বসন্তসেনা ন মৃতা, ইয়ং সৈব পূর্ব্বানুভূতা বসন্তসেনৈব ; পূর্ব্বোক্তান্যরূপাসম্ভবাদিত্যাশয়ঃ।

অত্র শ্লিষ্টে নিশ্চয়াত্ নিশ্চয়ান্তসন্দেহালঙ্কারঃ। উপজাতিবৃত্তম্ ॥৪০॥

(ঢ) (এই বলিয়া চাণ্ডালদ্বয় চলিয়া গেল)

চারুদত্ত। (বিস্ময়ের সহিত) অস্ত্র উত্তোলন করিয়াছে, আমিও মৃত্যুর মুখে গিয়াছি, এই অবস্থায়, শস্য অনাবৃষ্টিতে হতপ্রায় হইলে শস্য-বর্দ্ধক মেঘের ন্যায় এ কে আসিল ? ॥৩৯॥

(দেখিয়া) একি দ্বিতীয় বসন্তসেনা ? অথবা, সেই বসন্তসেনাই স্বর্গ হইতে এই ভাবে আসিয়াছে ? কিংবা আমার ভ্রান্ত চিত্ত, ইহাকে বসন্তসেনা বলিয়া দেখিতেছে ? অথবা, বসন্তসেনা মরে নাই ; এ সে-ই ॥৪০॥

বসন্ত। সাম্বমুত্থায় পাদয়োর্নিপত্য। **অজ্জচারুদত্ত! সা জ্জেব অহং পাবা, জাএ কারণাদো ইঅং তুএ অসরিসী অবত্থা পাবিদা।** (ণ)

নেপথ্যে। **অচ্ছরিঅং অচ্ছরিঅং, জীবদি বসন্তসেণা!।**

ইতি সর্বে পঠন্তি। (ত)

(ণ) আর্য্যচারুদত্ত! সৈবাহং পাপা, যস্যাঃ কারণাৎ ইয়ং ত্বয়া অসদৃশী অবস্থা প্রাপ্তা। (ত) আশ্চর্য্যমাশ্চর্য্যম্, জীবতি বসন্তসেনা!।

ননু বসন্তসেনায়া মরণং নিশ্চিত্যৈব রাজপুরুষৈস্তব দণ্ডো বিহিতস্তৎ কথং তন্মরণাভাবনিশ্চয় ইত্যাহ অথবা কিন্নু ইতি। মম জীবাতুকাম্যয়া জীবনরক্ষণেচ্ছয়া, স্বর্গাৎ পুনঃ কিন্নু প্রাপ্তা অবীপস্থিতা সা বসন্তসেনেতি শেষঃ। অথবা ইয়মন্যা কাচিন্নারী, তস্যা বসন্তসেনায়াঃ, রূপস্য আকৃতেঃ অনুরূপেণ তুল্যেন আকারেণ বিশিষ্টা সতীত্যর্থঃ, কিমুত আগতা। অন্যথা তত্ত্বত এব তস্যা আগমনং ন সম্ভবতি মৃতত্বাদিতি ভাবঃ।

অত্র পূর্বার্দ্ধে ক্রিয়োৎপ্রেক্ষা, পরার্দ্ধে তু যুক্তসন্দেহঃ, অনয়োঃ পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সংসৃষ্টিঃ। কেয়মিত্যারভ্য ইত্যন্তসন্দর্ভে উপগূহনং নাম উপসংহারসন্ধেরঙ্গম্, "তল্লবেদুপগূহনম্। যত্ স্যাদ্ভূতসম্প্রাপ্তিঃ" ইতি দর্পণলক্ষণাৎ।

"জীবে জীবনভৈষজ্যে জীবাতুঃ পুংনপুংসকম্" ইতি রভসঃ॥৪১॥

(ণ) বসন্ত ইতি। অসদৃশী অযোগ্যা, আত্মনঃ পরমসাধুত্বাদিতি ভাবঃ।

অথবা, আমার জীবন রক্ষা করিবার জন্য বসন্তসেনা স্বর্গ হইতে পুনরায় আসিয়াছে? কিংবা, অন্য কেহ বসন্তসেনার অনুরূপ রূপ ধারণ করিয়া এই আসিয়াছে? ॥৪১॥

(ণ) বসন্তসেনা। (অশ্রুপাতের সহিত উঠিয়া, চরণে পতিত হইয়া) আর্য্য চারুদত্ত! সেই পাপিষ্ঠাই আমি, যাহার জন্য আপনি এই অযোগ্য অবস্থা প্রাপ্ত হইয়াছেন।

(ত) নেপথ্যে। আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য!। বসন্তসেনা বাঁচিয়া আছেন!। (এইরূপ সকলে বলিতে লাগিল)

चारु। आकर्ण्य, सहसोत्थाय, स्पर्शसुखमभिनीय, निमीलिताक्ष एव हर्ष-गद्गदाक्षरम्। **प्रिये! वसन्तसेना त्वम्?।** (थ)

वसन्त। **सा ज्जेव अहं मन्दभाआ।** (द)

चारु। निष्क्रम्य सहर्षम्। **कथं वसन्तसेनैव।** सानन्दम्।

कुतो वाष्पाम्बुधाराभिः स्नपयन्ती पयोधरौ।
मयि मृत्युवशं प्राप्ते विद्येव समुपागता?॥४२॥

प्रिये! वसन्तसेने!

(द) सैवाहं मन्दभागा।

(थ) चारु इति। स्पर्शसुखं वक्षसि पतनादालिङ्गनजनितसुखानुभवप्रकारं रोमाञ्चादिकमित्यर्थः। निमीलिताक्ष एव मुद्रितनयन एव। वसन्तसेना त्वमिति काङ्क्षवत्त्वात् प्रश्नो गम्यते।

कुत इति। मयि मृत्युवशं प्राप्ते सति, वाष्पाम्बुधाराभिः अश्रुजलासारैः पयोधरौ स्तनौ, स्नपयन्ती सती, विद्या सञ्जीवनी ऋगिव, कुतः कस्मात् देशात् समुपागता आयाता। त्वया आगतयैवाहं जीवित इत्याशयः।

अत्र श्रौतीपमालङ्कारः॥४२॥

(थ) चारुदत्त। (শুনিয়া, তৎক্ষণাৎ উঠিয়া, স্পর্শসুখ অভিনয় করিয়া, মুদ্রিতনয়ন অবস্থাতেই আনন্দবশতঃ অস্পষ্ট অক্ষরে) প্রিয়ে! তুমি কি বসন্তসেনা?।

(দ) বসন্তসেনা। আমিই সেই মন্দভাগ্যা।

চারুদত্ত। (দেখিয়া আনন্দের সহিত) অ্যাঁ, বসন্তসেনাই যে!। (আনন্দের সহিত)

আমি মৃত্যুর বশতা প্রাপ্ত হইলে, তুমি নয়নজলবৃষ্টিদ্বারা স্তনদ্বয় সিক্ত করতঃ সঞ্জীবনী বিদ্যার ন্যায় কোথা হইতে আসিলে?॥৪২॥

প্রিয়ে! বসন্তসেনে!

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमानं
देहं त्वयैव प्रतिमोचितं मे ।
अहो ! प्रभावः प्रियसङ्गमस्य
मृतोऽपि को नाम पुनर्म्रियेत ? ॥४३॥

अपि च । प्रिये ! वसन्तसेने !

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियञ्च माला
कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।
एते च बध्यपटहध्वनयस्तथैव
जाता विवाहपटहध्वनिभिः समानाः ॥४४॥

त्वदर्थमिति । त्वदर्थं त्वद्धनिमित्तमित्यर्थः, विनिपात्यमानं निहन्यमानम्, एतत् मे मम देहम्, त्वयैव प्रतिमोचितं मुक्तीकृतम् । तव दर्शनाभावे कथमपि न मुक्तिर्भवेदिति भावः । प्रियसङ्गमस्य प्रियजनसम्मेलनस्य, अहो आश्चर्यः प्रभावः सामर्थ्यम् । को नाम जनः, मृतः सन्नपि, पुनर्म्रियेत जीवित एवावतिष्ठेत, अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः । यथा चाहं मृतप्रायः सन्नपि यज्जीवित एवावतिष्ठे, तत्तव सम्मेलनप्रभावादेवेति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः अर्थापत्तिश्च, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

"कायो देहः क्लीवपुंसोः" इत्यमरः । उपजातिर्वृत्तम् ॥४३॥

रक्तमिति । कान्तागमेन प्रियतमालाभेन परिणयावस्थयेत्यर्थः, वरस्य परिणेतुः, यथाहि यथैव, विभाति रक्तवरवस्त्रादिकमिति शेषः ; तथैव, तदेव बध्यावस्थायां मया परिहितमेव, रक्तं लोहितवर्णम्, वरवस्त्रम् इदमुत्तमवसनम्, इयं माला च विभाति शोभते । एवम् एते बध्यपटहध्वनयश्च बध्यकालीनढक्काशब्दाश्च, विवाहपटहध्वनिभिः ।

তোমার জন্যই আমার এই দেহ নিপাতিত হইতেছিল ; আবার তুমিই তাহা মুক্ত করিয়াছ । প্রিয়সম্মেলনের কি আশ্চর্য্য প্রভাব ! (না হইলে) কোন্ ব্যক্তি, মরিয়া আবার জীবিত হয় ? ॥৪৩॥

वसन्त। अदिदक्खिणदाए किं खु इदं ववसिदं अज्जेण ?। (ध)

चारु। प्रिये! त्वं किल मया हतेति।

पूर्वानुबद्धवैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना।
नरके पतता तेन मनागस्मि निपातितः ॥४५॥

(ध) अतिदक्षिणतया किन्नु इदं व्यवसितमार्य्येण ?।

समानास्तुल्या जाताः; उभयत्रापि त्वत्समागमात्, तव च कान्तास्थानवर्त्तित्वात् मम च वरस्थानपातित्वादित्याशयः।

अत्र पूर्वार्द्धे श्रौती परार्द्धे चार्थी उपमा, अनयोश्च मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः। यथाशब्दान्वयिना हिशब्देन नित्ययार्थबोधनान्न निरर्थकत्वदोषः। पूर्वार्द्धान्वयिनस्तथैवेत्यस्य परार्द्धगतत्वेऽपि पदद्वयात्मकतया नार्द्धान्तरैकपदतादोषः। पटहशब्दस्य हिःपाठेऽपि उद्दिश्यप्रतिनिर्द्दिश्यविषयत्वान्न कथितपदतादोषश्च।

एतेनात्मनीर्भाविविवाहसूचनादिदमपि दर्पणोक्तं प्रथमपताकास्थानम्। तल्लक्षणन्तूक्तम्। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥४४॥

(ध) वसन्त इति। अतिदक्षिणतया नितान्तसरलस्वभावतया, आर्य्येण भवता, इदमात्मविनाशनम्, किन्नु कथम्, व्यवसितमारब्धम्। तथा चात्यन्तसरलस्वभाववशादेव भवता मिथ्यामद्वधःपराधमज्ञौक्त्यान्याय्यं कृतमित्याशयः।

पूर्वेति। पूर्वम् अनुषक्तं "त्वं मय्येवानुरक्ता, न पुनः अकारि" इत्यती बद्धमूलीकृतं वैरं शत्रुता येन तेन, प्रभविष्णुना राज्ञः श्यालकतया प्रभावशालिना। अतएवाहं पूर्वं स्ववधाय चेष्टमानोऽपि न फलं प्राप्त इति भावः। नरके पतता, अकारणत्रास-

आरও, প্রিয়ে! বসন্তসেনে!

প্রিয়তমা-সম্মেলনে (বিবাহে) বরের যেমন হয়, সেইরূপই রক্তবর্ণ সেই উত্তম বস্ত্র এবং এই মালা শোভা পাইতেছে এবং এই বধ্যবাদ্যের শব্দও, বিবাহ-বাদ্যধ্বনির সমান হইয়াছে ॥৪৪॥

(ধ) বসন্তসেনা। অত্যন্তসরলতানিবন্ধন আপনি, এ কি আরম্ভ করিয়াছিলেন ?।

বসন্ত। কর্ণৌ পিধায়। **সন্তং পাবং। তেণ হ্মি রাঅসালেণ বাবাদিদা।** (ন)

চারু। ভিক্ষুং দৃষ্ট্বা। **অয়মপি কঃ?।**

বসন্ত। **তেণ অণজ্জেণ বাবাদিদা, এদিণা অজ্জেণ জীবাবিদম্হি।** (প)

চারু। **কস্ত্বমকারণবন্ধুঃ?।**

ভিক্ষুঃ। **ণ পচ্চভিজাণাদি মং অজ্জো। অহং পি অজ্জস্স**

(ন) শান্তং পাপম্। তেনাস্মি রাজশ্যালেন ব্যাপাদিতা।

(প) তেন অনার্য্যেণ ব্যাপাদিতা, এতেন আর্য্যেণ জীবিতাস্মি।

হত্যাপ্রযোজকত্বাদিত্যাশয়ঃ। তেন ত্বয়া অকারণে, "ত্বং কিল ময়া হতঃ" ইতি অভিযুঙ্ক্তে ইতি ণিচ্, মনাক্ অল্পম্, নিপাতিতো বিনাশিতোঽসি। কেবলীয়মমাবত্ত্বাদল্প এবায়ং নিপাত ইতি ভাবঃ॥৪৫॥

(ন) বসন্ত ইতি। শান্তং পাপম্ ভদ্রূপং ন বাচ্যং ত্বয়াহং নৈব হতেত্যর্থঃ।

(প) বসন্ত ইতি। জীবিতা জলদানাদিপরিচর্য্যয়া জীবনং প্রাপিতা।

চারুদত্ত। প্রিয়ে! পূর্ব্ব হইতেই বৈরভাবসম্পন্ন এবং প্রভাবশালী সেই শত্রু শকার, "তোমাকে আমি হত্যা করিয়াছি" এইরূপ অভিযোগ করিয়া, আপনি নরকে পতিত হইতে থাকিয়া, আমাকে একটু নিপাতিত করিতেছিল॥৪৫॥

(ন) বসন্তসেনা। (কর্ণদ্বয় আবৃত করিয়া) ওরূপ বক্তব্য নহে। সেই রাজার শালাই আমাকে মারিয়াছিল।

চারুদত্ত। (ভিক্ষুকে দেখিয়া) ইনি আবার কে?।

(প) বসন্তসেনা। সেই নিকৃষ্ট লোক, আমাকে মারিয়াছিল, আর এই উৎকৃষ্ট লোক, আমাকে বাঁচাইয়াছেন।

চারুদত্ত। অকারণ বন্ধু আপনি কে?।

चलण-संवाह-चिन्तए संवाहके णाम। जूदिअलेहिं गहिदे एदाए उवासिआए अज्जस्स केलकेत्ति अलङ्कार-पण-णिक्कीदेम्हि तेण अ जूदणिव्वेदेण सक्कसमणके संवुत्तेम्हि। एसावि अज्जा पवहण-विपज्जासेण पुप्फकलण्डकजिस्सु ज्जाणं गदा, तेण अ अणज्जेण "ण मं बहु मञ्ञसि" त्ति बाहुपासबलक्कारेण मालिदा, मए दिट्ठा। (फ)

(फ) न प्रत्यभिजानाति मामार्य्यः। अहं स आर्य्यस्य चरणसंवाह-चिन्तकः संवाहको नाम। द्यूतकरैर्गृहीतः एतया उपासिकया आर्य्यस्य आत्मीय इति अलङ्कार-पण-निष्क्रीतोऽस्मि। तेन च द्यूतनिर्वेदेन शाक्यश्रमणकः संवृत्तोऽस्मि। एषापि आर्य्या प्रवहणविपर्य्यासेन पुष्पकरण्डकजीर्य्योद्यानं गता, तेन च अनार्य्येण—"न मां बहु मन्यसे" इति बाहु-पाश-बलात्कारेण मारिता, मया दृष्टा।

(फ) भिक्षुरिति। न प्रत्यभिजानाति पूर्वपरिचितमपि वेशवैषम्यान्नेदानीं परिचिनोति। चरणसंवाहं पादमर्दनं चिन्तयति कीन रूपेण सुखकरं भवेदिति विभावयतीति चरणसंवाहचिन्तकः। उपासिकया बुद्धसेविकया वसन्तसेनया। अलङ्कार एव पणस्तेन तद्दानेनेत्यर्थः निष्क्रीतोऽस्मि क्रीतप्रायोऽस्मि। शाक्यश्रमणको बौद्धसन्न्यासी। अनार्य्येण असज्जनेन शकारेण। न बहु मन्यसे रमणाय नाद्रियसे।

"पूर्वानुभवद्वेषेण" इत्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे निर्णयो नाम उपसंहारसन्धेरङ्गम्, "निर्णयः पुनः। अनुभूतार्थकथनम्" इति दर्पणलक्षणात्।

(फ) ভিক্ষু। আপনি, আমাকে চিনিতে পারিতেছেন না। আমি চরণসংবাহনের চিন্তাকারী সেই সংবাহক। দ্যূতকরগণ আমাকে ধরিয়াছিল, আর এই বুদ্ধসেবিকা বসন্তসেনা, "আমি আপনার বলিয়া অলঙ্কার-পণ দিয়া আমাকে কিনিয়াছিলেন।" সেই দ্যূতের অপমানে আমি বৌদ্ধসন্ন্যাসী হইয়াছি। এই আর্য্যা বসন্তসেনাও, গাড়ীর পরিবর্ত্তনে পুষ্পকরণ্ডকনামক পুরাতন উদ্যানে গিয়াছিলেন, এবং সেই নিকৃষ্ট লোক

নেপথ্যে কলকলঃ।

জয়তি বৃষভকেতুর্দক্ষযজ্ঞস্য হন্তা
তদনু জয়তি ভেত্তা শক্রহস্তঃ ক্রৌঞ্চশত্রুঃ।
তদনু জয়তি কৃত্স্নাং শুভ্র-কৈলাস-কেতুং
বিনিহত-বর-বৈরী চার্য্যকো গাং বিশালাম্ ॥৪৬॥

জয়তীতি। দক্ষযজ্ঞস্য হন্তা বৃষভকেতুর্বৃষধ্বজো মহাদেবঃ, জয়তি জগত্সু সর্ব্বোৎকর্ষেণ বর্ত্ততে। তদনু তদনন্তরম্, ভেত্তা শত্রুদেহভেদনকর্ত্তা, তথা ক্রৌঞ্চশত্রুঃ ক্রৌঞ্চপর্ব্বতবিদারণকারী, শক্রহস্তঃ কার্ত্তিকেয়ঃ, জয়তি সেনাপতিষু উত্কর্ষেণ বর্ত্ততে। তদনু চ তত্পরশ্চ, বিনিহতো বিনাশিতঃ বরঃ প্রধানো বৈরী শত্রুঃ পালকো যেন সঃ, আর্য্যকস্তদাখ্যো গোপালদারকঃ, শুভ্রো রজতময়ত্বাত্ ধবলঃ কৈলাসঃ পর্ব্বত এব কেতুর্ধ্বজো যস্যাস্তাম্, কৃত্স্নাং সমস্তাম্, বিশালাং মহতীম্, গাং পৃথিবীম্, জয়তি জিত্বা মানবেষু উত্কর্ষেণ বর্ত্ততে।

অত্র আর্য্যকঃ প্রভাবে শিবেন বলৌ চ কার্ত্তিকেয়েন তুল্য ইতি সূচনায় পূর্ব্বপাদদ্বয়ীপাদানম্। তদনু ইত্যস্য, পূর্ব্বার্দ্ধে জয়তীত্যস্য চ সমানার্থস্য দ্বিঃপাঠাত্ কথিতপদতादोষদ্বয়ম্; "তদনু রিপুবিভেত্তা" "অথ তু জয়তি কৃত্স্নাম্" ইতি দ্বিতীয়তৃতীয়চরণয়োঃ পাঠভেদেন তয়োর্নিরাসঃ। তৃতীয়ে চরণে জয়তীত্যস্য ব্যাখ্যানীক্রার্থভেদাত্ তত্সত্ত্বেঽপি ন কথিতপদতादोষান্তরম্, একার্থকৈকানুপূর্ব্বীকানেকশব্দপাঠ এব তদ্দোষবিষয়ত্বাত্।

মালিনী বৃত্তম্ ॥৪৬॥

শকার, "আমাকে আদর করিতেছিস্ না" এই বলিয়া, বলপূর্ব্বক বাহুপাশদ্বারা মারিয়াছিল; আমি তাহা দেখিয়াছিলাম।

(নেপথ্যে কোলাহল)। দক্ষযজ্ঞবিনাশী বৃষধ্বজ মহাদেব জয়যুক্ত হইতেছেন। তাহার পর শক্রহন্তা এবং ক্রৌঞ্চপর্ব্বতবিদারণকারী কার্ত্তিকেয়, জয়যুক্ত হইতেছেন; আবার তাহার পর আর্য্যক, প্রধান শক্রকে নিহত করিয়া, শুভ্র-কৈলাস-পর্ব্বতরূপ ধ্বজশালিনী বিশালা সমস্তা পৃথিবীকে জয় করিলেন ॥৪৬॥

प्रविश्य सहसा शर्विलकः ।

हत्वा तं कुनृपमहं हि पालकं भोः !
तद्राज्ये द्रुतमभिषिच्य चार्य्यकं तम् ।
तस्याज्ञां शिरसि निधाय शेषभूतां
मोक्ष्येऽहं व्यसनगतञ्च चारुदत्तम् ॥४७॥
हत्वा रिपुं तं बलमन्त्रिहीनं
पौरान् समाश्वास्य पुनः प्रकर्षात् ।
प्राप्तं समग्रं वसुधाधिराज्यं
राज्यं बलारेरिव शत्रुराज्यम् ॥४८॥

हत्वेति । भोः कौलाहलकारणजिज्ञासुजनाः ! अहम्, तं कुनृपं पालकाख्यं दुष्टनृपतिम्, हत्वा हि विनाश्यैव, तस्य राज्ये, तम् आर्य्यकं द्रुतमभिषिच्य च, तस्य आर्य्यकस्य, शेषभूतां प्रसाददत्तनिजनिर्म्माल्यरूपाम्, आज्ञां "चारुदत्तमुद्धर" इत्येवंरूपमादेशम्, शिरसि निधाय, व्यसनगतं बधाय नीतत्वात् विपदापन्नम्, चारुदत्तञ्च मोक्ष्ये उद्धरिष्यामि ; इत्यतः कौलाहलोऽयमिति भावः ।

अत्र अहमित्यस्य द्विःपाठादधिकपदतादोषः, स तु "कुनृपमहम्" इत्यत्र "कुनरपतिम्" इति पाठेन समाधेयः ।

"प्रसादान्निजनिर्म्माल्यदाने शेषेति कीर्त्तिता ।" इति विश्वः ।

प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥४७॥

हत्वेति । प्रकर्षात् भाग्योत्कर्षात्, बलैः सैन्यैः मन्त्रिभिश्च हीनम् एकाकिस्थित-

शर্বিলক, হঠাৎ প্রবেশ করিয়া। হে কোলাহল-কারণ-জিজ্ঞাসুগণ! আমি, সেই দুষ্ট রাজা পালককে হত্যা করিয়া, তাঁহার রাজ্যে সেই আর্য্যককে শীঘ্র অভিষিক্ত করিয়া, অনুগ্রহদত্ত নির্ম্মাল্যের ন্যায় তাঁহার (আর্য্যকের) আদেশ মস্তকে ধারণ করিয়া, বিপন্ন চারুদত্তকে মুক্ত করিব ॥৪৭॥

অয়তী-নিরূপ্য। **ভবতু, অত্র তেন ভবিতব্যম্, যত্রায়ং জনপদসমবায়ঃ। অপি নামায়মারম্ভঃ ক্ষিতিপতেরার্য্যকস্য আর্য্যচারুদত্তস্য জীবিতেন সফলঃ স্যাৎ?।** ত্বরিততরমুপসৃত্য। **অপযাত জাল্মাঃ!।** দৃষ্ট্বা সহর্ষম্। **অপি ধ্রিয়তে চারুদত্তঃ সহ বসন্তসেনয়া?। সম্পূর্ণা খল্বস্মৎস্বামিনো মনোরথাঃ।** (ব)

মিত্যর্থঃ, রিপুং সিদ্ধাদিশ্যবণমাত্রেণৈব কারায়ামাবদ্ধীকরণাৎ হন্তুম্, তং পালকম্, হত্বা মদ্ভারা বিনাশ্য, অন্যথা "হত্বা তং কৃতপমহম্" ইত্যুক্তবিরোধঃ। পুনঃ পৌরান্ তদ্বধেন ময়াকুলানিতি ভাবঃ, সমাশ্বস্য অভয়দানাদিনেতি শেষঃ, বলারেঃ বলনামকদৈত্যহন্ত্রীরিন্দ্রস্য রাজ্যমিব, বসুধায়াং পৃথিব্যাম্ অধিরাজ্যম্ অধিকরাজত্বং শ্রেষ্ঠস্থানং যস্মিন্ তৎ তাদৃশম্, সমগ্রং সকলম্, হন্তুঃ পালকস্য রাজ্যং প্রাপ্তম্ আর্য্যকেণেতি শেষঃ।

অত্র শ্লৌতীপমালঙ্কারঃ। "আর্য্যকেণ" ইত্যাদিপদানামনুক্তত্বেঽপি বক্তুঃ সম্ভ্রমমগ্নত্বান্ন ন্যূনপদতাদোষঃ, রাজ্যমিত্যস্য হিঃপাঠেঽপি উদ্দেশ্যপ্রতিনির্দ্দেশ্যবিষয়ত্বান্ন কথিতপদতাদোষশ্চ।

ইন্দ্রবজ্রা বৃত্তম্ ॥৪৮॥

(ব) অয়ত ইতি। তেন চারুদত্তেন। জনপদানাং জনপদবাসিনাং জনানাং সমবায়ঃ সম্মেলনম্। ক্ষিতিপতেরার্য্যকস্য অয়মারম্ভঃ রাজত্বীপক্রমঃ, আর্য্যচারুদত্তস্য জীবিতেন জীবনরক্ষণেন, অপি নাম সফলঃ স্যাদিত্যন্বয়ঃ। হে জাল্মাঃ! অসমীক্ষ্যকারিণী ঘাতকাদয়ঃ! অপযাত অপসরত। ধ্রিয়তে জীবিত এবাবতিষ্ঠতে। অস্মৎস্বামিন আর্য্যকস্য মনোরথাঃ চারুদত্তস্য জীবনরক্ষাবিষয়কাভিলাষাঃ, সম্পূর্ণাঃ তস্য জীবনসত্ত্বাদিতি ভাবঃ।

আর্য্যক, রক্ষি-সৈন্য ও মন্ত্রি-বিহীন সেই শত্রু পালককে (আমাদ্বারা) হত্যা করিয়া, পুরবাসীদিগকে আশ্বস্ত করিয়া, পৃথিবীর মধ্যে শ্রেষ্ঠ রাজ্য, এবং ইন্দ্রের রাজ্যের ন্যায় (মনোহর) শত্রু পালকের সমগ্র রাজ্য, সৌভাগ্যবশতঃ লাভ করিয়াছেন ॥৪৮॥

(ব) (সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) হউক, এইখানে চারুদত্ত থাকিবেন, যেখানে এই সকল লোক সমবেত হইয়াছে। রাজা আর্য্যকের এই

দিষ্ট্যা ভো! ব্যসনমহার্ণবাদপারাৎ
উত্তীর্ণং গুণধৃতয়া সুশীলবত্যা।
নাবেব প্রিয়তময়া চিরান্নিরীক্ষে (১)
জ্যোৎস্নাঢ্যং শশিনমিবোপরাগমুক্তম্ ॥৪৯॥

দিষ্ট্যেতি। ভো ইতি স্বসদৃচরসম্বোধনম্। গুণা দয়াসৌন্দর্য্যাদয়ো ধৃতা যয়া তয়া। অস্মিন্ পক্ষে আদিতাগ্র্যাদিত্বাৎ ধৃতশব্দস্য পরনিপাতঃ। অন্যত্র তু গুণেন রশ্মিনা ধৃতা বদ্ধা তয়া। সুশীলবত্যা সচ্চরিত্রয়া সত্স্বভাবয়া মনীহরয়া চেত্যর্থঃ, নাবা নৌকয়েব, প্রিয়তময়া বসন্তসেনয়া হেতুভূতয়া, দিষ্ট্যা ভাগ্যেন, অপারাদনুত্তরণীয়াত্, ব্যসনং বিপদ্ মহার্ণব ইব তস্মাত্, উত্তীর্ণম্ অতএব উপরাগাত্ রাহুগ্রাসাত্ মুক্তম্, জ্যোৎস্নাঢ্যং কৌমুদীযুক্তম্, শশিনং চন্দ্রমিব, চারুদত্তমিতি শেষঃ, চিরাদ্দুষ্কালাত্ পরম্, নিরীক্ষে পশ্যামি।

অত্র নাবৈবেত্যুপমানুসারাত্ "ব্যসনমহার্ণবাত্" ইত্যত্রাপি উপমিতসমাস এব ন্যায্য ইতি লুপ্তোপমা, নাবেবেতি চ পূর্ণোপমা, অনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ, শশিনমিবেতি চ শ্রৌতোপময়া পুনঃ সংসৃজ্যতে। তথা চারুদত্তজীবনরূপবাঞ্ছিতলাভাত্ আনন্দো নাম উপসংহারসন্ধেরঙ্গত্ব—"আনন্দো বাঞ্ছিতাগমঃ" ইতি লক্ষণাত্।

প্রহর্ষিণী ছন্দঃ ॥৪৯॥

আরম্ভ, চারুদত্তের জীবনরক্ষাদ্বারা সফল হইবে কি?। (তাড়াতাড়ি নিকটে যাইয়া) ওরে অবিবেচকগণ! সরিয়া যা। (দেখিয়া আনন্দের সহিত) বসন্তসেনার সহিত চারুদত্ত জীবিত আছেন কি?। আমাদের রাজার অভিলাষ পূর্ণ হইয়াছে।

নৌকার ন্যায় গুণবতী ও সচ্চরিত্রা প্রিয়তমা বসন্তসেনাদ্বারা অপার বিপদ-সাগর হইতে উত্তীর্ণ, সুতরাং রাহুগ্রাস হইতে মুক্ত জ্যোৎস্না-সমন্বিত চন্দ্রের ন্যায় চারুদত্তকে বহুকালের পর ভাগ্যবশতঃ দেখিতেছি ॥৪৯॥

(১)···নিরীক্ষ্যে।

তৎ কৃতমহাপাতকঃ কথমিবৈনমুপসর্পামি ?। অথবা, সর্ব্বত্রার্জবং শোভতে। প্রকাশমুপসৃত্য বদ্ধাঞ্জলিঃ। আর্য্যচারুদত্ত !। (ভ)

চারু। ননু! কো ভবান্ ?।

শর্বি। যেন তে ভবনং ভিত্ত্বা ন্যাসাপহরণং কৃতম্।
সোঽহং কৃতমহাপাপস্ত্বামেব শরণং গতঃ ॥৫০॥

(ভ) তদিতি। কৃতং মহাপাতকং ব্রাহ্মণসুবর্ণহরণাৎ মহাপাপং যেন সঃ। এনং চারুদত্তম্। তথা চ সমানভাবেনৈব রত্নগীয়ত্বাৎ ন্যাসোঽপি স্বত্ত্ববদ্ধনমিব। তেন ব্রাহ্মণহস্তগতন্যাসহরণান্মহাপাতকমেব কৃতম্। তথা যস্য ন্যাসমপহৃত্য মহাহানিঃ কৃতা, তদন্তিক এবোপসর্পণং গুরুতরলজ্জাপ্রতিবন্ধকত্বাদশক্যমেবেতি ভাবঃ। আর্জবং সরলতা। তথা চ সরলভাবেন পূর্ব্ববৃত্তান্তং বিস্মৃত্যোপস্থিতিঃ সম্ভবত্যেবেত্যাশয়ঃ। প্রকাশং ব্রবীতীত্যর্থঃ।

মহাপাতকমাহ মনুঃ—"ব্রহ্মহত্যা সুরাপানং স্তেয়ং গুর্বঙ্গনাগমঃ।
মহান্তি পাতকান্যাহুঃ সংসর্গশ্চাপি তৈঃ সহ ॥"

ব্রাহ্মণস্বামিকাদ্যৌতিরত্তিকাপরিমিতসুবর্ণান্যূনসুবর্ণহরণস্য মহাপাতকত্বং শূলপাণিনা প্রায়শ্চিত্তবিবেকে ব্যবস্থাপিতং দ্রষ্টব্যম্।

যেনেতি। যেন জনেন, তে তব, ভবনং ভিত্ত্বা সন্ধিনির্ম্মাণায় গৃহভিত্তিং বিদার্য্য, ন্যাসস্য বসন্তসেনাকৃতালঙ্কারনিক্ষেপস্য অপহরণং কৃতম্, কৃতমহাপাপস্তৎসুবর্ণহরণাদিবেতি ভাবঃ, সোঽহং শর্বিলকঃ, ত্বামেব শরণং গতঃ, তদপরাধমার্জনার্থমিত্যাশয়ঃ ॥৫০॥

(ভ) তা মহাপাপ করিয়া, ইঁহার নিকট কি করিয়া উপস্থিত হইব ? অথবা, সর্ব্বত্রই সরলতা শোভা পায়। (নিকটে যাইয়া, কৃতাঞ্জলি হইয়া, প্রকাশ্যে) আর্য্য চারুদত্ত !।

চারুদত্ত। মহাশয়! আপনি কে ?।

শর্বিলক। যে ব্যক্তি, আপনার গৃহ বিদীর্ণ করিয়া, গচ্ছিত ধন অপহরণ করিয়াছিল; মহাপাপকারী সেই ব্যক্তিই আমি আপনার শরণাপন্ন হইলাম ॥৫০॥

चारु। सखे! मैवम्। त्वया असौ प्रणयः कृतः।

इति कण्ठे गृह्णाति। (म)

शर्विं। अन्यच्च।

आर्य्यकेणार्य्यवृत्तेन कुलं मानञ्च रक्षता।
पशुवद्यज्ञवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः ॥५१॥

चारु। किम्?।

शर्विं। त्वद्यानं यः समारुह्य गतस्त्वां शरणं पुरा।
पशुवद्धितते यज्ञे हतस्तेनाद्य पालकः ॥५२॥

(म) चारु इति। मैवं तदपहरणेनात्मनोऽपराधावधारणं न कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्कारणमाह त्वयेति। असौ न्यासापहरणव्यापारः, प्रणयो मया सहात्मनः, सौहार्दं कृतः, तेन हि तव मम च यथाक्रममुपकार्य्योपकारकभावजननात् सौहार्दस्य च तदुपस्वादित्याशयः।

आर्य्यकेणेति। आर्य्यवृत्तेन साधुचरितेन आर्य्यकेण, कुलं वंशम्, मानं गौरवञ्च रक्षता, जनानामिति शेषः। पालकेन तु तदुभयमपि जनानां प्रायेण विनाशितमिति भावः। यज्ञवाटस्थो यज्ञशालास्थितः, दुरात्मा पालको हतः, मद्भारेति शेषः, अन्यथा "हत्वा तं कुरुपमहम्" इति पूर्वोक्तविरोधापत्तिः ॥५१॥

त्वदिति। यः, तव यानं प्रवहणमारुह्य पुरा पूर्व्वं त्वां शरणं गतः; अद्य तेन आर्य्यकेण, यज्ञे कर्म्मणि वितते विस्तृते बहुतरानुष्ठानेन पूर्णप्राये सति, पालकः, पशुवत् यज्ञीयपशुवत् हतो मद्भारा व्यापादितः।

अत्र श्लेषोपमालङ्कारः ॥५२॥

(म) চারুদত্ত। সখে! এরূপ বলিও না। তুমি উহা প্রণয়ই করিয়াছ। (এই বলিয়া কণ্ঠে ধারণ করিলেন)

শর্বিলক। আরও, লোকের কুল ও সম্মান রক্ষাকারী এবং সচ্চরিত্র আর্য্যক, পশুর ন্যায় যজ্ঞশালাস্থ দুরাত্মা পালককে হত্যা করিয়াছেন ॥৫১॥

চারু। শর্বিলক! যোঽসৌ পালকেন ঘোষাদানীয় নিষ্কারণং কূটাগারে বদ্ধ আর্য্যকনামা ত্বয়া মোচিতঃ?। (য)

শর্বি। যথাহ তত্রভবান্। (র)

চারু। প্রিয়ং নঃ প্রিয়ম্।

শর্বি। প্রতিষ্ঠিতমাত্রেণ তব সুহৃদা আর্য্যকেণ উজ্জয়িন্যাং বেণ্যাতটে কুশাবত্যাং রাজ্যমতিসৃষ্টম্। তৎ প্রতিমান্যতাং প্রথমঃ সুহৃৎপ্রণয়ঃ। পরিক্রম্য। অরে রে! আনীয়তামযং পাপো রাষ্ট্রিয়ধূর্তঃ। (ল)

(য) চারু ইতি। ঘোষাৎ আভীরপল্লীতঃ। কূটাগারে কারাগারে।

(র) শর্বি ইতি। তত্রভবান্ মাননীয়ো ভবান্, যথাহ যথার্থমেবোক্তবানিতি অতীতসামীপ্যে বর্ত্তমানা।

(ল) শর্বি ইতি। উজ্জয়িন্যাং প্রতিষ্ঠিতমাত্রেণেত্যন্বয়ঃ, বেণ্যা নাম কাচিন্নদী তস্যাস্তটে, কুশাবত্যাং তদাখ্যায়াং নগর্য্যাম্, কুশাবতীনামনগরীস্থরাজ্ঞ্যাসনাধীনমিত্যর্থঃ, রাজ্যম্, অতিসৃষ্টং ভবতে প্রদত্তম্। তত্তস্মাৎ সুহৃদ আর্য্যকস্য প্রথম হয়ং প্রার্থনা,

---

চারুদত্ত। কি?।

শর্বিলক। যিনি আপনার গাড়ীতে উঠিয়া, পূর্ব্বে আপনার শরণাগত হইয়াছিলেন, তিনি (আর্য্যক) আজ যজ্ঞ পূর্ণপ্রায় হইতে চলিলে, পশুর ন্যায় পালককে হত্যা করিয়াছেন ॥৫২॥

(য) চারুদত্ত। শর্বিলক! রাজা পালক, সেই আর্য্যকনামে যাহাকে গোপপল্লী হইতে আনিয়া অকারণ কারাগারে আবদ্ধ করিয়াছিলেন; পরে তুমি মুক্ত করিয়াছিলে?।

(র) শর্বিলক। মাননীয় আপনি যথার্থ বলিয়াছেন।

চারুদত্ত। প্রিয়, আমাদের বড়ই প্রিয় (এই ঘটনা)।

(ল) শর্বিলক। আপনার সুহৃদ আর্য্যক, উজ্জয়িনীতে প্রতিষ্ঠিত

नेपथ्ये। यथाज्ञापयति शर्विलकः।

शर्वि। आर्य्य! नन्वयमार्य्यको राजा विज्ञापयति, इदं मया युष्मद्गुणोपार्जितं राज्यम्, तदुपयुज्यताम्। (ब)

चारु। अस्मद्गुणोपार्जितं राज्यम्!। (श)

प्रतिमान्यतामङ्गीक्रियताम्। राष्ट्रियश्चटः राजश्यालरूपी धूर्त्तः। इत्यनुचरान् प्रति आदेश इति बोध्यम्।

अत्र चारुदत्ताय राज्यदानात् भाषणं नाम उपसंहारसन्धेरङ्गम्—"सामदानादि भाषणम्" इति दर्पणलक्षणात्।

(ब) शर्वि इति। युष्माकं तव चारुदत्तस्येत्यर्थः गौरवाद्बहुवचनम्, गुणेन दयया उपार्जितम्। तथा च त्वया दयया अपसरणाय तत् प्रवहणं दत्तम्, तेन चात्मा रक्षितः, तेन चेदं राज्यमुपार्जितमिति परम्परया त्वद्दयाऽपगुण एवैतद्राज्योपार्जने कारणमिति भावः। तत्तस्मात् उपयुज्यताम् एतद्राज्यं भुज्यतामिति सन्नीषमाबार्थेयमुक्तिः; अन्यथा "कुम्भावत्यां राज्यमतिसृष्टम्" इति पूर्वोक्तिविरोध इति बोध्यम्।

(श) चारु इति। अत्र काकुवशात् कथमपि अस्मद्गुणोपार्जितं राज्यमिति प्रतीयते। तेन, येनार्जितं तेनैवोपयुज्यतामित्यन्वयः।

হইয়াই বেণানদীর তীরে কুশাবতী নগরীর রাজার শাসনাধীন রাজ্য, আপনাকে দান করিয়াছেন। অতএব প্রিয়সুহৃদের প্রথম প্রার্থনা আপনি স্বীকার করুন। (ফিরিয়া) ওরে! পাপাত্মা ও শঠ ঐ রাজার শালাকে আন্।

নেপথ্যে। শর্বিলক যাহা আদেশ করেন।

(ব) শর্বিলক। আর্য্য! রাজা আর্য্যক নিবেদন করিতেছেন যে, আমি এই রাজ্য, আপনার গুণেই উপার্জন করিয়াছি; তা আপনি ভোগ করুন।

(শ) চারুদত্ত। আমার গুণে উপার্জিত রাজ্য!।

নেপথ্যে। অরে রে রাষ্ট্রিয়শ্যালক! এহ্যেহি স্বস্যাবিনয়স্য ফলমনুভব। (ঘ)

ততঃ প্রবিশতি পুরুষৈরধিষ্ঠিতঃ পশ্চাদ্বাহুবদ্ধঃ শকারঃ। (ঙ)

শকারঃ। হীমাদিকে! (হ)

এব্বং দূলমদিক্কন্তে উদ্ধামে বিঅ গদ্দহে।
আণীদে ক্খু হগে বদ্ধে কুড্ডে অস্সে ব্ব দুক্কলে ॥৫৩॥

দিশোঽবলোক্য। শ্রমন্তদো উবট্ঠিদে এথে লট্ঠিঅবন্ধে। তা কং

(হ) হন্ত!।

এবং দূরমতিক্রান্তঃ উদ্ধাম ইব গর্দ্দভঃ।
আনীতঃ খল্বহং বদ্ধঃ কুক্কুরীঽন্য ইব দুষ্করঃ ॥৫৩॥

(ঘ) নেপথ্য ইতি। অবিনয়স্য দুর্ব্যবহারস্য স্বয়ংকৃতস্ত্রীহত্যায়াঃ পরীপর্য্যারোপণস্যেত্যর্থঃ।

(ঙ) তত ইতি। পুরুষৈঃ রাজকানুচরৈঃ, অধিষ্ঠিতঃ অবলম্বিতঃ।

এবমিতি। উদ্ধাম উন্মুক্তবন্ধনগর্দ্দভঃ, গর্দ্দভ ইব, এবমনেন প্রকারেণ এষাহমাকর্ষণেনেত্যর্থঃ, দূরং বাসভবনাদ্বিপ্রকৃষ্টম্, অতিক্রান্তঃ অতীতঃ, তথা দুষ্করী দুষ্করাকর্ষণঃ, অন্যঃ কুক্কুর ইব, বদ্ধোঽহম্, খলু আনীতঃ বধ্যস্থানমিতি শেষঃ।

অত্র শকারবচনত্বাদুপমাগতানৌচিত্যদোষো নানুসন্ধেয়ঃ ॥৫৩॥

(ঘ) নেপথ্যে। ওরে রে রাজার শালা! আয় আয় নিজের দুর্ব্যবহারের ফল ভোগ কর্।

(ঙ) তদনন্তর পুরুষগণকর্ত্তৃক ধৃত ও পশ্চাদ্বাহুবদ্ধ অবস্থায় শকারের প্রবেশ।

(হ) শকার। হায়!।

উন্মুক্তবন্ধন গর্দ্দভের ন্যায় আমি বাড়ী হইতে এইভাবে দূরে আসিয়াছি এবং দুর্দ্ধর অপর কুর্কুরের ন্যায় বদ্ধ অবস্থায় আনীত হইয়াছি ॥৫৩॥

दाणिं अशलणे शलणं वजामि ?। विचिन्त्य। भोदु, तं ज्जेव अब्भुव-वण्ण-शलण-वच्छलं गच्छामि। इत्युपसृत्य। अज्जचालुदत्त! पलित्ताआहि पलित्ताआहि। इति पादयोः पतति। (च)

नेपथ्ये। अज्जचालुदत्त! मुञ्च मुञ्च, वावादेम्ह एदं। (क)

शकारः। चारुदत्तं प्रति। भो अशलणशलणे! पलित्ताआहि। (ख)

(च) समन्तत उपस्थित एष राष्ट्रियबन्धः। तत् कमिदानीमशरणः शरणं व्रजामि ?। भवतु, तमेव अभ्युपपन्नशरणवत्सलं गच्छामि। आर्य्यचारुदत्त! परित्रायस्व परित्रायस्व।

(क) आर्य्यचारुदत्त! मुञ्च मुञ्च, व्यापादयाम एतम्।

(ख) भो अशरणशरण! परित्रायस्व।

(च) दिश इति। राष्ट्रियस्य राजशालस्य मम बन्धो बन्धनानुज्ञा, समन्तत उपस्थितः सर्वाभ्य एव दिग्भ्य उत्थितः। अशरणो रक्षकशून्यः, शरणं रक्षकम्। अभ्युपपन्नानामाश्रितानां जनानां शरणं रक्षको वत्सलः स्नेहवांश्च तम्, तमेव चारुदत्तमेव, गच्छामि शरणत्वेनाश्रयामि।

(क्ष) (सकलদিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) সকল দিক্ হইতেই আমার বন্ধনের অনুমোদন উপস্থিত হইতেছে। তা এখন রক্ষকহীন আমি কাহার শরণাপন্ন হই ?। (চিন্তা করিয়া) হউক, আশ্রিতদিগের রক্ষক ও তাহাদের প্রতি স্নেহকারী সেই চারুদত্তেরই শরণাগত হই। (এই বলিয়া নিকটে যাইয়া) আর্য্য! চারুদত্ত! রক্ষা করুন, রক্ষা করুন; (এই বলিয়া চরণে পতিত হইল)

(ক) নেপথ্যে। আর্য্য চারুদত্ত! ছাড়ুন ছাড়ুন, ইহাকে মারিয়া ফেলি।

চারু। সানুকম্পম্। অহহ! অভয়মভয়ং শরণাগতস্য। (গ)

শর্বি। সাবেগম্। আঃ, অপনীয়তামযং চারুদত্তপার্শ্বাৎ। চারুদত্তং প্রতি। ননু! উচ্যতাং কিমস্য পাপস্যানুষ্ঠীয়তামিতি। (ঘ)

আকর্ষন্তু সুবধ্যৈনং? শ্বভিঃ সংখাদ্যতামথ?।
শূলে বা তিষ্ঠতামেষঃ পাল্যতাং ক্রকচেন বা? ॥৫৪॥

(গ) চারু ইতি। অহহেত্যনুকম্পায়াং খেদে বা। ভয়স্যাভাব ইত্যভয়ম্। অভাবার্থে অব্যয়ীভাবঃ।

(ঘ) শর্বিল ইতি। অপনীয়তামপসার্য্যতাম্। অন্যথা চারুদত্তীয়ং নীচনায়াম্যনুরোদ্ধুমর্হতীতি ভাবঃ।

আকর্ষন্বিতি। এনং শ্বকারম্, সুবধ্য সম্যগ্ বদ্ধা, আকর্ষন্তু তথা সতি তীক্ষ্ণাগ্রপ্রস্তরখণ্ডৈরস্যাঙ্গানি ক্ষতবিক্ষতানি ভবিষ্যন্তীত্যাশয়ঃ। অথ অনন্তরম্, শ্বভিঃ কুক্কুরৈঃ, সংখাদ্যতাম্। অত্র ইত্বিলন্তাৎ খাদতেঃ কর্ম্মণি প্রত্যয়ঃ। বা অথবা, এষ শ্বকারঃ, শূলে তিষ্ঠতাম্ অস্মাকমারোপণেন শূলে স্থিতিমনুভবতু ইত্যর্থঃ। "প্রতিজ্ঞানির্দ্দেশ-প্রকাশনেষু ষ্ণাঃ" ইতি প্রতিজ্ঞার্থে কৃত্যাদিত্বাদাত্মনেপদম্। বা অথবা, ক্রকচেন করপত্রেণ, পাল্যতাং বিভাগঃ ক্রিয়তাম্। এতেষামেকতমঃ প্রকার উচ্যতামিতি ভাবঃ।

(খ) শকার। (চারুদত্তের প্রতি) হে রক্ষকহীনের রক্ষক! রক্ষা করুন।

(গ) চারুদত্ত। (দয়ার সহিত) হায়! শরণাগতের ভয় নাই, ভয় নাই।

(ঘ) শর্বিলক। (আবেগের সহিত) আঃ! চারুদত্তের নিকট হইতে ইহাকে সরাইয়া নাও। (চারুদত্তের প্রতি) আর্য্য! বলুন, এই পাপাত্মার কি করিবে।

ইহাকে সম্যক্‌রূপে বন্ধন করিয়া আকর্ষণ করিবে? কিংবা কুকুর

चारु। किमहं यदब्रवीमि तत् क्रियते ?। (ङ)

शर्वि। कोऽत्र सन्देहः ?।

शकारः। भट्टालआ! चालुदत्त! शलणागदेम्हि, ता पलित्ताआहि पलित्ताआहि। जं तुए शलिशं, तं कलेहि। पुणो ण ईदिशं कलिश्शं। (च)

नेपथ्ये पौराः। वावादेध, किं णिमित्तं पादको जीवावीअदि ?। (छ)

(च) भट्टारक! चारुदत्त! शरणागतोऽस्मि, तत् परित्रायस्व परित्रायस्व। यत्तव सदृशम्, तत् कुरु, पुनर्न ईदृशं करिष्यामि।

(छ) व्यापादयत, किं निमित्तं पातकी जीव्यते ?।

अत्र कर्त्तव्यविषयाणामुपन्यासाद् ग्रथनं नाम उपसंहारसन्धेरङ्गम्। "उपन्यासस्तु कार्य्याणां ग्रथनम्" इति लक्षणात् ॥५४॥

(ङ) चारु इति। तत् क्रियते किं युष्माभिरित्यर्थः। अन्यथा इथा वाक्यव्ययेन खल्प्राप्तेस्तो निश्चित्तिरेव श्रेयसीति भावः।

(च) शकार इति। भट्टारक! देव!। अहो! दशाकालयोः परिवृत्तिरेव स्त्रीकानां व्यवहारपरिवृत्तिमप्युत्तामेव साधयति। तथा च येनेत: पूर्वमेव "अले चालुदत्ता!" इति सम्बोधितम्, तेनैवेदानीं "भट्टालआ! चालुदत्त!" इति सम्बोध्यते।

दिया खाওয়াইবে? অথবা এ, শূলে আরোপিত থাকিবে? না, করাত দিয়া দুইভাগ করিবে? ॥৫৪॥

(ঙ) চারুদত্ত। আমি যাহা বলিব, তাহা কি করিবে?।

শর্বিলক। এ বিষয়ে সন্দেহ কি?।

(চ) শকার। রাজা! চারুদত্ত! আমি শরণাগত হইয়াছি; তা, রক্ষা করুন, রক্ষা করুন। আপনার যাহা যোগ্য, তাহা করুন। আমি আর এরূপ করিব না।

বসন্ত। বধ্যমালাং চারুদত্তস্য কণ্ঠাদপনীয় শকারস্যোপরি ক্ষিপতি।

শকারঃ। গব্‌ভদাশীধীএ! পশীদ পশীদ, ণ উণ মাল-ইশ্শং, তা পলিত্তাআহি। (জ)

শর্বি। অরে রে! অপনয়ত। আর্য্যচারুদত্ত! আজ্ঞা-প্যতাম্—কিমস্য পাপস্যানুষ্ঠীয়তাম্।

চারু। কিমহং যদ্‌ব্রবীমি তৎ ক্রিয়তে?।

শর্বি। কোঽত্র সন্দেহঃ।

(জ) গর্ভদাসীপুত্রি! প্রসীদ প্রসীদ, ন পুনর্মারয়িষ্যামি, তৎ পরিত্রায়স্ব।

(ছ) নেপথ্য ইতি। জীব্যতে জীবিতং রক্ষ্যতে। ইনন্তাৎ জীবধাতোর্ভাবে প্রত্যয়ঃ।

অত্র পরিভাষণং নাম উপসংহারসন্ধেরঙ্গম্—"বদন্তি পরিভাষণম্। পরিবাদ-কৃতং বাক্যম্" ইতি লক্ষণাৎ।

(জ) শকার ইতি। গর্ভদাস্যা আজন্মদাসীবৃত্তিকায়াঃ পুত্রী কন্যা, তৎসম্বোধনম্। ইদমপি গালিদানমেব।

অহো! দুর্জনদুর্ম্মুখস্যায় স্বভাবঃ, যদনুনয়সময়েঽপি স্বত এব পরুষ পদমাননা-দাবির্ভবতি।

(ছ) নেপথ্যে পুরবাসিগণ। মারিয়া ফেল, পাপিষ্ঠকে বাঁচাইয়া রাখিতেছ কেন?।

বসন্তসেনা। (চারুদত্তের কণ্ঠ হইতে বধ্যমালা আনিয়া শকারের উপরে নিক্ষেপ করিল)

(জ) শকার। গর্ভদাসীর মেয়ে! প্রসন্ন হ প্রসন্ন হ। আর মারিব না, তা রক্ষা কর্।

শর্বিলক। ওরে! শকারকে সরাইয়া নাও। আর্য্য চারুদত্ত! আদেশ করুন—এই পাপাত্মার কি করিতে হইবে।

চারুদত্ত। আমি যাহা বলিব, তাহা করিবে কি?।

চারু। সত্যম্?।

শর্বি। সত্যম্।

চারু। যদ্যেবম্, শীঘ্রময়ম্—।

শর্বি। কিং হন্যতাম্?।

চারু। নহি নহি। মুচ্যতাম্।

শর্বি। কিমর্থম্?।

চারু। শত্রুঃ কৃতাপরাধঃ শরণমুপেত্য পাদয়োঃ পতিতঃ শস্ত্রেণ ন হন্তব্যঃ। (ঋ)

শর্বি। এবম্। তর্হি শ্বভিঃ খাদ্যতাম্। (ঞ)

(ঋ) চারু ইতি। "শরণাগত-বাল-স্ত্রী-হিংসকান্ সংবসেন্ন তু।
চীর্ণব্রতানপি সদা কৃতঘ্নসহিতানিমান্॥"
ইতি যাজ্ঞবল্ক্যবচনাদিত্যাশয়ঃ।

(ঞ) শর্বি ইতি। এবম্ ইত্যেব শাস্ত্রমিত্যর্থঃ। তর্হি শস্ত্রেণাহন্তব্যত্বে সতি, শ্বভিঃ কুক্কুরৈঃ।

শর্বিলক। এ বিষয় সন্দেহ কি?।

চারুদত্ত। সত্য?।

শর্বিলক। সত্য।

চারুদত্ত। যদি এইরূপ হয়, তবে শীঘ্র ইহাকে—।

শর্বিলক। কি হত্যা করিবে?।

চারুদত্ত। না না। মুক্ত কর।

শর্বিলক। কি নিমিত্ত?।

(ঋ) চারুদত্ত। শত্রু, অপরাধ করিয়া শরণাগত হইয়া চরণে পতিত হইলে, অস্ত্রদ্বারা তাহাকে হত্যা করিতে নাই।

(ঞ) শর্বিলক। এরূপ বটে, তবে কুকুর দিয়া খাওয়াউক্।

চারু। নহি। উপকারহতস্তু কর্ত্তব্যঃ। (ট)

শর্বি। অহো! আশ্চর্য্যম্। কিং করোমি, বদত্বার্য্যঃ।

চারু। তন্মুচ্যতাম্।

শর্বি। মুক্তো ভবতু।

শকারঃ। হোমাদিকে! পচ্চুজ্জীবিদম্হি। ইতি পুরুষৈঃ সহ নিষ্ক্রান্তঃ। (ঠ)

নেপথ্যে কলকলঃ।

পুনর্নেপথ্যে। এসা অজ্জচারুদত্তস্স বহুআ অজ্জা ধূদা এদে বসণাস্থলে বিলগন্তং দারঅং আক্খিবন্তী বাপ্পভরিদ-ণঅণেহিং জণেহিং ণিবারিজ্জমাণা পজ্জলিদে পাবএ পবিসদি। (ড)

(ঠ) হন্ত! প্রত্যুজ্জীবিতোঽস্মি।

(ড) এষা আর্য্যচারুদত্তস্য বধূরার্য্যা ধৃতা পদে বসনাঞ্চলে বিলগন্তং দারকমাক্ষিপন্তী বাষ্পভরিত-নয়নৈর্জনৈর্নিবার্য্যমাণা প্রজ্বলিতে পাবকে প্রবিশতি।

(ট) চারু ইতি। উপকারিণ উপকারকরণেন হতো হতপ্রায়ঃ। তথা চ অপকৃতা-দুপকারং প্রাপ্নুবন্নেব জন আত্মাবস্থয়া হতপ্রায়ো ভবতি। এবঞ্চ উক্তমাস্বার্থোঽপি রক্ষিতঃ, অপকারিণে যাতনা চ দত্তা স্যাদিতি ভাবঃ।

(ট) চারুদত্ত। না। উপকার-হত করিবে।

শর্বিলক। কি আশ্চর্য্য!। কি করিব, আপনি বলুন।

চারুদত্ত। তবে মুক্ত কর।

শর্বিলক। মুক্ত হউক।

(ঠ) শকার। আহা! ফিরিয়া বাঁচিলাম। (এই বলিয়া পুরুষ-গণের সহিত চলিয়া গেল)

নেপথ্যে কোলাহল।

শর্বি। আকর্ণ্য নেপথ্যাভিমুখমবলোক্য। কথং চন্দনকঃ!। চন্দনক! কিমেতৎ?।

চন্দনকঃ প্রবিশ্য। কিং ণ পেক্খদি অজ্জো? মহারাজপ্পাসাদং দক্খিণেণ মহন্তো জণসংমদ্দো বট্টদি। এসা ইত্যাদি পুনঃ পঠতি। কথিদং ম্হি মএ তীএ, জধা—অজ্জে! মা সাহসং করেহি, জীবদি অজ্জচারুদত্তো ত্তি। পরন্তু দুক্খ-ব্যাবুড়দাএ কো সুণেদি? কো পত্তিআদি?। (ঢ)

(ঢ) কিং ন প্রেক্ষতে আর্য্যঃ? মহারাজপ্রাসাদং দক্ষিণেন মহান্ জনসম্মর্দ্দো বর্ত্ততে। কথিতঞ্চ ময়া তস্যৈ যথা—"আর্য্যে! মা সাহসং কুরু, জীবতি আর্য্যচারুদত্ত" ইতি। পরন্তু দুঃখব্যাপৃততয়া কঃ শৃণোতি? কঃ প্রত্যয়তে?।

(ড) পুনরিতি। বিলগন্তং নিবারণায় সংসজন্তম্, দারকং পুত্রং রোহসেনম্, আক্ষিপন্তী দূরে অপসারয়ন্তী। বাষ্পৈরস্রুজলৈর্ভরিতানি পূরিতানি নয়নানি যস্যাঃ সা তৈঃ।

(ঢ) চন্দ ইতি। মহারাজপ্রাসাদাদদূরে দক্ষিণে ইতি তস্মিন্। "অদূরে এনীঽপঞ্চম্যাঃ" ইত্যেনপ্রত্যয়ঃ, "হিতীয়ৈনেন" ইতি হিতীয়া। তস্যৈ ধৃতায়ৈ। দুঃখব্যাপৃততয়া দুঃখেনাকুলিততয়া। প্রত্যয়তে চারুদত্তজীবনং বিশ্বসিতি অপি তু কোঽপি নেত্যর্থঃ।

অত্র পূর্ব্ববাক্যং নাম উপসংহারসন্দেহরূপম্—"পূর্ব্ববাক্যন্তু বিজ্ঞেয়ং যথোক্তার্থোপদর্শনম্" ইতি লক্ষণাৎ।

(ড) পুনরায় নেপথ্যে। আর্য্য চারুদত্তের ভার্য্যা এই আর্য্যা ধৃতা, চরণে ও বসনাঞ্চলে লগ্ন বালকটীকে ঠেলিয়া দিতে থাকিয়া এবং অশ্রুপূর্ণনয়ন জনসমূহকর্ত্তৃক নিবারিত হইতে থাকিয়া, প্রজ্বলিত অগ্নির মধ্যে প্রবেশ করিতেছেন।

শর্বিলক। (শুনিয়া, নেপথ্যের দিকে চাহিয়া) চন্দনক যে! চন্দনক! এ ঘটনাটা কি?।

চারু। সৌদ্বেগম্। হা প্রিয়ে! জীবত্যপি ময়ি কিমেতত্ ব্যবসিতম্। ঊর্দ্ধমবলোক্য দীর্ঘং নিশ্বস্য চ।

ন মহীতলস্থিতিসহানি ভব-
চ্চরিতানি চারুচরিতে! যদপি।
উচিতং তথাপি পরলোকসুখং
ন পতিব্রতে! তব বিহায় পতিম্ ॥৫৫॥

ইতি নীচমুপগতঃ।

নেতি। হে চারুচরিতে! নির্ম্মলস্বভাবে! প্রিয়ে! যদপি যদ্যপি, ভবত্যাস্তব চরিতানি সতীব্যবহারাঃ, মহীতলে মর্ত্ত্যে স্থিতিসহানি অবস্থানযোগ্যানি ন ভবন্তি, স্বতুল্যোৎকর্ষাৎ স্বর্গ এব স্থিতিযোগ্যানীতি ভাবঃ। তথাপি, পতিঃ পতিরেব শুশ্রূষণমেব ব্রতং যস্যাস্তৎসম্বোধনম্। পতিং বিহায় বিদ্যমানায়াঃ তব, পরলোকে স্বর্গে সুখম্ একাকিন্যা এব সুখভোগঃ, নোচিতং ন সঙ্গতং ভবতি, তব পত্যভাবাৎ তচ্ছুশ্রূষণস্যাসম্ভবেন পাতিব্রাত্যভঙ্গপ্রসঙ্গাদিতি ভাবঃ।

অত্র পরলোকসুখভোগানৌচিত্যং প্রতি "পতিব্রতে" ইতি পদস্যার্থো হেতুরিতি পদার্থ-হেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ। তথা যদ্যপীত্যর্থে যদপীত্যবাচকমিত্যবাচকত্বদোষঃ, স তু "যদি চ" ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ।

প্রমিতাক্ষরা বৃত্তম্—"প্রমিতাক্ষরা সজসসৈঃ কথিতা" ইতি লক্ষণাৎ ॥৫৫॥

(চ) চন্দনক। (প্রবেশ করিয়া) আপনি কি দেখিতেছেন না?। মহারাজের অট্টালিকার নিকটে দক্ষিণদিকে লোকের গুরুতর ভিড় হইয়াছে। আমি তাঁহাকে (ধূতাকে) বলিয়াছিও যে, "আর্য্যে! আপনি সাহস করিবেন না; আর্য্য চারুদত্ত বাঁচিয়া আছেন।" সকলেই দুঃখে আকুল বলিয়া, কে শোনে? কে বিশ্বাস করে?।

চারুদত্ত। (উদ্বেগের সহিত) হা প্রিয়ে। আমি জীবিত থাকিলেও এ কি আরম্ভ করিলে?। (উপরের দিকে চাহিয়া এবং দীর্ঘনিশ্বাস ত্যাগ করিয়া)

शर्वि । अहो ! प्रमादः । (ण)

त्वरया सर्पणं तत्र मोहमार्य्योऽत्र चागतः ।
ह्याधिक् प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्वतोमुखम् ॥५६॥

वसन्त । समस्सासिदु अज्जो । तत्त गदुअ जीवावेदु अज्जां । अस्सधा अधीरत्तणेण अणत्थो सम्भावीअदि । (त)

(त) समाश्वसितु आर्य्यः । तत्र गत्वा जीवयतु आर्य्याम् । अन्यथा अधीरत्वेन अनर्थः सम्भाव्यते ।

(ण) शर्वि इति । प्रमादो महाविपत् । यद्यपि "प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः, तथापि महाविपदर्थे अस्य कविरूढिः, उत्तररामचरितादावप्येवं दर्शनात् ।

त्वरयेति । तव धूतायाः अग्निप्रवेशस्थाने, त्वरया सर्पणं गमनम् अस्माकमावश्यकमिति शेषः, अन्यथा धूतायाः मृत्युसम्भव इति भावः । अत्र स्थाने च, आर्य्याचारुदत्तः मोहमागतो मूर्च्छां प्राप्तः ; सुतरामवाप्यवस्थानमावश्यकम्, अन्यथा अस्यापि मृत्युरनिवार्य्य इत्याशयः । ह्याधिक् इत्येकमेव गुरुतरदुःखसूचकमव्ययम् । सर्वतोमुखं सकलदिग्वर्त्ति, प्रयत्नस्य चारुदत्तनिवारणादिचेष्टायाः वैफल्यं दृश्यते सम्भाव्यते । तथा च धूतायाः मृत्युसम्भावनया चारुदत्तमरणेऽपि तन्मरणम्, वस्तुतः एव धूतायाः मरणे च चारुदत्तमरणमवश्यम्भावीति उभयमरणमेव अनिवार्य्य जातमित्यभिप्रायः ॥५६॥

হে সচ্চরিত্রে ! যদিও, তোমার চরিত্র ভূতলে থাকিবার যোগ্য নহে, তথাপি হে পতিব্রতে ! পতিকে পরিত্যাগ করিয়া, একাকী তোমার পরলোকসুখ ভোগ করা উচিত নহে ॥৫৫॥

(এই বলিয়া মূর্চ্ছিত হইলেন)

(ণ) শর্বিলক । হায় ! কি গুরুতর বিপদ ! ।

সেখানে তাড়াতাড়ি যাওয়া আবশ্যক, এখানে আর্য্য চারুদত্ত মূর্চ্ছিত হইলেন । হায় ! সর্ব্বপ্রকারেই চেষ্টার নিষ্ফলতা দেখিতেছি ॥৫৬॥

চারু। সমাশ্বস্তঃ সহসোত্থায়। হা প্রিয়ে! ক্বাসি? দেহি মে প্রতিবচনম্।

চন্দ। ইদো ইদো অজ্জো। (থ)

ইতি সর্বে পরিক্রামন্তি। (দ)

ততঃ প্রবিশতি যথানির্দ্দিষ্টা ধূতা বেলাঞ্চলমাকর্ষন্ বিদূষকেণানুগম্যমানো রোহসেনো রদনিকা চ।

ধূতা। সাম্বম্। জাদ! মুঞ্চেহি মং, মা বিগ্ঘং করেহি। ভীআমি অজ্জউত্তস্স অমঙ্গলাকন্নণাদো। ইত্যুত্থায় অঞ্চলমাকৃষ্য পাবকাভিমুখং পরিক্রামতি। (ধ)

(থ) ইত ইত আর্য্যঃ।

(ধ) জাত! মুঞ্চ মাম্, মা বিঘ্নং কুরু, বিভেমি আর্য্যপুত্রস্য অমঙ্গলাকর্ণনাৎ।

(ত) বসন্তসেনা ইতি। অধীরত্বেন ধৈর্য্যাভাবেন, অনর্থো ধূতায়া মৃত্যুঃ।

(দ) ইতীতি। পরিক্রামন্তি ধূতায়া বহ্নিপ্রবেশস্থানে গন্তুং পাদক্ষেপং কুর্বন্তি।

(ধ) ধূতেতি। অমঙ্গলাকর্ণনাৎ মৃত্যূপায়ভূতবহ্নেঃ।

(ত) বসন্তসেনা। আর্য্য আশ্বস্ত হউন। সেখানে যাইয়া আর্য্যা ধূতাকে বাঁচান; না হইলে, অধীরতাবশতঃ বিপদের সম্ভাবনা করি।

চারুদত্ত। (আশ্বস্ত হইয়া হঠাৎ উঠিয়া) হা প্রিয়ে! তুমি কোথায় আছ? আমাকে প্রত্যুত্তর দাও।

(থ) চন্দনক। এদিকে এদিকে আসুন আর্য্য।

(দ) (ইহার পরে সকলে পাদক্ষেপ করিতে লাগিল)

তদনন্তর নির্দ্দিষ্টরূপে ধূতার, তাহার বস্ত্রাঞ্চল আকর্ষণকরতঃ রোহসেনের এবং তাহার পশ্চাৎ পশ্চাৎ বিদূষক ও রদনিকার প্রবেশ।

(ধ) ধূতা। (অশ্রুপাতের সহিত) বৎস! আমাকে ছাড়, বিঘ্ন করিও না। আমি আর্য্যপুত্রের অমঙ্গল শ্রবণ হইতে ভীত হইতেছি।

রোহ। মাদ! অজ্জএ! পড়িবালেহি মং, তুএ বিণা ণ সক্কুণোমি জীবিদং ধারেদুং। ইতি ত্বরিতমুপসৃত্য পুনরঞ্চলং গৃহ্ণাতি। (ন)

বিদূ। ভোদীএ দাব বম্হণীএ ভিন্নত্তণেণ চিদাধিরোহণং পাবং উদাহরন্তি রিসীও। (প)

ধূতা। বরং পাবাচরণং, (১) ণ উণ অজ্জউত্তস্স অমঙ্গলাকরণং। (ফ)

(ন) মাতরার্য্যে! প্রতিপালয় মাম্, ত্বয়া বিনা ন শক্নোমি জীবিতং ধারয়িতুম্।

(প) ভবত্যাস্তাবৎ ব্রাহ্মণ্যা ভিন্নত্বেন চিতাধিরোহণং পাপমুদাহরন্তি ঋষয়ঃ।

(ফ) বরং পাপাচরণম্, ন পুনরার্য্যপুত্রস্য অমঙ্গলাকরণম্।

(ন) রোহ ইতি। আত্মানং প্রতি পুত্রস্নেহবিভাবায় মাতরিতি সম্বোধনম্। দয়য়াপি স্বপ্রতিপালনায় আর্য্য ইতি সম্বোধনম্, আর্য্যস্য দয়াদিসাধুস্বভাবত্বাৎ। তথা চ আর্য্যে! সাধুস্বভাবে!। প্রতিপালয় প্রতীক্ষস্ব মাং রচিতুং জীবনং ধারয়েত্যর্থঃ।

(প) বিদূ ইতি। ঋষয়ঃ, ব্রাহ্মণ্যা ভবত্যাঃ ভিন্নত্বেন স্বামিনঃ পৃথগ্‌ভাবেন চিতাধিরোহণম্, পাপং পাপজনকম্, উদাহরন্তি ব্রুবন্তি। তথা চ উশনা—

"পৃথক্ চিতিং সমারুহ্য ন বিপ্রা গন্তুমর্হতি।
অন্যাস্তামিব নারীণাং স্ত্রীধর্ম্মোঽয়ং পরঃ স্মৃতঃ॥"

(এই বলিয়া উঠিয়া, বস্ত্রাঞ্চল আকর্ষণ করিয়া লইয়া, অগ্নির সম্মুখে পাদ-ক্ষেপ করিতে লাগিলেন)

(ন) রোহসেন। মা! আর্য্যে! আমার প্রতীক্ষা কর, তুমি ভিন্ন আমি জীবনধারণ করিতে পারিব না। (এই বলিয়া তাড়াতাড়ি উঠিয়া পুনরায় অঞ্চল ধারণ করিল)

(প) বিদূষক। আপনি ব্রাহ্মণী; সুতরাং আপনার পক্ষে স্বামীর পৃথক্‌ভাবে চিতায় আরোহণ করা পাপজনক; ইহা ঋষিরা বলেন।

---

(১)···পাপাচরণং।

শর্বি। পুরোঽবলোক্য। **আসন্নহুতবহা আর্য্যা। তৎ ত্বর্য্যতাং ত্বর্য্যতাম্।**

চারু। ত্বরিতং পরিক্রামতি।

ধূতা। রঅণিএ! অবলম্ব দারঅং, জাব অহং সমীহিদং করেমি। (ব)

চেটী। সকরুণম্। **অহং পি জধোপদেসিণিম্হি ভট্টিণীএ।** (ভ)

ধূতা। বিদূষকমবলোক্য। **অজ্জো দাব অবলম্বেদু।** (ম)

(ব) রদনিকে! অবলম্বস্ব দারকম্, যাবদহং সমীহিতং করোমি।

(ভ) অহমপি যথোপদেষ্ট্রিন্যস্মি ভর্ত্ত্যাঃ।

(ম) আর্য্যস্তাবদবলম্বতাম্।

(ফ) ধূতেতি। পাপাচরণং বরমগ্নিপ্রবেশো নাত্মহত্যারূপপাপকরণম্।

(ব) ধূতেতি। সমীহিতং সঙ্কল্পিতং বহ্নিপ্রবেশমিত্যর্থঃ।

(ভ) চেটীতি। ভর্ত্ত্যাঃ সম্বন্ধে, যথোপদেষ্ট্রিনী তদ্দেবীপদেশকারিণী অস্মি। তথা চ বৈধব্যে সত্যপি জীবন্ত্যাস্তবায়ং পুত্র এবাশ্বাসস্থানম্,ম ম তু ন কশ্চিদিতি ত্বমেব দারকমবলম্বস্ব অহমেব বহ্নৌ প্রবিশামীতি ভাবঃ।

(ফ) ধূতা। পাপকার্য্যের অনুষ্ঠান করা বরং ভাল; কিন্তু আর্য্য-পুত্রের অমঙ্গল শ্রবণ নহে।

শর্বিলক। (সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) আর্য্যা ধূতা অগ্নির সন্নিহিত হইয়াছেন; অতএব তাড়াতাড়ি করুন, তাড়াতাড়ি করুন।

চারুদত্ত। (তাড়াতাড়ি পাদক্ষেপ করিতে লাগিলেন)

(ব) ধূতা। রদনিকা! তুই বালকটীকে ধর, যে পর্য্যন্ত আমি অভীষ্ট-সম্পাদন করি।

(ভ) দাসী। (শোকের সহিত) আমিও আপনাকে ঐরূপ উপদেশ দিতে পারি।

विदू। सावेगम्। समीहिद-सिद्धिए पउत्तेण बम्हणो अग्गदो कादव्वो। अदो भोदिए अहं अग्गणी होमि। (य)

धूता। कधं पच्चादिट्ठ म्हि दुवेहिं। बालकमालिङ्ग्य। जाद! तुमं ज्जेव पज्जवट्ठावेहि अत्ताणं अम्हाणं तिलोदअदाणाअ। अदिक्कन्ते किं मणोरहेहिं। सनिःश्वासम्। ण क्खु अज्जउत्तो तुमं पज्जवट्ठाविस्सदि। (र)

(य) समीहितसिद्धये ब्राह्मणः अग्रतः कर्त्तव्यः। अतो भवत्या अहमग्रणीर्भवामि।

(र) कथं प्रत्यादिष्टास्मि द्वाभ्याम्। जात! त्वमेव पर्य्यवस्थापय आत्मानम् अस्माकं तिलोदकदानाय। अतिक्रान्ते किं मनोरथैः। न खल्वार्य्यपुत्रस्त्वां पर्य्यवस्थापयिष्यति।

(य) विदू इति। समीहितसिद्धये सङ्कल्पितकार्य्यनिष्पत्तये, प्रवृत्तेन जनेन, ब्राह्मणः अग्रतः कर्त्तव्यः "ब्राह्मणं पुरतः कृत्वा कुर्वीत फलसिद्धये" इति स्मृतेरित्याशयः। अग्रणीरग्रवर्त्ती। अतस्त्वमेव दारकमवलम्ब्यस्व, अहमेवादौ वङ्क्षौ प्रविशामीत्यभिप्रायः।

(र) धूतेति। द्वाभ्यामुभाभ्यामेव रदनिका-विदूषकाभ्याम्। पर्य्यवस्थापय रक्ष। अतिक्रान्ते ह्यथवा पुत्रे गते मृते सतीत्यर्थः, मनोरथैः किं "त्वमेव तिलोदकदानप्रत्याम्नास्थानम्" इत्यभिलाषैः किं प्रयोजनम्, किमपि नेत्यर्थः, मृतस्य तत्सम्भवादिति भावः। अथ पितैव मां पर्य्यवस्थापयिष्यति किमन्यं प्रत्यनुरोधेनेत्याह न खल्विति। पर्य्यवस्थापयिष्यति रक्षिष्यति, तस्य प्रागेव गतत्वादित्याशयः।

(म) धूता। (विदूषकের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) আপনি ধরুন।

(য) বিদূষক। (আবেগের সহিত) অভীষ্টকার্য্য-সিদ্ধির জন্য ব্রাহ্মণকে অগ্রে করিতে হয়। অতএব আপনার অগ্রগামী আমি হই।

(র) ধূতা। হায়! দুইজন দ্বারাই আমি প্রত্যাখ্যাত হইলাম।

চারু। আকর্ষং সহসোপসৃত্য। **অহমেব পর্য্যবস্থাপয়ামি বালিঅম্।** ইতি বালকং বাহুভ্যামুত্থাপ্য বক্ষসালিঙ্গতি। (ল)

ধূতা। বিলোক্য। **অম্মহে! অজ্জউত্তস্স জ্জেব সরসঞ্ঞোও।** পুনর্নিপুণং নিরূপ্য সহর্ষম্। **দিট্ঠিআ অজ্জউত্তো জ্জেব এসো। পিঅং মে পিঅং।** (ব)

বালকঃ। বিলোক্য সহর্ষম্। **অম্মো! আবুকো মং পরিস্সজদি।**

(ব) অহো! আর্য্যপুত্রস্যৈব স্বরসংযোগঃ। দিষ্ট্যা আর্য্যপুত্র এবৈষঃ। প্রিয়ং মে প্রিয়ম্।

(ল) চারু ইতি। অহমেব স তবার্য্যপুত্র এবেতি ভাবঃ। বালিঅং শ্রিয়ম্। "শ্রিয়াবঞ্চে চ বালিঅঃ" ইত্যমরঃ।

(ব) ধূতেতি। অম্মহে ইতি বিস্ময়দ্যোতকমব্যয়ং শৌরসেন্যাং ভাষায়াম্। স্বরসংযোগঃ কর্ণে স্বরসম্পর্কঃ। দিষ্ট্যা ভাগ্যেন।

(বালককে আলিঙ্গন করিয়া) বৎস! আমাদের তিলোদক দানের জন্য তুমি আপনিই আপনাকে স্থির কর। তুমিও গেলে, তিলোদকের কেবল অভিলাষদ্বারা কি হইবে। আর ত আর্য্যপুত্র তোমাকে স্থির করিবেন না।

(ল) চারুদত্ত। (শুনিয়া, হঠাৎ নিকটে যাইয়া) আমিই শিশুকে স্থির করিতেছি। (এই বলিয়া বাহুযুগলদ্বারা বালকটীকে উঠাইয়া বক্ষে আলিঙ্গন করিলেন)

(ব) ধূতা। (দেখিয়া) ওহে! আর্য্যপুত্রেরই যেন স্বর (শুনিতেছি)। (পুনরায় বিশেষভাবে দেখিয়া আনন্দের সহিত) ভাগ্যবশতঃ ইনি আর্য্যপুত্রই বটেন। প্রিয়! আমার বড়ই প্রিয়!।

धूतां प्रति। अज्जए! वड्ढवीअसि आउको ज्जेव मं पज्जवट्ठावेदि। इति प्रत्यालिङ्गति। (अ)

चारु। धूतां प्रति।

हा प्रेयसि! प्रेयसि विद्यमाने
कोऽयं कठोरो व्यवसाय आसीत्।
अम्भोजिनी लोचनमुद्रणं किं
भानावनस्तं गमिते करोति? ॥५७॥

(अ) अही! आउको मां परिष्वजति। आर्ये! वर्द्धसे। आउक एव मां पर्य्यवस्थापयति।

(अ) बालक इति। आउको जनकः। आर्ये! पूज्ये! मातः! वर्द्धसे दैवेन वृद्धिं नीयसे। पूर्वधूतावाक्यादारभ्य इत्यन्तं समयी नाम उपसंहारसन्धेरङ्गम्—"समयो दुःखनिर्याणम्" इति लक्षणात्।

हेति। हा प्रेयसि! हे प्रियतमे! प्रेयसि प्रियतमे अतिप्रिये पत्नी मयि, विद्यमाने जीवत्यपि सति, कठोरो दारुणः, अयं को व्यवसायी मरणोद्यम आसीत् तवेति शेषः। इदमाख्याख्यमिति भावः। तथा च भानौ सूर्य्ये, अनस्तं गमिते विधिना अस्ताचलमप्रापिते सत्यपि, अम्भोजिनी पद्मिनी, किं लोचनमुद्रणं स्वसङ्कोचरूपं नेत्र-निमीलनम्, करोति नैवेत्यर्थः।

अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः, तथा अम्भोजिनीभान्वीलिङ्गसाम्येन नायिकानायकव्यवहार-समारोपात् समासोक्तिरर्थापत्तिश्च, एषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः; एवं "प्रेयसि प्रेयसि"

(अ) बालक। (देखिया आनन्देर सहित) ओहे! पिता आमाके आलिङ्गन करितेछेन। (धृतार प्रति) आर्य्ये! आपनि वृद्धिप्राप्त हइतेछेन। पिताइ आमाके स्थिर करितेछेन। (एइ बलिया प्रत्यालिङ्गन करिल)

ধূতা। অজ্জউত্ত! অদো জ্জেব সা অচেতণেত্তি চুম্বী-অদি। (ঘ)

বিদূ। হদ্ধা সহর্ষম্। হী হী ভো! এদেহিং জ্জেব অচ্ছীহিং পিঅবঅস্সো পেক্খীঅদি। অহো! সদীএ পহাবো। জদো জলণপ্পবেশ-ব্যবসাএণ জ্জেব পিঅসমাগমং পাবিদা। চারুদত্তং প্রতি। জেদু জেদু পিঅবঅস্সো। (ঙ)

(ঘ) আর্য্যপুত্র! অতএব সা অচেতনেতি চুম্ব্যতে।

(ঙ) হী হী ভোঃ! এতাভ্যামেবাক্ষিভ্যাং প্রিয়বয়স্যঃ প্রেক্ষ্যতে। অহো! সত্যাঃ প্রভাবঃ। যতী জ্বলন-প্রবেশ-ব্যবসায়েনৈব প্রিয়সমাগমং প্রাপিতা। জয়তু জয়তু প্রিয়-বয়স্যঃ।

ইত্যনয়োঃ শব্দার্থয়োঃ পৌনরুক্ত্যাৎ তাৎপর্য্যমাত্রতো ভেদাচ্চ লাটানুপ্রাসঃ, ন তু যমকং শব্দার্থভেদ এব তদ্বিষয়ত্বাদত্র শব্দার্থভেদাভাবাৎ। তেন সমুদায়ে সংসৃষ্টিঃ।

ইন্দ্রবজ্রা তত্তম্ ॥৫৬॥

(ঘ) ধূতেতি। সা অস্মাভিনী। চুম্ব্যতে লৌকাপবাদেন সম্বধ্যতে।

(ঙ) বিদূ ইতি। এতাভ্যামেব জীবৎসম্বন্ধিভ্যামেব, ন তু লোকান্তরে জন্মান্তরীয়াভ্যামিত্যাশয়ঃ, অক্ষিভ্যাং নয়নাভ্যাম্। ইতোঽধিকং কিমানন্দকারণমিতি ভাবঃ। সত্যাঃ সতীত্বস্যায়া ধূতায়াঃ, প্রভাবো মাহাত্ম্যম্। জ্বলনে বহ্নৌ প্রবেশে যো ব্যবসায় উদ্যমস্তেনৈব। সতীপ্রভাবাদেবায়ং বৈপরীত্যেন প্রিয়সমাগমলাভ ইতি ভাবঃ।

চারুদত্ত। (ধূতার প্রতি) হা প্রিয়তমে! প্রিয়তম বিদ্যমান থাকিতে তোমার এ কি কঠিন অধ্যবসায় হইয়াছিল। সূর্য্য অস্ত না গেলেও, পদ্মিনী কি নয়নমুদ্রণ করে? ॥৫৭॥

(ঘ) ধূতা। আর্য্যপুত্র! এই জন্যই লোকে তাহাকে অচেতন বলে।

चारु। एहि मैत्रेय!। इत्यालिङ्गति।

चेटो। अहो! संविधानअं। अज्ज! वन्दामि। इति चारुदत्तस्य पादयोः पतति। (ङ)

चारु। पृष्ठे करं दत्त्वा। **रदनिके! उत्तिष्ठ।** इत्युत्थापयति। (च)

धूता। वसन्तसेनां दृष्ट्वा। **दिट्ठिआ कुसलिणी वहिणीआ?।** (क)

(ङ) अहो! संविधानकम्। आर्य्य! वन्दे।

(क) दिष्ट्या कुशलिनी भगिनी?।

(ङ) चेटीति। संविधानकं दैवकर्तृकं शुभसम्पादनम्। सर्वेषामेव जीवनलाभादित्याशयः। अज्ञाने कप्रत्ययः।

(च) चारु इति। अत्र प्रसादो नाम उपसंहारसन्धेरङ्गम्—"शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात्" इति दर्पणलक्षणात्।

(स) विदूषक। (দেখিয়া আনন্দের সহিত) কি আশ্চর্য্য হে! কি আশ্চর্য্য! এই চক্ষুদ্বারাই প্রিয়বয়স্যকে দেখিতেছি। ওহে! সতীর কি প্রভাব!। যেহেতু অগ্নিতে প্রবেশের চেষ্টাতেই পতিসম্মেলন পাওয়াইল। (চারুদত্তের প্রতি) প্রিয়বয়স্যের জয় হউক, জয় হউক।

চারুদত্ত। আইস মৈত্রেয়!। (এই বলিয়া আলিঙ্গন করিলেন)

(হ) দাসী। কি শুভসম্পাদন!। আর্য্য! প্রণাম করি। (এই বলিয়া চারুদত্তের চরণে পতিত হইল)

(ক্ষ) চারুদত্ত। (রদনিকার পৃষ্ঠে হস্ত অর্পণ করিয়া) রদনিকা! উঠ। (এই বলিয়া উঠাইলেন)

(ক) ধূতা। (বসন্তসেনাকে দেখিয়া) ভাগ্যবশতঃ ভগিনীর মঙ্গল ত?।

বসন্ত। অহুণা কুসলিণী সংবুত্তম্হি। ইত্যন্যোন্যমালিঙ্গতঃ।

(খ)

শর্বি। দিষ্ঠ্যা জীবিতসুহৃদ্বর্গ আর্য্যঃ। (গ)

চারু। যুষ্মৎপ্রসাদেন। (ঘ)

(খ) অধুনা কুশলিনী সংবৃত্তাস্মি।

(ক) ধূতেতি। অত্র কাকুবশাৎ প্রশ্নো গম্যতে।

(খ) বসন্ত ইতি। অধুনা তবাপি জীবনস্থিতিকালে। ইতঃ পূর্বন্তু চারুদত্ত-জীবনপ্রাপ্ত্যাপি তব জীবনসন্দেহাদকুশলিন্যেবাসমিতি ভাবঃ।

(গ) শর্বিরিতি। জীবিতঃ সুহৃদামাত্মীয়ানাং ধূতা-রদনিকা-বিদূষকার্য্যা বর্গঃ সমূহো যস্য সঃ, আর্য্যো মান্যস্বারুদত্তঃ। সুতরামধুনা সর্বথৈবাশ্বস্তচিত্তো ভবিতুমর্হসীতি ভাবঃ।

অত্র সুহৃদাং জীবনরূপলব্ধার্থেন মনসঃ স্থিরীকরণাৎ কৃতির্নাম উপসংহারসন্ধ্যঙ্গম্—"লব্ধার্থস্য মনঃ কৃতিঃ" ইতি লক্ষণাৎ।

(ঘ) চারু ইতি। যুষ্মাকং শর্বিলকার্য্যক-চন্দনকানাং প্রসাদেন অনুগ্রহেণ জীবিতসুহৃদ্বর্গোঽস্মীত্যর্থঃ। তথা চ আর্য্যকশর্বিলকাভ্যাং রাজহত্যাতঃ পরং মন্মোচনাদহং জীবিতঃ, জীবিতেন চ ময়া চন্দনকাৎ ত্বত্তোঽপ্যাকর্ণ্য ধূতাদীনামগ্নিপ্রবেশোদ্যতানাং নিবারণাদিনে চ জীবিতা ইত্যাশয়ঃ।

(খ) বসন্তসেনা। এখন মঙ্গলবতী হইয়াছি। (এই বলিয়া উভয়ে আলিঙ্গন করিল)

(গ) শর্বিলক। ভাগ্যবশতঃ আপনার বন্ধুগণ বাঁচিয়াছেন।

(ঘ) চারুদত্ত। তোমাদের অনুগ্রহে।

शर्विलः। आर्ये! वसन्तसेने! परितुष्टो राजा भवतीं बधूशब्देनानुगृह्णाति। (ङ)

वसन्त। अज्ज! किदत्थम्हि (१)। (च)

शर्विलः। वसन्तसेनामवगुण्ठ्य चारुदत्तं प्रति। आर्य्य! किमस्य भिक्षोः क्रियताम्?। (छ)

चारु। भिक्षो! किं तव बहुमतम्?। (ज)

(च) आर्य्य! कृतार्थाऽस्मि।

(ङ) शर्विलः इति। परितुष्टः, वेश्यातनयाया अपि तव लोभाभावात् गुणमात्राकृष्टत्वादेकमात्रपुरुषगामित्वाच्चेति भावः, राजा आर्यकः। बधूशब्देन बधूनामदानेन तथा च त्वं चारुदत्तस्य परिणीतैव बधूर्भवेति राज्ञ इच्छेत्यभिप्रायः। कलियुगेऽपि ब्राह्मणस्य जात्यन्तरकन्यापरिणयनानुपपत्तिसमाधानन्तु प्रागेव दर्शितम्।

(च) वसन्त इति। कृतार्थाऽस्मि, प्रियतमेनैव परिणयनात् वेश्यापवादनिरासाच्चेति भावः।

(छ) शर्विल इति। इदानीं वसन्तसेनोपरि प्रकृतबधूत्वोपस्थितेर्लज्जावरणादेरावश्यकत्वात् तदवगुण्ठनमिति बोध्यम्। भिक्षोः सन्न्यासिनः संवाहकस्य।

(ज) चारु इति। बहुमतम् अत्यादृतम्। तदेव तव करोमीति भावः।

(ঙ) শর্বিলক। আর্য্যে! বসন্তসেনে! রাজা সন্তুষ্ট হইয়া আপনাকে "বধূ" উপাধিদ্বারা অনুগৃহীত করিতেছেন।

(চ) বসন্তসেনা। আর্য্য! কৃতার্থ হইয়াছি।

(ছ) শর্বিলক। (বসন্তসেনার অবগুণ্ঠন দিয়া, চারুদত্তের প্রতি) আর্য্য! এই সন্ন্যাসীর কি করিব?।

---

(१)···कदत्थम्हि।

ভিক্ষুঃ। ইমং ইদিসং অণিচ্চত্তণং পেক্খিঅ দিগুণো মে পব্বজ্জাএ বহুমাণো সংবুত্তো। (ঝ)

চারু। সখে! দঢ়োঽস্স নিচ্চয়ো। তং পুথিব্যাং সব্বিহারেষু কুলপতিরয়ং ক্রিয়তাম্। (ঞ)

শর্বি। যথাহ আর্য্যঃ। (ট)

ভিক্ষুঃ। পিঅং ণ পিঅং। (ঠ)

বসন্ত। সম্প্রদং জীবাবিদম্হি। (ড)

(ঝ) ইদমীদৃশমনিত্যত্বং প্রেক্ষ্য দ্বিগুণো মে প্রব্রজ্যায়াং বহুমানঃ সংবৃত্তঃ।

(ঞ) প্রিয়ং ন প্রিয়ম্।

(ড) সাম্প্রতং জীবিতাস্মি।

(ঝ) ভিক্ষুরিতি। অনিত্যত্বং সংসারস্যাচিরস্থায়িত্বম্। বহুমানো বিশেষাদরঃ। সুতরাং প্রব্রজ্যানুমতিরেব মে দেয়েতি ভাবঃ।

(ঞ) চারু ইতি। নিশ্চয়ঃ প্রব্রজ্যায়ামেবেতি শেষঃ, অতো ভোগি নামহঃ করণীয় ইত্যাশয়ঃ। সর্ব্ববিহারেষু সমস্তবৌদ্ধমঠেষু, কুলপতিঃ শ্রমণকাধিপতিঃ।

(ট) শর্বি ইতি। যথাহ সত্যং ব্রবীতি। তথৈব করণীয়মিত্যভিপ্রায়ঃ।

(ঝ) ভিক্ষু। (সংসারের) এইরূপ এই অনিত্যতা দেখিয়া, প্রব্রজ্যার প্রতি আমার দ্বিগুণ অভিলাষ হইয়াছে।

(ঞ) চারুদত্ত। সখে! প্রব্রজ্যাতে ইহার দৃঢ় নিশ্চয় রহিয়াছে। সুতরাং পৃথিবীর সমস্ত বৌদ্ধমঠে ইহাকে বৌদ্ধসন্ন্যাসীর অধিপতি কর।

(ট) শর্বিলক। আপনি যাহা বলিবেন (তাহাই করিব)।

(ঠ) ভিক্ষু। প্রিয়, আমার বড়ই প্রিয় হইয়াছে।

शर्वि। स्थावरकस्य किं क्रियताम्। (ढ)

चारु। सुव्रत्त! अदासो भवतु। ते चाण्डालाः सर्व्व-चाण्डालानामधिपतयो भवन्तु। चन्दनकः पृथिवीदण्डपालको भवतु। तस्य राष्ट्रियश्यालस्य यथैव क्रिया पूर्व्वमासीत्, वर्त्तमाने तथैवास्य अस्तु। (ण)

शर्वि। एवं यथाह आर्य्यः। परमेनं मुञ्च मुञ्च, व्यापादयामि। (त)

(ड) वसन्त इति। जीविता यथार्थं त एव जीवनं प्रापिता, जीवनरक्षणेनोपकारिणः आर्य्यानुरूपप्रत्युपकारकरणात्, तथैव च जीवनस्य सफलत्वावगमादिति भावः।

(ढ) शर्वि इति। स्थावरकस्य तदाख्यस्य शकारभृत्यस्य। तस्यापि सत्यसाक्ष्यदानेन पुरस्कारदानौचित्यमित्याशयः।

(ण) चारु इति। हे सुव्रत्त! सद्व्यवहार! शर्विलक! अदासो भवतु शकारस्य क्रीतदासोऽपि स्थावरकस्तद्दास्यान्मुक्तो भवतु। ते, मम घातनाय नियुक्ताः। मम मुक्तये तेषामभिप्रायनिश्चयेन सदाशयत्वनिश्चयादिति भावः। पृथिवीदण्डपालकः सर्वप्रधानसेनापतिः, राज्ञ आर्य्यकस्य यथेष्टमानुकूल्यकरणात् धूताया अग्निप्रवेशोद्यमज्ञापनेन ममाप्युपकारकरणाच्चेत्याशयः। राष्ट्रियश्यालस्य, शकारस्य क्रिया भोगमात्रा। शकारं प्रति तु महानयमनुग्रह इति बोध्यम्।

(ड) वसन्तसेना। এখন আমার জীবন দান করা হইল।

(ঢ) শর্বিলক। স্থাবরকের কি করিব?।

(ণ) চারুদত্ত। হে সৎকার্য্যকারী! স্থাবরক দাসত্ব হইতে মুক্ত হউক। সেই চাণ্ডালগণ, সকল চাণ্ডালের অধিপতি হউক, চন্দনক প্রধান সেনাপতি হউক, আর সেই রাজার শালার পূর্বে যেমন কার্য্য ছিল, এখনও তেমনি কার্য্য হউক।

চারু। "অভয়ং শরণাগতস্য। শত্রুঃ ক্ষমাপরাধ"—ইত্যাদি পঠতি।

শর্বি। তদুচ্যতাং কিং তে ভূয়ঃ প্রিয়ং করোমি ?। (থ)

চারু। অতঃ পরমপি প্রিয়মস্তি ?। (দ)

লব্ধা চারিত্রশুদ্ধিস্মরণনিপতিতঃ শত্রুরপ্যেষ মুক্তঃ
প্রোৎখাতারাতিমূলঃ প্রিয়সুহৃদচলামার্য্যকঃ প্রাপ্তি রাজা।
প্রাপ্তা ভূয়ঃ প্রিয়েয়ং প্রিয়সুহৃদি ভবান্ সঙ্গতো মে বয়স্যো
লভ্যং কিঞ্চাতিরিক্তং যদপরমধুনা প্রার্থয়েঽহং ভবন্তম্ ॥৫৮॥

(ত) শর্বি ইতি। এবমিত্যং সকলম্, যথাহ সত্যং ব্রবীতি। কিন্তু, পরং কীবলম্, এনং শকারম্। তদপরাধস্যামার্জনীয়ত্বাদিত্যভিপ্রায়ঃ।

(থ) শর্বি ইতি। ভূয় ইতীতিরিক্তম্, প্রিয়ং প্রীতিকরং কার্য্যম্।

অত্র কাব্যসংহারো নাম উপসংহারসন্ধেরঙ্গম্—"বরপ্রদানসম্প্রাপ্তিঃ কাব্যসংহার ইষ্যতে" ইতি লক্ষণাৎ।

(দ) চারু ইতি। অতঃ পরমপি প্রিয়মস্তি ? ইতি কাকুঃ, কথমপি নেত্যর্থঃ, সর্ব্বস্যৈব আর্য্যানুরূপফলত্বাদিতি ভাবঃ।

নন্ু কথমতঃ পরং প্রিয়ং নাস্তীত্যাহ লব্ধেতি। চারিত্রস্য সর্ব্বত্র প্রথিতস্যচরিত্রস্য শুদ্ধির্নির্দোষতা লব্ধা ময়া প্রাপ্তা, সাক্ষাদেব বসন্তসেনায়া উপস্থিত্যা, ধনলোভেন তদীয়-হত্যাপবাদনিরাসাদিতি ভাবঃ। এষ শত্রুরপি শকারঃ, চরণনিপতিত আত্মরক্ষার্থ

(ত) শর্বিলক। আপনি যাহা যাহা বলিলেন, এইরূপই করিব; কিন্তু এই শকারকে ত্যাগ করুন ত্যাগ করুন, উহাকে হত্যা করিব।

চারুদত্ত। ("শরণাগতের ভয় নাই। শত্রু অপরাধ করিয়া" ইত্যাদি পাঠ করিলেন)

(থ) শর্বিলক। তা বলুন—আপনার আর কি প্রিয়কার্য্য করিব ?।

(দ) চারুদত্ত। ইহার পরও কি প্রিয়কার্য্য থাকিতে পারে ?।

कांश्चित्तच्छ्रयति प्रपूरयति वा कांश्चिन्नयत्युन्नतिं
कांश्चित् पातविधौ करोति च पुनः कांश्चिन्नयत्याकुलाम्।

मम पादयोर्लुठितः सन्, मुक्तो मया रक्षितः। प्रथमं शत्रोरिव स्वचरणे पतनं परस्य दयया तन्मोचनं महागौरवकरमेवेत्याशयः। प्रीत्यख्यातं पालकनृपतिनिधनकरणेन स्वत्पाटितम् अरातीनां मूलं येन स तादृशः प्रियसुहृत् आर्यकः, राजा सन्, अचलां पृथिवीम्, शास्ति दुष्टनियहशिष्टानुग्रहादिना पालयति। अभूतपूर्वा सुहृदः सम्पत्तिरतीव-प्रीतिकरीत्यभिप्रायः। भूयः पुनरपि, इयं प्रिया वसन्तसेना प्राप्ता मया लब्धा स्वतस्त्वे-नैवावगतायाः प्रियायाः पुनः प्राप्तिर्गृहस्थेषु वस्तुषु ब्रह्मप्राप्तिरिव निरतिशयानन्दजनिकेति भावः। तथा मे मम वयस्यः सुहृदेव भवान् शर्विलकः, प्रियसुहृदि आर्यके सङ्गतः सुहृद्भावेनैव मिलितः। बन्धोर्बन्धुनरेण सह मेलनं शशिशरत्कालयोर्मेलनमिव परम-प्रीतिकरमित्याशयः। अतएव अतिरिक्तम् एभ्योऽधिकम्, किञ्च किं ननु लभ्यं मया प्राप्यमस्ति? अधुना अहं भवन्तम्, यदपरम् एभ्यो भिन्नं वस्तु प्रार्थये।

अत्र प्रीतिलाभकार्थं प्रति बहुतरकारणानामुपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, तथा चतुर्थ-चरणार्थं प्रति पूर्वचरणत्रयार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः।

चरित्रमेव चारित्रमिति प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् इति तूलमेव।

स्रग्धरा वृत्तम् ॥५८॥

আমি চরিত্রের নির্দ্দোষতা লাভ করিয়াছি, এই শত্রু শকারও, চরণে পতিত হইয়া মুক্ত হইয়াছে; প্রিয়সুহৃদ আর্য্যক, শত্রুর মূল উৎ-পাটন করিয়া, রাজা হইয়া পৃথিবী শাসন করিতেছেন, পুনরায় এই প্রিয় বসন্তসেনাকে পাইয়াছি এবং প্রিয়সখা তুমি, অপর প্রিয়সখা আর্য্যকের সঙ্গে মিলিত হইয়াছ। সুতরাং এই সকল অপেক্ষা অধিক প্রিয় আর কি প্রাপ্য আছে যে, আমি এখন তোমার নিকট প্রার্থনা করিব ॥৫৮॥

अन्योन्यप्रतिपक्षसंहतिमिमां (१) लोकस्थितिं बोधयन्
एष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ॥५८॥

नन्वीदृशी भूयसामेव युगपद्दशापरिवृत्तिः कुत इत्याह कांश्चिदिति। इमां दृश्यमानाम्, लोकस्थितिं जनसमाजावस्थाम्, अन्योन्यप्रतिपक्षाणाम् एकस्यैव वस्तुनो भिन्नभिन्नप्रार्थित्वात् परस्परविरोधिनां जनानां संहतिः सम्मेलनं यस्यां तां तथोक्ताम्, बोधयन् एकविधप्रार्थनाया एव प्रदर्शनेन लोकेषु ज्ञापयन्, कूपयन्त्रं कूपाज्जलोत्तोलनयन्त्रं तस्य या घटिका तदीयरज्जुबद्धः क्षुद्रो घटः तस्या न्यायः सादृश्यं तत्र प्रसक्तः संसृष्टः कूपयन्त्ररज्जुबद्धः क्षुद्रो जलोत्तोलनघट इवेत्यर्थः, एष विधिर्दैवम्, कांश्चित् जनान्, तुच्छयति तुच्छीकरोति दारिद्र्यादिसम्पादनेन, अन्यैन यद्दशादात्मनः प्राग्प्रभावेन च अवक्षेपान् करोतीत्यर्थः। यथा पालके राजनि स्थिते शकारः क्षतिभयेन सर्वेषामेव गौरवास्पदमासीत्, इदानीन्तु सर्वथा तुच्छ एव सञ्जात इति भावः। कांश्चिद्वा जनान् प्रपूरयति धनजनादिजननेन जलप्रदानेन च परिपूर्णीकरोति। यथा कुशावत्यां राज्यजननेनाङ्गं प्रपूरित इत्याशयः। कांश्चित् जनान्, उन्नतिमभ्युदयं जलोत्तोलनायैव कूपप्राचीरीपर्य्युल्लासञ्च नयति प्रापयति। यथेदानीमेव भवन्तः शर्विलकादय आर्य्यकीन्नया उन्नतिं नीता इत्यभिप्रायः। कांश्चिच्च जनान्, पातविधौ निपातकार्य्ये सोपानादयवरीहणकार्य्ये च करोति प्रवृत्तान् विदधाति। यथा आर्य्यकावरोधरूपे स्वनिपातकार्य्ये पालकं प्रवृत्तं कृतवानिति भावः। पुनस्तथा कांश्चित् जनान्, आकुलान् आकस्मिकदुर्घटनया स्वजलपात्रविघटनेन च विह्वलान्, नयति करोतीत्यर्थः। यथा पालकवधेन तत्पत्नीया वीरकादयः कर्त्तव्यमूढतया आकुलीकृता इत्याशयः। अतो विधिनैवेयं युगपदेव भूयसां दशापरिवृत्तिः कृतेति न किञ्चिदाश्चर्य्यमिति श्लोकसमुदायाभिप्रायः।

अत्र आर्थी पूर्णोपमालङ्कारः, अप्रस्तुतात् कांश्चिदिति जनसामान्यात् प्रस्तुतानां शकारादिजनविशेषाणां प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा, तथा तुच्छयतीत्याद्यनेकक्रियाणां विधिरित्येककर्त्तृकारकत्वात् दीपकञ्च, इत्येतेषामेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः। तथा "पातविधौ करोति" इत्यत्र प्रवृत्तानिति पदस्यानभिधानात् न्यूनपदत्वादोषः, नयतीत्यस्य हि:पाठात् कथितपदत्वादोषः, परवर्त्तिनि नयतीत्यत्र रूढिप्रयोजनयोरभावेऽपि करोत्यर्थलक्षणा-

(१) अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमाम्…।

তথাপীদমস্তু। (ধ)

ভরতবাক্যম্। (ন)

ক্ষীরিণ্যঃ সন্তু গাবো ভবতু বসুমতী সর্ব্বসম্পন্নশস্যা
পর্জ্জন্যঃ কালবর্ষী সকল-জন-মনো নন্দিনো বান্তু বাতাঃ।
মোদন্তাং জন্মভাজঃ সততমভিমতা ব্রাহ্মণাঃ সন্তু সন্তঃ
শ্রীমন্তঃ পান্তু পৃথ্বীং প্রশমিতরিপবো ধর্ম্মনিষ্ঠাশ্চ ভূপাঃ ॥৫০॥

কারণাৎ নেয়ার্থতাদীষশ্চ "কাঞ্চিৎ পাতবিধৌ প্রবর্ত্তয়তি বা কাঞ্চিৎ করোত্যাকুলান্" ইতি পাঠে তু তেষাং নিরাসঃ। উক্তপাঠে চ পরবাগ্যশব্দস্য সমুচ্চয়ার্থকতয়া ন পুনঃ কথিত-পদতাদীষঃ, একার্থকৈকানুপূর্ব্বীকানেকশব্দপাঠ এব তদ্বিষয়ত্বাৎ পূর্ব্ববাগ্যশব্দস্য তু বিকল্পার্থত্বাৎ।

শার্দূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ॥৫৯॥

(ধ) তথাপীতি। যদ্যপি অতঃ পরমপি প্রিয়ং নাস্তি, তথাপীদং বক্ষ্যমাণমস্তু ইতি কাকুপ্রত্যায়িতার্থকপূর্ব্ববাক্যে নান্বয়ঃ।

(ন) ভরতেতি। ভরতানাং নটানাং বাক্যং বচনং স্বরূপেণাবির্ভূতমেব নটানামপীদং পাঠ্যমিত্যর্থঃ, আদৌ নান্দীবৎ অন্তেঽপি মঙ্গলাচরণস্য কর্ত্তব্যত্বাদিত্যাশয়ঃ। প্রস্তাবনাতঃ পরং স্বরূপেণ ভরতানাং প্রবেশাসম্ভবাৎ পুনর্মঙ্গলার্থং পাঠায়ান্ত তৎস্বরূপেণাবির্ভাবার্থং-ভরতবাক্যমিত্যুক্তমিতি বোধ্যম্।

ক্ষীরিণ্য ইতি। গাবো ধেনবঃ, ক্ষীরিণ্যঃ প্রচুরদুগ্ধশালিন্য এব সন্তু ন পুনরল্পদুগ্ধা

কূপ হইতে জল তুলিবার যন্ত্রের রজ্জুতে নিবদ্ধ ঘটের ন্যায় এই বিধাতা, "এই লোকসমাজে লোক সকল, পরস্পরের প্রতিপক্ষ রহিয়াছে" ইহা বুঝাইয়া, কতকগুলি লোককে অবজ্ঞার পাত্র করেন, কতকগুলিকে পরিপূর্ণ করেন, কতকগুলিকে উন্নত করেন, কতকগুলিকে অবনত করেন এবং কতকগুলিকে একেবারে বিহ্বল করিয়া ফেলেন ॥৫৯॥

(ধ) তথাপি ইহা হউক।

(ন) (নটদিগের উক্তি)

ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ সর্বে।

নির্দুগ্ধা বা ইতি ভাবঃ। বসুমতী পৃথিবী, সর্বস্মিন্নেব কালে সম্পন্নানি নিষ্পন্নানি শস্যানি যস্যাং সা তাদৃশী, ভবতু ন তু কস্মিংশ্চিৎ কালমাত্রে ইত্যাশয়ঃ। পর্জন্যো মেঘঃ, কালে যথাকালে বর্ষতীতি কালবর্ষী ভবত্বিত্যন্বয়ঃ ন পুনরযথাকালবর্ষীত্যভিপ্রায়ঃ। বাতা বায়বঃ, সকলজনানাং মনাংসি নন্দয়ন্তীতি তথাভূতাঃ সন্তো বান্তু প্রবহন্তু, ন পুনর্বাত্যারূপেণোদ্বেজকাঃ সন্তো বান্ত্বিতি ভাবঃ। জন্মভাজঃ প্রাণিনঃ অভিমতাঃ পরস্পরং সম্মতা বিদ্বেষরহিতাঃ সন্ত ইত্যর্থঃ. সতত মোদন্তামামোদমনুভবন্তু। ব্রাহ্মণাঃ সন্তঃ সদৃত্যবলম্বনেন সাধবঃ সন্তু, ন পুনরসদৃত্যবলম্বনেনাসাধব ইত্যাশয়ঃ। তথা ভূপা রাজানঃ শ্রীমন্তো রাজলক্ষ্মীবন্তঃ, ন তু নামমাত্রসারা ইতি ভাবঃ, প্রশমিতাঃ সামদানাদিনা শান্তিং নীতা রিপবো যৈস্তে তাদৃশাঃ, ন তু পরস্পরবিদ্বেষিণ ইত্যাশয়ঃ, তথা ধর্ম্মনিষ্ঠাঃ প্রজাহিতসাধনাদিস্বধর্ম্মে স্থিতাশ্চ সন্তঃ, ন পুনরন্যাচারাদ্যধর্ম্মনিষ্ঠা ইত্যভিপ্রায়ঃ, পৃথ্বীং রাজ্যং পান্তু পালয়ন্তু।

অত্র গাবঃ ক্ষীরিণ্য এব সন্তু, ন পুনরল্পদুগ্ধা ইত্যাদিব্যাখ্যাতরূপেণ অন্যব্যপোহনাদার্থী পরিসংখ্যালঙ্কারঃ। তথা বহুবচনান্তপদমধ্যে বসুমতীতি পর্জন্য ইতি চ একবচনান্তপদদ্বয়প্রয়োগাৎ পরন্তু পদপ্রয়োগমধ্যে মোদন্তামিত্যাত্মনেপদপ্রয়োগাচ্চ ভগ্নপ্রক্রমতা দোষঃ, এবং সন্ত্বিত্যস্য দ্বিঃপাঠাৎ কথিতপদতাদোষশ্চ। "গাবঃ ক্ষীরং ক্ষিরন্তু প্রচুরমপি ভুবো ভান্তু সম্পন্নশস্যাঃ, পর্জন্যাঃ কালবর্ষা···নন্দন্তু প্রাণিনোঽমী" ইতি পাঠে তু তেষাং নিরাসঃ। প্রশস্তিনাম উপসংহারসন্দেহরূপম্—"নৃপতেঽস্যাদিষ্টাস্তিস্তু প্রশস্তিরভিধীয়তে" ইতি লক্ষণাৎ।

ক্ষীরিণ্য ইতি ভূমার্থে মত্বর্থীয় ইন্প্রত্যয়ঃ। স্রগ্ধরা বৃত্তম্ ॥৫০॥

ধেনু সকল দুগ্ধবতী হউক, পৃথিবী সকল-কালেই শস্যসম্পন্না হউক, মেঘ যথাসময়ে বর্ষা করুক, বায়ু লোকদিগের মনের আনন্দজনক হইয়া বহিত হউক, প্রাণিগণ পরস্পর পরস্পরের অভিমত হইয়া, সর্ব্বদা আমোদ করুক, ব্রাহ্মণগণ সাধু হউন এবং রাজগণ সমৃদ্ধিসম্পন্ন হইয়া, শত্রু দমন করিয়া এবং স্বধর্ম্মে থাকিয়া, পৃথিবী পালন করুন ॥৬০॥

(ইহার পরে সকলেই চলিয়া গেল)

संहारो नाम दशमोऽङ्कः । (प)
समाप्तमिदं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणम् ॥०॥

(प) संहार इति । संहार उपसंहारः समाप्तिरिति यावत् ।

जानकीविक्रमं नाम नाटकं वीररौद्रवत् ।
नाटिकामुज्ज्वलरसां श्रीविराजसरोजिनीम् ॥१॥
वियोगवैभवाख्यानं खण्डकाव्यमनल्परम् ।
नानाबन्धं महाकाव्यं रुक्मिणीहरणाभिधम् ॥२॥
स्मृतिचिन्तामणिं नाम संक्षिप्तस्मृतिसंग्रहम् ।
उत्तररामचरितटीकां सर्वार्थबोधिनीम् ॥३॥
मालविकाग्निमित्रस्य मालतीमाधवस्य च ।
टीकां दशकुमारस्य तथा कादम्बरीगताम् ॥४॥
श्रीबङ्गीयप्रतापाख्यं नाटकं बङ्गगौरवम् ।
साहित्यदर्पणे टीकां निर्माय च सुनिर्मलाम् ॥५॥
कीटालीपाडीनग्रियानिवासी नवीपुरेशस्य सभाप्रवासी ।
सत्काश्यपीऽध्यापनमुख्यकर्मा व्यधादिमां श्रीहरिदासशर्मा ॥६॥
पञ्च-वेद-वसु-चन्द्र-सम्मिते वत्सरे शकनृपेतिरभूत् ।
भास्वती मिथुनसंक्रमे दिने श्रीवसन्तसुषमा समापिता ॥७॥

इति ৺गङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्य्यात्मज-महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीश-भट्टाचार्य्यविरचितायां मृच्छकटिकटीकायां वसन्तसुषमासमाख्यायां दशमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(प) उपसंहार नामे दशम अङ्क समाप्त ॥०॥

मृच्छकटिकनामक प्रकरण समाप्त ॥०॥